

Institut za noviju istoriju Srbije

Biblioteka zbornici radova

Za izdavača

Dr Momčilo Mitrović

Uređivački odbor

Dr Mile Bjelajac (glavni urednik)

Dr Marija Obradović

Mr Vladan Jovanović

Lektura

Biljana Racković

Tehnička obrada teksta

Mirjana Vujašević

ISBN 86-7005-054-4

Tiraž: 500

Štampa

Alterra, Beograd

Izdavanje ovog zbornika omogućilo je Ministarstvo nauke Republike Srbije

PISATI ISTORIJU JUGOSLAVIJE: VIĐENJE SRPSKOG FAKTORA

Beograd, 2007.

Predgovor

Pisati istoriju Jugoslavije je i dalje izazovan posao. Pisati o meri uticaja srpskog faktora na stvaranje i razbijanje Jugoslavije, takođe. Tu istoriju ne pišu samo istoričari nastanjeni u Srbiji, pišu je stari i novi istoričari na prostoru nakadašnje Jugoslavije, pišu je širom sveta. Štaviše, pisanje je poslednjih decenija postalo izazov i za neistoričare. Koliko jedni druge „čuju” i uvažavaju (međusobna recepcija), kako se odnose prema svom predmetu istraživanja i na kakve prepreke nailaze? Jedna od najozbiljnih prepreka, ali i podsticaj za preispitivanje starih i pisanje novih priloga je slom jedne države u vrtlogu nove balkanske krize. Produženi konflikt i njegova bliža predistorija opterećeni su političkim pogledima i interesima od kojih nisu imuni ni istoričari, savremenici. Uticaj medijske sfere natopljene propagandom je opšti. Svedočimo da se formira i jedna nova ortodoksija koja nudi zaokruženu sliku uzroka i posledica. Za njene protagoniste sve je poznato, teško da ima mesta za nova pitanja „zašto?”.

Profesor Branko Petranović (*Istoriografija i kritika*, 1997) je pisao: „Bitno pitanje koje nas zanima tiče se odnosa srpske istoriografije prema „prvoj, „drugoj” i „trećoj” Jugoslaviji. Najviše sporova u istoriografiji nastalo je oko karaktera i značaja Ujedinjenja, odnosa spoljnih i unutrašnjih činilaca u procesu stvaranja države, kraljevske nacionalne nivelacije 1929, kompromisne formule federativnog uređenja pod knezom-namesnikom i na mig britanske politike, obnove „druge Jugoslavije” u ratu i revoluciji, oblikovanje i funkcionisanje tzv. federacije ravnoteže (koja to faktički nije bila) stvarnog značenja sintagme „velikosrpski hegemonizam” (ili „hegemonizam srpske buržoazije”), komunističkog nacionalizma kao sredstva vladanja, komunističko-nacionalističke simbioze umesto demokratskih promena srpskog društva, sa vraćanjem tradiciji i upijanju nacionalne samosvesti – do juče zaboravljene, saznanju vlastitog nacionalnog identiteta kao univerzalnog ljudskog prava čoveka.”

Kao što ćemo videti, različiti su odgovori na pitanja: da li je Jugoslavija bila istorijski pripremljena, utemeljena u istoriji, ili metafizička slučajnost razvitka; plod velikih sila u željida stvore državu koja bi sprečila nemački prodor prema jugu ili je odlučivala volja etnički srodnih naroda; da li je jugoslovenska država odgovarala samo Srbiji ili i drugim narodima; da li je ona bila „tamnica naroda” ili zemlja čiji je unutrašnji poredak evoluirao prema federativnoj strukturi; zemlja relativne slobode ili velikosrpskog nasilja? Iz srpske i hrvatske istoriografije o Jugoslaviji vidi se da su se u centru nerazumevanja nalazili srp-

sko-hrvatski odnosi, kao kičma jugoslovenske države, jer su ostale nacije i manjine u građanskoj terminologiji smatrane za periferne činioce. Posle pobede, Komunistička partija je svojom projekcijom prošlosti koja je imala za svrhu ne samo promociju zajedničkog identiteta (jugoslovenskog) već i sticanje političkog legitimiteta, negovanjem simetrija koje su se čak i pravno branile, odmogla razvoju kritičkog preispitivanja bliske prošlosti.

Srpska historiografija slavila je 1918. godinu kao veliki istorijski čin (V. Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, 1933). Vasa Čubrilović odlučno je odbaciovaio tezu da je Jugoslavija od 1918. do 1941. bila „proširena Srbija” (*Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, 1982). Za Milorada Ekmečića ujedinjenje je predstavljalo „široki narodni pokret odozdo” (*Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, 1989). Radovi Andreja Mitrovića, Đorđa Stankovića, Smiljane Đurović, kao i radovi mlađih generacija srpskih istoričara 80-ih i 90-ih, pokazuju koliko je angažman „srpskog faktora” bio „jugoslovenski” motivisan na korist svih konstitutivnih naroda. Danas se više lamentira nad uzrocima neuspeha projekta. Jedan broj istoričara sve češće pominje navodno realniju alternativu od „1918” – svesrpsku državu („Veliku Srbiju”) koja je nuđena 1915. godine, ali je zbog megalomanije regenta i Nikole Pašića izgubljena. Da bi se ubedljivost ove vrednosne ocene poduprla namerno se ispuštaju mnoge činjenice onovremenih okolnosti. Nama je bliži onaj vid stručnog pesimizma koji konstatuje da „umesto carstva parlamentarne demokratije u koje ih je priroda nacije kao jezične zajednice smeštala (jugoslovenske narode), našli su se u užarenom području verskih sukoba, kako to pravila sektarijanskog tipa nacionalizma zahtevaju” (M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, 1, str.17). Takođe, redukovano ili simplifikovano poimanje uloge velikih sila na balkanskom poluostrvu tokom 19. i 20. veka, korišćenje šablona, odmaže razumevanju istorije Jugoslavije i naroda ponaosob, kao i raznih projekata koji su se pripremali za ovo područje. Neki od njih nisu zaživeli, ali su proizveli trajne mentalne posledice. Jedna od takvih je stari, ofanzivni slogan o „velikosrpskoj hegemoniji” ili „Velikoj Albaniji”. No, ovaj poslednji kao da je ponovo u delatnoj funkciji. Ništa manje nisu od značaja propagandne hipoteze o naprednim i nazadnim civilizacijama koje nisu mogle da koegzistiraju zajedno, kao da iste versko-etničke mešavine nisu živele i pre i posle Jugoslavije na istim prostorima gde i danas žive.

U Institutu za noviju istoriju Srbije stalo se 2001. godine na stanovište da je potrebno uobličiti jedan projekat koji bi mogao biti stručni odgovor na dileme pisanja istorije Jugoslavije, a posebno one o ulozi srpskog faktora u njenom trajanju. Sva razučđenost, istraživačka i analitička, bila je sabrana pod zajednički naslov *Srpski faktor i raspad Jugoslavije (uzroci i posledice)*. Svesni da u sadašnjem vremenu nijedan naučni tim, ma kako veliki bio, ne može dati konačnu sliku prošlog, odlučili smo da se malim koracima krećemo ka određivanju mere uticaja srpskog faktora na stvaranje i razbijanje Jugoslavije, njegovoj stvarnoj ulozi tokom 70 godina njenog trajanja, uticaju na (ne)stabilnost Balkana u XX veku, te posledicama nestanka SFRJ po Srbe i region. Dvojnost identiteta (srpstvo-jugoslovenstvo), karakter i posledice, prisilna ateizacija, podeljenost nacije (povodi, karakter, posledice), postali su predmet analize, kao i pitanja kako su Srbi videli druge i kako su drugi videli Srbe, te u tom kontekstu šta je „Velika Srbija”, „velikosrpska hegemonija”, „unitarizam”. Da li je Jugoslavija bila faktor modernizacije za svoje narode ili retrogradna tvorevina na štetu svih? Kao predmet istraživanja našla se u našem fokusu i sama historiografija. S jedne strane kao polazište sa koga se kretalo, a sa druge njene mane i praznine, najistaknutije kontroverze i njihova svekolika recepcija u domaćoj i stranoj produkciji.

Da bi se kreativno pristupilo proveri teze o „velikosrpskoj hegemoniji”, „unitarizmu” ili „inferiornoj civilizaciji”, valjalo ih je razložiti na, u prošloj stvarnosti, merljive veličine. Tako na primer valjalo bi utvrditi i sagledati: mesto donošenja najvažnijih odluka, nacionalnu strukturu uprave na svim nivoima, nacionalnu strukturu u partijama, ekonomsku politiku i finansije, školstvo, prosvetnu i kulturnu politiku, bezbednosnu politiku, odnos prema i među verskim zajednicama, medije, položaj žene, kulturu stanovanja, zdravstvenu prosvetnost i dr. U prikupljanju „merljivih veličina” zajedno nastupaju i politička i društvena istorija. Srpski i jugoslovenski slučaj se meri važećim standardima svoga vremena u svetu. Dakle komparativni metod je nezaobilazan.

Jugoslovensko pitanje je uvek bilo živi deo međunarodne politike, odnosa velikih sila i nacionalnih pokreta u okruženju, što je važan okvir u kome se propituju domaće komponente (istočno pitanje, versajski poredak, ratovi, hladni rat, slom komunizma, ratovi za sukcesiju 90-ih).

Slogani koje smo pomenuli trajali su ceo jedan vek, a pojavili su se i novi. Ozbiljna historiografija treba da rekonstrukcijom istorijskog konteksta što tačnije odredi validnost političkog govora iz prošlog vremena koji se, promovisan od istoričara, nametnuo kao najčešće jedini interpretator prošlosti.

Saradnici Instituta za noviju istoriju su tokom prethodnih godina svoje rezultate objavljivali na stranicama časopisa *Tokovi istorije*, u formi monografija ili priloga u zbornicima. Jedan broj analiza prezentovan je na međunarodnim konferencijama ili naučnim radionicama te na okruglim stolovima u samom Institutu.

Jedan broj radova posebno je pripreman za ovaj zbornik prema unapred utvrđenim temama i zadacima. Sedamnaest saradnika Instituta i šef katedre za istoriju Jugoslavije profesor dr Đorđe Stanković napisali su devetnaest priloga, grupisanih u tri tematske celine. U prvom poglavlju autori se bave analizom metodologije koja je danas prisutna u svetu i kod nas kada se izučava istorija zemalja u tranziciji, odnosno građanski rat i raspad SFR Jugoslavije. Ukazano je da redukovano poimanje prošlog, izdvajanje jugoslovenskog slučaja iz šireg konteksta samo pogoduje stvaranju nove intelektualne ortodoksije koja je pre odjek političko-propagandnog govora koji je pratio krizu nego put za njeno suštinsko razumevanje. Autori sugerišu da je jedan od načina primena komparativnog metoda, dijagnostikovanje glavnih kontroverzi i prepreka u pisanju, uočavanje podela među istoričarima i analitičarima.

Drugo poglavlje je slika pokušaja da se istoričari nose sa historiografskim belim mrljama i kontroverzama jednako protivrečnog razvoja same jugoslovenske države. Četrnaest priloga, koji su proizašli kao rezultat rada saradnika na temama nacionalnih konflikata, ekonomije, unutrašnje i međunarodne politike, primene represije u Jugoslaviji, sugerišu da ni pre sloma, kao ni danas, nismo imali jednu sveobuhvatnu, kritičku istoriju zemlje u kojoj smo živeli, da su nepokrivena područja prošlog, tzv. „bele mrlje”, suviše brojna i da, ako želimo, moramo da nastavimo istraživanja u mnogim pravcima kako bi proverena slika prošlog jednog dana zamenila danas vladajuće sveobjašnjavajuće teorije koje su često plod uopštavanja na oskudnoj činjeničnoj osnovi ili jednostavno nekom političkom govoru. Radovi kao što su *Srbi u Hrvatskoj, hegemonisti ili potlačeni* (Sofija Božić), *Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine* (Vladan Jovanović), *Ekonomski položaj seljaštva u Srbiji za vreme Kraljevine Jugoslavije* (Momčilo Isić), *Kraljevina SHS i ratni dug Srbije prema Francuskoj* (Vladimir Cvetković), *Roba iz Hrvatske i Slovenije na tržištu Beograda* (Slobodan Selinić), ili posve inovativan rad *Svetozar Pribičević, Velja Vukićević i Stje-*

pan Radić kao ministri prosvete Kraljevine SHS 1924 – 1926 (Dušan Bajagić), *Retorzija i represija 1944 – 1945* (Nataša Miličević) ili *Etničko čišćenje 1991 – 1995* (Momčilo Mitrović), ukazuju nam da je mnogo od onoga što smo držali da je provereno „znanje”, ipak nešto drugo. Ovi i ostali radovi svojim sadržajem sugerišu da ocene o trajanju Jugoslavije, pa i ulozi srpskog faktora, moraju biti suzdržanije, a u mnogo čemu korigovane.

U trećem poglavlju, tri autora (Gordana Krivokapić - Jović, Mile Bjelajac i Đorđe Stanković) se bave kritičkom analizom pisanja o jugoslovenskoj krizi i raspadu, kao i celokupnoj istoriji ove države, sa posebnim osvrtom na karakter novog „revizionizma” prisutan kod jednog dela stranih autora. Ovi radovi na neki način predstavljaju stručnu polemiku sa simplifikacijama, površnostima ili nevešto prikrivenom instrumentalizacijom istorije u političke svrhe.

Priređivači zbornika su imali želju da paleta radova bude šira od ponuđene, da se među autorima i naslovima nađu još neka značajna imena iz sveta, teme i prilozi, međutim uprkos pomicanju rokova nismo uspeli u nameri.

Želimo ovom prilikom da se zahvalimo svim saradnicima - autorima, lektorki Biljani Racković i kolegici Mirjani Vujašević odgovornoj za kompjutersku pripremu. Takođe želimo da se zahvalimo Ministarstvu za nauku i zaštitu životne sredine koje je finansijski pomoglo održavanje okruglog stola *Srpski faktor i raspad Jugoslavije* i štampanje ovog zbornika.

Dr Mile Bjelajac

**METODOLOŠKI PRISTUP
IZUČAVANJU ISTORIJE JUGOSLAVIJE
I NJENOG RASPADA**

**Methodological Approaches to the Research of
the History of Yugoslavia and Its Break-Up**

Dr Marija OBRADOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

RASPAD JUGOSLAVIJE I STRUKTURALNA DRUŠTVENA DEZINTEGRACIJA ISTOČNE EVROPE U PROCESU TRANZICIJE NAKON 1989. GODINE

*Radnici su i bili robovi kroz tolike vekove
zato što je svak mislio na sebe,
a nikad na svoje drugove.
Ne, čovek mora da misli na svoju klasu!
Čovek mora da radi kao klasa – da vreba svaku zgodnu priliku
da propoveda solidarnost i podstiče klasnu svest!*

Apton Sinkler, Džimi Higinis

Uvod

Najznačajnija društveno-istorijska posledica pada komunizma u Istočnoj Evropi 1989. godine bila je obnova institucije privatne svojine. Sistem društveno-političkih procesa kojim je izvršena njena restauracija nazvan je tranzicijom. Kako proces privatizacije predstavlja oblik državnog strukturisanja svojinskih odnosa u jednom društvu, koje samom podelom na vlasnike i nevlasnike postaje dominantno konfliktno, celokupna politika tranzicionih vlada u postkomunističkim zemljama svela se na zaštitu kapitalističke akumulacije uz minimalna transferna plaćanja radničkoj klasi. Masovna nezaposlenost i pad realnih nadnica prate proces privatizacije u Istočnoj Evropi. Pauperizacija radničke klase, za najveći deo istočnoevropskog stanovništva znači život ispod granice siromaštva. Privatizacijom je u osnovi izvršena „nasilna eksproprijacija narodnih masa” slično kao i u prethodnim istorijskim periodima državnog strukturisanja svojinskih odnosa u društvu.

„Proces nasilne eksproprijacije narodne mase” u XVI veku dobio je, pisao je Marks, „strahovito nov podsticaj reformacijom i ogromnom krađom crkvenih dobara koja je za njom sledila. U vreme reformacije katolička crkva bila je feudalni vlasnik velikog dela engleskog zemljišta. Ukidanjem manastira itd. gurnulo je njegove stanovnike u proletarijat. Sama crkvena dobra bila su većim delom poklonjena gramzivim kraljevim ljubimcima ili

prodava u bescenje špekulantima, zakupcima i građanima, koji u masama odagnaše stare nasledne kmetove i razoriše njihova gazdinstva.”¹

Osnovna hipoteza ovog rada je da je privatizacija državnog kapitala odredila strukturu i pravac svih društvenih promena u Istočnoj Evropi nakon 1989. godine. Putem tzv. „ekspertskih projekata” svi mehanizmi društvenog restrukturiranja stavljeni su u funkciju monopolističke kapitalističke akumulacije. Njoj su se podredile i brojne tehnologije političke manipulacije i dominacije. Tehnologija „nacionalne obnove” (suverenosti) bila je ključna za obezbeđivanje društvenog konsenzusa između radničke klase i nomenklature (komunističke), koja je, shodno paradoksu istorijskih bifurkacija, inicirala restauraciju privatne svojine u zemljama real-socijalizma.

Međutim, već početkom devedesetih godina XX veka pokazala se krthost takvog konsenzusa u istočnoevropskim zemljama, čiji je osnovni amalgam bio revolt protiv ruskog hegemonizma. Drugi postulat konsenzusa, obećanje da će integracija u Evropsku uniju („evropeizacija”) automatski dovesti do ekonomskog prosperiteta, počeo je da gubi svoju uverljivost.²

Svrha tranzicije Istočne Evrope iz komunizma u kapitalizam, koja je započela 1989. godine, obrazlagana je neefikasnošću privrednog sistema zasnovanog na državnoj svojini i planskoj privredi, te potrebom ovih zemalja za dinamičnijim društvenim razvojem kojim bi se ostvarilo njihovo povoljnije uključivanje u evropsku i međunarodnu podelu rada.

„Danas su ova društva suočena sa krizom, dramatičnom spoznajom negativnih efekata promena i traumama zbog raspršenih iluzija i očekivanja da će istovremeno biti nađen ekspresni put u bogato društvo i zadržati formirana radna sigurnost i stečene (ne)radne navike i egalitarijanska kultura.

Prosečni stanovnik ovih zemalja našao se u ironičnoj i frustrirajućoj situaciji da pred konačno punim trgovinama stoji sa gotovo praznim novčanikom...

(...)

Izvedena iz ćorsokaka prethodnog društvenog poretka ona su se, uz visoko plaćenu cenu, našla u poziciji ekonomske periferije i zavisnog razvoja. Pred njima je težak zadatak uspostavljanja ravnoteže mere između tržišne utakmice i regulativne uloge države, i očuvanja minimuma socijalne pravde i redistributivne uloge i mera jedne siromašne ’države blagostanja’.”³

1) K. Marks, *Kapital*, Zagreb, 1947, sv. I, str. 645.

2) Krajem 1993. godine Ekonomska komisija UN za Evropu konstatovala je da u istočnoevropskim zemljama za mnoge ljude ključno pitanje nije tranzicija po sebi nego neposredno preživljavanje. Smatra se da su kratkoročni izgledi za uspeh tranzicije u tim zemljama još uvek slabi jer su problemi sa kojima se oni sučeljavaju strukturalnog, a ne konjungturnog karaktera. Očekivanja posle 1989. godine bila su ogromna, pa su, nažalost, grubo izneverene ne samo nade u osetno poboljšanje životnog standarda, nego su i troškovi prilagodavanja isпали veći od očekivanih, da je veliki deo stanovništva osetio oštar pad životnog standarda. Sredinom 1992. godine ispitivanja javnog mnjenja u Mađarskoj pokazala su široko nezadovoljstvo stanovništva ekonomskom (87% ispitanih) i političkom situacijom (72%), a u Poljskoj (iste godine), nezadovoljstvo 87% ispitanih političkom i 80% ekonomskom situacijom. Istočna Nemačka je, naravno, imala posebno povoljne uslove za tranziciju koju su vodili i finansirali državni organi nekadašnje Zapadne Nemačke. I pored ogromnih uloženi sredstava (oko sto milijardi dolara godišnje), vrlo veliki broj preduzeća u istočnim delovima države je zatvoren, a ogroman broj ljudi izgubio je posao. Između 1989. i 1992. godine zaposlenost u industriji smanjena je za čitavih 80%! Oskar Kovač, „Dosadašnji uticaj sankcija na tranziciju privrede SR Jugoslavije i kako dalje?”, *Institucionalna infrastruktura u tranziciji ka tržišnoj ekonomiji*, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 1994, str. 137.

3) Zoran Stojiljković, „Društvena uloga i razvoj sindikata”, *Sindikati i društvo u tranziciji*, Institut za političke studije, Beograd, 1995, str. 70, 83, 84.

Posle petnaest godina trajanja tranzicionih procesa, istočnoevropska društva nisu ni malo bliže željenom cilju razvoja sopstvenih tehnologija, kreiranja novih proizvoda i poslovanja i unapređenja proizvodnih procesa, odnosno modelu razvoja na kome počivanju prosperitetna zapadnoevropska društva.

1. Teorijsko-metodološki okvir

Proces privatizacije u Istočnoj Evropi nije bio praćen procesom masovnog i čvrstog sindikalnog organizovanja radničke klase (objedinjavanjem sindikalnih organizacija kroz sindikalne centrale), a time ni pojavom autentičnih radničkih (socijalističkih) masovnih partija. Sindikalni pluralizam i malobrojnost sindikalno organizovanog radištva¹ nedostatak kolektivnog poverenja radničke klase u sindikat,² nerazvijenost formi i mali efekti

1) U Albaniji deluju od 1991. godine dva sindikata. Konfederacija sindikata Albanije, koja broji 90.000 članova i Sindikalna unija zaposlenih Albanije sa 84.585 radnika.

U Bosni i Hercegovini od 1992. deluje Savez nezavisnih sindikata Bosne i Hercegovine sa 267.354 člana, a u Republici Srpskoj postoji Savez radničkih organizacija Republike Srpske koji okuplja 200.000 radnika.

U Bugarskoj je 1989. osnovan Nezavisni samoupravni sindikat (KT Podkrepa), koji broji 106.000 radnika, a 1990. godine Nezavisni samoupravni sindikat (KNSB-CITUB) sa 396.000 članova.

Na Kosovu postoji Savez sindikata Kosova od 1990. sa 100.000 članova.

U Hrvatskoj deluje šest sindikata: Savez nezavisnih sindikata Hrvatske (osnovan 1990. godine) sa 211.205 članova; Udruženje radničkih sindikata Hrvatske (osnovano 1994) sa 52.435 članova; Hrvatsko sindikalno udruženje (osnovano 1990) sa 35.866 članova; Nezavisni hrvatski sindikat (osnovan 1999), sa 87.313 članova; Centrala hrvatskih sindikata u javnim službama (osnovana 1993) sa 49.875 članova i Sindikat zaposlenih u uslužnim delatnostima Hrvatske (osnovan 2003. godine) sa 20.099. članova.

U Makedoniji deluju dva sindikata: od 1989. Savez sindikata Makedonije koji okuplja 300.000 radnika, a od 1991. i Unija nezavisnih i samostalnih sindikata Makedonije koja broji 180.000 članova.

U Mađarskoj postoji šest sindikata: od 1989. deluju Demokratska liga nezavisnih sindikata sa 101.000 članova i Sindikalno udruženje intiligencije sa 110.000 članova. Od 1990. postoje i Konfederacija autonomnih sindikata koja okuplja 150.000 zaposlenih radnika, 70.000 penzionera i 50.000 nezaposlenih radnika; zatim Mađarski sindikalni savez čije članstvo čine 254.000 zaposlenih radnika i 150.000 penzionera; Zemaljski savez radničkih saveta sa 58.600 članova i Forum sindikalne saradnje čije članstvo čine 280.000 zaposlenih radnika i 150.000 penzionera.

U Srbiji postoje četiri sindikata. Najveći broj radnika okuplja Savez samostalnih sindikata Srbije koji broji 847.219 radnika. UGS „Nezavisnost” je osnovana 1991., a 1998. Savez slobodnih i nezavisnih sindikata koji broji 300.000 članova; 2003. godine osnovana je Konfederacija slobodnih sindikata, koja okuplja 120.000 radnika zaposlenih u javnom sektoru privrede.

U Sloveniji od 1990. deluju šest sindikata: Savez slobodnih sindikata, Savez sindikata 90 Slovenije, Savez sindikalnih alternativa, Savez sindikata Slovenije, Savez solidarnosti radnika Slovenije i Nezavisnost - savez novih sindikata Slovenije.

Prema procenama u Rumuniji je došlo do drastičnog opadanja sindikalno organizovanih radnika od 1990, sa 90% na 70% u 1996/97. godini, na 30% u 2001. Danas u Rumuniji postoji pet sindikata: Nacionalna konfederacija slobodnih sindikata Rumunije - Bratstvo (osnovana 1990), koja je 1996/97 brojala 800.000 članova; Demokratska federacija sindikata Rumunije (osnovana 1994), koja je 1996/97. brojala 600.000 članova; Meridijan koji je 1996/97. okupljuje 600.000 radnika; Nacionalni sindikalni blok (osnovan 1991), koji je 1996/97. broja 700.000 članova; Cartel Alfa (osnovan 1990. godine) sa 325.000 članova tokom 1996/7. godine. Pored navedenih postoje i granski sindikati u oblasti: rudarstva, obrade metala, građevinarstva, trgovine, policije i zdravstva.

U Crnoj Gori od 1991. deluje Samostalna federacija sindikata koja broji 90.000 članova. Übersicht Über die Gewerkschaftslandschaft in Albanien, Bosnien-Herzegowina, Bulgarien, Kosovo, Kroatien, Mazedonien, Montenegro, Ungarn, Serbien, Slowenien und Rumänien, Stand: Juli 2004, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, interni materijal.

2) Znatno pogoršanje položaja radničke klase u procesu tranzicije u istočnoevropskim zemljama u odnosu na periodu real-socijalizma rezultiralo je gubljenjem poverenja radnika u sindikat. Tako na primer, rezultati istraživanja, sprovedenog početkom 90-ih u Rudarsko topioničarskom basenu Bor (Srbija), na uzorku od 497 zapo-

socijalnog dijaloga, kao i politički sistem zasnovan na klijentelističkim partijama i mafijaškoj državi, odražavaju strukturalnu dezintegraciju istočnoevropskih društava u procesu tranzicije.

Naučno objašnjenje ove strukturalne dezintegracije istočnoevropskih društva nakon 1989. godine, kao i raspada Jugoslavije 1991. godine, nije moguće postići samo pozitivističkom i istorijsko-deskriptivnom analizom skupa istorijskih događaja i ličnosti, bez odgovarajućeg referentnog teorijsko-metodološkog okvira. Jer, kako je isticao Brodel, „istorijski događaji su samo prašina” ako ih ne umetnemo u odgovarajuće ciklične konjunktore i tendencije dugog trajanja. „Pad komunizma” nije samo velika istorijska pobjeda liberalizma, niti samo trijumf „slobodnog sveta” nad „totalitarizmom” niti je rezultat „zavere centara moći” (političkih, vojnih, finansijskih, religijskih itd.) u savremenom svetu, ni fenomen tzv. „novog svetskog poretka”. On se ne može odrediti ni kao istorijski poraz „komunističkih nomenklatura” istočno evropskih zemalja, jer one su zapravo bile organizatori i jedini „profiteri plišane revolucije”.

Strukturalnu dezintegraciju istočnoevropskih društava moguće je razumeti samo putem kombinovane primene strukturalno-funkcionalističke analize istočnoevropskih komunističkih sistema i komparativno-istorijske analize društvenih promena u savremenom svetskom kapitalističkom sistemu. Ovakav pristup naravno ima i svoja ograničenja. Ona su kako ideološko-političke, tako i teorijske i metodološke prirode jer predstavljaju kombinaciju tri u osnovi suprotstavljena teorijska sistema. Međutim, strukturalna i istorijska složenost samog fenomena društvene dezintegracije opravdava ovakav istraživački pristup. Njime se, kao u osnovi kritičkim pristupom, na jedini način mogu prevazići neuspješni pokušaji teorija modernizacije i teorije globalizma u tumačenju savremene istočnoevropske društvene prakse. Komunistička industrijalizacija i urbanizacija¹ nisu dovele do demokratizacije istočnoevropskih društava, niti je njihova „demokratizacija” nakon 1989. godine dovela do društvenog rasta. Da li to znači da komunistička modernizacija nije vodila porastu društvene racionalizacije (M. Vever); ili da Istočna Evropa nema „sposobnost za rast”, odnosno da istočnoevropska komunistička društva nisu imala sposobnost „adaptivnog uzdizanja” (T. Parsons) ili sposobnost „upravljanja tenzijama” (V. Mur); ili da, pak, nisu uspela da razviju institucionalnu strukturu koja bi bila u stanju da apsorbuje stalno promenljive probleme i zahteve (S. N. Ajzenštat).

S druge strane, slaba komunikacija, oskudnost informacija i gubljenje obaveštenja, predstavljaju konstantu u obrascima političke socijalizacije u istočnoevropskim društvima čitava dva veka, i kao indikatori stagnacije i autoritarnosti društva mogu se pratiti i u razdoblju pre uspostavljanja komunističkih sistema, za vreme njih i u postkomunističkom periodu. Tako, društveno-istorijsku osnovu postkomunističke („tranzicione”) strukturalne društvene dezintegracije Istočne Evrope ne možemo sagledati bez utvrđivanja društveno-istorijske osnove, uspona i pada komunizma, u ovom geopolitičkom regionu.

Predloženom teorijsko-metodološkom orijentacijom definisali smo kriterijume za analizu i ocenu dinamične transformacije strukturalnih elemenata funkcionalnog procesa

slenih radnika, pokazali su da je veoma veliko poverenje u sindikat imalo samo 5,2% ispitanika, veliko 14,3%, osrednje 34,4%, malo 27,4%, nikakvo 13,4%, ne znam 3,5% i bez odgovora 1,7%. Tek svaki deseti radnik imao je veliko ili veoma veliko poverenje u sindikat. Većina ispitanika izrazila je osrednje ili malo kolektivno poverenje prema sindikatu. Dr Radiša Jovanović, *Politička moć i tradicionalno komuniciranje u Srbiji*, Institut za političke studije, Beograd, 1992, str. 88–89.

1) Industrijalizacija, komunikacija i urbanizacija su osnovni elementi definicije društvenog razvoja kao modernizacije.

tranzicije. Ona omogućava utvrđivanje istorijskih algoritama između svojinskih oblika, društvenog razvoja i položaja različitih društvenih klasa (kapitalističke i radničke) i posredničkih grupa (elite i mase - „narod”) u Istočnoj Evropi kao evropskoj periferiji svet-skog sistema kapitalističke ekonomije.

Da bismo opisali fenomen društvene dezintegracije u Istočnoj Evropi u periodu tranzicije kao posledicu procesa privatizacije, te raspad Jugoslavije sagledali u tom kontekstu, neophodna je primena metoda kvantitativne istorije. Jedino nam njihova primena može omogućiti spoznaju kvantitativnih karakteristika fenomena privatizacije, s jedne strane, te klasifikovanje društvenih grupa (vlasničke i radničke klase) i opis njihovih prihoda, stavova i ponašanja sa aspekta analize društvenog izbora, jer svaki aspekt ljudskog ponašanja može biti meren i numerički iskazan. Metodološka redukcija raznovrsnosti ljudskog mišljenja i ponašanja kroz merljive forme, nužna je za opis značenja i procenu istorijskog značaja procesa društvene dezintegracije u Istočnoj Evropi nakon 1989. godine.

Doduše ovakvom pristupu se može prigovoriti simplifikacija kompleksnosti istorijskih zbivanja i procesa i stavljanje individua u kategorije, kao i nemogućnost merenja političkih stavova koji svakako utiču na pravce društvenog izbora. Međutim, sama složenost fenomena privatizacije i društvene dezintegracije neizbežno zahteva modele i pojednostavljivanje ukoliko se želi ne samo opisati već i proceniti njihov istorijski značaj.

„Prednost kvantitativne istorije, suprotno kvalitativnoj impresionističkoj istoriji, jeste taj da su njeni sistemi i metodi klasifikacije, pretpostavke koje ona koristi i modeli koje nameće, čvrsti i jasni; nije potrebno otkrivanje misli istoričara i praćenje njegovog toka razmišljanja da bi se razumela kvantitativna istorija pošto je klasifikacija i selekcija podataka jasno izložena.”¹

Upotreba tehnika kvantitativne istorije podrazumeva reduciranje mnoštva u razumljive forme i obezbeđivanje modela radi izvlačenja značenja istraživanih istorijskih činjenica i njihovog postavljanja u odnos prema značenju drugih istorijskih činjenica.

Prikupljanje, klasifikacija i sređivanje podataka da bi se istražio slučaj privatizacije, pretpostavlja definisanje ekonomske strane društvenih grupa (vlasničke i radničke klase) kao osnovne varijable za formiranje matrice podataka kao metoda njihove organizacije. Međutim, dostupnost istorijskih izvora koji bi omogućili prikupljanje intervalnog ili odnosnog tipa podataka (intervalni ili odnosni, proporcionalni tip podataka obuhvata precizne karakteristike odnosa između kategorija informacija tj. podatke o veličini intervala između kategorija, kao što su podaci o prihodima, stanovništvu, najamnama i profitu), nužna za metod deskriptivne statistike, veoma je ograničena. Zbog toga se postavlja pitanje koje serije seta podataka uopšte mogu biti relevantne za utvrđivanje istorijskih činjenica o procesu privatizacije.

Očito je da smo primorani na izbor utvrđivanja parcijalnih istorijskih sekvenci i njihovo slaganje u mozaične forme. Stoga se u kvantitativnoj istorijskoj analizi nećemo moći striktno držati svih konvencionalnih pravila sistematizacije i prezentacije matrice podataka, te će koegzistentnost, kao suština kvantitativne metode analize, svakako biti narušena. Međutim, i pored toga, nesumnjiva je i naučna i društvena opravdanost istraživanja tzv. „divlje privatizacije”.

Značaj primene kvantitativne analize u opisivanju i tumačenju činjenica tzv. „tranzicione istorije” leži u potrebi odbrane istorijske nauke od njenog instrumentalizovanja

1) Roderick Floud, *An Introduction to Quantitative Methods for Historians*, Methuen & Co Ltd., London, 1973, str. 4.

zarad nametanja ideološkog „tranzicionog režima istine”. Naime, učestali su sasvim otvoreni pokušaji definisanja uloge istorijskih istraživanja u funkciji procesa „liberalizacije” društva u Istočnoj Evropi. Iako se ističe da je „liberalna tranziciona istorija” oslobođena predrasuda i da se bazira na „pluralizmu oblika prikazivanja sa njihovom političkom dijalektikom”, neskriveno se ističe značaj povezanosti istorijskog prikaza sa liberalnim političkim identitetom.¹

2. Elite kao činioci društvenog razvoja

Maks Veber je pored dva Marksova činioca društvenog razvoja, rada i kapitala, uveo i treći, kulturu. Uvažavanje kulture kao značajnog faktora razvoja uticalo je i na Dirkemovo shvatanje organske solidarnosti društva kao ključnog principa njegovog prosperiteta.

Moderno društvo, kao strukturirani sistem organizovanih društvenih grupa (ili klasa) nastalo je kao fenomen zapadnoevropske civilizacije kroz proces istorijskog razvoja kapitalističkog načina proizvodnje. Unutrašnja imanentnost kapitalističkih odnosa da se razvijaju kao globalni svetski sistem, uslovlila je uključivanje perifernih društava u međunarodnu podelu rada. Većina zemalja periferije postala je deo svetskog kapitalističkog sistema u istorijskom periodu kada su u njima elementi tradicionalnog društva dominirali nad elementima modernog civilnog društva centra. Tokom XIX i XX veka elite različitih ideoloških provinijencija u perifernim društvima pokušavale su da nađu spasonosnu formulu razvoja i da svojoj naciji obezbede što bolje mesto u međunarodnoj podeli rada. Elite liberalnog ideološkog korupusa isticale su da se dati cilj može postići razvojem privatnog preduzetništva, tržišne ekonomije i parlamentarne demokratije, a komunističke, putem planskog privrednog sistema zasnovanog na državnom vlasništvu i diktaturi proleterijata.

Početak XX veka revolucionarna levica evropske periferije, posebno ruska, zadržavajući je posmatrala jačanje zapadnoevropskog radničkog pokreta i očekivala da će svetska proleterska revolucija rešiti i probleme razvoja periferije. Impresioniran razvojem odnosa solidarnosti i uzajamnosti među radničkom klasom Zapada, Maksim Gorki je 1911. godine sa oduševljenjem opisivao podršku građana štrajku tramvajskih radnika u Napulju:

„Poče borba, tiska, ali odjednom se pokrenu čitava siva prašna gomila gledalaca, zagraja, zaurlika i nagnu na tračnice – čovjek sa panama šeširom strže svoj šešir s glave i prvi leže na zemlju pokraj jednog od štrajkača, potapša ga po ramenu i doviknu mu nešto glasom punim bodrenja.

A za njim počеше padati na tračnice – baš kao da im je neko podrezao noge – neki veseli i bučni ljudi, ljudi, kojih još do prije dvije minute uopće nije bilo ovdje. Oni su se bacali na zemlju, smijući se krivili lica jedan na drugoga i dovikivali su oficiru koji je nešto govorio čovjeku s cilindrom, vitlajući svojim rukavicama pod njegovim nosom, smješkajući se i mašući svojom lijepom glavom.

1) Rudi Tajtl, „Istorijska pravda u tranziciji na balkanski način”, „U potrazi za liberalnim prikazom” u *Strategije za tranzicionu pravdu u državama bivše Jugoslavije*, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2004, str. 40, 41, 50, 51.

A na tračnice su se neprestano bacali novi ljudi, žene su bacale svoje košarice i neka-kve zavežljaje, sa smijehom su lijegali mališani, savijajući se u klupko kao prozeblji psi, i prevrtali su se s boka na bok, prljajući se u prašini, nekakvi pristojno odjeveni ljudi.

Petorica vojnika gledali su sa platforme prvih kola na gomilu ljudskih tjelesa pred kotačima i kikotaše se, premještajući se s noge na nogu, držeći se za potpornje, zabacujući glavu unazad i izvijajući se. Sada više nisu bili nalik na limene mehanizirane igračke.”¹

Međutim, usamljenost pobjede proleterske revolucije u Rusiji 1917. godine uticala je da u njoj, a posle Drugog svetskog rata i u zemljama Istočne Evrope, prevlada Volmarova koncepcija „socijalnizma u izolovanoj zemlji”, koju je doduše Staljin predstavio kao svoju ideju nacionalnog komunizma. Kako se ovaj koncept zasnivao na pretpostavci da se ubrzan društveni razvoj perifernih društava može postići jedino osloncem „na sopstvene snage”, a ne uključivanjem u međunarodnu podjelu rada (što je bio stav Trockog), značaj „kulta rada” (kulture) kao faktora razvoja bio je potenciran ne samo u političkoj propagandi i umetnosti već i u naučnoj literaturi.

Kada su se osamdesetih godina XX veka društva nacionalnog komunizma suočila sa ozbiljnom razvojnom krizom, komunističke elite bile su spremnije da uzrok krize previde u „mentalitetu” radničke klase, nego u prirodi društvenog sistema. To je bilo karakteristično naročito za Jugoslaviju u prvoj polovini osamdesetih godina: „Naše zaostajanje u stvaralaštvu, u inovacijama kao integralu ukupnih znanja, leži u našem mentalitetu u našem oslanjanju na uprosečenost ljudskih moći u svim poručjima ljudskog rada i stvaralaštva”.²

Stavljanje akcenta na kulturu kao činioca društvenog razvoja dovodi nas do istraživačkog pitanja o socijalnim snagama društvenog razvoja. Ovo istraživačko pitanje poseban značaj dobilo je u razmatranjima o problemima razvoja i modernizacije perifernih društava. Od šezdesetih do početka devedesetih godina u anglosaksonskoj naučnoj literaturi dominiralo je shvatanje o elitama kao pokretačima razvoja u perifernim društvima (Sejmor Martin Lipset).³ Međutim, veliki problemi u razvoju nedovoljno razvijenih zemalja Latinske Amerike i Afrike, kao i sve očitiye protivrečnosti tranzicionih procesa u Istočnoj Evropi, usloveli su veliko preispitivanje elitističke koncepcije modernizacije perifernih društava. Tim pre što je u većini nerazvijenih zemalja bio primenjen model „modernizacije odozgo”, čiji su nosioci i glavni stožeri bile političke, vojne i ekonomske elite, a koji već od kraja osamdesetih godina pokazuje ozbiljna ograničenja. Tako se danas socijologija moći sve više bavi fenomenom „krize elita” u perifernim društvima, posebno u krilu moderne socijalističke kritike svetskog kapitalističkog sistema.

Krajem osamdesetih godina u Istočnoj Evropi šireno je euforično uverenje putem „no-ve ideologije nužnosti”, da će se izlaz iz krize i dalji prosperitetni društveni razvoj postići

1) Maksim Gorki, *Djela*, knjiga XIV, „Bajke o Italiji”, Kultura, Beograd, Zagreb, 1948, str. 14.

2) Joviša Prokopijević, *Bitni faktori društvenog i tehnološkog razvoja*, Ekonomika, Beograd, 1985, str. 326.

3) Lipsetov model „elitističke državne modernizacije” zaostalih društava (svetske periferije) „odozgo” sa osloncem na tradicionalnu političku kulturu kao „vekovima usavršavan” način regulisanja društvenih sukoba i raspodele materijalnih dobara, moći i ugleda, u savremenoj društvenoj nauci Srbije primenjuje Todor Kuljić za analizu komunističke modernizacije u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata i sagledavanje istorijske funkcije komunističkih režima sa stanovišta razvoja društvene strukture. Iako se Kuljić kritički odnosi prema shvatanju da je modernizacija društva jedino moguća na osnovama liberalnog modela (prularizam, parlamentarna demokratija, privatna svojina, konkurencija, tržišna privreda) i zastupa stav da i autoritarni režimi oslonjeni na tradicionalnu političku kulturu i državnu svojinu mogu biti agensi modernizacije nerazvijenih društava, on ipak upada u zamku „koncepta modernizacije” i „teorije elita” nastalih u okviru liberalne eshtologije sa ciljem potiskivanja marksističkog koncepta „društveno-istorijskog razvoja” i „klasne borbe”. Videti: Todor Kuljić, *Tito. Sociološko-istorijska studija*, Institut za političke studije, Beograd, 1998.

putem „hitnog i definitivnog prelaska u kapitalizam. Najglasniji propovednici te nužnosti prizivaju sverešavajuću formulu privatizacije svega i svačega, i to hitno i neopozivo, ali često ne kažu jasno ko i kako to treba da obavi. Figura 'strateškog partnera' dočarava se kao izbavitelj, spasilac, glavni zgoditak na lutriji. Nekadašnju parolu boljševika – 'kadrovi rešavaju sve' – zamenjuje deviza rigidnog ekonomskog liberalizma, 'sve će rešiti privatni vlasnici'."¹

Neoliberalna ideologija tranzicije ponudila je naivnu emancipatorsku koncepciju da će sam čin pravne promene vlasništva nad sredstvima za proizvodnju doneti fundamentalnu izmenu razvojnih potencijala perifernih istočnoevropskih društava. Pokazalo se, međutim, da pravna promena vlasništva ne znači i promenu realnih ekonomskih sadržaja. Prenebregavajući konkretnu istorijsku situaciju Istočne Evrope, odnosno nedostatak finansijskog kapitala, perifernost i nerazvijenost njene ekonomije kao pojave dugog trajanja, a ne samo neposrednog produkta komunističkih sistema, neoliberalna ideologija i praksa tranzicije isključila je socijalni dijalog iz korpusa rešenja za prevladavanje ekonomskih i socijalnih problema tranzicije. Namesto socijalnog dijaloga došlo je do voluntarizma i ispraznih demokratskih formi parmentalizma.

Sukob između nacionalnih (republičkih i pokrajinskih) partijskih elita oko pravaca društvenog razvoja i federativnog oblika države, najčešće se, uz međunarodni faktor, određuje kao uzrok raspada Jugoslavije (1991) u uslovima kraha perifernih real-socijalističkih režima istočnoevropskih zemalja (1989). Raspad SKJ 1990. godine, koji je prethodio dezintegraciji SFRJ 1991. godine, uzima se kao indikator sloma partijske države diktature proletarijata, u kojoj je Partija bila jedinih faktor društvene integracije.

Sledeći generalnu liniju savremene sociološke misli u Srbiji, Vladimir Goati raskol u elitnom stratumu² vidi kao osnovni uzrok raspada Jugoslavije.

Krajem 80-ih godina dugo prikrivani antagonizmi, između elita postaju javni. Goati ističe istorijski značaj neprijateljskih mera i odluka republičkih elita: usvajanje amandmana na ustav Slovenije kojim otpočinje proces otepljenja od federacije (septembar 1989) iako takav postupak nije bio predviđen Ustavom SFRJ iz 1974; ekonomska blokada Slovenije od strane Srbije (decembar 1989); protivmere Slovenije prema Srbiji (februar 1990); proglašenje amandmana IX–XLIV na Ustav Srbije krajem 1989, kojim je status autonomnih pokrajina regulisan na potpuno različit način od Ustava SFRJ iz 1974; deklaracija o punoj suverenosti Slovenije (juni 1990); tajna uredba Skupštine Srbije o uvođenju poreza na slovenačku robu (23. oktobar 1990); novi ustav Hrvatske kojim je ova republika proglašena „nacionalnom državom hrvatskog naroda” (decembar 1990); jednostrani „upadi” republika u platni sistem zemlje (krajem 1990) itd.

Federativne elite, Skupština SFRJ, Predsedništvo SFRJ, SIV i rukovodstvo JNA iskazali su veliku nehomogenost s obzirom na okolnost da su njihovi pripadnici dolazili na položaje u federalnoj hijerarhiji na osnovu prethodne selekcije u republici i pokrajini zbog čega su, po pravilu, delovali kao delegati užih sredina. U toku bespoštednih političkih

1) Nebojša Popov, „Rad – kazna i nagrada”, *Živeti od rada*, priredila Lidija Jovetić, *Republika*, Beograd, 2003. str. 7.

2) Pod pojmom političke elite ili politokratije, Goati podrazumeva „rukovodeći kadar u partiji (SKJ) i drugim društveno-političkim organizacijama (DPO), kao i rukovodioce u političko-izvršnim i upravnim organima države čiji je izbor i opoziv regulisan Društvenim dogovorima o kadrovskoj politici (od opštine do federacije)”. Politokratija (ili politokratije) u Jugoslaviji, čiji sastav precizno određuju pomenuti društveni dogovori, odgovara otprilike „nomenklaturi” u zemljama „realnog socijalizma”... Dr Vladimir Goati, „Republičke elite i raspad Jugoslavije”, *Privredna reforma 1990. – put u tržišnu ekonomiju*, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 1993, str. 389.

borbi u Jugoslaviji 1991. godine, federativna elita bila je lišena autonomnog autoriteta, jer na nivou federacije nisu bili održani demokratski izbori kao što je to bio slučaj sa svim jugoslovenskim republikama. Bez demokratske podrške građana, pripadnici federalne elite (izabrani u prepluralističkom razdoblju) nisu imali autoriteta da se suprotstave novim republičkim elitama koje su dobile podršku građana na prvim slobodnim izborima. Goati ističe neprijateljstvo vojnog segmenta federalnog elitnog stratuma prema višepartijskom sistemu i njegovu težnju za održanjem Jugoslavije u starom obliku („Titova Jugoslavija”).

Stav o oštroj podeli unutar SKJ, koja je bila operacionalizovana kroz dve koherentne međusobno suprotstavljene platforme, Goati argumentuje rezultatima dvaju empirijskih istraživanja sprovedenih 1989. godine. Političke elite republika, partijski funkcioneri, državni funkcioneri i funkcioneri društveno-političkih organizacija imali su među sobom „prećutni sporazum” o javnom nenapadanju i o neiznošenju spornih pitanja u javnosti. Međutim, početkom 1988, naglašava Goati, taj dogovor je prekršen. Organi SKJ, pre svega Centralni komitet SKJ, postaju poprište javnih debata između dve, sve više uobličene političke platforme; jedne reformske, koju je karakterisalo okretanje ka Zapadu, što su dobro ilustrovale ključne parole XI kongresa SK Slovenije (u decembru 1989) „Evropa sada”, tržišna orijentacija i prihvatanje političkog pluralizma, i druge, tradicionalne platforme koja teži vraćanju „autentičnim vrednostima socijalizma”. Prvu opciju u SKJ odlučno je zagovaralo slovenačko rukovodstvo, uz obazrivu podršku hrvatskog, a drugu srpsko rukovodstvo uz podršku ostalih delova SKJ.

Prva konferencija SKJ održana 1988. godine, pokazala je postojanje dva bloka u rukovodećoj strukturi SKJ: „pretežno reformski” (Slovenija i Hrvatska), i „pretežno tradicionalni” (Srbija bez pokrajina, Kosovo, Crna Gora, Vojvodina, Makedonija i Bosna i Hercegovina). Političke stavove rukovodstva polarizovane u dva navedena bloka delilo je i partijsko članstvo. Reubličko-pokrajinske partijske elite ostvarivale su apsolutnu kontrolu nad „svojim” mas-medijima.

Goati navodi rezultate emirijskog istraživanja sprovedenog u vreme priprema za XIV kongres SKJ, kojim je bilo obuhvaćeno 4.361 član SKJ iz svih republika i pokrajina Jugoslavije. To istraživanje, izvedeno u junu i julu 1989, nedvosmisleno je pokazalo da su u članstvu SKJ, kao i u rukovodstvu, postojale dve u velikoj meri konherentne idejne platforme: „centralističko monistička” i „decentralističko pluralistička” politička platforma, „srpska” i „slovenačka”. Prvu je karakterisalo izrazitije opredeljenje za centralističku organizaciju društva, izraženo u zalaganju za veoma često isključive nadležnosti federacije, i to od Armije do kulture, za sastav Savezne skupštine po proporcionalnom principu (srazmerno broju birača) i za većinsko donošenje odluka. U okviru ove opcije politički pluralizam se vrednovao negativno i insistiralo se na postojećoj vodećoj ulozi SKJ, odnosno na obnovljenom i ojačanom „demokratskom centralizmu”. Karakteristika drugog, „slovenačkog” pristupa bilo je opredeljenje za izrazito decentralizovano i pluralističko društvo, nezavisnost republika u njihovoj nadležnosti, što bi uključivalo i područje odnosa sa inostranstvom, pa i armiju, za paritetan sastav Savezne skupštine i insistiranje na konsenzusu kao jedinom načinu donošenja odluka na nivou federacije. Politički pluralizam se u okviru ove druge opcije znatno pozitivnije vrednovao, „mada ne onoliko koliko se to obično smatra”, dok se princip demokratskog centralizma odbacivao.

Pod uticajem događaja u centralnoj i istočnoj Evropi 1989. godine, tradicionalno krio u SKJ bilo je prinuđeno da napusti svoje pozicije i da prihvati, doduše sasvim načelno, pluralističku opciju, naglašava Goati.

U političkom sukobu unutar SKJ, koji se okončao raspadom na XIV kongresu, republičke političke elite, već od početka 1988, traže saveznika i izvan SKJ, često i među nastajućom političkom opozicijom, sa kojom po pravilu uspostavljaju bolje odnose nego sa drugim delovima SKJ. To je u mnogome odredilo prirodu konflikta u Jugoslaviji. Umesto globalnog sukoba između vladajuće komunističke partije i društva, ističe Goati, u Jugoslaviji se odvijao sukob između delova vladajuće partije i delova društva.

Proces raspadanja SKJ čvrsto je, prema Goatiju, povezan sa tendencijom društveno-ekonomske dezintegracije zemlje. Od početka 70-ih godina jugoslovenske republike praktično su se razvijale kao ekonomski autarkična društva. Učešće unutarrepubličkih isporuka u ukupnim isporukama poraslo je od 69% 1970. na 76% 1987, što Goati interpretira kao indikator slabljenja organske solidarnosti u društvu. Paralelno sa tim jačala je mehanička solidarnost u „nacionalnim zajednicama” (kakve su u velikoj meri bile republike), što je pogodovalo bujanju nacionalizma.

S ekonomskim zatvaranjem jugoslovenskih republika tekao je, prema rezultatima popisa stanovništva iz 1981. i 1991, proces koncentracije etničkih grupa u one republike u kojima je bio nastanjen najveći deo pripadnika tih grupa. Prema Goatiju smer nacionalnih migracija u Jugoslaviji govori da one nisu bile prvenstveno uslovljene ekonomskim razlozima, jer bi u tom slučaju privredno najrazvijenije republike (Slovenija i Hrvatska) bile središte imigracije bez obzira na nacionalno obeležje imigranata, nego drugim uzrocima, pre svega pogoršanjem međunacionalnih odnosa. Goati ističe da je ovo važan indikator društvene dezintegracije.

Sve do početka 1990. godine, ključni i po opstanak Jugoslavije fatalni konflikt, prema Goatiju, odvijao se u okviru vladajuće partije Saveza komunista Jugoslavije. Kulminaciju tog konflikta predstavljao je „prekid rada” XIV vanrednog kongresa SKJ (20–22. januara 1990). Povod prekidu je bilo napuštanje Kongresa delegata iz Slovenije. Nakon „prekida rada” XIV kongresa SKJ, u stvari raspada SKJ, republička rukovodstva nastojala su, uz pomoć „svojih” mas-medija, da potenciraju utisak o ugroženosti „svoje” nacije i republike od drugih nacija i republika.

Posle prvih slobodnih izbora 1990, u četiri republike (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Makedonija) osvojile su vlast opozicione partije, dok su u Srbiji i Crnoj Gori reformisane komunističke partije održale vladajući položaj. U Bosni i Hercegovini reformisani komunisti doživeli su ubedljiv poraz, dok su komunisti u preostale tri republike, i pored poraza, uspeali da zadobiju podršku značajnog dela građana. Tako su na prvim parlamentarnim izborima u jugoslovenskim republikama trijumfovale izrazito nacionalno opredeljene stranke.

Većina stranaka, uključujući i komunističke, ponudila je brižljivo razrađene „nacionalne programe”. U nekim republikama međusobno suprotstavljene stranke ponudile su skoro podudarne „nacionalne programe”. To je bio slučaj, na primer, sa Demosom i sa SK Slovenije - SDP, kao i sa Srpskim pokretom obnove i Socijalističkom partijom Srbije. Komunisti su prihvatili „nacionalne programe” u Srbiji i u Crnoj Gori znatno pre slobodnih izbora (1987. u Srbiji, a 1988. u Crnoj Gori), u toku borbe za zaštitu prava Srba i Crnogoraca u pokrajini Kosovo. Pri tome je u rukovodstvima dveju partija došlo do internog sukoba u kome su vlast zauzele nove garniture. Posle toga, obe partije su se energično angažovale na rešavanju kosovskog problema. Komunisti u Srbiji i Crnoj Gori su inaugurisali i počeli da ostvaruju „nacionalnu plaformu” znatno pre formiranja opozicionih partija.

U Hrvatskoj, Sloveniji i Makedoniji komunističke partije su, takođe, neposredno pred prve slobodne izbore formulisale svoj „nacionalni program”, ali su ih u tom pretekle novoformirane opozicione partije. U svesti birača u tim republikama autentični zastupnici nacionalnih interesa bile su nove partije, a ne komunisti.

Pobednički subjekt, koji je na slobodnim izborima 1990. godine potisnuo komuniste sa vlasti u Sloveniji, Hrvatskoj, Makedoniji i Bosni i Hercegovini, činile su novoformirane partije koje su prema Goatiju imale nekoliko zajedničkih obeležja. Jedno je izrazito distanciranje od ancien regime-a i njegovih integrativnih ideja i vrednosti (socijalizam, samoupravljanje, radnička klasa, društveno vlasništvo). Drugo je prihvatanje korpusa vrednosti liberalizma i demokratije (ljudska prava, privatna svojina, parlamentarizam, višestranački sistem, važnost nacionalnog pitanja).

Pobeda opozicije u Sloveniji i Hrvatskoj u proleće 1990. označila je trijumf snaga koje su težile konfederativnom uređenju zemlje. Pobeda izrazito nacionalističko orijentisane Hrvatske demokratske zajednice na izborima u drugoj po veličini republici najavila je eskalaciju sukoba između dveju najbrojnijih nacija Jugoslavije, Srba i Hrvata. Krajem 1989. i vladajuća stranka SKJ Slovenije - SDP zauzela je konfederativne pozicije.

Međutim, iako je formalno do raspada Jugoslavije došlo posle neuspešne vojne intervencije JNA u Sloveniji (juna 1991), koja je bila pokušaj da se nedostatak legitimnosti kompenzira prinudom, i odluke Predsedništva SFRJ (15–18. jul 1991) o povlačenju JNA iz Slovenije, njen stvarni raspad simbolizovali su referendumima o nezavisnosti. Na plebiscitu u Sloveniji (25. decembar 1990), a zatim i na referendumima u Hrvatskoj, Makedoniji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, građani su se izjasnili za nezavisne države.¹

Polazeći od opšteg teorijskog stava da pojedinci i uske grupe na strateškim pozicijama u društvu svojim odlukama bitno određuju smer društvenih zbivanja, Goati naglašava ključnu ulogu republičkih političkih elita u raspadu Jugoslavije i u izbivanju građanskog rata. Kao politički motiv on određuje težnju republičkih elita da zadobiju ili zadrže vlast putem formulisanja „nacionalnih programa” koji je trebalo da im daju legitimnost i omogućće „savez sa narodom” u uslovima ekonomske krize i masovnog osećanja egzistencijalne nesigurnosti.

Privatizaciju kao faktor društvene dezintegracije i politički motiv „homogenizacije nacija”, Goati ne uključuje u analizu. A upravo u vreme najžešćih sukoba između republičkih elita doneti su na saveznom nivou, a uz saglasnost svih republika, Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom, decembra 1989. godine, i Zakon o društvenom kapitalu i Zakon o ličnim dohocima, jula 1990. godine, kojima su utvrđene osnove privatizacije u Jugoslaviji.

„Nacionalna homogenizacija”² kao univerzalna tehnologija političke borbe svih „nacionalnih nomenklatura” imala je za cilj da onemogući artikulaciju autentičnih interesa

1) Vladimir Goati, „Republičke elite i raspad Jugoslavije”, *Privredna reforma 1990. – put u tržišnu ekonomiju*, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 1993, str. 389, 391, 392, 393, 394, 395, 398, 399.

2) Ideološki „nacionalna homogenizacija” u Jugoslaviji krajem 80-ih godina zasnivala se na propagandi da je nacija subjekt ekonomske eksploatacije od strane drugih nacionalnih zajednica ili da je prikraćena ustavom SFRJ iz 1974. godine. Okosnicu ovog propagandističkog modela činilo je širenje „istine”, putem masovnih medija, ali i kroz kvazinaučnu literaturu, da postojeći odnosi u Federaciji onemogućavaju nacionalni ekonomski razvoj, te da bi njihova promena (u pravcu konfederacije ili jake federacije) donela prosperitet dotičnom narodu.

Tokom 1988. godine Slobodan Milošević je isticao da je Srbija jedina republika u Jugoslaviji koja je ostvarila porast industrijske proizvodnje.

radničke klase u Jugoslaviji, da je segmentira u nacionalne okvire, oslabi klasnu svest jačanjem nacionalne, i tako u uslovima raspada države i građanskog rata, siromaštva i straha, omogući nomenklaturi sticanje vlasništva nad društvenim kapitalom i resursima. Raspoloživih finansijskih sredstava za privatizaciju društvene imovine, ni domaćih ni stranih, nije bilo. Prema tome, do svojine se moglo doći samo putem instrumentalizacije političkih (rukovodećih) funkcija. Tako je čuvena Prudonova maksima „svojina je pljačka” dobila svoju realnu istorijsku potvrdu u procesu privatizacije u Jugoslaviji, izvedene u uslovima raspada države i građanskog rata.

„U proteklih deset meseci jedino u Srbiji industrijska proizvodnja ima pozitivnu stopu. Ostvaren je porast od 1 odsto u odnosu na prošlu godinu, dok je u Jugoslaviji stopa industrijske proizvodnje negativna i iznosi minus 1,2 odsto. U odnosu na druga područja u zemlji, u Srbiji brže raste izvoz na konvertibilno nego na klirinško tržište. Osim toga, rast investicija u našoj republici je viši od proseka zemlje a pozitivna činjenica je i što investicije rastu u objekte kojima se započinje toliko potreban proces strukturalnih promena u pravcu moderne i visokoakumulativne privrede. U poređenju sa drugim republikama, izdavanja za opštu potrošnju rastu sporije za 12 indeksnih poena, što je posledica odlučnog kursa ka rasterećenju dohotka privrede. Istovremeno, u Srbiji imamo indeks porasta troškova života niži od prosečnog u zemlji, a nešto je blaži i rast cena na malo, što govori o tome da doprinosimo obuzdavanju inflacije.” Slobodan Milošević, „Sadržaj reforme”, *Godine raspleta*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1989, str. 290.

Stoga je naglašavao da „odnosi u Federaciji” i „birokratija u Srbiji” predstavljaju kočnice za prosperitetniji razvoj Srbije. „Budućnost našeg društva ne može zavisiti od dobre volje trenutno rukovodećeg sastava u Republici ili Jugoslaviji, već od stepena sadašnjeg ekonomskog razvoja, kao i raspoloživih objektivnih mogućnosti da se on ubrza u pravcu tehnološkog i kulturnog razvoja savremenog sveta.

To je šifra za izlazak iz krize, ali i za ostvarenje društva koje treba da ispunjava do sada neobjednjene zahteve, materijalno bogatstvo i socijalnu ravnopravnost. Mi u ovom trenutku raspolazemo potencijalima za ostvarenje takvog opredeljenja. (...) Deblokiranje tih ogromnih ljudskih potencijala jeste delokiranje najvećeg bogatstva kojim raspolazemo. To je proces koji je počeo i koji se odvija uz manje ili veće prepreke, ali koji više ne može da se zaustavi. Omogućiti ljudima da rade, stvaraju i menjaju uslove svog života i društva u celini, jeste demokratija koju tek treba da uspostavimo.” Slobodan Milošević, „O tome kako će se urediti Srbija odlučuju oni koji u njoj žive”, *n. d.*, str. 196–197.

Na Dvadesetoj sednici CK SKJ, održanoj januara–februara 1989. godine u Beogradu, Milošević je optužio republička rukovodstva da su izazvala krizu, „čije posledice snose građani, zato što nisu pokazala spremnost i sposobnost da uvedu društvo u novu fazu razvoja”. S. Milošević, *n. d.*, str. 326, 328.

Milošević je, povodom uručivanja Povelje sa plaketom „2. februar” Zavodu „Crvena zastava” u Kragujevcu, februara 1989. godine istakao: „Našoj Republici, pa i našem društvu u celini, sada je neophodna radna i društvena mobilizacija, kako bi smo iz ove krizne faze prešli u fazu ekonomske i društvene stabilnosti, ali i prosperiteta.

Najveća prepreka izlasku iz krize u razvoju Jugoslavije su konzervativne snage, pre svega u birokratizovanim rukovodstvima.

... koji su svoj lični birokratski interes proglasili za društveni, za republički, pokrajinski, nacionalni...”, S. Milošević, *n. d.*, str. 336–337.

Polazeći od stava da „sukob sa birokratijom ima karakter klasnog sukoba”, Milošević je na Dvadesetoj sednici CK SKJ, održanoj u Beogradu januara–februara 1989. godine, istakao da je u Srbiji radi „obračuna” sa birokratijom (nomenklaturom), kao kočnicom društvenog razvoja, došlo do „homogenizacije” koja nije izvedena na nacionalnoj osnovi, „ali jeste i to mogu da kažem prilična homogenizacija svih građana Srbije.” S. Milošević, *n. d.*, str. 334.

Ovakva propaganda je nesumnjivo dala rezultata u uslovima ekonomske krize koja je generisala osećanja nesigurnosti kod većine stanovništva, „otvarajući mu perspektivu”. Segmentiranost radničke klase u republičkim okvirima i nerazvijenost svesti o klasnom interesu doveli su do toga da je radnička klasa postala socijalno jezgro procesa „nacionalne homogenizacije” i glavni društveni podržalac nacionalističkih političkih snaga u republikama, u varljivom uverenju da će joj „nacionalna država” omogućiti socijalnu sigurnost i materijalno blagostanje.

3. Društvena dezintegracija i klasni identitet

„Akumuliranje” materijalne i duhovne kulture opšta je zakonitost istorije čovečanstva. Društveni razvoj jedne zajednice, kao više ili manje povezane i strukturirane celine više vrsta društvenih promena (tehničkih, ekonomskih, političkih, kulturnih) istoga smera, određen je njenom mogućnošću akumulacije kapitala i stopom industrijskog rasta.¹ Međutim, razvoj se uvek odvija u određenim istorijskim uslovima i vremenskim granicama, odnosno u okviru datog društveno-istorijskog sistema i pod uticajem ili direktnim angažovanjem određenih društvenih snaga, klasa, koje putem ideoloških sistema, shodno svom klasnom interesu, definišu strategiju društvenog razvoja (oslanjanje na državu, na domaće izvore ili na inostranu pomoć, ulogu nauke itd.).²

Bitne ekonomske, političke i kulturne razlike između zapadne i istočne Evrope u osnovi su odredila dva istorijska procesa.

Prvi, zadržavanje elemenata feudalnih odnosa u istočnoj Evropi do završetka Drugog svetskog rata, i drugi, hronična oskudica finansijskog kapitala. Ova dva istorijska procesa učinila su istočnu Evropu evropskom periferijom u odnosu na zapadnu centralnu zonu akumulacije.

Nakon pada komunizma i uobličavanja sistema *kapitalizma nomenklature*, ovaj periferni položaj istočnoevropske zone u svetskom kapitalističkom sistemu uslovio je latino-američki obrazac odnosa i veza između vlasničke klase i političke elite. Pod njim se pre

1) Ključni faktori industrijskog razvoja i rasta jedne zemlje su: a) investiciona sredstva; b) devizna sredstva; c) proizvodna tehnologija; d) prisustvo i razvijeni kontakti sa izvoznim tržištima; e) organizacija funkcionisanja. Joviša Prokopijević, *Bitni faktori društvenog i tehnološkog razvoja*, IRO „Ekonomika”, Beograd, 1985, str. 115.

2) Društveni rast se uzima kao ključni i najmerljiviji pokazatelj opšteg društvenog razvitka. Osnovni pokazatelji društvenog rasta su: ekonomski rast (uvećanje obima proizvodnje); tehnološki rast (porast i institucionalizovanje raznih inovacija u oblasti materijalne proizvodnje); povećanje ulaganja u naučna otkrića; uvećanje investicija za proširenje i tehničko-tehnološku rekonstrukciju; uvećanje moći u društvu (vojne i političke); demografski rast; veća ulaganja u zdravstvene institucije, školstvo i stambenu izgradnju. Dr Mihailo Popović, dr Miodrag Ranković, *Teorije i problemi društvenog razvoja*, BIGZ, Beograd, 1981, str. 269.

Društveni rast praćen je društvenom diferencijacijom (institucionalnom, organizacionom, profesionalnom i klasnom) kako zbog uslozňavanja podele rada (funkcija specijalizacije), tako i usled hijerarhijske nejednakosti distribucije na kojoj je zasnovana svetska kapitalistička ekonomija. Klasna borba kao osnov društvene dinamike razvoja, usled same složenosti struktura društvenog sistema i istorijskih procesa njegovog razvoja, često je maskirana pojedinim oblicima društvene diferencijacije (profesionalna, obrazovna, religiozna, nacionalna, etnička, rasna, starosna i polna pripadnost), na osnovu kojih se odvija „vertikalna” (statusna) i „horizontalna” (migracije: selo–grad; Jug–Sever) društvena pokretljivost. Ta maskiranost uvećana je procesom izdvajanja oligarhijskih grupa, kao rezultat uslozňavanja društvenih struktura i institucija i opšteg sistema društvene organizacije i upravljanja, samom dinamikom tehnoloških promena. Iako ove oligarhijske grupe (birokratija, tehnokratija, menadžeri, politički i vojni funkcioneri, nomenklatura) učestvuju u raspodeli viška vrednosti na osnovu svojih funkcija u sistemu, a ne svojine, ključni osnov društvenih konflikata (promena) ponekad je nezpoziran zbog ovog svog elitističkog konteksta. Odnosno, *klasni odnosi bivaju posredovani nivoom i stepenom komunikacije (akcione, organizacione, personalne, idejne i dr.) između elite i mase (upravljača i izvršioaca), ali u svojoj osnovi ona je određena klasnim identitetom i organizacijom*. „Psihološka dimenzija” datog identiteta (vednosne orijentacije, osobine, motivi, stavovi, osećanja, ponašanja) utiče na varljivo relativizovanje klasnog položaja pojedinca. Racionalizacija klasnog identiteta putem adaptivnih mehanizama dominantne liberalne geokulture bazirane na svojinskom monopolu, oslanja se na socijalno-psihološke kategorije, kao što su na primer „duh štedljivosti”, „motiv uspešnosti”, „osobina samopouzdanja”, „osećanje frustriranosti” itd.

Društveni razvoj odvija se u dijalektičkom jedinstvu dugoročnih tendencija društvene integracije i društvene dezintegracije. Uvećanje složenosti obrazaca društvene integracije uslovljeno je kako tehnološkim promenama tako i procesom obrazovanja solidarističkih grupacija. Raspodela materijalnog društvenog bogatstva, kao i društvene i političke moći u osnovi je procesa integracije i dezintegracije društvenih struktura i institucija i društvenog sistema u celini.

svoga podrazumeva državno iniciranje, kreiranje i tolerisanje nelegalne (sive) ekonomije, uz učešće državnih organa u njenim aktivnostima ili profitu. Ovaj fenomen povezivanja državnih sa mafijaškim strukturama u političkom rečniku označava se pojmom mafijaške ili korupcionaške države. Iako se elementi ovog obrasca mogu naći u svim postkomunističkim društvenim sistemima, jedino su države nastale na prostoru bivše Jugoslavije posle njenog raspada, u potpunosti dobile takav oblik. Pored perifernog položaja u svetskom sistemu, istorijski algoritam kriminalizacije države određen je i funkcijom privatno-sopstveničke akumulacije.

Sindrom korupcije celine državne strukture (parlamenta, izvršne vlasti, sudstva, zdravstva, obrazovanja, lokalne vlasti, policije itd.) karakterističan je za zemlje poluperiferne ili periferne zone sistema svetske kapitalističke ekonomije u kojima nedostatak finansijskog kapitala predstavlja tendenciju dugog trajanja. Shodno istorijskim ritmovima konjunktura, akumulacija koja je za ove zone uvek bila suštinski društveni problem, vršena je na osnovu dva modela, državno-svojinskog i privatno-sopstveničkog. Ograničenost izvora akumulacije kapitala odredila je represivnost njenih formi. Tako je privatno-sopstvenička akumulacija u uslovima krajnje limitiranosti finansijskih resursa uvek vršena pod okriljem korumpirane državne strukture i u formi nelegalne ekonomije i dovela je do potpune pauperizacije urbane radničke klase, sa jedne strane, i deruralizacije, s druge. Nerazvijenost klasnog identiteta radničke klase i proleterske solidarnosti u perifernim zonama svetske kapitalističke ekonomije omogućila je pojavu različitih oblika mafijaških država u ovim zonama.

Strukturalno-istorijska ograničenja organizacije radničke klase kroz različite sindikalne i političke oblike koji bi omogućili razvoj mehanizama socijalne kontrole i socijalne ravnoteže u društvu, a time i pravnu državu, dovode do atomizacije njenih pripadnika i dezintegracije društvene strukture.

U istočnoj Evropi su, zbog dugog zadržavanje elemenata feudalnih odnosa, preovladavali tradicionalni oblici kolektivnog identiteta, religijski i patrijarhalni, gotovo sve do Drugog svetskog rata. Kako je razvoj nacionalnog identiteta kod istočnoevropskih naroda, započet u prvoj polovini XIX veka, bio u funkciji borbe za nacionalno oslobođenje i sticanje državne suverenosti, on je u sebe apsorbovao različite oblike tradicionalnog identiteta, posebno religijskog. Dok je u zemljama centralne zone akumulacije svetske kapitalističke ekonomije (zapadna Evropa) nacionalni identitet razvijan na premisama liberalizma kao geokulture koja treba da obezbedi koheziju društva podeljenog na dva naroda, bogate i siromašne (kapitaliste i radnike), u istočnoj Evropi nacionalni identitet formirao se kao kohezioni faktor jedne nacionalne zajednice u odnosu na hegemonu, Austrougarsko ili Tursko carstvo. Klasni identiteti su stoga maskirani ili potiskivani samom unutrašnjom logikom nacionalnooslobodilačke borbe. Politička integracija istočne Evrope, kao evropske periferije, u svetski kapitalistički sistem izvršena je posle Prvog svetskog rata na osnovama Vilsonovog liberalnog programa samoodređenja naroda, kao ekvivalenta unuverzalnog prava glasa na međunarodnom nivou. Novostvorene istočnoevropske države su kao svoj prvostepeni zadatak videle da po liberalnom obrascu razvijaju integrisana nacionalna društva, jačanjem nacionalne svesti (identiteta), ali ne samo kroz sekularne i moderne društvene institucije, školu i vojsku, kao što su to činile zapadnoevropske države putem izgradnje civilnog društva, već i uz pomoć tradicionalnih institucija, crkve i monarhije. Sada je cilj nacionalne integracije, kao i u zemljama centra, bio pacifikacija „opasnih klasa” (radnika i siromašnih seljaka). Međutim, zbog inherentno po-

larizujuće prirode kapitalističke akumulacije, zemlje istočnoevropske periferije nisu bile u stanju da razviju elemente „države blagostanja”, kao značajan instrument liberalne ideologije i prakse, preko kojeg je u zemljama zapadne Evrope do Prvog svetskog rata već bila izvršena značajna redistribucija viška vrednosti. Objektivno nemajući taj instrument na raspolaganju, istočnoevropska buržoazija je nastojala da ga supstituiše instrumentalizacijom tradicionalnih institucija u cilju obezbeđivanja društvene kohezije.

S druge strane, razvijen i jak radnički pokret (sindikalni i partijski), kao i uobličavanje socijalističke ideologije nakon 1848. u zapadnoj Evropi bili su društveni osnov javljanja ideje „države blagostanja” u okvirima liberalizma i ostvarivanja ovog koncepta u njenoj društvenoj praksi. Odsustvo takvog pokreta u istočnoj Evropi bilo je uslovljeno determinističkim sklopom istorijskih procesa višestruko posredovanih njenim perifernim položajem u svetskoj ekonomiji. Delovanjem zakona neravnomernosti razvoja, koji je inherentni princip kapitalizma kao svetskog sistema, istočna Evropa se pred Prvi svetski rat nalazila u stanju zakasnele industrijalizacije, a time i nerazvijenog radničkog pokreta. Tako je na primer 1913. godine Srbija imala 500 preduzeća i 20.000 industrijskih radnika, od kojih je samo 4.227 bilo sindikalno organizovano.¹

1) U toku Prvog svetskog rata sve ratujuće zemlje, da bi pridobile radničku klasu za učešće u ratu i podnošenje velikih ratnih žrtava, obećavale su socijalnu reformu i uklanjanje „velikih socijalnih nepravdi”. S druge strane, radikalizacija radničke klase u Evropi koja se ogledala u povećanju broja članova socijalističkih partija i sindikalnih organizacija, kao i u višestrukum umnožavanju radničkih štrajkova bila je podstaknuta i ruskom Oktobarskom revolucijom.

U takvoj istorijskoj situaciji evropska socijaldemokratija inicirala je međunarodno radničko zakonodavstvo koje je trebalo da obezbedi zaštitu zdravlja radnika, očuvanje porodičnog života i mogućnost obrazovanja za radničku klasu. Osiguranje protiv nezaposlenosti bilo je istaknuto u prvi plan.

Ove inicijative realizovane su na Mirovnoj konferenciji u Parizu na kojoj su usvojene „radničke odredbe” Mirovnog ugovora i osnivanjem Međunarodne organizacije rada. Međutim, sve do Drugog svetskog rata Jugoslavija nije ratifikovala konvenciju MOR-a o osmočasovnom radnom vremenu. Nezaposlenost je bila glavna karakteristika ekonomskog sistema Srbije i Jugoslavije u čitavom međuratnom periodu. Od sredine 20-ih godina stopa nezaposlenosti u Jugoslaviji je konstantno rasla da bi svoju kulminaciju doživela početkom 30-tih godina u vreme velike ekonomske krize. Od 1928. do 1938. godine broj nezaposlenih povećao se za 6,17 puta.

Sa završetkom Prvog svetskog rata Kraljevine SHS suočila se sa masama nezaposlenih, demobilisanih vojnika - radnika. Da bi ublažilo posledice rata u Srbiji, Ministarstvo za socijalnu politiku SHS, osnovano decembra 1918. godine, davalo je sindikatima u toku 1919. godine manje sume novca da ih razdeli nezaposlenim sindikalno organizovanim radnicima.

Donošenjem Obznane 1920. godine Vlada Kraljevine SHS zadala je udarac ne samo Komunističkoj partiji Jugoslavije, već i radničkim i sindikalnom pokretu u celini. „Obznana je po svojoj suštini i posledicama bila antiradnička, a ne samo antikomunistička mera”. Dr Milica Milenković, dr Toma Milenković, *Zapošljavanje u Srbiji. Od početka do oslobođenja zemlje 1944.* knj. 1, Republički zavod za tržište rada, Beograd, 2002, str. 71.

U roku od nekoliko dana po donošenju Obznane poslodavci su otkazali ranije zaključene kolektivne ugovore ili su jednostavno prestali da ih poštuju. Prestali su da se poštuju i gotovo svi zakonski propisi o zaštiti o inspekciji rada. Radnici su otpušteni bez zakonskog roka, a nadnice su obarane.

Iako je Vidovdanskim ustavom i članom 2 Zakona o osiguranju radnika bilo predviđeno zakonsko osiguranje radnika u nezaposlenosti, ono je uvedeno tek Uredbom o zbrinjavanju nezaposlenih radnika 1937. godine. Njome su redovne pomoći uslovljene uplaćivanjem prinosa za nezaposlenost. Visina redovne pomoći određivala se prema nadničnom razredu u kome je uplaćivan prinos za nezaposlenost. Pored uvođenja obavezog osiguranja radnika i nameštenika u nezaposlenosti ovom uredbom dati su i potrebni propisi o podizanju radničkih stanova i zgrada za potrebe zbrinjavanja nezaposlenih. Iste godine doneta je i Uredba o minimalnim nadnicama, kolektivnim ugovorima i arbitraži.

Finansiranje pomoći nezaposlenima preko državne (javne) berze rada od 1923. godine bilo je vršeno putem prireza koji su plaćali radnici i poslodavci. Prirez je prvih devet godina iznosio 1,8% od jednodnevne obezbeđene nadnice, zatim je 1932. godine udvostručen, da bi 1937. godine bio utvrđen u visini 20% od iznosa prinosa za osiguranje u bolesti, uvedenog Zakonom o osiguranju radnika. Na ovaj način je finansirana redovna pomoć nezaposlenim radnicima koja se nikad nije izdavala za duže od 12 nedelja.

Pored redovne pomoći nezaposleni radnici su preko državne (javne) berze rada dobijali i vanrednu pomoć. Nju je dobijao relativno veliki broj nezaposlenih radnika ali u malim iznosima. I redovna i vanredna pomoć nezaposlenima bila je daleko ispod egzistencijalnog minimuma. Pomoć u naturi je podrazumevala najčešće pre-

Zakasnela industrijalizacija i nerazvijeni radnički pokret su, pak, sa svoje strane, doprineli očuvanju obrazaca autoritarne političke kulture i tradicionalne političke komunikacije, karakteristične za nerazvijena društva „mehaničke solidarnosti”. Šovinistički potencijal tradicionalne političke kulture iskoristila je nacionalna buržoazija da bi stabilizovala

noćište i hranu u radničkim prihvatištima. Najbrojniji korisnici radničkih skloništa bili su mladi (između 20 i 30 godina) nekvalifikovani i kvalifikovani nezaposleni radnici. Sem pomenutih, državne (javne) berze rada su izdavale i putnu pomoć i pomoć u obliku 50% povlastice za voznu kartu nezaposlenim radnicima koji su putovali po zemlji u potrazi za poslom.

Svetska ekonomska kriza počela je u Jugoslaviji da se oseća tek početkom 30-ih godina i prvo je pogodila drvenu industriju. Radikalno je bio smanjen izvoz poljoprivrednih i stočarskih proizvoda, glavnih stavki u jugoslovenskom izvozu, što je dovelo do velikog pada cena tih proizvoda na domaćem tržištu i sloma trgovine žitaricama. Smanjeni su državni prihodi. Stvoren je veliki raspon između cena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda. Selo je doživelo katastrofu. Seljaci su se zaduživali ali dugove nisu mogli da vrate. Pohrlili su u gradove, gde je već bilo puno nezaposlenih radnika. Većina radnika prihvatila je poslove pod bilo kakvim uslovima i za izuzetno niske nadnice.

U vreme kada se privredna kriza u Jugoslaviji nalazila na vrhuncu 1932–33. godine, takoreći da su prestale da važe zaštitne odredbe radničkog, socijalnog zakonodavstva. Poslodavci su sa posla otpuštali skuplje kvalifikovane radnike i na njihova mesta dovodili nekvalifikovane radnike, žene i decu, kao jeftiniju radnu snagu. „Računa se da je u rudarstvu radilo 83,2%, a u drvnj industriji 68% seljaka koji su tu, kao jeftinija radna snaga dovedeni na mesto otpuštenih kvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika”. Dr Milica Milenković, dr Toma Milenković *n. d.*, str. 200. Radno vreme se produžilo i na 14 sati. „O propisanom dnevnom, nedeljnom i godišnjem odmoru, nije moglo da bude ni reči, o radničkim poverenicima i poštovanju ostalih zaštitnih odredaba radničkog zakonodavstva takođe. Poslodavci su postali svemoćni, a radnici, praktično nezaštićeni i nemoćni. Inspekcija rada je tu mogla malo da pomogne. Radnici se čak nisu ni žalili na svoj bedan položaj, jer su pred fabričkim kapijama čekale desetine i stotine nezaposlenih radnika, spremnih da odmah uskoče na eventualno upražnjeno radno mesto.” *Isto*, str. 200.

U takvoj ekonomskoj situaciji poslodavci su tražili reformu socijalnog zakonodavstva da bi se oslobodili obaveza osiguranja. Zahtevali su da se radno vreme produži na 10-12 sati dnevno i da se poslodavci oslobode svih obaveza plaćanja osiguranja radnika, a da radnici sami plaćaju svoje osiguranje. Zatim, da se eliminišu svi posrednici između rada i kapitala i da se zaposlenje radnika prepusti slobodnoj pogodbi zainteresovanih strana. Motiv poslodavaca je bio da se kriza iskoristi za redukciju prava koje je radnička klasa izborila kroz radničko zakonodavstvo i da ona ostanu tako smanjena i kada kriza prođe.

Sve radničke i sindikalne institucije uprle su sve snage da mobilišu javnost za očuvanje radničkog zakonodavstva. Tražili su da se umesto pomaganja nezaposlenih, uvede obavezno zakonsko osiguranje radnika u nezaposlenosti.

Međutim, nije došlo do pogoršanja radničkog zakonodavstva zbog intervencije MOR-a jer je Jugoslavija 1927. i 1929. godine ratifikovala većinu konvencija MOR-a.

Pomoć nezaposlenima početkom 30-tih godina uglavnom se svodila na deljenje besplatne hrane, kao što je činila organizacija „Nasušni hleb”. Opština grada Beograda osnovala je Akcioni odbor za zimsku pomoć nezaposlenim radnicima koji je organizovao javne kuhinje. Radničko osiguranje u nezaposlenosti zamenjeno je milostinjom na ovaj način.

Sindikalne berze rada su svojim članovima izdavale daleko veće sume pomoći nego javne berze rada, iako su sindikati bili siromašni. Tom opštem visokom sindikalnom proseku mnogo su doprineli grafički radnici i privatni nameštenici.

Grafički radnici bili su najbrozovaniji i procentualno sindikalno organizovani u najvećem broju i iskazivali najveću međusobnu solidarnost među radničkom klasom Jugoslavije u međuratnom periodu. Posle Prvog svetskog rata nezaposlenost među njima je bila velika. Ali nezaposleni grafički radnici nisu vršili pritisak na postojeća radna mesta i nisu obarali nadnice. Zahvaljujući visokoj solidarnosti među štamparskim radnicima zaposleni su davali 30–50% od svojih nadnica za izdržavanje nezaposlenih drugova ili su im ustupali svoja radna mesta 2-3 dana u nedelji. Na taj način očuvana je povoljna tarifa, a nezaposleni grafički radnici bili su materijalno zbrinuti. U tarifom obuhvaćenim štampartijama (a to su bila sva veća štamparska preduzeća) mogli su da budu zaposleni samo sindikalno organizovani radnici i to posredstvom svoje sindikalne organizacije.

Klasno svesni grafički radnici zahvaljujući solidarnosti i čvrstoj organizaciji svog sindikata uspeali su da kontrolišu profesionalno tržište rada i da očuvaju dobre zarade što im je omogućilo da neprekidno vode brigu o nezaposlenim grafičarima. Sindikalno organizovani i kvalifikovani grafički radnici uplašivali su u sindikalne fondove osiguranje za slučaj nezaposlenosti i potpore za nezaposlene su stoga bile prilično visoke i podmirivale minimum egzistencijalnih potreba nezaposlenih. Videti: Dr Milica Milenković, dr Toma Milenković, *Zapošljavanje u Srbiji. Od početka do oslobođenja zemlje 1944.* knj. 1, Republički zavod za tržište rada, Beograd, 2002.

svoju vlast, pošto formiranjem nezavisnih nacionalnih država u istočnoj Evropi posle Prvog svetskog rata nije bilo rešeno i pitanje njenog razvoja (industrijalizacije). „Elita moći” (nacionalna buržoazija, birokratija i vojska) u istočnoevropskim zemljama nastojala je da svoju vlast legitimiše po obrascima tradicionalne političke kulture i kroz harizmatički (iracionalni) karakter političke komunikacije. Komunikacijski uticaj atomiziranih interesa radničke klase istočne Evrope bio je segmentarnog karaktera. Time nije bitnije uticao na oblikovanje kolektivne moralne svesti ni političke kulture u ovim društvima u kojima su dominirale nacionalističko-populističke ideologije. Međutim, i segmentarni uticaj proleterske klasne svesti bio je dovoljan za zavođenje fašističkih diktatura u svim istočnoevropskim zemljama, izuzev Čehoslovačke, u međuratnom periodu.

Razlog tome svakako treba tražiti u nepredvidljivom odnosu „patrimonijalnog podanika” prema političkom vrhu u autoritarno tradicionalnom modelu političke kulture. Naime, interobjektivni odnos između harizmatičkog vođe i „patrimonijalnog podanika” u društvima „mehaničke solidarnosti” ima specifično labilni karakter. Harizmatička struktura političke moći u ovim društvima oslonjena je na iracionalni uticaj i difuznu kontrolu podanika, koji, pak, sa svoje strane, nastoje da pronađu neregularni, izolovani, pojedinačni, a ne institucionalizovan i kolektivan način otpora vlasti („parola – snađi se”, korišćenje socijalnih i porodičnih veza, „podvaljivanje” organima uprave, mafijaška i kriminalna aktivnost, siva ekonomija, izbegavanje plaćanje poreza, konvertitski mentalitet, korupcija itd.).¹

Socijalna neizdeferenciranost i institucionalna neorganizovanost radničke klase u istočnoj Evropi, čiji specifični društveno-ekonomski interesi nisu bili posredovani autonomnom klasnom svesću i socijalističkom ideologijom, već su bili inkorporirani u amorfne, konfuzne i često iracionalne sadržaje nacionalno-populističkih ideologija, uticale su na nestabilnost mreže političke kontrole i komunikacione mreže, i pored monopola vlasti na informacije i medije. Stoga se „elita moći” uvek najviše oslanjala na fizičku prinudu (vojsku, policiju, tajnu obaveštajnu službu), što je prilično skup način ostvarivanja političke moći i koji je apsorbavao značajan deo i inače malog nacionalnog dohotka istočnoevropskih zemalja. Visoki troškovi aparata državne prinude kompenzirani su niskim najamninama i brutalnom eksploatacijom sindikalno neorganizovane radničke klase.

Balkanska politička kultura izdvaja se kao poseban tip u okviru autoritarne šovinističke političke kulture istočne Evrope, zasnovane na nacionalno-oslobodilačkoj i ratničkoj tradiciji, što je posebno karakteristično za Srbiju.

„Vlast je zadržala tradicionalne balkanske karakteristike, koje se manifestuju, kod ponašanja građana da je ’moralno’ podvaliti državnom organu ’iznad svega’ i, obrnuto, državni i politički funkcioner, ’likuje’ kada uspe da izmanipuliše volju naroda za neku ’opštu stvar’ koja je, u stvari, protivna interesima građana.

(...)

’Kolektivna svest’ srpskog naroda je tradicionalnog karaktera, bez obzira na neke njegove savremene promene.

(...)

Budući da je kolektivna svest srpskog naroda sazdana od vere u rat i ratničke (junačke) mitove i vojne pobede, čime je opterećena srpska kultura, takva svest je oslobađajuća ali i u funkciji ljudske agresije, pa je ona u sukobu sa suprotnim monopolizacijama drugih naroda.

(...)

1) Videti: Todor Kuljić, *Tito. Sociološkoistorijska studija*, Institut za političke studije, Beograd, 1998, str. 33.

Politička komunikacija u Srbiji ne samo pred sam Prvi svetski rat, ali i između dva rata, nezamisliva je bez strastvene mržnje koja nije okrenuta prema drugim narodima. Za takve procese D. Vasić i sam kao svedok kaže da se stvorilo posebno zanimanje 'profesionalni agitatori mržnje' koji ovu strast seju u štampi, u administraciji, školi, vojsci i u porodici. Oni su njome dojili i opijali čak i decu."¹

4. Nacionalni ekonomski razvoj i mantrom „slobodnog tržišta”

Prvi svetski rat otvorio je pitanje političke integracije periferije u svetski kapitalistički sistem, kao veliku ideološku antinomiju XX veka, wilsonizam v.s. lenjinizam, koja je u osnovi imala zajednički imenitelj u ideji samoodređenja naroda (odnosno, u pravu na samoopredeljenje do otcepljenja). Drugi svetski rat je, pak, pokrenuo i pitanje modela unutrašnje društvene integracije u perifernim zonama svetske kapitalističke ekonomije. Predsednici SAD-a, Ruzvelt i Truman ponudili su „ekonomski razvoj nerazvijenih naroda”, strukturalni ekvivalent na svetskoj lestvici „države blagostanja” na nacionalnom nivou unutar centralne zone,² a predsednik SSSR-a Staljin nacionalni komunizam, kao oblik nacionalne „socijalističke izgradnje”. Tako je ideologija razvoja postala faktor uobličavanja tri aspekta društvene integracije kao značajne dimenzije društvenog razvoja. Tri vrste mobilizacije, politička, ekonomska i kulturna postale su preduslovi izgradnje nacionalne ekonomije.

Uobličavanje nacionalnog komunizma u istočnoj Evropi započeto je osvajanjem političke vlasti komunističkih partija i uspostavljanjem partijske države.³ Ekonomska mobilizacija ostvarena je putem nacionalizacije privatne svojine, uspostavljanjem državno svojinskog monopola i koncentracijom akumulacije prelivanjem viška vrednosti iz poljoprivrede u industrijsku proizvodnju.⁴ Prioritet u investicijama su imali projekti teške industrije, čiji je razvoj trebalo da omogući zaokružavanje samostalnih, autarhičnih nacionalnih ekonomija. Samodovoljna nacionalna ekonomija, pak, sa svoje strane trebalo je da posluži kao osnov vojne industrije i vojne snage zemlje i da omogući nacionalnu emancipaciju istočnoevropskih naroda i učini ih značajnim faktorom međunarodne zajednice. Tako se ekonomska nezavisnost, posebno nezavisnost od međunarodnih institucija finansijskog kapitala, videla kao preduslov političke nezavisnosti i mogućnosti izgradnje socijalizma u jednoj zemlji, odnosno regiji, objedinjenoj u SEV-u i Varšavskom paktu. To je bio i motiv odbijanja ekonomske pomoći i kredita ponuđenih Maršalovim planom svim evropskim zemljama posle Drugog svetskog rata radi posleratne ekonomske obno-

1) Dr Radiša Jovanović, *Politička moć i tradicionalno komuniciranje u Srbiji*, Institut za političke studije, Beograd, 1992, str. 49, 32, 33, 34.

2) U Velikoj Britaniji je tokom Drugog svetskog rata grupa ekonomista dobila zadatak da uradi studiju o industrijalizaciji zemalja istočne Evrope. Studija nije završena, ali je 1943. godine koordinator tima P. Rozenštajn-Rodan, objavio članak u kojem je pokušao da da odgovor na pitanje kako uposliti 100 miliona ljudi u Istočnoj Evropi. Predložio je da ekonomska strategija zemalja istočne Evrope bude orijentacija na preradivačku industriju koja po jedinici uloženog kapitala zapošljava najviše živog rada. Autor je pretpostavio da za ovaj model industrijalizacije zemlje istočne Evrope mogu obezbediti samo polovinu potrebne akumulacije, dok za drugu polovinu upućuje na inostrana sredstva. N. Rosentein-Rodan, „Problems of Industrialization in Eastern and South-Eastern Europe”, *Economic Journal*, VOL-LIII, Iune–September, 1943.

3) Videti: Marija Obradović, „*Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945–1952*”, INIS, Beograd, 1995.

4) Videti: Marija Obradović, „Promena svojine i ekonomske strukture u istočno evropskim zemljama posle Drugog svetskog rata (1945–1952)”, *Istorijski zapisi*, Podgorica, godina LXXII, br. 3–4, 1999.

ve. Ideologija nacionalnog komunizma je konvertovala marksizam, kao ideologiju svetske proleterske revolucije, u ideologiju razvoja svetske periferije na osnovama autarhične ekonomije i investiranja u baznu industriju (objekte „kapitalne izgradnje”) uz selektivno uključivanje u međunarodnu podelu rada, uglavnom preko međunarodne trgovine.

Međutim, iako je model nacionalnog komunizma omogućio industrijalizaciju Istočne Evrope, kao i značajan ekonomski i društveni razvoj i doprineo porastu životnog standarda, posebno društvenog (obrazovanje i zdravstvo), te rešio problem agrarne prenaseljenosti i nezaposlenosti, uposlivši 100 miliona ljudi, on nije doveo do međunarodne konkurentnosti istočnoevropskih privreda, niti je obezbedio značajniju akumulaciju koja bi ove zemlje izvela iz periferne zone svetske ekonomije.

Krajem 60-ih godina većina zemalja Istočne Evrope imala je probleme balansa plaćanja i potrebu za inostranom akumulacijom da bi mogla da nastavi investicione cikluse. Svetska ekonomska stagnacija koja je započela 70-ih godina rastom cena nafte i kulminirala 80-ih dužničkom krizom, uticala je na nezavidan ekonomski položaj svetske periferije, a time i Istočne Evrope.

Zemlje OPEK-a, predvođene Iranom i Saudijskom Arabijom, dramatično su početkom sedamdesetih godina podigle cenu nafte i tako uzele značajan procenat svetskog viška vrednosti. Najveći deo novca bio je smešten u američke i evropske banke (tzv. petro-dolari). Novac iz tih banaka usmeravan je ka perifernim zonama svetskog kapitalističkog sistema, uključujući i komunističke države Istočne Evrope. Ti zajmovi su rešili neposredne probleme balansa plaćanja datih država, koji su posebno i bili u lošem stanju zbog rasta cena nafte. Sa njima su vlade bile u stanju da neko vreme održe uvoz (čak i ako izvoz nije išao). To je podstaklo tražnju za dobrima iz zemalja OECD-a i za njih minimalizovalo efekte svetske ekonomske stagnacije. Prvo veliko ispoljavanje dužničke krize bilo je u Poljskoj 1980. godine, a zatim i u ostalim istočnoevropskim zemljama.¹ Došlo je vreme za naplatu računa i poljska vlada je težila da ga smanji povećanjem unutrašnjih cena što je značilo da breme treba da podnese poljska radnička klasa. Rezultat je bio Gdanjsk i Solidarnost.

Imanuel Valerštajn ističe da je nezadovoljstvo naroda režimima na vlasti bilo praćeno političkim razočaranjem i da je pritisak za političkom transformacijom bio više negativan nego pozitivan. Promene su se događale manje iz nade, više iz očajanja. Suočene sa svojim sopstvenim teškoćama, zemlje OECD-a su pokazale malo strpljenja za finansijske dileme trećeg sveta i socijalističkih vlada. Ove druge su se borile sa ispunjavanjem teških uslova MMF-a, davana im je mala pomoć i morale su da slušaju propovedi o vrlinama tržišta i privatizacije.

„Jaz između Severa i Juga je otkriven i izložen pogledu. Za trenutak, u očajanju, svet je mrmljao čarobne reči o tržištu kao leku, kao da ono može sve rešiti. Ali tržišna medicina je antiseptik i neće sprečiti dalje pogoršanje. Nije verovatno da će većina zemalja koje sada napuštaju socijalističke u korist tržišnih slogana doživeti u 90-tim značajno poboljšanje svog životnog standarda. Posle svega, ogromna većina zemalja izvan jezgra koje su 80-tih prihvatile slogane tržišta prošle su sasvim loše.”²

1) Videti: Marija Obradović, „Political Elite and Community Modernisation in the post1989 Eastern Europe”, *Tokovi istorije*, br. 3–4/2003, Beograd, 2003, str. 80.

2) Slično Imanuelu Valerštajnu, Andrej Frank je krajem 60-ih godina, analizirajući privrednu istoriju Latinske Amerike, izneo gledište po kome nerazvijenost nije bila početno društveno stanje periferije nego stanje koje je proizveo sam razvoj kapitalizma. Kapitalizam se širio i razvijao kao svetski sistem upravo na taj način što je proizvodio nerazvijenost u kolonijalnim i poluzavisnim zemljama. Frank je pokazao da je industrijska proiz-

„Sva vika o trijumfu demokratije 1989. širom sveta, neće dugo skrivati odsustvo bilo kakvog ozbiljnog izgleda za ekonomsku transformaciju periferije u okviru svetske kapitalističke ekonomije.”¹

Valerštajn sugerše da je kraj komunizma u Istočnoj Evropi značio i kraj ideologije i prakse nacionalnog razvoja koji je bio definisan kao „hvatanje koraka”, odnosno povećanje bogatstva naroda i modernizacije infrastrukture.

Uzrok ovome Valerštajn vidi u trajnoj podeli sveta na centar, poluperiferiju i periferiju koja je inherentna karakteristika svetske kapitalističke ekonomije. U eri globalizacije zaista je sve vidljivija rastuća podela na one koji imaju i one koji nemaju. U poslednjoj deceniji XX veka broj siromašnih koji žive sa manje od jednog dolara dnevno u zemljama svetske periferije porastao je za skoro 100 miliona, dok je istovremeno prosečna godišnja stopa rasta svetskog dohotka iznosila oko 2,5%.²

Ideologija nacionalnog komunizma identifikovala je radničku klasu sa narodom i oslanjala se na razvojnu paradigmu (ideja nacionalnog samoopredeljenja i nacionalnog ekonomskog razvoja) koja je bila operacionalizovana kroz politički program „socijalističke izgradnje” putem planske privrede zasnovane na državnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju. Tako je prvenstveni cilj državne politike bio nacionalni ekonomski razvoj. Ova politika razvoja je krajem 80-tih godina doživela u Istočnoj Evropi neuspeh koji se najpre ogledao u dezintegraciji partije, a zatim države i društva.

Politika razvoja nacionalnog komunizma zamenjena je neoliberalnom strategijom transformacije putem tržišta, koja je operacionalizovana kroz MMF-ovu politiku strukturalnog prilagođavanja i međunarodnim uslovima globalizacije. Međutim, ova politika nije dovela do privrednog rasta zemalja Istočne Evrope, a sam proces tranzicije otvorio je brojne političke i socijalne protivurečnosti i doveo do strukturalne društvene dezintegracije.³ Kao ni politika razvoja nacionalnog komunizma, tako ni neoliberalni model strukturalnog prilagođavanja nije uspeo da perifernim zemljama Istočne Evrope omogući rast predvođen izvozom, što je ključni instrument industrijske politike centra, niti da dovede do uvođenja novih tehnologija, otvori pristup novim tržištima i stvori nove industrije. Samo odvijanje procesa tranzicije u uslovima globalne finansijske krize koja je započela 1997. godine, nesumnjivo je uticalo da se njene brojne protivurečnosti ispolje u posebno oštrom vidu. Problem uravnoteženosti platnog bilansa, tako karakterističan za komunističke privrede, ne samo da nije prevaziđen, već je i zaoštren, a time i problem zaduženosti.

vodnja kolonijalnog Brazila početkom XVII veka bila veća od tadašnje proizvodnje Engleske, a u XVIII veku veća od industrijske proizvodnje u SAD-u. Tako Frank razvoj kapitalizma kao svetskog sistema posmatra kroz istorijsku dinamiku odnosa polarizacije između *metropolnog centra* i *perifernih satelita*. Nerazvijenost periferije Frank upravo objašnjava kao posledicu imanentnog zakona širenja i funkcionisanja kapitalističkog svetskog sistema kroz polarizaciju na metropolu i satelite. Kao argumente Frank ističe periode industrijskog uspona u Brazilu, Meksiku i Argentini i drugim zavisnim zemljama za vreme velike ekonomske krize 1929–1932. godine i u periodu dok su zemlje metropole bile okupirane u toku Drugog svetskog rata. Videti: A. G. Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America, Historical Studies of Chile and Brazil*, New York, 1967.

Privredne reforme koje su tokom 90-ih godina sprovedene u zemljama Latinske Amerike po modelu politike Vašingtonskog konsenzusa zasnovane na ideologiji i teoriji slobodnog tržišta nisu dale očekivane rezultate. Prosečna stopa rasta u regionu bila je 2,9%, dok je u 60-im iznosila skoro dvostruko više, 5,4%. Čak, i u zemljama koje su ostvarile neki rast, Meksiko na primer, korist je imalo najviše 30% najbogatijih, a još veću korist je imalo onih 10% na vrhu. Džozef E. Stiglic, *Protivurečnosti globalizacije*, SMB-x, Beograd, 2002, str. 98.

1) Imanuel Valerštajn, *Posle liberalizma*, Službeni glasnik, Beograd, 2005, str. 101, 102, 105.

2) Džozef E. Stiglic, *Protivurečnosti globalizacije*, SMB-x, Beograd, 2002, str. 19.

3) Videti: Marija Obradović, „Political Elite and Community Modernisation in the post1989 Eastern Europe”, *Tokovi istorije*, br. 3–4/2003, Beograd, 2003.

Krajem 1998. godine spoljni dug višegradske grupe zemalja (Poljska, Češka, Mađarska) iznosio je 107,4 milijarde dolara, sa tendencijom stalnog rasta.¹

Na kraju 2005. godine, Srbija je dugovala više od 15 milijardi dolara. Uprkos velikom otpisu, povećala je ukupni spoljni dug za više od 40 odsto. Iako joj je otpisano četiri milijarde dolara spoljnog duga, Srbija se dodatno zadužila sa osam milijardi dolara, pa je saldo duga povećan za oko četiri (neto) milijarde dolara.²

Koliki je spoljni dug Srbije početkom XXI veka vidljivo je ako ga uporedimo sa oko 20 milijardi dolara koliko je iznosio spoljni dug Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u vreme ispoljavanja dužničke krize 1984. godine. Savezni organi zadužili su se kod inostranih partnera za 5,6 milijardi dolara ili 28% od ukupnog iznosa duga. Na republike i pokrajine odlazio je znatno veći deo duga, od 72%, od čega je 34% bio preuzeo udruženi rad, a 38% banke i druge ustanove i institucije. Deo inostranog duga što su ga stvorili OUR-i u privredi, uglavnom je iskorišćen za uvoz opreme, a nešto manje za nabavku repromaterijala. Najveći deo duga iskoristili su državni organi i banke za refinansiranje ranijeg zaduženja i za likvidnost samih banaka. Od ukupnog inostranog zaduženja više od 2/3 iskorišćeno je u neekonomске svrhe.³

Tako se u Srbiji, kao i u ostalim zemljama Istočne Evrope, perpetuirala kroz ceo XX vek rast spoljne zaduženosti kao bazični uzrok ekonomske krize i stagnacije, kao i nemogućnost države da obezbedi deviznu likvidnost kada kriza izbije.

Razmatrajući pitanje odnosa između procesa globalizacije i procesa tranzicije u postkomunističkim zemljama, Džozef Stiglic ističe, da globalizacija nije uspela da smanji siromaštvo ni da osigura stabilnost.

„Globalizacija i uvođenje tržišne ekonomije u Rusiji kao ni u najvećem broju drugih ekonomija koje su bile u tranziciji od komunizma ka tržištu, nije donelo obećane rezultate. Te zemlje je Zapad uveravao da će im novi ekonomski sistem doneti neuporedivi prosperitet. Umesto obećanog, promene su im donele siromaštvo bez presedana u mnogo aspekata, za najveći deo stanovništva, tržišna ekonomija se pokazala kao mnogo gora nego što su komunistički lideri predviđali. (...)“

Zapad je sprovodio ciljeve globalizacije obezbeđujući za sebe akumulaciju disproporcijalno velike koristi na račun sveta u razvoju. Ne samo da su industrijski razvijene zemlje izbegle da otvore svoja tržišta dobrima iz zemalja u razvoju zadržavajući svoje uvozne kvote za mnoštvo proizvoda od tekstila do šećera, istovremeno insistirajući da zemlje u razvoju otvore svoja tržišta za robu iz bogatih zemalja; i ne samo da su razvijene zemlje nastavile da subvencionišu poljoprivredu, otežavajući zemljama u razvoju da u toj oblasti budu konkurentne – već su istovremeno insistirale da zemlje u razvoju ukinu svoje subvencije za industrijske proizvode.⁴

Za razliku od Valerštajna, Stiglic uzrok privredne i društvene stagnacije istočnoevropskih zemalja u procesu tranzicije ne vidi u samoj strukturi svetskog kapitalističkog sistema, već u neadekvatnoj ekonomskoj politici međunarodnih finansijskih institucija (Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke) i postojećim metodima globalizacije, tj. uklanjanju barijera slobodnoj trgovini i čvrstoj integraciji nacionalnih ekonomija. Stiglic problem vidi u napuštanju kenzijanske orijentacije MMF-a, koja je naglašavala neuspehe

1) *Economies in Transition*, 4 th quarter 1998, „The Economist Intelligence Unit”, London, 1999.

2) Nebojša Katić, „Neko greši u računu”, *Politika*, 17. februar 2006, str. 6.

3) Dr Radiša Jovanović, *Politička moć i tradicionalno komuniciranje u Srbiji*, Institut za političke studije, Beograd, 1992, str. 83, 84.

4) Džozef E. Stiglic, *Protivučnosti globalizacije*, SMB-x, Beograd, 2002, str. 20, 21.

tržišta i ulogu vlade u stvaranju zaposlenosti i njenu zamenu ideologijom, i „svetom formulom” slobodnog tržišta tokom 80-ih, kao delom novog „Vašingtonskog konsenzusa”, saglasnosti između MMF-a, Svetske banke i trezora SAD-a oko „pravilnih” politika za zemlje u razvoju. Tri noseća stuba Vašingtonskog konsenzusa tokom 80-ih i 90-ih godina XX veka bili su finansijska strogost, privatizacija i liberalizacija tržišta. On naglašava da politika liberalizacije (tržišta kapitala i trgovine) u zemljama Istočne Evrope, nakon 1998. godine, nije donela održivi rast usled samih unutrašnjih protivurečnosti tržišne ekonomije, (asimetričnost informacija, ograničenost konkurencije, monopolistička struktura multinacionalnih korporacija) posebno izraženih u nedovoljno razvijenim zemljama, kao i zbog neizgrađenosti mreža socijalne zaštite (sistema socijalnog osiguranja) usled čega su oni koji su izgubili zaposlenje primorani na siromaštvo.

Sa svoje strane privatizacija nije vodila povećanju efikasnosti ili rastu, već razvlačenju imovine i opadanju proizvodnje. „Češka republika je u ranim fazama tranzicije primala od MMF-a i svetske banke priznanja o viteštvu zbog brzine reformi; kasnije se ispostavilo da je Češka stvorila tržište kapitala koje nije moglo da angažuje sredstva za nove investicije, ali je dozvolila nekolicini 'bistrih' menadžera (zapravo: kriminalcima sa belim okovratnicima, koji bi za ono što su uradili u Češkoj republici, u Americi završili iza rešetaka) da odšetaju sa milionima tuđih dolara. Kao rezultat ovih i drugih grešaka tokom tranzicije, Republika Češka je, u odnosu na ono gde je bila 1989. godine, zaostala za drugima uprkos svojoj ogromnoj prednosti zbog lokacije i visokog nivoa obrazovanosti stanovništva. (...)

Retko kada je jaz između očekivanja i realnosti bio veći nego u slučaju tranzicije od komunizma ka tržištu”, zaključuje Stiglic.¹

Privatizacija u Srbiji izvršena je u uslovima raspada države i građanskog rata u Jugoslaviji, najpre u okvirima saveznog, a zatim republičkog zakonodavstva. Podržavljenje društvene svojine bio je prvi korak u politici privatizacije u Srbiji na osnovu republičkog zakonodavstva. Najveći broj preduzeća privatizovan je do 1994. godine, u uslovima potpune nerazvijenosti tržišnih institucija, posebno tržišta kapitala, i dezintegracije društvene infrastrukture izazvane galopirajućom hiperinflacijom. U periodu 1991–1993. godine ukupno je transformisano 1.566 preduzeća, odnosno 44,2% od ukupnog broja preduzeća, od toga po sveznom zakonu 1.200 i po republičkom zakonu 536 preduzeća, od strane Fonda za razvoj 1.064 preduzeća. Procesom transformacije je obuhvaćeno 2.488 preduzeća, ili 70,2% od ukupnog broja preduzeća. Prema proceni prof. Veselina Vukotića do 1994. u Srbiji i Crnoj Gori bilo je privatizovano preko 50% društvenog kapitala, odnosno sve uspešne i obećavajuće firme. U ovu procenu nije bila uključena 1/3 preduzeća za likvidaciju.²

Komunistička nomenklatura Srbije, kao i ostalih republika bivše Jugoslavije, videla je građanski rat i hiperinflaciju, u čijem je kreiranju i svojski učestvovala,³ kao veoma pogodan društveni okvir za privatno prisvajanje društvenog kapitala. U tom cilju išla je i ka ukidanju samoupravnog sistema, jer je samoupravljanje bilo principijelna smetnja za uspostavljanje tržišta rada odnosno za obaranje cene rada. S druge strane, vrednost društve-

1) *Isto*, str. 194, 160.

2) Rajko Bukvić, „Proces svojinske transformacije u privredi Srbije i problem njegovog sagledavanja”, Veselin Vukotić, „Privatizacija društvenog kapitala je u završnoj fazi”, *Institucionalna infrastruktura u tranziciji ka tržišnoj ekonomiji*, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 1994, str. 83, 261.

3) Videti: Marija Obradović, „The Ruling Party”, *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, edited by Nebojša Popov, Central European University Press, Budapest, 2000.

nog kapitala bila je potcenjena da bi pripadnici nomenklature, novi vlasnici, što jeftinije došli do svojine. Priliv sredstava u državne fondove bio je simboličan. Privatizacija nije podstakla ni mobilizaciju kapitala, prodaja društvenih sredstava apsorbovala je slobodna finansijska sredstva, tako da su smanjena sredstva za nova ulaganja, tj. za razvoj i modernizaciju proizvodnje. Ubrzanom prodajom društvene imovine naglo je podignuta ponuda i time znatno oborena cena društvenog kapitala, što je omogućilo brzo i lako bogaćenje pripadnika nomenklature. Ogromni društveni resursi (materijalni i ljudski) utrošeni su za rad promene svojinskih odnosa i obezbeđenje ekonomske dominacije nomenklature.

Privatizacija u Srbiji u periodu 1991–1994. odvijala se u uslovima ekonomskih sankcija EEZ-a (uvedenih novembra 1991. godine) i sankcija Saveta bezbednosti OUN-a (uvedenih maja 1992), te pada ostvarenog društvenog proizvoda na 64,1% od ostvarenog društvenog proizvoda iz 1990. koji je iznosio 26,6 milijardi dolara.

Pored smanjenja društvenog proizvoda, odigravao se i proces preliivanja imovine (kapital, društveno bogatstvo) u potrošnju, tako da je smanjen kapital raspoloživ za razvoj. Amortizacija i rezerve su trošeni za tekuće isplate plata, bez pokrića u stvorenom neto produktu. Na osnovu podataka Službe za platni promet za period 1990–1993. o amortizaciji, a pod pretpostavkom da je celokupna amortizacija prelivena u potrošnju, moglo bi se reći da je gubitak u kapitalu iznosio 11 milijardi dolara.¹

U isto vreme 1993. godine, stopa nezaposlenosti je bila oko 23% (740.000 lica). Među 2,5 miliona zaposlenih bilo je dosta onih koji su bili prividno zaposleni. Procenjivalo se da je višak radnika u društvenom sektoru privrede iznosio oko milion radnika. I pored ovako visoke stope nezaposlenosti nije bilo aktivne politike tržišta rada, kao sredstva moderne države za postizanje i očuvanje u nezaposlenosti. Doduše, radnici koji su u vreme sankcija Saveta bezbednosti OUN-a ostali bez posla, bili su i dalje u radnom odnosu i upućivani su na plaćeno odsustvo, tzv. „prinudni odmor”, ali su nadoknade koje su primali bile ispod egzistencijalnog minimuma (65% garantovane neto zarade). „Jedan broj lica koja se nalaze na plaćenom odsustvu neformalno se zapošljavaju u svojoj ekonomiji, gde ostvaruju dopunske prihode. Drugi koji rade u ovom (sivom) sektoru nigde nisu registrovani kao zaposleni. Suočeni smo tako sa paradoksalnom situacijom. Imamo formalno zaposlene koji su faktički nezaposleni, stvarno zaposlene koji nisu u radnom odnosu, formalno zaposlene na jednom, a stvarno zaposlene na drugom radnom mestu (kod drugog poslodavca).”²

Zakonskom regulativom iz oblasti radnih odnosa, zapošljavanja i ostvarivanja prava nezaposlenih lica bio je ukinut monopol zaposlenih na radnom mestu, kao nasleđe komunizma, te otvorena mogućnost otpuštanja radnika, odnosno izvršena je „liberalizacija otpuštanja zaposlenih”. Troškove oslobađanja od tzv. „tehnoloških viškova” radne snage, koji nastaju kao rezultat tehnoloških, ekonomskih i organizacionih promena, snosila su sama preduzeća.

Prema istraživanju Ekonomskog instituta u Beogradu, kod preduzeća koja su izvršila svojinsku transformaciju tokom 1992. (analizom je bilo obuhvaćeno 113 preduzeća) i prve polovine 1993. (122 preduzeća) nije došlo do kvalitativnih, a po najmanje radikalnih promena u poslovanju, odnosno u ekonomiji troškova. Grupa posmatranih transformisanih

1) Miša Jandrić, „Gubici u SR Jugoslaviji nastali uvedenim sankcijama”, *Sankcije—uzroci—legitimitet, legalitet i posledice*, SANU, Beograd, 1994, str. 97, 99.

2) Biljana Jovanović-Gavrilović, „Politika tržišta rada i nezaposlenost u procesu tranzicije jugoslovenske privrede”, *Institucionalna infrastruktura u tranziciji ka tržišnoj ekonomiji*, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 1994, str. 212, 214.

preduzeća promenila je svoje ponašanje na gotovo isti način, odnosno gotovo istim intenzitetom kao i privreda u celini.¹ Ali ekonomska efikasnost i nije bila cilj privatizacije ni u Istočnoj Evropi niti u Srbiji, već promena svojinskih odnosa. Kao pobornik privatizacije, nomenklatura je jedina u istočnoevropskim društvima i imala korist od promene vlasničke strukture. Nelegitimnost privatizacije je njena osnovna istorijska karakteristika.

Privatizaciju u Istočnoj Evropi pratila je restriktivna monetarna politika, liberalizacija međunarodne trgovine, opadanje proizvodnje i zaposlenosti, kao i povećan deficit trgovinskog bilansa i spoljne zaduženosti.

U državnim preduzećima događala se „divlja privatizacija”, koja je započela preuzimanje od rukovodilaca najboljih poslova i veza sa privrednim partnerima. Na toj osnovi stvorene su privatne firme pod imenom bližih i daljih rođaka. Bez najboljih poslova preduzeća su brzo zapadala u gubitke, što je postajao dodatni razlog za privatizaciju. Dobro je poznata praksa da su rukovodioci svesno prouzrokovali gubitke da bi stvorili motiv za preuzimanje preduzeća. Nesklad između ogromne vrednosti državne imovine i relativno niske kupovne moći stanovništva, ni u jednoj varijanti privatizacije nije mogao biti na zadovoljavajući način rešen. Krajem 1989. godine u Jugoslaviji kolektivno vlasništvo je činilo preko 90% vrednosti kapitala, a ukupni društveni kapital procenjivan je na oko 250 milijardi dolara, dok je štednja iznosila 13 milijardi dolara, tj. nešto oko 5% ukupnog društvenog kapitala. „Nedovoljnost kapitala i nespremnost kupaca za privatizaciju jesu snažna ograničenja svojinskoj transformaciji u socijalizmu.”² Privatizacijom država nije dobila punu naknadu koja bi joj poslužila za tekuće i razvojne potrebe. Njena imovina je zbog toga postala predmet pljačke i neosnovanog bogaćenja ogromnih razmera uz aktivno učešće organa koji su privatizaciju inspirisali i sprovodili.

Pitanje društvenog izbora je ključno za razvoj jedne zajednice, odnosno za dinamiku struktura sistema u cilju postizanja društvenog blagostanja. Funkcija društvenog blagostanja pruža okvir za analizu distributivnih posledica neke politike. Kroz političke procese artikulišu se pojedinačne politike (klasni interesi), čija realizacija u praksi daje različite posledice na razvoj društva u celini i položaj pojedinih socijalnih grupa. Analiza posledica različitih politika kroz modele u savremenoj ekonomskoj nauci vrši se sa stanovišta različitih polaznih teorijsko-metodoloških osnova. Pozitivna analiza polazi od posledica jedne politike, a normativna analiza od vrednosti. Ekonomija blagostanja ili normativna ekonomija bavi se kriterijumima za ocenu alternativnih ekonomskih politika. Ona uopšteno uzima u obzir i efikasnost i pravičnost.³

Ocena istorijske funkcije tranzicionih istočnoevropskih sistema ima jedno značenje ako se posmatra kroz „teoriju modernizacije”, kao teorijski sistem konstruisan u okviru liberalne eshatologije koji akcenat stavlja na razvijanje pluralizma (političkog i ekonomskog) u društvu. Sasvim drugi smisao istog istorijskog procesa otkriva primena normativnih analitičkih modela ekonomije blagostanja. Usmeravanjem konkretne istorijske analize procesa tranzicije u Istočnoj Evropi nakon 1989. godine na pitanje trade off između efikasnosti i jednakosti (i nejednakosti) određuju se istraživački prioriteti. Polazeći od

1) Rajko Bukvić, „Proces svojinske transformacije u privredi Srbije i problem njegovog sagledavanja”, *Institucionalna infrastruktura u tranziciji ka tržišnoj ekonomiji*, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 1994, str. 98.

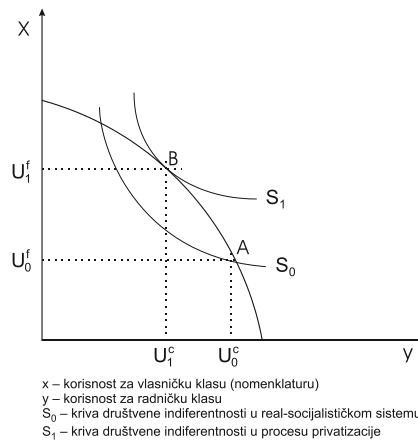
2) Prof. dr Veselin Vukotić, „Privatizacija u programu reforme”, *Privredna reforma 1990. – put u tržišnu ekonomiju*, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 1993, str. 204.

3) Videti: Jozeph E. Stiglitz, *Ekonomija javnog sektora*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2004, str. 116.

Pareto-efikasnost situacije u kojoj niko ne može da bude na dobitku ukoliko neko drugi ne bude na gubitku, privatizacija kao državna aktivnost sagledava se kroz promene u raspodeli nacionalnog dohotka i privrednu efikasnost. Privatizaciju ne analiziramo i ne ocenjujemo prema utilitarističkoj funkciji društvenog blagostanja, društveno blagostanje je jednako zbiru korisnosti pojedinaca, već prema Rolsovoj (normativističkoj) funkciji društvenog blagostanja, društveno blagostanje je jednako korisnosti za najsiromašnijeg člana društva.¹

Stoga se analiza istorijskih procesa pada komunizma u Istočnoj Evropi i raspada Jugoslavije mora istovremeno fokusirati i na pitanje njihove strukturalne uslovljenosti i na pitanje društvenog izbora. Način i posledice društvenog izbora, sa svoje strane, otvaraju problem legitimnosti. Utvrđivanje funkcije društvenog blagostanja za najšire slojeve stanovništva (radničku klasu) u istorijskom procesu tranzicije u Istočnoj Evropi i njenim poređenjem sa strukturalnom situacijom komunističkog sistema, može se odrediti istorijski smisao kraha datih sistema, kao i raspada Jugoslavije.

Slika 1. Kriva društvene indiferentnosti

Analiza društvenog izbora može se vršiti u okviru krivih moguće korisnosti, koje predstavljaju niz mogućnosti. Ona pokazuje najviši nivo korisnosti (ili blagostanja) koji pojedinac (ili društvena grupa - klasa) može da ostvari s obzirom na nivoe korisnosti koje su postigli drugi. Prva osnovna postavka ekonomije blagostanja kaže da konkurentne privrede uvek prate krivu moguće korisnosti. Druga osnovna postavka ekonomije blagostanja kaže da uz odgovarajuću početnu preraspodelu resursa od strane države, svaka tačka na krivoj mogućih korisnosti može da se dosegne delovanjem mehanizama konkurentnog tržišta.²

Kroz proces političkog odlučivanja bira se tačka duž krive mogućih korisnosti. Ako tačkom A označimo ravnotežu između rada i kapitala u istočnoevropskim zemljama real-socijalizma do 1989. godine, a tačkom B pomeranje društva ka tranzicionom sistemu (kroz proces privatizacije), vidimo na slici 1 kako to predstavlja povećanje korisnosti za vlasničku klasu (nomenklaturu), a smanjenje korisnosti za radničku klasu.

1) Videti: J. Stiglitz, *n. d.*, str. 117.

2) Videti: J. Stiglitz, *n. d.*, str. 95.

Kriva društvene indiferentnosti predstavlja način na koji društvo uspostavlja trade off između nivoa korisnosti za različite društvene grupe (klase). Kriva mogućih korisnosti pokazuje povećanje korisnosti za vlasničku klasu (nomenklaturu), sa U_0^f na U_1^f i smanjenje korisnosti za radničku klasu sa U_0^c na U_1^c . Društvo je u boljem položaju na višoj krivoj društvene indiferentnosti, isto kao što je društvena grupa (klasa) u boljem položaju na višoj krivoj indiferentnosti grupe. Društvo se opredeljuje za tačku na krivoj mogućih korisnosti u kojoj se ova dodiruje s krivom društvene indiferentnosti.

Pomeranjem društva na krivoj mogućih korisnosti putem društvenog izbora (kroz proces političkog odlučivanja) ka privatizaciji u istočnoevropskim zemljama nakon 1989. godine, radnička klasa se našla na nižoj krivoj društvene indiferentnosti, a time i društvo u celini, što je dovelo do dezintegracije njegovih struktura kroz proces privatizacije.

Proces tranzicije, odnosno privatizacija kao njen centralni deo praćen je ogromnim strukturalnim lomovima, padom realnog društvenog proizvoda, padom zaposlenosti, rastom inflacije, slabljenjem državnih institucija, naročito sudstva kroz dezavuisanje zakona i porastom korupcije i kriminala.

Privatizacija nije doprinela promeni strukture kapitala u Srbiji, kao ni u ostalim istočnoevropskim zemljama, te ni povećanju izvoza niti primeni novih tehnologija i povećanju nivoa zaposlenosti. U Srbiji je nivo industrijske proizvodnje u 2001. odnosno 2003. iznosio svega 44 odsto ostvarenog nivoa proizvodnje u 1990. godini. Nivo zaposlenosti je 2001. iznosio 66 odsto, a 2003. svega 52 odsto od ostvarenog nivoa zaposlenosti u 1990. godini.

Izvoz od 2,7 milijardi dolara u 2003. bio je viši u odnosu na 2001. godinu, kada je iznosio 1,9 milijardi dolara, ali je bio znatno niži u odnosu na 1990, kada je izvezeno roba i usluga za 5,8 milijardi dolara. Nizak nivo izvoza pratio je veoma izražen rast uvoza, koji je u 2003. iznosio gotovo osam milijardi dinara, a to je bilo izrazito više nego u 2001, kada je uvezeno roba i usluga za 4,8 milijarde dolara, a više u odnosu na 1990. godinu, kada je uvoz iznosio oko 7,5 milijardi dolara. Privredu u Srbiji, kao i u drugim postkomunističkim zemljama karakteriše rast deficita spoljnotrgovinske razmene i dramatično smanjenje pokrivenosti uvoza ostvarenim izvozom. Spoljnotrgovinski deficit se već godinama u Srbiji kreće 11–13 odsto BDP. U 1990. spoljnotrgovinski deficit je iznosio 1,6 milijardi dolara, a 2001. godine – 2,9 milijardi dolara, 2003. – 5,3 milijarde dolara a 2004. godine čak 7,4 milijarde dolara. Sa rastom deficita naglo je opadala pokrivenost uvoza izvozom, od 78 u 1990. na svega 33,3 odsto u 2003. godini.

Prosečna otpisanost opreme na nivou celokupne privrede u Srbiji iznosi čak 83,3 odsto a u industriji je nešto i viša pošto je otpisanost dostigla 86,6 odsto. Tehnološka zastalost je takođe veoma visoka, jer najveći deo opreme potiče iz druge polovine sedamdesetih i prve polovine osamdesetih godina prošlog veka. Zgrade i nepokretna imovina preduzeća u Srbiji danas su vrednije od mašina i opreme (prema zvaničnim podacima na kraju 2001. godine, akumulirani gubici privrede Srbije dostigli su 12 milijardi evra i tri puta su veći od vrednosti opreme). To znači da su gubici, praktično, „progutali” svu opremu i dobar deo obrtnog kapitala. Procenjuje se da od ukupne prodaje roba i usluga na izvoz ide samo 8,4 odsto, tako da se nizak stepen izvozne sposobnosti, pri visokoj uvo-

znoj zavisnosti privrede u Srbiji iskazuje u pomenutom narastajućem spoljnotrgovinskom deficitu.¹

5. Srbija 1989 – 2003: hronično anomično stanje²

Neorganizovanost socijalno-političkih snaga i društvenih pokreta koji bi mogli biti agensi društvenih promena u Srbiji, poslednjih petnaest godina, za posledicu ima anomiju društvene organizacije.

Kriminalizacija zvanične ekonomije razvila se u periodu socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Ona se graničila sa korupcijom i imala je tendenciju stalno rastućeg odstupanja između zvanične i prave stvarnosti ekonomskog života. Kriminalizacija ekonomskog života ogledala se u obilju raznovrsnosti poluilegalnih delatnosti, sumnjivih poslovanja, grupnih i individualnih. Društvene nejednakosti ostvarile su se upravo na sticanju ekonomske koristi (ili privilegija) kršenjem važećih propisa i nasrtajima na društvenu svojinu. Bile su odomaćene veoma fluidne granice između aktivnosti koje su u skladu sa zakonom i onih koje su u osnovi ilegalne.³

Krajem 80-ih godina Jugoslaviju je karakterisala „razdrobljenost društva”, a proces „razlaganja” (raspada) bio je zahvatio radničku klasu, Savez komunista Jugoslavije, Sindikat, profesionalna udruženja. Ideološko, organizaciono i kadrovske slabljenje SKJ uslovalo je da su „velike društvene grupacije” ostale bez „organizovane snage”.

„Moralo je biti jasno da se raspao raniji, mada ’labav’ socijalni blok ’radnih ljudi’, zaposlenih u društvenom sektoru, da su radnici izgubili gotovo svaku realnu ekonomsku i političku moć usled dugotrajne ekonomske krize društvenog sektora, ali i krize njihove ’avangarde’ (SKJ) i ostalih ’radničkih organizacija’ i da su realni izvori moći (sredstva prinude, novac, informacije) sasvim izvan domašaja radnih ljudi i njihovih organizacija.”⁴

U Jugoslaviji su krajem 80-ih godina praktično delovala tri sistema, jedan zvanični izražen u zakonima i drugim propisima vlasti, drugi, koji se iskazivao u faktičkoj politici „moćnika” unutar institucija vlasti, i treći, „sistem izbegavanja propisa” kojim se služio „narod” da bi ublažio posledice dva prethodno pomenuta „sistema”. Snalaženje „običnih” ljudi, osim što je ublažavalo neke loše posledice vladajućeg „reda stvari”, doprinosilo je zadržavanju i „zvaničnog”, kao i onog kvazi zvaničnog „sistema moćnika”.

Pod okriljem režima Slobodana Miloševića od 1989. godine, kada su započeli tranzicioni procesi u Istočnoj Evropi, u Srbiji je došlo do postepenog uobličavanja „kapitalizma nomenklature” širenjem struktura kriminalizovane i „sive” ekonomije čiji su rudimentarni oblici zasnovani u sistemu socijalističkog samoupravljanja. Procenjuje se da je u Jugoslaviji 1991. u sivoj ekonomiji stvoreno 31,1% registrovanog društvenog proizvoda, u 1992. čak 41,7%, a učešće „sive ekonomije” za vreme hiperinflacije 1993. godine pre-

1) Prof. dr Pero Petrović, „Dometi i perspektive dalje privatizacije u Srbiji”, *Srpska slobodarska misao*, br. 6, Beograd, novembar–decembar 2005, str. 25, 13.

2) O teorijsko-analičkom obrascu „anomičnog stanja” društva videti: Miodrag Ranković, „Sociološka proučavanja deformacija i granice društvenog razvitka”, *Deformacije i granice društvenog razvitka. Prilozi sociološkoj teoriji*, knjiga I, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1989.

3) E. Berković, *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*, Ekonomski institut i „Ekonomika”, Beograd, 1986.

4) Prof. dr Silvano Bolčić, „O sociološkim i ekonomskim snagama i sociološkim ’osloncima’ reforme (sociološki komentar reforme 1990)”, *Privredna reforma 1990. – put u tržišnu ekonomiju*, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 1993, str. 382.

šlo je 50% bruto društvenog proizvoda.¹ Od 2003. dolazi do značajnog porasta nelegalne ekonomije, procene se kreću u rasponu 30–50 odsto. Prema podacima Narodne banke Srbije iz 2002. godine, oko četiri milijarde evra cirkuliše (ili je tezaurisano) van legalnog sektora finansijskih tokova. „Politički kriminal” (rafinirane metode borbe sa političkim protivnicima, razne mlaverzacije, zavere, protekcionizam, manihejstvo i dr.) i „prljavi ratovi”, kao dve osnovne poluge Miloševićevog režima, svedočili su o dubokoj društvenoj krizi razvitka u Srbiji, ali su istovremeno bili i politički okvir stvaranja nove socijalne strukture društva. „Samoupravni” i ratni profiteri polako su postajali vlasnička klasa, dok je svet rada postepeno bio isključivan iz procesa društvenih promena metodama krajnje pauperizacije (hiperinflacijom, stavljanjem embarga na podizanje štednih uloga građana, otpuštanjem, vrtoglavi rastom cena na malo uz istovremeni pad cene rada, neredovnim isplaćivanjem potpuno obezvređenih penzija i socijalnih davanja itd.). Sa zamiranjem zvanične ekonomije, uzdizala se špekulativna, koja se finansirala prelivanjem društvenog kapitala, na vidljiv ili manje vidljiv način, u džepove „elite nomenklature” i posrednom državnom pljačkom stanovništva. Osnov špekulativne ekonomije činila je „trgovina” (šverc) naftom, cigaretama, devizama, drogom i oružjem. Zloupotrebom položaja „elita moći” u Srbiji (birokratska, vojna i ekonomsko-tehnokratska) bila je glavni organizator kriminalizovane ekonomije, iz koje je izvukla, za prilike u Srbiji velike zarade i akumulirala kapital. Vlasnička klasa „elita nomenklature”, koja je svoje bogaćenje započela u samoupravnom socijalizmu putem tzv. „korisnih malverzacija”, a nastavila ga kroz kriminalizovanu ekonomiju u uslovima sistemske krize društva, iako je postala dominantan društveni subjekt u Srbiji već sredinom devedesetih godina, nije mogla da postane i socijalni agens društvenog razvitka. Nacionalnim projektima i manihejskom nacionalističkom propagandom, i pored početnih uspeha, nije se mogla očuvati društvena kohezija u Srbiji, i kriza društvene solidarnosti je postajala sve dublja, a opadanje zajedništva sve veće. Anomični profil situacije u Srbiji u predvečerje „petooktobarskih promena” ogledao se u slabljenju vrednosnih osnova zajedništva, gubljenju smisla i spontanog kolektivnog konsenzusa, unutrašnjim moralnim konfliktima, dezorganizaciji, odsustvu motivacije, kršenju institucionalnih obrazaca i normi. Anomija društvene organizacije odražavala je poremećaje u socijalnom poretku i pretila slomom regulacionih normi. Posledice anomičnog stanja u Srbiji bili su štrajkovi, porast kriminala, devalvacija moralnih vrednosti, moralna dezintegracija ličnosti, neefikasnost pravila ponašanja i dr. Porast alkoholizma među stanovništvom, prostitucija, teški zločini, „politički kriminal”, različiti oblici agresije i predrasuda (verskih, nacionalnih, generacijskih), afere u političkom i ekonomskom životu – bile su prateće pojave anomičnog stanja u Srbiji.

Istorijska istraživanja zasnovana na modelu „anomične situacije”, a vršena na široj analitičkoj skali, svakako bi osvetlila sve protivurečnosti društvenog razvitka u Srbiji devedesetih godina XX veka.

Do 2002. godine svojinska struktura preduzeća u Srbiji se drastično izmenila. Više od 70% preduzeća (ili 141.956 od ukupno 172.551) su privatna preduzeća. Bez oznake svoji-

1) Biljana Jovanović-Gavrilović, „Politika tržišta rada i nezaposlenost u procesu tranzicije jugoslovenske privrede”, *Institucionalna infrastruktura u tranziciji ka tržišnoj ekonomiji*, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 1994, str. 220; *Mladi i siromaštvo*, Grupa 484, Beograd, 2005, str. 7.

ne ima 21.230 preduzeća. Najveći broj, po poreklu kapitala čine preduzeća domaćeg kapitala (148.792). Broj preduzeća stranog kapitala iznosi 539, a mešovitog kapitala 1.790.

Nezaposlenost je u Srbiji postala centralni društveni problem. Indeks ukupnog broja zaposlenih 2002. u Srbiji i Crnoj Gori pao je na 79 u odnosu na 1990. godinu. Iako privatna preduzeća, kako smo videli, čine više od 70% ukupnog broja preduzeća, ona upošljavaju samo 23,6% zaposlenih u Srbiji, a preduzeća u društvenoj i državnoj svojini 66,5%. Preduzeća u zadružnoj i meštovitoj svojini zapošljavaju 8,3% zaposlenih, a preduzeća bez oznake svojine 1,6%. U Srbiji, kao i u čitavoj Istočnoj Evropi, novonastala privatna preduzeća nisu u stanju da razviju obim proizvodnje i obezbede tržišta za plasman robe kako bi omogućila veću uposlenost stanovništva. Struktura nezaposlenih u Srbiji odgovara strukturi nezaposlenih u istočnoj Evropi, a obrnuto je proporcionalna strukturi nezaposlenih u zapadnoj Evropi. Dok je u zemljama zapadne Evrope najveća stopa nezaposlenih među nekvalifikovanim i polukvalifikovanim radnom snagom, u Srbiji lica sa visokom, višom i srednjom školom, prema godišnjem proseku 2002. godine čine 34,1% od ukupno nezaposlenih. Odmah iza njih su nekvalifikovani radnici koji čine 32,8% nezaposlenih, a zatim visokokvalifikovani i kvalifikovani radnici koji učestvuju u ukupnom broju nezaposlenih sa 27,5%. Priučeni radnici čine 5,6% nezaposlenih.¹ Međutim, prema podacima Saveznog biroa za poslove zapošljavanja 1993. godine 40,7% nezaposlenih bili su nekvalifikovani ili polukvalifikovani radnici, te lica sa nižim stručnim obrazovanjem. Tokom 90-ih godina, pak, nekvalifikovani, polukvalifikovani i radnici sa nižim obrazovanjem činili su više od 30% zaposlenih u privredi.

Tako je proces privatizacije u Srbiji doveo do reverzibilne promene strukture nezaposlenih. Odnosno u Srbiji i u Jugoslaviji do započinjanja privatizacije struktura nezaposlenih odgovarala je evropskoj, a zatim je procenat kvalifikovanih radnika počeo u njoj rapidno da raste. U 2004. i 2005. godini nekvalifikovani radnici (I, II stepen stručne spretnosti) su činili 37% od svih nezaposlenih radnika u Srbiji, kvalifikovani (III, IV) 54,6%, a visoko kvalifikovani (V, VI, VII) 8,4%. Udeo korisnika novčane naknade u ukupnoj nezaposlenosti iznosio je 2005. godine samo 7,2%.²

1) *Statistički godišnjak Srbije i Crne Gore 2003*, Zavod za statistiku, Beograd, 2003.

2) Struktura nezaposlenih lica prema stručnoj spremi u decembru 2005. godine: I – 281.422 (31,4%); II – 50.032 (5,6%); III – 242.249 (27,0%); IV – 247.008 (27,6%); V – 10.565 (1,2%); VI – 32.065 (3,6%); VII – 32.312 (3,6%); VIII – 44 lica.

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku u decembru 2005. godine u Srbiji je bilo zaposleno 2.045.087 lica, od toga u svim oblicima svojine 1.513.728 lica i 531.359 onih koja samostalno obavljaju delatnost.

Krajem decembra 2005. registrovano je 990.669 lica koja traže zaposlenje, od čega 54,7% ili 542.376 žena. Krajem decembra 2005. registrovano je 895.697 nezaposlenih lica od čega je 54,3% ili 486.378 žena. Stopa zvanično registrovane nezaposlenosti u decembru 2005. iznosila je 27,19%. Krajem decembra 2005. godine, od ukupnog broja nezaposlenih bilo je registrovano 466.924 lica koja prvi put traže zaposlenje, od čega 57,6% ili 269.160 žena. Preostalih 428.773 lica prethodno je bilo u radnom odnosu, od čega 50,7% ili 217.218 žena. U decembru 2005. učešće lica koja prvi put traže zaposlenje u ukupnom broju nezaposlenih iznosilo je 52,1%, dok je učešće nezaposlenih lica sa prethodnim radnim iskustvom u ukupnoj nezaposlenosti iznosilo 47,9%. Najveće učešće u registrovanoj nezaposlenosti prema dužini čekanja na zaposlenje imaju lica koja čekaju do jedne godine (28,0%), a zatim slede ona koja čekaju 1–2 godine (20,2%), 3–5 godina (15,1%), 2–3 godine (11,4%), preko 10 godina (11,3%), 5–8 godina (9,9%) i 8–10 godina (3,9%). Najveće učešće u registrovanoj nezaposlenosti posmatrano prema starosti imaju nezaposlena lica 31–40 godina (25,4%), a zatim slede lica 41–50 godina (21,4%), a sa 50 i više godina starosti (18,7%), 19–25 godina (18,4%), 26–30 godina (15,2%) i do 18 godina starosti (0,9%). Od ukupnog broja nezaposlenih lica preko dve godine (dugotrajna nezaposlenost) na zaposlenje čeka 51,7% ili 463.369 lica, od čega 57,8% ili 267.762 žene. Od ukupnog broja nezaposlenih stručnih radnika 48,9% čeka na zaposlenje preko dve godine, dok je kod kategorije nestručnih ovaj procenat veći i iznosi 56,6%.

U periodu januar–decembar 2005. godine, registrovano je 602.558 slobodnih mesta od čega 60,1% na određeno vreme, 39,9% na neodređeno. U odnosu na isti period 2004. godine zabeleženo je povećanje za 18,7%. Od ukupnog broja prijavljenih potreba za radnicima 69,8% se odnosi na stručne, a 30,2% na nestručne radnike. U

Stopa nezaposlenosti u Jugoslaviji, sa visokih 12% na početku 80-ih, dostigla je početkom 90-ih preko 17%, a u periodu 2004–05. kretala se oko 30% (zvanično) ili 50% (nezvanične procene).

U Srbiji je oktobra 2002. godine bilo oko 500.000 nezaposlenih,¹ a krajem decembra 2005. registrovano je 895.697 nezaposlenih lica. Od toga su oko polovinu činila lica koja su prvi put tražila zaposlenje, a drugu polovinu lica koja su ostala bez posla kao tehnološki viškovi ili usled likvidacije firme.

Savez nezaposlenih Beograda je u svom radu sa nezaposlenima kroz radionice, okrugle stolove, debatanne klubove, otvorena vrata uočio sledeće najveće prepreke u zapošljavanju mladih: neinformisanost u traženju posla; nedostatak praktičnih znanja; predrasude poslodavaca prema određenim kategorijama nezaposlenih (mladi, žene, izbegla i raseljena lica, stariji od 50 godina); nedostatak radnih mesta – neusklađenost između potreba na tržištu rada i sistema obrazovanja; diskriminacija pri zapošljavanju: žene, mladi, invalidi, bivši zavisici; nepotizam u institucijama državne uprave; korupcija; neinformisanost mladih pri izboru zanimanja (loša profesionalna orijentacija); nepostojanje stimulativnih sistema od strane države za zapošljavanje pripravnika i volontera u većem broju; nedovoljna informisanost o procesu samozapošljavanja - preduzetničkim inicijativama; neobrazovanost preduzetnika; nepostojanje povoljnih kredita za započinjanje sopstvenog posla; pasivnost i apatija mladih pri traženju posla i nezainteresovanost nezaposlenih za sindikalno organizovanje.²

Društveni proizvod Srbije, izražen u stalnim cenama 1994. godine, pao je sa 47.201 milion dinara, koliko je iznosio 1989, na 20.693 miliona dinara 2001, što znači da je pre-

periodu januar–decembar 2005. godine, prema izveštajima o zasnivanju radnog odnosa dostavljenim službama za zapošljavanje zaposlilo se 537.139 lica, od čega 46,7% ili 250.681 žena. Od ukupnog broja 39,4% se zaposlilo na neodređeno vreme, a 60,6% na određeno vreme. U odnosu na isti period 2004. godine registrovano je povećanje zapošljavanja za 22,2%.

U periodu januar–decembar 2005. u odnosu na 2004. godinu, zabeležen je porast broja slobodnih radnih mesta u sledećim oblastima: aktivnost u vezi sa nekretninama (49,1%), finansijsko posredovanje (42,2%), građevinarstvo (33,2%), hoteli i restorani (27,6%), državna uprava i obavezno socijalno osiguranje (21,6%), prerađivačka industrija (20,6%) i trgovina (20,1%). U odnosu na 2004. zabeleženo je smanjenje broja slobodnih radnih mesta u oblasti obrazovanja (5,5%), proizvodnje i snabdevanja električnom energijom, gasom i vodom (3,3%) i vađenja ruda i kamena (1,7%). U periodu januar–decembar 2005, u odnosu na 2004. godinu, zabeležen je porast zapošljavanja u sledećim oblastima: aktivnosti u vezi sa nekretninama (43,1%), finansijsko posredovanje (39,8%), građevinarstvo (36,9%), hoteli i restorani (33,7%), prerađivačka industrija (23,4%), saobraćaj i veze (22,2%) i trgovina (21,6%). U odnosu na isti period 2004. godine, zabeleženo je smanjenje zapošljavanja u oblasti delatnosti proizvodnje i snabdevanja električnom energijom, gasom i vodom (4,5%).

Posmatrano prema obliku svojine preduzeća u 2005. najviše slobodnih radnih mesta bilo je u privatnoj svojini – 342.617, dok je u društvenoj svojini registrovano 209.942. U odnosu na isti period 2004. zabeleženo je povećanje prijavljenih potreba za radnicima u privatnoj svojini za 33,8%, a u društvenoj svojini za 1,5%. Slična situacija je i kada je reč o zapošljavanju. U privatnom sektoru u 2005. bilo je zaposleno 309.100 lica, a u društvenom 173.850 lica. U odnosu na 2004. godinu zabeleženo je povećanje zapošljavanja u privatnom sektoru za 36,3%, a u društvenom sektoru za 5,63%.

Prema podacima za decembar 2005, pravo na novčanu naknadu je ostvarilo 64.677 lica, što je bilo za 1,6% manje u odnosu na 2004. godinu. Od ukupnog broja korisnika novčane naknade 24.051 lice (37,2%) koristilo je ovo pravo kao tehnološki višak, a 6.569 lica (10,2%) usled stečaja ili likvidacije.

Krajem decembra 2005. u Republici Srbiji najveće učešće u ukupnom broju nezaposlenih lica zabeleženo je u sledećim okruzima: beogradskom (16,0%), južno-bačkom (9,2%), mačvanskom (5,62%), nišavskom (5,4%) i sremskom okrugu (5,2%), dok je najmanje učešće zabeleženo u: braničevskom (1,1%), zopličkom (1,5%), pirotskom (1,5%), zaječarskom (1,6%), borskom (1,7%) i kolubarskom okrugu (1,9%). *Mesečni statistički bilten*, broj 40, decembar 2005.

1) *Statistički godišnjak Srbije i Crne Gore 2003*, Zavod za statistiku, Beograd, 2003.

2) *Kako doći do posla. Sedam neizbežnih koraka u borbi protiv nezaposlenosti*, Savez nezaposlenih Beograda, Beograd, 2005, str. 4.

polovljen. U istom periodu nacionalni dohodak je, izražen u stalnim cenama 1994, bio takođe prepolovljen sa 36.668 na 17.235 miliona dinara. U strukturi društvenog proizvoda u Srbiji i Crnoj Gori u periodu 1999 – 2001. godine, najveće učešće imale su prerađivačka industrija (oko 35%) i poljoprivreda (oko 25%). U strukturi društvenog proizvoda privatnog sektora najveće učešće ostvaruje poljoprivreda sa oko 80%. Struktura društvenog proizvoda privatnog sektora ostala je tako nepromenjena u odnosu na 1989. godinu. Pored poljoprivrede, u strukturi društvenog proizvoda privatnog sektora učestvuju građevinarstvo i trgovina na veliko i malo.

Interesantno je primetiti da u izdvajanjima stanovništva štednja gotovo i ne učestvuje. Od ukupnog izdvajanja stanovništva u Srbiji i Crnoj Gori u 2002. godini, 79,9% odlazi je na izdatke za robu i usluge, a 16,3% na izdatke za poreze, doprinose, takse, carine i sl. U ukupnim primanjima stanovništva bruto lične zarade zaposlenih učestvovala su sa 37,7% u toku 2002. godine, primanja od prodaje roba i usluga sa 34,3%, primanja po osnovu penzija sa 16,7%, a ostala lična primanja sa 8,2%. To znači da u strukturi primanja u Srbiji i Crnoj Gori samo nešto više od jedne polovine prihoda (plate i penzije) potiče od rada.¹

Ovakva struktura raspodele nacionalnog proizvoda ukazuje ne samo na ogroman stepen eksploatacije radničke klase putem permanentnog snižavanja cene rada, već i na narušavanje ekonomski racionalnog sistema raspodele.²

Privatizacija je u Srbiji, kao i u ostalim zemljama Istočne Evrope, donela direktnu korist za manje od 2% stanovništva, a indirektnu za nešto ispod 8% stanovništva. Prosečna plata je tokom 2004. bila ispod 200 evra, a početkom iste godine bila je za oko 17% niža u odnosu na 2003. godinu.

„Imamo oko 0,25 odsto bogatih ljudi, elita ili sve zajedno sloj dobrostojećih obuhvata oko deset odsto stanovništva; viša klasa (to su oni sa preko 200 eura po članu porodice) obuhvata oko 15 odsto; viša srednja (više od 100 eura po članu porodice) 15 odsto stanovništva...

Sve to zajedno pokazuje da je 40 odsto stanovništva iznad granice siromaštva.

Niža srednja klasa (više od 70 eura po članu porodice) obuhvata 20 odsto stanovništva; viša donja (više od 40 eura po članu domaćinstva) 20 odsto; niža donja (više od 20 eura po članu domaćinstva), deset odsto. U ovoj poslednjoj grupi javlja se i glad, kao manje-više pratilac života. (...)

Oko 15 odsto zaposlenih ne prima redovno dohodak. To su oni koji su na raznim listama, a već tri godine ne rade i nemaju primanja. Sve u svemu, oko 60 odsto stanovništva Srbije živi ispod linije siromaštva.”³

Tako je početkom XXI veka ekonomija u Srbiji na nivou 50%, a industrija na oko 30% onoga što je bila 1989. godine. Od 2000. do 2004. godine, izgubljeno je pola miliona radnih mesta, a računa se da je pet puta manje radnih mesta otvoreno nego što je zatvoreno. Siromaštvo je nova društvena pojava u Srbiji, nastala krajem XX i početkom XXI veka, kao posledica pada društvenog proizvoda i rasta nejednakosti dohotka.

Do početka 90-ih godina XX veka, siromaštvo (a pogotovo njegovi ekstremni oblici) nije bilo značajno prisutno u Srbiji. Obrazovanje, zdravstvo, socijalna zaštita i ostale

1) *Statistički godišnjak Srbije i Crne Gore 2003*, Zavod za statistiku, Beograd, 2003.

2) Osnovne proporcije raspodele kao ekonomska zakonitost definišu da na najamnine otpada 3/4 nacionalnog proizvoda, a da je približno 1/4 (što je 1/3 najamnine) udeo dohotka od svojine. Videti: Paul Samnelson, *Ekonomija*, Savremena administracija, Beograd, 1989, str. 533.

3) Milan Nikolić, „Potraga za alternativom: o eksperimentu i pacijentu”, *Vreme*, br. 713, Beograd, 2. septembar 2004.

usluge bile su dostupne najvećem broju građana. Sa počecima privatizacije u Srbiji došlo je do naglog osiromašenja najvećeg dela stanovništva, sa jedne strane, ali i do enormnog bogaćenja malog broja ljudi zahvaljujući korupciji, privrednom kriminalu, svojoj ekonomiji i dr.

Sociološko istraživanje u Srbiji sprovedeno jula i avgusta 2000. godine pokazalo je da je čak 85 odsto ispitanika smatralo da se način života njihovog domaćinstva od 1990. godine pogoršao. U takvoj situaciji kao jedna od osnovnih i najrasprostranjenijih strategija preživljavanja uočava se izražena redukcija potreba pojedinca (Cvetić, Babović, 2000).

Prema podacima iz Ankete o životnom standardu stanovništva iz maja–juna 2002. godine, na teritoriji Srbije (bez Kosova i Metohije) siromašno je oko 800.000 ljudi (10,6% stanovnika ili oko 250.000 domaćinstava). Radi se o najvećem istraživanju ove vrste u poslednje vreme, kojim je obuhvaćen uzorak od 6.386 domaćinstava, tj. 19.725 pojedinaca. Domaćinstva su svrstana u siromašne pošto je njihova potrošnja bila manja od 4.489 dinara ili 72 dolara mesečno, tj. 2,4 dolara dnevno, što je utvrđeno kao nacionalna linija siromaštva. Ovde treba istaći činjenicu da je pomeranje linije siromaštva sa 4.489 na 5.507 dinara (tj. sa 2,4 dolara na 2,9 dolara) povećava broj siromašnih na 1.600.000 (474.000 domaćinstava), odnosno na 20%. Potrebno je takođe ukazati da analiza nije uspela da u dovoljnoj meri obuhvati izbeglice i interno raseljena lica, kao ni Rome koji su najugroženiji i čiji je rizik siromaštva mnogo veći u odnosu na ostalo stanovništvo (Strategija za smanjenje siromaštva, 2003. godine).

Najvažnije karakteristike siromaštva u Srbiji odgovaraju opštim karakteristikama siromaštva u Istočnoj Evropi.

Siromaštvo u Srbiji je tesno povezano sa nivoom obrazovanja. Rizik od siromaštva kod onih koji nisu završili osnovnu školu dva puta je veći od proseka populacije. Nezaposleni su suočeni sa najvećim rizikom od siromaštva (59,4 odsto većim od proseka populacije). Stari (preko 65 godina) čine gotovo četrtinu ukupnog broja siromašnih, 17,7 odsto ukupnog stanovništva, a visok rizik od siromaštva najviše pogađa osobe bez penzija. Mladi se nalaze u kategoriji sa natprosečnim rizikom od siromaštva – 12,7 odsto ove starosne grupe je siromašno, a njihov relativni rizik od siromaštva za 20 odsto je veći u odnosu na prosek populacije. Posmatrano prema veličini domaćinstva, najugroženija su domaćinstva sa pet i više članova. Prema sastavu domaćinstva, siromaštvo je najviše rasprostranjeno među jednočlanim i dvočlanim staračkim domaćinstvima. Siromaštvo u Srbiji postalo je ruralni fenomen, kao u većini zemalja u tranziciji. Jugoistočna Srbija je region sa najvećim udelom siromašnih, naročito ruralna područja, koja su dvostruko više izložena riziku siromaštva u odnosu na prosek cele populacije.

Prema ekonomskom i socijalnom položaju, izbegla i interno raseljena lica spadaju među posebno ugrožene grupe u Srbiji. Prema proceni Komesarijata za izbeglice, u Srbiji je 2003. godine živelo 278.000 izbeglica i više od 200.000 raseljenih sa Kosmeta. Procene ukazuju da je broj siromašnih među ovim licima između 120.000 i 140.000 (Prilozi Strategiji za smanjenje siromaštva, 2003).

U odnosu na ostale ugrožene grupe, Romi su najsiromašniji i najugroženiji. U izrazito ugroženu grupu spadaju i osobe sa invaliditetom (prema procenama ukupan broj osoba sa invaliditetom iznosi oko 350.000). Anketa o životnom standardu ukazuje na jednaku stopu siromaštva žena i muškaraca. Niz drugih pokazatelja govori, međutim, o nepovoljnom ekonomskom i ukupnom položaju žena u Srbiji. Najveći rizik od siromaštva javlja se kod starih žena na selu, samohranih majki, domaćica, Romkinja, izbeglica,

neobrazovanih i nezaposlenih žena, bolesnih i žena sa invaliditetom, žena žrtava nasilja (Strategija za smanjenje siromaštva, 2003).

Poslednja decenija dvadesetog veka može se označiti kao period „iznuđene produžene mladosti” zbog koje je više od dve trećine mladih želelo da napusti zemlju. Došlo je do pojave fenomena „stampedo generacije” mladih i sve izraženijeg problema „odliva mozgova”, tj. trajnom odlaganju obrazovanih mladih iz Srbije (Nikolić, 2004).

„Iznuđena produžena mladost” i sveukupno „odlaganje života” pomeraju granicu omladinskog doba do 29 (Mojić, 2004), pa i 35 godina (Mihailović, 2004). Nakon 2000. godine ankete su pokazale da većina mladih želi da napusti Srbiju zbog činjenice da je tranzicioni period dug i da životni standard sporo raste.

Analiza neposrednog položaja mladih pokazuje da preko 50 odsto zaposlenih mladih i čak preko 70 odsto nezaposlenih mladih živi sa roditeljima. Većina mladih (oko tri četvrtine) ocenjuje da se materijalno stanje njihovih porodica znatno pogoršalo tokom 90-ih godina, svrstavajući svoje porodice u kategoriju domaćinstava koja zadovoljavaju osnovne potrebe ishrane i odevanja, ali bez mogućnosti da nabave važnije kućne aparate.

Finansijska oskudica povezana je i sa uporednim procesom osamostaljivanja mladih (Tomanović, Ignjatović, 2004). Jasno se pokazalo da je u Srbiji proces individualizacije usporen zbog nedostatka bazičnih resursa: posla, stambenog prostora, novčanih sredstava. U takvoj situaciji, razumljivo, nastaje svojevrsno „odricanje od samostalnosti”, „sistematska inhibicija” i „stvaranje vrline od nužnosti” (Tomanović, Ignjatović, 2004). Tako „osujećena individualizacija” dovodi do odlaganja završetka školovanja, braka, rađanja, stalnog zaposlenja...

U društvenim uslovima sveopšteg siromaštva značajno je prisustvo rizičnog ponašanja mladih. Rezultati istraživanja su pokazali da se 36 odsto mladih opija bar jednom mesečno, dok je marihuanu probala jedna trećina. Preko polovine mladih su pušači, a trećina se kocka ili igra neku od igara na sreću (Jugović, 2004).¹

Zaključak

Periferni položaj istočne Evrope u svetskom kapitalističkom sistemu uslovio je zakašnenu industrijalizaciju i odsustvo autentičnog, masovnog, organizovanog radničkog pokreta na ovom geopolitičkom prostoru tokom čitavog XX veka. Nerazvijenost proleterске klasne svesti i njene ideološke artikulacije doprinela je održanju tradicionalne autoritarne političke kulture u datim društvima i na njoj zasnovanih nacionalističko-populističkih ideologija (konzervativno-narodnjačke, nacionalno-komunističke i nacionalističko-liberalne). To je za posledicu imalo da su se kao subjektivne (voljne) pokretačke snage („subjektivni činilac”, „subjektivni faktor”) društvenog razvoja i promena javile „elite moći” koje su supstituisale i u potpunosti kontrolisale dirigovane političke pokrete koji su ih pratili. Segmentarnost radničkog pokreta i organizacija onemogućila je uspostavljanje pravne države, institucije koja nastaje kao rezultanta klasne borbe.

Hronična oskudica finansijskog kapitala i spoljna zaduženost osnovne su karakteristike ekonomskih sistema zemalja istočne Evrope tokom čitavog XX veka. Strukturalna ekonomska zaostalost ovog perifernog regiona usled neravnomernosti razvoja kao ključ-

1) *Mladi i siromaštvo*, Grupa 484, Beograd, 2005, str. 7–9.

nog inherentnog principa svetskog kapitalističkog sistema, permanentno je generisala ekonomsko-socijalne i političke krize različitog stepena i intenziteta tokom čitavog XX veka. U međuratnom periodu one su svoj izraz dobile u vojno fašističkim diktaturama, nakon Drugog svetskog rata u sistemu nacionalnog komunizma, a posle njegovog kraha 1989. godine, u tranzicionim režimima nomenklature kapitalizma.

Sva tri pomenuta oblika društvenih sistema nastala su kao proizvod društava „mehaničke solidarnosti” i svoju legitimizaciju su vršili putem tradicionalističkih-nacionalističkih obrazaca.

Privatizacija kao dominantan proces tranzicije istočnoevropskih zemalja u pravcu nomenklature kapitalizma dovela je do dezintegracije društvene strukture i znatnog pogoršanja položaja radničke klase u odnosu na njenu socijalnu situaciju u sistemu real-socijalizma.

Raspad Jugoslavije uslovalo je više međusobno strukturalno, ali ne i hronološki povezanih istorijskih procesa. Jedni su imali funkciju uzroka, a drugi povoda.

Osnovni istorijski uzrok vezan je za prirodu procesa razvoja jugoslovenskog prostora kao evropske periferije. Kao područje niske akumulacije kapitala bio je osuđen na zakašnulu industrijalizaciju i sporu i delimičnu diferencijaciju i integraciju društvene strukture. To je važilo kako za Jugoslaviju kao celinu, tako i za svaki njen sastavni deo (nacionalnu zajednicu). Ovaj proces je, pak, sa svoje strane uslovio dugo opstajanje tradicionalnih društvenih struktura i na njima zasnovanog autoritarnog modela političke kulture. Dati tradicionalni obrazac političke kulture koristile su „elite moći” za legitimizaciju i očuvanje vlasti putem harizmatičkog karaktera političke komunikacije i propagandnog uobličavanja kolektivne svesti na principima „nacionalne tradicije”.

Međutim, stanje „nacionalne kohezije”, kako na nivou nacionalnih zajednica tako i na jugoslovenskom, uvek je bilo samo prividno, pošto se baziralo na društvu „mehaničke”, a ne „organske solidarnosti” koja podrazumeva socijalnu harmoniju i ravnotežu. Duboka klasna podeljenost ovih društava, s jedne strane, i društveno-klasna neutemeljenost, s druge, odredile su državni aparat kao osnovnu polugu klasne dominacije. Stoga su nestabilnost političkog sistema, krhkost državnih struktura i fluidnost nacionalnih granica dugotrajne istorijske karakteristike kako jugoslovenskih tako i nacionalnih država. Društvo „mehaničke solidarnosti” nije u mogućnosti da artikuliše bazični društveni konsenzus o državnoj organizaciji, a time ni da obezbedi stabilnost njenih formi i klasnu utemeljenost i konherentnost.

Privatizacija je imala ulogu istorijskog povoda za raspad SFRJ 1991. godine. Komunistički razvoj Jugoslavije, kao ni drugih sistema nacionalnog komunizma perifernih društava, nije doveo do kohezije i stabilnosti društvenih, ekonomskih, političkih i državnih struktura, a objektivno, društveno-istorijski, nije ni mogao. Mit o „nacionalom razvoju” („socijalističkoj izgradnji”) nije bio zasnovan na realnim strukturalno-istorijskim uslovima, već na težnji „subjektivnih snaga” za ravnopravnom integracijom nerazvijenih društava u svetski kapitalistički sistem. Međutim, sama unutrašnja logika svetskog kapitalizma (zakon neravnomernosti društvenog razvoja centra i periferije) učinila je „teoriju skoka” nerealom i neostvarljivom koncepcijom.

Atomizirana, neorganizovana, nepovezana sa međunarodnim radničkim organizacijama i institucijama i nacionalno i društveno segmentirana radnička klasa nije mogla imati funkciju socijalnog činioca društvene kohezije. Ona nije mogla ni biti autentičan, relevantan i organizovan faktor političkog odlučivanja u istorijskim uslovima kraha komunističkih sistema u Istočnoj Evropi. Postala je „nacionalno homogenizovan” konfuzni

sledbenik „nacionalnih nomenklatura” koje su svoju organizacionu čvrstinu u uslovima dezintegracije društva iskoristile za instrumentalizaciju političke moći zarad sticanja ekonomske moći (svojine nad društvenim kapitalom i resursima).

Summary

Dissolution of Yugoslavia and the Disintegration of Society in the Post–1989 Eastern Europe

Peripheral place of Eastern Europe in the world capitalist system has resulted in late industrialization and absence of authentic, mass, organized labour movement in this geopolitical area throughout the 20th century. Underdeveloped proletarian class consciousness and the lack of its ideological articulation have contributed to the long-term maintenance of traditional authoritarian model of political culture in these societies and nationalist-populist ideologies based on it (conservative populism, national communism and nationalist liberalism). This situation has resulted in the rising of the „elites of power” as subjective (voluntary) driving forces („subjective factors”) of social development and changes. These elites substituted and completely controlled the guided movements of their supporters. Segmental character of the labour movement and labour organizations made impossible the foundation of a state based upon the rule of law, which emerges as a result of the class struggle.

Chronic lack of financial capital and foreign debt have been the main characteristics of the economic systems of East European countries during the whole 20 century. Structural economic backwardness of this peripheral region, due to an uneven development as the crucial inherent principle of the world system of capitalism, has generated permanently the problems of social dissolution (ethnic conflicts and violence) and the long term political crises of variable intensity. In the inter-war period, the social and political crises in Eastern Europe led to the establishment of military-fascists dictatorships; after the Second World War, national communism was founded as a model of the development; and in the post-1989 Eastern Europe, transition regimes of nomenclature capitalism promised unprecedented prosperity but they brought unprecedented poverty.

All of the three mentioned forms of the social systems have originated in the societies of „mechanical solidarity” and were legitimated by the traditional-nationalistic patterns.

Privatisation as the dominant process of transition from national communism to nomenclature capitalism in Eastern European countries has led to disintegration of the social structures and to the considerable aggravation of the social situation of the working class, compared with its position during the period of national communism.

Dissolution of Yugoslavia was caused by several structurally, but not chronologically interrelated historical processes. Some of them had the function of the causes, and the others, the function of the motives.

The nature of the development of the Yugoslav area as a European periphery determined the process of disintegration thereof. As the area of low level of capital accumulation, Yugoslavia was doomed to late industrialisation and slow and partial differentiation and integration of social structure. That was valid both for Yugoslavia on the whole and for its constituent parts (national communities). This process caused long-term survival of traditional social structures and authoritarian model of political culture based upon them. That traditional model of political culture was used by the „power elites” for legitimatisation and preservation of power by charismatic character of political communication and propaganda forming of collective consciousness on the principles of „national tradition”.

However, the state of „national cohesion” both on the Yugoslav level and on the level of national communities was always just illusory due to the fact that it was based on the society of „mechanical” but not „organic solidarity” which means civil harmony and balance. The deep division between classes in these societies, on the one side, and groundlessness of the position of the classes in the societies, on the other side, determined the state apparatus as the main instrument of the class domination. Therefore, instability of the political systems, the fragile state structure and the fluid national boundaries were long-term historical characteristics both of Yugoslavia and its constituent national states. The societies of „mechanical solidarity” are unable to articulate the basic social consensus about organisation of the state and due to that they cannot provide stability of the state forms and the social ground of the class’s positions.

Privatisation has been the historical reason for dissolution of Yugoslavia in 1991. The communist period in Yugoslavia, like the systems of national communism in the other peripheral societies, did not led to cohesion of the society and stability of the social, political, economic and state structures. Objectively, that was impossible, regarding social and historical circumstance described above. The myth of „national development” („the building of socialism”) has not been founded on the real structural-historical conditions and practices, but on an aspiration of the „subjective forces” for equal integration of underdeveloped societies in the world system of capitalism. However, the own inherent logic of the world capitalism (law of an uneven development of the centre and the periphery) made the „theory of jump” an unrealistic and unaccomplished conception.

Atomised, disorganised, uncoordinated with international labour organisation, nationally and socially segmented Yugoslav working class could not be authentic, relevant, organised factor in the processes of political decision making in the historical condition of the fall of the Eastern European communist systems.

Consequently, the working class became nationally homogenised confused follower of „national nomenclatures” the organisational strength and the political power of which, in the situation of disintegration of society, was instrumental in enabling them to seize economic power (ownership over state assets and resources).

Dr Mile BJELAJAC
Institut za noviju istoriju Srbije

ISKUŠENJA ISTORIOGRAFIJE O JUGOSLAVIJI – IZMEĐU STARE I NOVE ORTODOKSIJE

Danas smo svedoci različitog pristupa pisanju istorije Jugoslavije kako na prostoru zemalja naslednica tako i u svetu. Posebno je u fokusu pokušaj interpretacije uzroka njenog nestanka u vrtlogu građanskog rata i krize na Balkanu koja još uvek traje i čiji se završetak ne nazire. Nestala je država o čijoj prošlosti ni za njenog trajanja nisu napisane celovite i produbljene istorije, nisu razrešene brojne kontroverze, a ušlo se u ishitreno traganje za uzrocima njenog sloma u koji su bili utkani mnogobrojni interesi, od lokalnih do globalnih. Na delu je stvaranje nove ortodoksije, ništa manje originalne od one koja se stvarala na ovom tlu posle Drugog svetskog rata. Kanoni politički korektnog govora postaju kanoni u stručnoj literaturi. Oni koji ustraju u odbrani postulata nauke, reskiraju da budu marginalizovani. Svako novo otkriće ili interpretacija mogu naići na odbijanje i kvalifikativ – „neprihvatljivo”. Ovdje se ne radi samo o političkim preprekama, po sredi su i kulturne, ali i psihološke. Prepreke su i u domenu onoga što je istoričarima najdragoceniji alat – respektabilni izvori. Specifičnu okolnost predstavlja i pojavljivanje istoričara eksperata pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na prostoru bivše Jugoslavije (ICTY). Sud i njegovo tužilaštvo poduhvatili su se traganja za istorijskim korenima dešavanja i nastanka političkih projekata. Sud je prikupio i veliku količinu najdragocenijih izvora prvog reda. Ponešto od prikupljenog dostupno je stručnoj javnosti i već je doprinelo većoj utemeljenosti radova koji osvetljavaju kraj Jugoslavije i građanski rat. Krajem devedesetih otpočelo je obnavljanje prekinutih stručnih veza između naučnih centara bivše Jugoslavije. Velike zasluge u tome imale su međunarodne fondacije i neki respektabilni instituti koji se bave jugoistočnom Evropom.¹

Dakle, kada se sagledavaju moći istoriografije da dopre do celovite slike prošlog, valja imati pred očima sve ove specifične ograničavajuće činioce.

1) Nemačka fondacija Friedrich Naumann organizovala je 10 konferencija srpskih i hrvatskih istoričara pod nazivom *Dijalog povjesničara-istoričara* u periodu 1998–2004. i objavila 9 tomova zbornika istog naslova koji su danas nezaobilazni u identifikaciji kontroverzi, te dostignuća dve istoriografije. Bilo je i niz drugih višegodišnjih projekata koji su okupljali istoričare iz regiona i sveta.

U senci nametanja nove ortodoksije

Kulminacija jugoslovenske krize 1991. i destrukcija države koja je trajala nešto više od 70 godina pokrenule su u svetu veliki interes za ovu, doskora mirnu i stabilnu zemlju koja je uspešno razdvajala dva suprotstavljena politička i vojna bloka. Nenadanu konjukturu pratila je velika produkcija raznovrsnih istorijskih, socioloških ili dnevno-analitičkih tekstova. Preko 2.000 naslova pobrojao je jedan nemački institut i prezentirao ih na CD-u (1997). Analitički i historiografski radovi oslanjali su se na dotadašnju dosta skromnu produkciju koja nije pokrivala sve teme jednako. S druge strane, tek što se istorijska nauka u prethodnoj Jugoslaviji počela oti-
mati nametnutim klišeima i osvajati nova polja istraživanja na savremenijim metodološkim premisama, okolnosti su se preko noći ponovo promenile.

Stručna literatura koja je pratila jugoslovensku krizu do današnjeg dana je izuzetno velika, broji na hiljade radova, ali ima neke osobine po kojima bi se mogla uslovno razvrstati tematski, a često i ideološki. Zajedničko svim dosadašnjim naporima, izuzev zbirki dokumenata i dokumentacionog materijala ICTY, jeste najčešće odsudstvo izvora prvog reda za prethodnu deceniju i po. Bilo je više pokušaja pojedinaca ili grupa autora da se napravi neki pregled ili tipologija te dâ stručna ocena njihove utemeljenosti. No, i sami pojedini prikazi pate od nedoslednosti i ciljane selektivnosti.¹

Šef katedre za istoriju Univerziteta Stanford, Norman Nejmark je, u predgovoru zbornika radova posvećenog vrlinama i manama historiografije o Jugoslaviji, istakao da su najveći deo radova o savremenoj istoriji Jugoslavije pisali ili revidirali publicisti (novinari) ili analitičari koji su tragali za korenima ratnog sukoba koji je prekrpio Balkan. „Ako je istorija razgovor između prošlosti i sadašnjosti – da parafraziramo čuvenu formulaciju E. H. Kara u njegovoj *What is History?* – onda je u toku 1990-ih razgovor bio jednostran u kome je dominirala sadašnjost. Zdrav balans između prošlosti i sadašnjosti je u toj meri bio narušen da je prošlost postala gotovo neprepoznatljiva.” Dominantan javni diskurs o ratu legitimizovan je (pravdan) gomilom novoodštampanih istorija, piše Nejmark, dodajući da je po njegovom mišljenju najuticajnija od svih studija bila Kaplanova, *Balkan Ghosts*, koja je po mnogim obaveštenjima imala dubok uticaj na Klintonovu administraciju i razumevanje rata u Jugoslaviji.² Nejmark ipak odaje priznanje novinarima, piscima, analitičarima, diplomatama i drugima koji su punili police knjigama jer su na izvestan način istoričarima podastrli i mnoge podatke. Od koristi je, smatra profesor Nejmark, i obilje publikacija koje su objavile specijalizovane i nevladine organizacije, koje su takođe prikupile mnogo činjeničnog materijala. Kada je otpočela jugoslovenska kriza, bilo je malo savremeno urađenih istorija Jugoslavije. Kada ova opšta određenja treba pretočiti u konkretnu analizu, sam Nejmark pravi kompromise uslovljene njegovim nedovoljnim poznavanjem istorije regiona. Može se diskutovati o njegovim stavovima da su „profesionalni istoričari Jugoslavije čudno ćutali o ratu i raspadu zemlje, posebno u početku”. Tu je po njemu izuzetak Noel Malkolm, „iako pomalo pristrasan” sa svojim studijama o Bosni i Kosovu. „Oni koji su se posebno interesovali za istoriju Srbije teško su razume-

1) Sabrina Ramet, *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge University Press, 2005.

2) Norman Naimark i Holly Case (eds.), *Yugoslavia and its Historians. Understanding the Balkan Wars of the 1990s*. Stanford University press, 2003, s. XV. Dragocen kritički pregled produkcije na engleskom govornom području dao je u istoj publikaciji Naimarkov asistent Dušan J. Djordjević, „Clio amid the Ruins, Yugoslavia and Its Predecessors in Recent Historiography”, s. 3–21. Knjiga postoji i u hrvatskom prevodu.

vali agresivnost beogradske politike” a oni koji su se bavili hrvatskom istorijom „nisu se ustezali da se identifikuju sa stvaranjem velike Hrvatske i Tuđmanovim režimom”. Po njemu, „bivše srpske kolege i prijatelji postali su propagandisti Miloševićevih ratova” i to četiri njegova rata kako ih on taksativno nabraja – protiv Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Kosova. Nejmark će, rezimirajući, ipak reći da se situacija postepeno menjala, ali da ostaje bitno obeležje cele decenije da su istoričari značajno ostali uzdržani.

Pogleda Nejmarka ilustruju njegove visoke ocene o zaslugama Kristijan Amanpur koja je izveštavala za CNN iz Bosne, Roja Gutmana, dobitnika Puliczerove nagrade, koji je i uveo izraz „ethnic cleansing”, i Dejvida Rouda koji je dobio istu nagradu za knjigu o Srebrenici.¹

Profesor sa Univerziteta u Picburgu Robert Hajden je, nabrajajući metodološke i ostale prepreke u pisanju istorije Jugoslavije, u sam vrh stavio problem formiranja intelektualne ortodoksije koja prati pobjedničku političku liniju, kao i njeno nezahvalno i teško preispitivanje uprkos očitim činjenicama koje je osporavaju:

„Produženi međunarodni konflikti često stvore više političkih pristalica nego stručnjaka; ako je istina prva žrtva rata u novinarstvu, objektivnost je prva žrtva u struci. Akademske debate oko bivše Jugoslavije su jednako polarizovane kao i one koje se bave stvaranjem Izraela ili podelom Kipra, uz kritiku koja često više ovisi da li rad podržava komentatorova predubedenja nego koherentnost teoretskog pristupa ili relevantnost i dovoljna količina autorovih argumenata. Kada jedna strana u tako dugom konfliktu pobedi politički, ona obično odnosi pobjedu i na akademskom planu, jer ako neki analitičar ustvrdi da je politika koja je pobedila pogrešna, teži da se omalovaži. Politička hegemonija utemeljuje intelektualnu ortodoksiju.”²

Profesor univerziteta iz SAD-a Radžu Tomas skreće pažnju da je istorijska interpretacija složen fenomen, da su laži i selektirane poluistine o prošlom često napisane iz perspektive moćnih pobjednika. Kroz ponavljanje i učestalo citiranje, jednostrane interpretacije postaju formalizovana istorijska „istina”. U stvarnosti ta istina može biti subjektivna i bez dokaza. Sledi važno metodološko upozorenje da se nijedna interpretacija istorije ne sme prihvatiti kao konačna. Umesto toga, treba dati prostora različitim verzijama. Pristup svim informacijama nije uvek moguć, i svaki istoričar ili politički analitičar mora da pravi selekciju i daje subjektivnu analizu. Tomas ističe da se lako može utvrditi razlika u pisanju i pristupu istoriji Jugoslavije pre i posle 1991. Ranije, kada se pogleda istorija Jugoslavije pisana u Britaniji, Francuskoj ili Americi, publicisti i naučnici pristupali su joj bez strasti. Od 1991, kada se pojavila nova sorta instant eksperata i naučnika, počelo je preispitivanje i potpuno novo viđenje. Prošlost se počela prerađivati kako bi se uskladila sa novim savremenim predrasudama. Slika je postala ostrašćena i jednostrana. Većina je ostrašćeno podržavala ili osuđivala jednu stranu. To ne znači da u vreme tra-

1) Videti šire u našem osvrtu: „Zapadni istoričari o raspadu Jugoslavije. Povodom knjige Normana Naimarka i Holly Case (eds.) *Yugoslavia and its Historians. Understanding the Balkan Wars of the 1990s*, Stanford University press, 2003”, *Tokovi istorije*, 3–4/2003, s. 127–131.

2) „Protracted international conflicts often produce more partisans than scholars; if truth is the first journalist casualty of war, objectivity is the first scholarly one. Academic debates on the former Yugoslavia are as polarized as those surrounding the creation of Israel or the partition of Cyprus, with criticism of a study often depending more on whether the work supports the commentator’s predetermined position than on the coherence of its theory or the reliability and sufficiency of its arguments. When one side in such a conflict wins politically it usually also wins academically, because analysis that indicate that a politics that won is, in fact, wrong tend to be discounted. Political hegemony establishes intellectual orthodoxy.” Robert Hyden, *Blueprints for House Divided*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1999, pp. 18–19

janja krize nije bilo onih poštovanja vrednih, izbalansiranih pristupa i radova, ali takvi nisu imali pažnju mainstream pisanih ili audiovizuelnih medija. Autori i njihova viđenja su bili ili etiketirani ili isključivani.¹

Profesor univerziteta iz Kanade Lenard Koen je lucidni tragač za odgovorom kako se formiralo mišljenje političkih elita na Zapadu prema posthladnoratovskom Balkanu. Njegove analize daju pojedine nove elemente onome na šta su već upozoravali Marija Todorova, Vesna Goldsworti, Džon Lempi, Denison Rusinov, Gejl Stouks, Sara Kent, kao i Rodžer Brubekjer.² Reč je o kritici površnosti, predubedenja, simplifikovanih teorija-modela (duboka mržnja od davnina; izgubljeni raj zbog zlih lidera-elita; sukob različitih kultura), koje za posledicu imaju redukovano razumevanje složene balkanske stvarnosti i uticaj na ishitrene i nepromišljene političke poteze. „Balkanska istorija i savremenost su kompleksni i priznanje te činjenice ne znači da ih je nemoguće spoznati jednim uravnoteženim pristupom, ili, da politički tok na bolje ne može biti postignut osim uz primenu čvrste ruke i imperijalne intervencije sa strane (...) Napor da se shvati balkanska zagonetka mora početi od otvorenog i kritičkog pristupa razlikama unutar stručnih pogleda, kao i propitivanja političkih ocena i mudrovanja koja obično, jednostavno računaju sa takvim gledištima kao potvrdom vlastitih, koja stoga postaju iskrivljena i netačna, a posebno za vreme usijanih propagandnih bitaka i pristrasnosti tipičnih za ratna vremena.”³

Koen će potcrtati ulogu knjiga Noela Malkolma o Bosni i Kosovu na Holbruka i Klintonu, Malkolma koji se očevidno svrstao iza albanske interpretacije događaja i podržao njihove aspiracije. Autor je čvrst u uverenju da je upravo ta knjiga najviše uticala na promenu Klintonovog stava prema Kosovu.⁴ No, kako su razumeli istorijski kontekst i sadašnjost Balkana Olbrajtova, Stroub Talbot, Sandi Berger, Robert Oven, takođe je predmet ovih analiza. Međutim, ne upadajući u zamku redukcionizma, Koen će uvek naći prostora da ukaže i na širi politički kontekst koji je diktirao pojedine akcije na Balkanu, kao što su američki predsednički izbori, američki nacionalni interes, redefinisane uloge NATO-a i dr.

U najkraćem, kada se ima i najskromniji uvid u akademska pisanja o jugoslovenskoj krizi, ratu, Slobodanu Miloševiću ili kosovskom problemu, dakle u knjigama i kod autora koji su nezaobilazni u svim bibliografijama, pa i medijski eksploatisani, vidimo podelu kakvu anticipira Hajden. Postoje očite kontroverze. Deo autora koje smo pomenili ili onih koji pokušavaju da budu više naučnici a manje pristrasni saučesnici drame (Džon Lempi, Džon Olkok, Endru Vahtel, Stevan Pavlović, Dejan Jović)⁵ stoji nasuprot onima

1) Raju Thomas (ed.), *Yugoslavia Unraveled. Sovereignty, Self-Determination, Intervention*. Lexington Books, New York, Oxford, 2003, s. XIII.

2) G. Stokes, J. Lampe, D. Rusinov, J. Mostov, „Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Succession”, *Slavic Review* 55, no. 1 (Spring 1996), s. 136–160; Kent, Sarah A., „Writing the Yugoslav Wars: English-Language Books on Bosnia (1992–1996) and Challenges of Analyzing Contemporary History”, *American Historical Review* (October 1997), s. 1085–1114; Marija Todorova, *Imaginary Balkan*, Beograd, 1999; Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania, The Imperialism of the Imagination*, Yale University Press, New Haven 1998; Brubekjer Rogers (1998), „Myths and Misconceptions in the study of Nationalism”, in: Hall John, ed., *The State of Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 272–306.

3) Lenard J. Cohen, *Serpent in the Bosom. The Rise and Fall of Slobodan Milosevic*, Westview Press, Boulder, 2000 (rev. 2002) s. 400; videti takođe naš širi osvrt o ovoj knjizi: *Nova Srpska politička misao*, 2001.

4) *Isto*, str. 384–385.

5) John Allcock, *Explaining Yugoslavia*, Hurst, London, 2000, (videti naš prikaz u *Tokovima istorije*, 3–4/2000); John R. Lampe, *Yugoslava as History, Twice There was a Country*, Cambridge University Press,

koji su kao Noel Malkolm, Sabrina Ramet, Džejs Gau, Matjaž Klemenčič¹ i mnogi drugi koji imaju svog favorita na terenu drame. Deo akademske zajednice nastavlja na tragu žurnalističkih dela kao što su ona Lore Silber ili Krisa Beneta.² Ali ako je u žurnalizmu dozvoljeno da se umesto referenci koriste slobodne dedukcije, prećutkuju jedne, a ističu samo druge vrste činjenica, koriste objašnjenja kao „čini se”, „verovatno”, „neutemeljene tvrdnje” i predrasude umesto znanja, onda takva literatura vraća stanje svesti na početak, a ne kraj balkanskih dešavanja. Kako je slikovito primetio jedan naš mlađi američki kolega, oni „izvide trikove i prikrivaju fakte kako bi dali maksimalnu podršku svojim ličnim sudovima”.³

Profesor Stevan Pavlović je na pomalo ironičan način upozorio da su novine bile spremne da zatraže od istoričara koji žele brzu zaradu da pišu kolumne instant istorije, da pokažu da je balkanska istorija samo jedan neprekinuti niz događanja odavno predodređen kao kakvo prokletsvo. Vrhunac u tom žanru postigao je pomenuti Robert Kaplan. Međutim ono što Pavlović najviše zamera nacionalnim balkanskim istoričarima to je slabo poznavanje istorije i historiografije u susedstvu, nerazumevanje konteksta, a zapadnim istoričarima nabeđeni pokušaj da izdvoje pojedinu zemlju i narod izvan konteksta i onda krenu u objašnjenja. Ovaj naučnik ističe da je uslov za objektivnog istoričara da prihvati kredo da je postizanje objektivnosti iluzija, ali da je napor da se ona dostigne – svakodnevna dužnost.⁴

Na nemačkom govornom području jugoslovensku krizu su pratili radovi samih aktera, ponekad zaodeni u akademizam (M. Libal), ali i etabliranih istoričara. Na njihove radove su pored stručnjaka odgovarali i akteri, kao general Lokvaj na primer.⁵ Danas su na nemačkom govornom području, pored memoara Hansa Genšera, prisutne knjige o nekadašnjem direktoru BND-a Klausu Kinkelu, isturenom političaru tokom jugoslovenske krize, ali i mnogi članci bazirani na u novije vreme dostupnoj građi.⁶

2000; Andrew B. Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, Stanford University Press, 1998.

1) James Gow, *The Serbian Project and its Adversaries, A Strategy of War Crimes*, Hurst & Co. London, 2003; M. Klemenčič, M. Žagar, *The Former Yugoslavia's People, A Reference Source Book*, ABC CLIO, California, 2003.

2) L. Silber, A. Little, *The death of Yugoslavia*, Penguin books, 1995; C. Bennett, *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences*, Hurst & Co., London, 1995.

3) Daniel Armstrong, *Discussing the 'Decade of Devolution': Yugoslavia from the Death of Tito to Secession of Slovenia and Croatia*, (paper), Central European University, Budapest.

4) Stevan K. Pavlowitch, *A History of the Balkans 1804–1945*, Longman, London – New York, 1999, s. 336–338. Videti takođe intervju (D. Đokić) sa S. Pavlovićem posle okruglog stola održanog na Kingston University, 28. juna 2002, povodom njegove knjige *Serbia: the History behind the Name* Hurst, London, 2002 (Histories behind the names: an interview with Stevan K. Pavlowitch, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, vol. 4, No. 2, 2002, s. 117–125).

5) Videti šire u našem tekstu u Trećem poglavlju ovog zbornika.

6) Videti zanimljiv širi osvrt Đorđa i Suzane Jončić, „Nemački autori o Jugoslaviji, Srbiji, ratu i postavljanju ratnih smernica 1999”, *NSPM*, vol. X no. 1–4, s. 400–408. Ilustrativan primer nove ortodoksije o nemačkoj ulozi videti: Michael Libal, *Njemačka politika i jugoslovenska kriza 1991–1992*, Golden marketing Zagreb, 2004, s. 13 (orig. *Limits of Persuasion. Germany and Yugoslav Crisis, 1991–1992*, Texas A&M University Press, 1997). Libal je 1995–96. bio gost profesor na Harvardu, a potom ambasador OSCE u Gruziji. O pređubedenjima, jednostranostima i manjkavim znanjima o istoriji kosovskog problema videti: Zoran Janjetović, „Različiti pogledi na kosovski konflikt. Konrad Clewing, Jens Reuter (ur.), *Der Kosovo-Konflikt. Ursachen - Akteure - Verlauf*,” München, 2000, u: *Istorija 20. veka*, s. 137–142. O nekim važnim novim izvorima i literaturi sa nemačkog govornog područja videti: Dajana Džonston, *Suludi krstaši. Jugoslavija, NATO i obmane Zapada*, Beograd, 2005 (u orig. Diana Johnstone, *Fool's Crusade. Yugoslavia, NATO and Western Delusions*, Pluto Press, London, 2002), s. 86–127.

U Francuskoj, jugoslovenska kriza je podstakla objavljivanje velikog broja radova. Pored akademskih istoričara, u pisanju istorije Jugoslavije ogledali su se književnici, lekari, publicisti. Tim radovima priključili su se memoari aktivnih učesnika (Bernar Kušner) i biografije državnika (Vedrinova o Miteranu, kao najvažnija). Možda najpoznatija i najkontroverznija bila je knjiga književnika Pola Garda – *Život i smrt Jugoslavije*.¹ Povodom nekih knjiga vođeni su i sudski sporovi.² U ovom periodu kao da je povećan broj doktorskih radova na jugoslovenske, srpske, hrvatske i albanske teme na univerzitetima širom zemlje. Bilo je moderno deklarirati sebe kao revizionistu u zemlji koja je tradicionalno smatrana kao naklonjena Srbima i Jugoslaviji.

Svojevremeno smo veoma skrupulozno diskutovali o jednoj objavljenoj doktorskoj disertaciji koja sa pretenzijom bez pokrića redefiniše međuratnu istoriju srpsko-francuskih odnosa i tzv. srpski mit u Francuskoj. Autor i njegovi promotori se nisu libili da pošalju direktnu poruku predsedniku i Ministarstvu spoljnih poslova da greše zbog svoje stare i nerealne opsesije. Uprkos obimnosti i naučnoj zavodljivosti ova neuspešna istorija je pre instrumentalizacija, uz korišćenje selekcije, marginalnih izvora pa do izmišljotina kakva je npr. tvrdnja da je „bilo potpuno jasno da je srpska želja da Hrvate i Slovence prevedu na pravoslavlje”.³

Specifičnosti na prostoru nekadašnje Jugoslavije

Ranija iskušenja jugoslovenske historiografije, da parafraziram jedan naslov sa kraja prošle decenije,⁴ nasleđuju iskušenja historiografije u naslednim zemljama. Zajednička država Jugoslavija bila je dva puta zemlja pomirenja. U ime budućnosti, teške i traumatične činjenice iz zajedničke prošlosti prećutkivane su ili je u igri simbola konkretan zločinac dobijao naziv Švaba, neprijatelj, okupator ili fašista. Bio je to jedan od uslova za kreiranje minimuma zajedničkog identiteta radi funkcionisanja složene države – pozitivno sećanje na zajedničku prošlost. Razbijanjem Jugoslavije nastala je potreba da se legitimise novo stanje, projekti za čije je ostvarenje stradalo mnogo ljudi. Put ka racionalnoj istoriji zajedničkog života ometen je po treći put. No umesto ranijih trendova da se ukaže na svekolike prednosti zajedničkog života, na delu su oni obrnutog predznaka. Pobeđeni u Drugom svetskom ratu postaju pobednici. Nekadašnji pobednici odlaze u ilegalu ili se masovno prokazuju. Ratno stanje još je više podiglo strasti i uklonilo svaku vrstu obzira. Takvo okruženje pogodovalo je rušenju jedne vrste mitova uz istovremeno prihvatanje nekih ranije potiskivanih ili kreiranje novih mitova kao refleksija na završnu krizu i građanski rat.⁵

1) Paul Garde, *Vie et mort de la Yougoslavie*, Paris, 1992.

2) Autori knjige o istoriji srpskih projekata etničkog čišćenja (Grmek, Štimac, Đidara) tužili su zbog kritičkog prikaza dr Katrin Litar i vodili spor.

3) Francois Grumel-Jacquignon, *La Yougoslavie dans la strategie Francaise de l'entre-deux-guerres (1918-1935). Aux origines du myth serbe en France*, Peter Lang, Berlin, Bern, Bruxelles, Frankfurt/M, New York, Wien, 1999, s. 601. Videti naš kritički prikaz u: *Tokovi istorije*, 1-2/2000, s. 151-159, takođe u: *Balkanologie*, (Paris), VI, (1-2), decembre 2002, s. 281-285.

4) Đ. Stanković, *Iskušenja jugoslovenske historiografije*, Beograd, 1988.

5) M. Bjelajac, „Istorija Jugoslavije 1918-1991. godine – da li je na prostoru prethodne Jugoslavije moguća emancipacija nauke od politike?”, u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, Pečuh, 20.-22. studenoga 1998, priredili Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2000, str. 35-47.

Prekinuta je stručna komunikacija među istoričarima. Nije se znalo gde su drugi, šta se piše, kakva su nova dostignuća. Dakle, ranijim stručnim i ideološkim iskušenjima pridružilo se ovo i te kako značajno kada je u pitanju pisanje o istoriji bivše zajedničke države. Tako su u odvojenim svetovima stasale nove generacije istraživača, objavljena mnoga nezaobilazna dela bazirana na skrupuloznim istraživanjima primarnih izvora, metodološki i stručno verifikovana u svetu.

Prekinute komunikacije oslobodile su mnoge autore obzira da ne povrede osećanja druge sredine i ne izazovu političku osudu, uz lagodno prepuštanje lokalnim poželjnim trendovima u kojima je moguće o drugome izreći svaku vrstu suda ili neproverenih činjenica. Dakle, nije bilo okruglih stolova i konferencija gde se naučnost izlaže iskušenjima stručnog suda. Sporadični kritički prikazi nekih dela u časopisima drugih sredina bili su daleko od očiju vlastite javnosti.

Tako je knjiga Hrvoja Matkovića *Povijest Jugoslavije (1918–1991) Hrvatski pogled* predstavljena u Zagrebu kao „prva cjelovita povijest jugoslovenske države, kraljevske i komunističke, od ulaska srpskih trupa u Zagreb 1918. do istjerivanja jugoslovenske vojske iz Hrvatske 1991”. Pisac, profesor nacionalne istorije na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu (1972–1990), pre rata objavio je zapažene radove iz istorije političkih stranaka na prostoru Hrvatske. Posle uspostavljanja hrvatske državnosti 1992, pored pomenute knjige, objavio je *Suvremena politička povijest Hrvatske* (Zagreb 1993, 1995), *Povijest Nezavisne Države Hrvatske* (Zagreb 1994). Umivena istorija NDH u interpretaciji Matkovića bila je predmet javnih polemika i ograda pokojnog akademika Ljube Bobana čije je ime naveo kao svog recenzenta. Boban je objasnio da je rukopis pročitao iz kolegijalnih obzira i da je autoru skrenuo pažnju da je slika NDH u najmanju ruku jednostrana i da nedostaje bitna dimenzija (zločin) po kojoj je ova državna tvorevina bila poznata u istoriji. Izričito se ogradio od navođenja svog imena kao oficijelnog recenzenta.¹

Nove prilike su učinile da se pisac oslobodi mentalnih stega i progovori svojim slobodnim uverenjem. Ranijim slobodnim kritikama Kraljevine dodao je da se položaj Hrvatske nije u suštini bitno popravio posle 1945. godine: „Stalna tendencija najbrojnije nacije da svoju političku nadmoć upotrijebi za iskorištavanje gospodarski razvijenih područja izazvala je otpor. Taj trend nije nestao ni uspostavom socijalizma u drugoj Jugoslaviji. Dapače, partijska država i koncentracija vlasti u središtu države omogućili su stvaranje još podesnijih mehanizama za gospodarsku eksploataciju nesrpskih područja, što je dakako poticalo otpore i nezadovoljstva.”²

Iz Matkovićevog ugla, stvaranjem Jugoslavije nestaje hrvatske državnosti. Međutim, on Hrvatsku vidi kao neprekinuti entitet u čitavom trajanju Jugoslavije, ali nikad nije dovoljno jasan na koje granice Hrvatske misli, npr. u Kraljevini. Kako je od onih koji nemaju običaj da koriste komparativni pristup, utapanje srpske državnosti ili administrativno „komadanje” teritorije Srbije ne ulazi u polje razmatranja kada se ceni položaj hrvatskih krajeva. Pažljivijem oku istoričara koji se bave istorijom Jugoslavije neće promaći Matkovićev manir da svoje ključne teze podupire prećutkivanjem mnogih činjenica.

Akademik Dušan Bilandžić takođe muku muči u novim okolnostima kako da (re)interpretira istoriju NDH, pa i neke vlastite ranije ocene o posleratnoj istoriji.³ Za razliku od Matkovića, Bilandžić korektno koristi pojmove Hrvatska i Hrvati. Za period od

1) M. Bjelajac, „Hrvati u Jugoslaviji – iz ugla hrvatskih istoričara”, *Istorija 20. veka*, br. 1/2001.

2) N. Matković, *Povijest Jugoslavije (1918–1991), Hrvatski pogled*, Zagreb, 1998, str. 422.

3) D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Golden Marketing, Zagreb, 1999.

1918. do stvaranja Banovine Hrvatske 1939. godine on upotrebljava odrednicu Hrvati. O stvaranju NDH, koja je obuhvatala i BiH, on kaže da je ono „izazvalo (je) euforično oduševljenje većine (!) hrvatskog naroda”. Dajući u knjizi nešto više podataka o rasnim zakonima i planovima istrebljenja i progona Židova, Cigana i Srba (iseliti, asimilirati, likvidirati), težište stavlja na iseljavanje koje su „zatim pobune, ustanci, rat prekinuli”. Do tada je iseljeno 140.000 do 180.000 Srba. Jasenovac se pominje tek u kontekstu interniranja dr Vlatka Mačeka.¹ Ni kod Bilandžića nije jasno šta prethodi pobunama Srba i zašto KPH uspeva da pokrene ustanak „pretežno u srpskim selima”. Da se neki mlađi čitalac ne bi našao u dilemi šta je motiv, da li stalno prisutni „velikosrbizam” i neprijateljstvo protiv svega šta je „hrvatsko”, autor stidljivo navodi: „Ustaški režim nije očekivao pobune iako je morao znati da će progonjeni Srbi uzeti puške u ruke”.² Takođe saznajemo da je NDH u 1942. „ublažavala početni teror prema Srbima i pod pritiskom Njemačke i Italije”.³ Oklevajući da odvoji prostor za preciznu hronologiju dešavanja u BiH 1941/42. Bilandžić se zapetljava u nemuštim objašnjenjima uzroka koji su deo srpskih masa pokrenuli na žestok oružani obračun.

Novo okolinosti u Hrvatskoj uticale su na reinterpretaciju „hrvatskog proljeća”. Prostor su kao novi izvori dobila svedočenja Mike Tripala (1990) i Savke Dapčević (1997). Čitamo da je Tito taj koji je upozorio hrvatsko rukovodstvo da se protiv njih kuje „zavjera u Srbiji” i da je Žanko eksponent. Tito je dao mig da se to rukovodstvo obračuna sa Žankom. Akcijom je upravljao Bakarić. Tito je telefonski tražio da se u osudi Žanka, u zaključcima X sednice doda rečenica „i onih snaga koje iza Žanka stoje...”.⁴ Bilandžić otvoreno piše da je Hrvatska tih godina bila u funkciji titovsko-kardeljevske ideje konfederacije. Potvrđuje da je Kardeljeva platforma iz 1956. bila da se Jugoslavija transformiše u konfederaciju ili savez suverenih država. Ističe da su bile tačne ocene prof. dr Mihaila Đurića iz marta 1971. o značaju i smislu ustavnih promena. Petnaest godina ranije, uz obimno citiranje, ocenio ih je kao izraz srpskog nacionalizma,⁵ a u novom izdanju hrvatske istorije se ne osvrće na te svoje ranije interpretacije, jednostavno ih ispušta.

Kao kakav pisac dvorske istorije, autor prati Titovo dodvoravanje generalima kada je jedinstvo Jugoslavije u pitanju, Bakarićevu mimikriju i lukavost kada napušta mlade lidere koje je sam doveo i ukazao im put. Bakarić je vešt političar koji ceni unutrašnje i međunarodne okolnosti i koji je pristalica postepenosti – dve etape, za razliku od mladih i energičnih političara koji su još na X sednici tačno ocenili platformu, parole i demagogiju hrvatskih nacionalista, ali koji se tom talasu više nisu mogli suprotstaviti.

U pokušaju da objasni finale Jugoslavije i početak Tuđmanove ere autor Hrvatske moderne povijesti ponovo pada na nivo svakodnevnog političkog govora, koji je delimično i sam kreirao. Nema spremnosti da se ide u analizu geneze Tuđmanovog idejnog i političkog profilisanja koja je trajala gotovo trideset godina.⁶

Svako razmatranje suočavanja sa prošlošću mora da vodi računa o psihološkim i socijalnim dimenzijama. Istorijsko pamćenje ili kolektivno sećanje jednog društva se proizvodi upravo da bi bilo nezaobilazna osnova (novog) identiteta i najčešće između onoga što je „opšte poznato” i „neupitno” i onoga kako je stvarno bilo zjapi provalija.

1) *Isto*, str. 125.

2) *Isto*, str. 129.

3) *Isto*, str. 142.

4) *Isto*, str. 567.

5) D. Bilandžić, *Historija SFRJ, Glavni procesi 1918–1985*, Zagreb, 1985, str. 426.

6) O tom aspektu videti najsveobuhvatniji rad: Darko Hudelist, *Tuđman, biografija*, Profil, Zagreb, 2004.

Stilizovano sećanje postepeno može da postane opšti kulturni kod koji razvija čitav niz nesvesnih filtera kroz koje pripadnik jedne zajednice posmatra stvarnost, ali i svaku priču o prošlom. Istoričari koji su i sami učestvovali u izgrađivanju tog koda nisu u stanju da ga preispituju i braniće po svaku cenu intelektualnu ortodoksiju formiranu na tragu političke pobeđe. One u vlastitom nacionalnom korpusu koji „posumnjaju” ili one sa strane neće dočekati blagonaklono prihvatanje i staložena rasprava o novim činjenicama. Ne, pre će se posegnuti za političkim kvalifikacijama („nije prihvatljivo”) ili lepljenjem etiketa.¹

Druga ozbiljna prepreka svakom preispitivanju dolazi iz nedovoljnosti naših znanja o prošlom uprkos svemu i metodološkoj grešci da se nekadašnji politički govor uzme za gotovu istinu o toj istoj prošlosti. Ovo se, po nama, izuzetno tragično odrazilo na razumevanje srpsko-hrvatskih odnosa u zajedničkoj državi. Tako i po jednom broju istoričara, Hrvati su u Jugoslaviji uvek patili, bili eksploatisani, ugnjetavani i na kraju izloženi agresiji. U ekstremnijoj varijanti, srpski narod u Hrvatskoj je uvek bio remetilački faktor koji je opstruirao životne interese hrvatskog.

Na srpskoj strani kod dela istoričara evidentan je napor da se naučno dokaže da je Jugoslavija bila greška, da su Srbi gubitnici, da je silna energija utrošena u projekat bez rezultata i da su oni bili najveće žrtve 20. veka. Umesto zahvalnosti onih kojima su najviše učinili – dočekali su izdaju. Ovu tendenciju je u jednoj prilici komentarisao profesor sa Univerziteta Sauthampton (Southampton) Stevan Pavlović rekavši da oni koji zagovaraju da je pobeđnička Srbija trebalo, kao Rumunija ili Grčka, da stvori „Veliku Srbiju”, zaboravljaju da ova poslednja sa svojom Megali Ideom nije uspela i da je pretrpela poraz. On smatra da se zanemaruje da je jugoslovenska opcija srpskih lidera bila i pragmatizam i idealizam, da se zanemariju sve mogućnosti koje je taj širi okvir nudio svima pa i Srbima, te benevolentan odnos međunarodne zajednice čak i u vreme komunističkog režima. Uzrok oživljavanja izvesnih romantičarskih zanosa karakterističnih pre za 19. vek, on vidi u širini tragedije koja je najviše pogodila Srbe, nedovoljnim znanjima o prošlosti Jugoslavije, posebno Kraljevine i redukovanju njenog trajanja na nacionalno (političko) pitanje. „Međuratni period je bio pokušaj da se živi uz pomoć prevladavanja razlika.” Zaključak ovog istoričara je da prevladavanje praznina u znanju o jugoslovenskoj prošlosti ne može biti postignuto samo voljom Srbije već na panjugoslovenskoj osnovi.²

Gde se stalo krajem osamdesetih godina?

Pre nego što se krene u svako ozbiljno kritičko sagledavanje današnjeg stanja poznavanja istorije Jugoslavije, njenog početka i kraja, valja se podsetiti gde je jugoslovenska historiografija stajala krajem osamdesetih godina. Valja ukazati na kontroverze unutar nje (tačnije, između pojedinih sredina) koje su imale ne malog uticaja na prve inostrane radove napisane s početka građanskog rata i razbijanja zajedničke države.

1) Holm Sundhaussen, „Prošlost, povijest, društvo”, u: *Čemu dijalog povjesničara-istoričara* (priredio Igor Graovac), Zagreb, 2005, s. 49–68; Andrej Mitrović, „Prevlast nerazuma. Segment o povijesnom nerazumu u duhovnim prilikama kriznog doba (pokušaj šireg tumačenja konkretnim povodom)”, *isto*, s. 69–82; *Istorija i sećanje, Studije istorijske svesti*, zbornik radova (priredila Olga Manojlović-Pintar), INIS, Beograd, 2006.

2) Intervju D. Đokića sa prof. Pavlovićem: „Histories behind the names: an interview with Stevan K. Pavlowitch”, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, vol. 4, No. 2, 2002, s. 121–122, 124.

Vreme koje je za nama nije bilo bez sporova u pristupu i pisanju istorije Jugoslavije. O knjigama iz novije istorije raspravljaju istoričari te filozofi, politolozi, pravnici i sociolozi. Rasprave organizuju izdavači, redakcije časopisa, ali i partijski forumi, najčešće kroz formu delovanja centara za idejno teorijski rad Centralnog komiteta (CK) Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), republičkih CK ili pokrajinskih i gradskih komiteta Saveza komunista. Više od konkretnih sadržaja mere se često političke posledice u odnosu na političku (partijsku) dogmu.¹

Ilustrativan primer za stanje duhova i iskušenja struke bilo je savetovanje u Zagrebu (7. i 8. oktobra 1983. godine) pod nazivom „Historiografija, memoarsko-publicistička i feljtonistička produkcija u svjetlu aktualnih idejnih kontroverzi” u organizaciji CK Saveza komunista Hrvatske. Stipe Šušar, ličnost koja se tada najviše eksponirala u javnosti kao pokretač projekta, sam je obrazložio polazne ocene i motiv akcije:

„Veliku pažnju zaslužuju tendencije revizije spoznaja, analiza i ocjena nekih ključnih zbivanja, kretanja i pokreta naše novije povijesti, već poodavno izrečenih i usvojenih u krilu naše marksističke misli i u našem komunističkom pokretu. Koliko mogu zaključiti na osnovu osobnog uvida, u historijskoj literaturi, u nastavi historije, pa i u kuloarskom produciranju historijskih pouka najizrazitije i ujedno najopasnije revizije odnose se na:

karakter stvaranja jugoslavenske buržoaske države, njeno društveno biće i ulogu društvenih klasa i slojeva te socijalnih i političkih pokreta u toku njezina postojanja;

okolnosti i uzroke popasti stare Jugoslavije, što je vezano i za postavljanje i ulogu Komunističke partije u pripremi socijalističke revolucije i organizaciji narodnog ustanka 1941, a i za ulogu i ponašanja snaga vladajućeg poretka i buržoaskih političkih partija i pokreta;

tzv. lijeva skretanja, osjetljive momente u toku narodnooslobodilačke borbe /NOB/ (insinuacije i otkrića tamnih mrlja i prljavština NOB-a), avnojevske odluke i velike bitke Narodnooslobodilačke vojske.”²

On je takođe upozorio da treba imati na umu i veoma štetne posledice „svih tih sumnjivih rovačenja po historiji i protiv njezine istine u sferi međunacionalnih odnosa te bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti”. Mada će reći da „nema vječnih i nepromjenjivih istina”, dodaje da je pod „opasnim iskrivljavanjima historijskih istina” mislio na one koje su naveli Tito na 5. kongresu Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), Bakarić na 2. kongresu Komunističke partije Hrvatske (1948), Kardelj u svojim *Sećanjima* itd.³ Na ovaj period, možda preloman u jugoslovenskoj historiografiji, podsetio je nedavno i profesor sa Yale univerziteta Ivo Banac. Tačno je konstatovao da su teme i radovi beogradskih profesora potakli pažnju partijskih dežurnih čuvara (LCY watch-dogs) u drugim sredinama, posebno u Zagrebu, koji su i sazvali pomenu-ti skup 1983. godine.⁴

1) Videti iscrpnije: Kosta Nikolić, *Prošlost bez istorije. Polemike u jugoslovenskoj historiografiji 1961–1991, Glavni tokovi*, ISI, Beograd, 2003; M. Bjelajac, „Istoriografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941–1945”, *Istorija 20. veka*, br. 1/1997, str. 129–144.

2) *Historija i suvremenost. Idejne kontroverze*, zbornik radova, Ljubljana–Zagreb, 1984, str. 13–14.

3) *Isto*, str. 15.

4) „The Dissolution of Yugoslav Historiography”, in: *Beyond Yugoslavia. Politics, Economics and Culture in Shattered Community* (S. Ramet – Lj. Adamović, eds.), Westview Press, 1995, s. 39–65. Navod I. Banca da na tom skupu, pored poziva koji im je upućen, nisu prisustvovali najeminentniji beogradski istoričari (S. Ćirković, D. Janković, A. Mitrović, P. Morača, B. Petranović, Č. Popov, M. Zečević i oko 30 drugih) treba nadopuniti podatkom da je većina njih u tom trenutku boravila u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) na

Rasprava je, ne ulazeći u detalje, u javnost iznela dilemu da li je uopšte moguće ili dozvoljeno istraživati nešto o čemu je sve rečeno. Polemike su se nastavile posle pojavu knjiga Dušana Bilandžića i Janka Pleterskog te zbornika građe o Jugoslaviji Branka Petranovića i Momčila Zečevića. Svoju dilemu je tada Petranović formulisao na sledeći način:

„Nedavno je naš kolega D. Bilandžić izrekao jednu ocenu o jugoslovenskoj istoriografiji u vezi sa istorijom Kraljevine Jugoslavije. Po njemu jedan deo jugoslovenske istoriografije upregao se u dalekosežni revizionistički posao, gotovo s predumišljajem, kojim želi da konvalidira Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevinu Jugoslaviju, njen karakter i protagoniste, uključujući čak i kralja Aleksandra. Istovremeno pripisuje se jednoj istoriografskoj struji, što podvlačim, jer se jedna tendencija ne pripisuje grupi ili pojedincima već struji, koja u Bilandžićevom tumačenju proskribira teorijske i političke poglede KPJ o stvaranju stare jugoslovenske države, o njezinom karakteru i politici, unutrašnjoj i vanjskoj, i stigmatizira ih kao uvezenu robu made in Comintern. /.../ Nije mi ni na kraj pameti da branim deo istoriografske produkcije koju je Bilandžić tako nemilosrdno otpisao, jer svi imamo više nego dosta kritičkih refleksija o njenoj jednostranosti i pozitivističkoj orijentaciji u smislu izostavljanja brojnih ključnih pitanja ekonomske, socijalne i kulturne problematike u uprošćenoj, navodno marksističkoj analizi. Da je Bilandžićeva ocena usmerena na prevazilaženje ovog stanja podizanjem istorijske analize na jedan viši stupanj, lako bismo se složili. Međutim, deli nas velika razlika u načinima prilaza i razmišljanja: dok Bilandžića muči kompleks straha od revizije najnovije istorije, mene zabrinjava dogmatski otpor objektivnim istraživanjima istorijskog fenomena. Deo neistoričara, naročito vezan za nekadašnje najopštije teze nastale u zahuktalosti borbe klasno nepomirljivih snaga, brka dnevnu političku ocenu izrečenu u prošlosti sa objektivnom analizom istorijske nauke. Oni gube iz vida jednostavnu istinu da su mnoge parole i proglasi komunista, analize i perspektive raspleta davane u borbi protiv klasnih snaga građanskog društva i da one u minucioznoj analizi istoričara ne moraju biti potvrđene, ostajući kao dnevne ocene, uvezeni elaborati, političke valorizacije tekuće borbe i analize, opterećeni uverenjem da bi njih sada nauka trebalo samo da okruni legitimitetom trajnog naučnog saznanja.”¹

Mnogo je rasprava sledilo, išlo se iz centra u centar ili iz letovališta u letovalište.

Rezime iskušenja kroz koje je prolazila jugoslovenska istoriografija na temu Jugoslavije sabrali su, pak, u dva toma naše kolege Ljubodrag Dimić i Đorđe Stanković. Ovaj teorijski rad, praćen analitičkim pregledom i zbornikom teorijskih radova iz vremena Kraljevine Jugoslavije/SFRJ, otkriva čitaocima dileme države i partije oko dirigovanog jedinstva u školskim programima iz nastave istorije, tj. zajedničkih osnova (još 1956), i nespремnost da politički presecaju moguća udaljavanja.² Dakle, slično kao i za trajanja Kraljevine Jugoslavije.

Da li je to bilo dobro ili ne za državu koje sada nema postalo je akademsko pitanje. Međutim, izvestan ideološki obrazac je postojao u svim sredinama, a političari su možda tačno uočavali da je dovođenje u pitanje jednog neformalno izgrađenog konsenzusa rušenje stubova na koje se oslanja pažljivo građena ravnoteža moći u državi

poziv *Woodrow Wilson Center-a* u Washingtonu. Tako ostaje mogućnost da se nagada da li bi neki od njih stvarno i prisustvovali skupu. Takođe treba ispraviti navod o odsustvu Mirjane Gross iz Zagreba, koja je skupu zaista i prisustvovala (up. *Isto*, str. 51 i 63).

1) *Istoriografske kontroverze*, Beograd, 1998, str. 263–264.

2) *Istoriografija pod nadzorom*, Beograd 1996, str. 346.

i monopol jedne partije. Nemački filozof Jürgen Habermans se pitao da li je u složenim društvima (kakva su multietnička, multikonfesionalna, klasno izdiferencirana) moguće razviti zajednički identitet sposoban da integriše svu tu raznolikost. Polazeći od ovog pitanja, dopunjujući to određenjem da zajednički identitet pored ostalog počiva na zajedničkim vrednostima (što nadilazi značenje nametnutog opšteg interesa) i kolektivnom sećanju (ono što jedna grupa ne sme nikako da zaboravi), Wolfgang Höpken je mišljenja da prethodno jugoslovensko društvo, kompleksno kakvo je bilo, može upravo da posluži kao snažan primer za negativan odgovor. Ako je za stvaranje zajedničkog identiteta potrebna izvesna umešnost, prethodna Jugoslavija je izvesno nije razvila.¹

Stvarana posle oslobodilačkog, ali i bratoubilačkog rata (1918) i obnavljana posle još jednog oslobodilačkog, ali i jezivog građanskog rata (1945), ujedinjavala je bivše protivnike i pobeđene. Da bi funkcionisala kao zemlja pomirenja, veoma brzo je vladajuća ideologija nametnula selektivnu sliku prošlosti, praveći tabue od nepoželjnih, razdvajajućih tema i forsirajući pozitivne primere koji bi se mogli svrstati u kategoriju pozitivnog zajedničkog iskustva. Opšta klima uticala je na nauku bilo kroz forme auto-cenzure i poželjne angažovanosti, bilo kroz biranje manje osetljivih tema. Vremena za zrelu nauku kao da je bilo malo.

Proteklih petnaest godina, sa stanovništva srpske historiografije nije proteklo uzalud. Pored zaista velike produkcije biografija, dnevnika, memoara, studija i monografija o ravnogorskom pokretu generala Mihailovića, kojoj su pogodovale nove okolnosti posle 1990. godine, u krilu inistituta za istoriju i na odsecima filozofskih fakulteta ostvareno je mnogo dela trajnog kvaliteta. Fokus je bio usmeren na istoriju Kraljevine Jugoslavije i prve dve decenije SFRJ. Obuhvaćeni su svi aspekti društvene i političke istorije, uvedene nove teme i uglovi posmatranja primereni trendovima u svetu. Dužna pažnja je posvećena metodološkim pitanjima i filozofiji istorije. U novije vreme trend su teme u kontekstu hladnog rata. Drugi svetski rat se takođe posmatra na nov način i paleta tema je proširena. Ukupnom razvoju struke, otvaranju novih tema, posebno o uzrocima sloma Jugoslavije pogodovali su međunarodni naučni skupovi. U susretu sa kolegama iz bivših jugoslovenskih republika pretresaju se kontroverze, izlažu novi pogledi i rezultati, razmenjuju literaturu i periodika. Era interneta dala je svoj poseban pečat.

1) Höpken, *History Education and Yugoslav (Dis-)Integration?*, u: isti (ed.), *Oil on Fire? Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-Eastern Europe*, Hannover, 1996, s. 99.

II

PISATI O PROTIVUREČNOSTIMA ISTORIJSKOG RAZVOJA JUGOSLOVENSKE DRŽAVE

Writing on Controversies of the Historical Development of the Yugoslav State

a) Nacionalni konflikti / Ethnic Conflicts

Мр Софија БОЖИЋ
Институт за новију историју Србије

СРБИ У ХРВАТСКОЈ, ХЕГЕМОНИСТИ ИЛИ ПОТЛАЧЕНИ? СЛУЧАЈ ОСЈЕЧКИХ СРБА (1918–1924)

Увод

Крвави распад југословенске државе у вишестепеном сецесионом сукобу у виду етно-националног, идеолошког, грађанског, верско-црквеног и територијалног рата деведесетих година 20. века, пратила је права поплава радова који се могу назвати „инстант историјом”. Њихови аутори често су били унапред опредељени за страну коју ће бранити у својим, самим тим тенденциозним публикацијама, пружајући монокаузалну интерпретацију слома Југославије: већина покушаја да се објасни крај СФРЈ полазила је од предубеђења да је главни, па и једини, кривац за рат српска страна. Пред историчарима је зато императивни задатак: непристрасно, објективно и рационално сагледавање утицаја српског чиниоца на стварање и разбијање Југославије, дакле његове стварне улоге током 70 година постојања мултиетничке и верски разнолике југословенске заједнице. Другим речима, наука и њени компетентни представници треба да провере кључну и, у светским медијима актуелну, хипотезу по којој је југословенско трајање било време српске доминације над осталим народима и националним мањинама.

Покушај да дамо прилог разоткривању дубоких узрока дезинтеграције најзначајније балканске државе одвео нас је у време непосредно после њеног оснивања, када је почело систематско и континуирано оптерећивање српског фактора бременом сумњи за хегемонистичке намере. С обзиром на то да је у таквим сумњичењима, која су потрајала све до разградње Југославије, била најгласнија хрватска страна, фокусирали смо се на друштвени контекст у хрватској средини, како бисмо се, неумитном логиком чињеница, приближили одговору на питање: Да ли су оптужбе на рачун Срба имале утемељење у историјској стварности или су биле политички мотивисане?

Не треба посебно подсећати на, већ познату, чињеницу да је југословенска историографија деценијама била „под надзором”, односно у функцији политике и њених циљева. Начин интерпретације историјских факата, чак и избор истраживачких тема био је у зависности од погледа, ставова и потреба партије на власти.¹ Инструментализација науке, чија се еманципација спутавала и онемогућавала, ометала је историчаре да делују у складу с фундаменталним начелом своје струке – „једноставно показати како је уистину било” (Леополд Ранке) – што је резултовало стварањем бројних стереотипа и црно-белих представа, које су умногоме замагљивале слику прошлости. Између осталог, створен је клише о Краљевини СХС/Југославији као држави чији су народи били потлачени, угрожени и експлоатисани од стране већинског, српског народа, у којој су систематски гушене њихове слободе и спречаван њихов развој, у којој је, једном речју, била успостављена великосрпска хегемонија. Стереотипом великосрпске хегемоније нарочито је била оптерећена историографија о српско-хрватским/хрватско-српским односима, тако да је о тој теми писано некритички, на начин којим је клише потврђиван, али не и провераван. Као последица преношења политичких ставова једне стране у науку, преовладало је схватање по коме је управо српска политичка елита била главни кривац за нарушене међунационалне односе у земљи, односно за дубоку политичку кризу у којој се Краљевина налазила од самог почетка. О гледању и кроз српску призму није било ни говора, о ставовима српске стране није се водило рачуна, они уопште нису узимани у обзир, већ су, напротив, *a priori* одбацивани. Због тога су данас познати сви приговори које су Хрвати упућивали на рачун Срба, државе и њених органа власти, док су знања о томе шта су Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији имали да пребаце Хрватима, о томе да ли су се осећали безбедно у хрватском друштву и да ли им је припадала превласт у структурама власти још увек скромна.²

Полазишта

Овде ћемо покушати да на темељу искуства српске заједнице у једном граду испитамо међунационалне односе у првим годинама после уједињења и проверимо одрживост тезе о потлачености Хрватске и хрватства од српског фактора, коју је наметала хрватска пропаганда. Град за који смо се одлучили јесте Осиејек, један од урбаних центара у којима су Срби вековима континуирано живели и где су први пут поменути већ 1533. године.³ Разлога који су нас упутили да за предмет истраживања узмемо прилике управо у том граду има сасвим довољно. Један од битних

1) Подробније: Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором I-II*, Београд, 1996; Коста Николић, *Прошлост без историје: полемике у југословенској историографији 1961-1991*, Београд, 2003.

2) Крајем 80-их година 20. века у српској историографији почела су систематска истраживања која, ослањајући се на изворе различите провенијенције, обарају укоренење заблуде и предрасуде. У том смислу треба истаћи, пре свега, новије радове проф. др Ђорђа Станковића: „Srbi u državnoj upravi u Slavoniji za vreme provizorijuma 1918-1921”, *Istorija 20. veka*, 1-2/1999, str. 77-87; „Srbi u državnoj upravi Slavonije za vreme sprovođenja centralizacije vlasti 1921-1929”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2/2000, str. 85-98; „Srbi u Slavoniji na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine”, *Tokovi istorije*, 1-2/2002, str. 45-65; *Istorijski stereotipi i naučno znanje*, Београд, 2004.

3) Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад, 1929, стр. 127.

свакако су сачувани извори, нарочито локална штампа српске провенијенције, али и чињеница да је Осијек, као престоница Славоније, био међу важнијим урбаним центрима некадашње Троједне краљевине. Осим тога, то је био један од градова (поред Загреба, Карловца и још неких) у коме су Срби били најбројнији и чврсто утемељени.

Српска заједница у престоници Славоније ослањала се, наиме, на своју Српску православну црквену општину, чије је постојање било гарант очувања верско-националног идентитета. Саборна црква Успенија пресвете Богородице и поред ње Српска вероисповедна школа дуго су биле једине српске институције у том граду. У другој половини 19. века почело је оснивање грађанских организација које су традиционални идентитет Срба обогаћивале елементима новог, модерног идентитета: Српско певачко друштво „Гусле” (1847), Српска читаоница, Добротворна задруга Српкиња, Српски соко, Феријално друштво, Српска штедионица (1899).¹

Иако је Осијек био, као што смо рекли, урбани центар у коме су Срби били бројнији него у другим хрватским градовима, процентуално гледано, српска заједница у славонској престоници није била тако велика: у граду, који је почетком 20. века имао 28.505 житеља, православних је било 2.258 или 7,92%.² Први попис становништва рађен у Краљевини СХС (1921), пак, показао је да је међу 34.485 Осјечана био 4.541 православни или 13,16%, у које треба убројати и 111 Руса. Већина становништва била је римокатоличке вероисповести (26.170); регистрована је и заједница од 2.731 „израелићана,, као и изванредан број евангелика, гркокатолика, муслимана и других. Поред Срба и Хрвата (20.512), у Осијеку је живео и знатан број Немаца (10.077), Мађара (2.106) и припадника других националних мањина.³

У време када је извршен попис, један крвави, светски, Велики рат, у коме су се поменути народи борили у саставу аустроугарских трупа а против Срба и Србије, тек је био завршен, што одмах намеће питање: како је текао процес привикавања на новонасталу ситуацију, како су се одвијали међунационални односи, какав је био став према Србима који су из рата изашли као победници; како су се сами Срби, после свега, осећали у вишенационалној средини славонске престонице, у којој мери су је доживљавали као толерантну, а колико је у њима и даље постојао немир, неспокојство и осећање угрожености сопственог идентитета?

1) Василије Ђ. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд, 1991, стр. 567–581; Ранка Гашић, „Нови курс” Срба у Хрватској (Србобран 1903–1914), Загреб, 2001, стр. 229–242. Подробије о неким од ових установа: Милорад Мишковић, „Српска читаоница у Осијеку”, *Просвјета, народни српски календар за преступну годину 1996*, Загреб, 1995, стр. 292–314; Исти, „Српска вероисповедна школа у Осијеку”, *Љетопис Српског културног друштва „Просвјета”*, 4/1999, стр. 214–244.

2) Становника римокатоличке вере било је 22.918, „израелске” 2.388, евангелика 895, гркокатолика 107; српским или хрватским језиком говорило је 13.427 Осјечана, немачким 10.778, мађарским 3.536, чешким 363 итд. *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1915, str. 22, 24.

3) *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31 јануара 1921 год.*, Сарајево, 1932, стр. 258–259.

Осјечки амбијент и однос према другом: српско искуство

Осјечки Срби и Хрвати брзо су се поларизовали. На политичкој сцени то се испољавало кроз поделу на радикале и заједничаре, односно на присталице Народне радикалне странке, чија је месна организација основана 10. августа 1919. под председништвом др Јована Коцкара (1877–1923),¹ и на присталице Хрватске заједнице, основане 5. октобра 1919. године. Из истог периода датира и месна организација Хрватске пучке странке, као и Демократске странке, али утицај тих двеју партија у Осијеку није био велики. Хрватска републиканска сељачка странка Стјепана Радића учествовала је у политичком животу тог града тек од октобра 1923, када је у Осијеку основана њена месна организација.²

Политичке странке имале су своја гласила, преко којих су комуницирале са присталицама. Радикали су издавали *Стражу*, први лист НРС који се појавио на територији Хрватске.³ Малобројни осјечки Срби демократске оријентације,⁴ међу којима су били др Славко Диклић, др Милан Стијић, др Муачевић, професори Александар Живановић и Бранко Магарашевић и др., окупљали су се око листа *Југ*.⁵ За разлику од демократа који, као поборници југословенске интегралистичке концепције, нису имали аутентичан српски програм, радикали су наступали с позиција српских националних интереса. Зато је о осјечким Србима најисправније говорити имајући у виду ставове и деловање њихових политичких представника из редова Радикалне странке. То је могуће управо захваљујући, у великој мери, и *Стражи*, која је помно пратила политичка и друштвена збивања у граду, посебно све оно што се тицало међунационалних односа и положаја српске заједнице у Осијеку.

1) Адвокат, народни посланик Народне радикалне странке за округ вировитички. Учествовао је не само у политичком животу већ је био активан и у области привреде и просвете Осијека: основао је Српску ратарску и занатлијску штедионицу д. д. у Осијеку, био је један од оснивача Српске централне банке и оснивач Српске штампарије у Осијеку; исто тако, био је старешина Српског сокола у овом граду и председник српске црквене општине.

2) Више о политичком животу у Осијеку: Dr Dragiša Jović, „Hrvatsko kolo”, *Zbornik HISB*, 1/1982, str. 21–31; Isti, „Politički odnosi u Osijeku u svjetlu izbora za gradsko zastupstvo 30. prosinca 1923 godine”, *Slavonski povijesni zbornik*, 1–2/1987, str. 35–66; Isti, „Hrvatska zajednica u političkom životu Slavonije, Srijema i Baranje 1919–1920. godine”, *ČSP*, 2/2000, str. 235–255. Посебно о радикалима: Гордана Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза: о социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*, Београд, 2002, str. 379–382.

3) *Стража* је покренута 1919. године као дневник и излазила све до 1930. Према извештају кр. редарственог повереништва у Осијеку од 4. октобра 1922, *Стража* је штампана у српској штампарији д. д. у Осијеку, у тиражу од 1.300 примерака. Тај лист није имао директора, а његов одговорни уредник Тоша Скрбић, рођен у Загребу, стар 40 година, био је „политички исправан” и члан Народне радикалне странке. Сарадници *Страже* били су тридесетогодишњи Омер Кајмаковић из Травника, некадашњи сарадник осјечког *Хрватског листа*, и педесетогодишњи Перослав Љубић из Вирја, до тада уредник осјечког *Југа*; обојица су уживали репутацију „политички исправних” грађана, а П. Љубић је, по страначкој припадности, био демократа. АЈ, 14-69-235/524.

4) Према извештају команданта осјечке дивизијске области краљу Александру од 1. марта 1927. Срби су „мање више по партији радикали, сем мањине њихове и извесног дела Хрвата који су самостални демократи”. АЈ, 335-15.

5) *Југ* је излазио 1918–1927. као дневник, а 1927–1928. као недељник, под уредиштвом Матеја Перића, Ивана Малинара, Драгутина Шаја, Здравка Познића. Đurđica Kukić, „Srbi iz Hrvatske u periodici 1918–1941”, *Љетопис Српског културног друштва „Просвјета”*, 1/1996, стр. 352.

Гласило Хрватске заједнице био је *Хрватски лист*,¹ док је Хрватска пучка странка издавала *Хрватску обрану*.² Путем ових листова у граду је систематски ширена антидржавна и антисрпска пропаганда, која изгледа није сузбијана на одговарајући начин. То је подстакло великог жупана осјечке области да затражи од државног надодветништва у Загребу да предузме законске мере против „разорног деловања штампе”. Написи којима је циљ „ ремећење мира и реда” и „изазивање и стварање неспокојства у народу... у којима је клеветана влада, нападане државне институције и чиновници, готово свакодневно су испуњавали ступце поменутих гласила, а да њихови аутори нису носили никакве последице, тврдио је велики жупан.³

Осим у хрватској штампи, ни на политичким зборовима хрватских странака у Осијеку није се могло чути ништа позитивно о Србима и о заједници са њима, већ се говорило о „кидању” са Србијом, о самосталној хрватској војсци, самосталним хрватским финансијама и сл.⁴ Каква је била реакција Срба на такву пропаганду?

Држећи до свог идентитета, осјечки Срби су од тренутка ступања у нову државу устали у одбрану свог имена, језика, писма, вере. Често дижући глас ради заштите ових елемената, Срби су оставили низ сведочанстава о њиховом игнорисању и настојањима да буду потиснути. *Српско име* је, пре свега, за Србе радикалске оријентације било неприкосновено. На његову замену заједничким, југословенским, именом, они нису пристајали, те су одлуку о називу државе који је садржао српско име, као и имена хрватског и словеначког народа, поздравили као сасвим правилно решење, којим не само што ће Срби бити задовољни, већ ће се изаћи у сусрет и природној потреби друга два народа да очувају своју индивидуалност. Поред имена, и питање *језика* сматрали су једним од фундаменталних питања позивајући своје суграђане да напусте обичај употребе немачког језика у комуникацији и да почну да се служе матерњим језиком.⁵ Уистину, коришћење страних језика, што је било неизбежно у средини с бројним мањинама, имало је негативне последице у том смислу што је утицало на кварење српског/хрватског језика, и то не само због уношења туђица већ посебно зато што је водило томе да се језик већине, како су запажали појединци који би долазили у Осијек с других подручја, све више обликује по моделу немачког језика.⁶ Колико је немачки био доминантан види се и из чињенице да су чак у другој години од рушења Хабзбуршке империје табле с називима појединих осјечких улица и даље биле исписане и на том језику.⁷

Срби су веома држали не само до свог језика већ и до свог писма – *ћирилице*. Од ћирилице се, међутим, толико зазирало да се чак ни трговци Срби нису усуђива-

1) Дневни лист који је излазио у тиражу од 6.000 примерака, под уредништвом Славка Томислава Диклића из Нина. У листу су сарађивали Љубомир Маштровић, Мирко Дечак, Ђуро Оршић и Јосип Павишић. АЈ, 14-69-235.

2) Недељник са тиражом од 880 примерака. Одговорни уредник био је Илија Јаковљевић из Мостара. АЈ, 14-69-235/511. Лист је покренут 1901, а његово излагање обустављеном 25. марта 1923.

3) АЈ, 14-69-235, Велики жупан осјечке области – кр. државном надодветништву у Загребу, Осијек, 28. марта 1924. Примери толерантног односа власти према штампи код старијих хрватских аутора, али и у савременој хрватској историографији се не спомињу. Напротив, истиче се да се на штампу у Хрватској будно мотрilo, да су опозиционе новине забрањиване, чланци цензурисани а против новинара примењиване мере репресије. Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske 1771–1939*, Zagreb, 1962, стр. 388; Bosiljka Janjatović, „Položaj Hrvatske i Hrvata u karadorđevičevskoj Jugoslaviji u svjetlu tadašnjeg tiska”, *ČSP*, 3/2000, стр. 500–501.

4) „Франковци”, *Стража*, бр. 133, 31. X 1920, стр. 3.

5) „Српски језик је прост”, *Стража*, бр. 16, 25. II 1920, стр. 4.

6) „Одједи из народа”, *Привредник*, бр. 9, 1928, стр. 141–142.

7) „Двојезични написи по улицама”, *Стража*, бр. 14, 18. II 1920, стр. 3.

ли да поново истакну – читавих годину дана од завршетка рата – своје некадашње, ћирилицом исписане називе фирми.¹ Радикалска *Стража* настојала је да утиче на Осјечане да то писмо прихвате као равноправно с латиничним и да престану да се устручавају од његове употребе;² поздрављала је сваки чин којим се ћирилицом обезбеђивало достојно место у јавном животу, као на пример постављање натписа на осјејским касарнама на оба писма.³ Али, успостављање ћирилице није ишло без отпора. *Хрватски лист*, гласило осјечке организације Хрватске заједнице, ре-аговао је кадгод би то писмо излазило из сенке: када су на осјејским трамвајима истакнути огласи штампани ћирилицом, на страницама *Хрватског листа* одмах су се појавили напади на надлежне органе који су то допустили,⁴ а негативни коментари уследили су и поводом позивница и програма југословенског спортског клуба „Славија,, штампаних на ћирилицу.⁵ Негадовало се, такође, и због листа за попис становништва, исписаних тим писмом.⁶ О одлуци владе од 22. децембра 1918. године о проглашењу равноправности латинице и ћирилице „на читавом територију краљевине СХС,,⁷ одређени хрватски политички кругови очигледно уопште нису водили рачуна! Зато су појединци који су иступали у јавности са ћирилицом имали разне непријатности. Поменимо један такав случај: радња берберина Ђорђа Балашевића постала је мета напада због тога што је њен назив био исписан и ћирилицом, па су противници тог писма умрљали блатом ћирилична слова.⁸

Поред неуважавања ћирилице, осјечке Србе изузетно је погађало и непоштовање њихове *вере*. Наиме, у правосуђу и школству Осјека за припаднике православне вероисповести упорно је коришћен назив „грчко-источни” па је *Стража* протестовала: „Господа суци и наставници не могу још да се привикну да је ово краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, гдје сватко има право, да му се вјероисповјест крсти онако, како то дотична црква зове, а да то није више аустријска покрајина, у којој Беч из политике и вјерама даје називе и ранг”.⁹ Именовање православних грчко-источнима практиковано је годинама: била је већ 1924. када се др Рудолф Хорват огласио у *Хрватском листу* текстом о становништву Осјека у коме је Србе означавао старим и њима мрским називом.¹⁰ Осјечани нису поштовали ни православни Божић, па су на тај дан 1920. године биле отворене све радње у власништву римокатолика и Јевреја.¹¹ Трговци су се ипак одазвали апелу да убудуће уважавају српске празнике, тако да су за православни Ускрс њихови дућани остали затворени.¹² Али питање празника и даље није губило ништа од своје актуелности: уочи Божића следеће, 1921. године огласило се Удружење трговаца и индустријалаца позивајући трговце свих

1) „Вести из места и околице”, *Стража*, бр. 6, 21. I 1920, стр. 3.

2) „Срби занатлије и трговци!”, *Стража*, бр. 8, 28. I 1920, стр. 4.

3) „Нови написи на касарнама”, *Стража*, бр. 12, 11. II 1920, стр. 3.

4) „Против ћирилице”, *Стража*, бр. 120, 5. X 1920, стр. 2.

5) „Боде им очи”, *Стража*, бр. 7, 1. II 1921, стр. 2.

6) „Нека се зна!”, *Стража*, бр. 7, 1. II 1921, стр. 2.

7) Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988: tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, стр. 149.

8) „Виша европска култура”, *Стража*, бр. 251, 15. XI 1922, стр. 2.

9) „Grčko-istočni”, *Стража*, бр. 10, 3. X 1919, стр. 3.

10) Dr Rudolf Horvat, „Stanovništvo grada Osijeka”, *Hrvatski list*, br. 194 (vanredno izdanje), 15–17. VIII 1924, стр. 7.

11) „Вести из места и околице”, *Стража*, бр. 3, 10. I 1920, стр. 3.

12) „Православни Ускрс и трговци”, *Стража*, бр. 30, 9. IV 1920, стр. 2; „Православни Ускрс и трговци”, *Стража*, бр. 32, 14. IV 1920, стр. 3.

вероисповести да 7. јануар претворе у нерадни дан.¹ Осјечки суд није се, међутим, обазирао ни на какве апеле, па ни на владину наредбу по којој се у време православних празника странке православне вероисповести нису смеле позивати на расправе, заказујући Србима судске парнице управо тих дана, па чак и на сам Велики петак, највећи хришћански празник.²

С обзиром на то да су Срби у Хрватској од тренутка стварања Краљевине СХС свој идентитет везали за државу, идентификујући се с њом, они су сваки напад на државне симболе и институције, или њихово непоштовање и игнорисање, доживљавали као напад на саме себе, као претњу сопственом опстанку. Стога им је засметало најпре то што *српска војска*, која је ушла у Осиек 12. новембра 1918. године, није дочекана као „ослободитељица” и што њена појава није изазвала одушевљење грађана, изузев самих Срба. Једино су они, годину дана касније, и прославили датум уласка српских трупа у главни град Славоније: осјечки Српски соко и Српско певачко друштво „Гусле” приредили су, на тај дан, „интимно село у хотелу ’Тачковић’”.³ Србе је узнемиравало, затим, то што су се у малом броју осјечких установа могле видети фотографије *краља* ослободиоца Петра I Карађорђевића (али су, зато, на његов, као и на рачун његовог наследника, често изрицане разне увреде), што су се звуци *српске химне* чули само изузетно и што су се *српске заставе* вијориле врло ретко,⁴ док су се, с друге стране, и даље понегде могли видети аустријски грб⁵ и аустроугарске војничке капе.⁶ Није им промакло ни то да је *Хрватска обрана* о смрти краља Петра донела само кратку вест, као да је реч о нестанку неког обичног грађанина, а не владара под чијим је скиптром извршено уједињење Југословена.⁷ Знак да грађани Осиека доживљавају нову државу као силом наметнуту творевину до које им није стало, за Србе је било и споро и отежано прихватање *динарске валуте* и упорно коришћење некадашње, крунске.⁸ И не само то. Задржавање старих назива улица (један сквер и даље се звао Трг Фрање Јосипа)⁹ и одуговлачење у спровођењу одлука градске скупштине о давању новог имена баш оној улици која је требало да буде названа по престоници Југославије, Београду (само је још једна улица понела име неког Србина, и то војводе Мишића, док је војвода Путник, због великог отпора градске владе, остао без своје улице), упозоравали су на непостојање воље за заједнички живот са Србима у југословенској држави.¹⁰

1) „Затварање дућана на први дан српског Божића”, *Стража*, бр. 1, 6. I 1921, стр. 3.

2) „Осијечки судбени сто и српски празници”, *Стража*, бр. 92, 11. VIII 1920, стр. 1; „Осијечки катарски суд и српски празници”, *Стража*, бр. 32, 30. IV 1921, стр. 2.

3) „Годишњица доласка српске војске у Осек”, *Стража*, бр. 15, 8. XI 1919, стр. 3; „Празник ослобођења”, *Стража*, бр. 17, 22. XI 1919, 5. Податак који наводи *Стража* о лошем дочеку српске војске противречи извештајима хрватске штампе из времена уласка српских трупа у Осиек: према *Хрватској обрани* око 4.000 грађана дочекало је српску војску с одушевљењем и овацијама. („Dolazak srpske vojske u Osijek”, *Hrvatska obrana*, 14. XII 1918). Да ли разлоге који су *Стражу* навели да негира одушевљење Осјечана присуством војних снага оне државе против које су ратовали четири године треба потражити у чињеници на коју упућује и тај радикални лист: да су међу грађанима који су учествовали у дочеку српске војске преовладавали Срби?

4) „Рабош”, *Стража*, бр. 14, 18. II 1920, стр. 3.

5) „Шта значи ово?!”, *Стража*, бр. 38, 28. V 1921, стр. 2.

6) „Вести из места и са стране”, *Стража*, бр. 4, 23. VIII 1919, стр. 3.

7) „Карактеристично”, *Стража*, бр. 101, 17. VIII 1921, стр. 6.

8) „Логика и наше поште”, *Стража*, бр. 26, 9. IV 1921, стр. 2; „Пошта бр. 4 у Осиеку”, *Стража*, бр. 113, 2. IX 1921, стр. 3.

9) „Вести из места и околине”, *Стража*, бр. 6, 21. I 1920, стр. 3.

10) „Разочарали сте нас!”, *Стража*, бр. 12, 19. II 1921, стр. 1; „Шта је са називом осиечких улица?”, *Стража*, бр. 147, 14. X 1921, стр. 2.

Joш веће огорчење од настојања да се онемогући да њихов град добије било каква обележја која подсећају на Србе, Србију и Југославију, код осјечких Срба изазвала је идеја да једна улица понесе име творца расистичке теорије о Србима као „нечистој пасмини” Анте Старчевића; доживевши то као провокацију, одлучно су се успротивили промовисању једног од највећих сејача мржње између српског и хрватског народа.¹

За разлику од хрватских политичара, фанатичних противника Срба, који су уздизани као највеће личности из новије хрватске историје и чије су изјаве радо цитиране у хрватској штампи, *српски политичари* представљани су само у негативним тоновима. Никола Пашић био је посебно омражен, па је у осјечкој полицијској станици дошло и до једног инцидента у вези с лидером радикала: зидни календар с Пашићевим ликом, који је поставио полицајац српске националности, био је исцепан, а српском политичару су на слици биле ископане очи, на исти варварски начин на који су, некада давно, Турци вадили очи српским владарима и светитељима представљеним на црквеним фрескама.²

Да међу осјечким Хрватима постоји снажна антидржавна струја показало је оснивање организације Хрватске националне омладине (ХАНАО), која је иступила с паролом: „Хрвати на окуп”. На дан оснивања, њени чланови кренули су кроз град и зауставили се пред редакцијом *Хрватског листа*, демонстрирајући против државе и народног јединства. Клицали су: „Живела Хрватска! Живео Радић! Доле батинашки режим!” Омладину је поздравио уредник *Хрватског листа* Славко Диклић и пожелео јој срећан рад. У говору који је одржао том приликом он је, између осталог, рекао да је хрватска држава увек постојала и да ће увек постојати у свести хрватског народа и, посебно, хрватске омладине која је показала да је достојан следбеник „великог хрватског вође и учитеља” Анте Старчевића. Демонстранти су се затим упутили према зградама демократског *Југа* и радикалске *Страже*. Испред *Југа* су узвикивали погрдне паролe против владе и њених странака, а напад на редакцију спречила је полиција растеравши демонстранте и ухапсивши четворицу најагресивнијих.³

И док су Срби доживљавали увреде на јавним местима, о чему је извештавала локална српска штампа, док је негирано њихово постојање и нападане њихове куће, док су против њих доношене строге пресуде за незнатне преступе, а против несрба починилаца одређених прекршаја нису предузимане одговарајуће мере, док су Срби приморавани да славе римокатоличке празнике, *Хрватски лист* је писао: „Србија и Србијанци су показали, да нису никакав државотворни елеменат. Они немају никакове привлачиве снаге. Они не знаду к себи привући, слубити оно, што је било одвојено [...] Кроз ове четири године, што владају међу нама, нису никада показали не само смисла за равноправност него ни поштивања највећих хрватских светиња. Све су нам погазили, што су могли. [...] Жалосна је последица свега тога та: Хрват добија све, што је српско, све што заудара по Београду.”⁴ У време када је овако писало, на начин који је систематски тровао односе међу народима, гласило Хрватске заједнице већ је имало тираж од близу 6.000 примерака, да би га следеће, 1924.

1) „Одбијено изазивање Срба у гр. заступству”, *Стража*, бр. 20, 19. III 1921; стр. 1–2.

2) „Очи г. Пашића”, *Стража*, бр. 7, 1. II 1921, стр. 2.

3) АЈ, 14-209-154. Комесар жељез. полиције – Министарству унутрашњих дела, Осјејек, 16. X 1922.

4) АЈ, 14-69-235. Велики жупан жупаније вировитичке и града Осјејка – Министарству унутрашњих дела, Осјејек, 23. I 1923.

године повећало чак на 10.000 примерака.¹ С друге стране, иако је *Хрватски лист* тврдио да Хрват добија „све што заудара по Београду”, Осјечани дуго нису били у прилици да читају чак ни престоничку штампу, док су се новине чија је дистрибуција у држави била забрањена, попут бечког листа *Neues Wiener Journal*, несметано дистрибуирале.² Стога и не треба да чуди белешка која се појавила у локалној штампани о томе како је академска драмска група београдског Феријалног савеза, која је путовала по Југославији и приређивала представе у корист подизања санаторијума за болесне ђаке, у Осјеку била бојкотована, играјући пред празном салом.³ Србија је била на лошем гласу у главном граду Славоније, па међу Осјечанима није било разумевања ни за њене омладинце и њихову хуманитарну акцију.

Осјечке Србе забрињавало је и много тога другог, као на пример отворени позив читаоцима *Хрватског листа* да се снабдевају само код трговаца и занатлија Хрвата, као и код оних Јевреја, Немаца и Мађара који „живе с нама Хрватима у слози и љубави”. Разуме се, Срби у томе нису могли да виде ништа друго осим „распиривања племенске мржње”.⁴

И хрватска национална друштва дистанцирала су се од свега што је имало српски предзнак. Већина чланова осјечког хрватског певачког друштва „Кухач”, на пример, одбила је да пева српску химну на „служби божјој”, због чега је у том друштву дошло до раскола: поједини његови чланови, југословенске оријентације, иступили су из „Кухача”.⁵ Друштво „Хрватска жена” одбило је да учествује у акцији за сакупљање прилога поводом женидбе краља Александра,⁶ а затим и у сакупљању прилога за грађење деџег дома који је требало да носи име будуће краљице.⁷

Политика је, нажалост, продрла и тамо где јој уопште није било место, међу младе људе у школским клупама. Све оно што се дешавало на јавној сцени, у политичком животу и у међунационалним односима имало је одјека и у животу ђака и њихових наставника. Родитељи Срби жалили су се на то да се професори не понашају професионално, да су пристрасни, да праве разлику између православних и римокатолика, да су строжији према њиховој деци него према деци других националности, па чак и на то да ученице Српкиње одвајају од Хрватица и сврставају искључиво међу Јеврејке.⁸ Да васпитне методе појединих професора нису биле у складу с „духом народног и државног јединства”, сведоче и речи које су ђаци шегртске школе могли чути од свог професора, а које су се нашле, као илустративан пример националне нетрпељивости, и на ступцима новинских гласила: „Срби су у култури силно заостали иза Хрвата. Нас није нико ослободио, а Анте Старчевић је највише допринео нашем ослобођењу и уједињењу.”⁹ На седници Округног од-

1) „Hrvatsko novinstvo”, *Hrvatski list*, br. 194 (vanredno izdanje), 15–17. VIII 1924, стр. 9–10. Редакција је на основу тога изводила закључак да лист чита бар 40–50.000 људи, да „сва пургарија и мајсторија по градовима и варошима Славоније, а и по селима издашно подупире ово своје гласило, налазећи у њему право одушка свом патриотском увјерењу...”

2) „Neues Wiener Journal” *Стража*, бр. 106, 25. VIII 1921, стр. 2.

3) „Jedna sramota”, *Jug*, br. 176, 6. VIII 1921, стр. 4.

4) „Свој своме!”, *Стража*, бр. 56, 21. VI 1921, стр. 1.

5) „Брука у ‘Кухачу’”, *Стража*, бр. 133, 31. X 1920, стр. 2.

6) „Политичка демонстрација ‘Хрв. Жене’”, *Стража*, бр. 76, 7. IV 1922, стр. 2.

7) „Инциденти приликом сакупљања за свадбени дар Њ. В. Краљу”, *Стража*, бр. 78, 11. IV 1922, стр. 3.

8) „Немачки језик у осјечким средњим школама”, *Стража*, бр. 107, 10. IX 1920, стр. 1; „Са осјечке препарандије”, *Стража*, бр. 58, 23. VI 1921, стр. 3; „Сепарирање ђака”, *Стража*, бр. 125, 16. IX 1921, стр. 2–3.

9) „Ујединио нас је Старчевић”, *Стража*, бр. 42, 2. VI 1921, 2.

бора Народне одбране у Осијеку, одржаној 27. јуна 1923. године, професор Бранко Магарашевић поднео је извештај о извесним „опасним појавама” које се шире по осјечким средњим школама под утицајем клерикалних организација („Орлова” и „Маријине конгрегације”) и антидржавних елемената. Наставници одани идеји народног и државног јединства били су, наиме, прогањани, по ходницима и другим просторијама реалне гимназије исписиване су пароле против краља, а са школских огласних табли у великој гимназији уклањана су обавештења написана ћирилицом („ниједан оглас – извешен ћирилицом – не може ни пар сати остати читав”!)¹ По свему судећи, ћирилица није била равноправно писмо ни у наставном процесу: у вишој девојачкој школи месецима нису задавани писмени задаци на том писму; када би се, најзад, од ученица захтевало да један задатак напишу ћирилицом, оне би одбијале, бурно негодујући и уз изговор да то писмо не знају, иако су, по закону, биле обавезне да га, као и латиницу, савладају већ у основној школи.² Очигледно, деца су у одељења, међу своје вршњаке, уносила ставове и представе својих родитеља; острашћеност коју су испољавала сведочила је, у ствари, о фанатичној нетрпељивости њихових очева и мајки према атрибутима српства и православља. Та нетрпељивост испољила се и при покушају проширења некадашње српске вероисповедне основне школе у Доњем граду отварањем одељења и у Горњем граду, због великог броја заинтересоване деце. Настојања председника српске православне црквене општине др Јована Коцкара да од Министарства саобраћаја добије одобрење за коришћење две просторије у згради државних железница за потребе школе, *Хрватска обрана* и *Хрватски лист* назвали су „балканским пословима” и „реквизицијом школских просторија”.³

Осјечки србофоби временом су постајали све гласнији и све отворенији у својим изливима мржње, тако да су се на сахрани члана хрватске националне омладине Веселића заклели да ће у знак одмазде убити 100 Срба. После погребна уследиле су антисрпске демонстрације по граду, а њихови учесници узвикивали су пароле против краља, војске и сл.⁴

Чиновнички апарат

Како произлази из проучених извора који се односе на период од уједињења до средине двадесетих година Срби су свој положај у вишенационалној средини славонске престонице доживљавали као врло деликатан, што смо покушали да илустријемо карактеристичним примерима. Осећање страха и стрепње које их је подстицало да региструју све, па и најситније појаве које су могле представљати претњу њиховом опстанку, појачавала су искуства из рата, током кога су Срби и у Осијеку, као уосталом и широм Хрватске, били изложени разним притисцима, прогањани и

1) АЈ, 66-820-1256, Окружни одбор Народне одбране у Осијеку – Средишном одбору у Београду, 27. VI 1923.

2) „Наше школе и ћирилица”, *Стража*, бр. 250, 13. XI 1923, стр. 3.

3) „Клерикалци и заједничари у загрљају против српске основне школе”, *Стража*, бр. 3, 18. I 1921, стр. 2; „Франко-фуртимапши на делу”, *Стража*, бр. 4, 22. I 1921, стр. 1.

4) Димитрије Пајић – министру Душану Трифуновићу, 12. XII 1924. Према: Mile Bjelajac, Predrag Trifunović, *Između vojske i politike: biografija generala Dušana Trifunovića (1880–1942)*, Beograd–Kruševac, 1997, стр. 160.

хашпени. Панта Поповић, судски већник, затворен је већ на почетку рата и присиљен да одустане од молбе за саслушање сведока његове одбране. Противзаконито лишен могућности да докаже своју невиност, Поповић је осуђен због прекршаја нарушавања јавног реда и мира; прецизније речено, његова кривица састојала се само у томе што се распитивао о току ратних операција. И други примери говоре о деликатном положају у коме су се налазили Срби. Чиновници, посебно судије, премештани су по кратком поступку само ако не би исказивали апсолутну лојалност. Таква судбина снашла је, рецимо, судију Богдана Ђукића када се успротивио кажњавању неколико Срба оптужених за ометање јавног мира. „Србомрце“ који су своје лице показали за време рата, осјечки Срби добро су запамтили, ишчекујући да ће их коначно, по ослобођењу, стићи праведна казна. Своје прогонитеље они су јавно прозивали, износећи сва њихова недела која су им била позната.

Ипак, чиновништво из времена Аустро-Угарске доста дуго није сносило последице за своје иступе против Срба, као што потврђује пример шефа господарског одсека Осијека Антуна Хржића, који је током рата био градски капетан и шеф полиције.¹ Хинко Вуковић, који је пресудио Панти Поповићу и коме су Срби пребацивали то што је уочи рата подигао оптужбу против Јована Скерлића (!) (због његовог чланка у *Српском књижевном гласнику* „Сутрашња Србија”, у коме је знаменити српски књижевни критичар понудио своје виђење Београда у 21. веку као напредног и развијеног града) и што је 1918. године забранио Хрватском штампарском заводу у Осијеку штампање књижевно-филозофске студије Милоша Ђурића *Смрт мајке Југовића*, и у августу 1919. године налазио се на месту управитеља државног одветништва у Осијеку.² Тек потом премештен је у Бјеловар да би, пресудом кр. хрватско-славонско-далматинског стола седморице од 15. јула 1921, због повреде службених дужности, био осуђен благом дисциплинском казном укора. Прошло је још годину дана док комисија за Хрватску и Славонију (у саставу: др Александар Бадај, председник кр. стола седморице и председник комисије, др Никола Огорелица, потпредседник кр. стола седморице, и др Јосип Мудровчић, већник стола седморице), задужена за одређивање судија за које, у складу са чланом 137 Устава, неће важити законом загарантована сталност, није донела закључак да „пристаје на обуставу сталности Хинка Вуковића јер је назначеним поступком својим [против Панте Поповића] показао таково схватање дужности државног одвјетника, да га таково вријеђање службених дужности приказује недостојним значаја судачког”. Исту одлуку, обустављање сталности односно пензионисање, комисија је донела и против већника судбеног стола у Осијеку Стјепана Милошевића, иницијатора покретања поступка против судије Богдана Ђукића који је резултовао његовим премештањем.³

На истим положајима и у истим звањима био је запослен не само у судству већ и у осјечкој полицији знатан број лица која су представљала особе од највећег поверења претходног, аустроугарског режима. Према извештају комесара железничке полиције радило се о следећим личностима: „редарствени надзорници” Шимун

1) „Неокајани греси”, *Стража*, бр. 8, 20. IX 1919, стр. 2. С обзиром на то да је југословенска држава водила политику националног помирења, не само у Осијеку, већ ни у читавој Славонији „није вођен ни један судски поступак против починилаца злочина над српским становништвом”. Ђ. Stanković, *Istorijski stereotipi i naučno znanje*, стр. 109.

2) „Неокајани греси”, *Стража*, бр. 2, 9. VIII 1919, стр. 3.

3) АЈ, 63 (пов.)-2, Записник комисије, Београд, 12. VI 1922.

Поповић и Томо Шпорчић, „ексцесиста” Петар Фикерт (Немац), „агенти” Феликс Голдштајн (Мађар) и Иван Рајс (Немац), „редарствени наредници” Иван Живић и Стјепан Контор, стражари Марко Јелачић, Ђура Дабић (Србин) и Стјепан Екхард, као и „редарствени тржишни надзорник” Петар Ебнер. Осим шефа полиције Тућана, једног перовође и извесног броја „редара”, који су накнадно примљени у службу, у осјечкој полицији није било, тврдио је даље комесар, „ни једног органа који воли ову државу и који јој одано служи”. Када је шеф полиције 1919. године предложио Стјепана Контора за отпуштање због крупних прекршаја, међу којима су били и они политичког карактера, градски дисциплински сенат, надлежан за пријем, кажњавање и отпуштање полицијских органа, није усвојио тај предлог, већ је Контора казнио само строгим укором. Исту попустљивост градски дисциплински сенат испољио је и у случају редара Марка Лешића. Није било реакције ни на пријаву против редара Марка Јелачића који је после агента на краља изјавио да је уместо монарха требало смакнути „веће лопове”, наиме Николу Пашића и Светозара Прибићевића: државни одветник уопште није узео овај случај у разматрање. Значајно место помоћника шефа полиције, у чијој су надлежности била разна поверљива питања, заузимао је присталица Стјепана Радића што, по мишљењу комесара, није било у складу са државним интересима.¹

Краљевини СХС заиста је била потребна одана полиција у Осиеку будући да се тај град налазио у пограничном појасу а да је питање разграничења с Мађарском решено тек средином 1920. године (Тријанонским мировним уговором).² Али, сваки покушај младе државе, суочене с проблемима спољнополитичке природе, угрожене од унутрашњих непријатеља, оптерећене финансијским тешкоћама, да у осјечкој полицији нешто промени, како би та важна институција коначно својим деловањем подржала стабилизацију Краљевине, наилазио је на велики отпор јавности: када је у полицију примљено 12 редара и четири агента Србина, хрватска штампа оптужила је великог жупана др Јована Божића за „србовање”.³ Хрватским политичким круговима у Осиеку сметало је, међутим, присуство Срба не само у полицији већ и у чиновничком апарату уопште. У једном тренутку међу Србима се пронео глас да је осјечка организација Хрватске заједнице поднела компетентним органима власти у Београду листу чиновника које је требало преместити из Осиека; међу непожељним службеницима били су, према изворима *Страже*, сви чиновници српске националности у Осиеку, па чак и они најнижег ранга.⁴

На толерантнији однос према Србима нису много утицали ни напори појединих представника највиших државних установа да утичу на успостављање односа разумевања између Срба и Хрвата. У том смислу деловао је нарочито официр југословенске војске, генерал Живан Митровић, који се према Хрватима понашао врло помирљиво, исказујући поштовање њиховим виђеним представницима, благонаклоно се односећи према официрима Хрватима антирежимске оријентације и уважавајући Стјепана Радића као легитимног вођу хрватског народа. Ипак, добре намере генерала Митровића, који је вероватно „имао своју визију како личним примером треба

1) АЈ, 14-209-754, Комесар жељез. полиције – Министарству унутрашњих дела, Осиек, 17. IX 1922.

2) Подробније: Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd, 1969. и isti, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919–1920: prilog proučavanju jugoslovenske politike na Konferenciji mira u Parizu*, Novi Sad, 1975.

3) „Хајка на Србе”, *Стража*, бр. 146, 13. X 1921, стр. 2.

4) „Сви Срби чиновници проскрибовани!”, *Стража*, бр. 194, 10. IX 1924, стр. 3.

популарисати војску у хрватској средини и како придобијати наклоност Хрвата официра, односно оних који су без симпатија гледали на ново стање после Уједињења”, остале су, како показују истраживања др Милета Бјелајца, без резултата, односно „нису имале за последицу позитивну промену у понашању једне средине”.¹

Закључак

Ако покушамо да сумирамо све о чему је било речи на претходним страницама, могли бисмо закључити да се припадници српске заједнице у Осијеку нису осећали сигурно и спокојно, већ напротив – дискриминисано и не сасвим безбедно. Извори које смо проучавали бацају сасвим другу светлост – бар када се ради о том граду – на тезу о угрожености Хрвата од „тлачитеља” Срба коју је историографија дуго прихватала као веродостојну историјску интерпретацију. Они упућују на то да је представа о Србима као некаквим хегемонистима била више плод пропаганде него реалног стања и показују да је свакодневица Срба, који су у хрватској јавности систематски представљани као освајачи и поробљивачи – док су они сами о себи говорили као о „грађанима трећег реда” – протицала под тензијом; да су били окружени нетрпељивошћу, да су доживљавали различите облике притисака и насиља, често стрепећи и страхујући за своју егзистенцију. У сваком случају, пример Осијека и положаја српске заједнице у славонској престоници упозорава на дубоку подељеност која је у хрватском друштву постојала између припадника два народа. Слична истраживања српско-хрватских/хрватско-српских односа и у другим хрватским градовима (као и у руралним срединама) употпунила би слику о дубини узајамног (не)поверења с којим се ушло у заједничку државу и омогућила објективније сагледавање целине српско-хрватских/хрватско-српских односа.

1) М. Bjelajac, P. Trifunović, *n. d.*, str. 159–166.

Summary

Serbs in Croatia: Hegemonists or the Oppressed? The Case of Serbs in Osijek (1918–1924)

The article analyzes Serbian-Croatian/Croatian-Serbian relations in the capital of Slavonia, Osijek, in the years following unification, with the intention to test the stereotype that Croats have been oppressed by the Serbian factor. From the study of the available archive material and local press it follows that members of the Serbian community in Osijek did not feel safe and calm but, on the contrary, discriminated and not quite secure. Sources that we studied shed quite a different light – at least when that city is concerned – on the thesis of Croats being endangered by the Serbian „oppressors” which has for a long time been accepted in historiography as authentic historical interpretation. They point out to the fact that the image of Serbs as a kind of hegemonists was more a product of propaganda than of an actual situation and show that everyday life of Serbs, who have been systematically portrayed in Croatian public as conquerors and oppressors – while they themselves spoke about themselves as of „third rate citizens” – was taking place under tension, that they were surrounded with hostility, that they experienced various forms of pressure and violence, often worried and fearing for their existence. The example of Osijek and the position of Serbian community in the capital of Slavonia warns of profound cleavage which existed in Croatian society between members of the two peoples.

Mr Vladan JOVANOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

ISELJAVANJE MUSLIMANA IZ VARDARSKJE BANOVINE

– IZMEĐU STIHIJE I DRŽAVNE AKCIJE –

U nizu istorijskih procesa koji su tokom 20. veka delovali dezintegrativno na stabilnost jugoslovenske države, najveći deo se ispoljavao u formi *manjinskog pitanja* ili se indirektno ticao (ugroženih) prava manjina. Odnos države prema nacionalnim manjinama i verskim zajednicama je po okončanju Prvog svetskog rata promovisan kao pouzdani dokaz demokratičnosti jednog društva, pa otuda ne čudi što je on bio glavni preduslov za potpisivanje Senžermenske konvencije (1919) i ozbiljno iskušenje sa kojim se suočila višenacionalna Kraljevina SHS. Bojazan jugoslovenskih vlasti da će prihvatanjem konvencije o manjinama ugroziti sopstvenu nezavisnost brzo je eliminisana inertnošću kontrolnih mehanizama tek formiranog Društva naroda. Stoga su nacionalne i verske manjine i dalje tretirane kao „nužno zlo”, koje je trebalo u ekonomskom i političkom smislu učiniti impotentnim, tim pre, što su uglavnom naseljavale pogranične krajeve nekonsolidovane jugoslovenske države. Olako poistovećivanje svih muslimana (bez obzira na njihovu etničku i socijalnu diferenciranost) sa „vlastodršcima” iz prethodne epohe stvorilo je atmosferu u kojoj su preka i nepromišljena rešenja postala realnost, pri čemu je podsticanje na iseljavanje trebalo da bude krajnja mera.¹ Ideja o mogućnosti „legalnog” iseljavanja mogla je poteći i sa same Konferencije mira čiji je Komitet za nove države delimično udovoljio grčkom zahtevu za dobrovoljnom razmenom stanovništva sa Bugarskom.² Takva praksa će u narednim decenijama prerasti u model kojim su balkanske države, idući linijom manjeg otpora, pokušavale da reše svoje etničke probleme.

Ovim radom je načinjen pokušaj da se na osnovu arhivske građe i literature rekonstruiše proces iseljavanja muslimana Kraljevine SHS/Jugoslavije u Tursku, uz neizbežan osvrt na njihov društveni i politički status u državi koju napuštaju i opšti, balkanski kon-

1) Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, INIS, Beograd, 2005, str. 445–446. - U najboljem slučaju, smatrani su „odrođenim južnim Slovenima” koje je trebalo asimilacijom vratiti njihovoj „izvornoj” narodnosti.

2) Иван Катарциев, „Македонија меѓу Балканските и Втората светска војна (1912–1941)”, *Историја на македонскиот народ*, том 4, Скопје, 2000, стр. 127.

tekst. Prostor Vardarske banovine je u fokusu kao glavno tranzitno područje iseljenika, dok je posredstvom dokumenata diplomatskog karaktera načinjen pokušaj da se istaknu mogući motivi za iseljavanje, prikažu državni mehanizmi i političke okolnosti. S obzirom na osjetljivost teme, bilo je nužno suočavanje sa postojećim stereotipima o „nasilnom iseljavanju”, „genocidu”, „osveti”, „inkompatibilnosti egzistiranja različitih civilizacija na istom prostoru”, a iz istog razloga pažnja je posvećena (re)interpretaciji izvora i kvantifikacijama koje često prerastaju u „statističku borbu za Balkan”.¹ Iako se radilo o bilateralnom projektu koji je izgubio na aktuelnosti iz više razloga, na primeru jugoslovensko-turskog aranžmana je moguće prikazati karakter multietničke i verski mešovite jugoslovenske zajednice u kojoj je dvojnost identiteta „naroda turske kulture” iskorišćena kao pogodna okolnost za iseljavanje „nelojalnog elementa”. Da bi se preciznije sagledala uloga srpskog faktora u *de iure* jugoslovenskim odlukama, svakako treba imati u vidu i istorijsko-sociološki pristup problemu u novijoj svetskoj i domaćoj literaturi.²

Raspadom Otomanskog carstva došlo je do intenziviranja krupnih demografskih pomeranja na Balkanu, a različita percepcija odluka Berlinskog kongresa je u velikoj meri obojila historiografski tretman pitanja položaja balkanskih muslimana u 20. veku. Ona se kreće od teza da su 1878. godine Osmanskom carstvu amputirani „svi nepotrebni i slabi delovi”, do onih o radikalnoj destabilizaciji Balkana, legalizaciji izvršenog etničkog čišćenja i crno-belih projekcija u kojima se odnos balkanskih država prema muslimanima predstavlja kao „državno huliganstvo i varvarstvo”.³ Nasuprot tome, održanje hrišćanskih zajednica pod viševekovnom vlašću muslimana u Španiji i na Balkanu uglavnom se ističe kao produkt tolerantnog *pax otomanica* sistema koji je „zadovoljavanjem potreba svojih podanika do prihvatljivog stepena”, svojom neefikasnošću i labavošću tursku invaziju učinio „prijatnim i bezbolnim iskustvom”. Prema ovoj interpretaciji, turska vlast je nesmotreno pojačavala grupnu solidarnost svojih podanika i time nije ugrožavala njihovu kohezivnost i nacionalni identitet već, naprotiv, samu sebe urušavala.⁴

Ipak, pored sticanja nezavisnosti balkanskih zemalja, jedna od očiglednijih posledica velike istočne krize bila je i masovna migracija muslimana ka jugoistoku Balkana i Turskoj, tj. ka domovini „koju nikada ranije nisu videli”. Jovan Trifunovski smatra da su i neetnički Turci, vođeni verskim osećajem, propast Otomanskog carstva doživljavali kao

1) Justin McCarthy, „Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva”, u: Fikret Karčić (ur.), *Muslimani Balkana: „Istočno pitanje” u XX vijeku*, Tuzla, 2001, str. 57.

2) Hugh Poulton, Suha Taji-Farouki (eds.), *Muslim Identity and the Balkan State*, C. Hurst & Co, 1997; H. Poulton, *Balkan. Manjine i države u sukobu*, Subotica, 2002; Sarah Spencer (ed.), *The Politics of Migration. Managing Opportunity, Conflict and Change*, Blackwell Publishing, Oxford, 2003; Justin McCarthy, *The Ottoman Peoples and the End of Empire*, Oxford University Press, 2001; Natalia Ribas-Mateos, *Mediterranean in the Age of Globalization: Migration, Welfare, and Borders*, New Jersey, 2005; Renee Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Oxford, 2003; Robert Elsie (ed.), *Kosovo in the Heart of the Powder Keg*, East European Monographs, Boulder, 1997; Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana 1804–1945*, Clio, Beograd, 2004; Safet Bandžović, „Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana 1912–1941”, *Prilozi*, br. 32, Sarajevo, 2003; Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, INIS, Beograd, 2005; Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929 (Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS)*, INIS, Beograd, 2002.

3) Safet Bandžović, „Balkanizacija Balkana”, *Republika. Glasilo građanskog samooslobađanja*, br. 202–203, Beograd, 1998; Zef Mirdita, „Albanci u svjetlosti vanjske politike Srbije”, *Međunarodni znanstveni skup „Jugoistočna Europa 1918–1995”*, Zagreb, 1998: <http://www.hic.hr/books/jugoistocna-europa>.

4) L. S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, Holt, Rinehart and Winston, 1963, str. 112–115.

sopstvenu nesreću, pa su se iseljavali u Tursku smatrajući je domovinom, dok je Cvijić bio uveren da su posle oslobođenja Srbije Turci iseljeni „prirodnom evolucijom”.¹ Neposredno po austrougarskoj okupaciji BiH (1878) oko 50.000 iseljenika je krenulo za Istanbul, dok je na železničkoj pruzi Mitrovica–Solun u oktobru iste godine registrovano 60.000 iseljeničkih porodica. Istovremeno, u novopazarskom sandžaku je procenat muslimanskog stanovništva rapidno narastao sa 45% na 60%, prvenstveno zahvaljujući doseljenicima iz Bosne. Austrougarska aneksija BiH iz 1908. izazvala je novi talas iseljavanja muhadžira u novopazarski sandžak, ali je ono dobilo nešto drugačiji karakter, pošto je mladoturska vlast sprovođila „otomaniziranje” evropskog dela Turske sa mnogo više plana (smatrali su da u „naseobinama muhadžirskim leži uslov za miran razvitak turske imperije”). Pošto su doseljenici bili „ljuta sirotinja” i „prgav svet”, turske vlasti su im ustupale sva imanja koja su Srbi napustili prvih godina 20. veka, bežeći pred Arnautima i Turcima.² Političke i nacionalne aspiracije balkanskih naroda s kraja 19. i početka 20. veka štatile su pravilnoj proceni etnografske strukture Makedonije, pa je tako npr. broj Turaka Makedonije u najširem geografskom smislu varirao između 225–620.000.³

Tokom Prvog balkanskog rata iseljavanje muslimanima je bilo intenzivnije sa područja koja su zaposele dobrovoljačke jedinice crnogorske vojske.⁴ Prema svedočenju Lava Trockog, koji je u jesen 1912. radio kao izveštač kijevskog lista sa balkanskog ratišta, ni postupci srpskih snaga prema muslimanskom stanovništvu u skopsko-kumanovskom kraju nisu bili ništa manje brutalni.⁵ I pored garancija Srbije i Bugarske da će muslimanski državljani imati puna građanska, politička i verska prava, te da će svetovne škole biti dvojezične, njihovo iseljavanje je uzelo maha već od jeseni 1913. godine. Bečka štampa je pisala da se do kraja marta 1914. iz oblasti dodeljenih Grčkoj odselilo 24.296, Bugarskoj 45.900, dok je iz „novooslobođenih krajeva” Srbije emigriralo oko 60.000 muslimana.⁶ Prema izveštaju austrougarskog vicekonzula u Baru od aprila do jula 1914. preko barske luke se u Tursku iselilo 16.570 ljudi, a iz oblasti koje su pripojene Srbiji 40.000 muslimana. Ministarstvo inostranih dela Turske je operisalo zbirnim podatkom o 200.000 muslimana iseljenih iz njenih izgubljenih balkanskih provincija, dok Džastin Mekarti tvrdi da je čak 62% muslimana napustilo region. Prema njegovim istraživanjima, na prostorima koji su posle balkanskih ratova pripojeni srpskoj i crnogorskoj kraljevini (potom Kraljevini SHS) oko 46% zatečenih muslimana je ostalo da živi i pod jugoslovenskom upravom:

1) Jovan F. Trifunski, *Albansko stanovništvo u SR Makedoniji*, Beograd, 1988, str. 100; Jovan Cvijić, „Reč o 25-godišnjici ‘Privrednika’”, *Srpski književni glasnik*, X, br. 2, Beograd, 1923, str. 134.

2) Avdija Avdić, „Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja Jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938)”, *Novopazarski zbornik*, br. 9, Novi Pazar 1985, str. 147–152.

3) Arhiv SANU, br. 10081/6, Rasprava V. Nikolića: „Makedonski problem”.

4) Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo, 1991, str. 14–17. - Ubistva muslimana u Sjenici, Plavu i Gusinju pokrenula su novi talas izbeglica, pa je u Pljevljima od 14.000 ljudi 1913. godine ostalo svega 8.000.

5) George Weissman, Dunean William (Eds.), *The War Correspondence of Leon Trotsky: Balkan Wars 1912–1913*, Pathfinder, New York, 1993, pp. 267–277.

6) Bogumil Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje, 1988, str. 97.

	MUSLIMANI 1911. GODINE	PREOSTALI MUSLIMANI	RAZLIKA
GRČKA	746.485	124.460	622.025
BUGARSKA	327.732	179.176	148.556
JUGOSLAVIJA	1.241.076	566.478	674.598
UKUPNO	2.315.293	870.114	1.445.179

J. McCarthy, „Stanovništvo osmanlijske Evrope”, str. 56.

Kao uzroci iseljavanja se pominju širenje osećanja neminovnosti odlaska, verski fanatizam koji strogo zabranjuje Turčinu da živi pod upravom naroda druge vere, rodbinske veze, strah od odmazde zbog nasilja nad hrišćanima, učešće dobrovoljaca u austrougarskoj vojsci, kao i nekažnjena nepravda koju su počinile nove vlasti. Nada u bolji i bogatiji život u Turskoj bila je takođe jedan od pokretačkih motiva.¹ Turski list *La repiblik* je 1937. pisao kako su Turci u svojoj istoriji uvek ispoljavali „kavaljersku trpeljivost” prema narodima pod njihovom upravom, te se zalagao za prijem Turaka koji su ostali izvan granica Turske („pošto Turčin ne može da podnosi ropstvo i prezir”).² Čak je i Mustafa Kemal Atatürk izjavio kako su muhadžiri bili „turska nacionalna uspomena na zemlje koje smo izgubili”.³

Položaj muslimana na jugu Kraljevine SHS/Jugoslavije (o mogućim motivima za iseljavanje)

Društveni i politički status muslimana šarolikog etničkog porekla koji su živeli u pokrajini „Južnoj Srbiji” (48,2% stanovništva pokrajine), a od 1929. u Vardarskoj banovini (31,2%) bio je u neposrednoj vezi sa međunarodnim obavezama koje je preuzela Kraljevina SHS u Sen-Žermenu. Prema francuskim izvorima s početka 20. veka skoro 60% teritorije Makedonije i Stare Srbije činili su krupni turski posedi, pa se tokom oslobađanja ovih krajeva pristupilo njihovom razbijanju, uz obrazloženje da jugoslovenska država nije pozvana da na svom zemljištu „konzervira muhamedanstvo”.⁴ Traljavi početak agrarne reforme i haotični imovinski odnosi u pokrajini otežavali su predviđenu kolonizaciju Makedonije i Kosova, gde su 23% predviđenih parcela činila tzv. bezvlasnička imanja,

1) Jasmina Rastoder, *Spiskovi iseljenih u Tursku iz Sandžaka iz avgusta i oktobra 1935. godine*, Separat, s. a., str. 259–260; A. Avdić, „Opšti pogled...”, str. 154–156; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, str. 17–19. - Bandžović pominje i dokument St. Protića (1923) kojim je predloženo da se u narednoj deceniji broj muslimana u „Južnoj Srbiji” mora svesti na 15% tadašnjeg stanja.

2) Arhiv Jugoslavije (AJ), Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj (370), fasc. 9, arh. jed. 42, list 749.

3) S. Bandžović, „Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana”, str. 214.

4) ASANU, br. 10081/7.

napuštena od Turaka.¹ Likvidacijom feudalnih odnosa masa muslimana koji su ostali u Makedoniji je ostala bez izvora prihoda, pa se 59% bivših zemljoposjednika preorijentiralo na zanate i trgovinu (32% svih dućana i radnji u pokrajini su držali muslimani).² Na drugoj strani, skromno učešće Turaka u državnim službama ilustruje podatak da je početkom 30-ih godina na teritoriji Vardarske banovine radilo svega sedam turskih lekara, pet profesora, četiri advokata i 17 učitelja, 25 šerijatskih sudija i 176 službenika Islamske verske zajednice.³

Politička delatnost „južnih muslimana” odvijala se preko Džemijeta, koji je 1919–25. okupljao feudalne i verske krugove iz tursko-albanskih sredina. Posredstvom Džemijeta radikali su parirali srpskim opozicionim strankama, a koristeći se nezainteresovanošću njegovih „demoralisanih” vođa, odlagali su rešavanje vitalnih pitanja muslimana (prosvetno, versko, agrarno). Novija istraživanja nacionalne strukture radikalskih poslaničkih kandidata (1920–27) pokazuju da su muslimani činili 29,5%.⁴ Samostalni uspeh Džemijeta na parlamentarnim izborima 1923. godine (31% glasova, tj. 14 mandata), za razliku od kombinovanih lista sa radikalima 1920. godine (osam mandata), izazvao je ozbiljnu državnu akciju koja se kretala od prikrivenih do otvorenih represivnih mera (pretnje nepovoljnim otkupom duvana i iseljenjem u Malu Aziju, noćne racije u Sandžaku, blokade turskih trgovaca, izborne manipulacije, pa i fizička eliminacija).⁵ Turci su sami finansirali svoje glasilo *Hak*, koje je 1924. skopska županija zabranila zbog objavljivanja „antidržavnog” teksta, pa je Džemijet na izborima 1925. ostao bez ijednog mandata.⁶ Kontroverzno hapšenje, suđenje i oslobađanje Ferhata Drage poklapaju se sa raspuštanjem stranke i njenim stavljanjem van zakona (1925).⁷ Ova izborna godina je u svesti muslimana ostala kao „bolna 1925”, kada su vlasti podsticale karavane iseljenika, tako što su sreski načelnici danonoćno popunjavali pasoše („kako bi seoba išla brže”).⁸ Broj iseljenika u ovom periodu je teško odrediti, jer tzv. kontinentalna statistika (koja se vodi od januara 1927) nije obuhvatala iseljavanje muslimana iz BiH i Južne Srbije u Tursku, pošto ono navodno nije bilo inspirisano ekonomskim, već versko-političkim motivima!⁹

Proklamovano školovanje na jezicima manjina rezultiralo je otvaranjem 90 osnovnih i 10 privatnih škola i zabavišta u kojima je 117 turskih nastavnika predavalo turski jezik (zastupljen kao i državni), pri čemu su turske škole otvarane i u albanskim sredinama. Uz napomenu o masovnoj nepismenosti (80% Turaka, 97% Albanaca) treba istaći da su muslimanski učenici činili tek 12% đaka u osnovnim školama, dok je učešće turskih pre-

1) AJ, Fond Ministarstva agrarne reforme (96), fasc. 14, arh. jed. 51; 96-13-49. - Najviše napuštene zemlje bilo je na područjima agrarnih povereništava u Strumici, Štipu, Skoplju, Negotinu i Bitolju.

2) AJ, Kraljev dvor (74), fasc. 51, a. j. 74, referat Vida Đurđevića; Rastko S. Purić, „Analiza sastava radništva i radnog tržišta Južne Srbije”, *Socijalni arhiv*, br. 5–6, Beograd, 1939, str. 141.

3) ASANU, Zaostavština Vukašina Životića, br. 14458/1-8, *Moslems in Yugoslavia*, str. 9.

4) Gordana Krivokapić-Jović, „Socijalna struktura Narodne radikalne stranke (1918–1929). Skica”, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd, 1994, str. 328.

5) AJ, Zbirka Ilije Pržića (398), fasc. 1, *Položaj Turaka u Jugoslaviji*, str. 7–8; *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, III preth. sast, 22. mart 1925, str. 47–51. - Obično se pominju ubistva 28 muslimana u Starčeviću kraj Tutina (1922) i „Šahovički pokolji” 350 ljudi (1924). - J. Rastoder, *Spiskovi iseljenih*, str. 260.

6) AJ, Ministarstvo unutrašnjih poslova (14), fasc. 76, a. j. 257. - *Hak* je redovno objavljivao spiskove poginulih muslimana.

7) ASANU, br. 13316/103, *Ferad beg Ali Draga*, str. 1–3.

8) S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana*, str. 39.

9) *Ministarstvo socijalne politike. Iseljenička služba, Izveštaj Narodnoj skupštini za 1926/27. god*, Beograd, 1928, str. 39–40. - Ministarstvo socijalne politike je tražilo podatke o iseljenim muhadžirima od Ministarstva unutrašnjih dela, „interesantnosti radi”.

davača u nastavnom kadru pokrajine iznosilo 6,4%.¹ Do 1927. u pokrajini su radile 73 srednje verske škole - medrese, da bi ih posle njihove reforme ostalo svega pet: privatne su regrutovale niže verske službenike, dok je državna *Velika medresa kralja Aleksandra* u Skoplju svojim pitomcima pružala mogućnost daljeg obrazovanja na domaćim ili stranim univerzitetima.² U memorandumu upućenom Trećem kongresu nacionalnih manjina u Ženevi 1. septembra 1927. VMRO je naglasila da su turske škole u makedonskim okruzima bile pred zatvaranjem, da albanske i ne postoje, te da su vlasti i one koje su nazivali „Srbima muhamedanske ispovesti” deportovale u Tursku.³

Verski položaj muslimana u pet muftijstava Makedonije, Sandžaka i Kosova bio je naizgled zadovoljavajući. Postojeća infrastruktura Islamske verske zajednice (1.131 džamija, 419 imama-matičara) održavana je saglasno zakonu, tj. polovinu njenog budžeta popunjavala je država, dok su ostatak pokrivali prihodi sa vakufskih imanja i verska taksa koju su plaćali muslimani.⁴ Krajem septembra 1931. Ministarstvo pravde je najavilo da bi u dogleđno vreme sve muslimanske verske službenike država mogla skinuti sa svog budžeta i prepustiti ih Islamskoj verskoj zajednici.⁵ Međutim, odnos države se može sagledati i kroz učestalu politizaciju imama i dovođenje apsolutenata šerijatske škole koji nisu govorili turski, a naročito kroz problematičan tretman imovine, tj. vakufskih imanja (rušenje džamija, hamama, pretvaranje grobalja u parkove i poljoprivredna dobra, verskih objekata u vojne magacine i sl.).⁶ Ministarstvo vera je u više navrata zabranilo uzurpaciju grobalja kako se time ne bi „vredala osetljivost” muslimana, ali je resor poljoprivrede imao drugačije poglede na stvar.⁷

Povodom jubileja skopske medrese, sarajevski novinar je primetio da je njeno osnivanje probudilo iz učmalosti tamošnje muslimane: „Ekonomski potpuno srozani, novo doba i nove prilike sasvim su ih zbinile i ošamutile, da ni sami nisu znali šta će raditi. U toj općoj pometnji najbolje im se činilo otići odatle, napustiti svoje domove, ostaviti svoju zemlju koju je stoljećima orao i otići u Tursku.”⁸

Migracije muslimana kao balkanski proces

Dvogodišnji rusko-turski rat koji je okončan mirom u San Stefanu (1878) uzrokovao je masovnu seobu muslimana sa područja Bugarske. Prema proračunu Teflika Bijikoglua, kada su Rusi prešli Dunav i krenuli ka Jedrenu, emigriralo je 600.000 Turaka, od kojih je 100.000 prešlo u Anadoliju, 150.000 u Istanbul, a isto toliko je ostalo u Rodopskim planinama, što je potvrdila i specijalna komisija Berlinskog kongresa.⁹

1) AJ, 398-1, *Položaj Turaka u Jugoslaviji*, str. 2–4.

2) AJ, Ministarstvo pravde (63), fasc. 157, a. j. 694.

3) *Macedonia. Documents and material*, Sofia, 1979, str. 803; *Balkanska federacija*, No. 74/75, Vienna, 1 Sept. 1927.

4) ASANU, br. 14458/I-8, *Moslems in Yugoslavia*, str. 2–6.

5) AJ, 63-XIV-136.

6) AJ, 63-XIV-132; Ramuš Osmanović: *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, CVI red. sast., 25. jul 1922, str. 791–792; Miloslav Stojadinović, „Razmišljanja o Južnoj Srbiji”, *Savremena opština*, br. 31, Beograd, 1931, str. 28–30.

7) AJ, 63-XIV-130, rešenje ministra vera od 7. 10. 1925.

8) AJ, 38-706-885, *Narodna pravda*, Sarajevo, 27. 9. 1940.

9) A. Avdić, „Opšti pogled...”, str. 149. - Još većim brojevima barata Bilal Šimšir koji tvrdi da Bijikoglu nije uzeo u obzir 300.000 iseljenika koji su emigrirali u solunski i kosovski vilajet, niti 200.000 onih koji su

Slom Osmanlijskog carstva u Prvom svetskom ratu i okupacija Turske od vojnih snaga Engleske, Francuske, Grčke i Italije stvorili su nove demografske komplikacije. Grčko iskrcavanje u Izmiru i prodor u unutrašnjost Anadolije inicirali su rat za tursku nezavisnost koji je okončan oktobra 1922. kada su snage pukovnika Mustafe Kemala ušle u područje Tesnaca (iz koga su se povukli Francuzi, Italijani i Grci): u novembru 1922. je svrgnut poslednji sultan, a oktobra 1923. je proglašena Republika Turska. Mirovna konferencija u Lozani (nov. 1922 – jul 1923) ostavila je Turskoj čitavu teritoriju u Maloj Aziji i Istočnoj Trakiji, premda se morala odreći arapskih zemalja i ostrva u Egeju.¹

Iako je ugovorom u Lozani potvrđeno teritorijalno jedinstvo turske nacije, ona je tek krajem 1929. dobila pravo da samostalno odlučuje o svojim carinskim zakonima, a shodno tome i o pitanju imigracije muslimanskog stanovništva iz balkanskih zemalja. Izuzetak predstavlja tursko-grčka Konvencija o razmeni stanovništva (januar 1923, Lozana) kojom je iseljeno 1.230.000 hrišćana iz maloazijskog primorja (640.000 ih je završilo u Egejskoj Makedoniji), dok je sa druge strane u Tursku iz Grčke iseljeno 360.000 Turaka i drugih muslimana.² Prema računici koju nudi Vestermanov *Atlas svetske istorije*, posle grčko-turskog rata migracijama je bilo zahvaćeno 1.082.000 Grka, 635.000 Turaka, 250.000 Bugara i 125.000 Jermena.³

Pored praćenja demografskih posledica grčko-turskog rata, pažnja jugoslovenske diplomatije bila je usmerena i na tursko-rumunske pregovore o iseljavanju 400.000 Turaka iz Dobrudže. Ohrabrena uspehom razmene stanovništva sa Grčkom, turska vlada je juna 1934. donela zakon o kolonizaciji i iste godine zaključila sa Rumunijom sporazum o iseljavanju koje je trebalo obaviti u roku od pet godina. Prema rečima jugoslovenskog poslanika u Ankari (1939), Turska je intenzivnom imigracijom „podesnog elementa” nameravala da naseli opusteli pojas prema Iranu i Iraku sa koga je početkom 30-ih godina na najbrutalniji način proterala Kurde i pošto pokušaj naseljavanja tog pojasa domaćim Turcima (zbog straha od osвете) nije uspeo.⁴

Budući da je u tadašnjoj Bugarskoj živelo 789.296 muslimana (15%), to je i tamo neminovno došla na red ideja o njihovom iseljavanju u „maticu”. U maju 1935. do MIP-a je stigla turska procena da je u Dobrudži ostalo još svega 102.000 muslimana, a do novembra 1935. kada je turski parlament usvojio dopune zakona o kolonizaciji, u Tursku je useljeno 600.000 muslimana, od čega je 400.000 bilo posledica razmene sa Grčkom, dogovorene u Lozani.⁵

pobegli u druge krajeve Imperije.

1) Čedomir Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1995, str. 174–176.

2) Тодор Симовски, „Миграционите движења од 1912 до 1971 година и реперкусиите врз етничкиот состав на населението во Егејска Македонија”, *Iseljenišтво naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zagreb, 1978 (dalje: INNJ), str. 227–230.

3) *Der grosse Atlas zur Weltgeschichte*, Orbis Verlag/Westermann GmbH, Braunschweig, 1990, str. 153.

4) AJ, 370-9-42, l. 622, 623, 853.

5) AJ, 370-9-42, l. 629, 681, 682, 718. - Tokom 1936. u Tursku se uselilo 30.000 ljudi kojima je podeljeno 631.650 ha zemlje, dok je u drugoj polovini 1937. useljeno 13.319 lica iz Bugarske, 8.461 iz Rumunije i svega 57 iz Jugoslavije. Težnja Turske da prevashodno popuni Trakiju ogledala se i u broju podignutih kuća (u Trakiji 44.118, a u vilajetu Kodžaeli svega 808 kuća).

Od ideala do razočarenja (jugoslovenski muslimani i „nova Turska”)

Slika reformisane Turske bila je oprečna standardnim predstavama jugoslovenskih muslimana o Orijentu. Pored proglašenja republike (1923) Mustafa Kemal je zakonima 1924–1935. iz korena promenio državu, potpuno je odvojivši od crkve.¹ Neočekivani dometi reformi su uticali da do jugoslovenskih muslimana dopru čak i glasine o tome kako će Turska prihvatiti protestantizam kao državnu veru!² Početkom 1927. Sultan-Muratova džamija u Skoplju je bila preplavljena komunistima i republikancima („obožavaocima Kemala”), pred kojima je hodža tokom službe propagirao vešanje svih državnih imama i hodža koji su se protivili „boljševizaciji muslimana”. Međutim, stvarna emancipacija muslimana primetna je u sve češćim zahtevima birokratske prirode (da se u službenim aktima umesto „muhamedanac” piše „musliman”) i molbama za ukidanje feredže.³

Sredinom 30-ih godina turski parlament je regulisao naseljavanje emigranata sa Balkana, dok je ministar unutrašnjih dela dobio pravo da sam pomera stanovništvo. Ukidanje plemena i plemeskih titula bilo je uvod u konfiskaciju plemenskih dobara i njihovog ustupanja iseljenicima sa Balkana, pri čemu je propisan cenzus od 10% koji strani podanici nisu smeli preći u varošima.⁴ Turski listovi *Tanin*, a naročito u Skoplju uticajni *Vatan* pisali su o bujicama iseljenika koje su krenule u Tursku posle „anadolske pobede” i pod pritiskom „šoviniističkog režima”. Čak je i jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova u reakciji na priču o teroru nad muslimanima objavilo demanti po kome je 1922/23. izdato svega pet pasoša za Tursku! *Vatan* je svojim tekstovima podsticao tursku vladu da emigrantima ustupa najplodniju zemlju „da njihovo zadovoljstvo bude veći od mamaca za ostale”, ali je bilo i novina koje su se protivile prihvatanju balkanskih muslimana „među kojima ima vrlo malo Turaka po krvi”. Krajem 1923. delegat Kraljevine SHS je pisao da se Turci čude tolikoj najezi muslimana, pa je Adnan bej okrivio niže jugoslovenske činovnike za represiju prema muslimanima, istovremeno ponavljajući kako Turska neće primati arnautske iseljenike. Zaista, početkom januara 1924. usledila je naredba MUD-a Turske carigradskom valijatu da ne izdaje više „nufus-teskere” doseljenim muhadžirima, uz obrazloženje da Turska ne želi muhadžire arnautskog porekla, te da je prezauzeta razmenom stanovništva sa Grčkom.⁵ Otprilike u isto vreme dogodilo se nekoliko ubistava emigranata u Carigradu koja su vladu Kraljevine SHS uverila da je na pomolu „šira zavera” protiv njenih iseljenika.⁶ Namera Jugoslavije da se kroz iseljavanje „naroda turske kulture” oslobodi nelojalnog albanskog stanovništva nije naišla na odobravanje u Ankari. O otežanom iseljavanju Arbanasa koji su želeli da se preko Turske domognu Albanije svedoče instrukcije jugoslovenskog MIP-a poslaniku u Carigradu, kao i praksa turskog konzulata u Skoplju da od potencijalnih iseljenika albanskog porekla zahteva perfektno znanje turskog jezika.⁷

1) Mirjana Teodosijević, *Mustafa Kemal Atatürk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd, 1998, str. 157–158.

2) AJ, 370-56-142, l. 487.

3) AJ, 63-136, izveštaj za MUD iz Skoplja 26. 3. 1927, MIP ministru prosvete 23. 4. 1937.

4) *Vardar*, br. 263, Skoplje, 25. 8. 1934, str. 1.

5) AJ, 370-9-42, l. 496-499, 511-513, 518, 524, 525, 532, 534, 544. - Glasovi protiv imigracije su ponavljali da balkanski musliman, koji je „živ, nemiran, turbulentan, a pritom inteligentan, preduzirljiv i žilav” teško može da opstane sa „mirmim, indolentnim i fatalističnim Anadolcem”.

6) AJ, 370-10-43, l. 37.

7) AJ, 370-9-42, l. 590, 748.

Već februara 1925. listovi *Vatan*, *Tanin* i *Akşam* su pisali kako je turska vlada odobrila useljenje 30.000 muslimana iz Srbije, te da je samo za 1926. predvidela prihvata 50.000 iseljenika! Turska vlada nije potvrdila ove informacije, ali ih nije ni demantovala, što je navelo pomenute listove na zaključak kako vlada u Ankari čeka da jugoslovenski muslimani prvo prodaju svoju imovinu, a onda „krenu punih, a ne praznih šaka za Tursku”. Nastojeći da premosti birokratske prepreke uprava Vardarske banovine je sugerisala da se na iseljeničkim pasošima za Tursku ne naglašava da su za iseljenje, već da se samo na prvoj strani naznači rok trajanja vize!¹ Masovno iseljavanje dobrostojećih Albanaca iz prizrenskog kraja „na pečalbu” u Smirnu izazivalo je sumnju u njihove stvarne namere, pa je jugoslovenski delegat u februaru 1928. potvrdio da se radi o velikim zaradama na izgradnji željeznice, a nikako o političkim motivima.²

Početak 30-ih godina iz jugoslovenskog poslanstva u Carigradu su počele stizati vesti o tome da policija zabranjuje strancima bavljenje poslovima „rezervisanim za Turke”, zbog čega su se na udaru našli i stari crnogorski naseljenici koji su iz Zonguldaka proterivani kao „Grci”, a njihova nepokretna imovina konfiskovana. Duži boravak je uskraćen i velikom broju pečalbara koji su učestvovali u izgradnji nove prestonice Ankare, zbog čega su ovi morali uzimati bugarsko državljanstvo kako bi ostali u Turskoj. Usvajanjem tzv. Zakona br. 2007 od 11. juna 1932. godine Turska je definisala šest kategorija zanimanja kojima se stranci nisu više mogli baviti. Pod udar zakona je došlo oko 1.300 jugoslovenskih državljanina, premda je u gorjoj situaciji bilo 20.000 grčkih i 15.000 italijanskih radnika.³ U jugoslovenskom konzulatu u Carigradu je vladalo uverenje da je Zakon sredstvo za „nasilnu turkizaciju”, te da se do 16. juna 1933. Jugoslavija mora pripremiti za repatrijaciju svojih građana. Tek maja 1933. MIP je zatražio od svog poslanika detaljnu evidenciju radnika koji su ostali bez posla, ali je pokušaj popisivanja jugoslovenske kolonije u Carigradu shvaćen kao priprema „repatriiranja u masi”. Pritisnuta rokovima i nevoljna da primi pečalbare iz Turske, jugoslovenska vlada je pribegla kompromisu – reklamiranju unosnih poslova na „persijskoj železnici” i fortifikaciji Dardanela. Ipak, manji broj radnika je oktobra 1934. iskoristio besplatan prevoz i brodovima „Jadranske plovidbe DD” doplovio do dalmatinskih luka.⁴

Neažurnost i nespremnost konzulata i poslanstava u Turskoj da se izađe u susret povratnicima bila je očigledno dirigovana sa višeg mesta. Iz jednog dokumenta MIP-a upućenog poslaniku u Ankari oktobra 1934, pored standardnog spiska podanika koji su istupili iz jugoslovenskog državljanstva, kaže se: „Povratak ovih lica u Kraljevinu nepoželjan je, jer nemajući ovde nikakvog imanja, pala bi na teret države, opštine ili rodbine. Stoga Ministarstvo ima čast moliti, da se priloženi spisak drži u evidenciji, kako se u njima imenovanim licima ne bi izdala dozvola za povratak u našu zemlju.”⁵

1) AJ, 370-9-42, l. 549, 551, 559, 564, 575, 578.

2) AJ, 370-10-43, l. 136, 137, 139. - Sirotinja iz gorskog sreza je išla u Tursku na sezonske poslove (čobanin, bozadžije), ali ih je turska birokratija primoravala da uzimaju turske pasoše.

3) AJ, 370-10-43, l. 109, 133, 135, 174, 175, 203. - 1) šoferi, tumači, berberi, krojači, muzikanti /80 jugoslovenskih podanika/; 2) opšti radnici /100/; 3) portiri, kelneri, sobarice, ulični prodavci /700/; 4) fotografi, štampari, utovarivači robe /40/; 5) prodavci monopolskih artikala, pevači-ce, radnici u vodovodu i saobraćaju /20/; 6) posrednici, industrija gvožđa/šumarstva, mehaničari, piloti /60/.

4) AJ, 370-10-43, l. 178, 179, 244, 251, 262, 356.

5) AJ, 370-9-42, l. 583 (1. 10. 1934).

Povratak iseljenika u Vardarsku banovinu (1931–33)

GODINA	Turska	Rumunija	Albanija	Grčka	Bugarska
1931.	83	140	17	70	52
1932.	175	45	48	116	122
1933.	59	140	17	28	27

Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930–1940, knj. II–X, Beograd, 1931–1933.

Strah od ulaska turskih državljana u Jugoslaviju manifestovao se na više načina. Tokom 1928. njihovi pasoši su u Kraljevini SHS vizirani najviše na šest meseci, dok im za povratak u Tursku nije naplaćivana nikakva taksa. Od januara 1930. učestala je praksa da se kod „spornih podanika” (onih koji nisu regulisali imovinske odnose u Jugoslaviji) izdaje šestomesečna viza samo šefu porodice.¹ Viziranje pasoša za turske državljanke bilo je dosta skupo, premda je i odlazak iz Turske bio nešto komplikovaniji pošto su vlasti zahtevale izlaznu vizu i naročitu „kartu istovetnosti”.² Kada se radilo o razočaranim muslimanima koji su, ne prepoznavši reformisanu Tursku želeli nazad, Konzulat je dobio instrukcije da u takvim slučajevima nipošto ne izdaje vizu.³ Izloženi „denacionalizaciji” i nerazumevanju turskih vlasti za aktivnosti i projekte kojima bi sačuvali jezik, običaje i svest o poreklu, emigranti su od januara 1935. uzimali nova prezimena pošto je u Turskoj stupio na snagu zakon o obaveznom porodičnom imenu.⁴

Stihija dobija državnu formu: Jugoslovensko-turska konvencija (1938)

Uspostavljanjem diplomatskih odnosa između Turske i Jugoslavije (1925) stvoreni su preduslovi za konferenciju Balkanskog sporazuma (1930), prvu zvaničnu posetu kralja Aleksandra Turskoj (oktobar 1933), jugo-turski ugovor o prijateljstvu, nenapadanju, sudskom raspravljanju, arbitraži i koncilijaciji (novembar 1933) i formiranje Balkanskog saveza između Jugoslavije, Turske, Grčke i Rumunije (1934). Pored uvreženog mišljenja da „korektnost u međunarodnim odnosima Turci smatraju kao slabost”,⁵ došlo je i do privrednog zbližavanja dve zemlje. Naime, u Ankari je aprila 1931. potpisan sporazum o zajedničkom tržišnom nastupu proizvođača opijuma, a buduće da su turski i jugoslovenski sirovi opijum zadovoljavali čak 80% potreba svetskih prerađivača, u Carigradu je osno-

1) AJ, 370-56-142, l. 484, 487, 491.

2) *Službeni glasnik Ministarstva unutrašnjih poslova*, br. 2, 1. 2. 1937, str. 42–43; br. 6, 1. 6. 1937, str. 226.

3) AJ, 370-56-142, l. 457.

4) *Vardar*, br. 274, 20. 9. 1934, str. 1; Ejup Mušović, „Posleratne migracije i imigracije stanovništva novopazarskog kraja”, *Novopazarski zbornik*, br. 13, Novi Pazar, 1989, str. 144–145; Ejup Mušović, „Jugoslovensko iseljništvo u Turskoj”, *Zbornik radova Etnografskog instituta*, knj. 12, Beograd, 1981, str. 72.

5) AJ, 370-56-142, l. 489.

van Centralni biro za opijum.¹ Pitanje koje je narušavalo normalnu komunikaciju bilo je odšteta od milijardu dinara koju je Turska tražila za 100.000 „otetih hektara” zemlje.²

Iseljavanje muslimana sa jugoslovenskog prostora u Tursku pravno je regulisano septembra 1928. na osnovu člana 55 Zakona o državljanstvu. Njime je bilo predviđeno da „neslovenski” državljani Kraljevine SHS mogu istupiti iz državljanstva u narednih pet godina, pri čemu bi momentalno bili izbrisani iz vojnih i opštinskih spiskova, dok bi im olakšice za iseljenje i prodaju njihove imovine omogućio Ministarski savet. Međutim, bez jasno regulisanog bilateralnog postupka iseljenici su često vraćani sa turske granice o trošku Kraljevine SHS.³ Odluka turske vlade da zabrani dalje useljavanje izazivala je ekonomske i socijalne posledice jer je jugoslovenska država na teretu imala dosta bezemljaša koji su čekali na zemljište muslimana. Otuda je i komunikacija između MIP-a i Generalnog konzulata u Carigradu postala gotovo svakodnevna.⁴ „Mi favorizujemo iseljenje muslimana iz Južne Srbije”, kaže generalni konzul Kraljevine SHS u Carigradu i podseća da su prećutnim sporazumom jugoslovenske vlasti izdavale muslimanima pasoše „bez prava povratka”. Do koje mere se išlo pokazuje praksa iz maja 1933. kada se za istup iz državljanstva nisu morale ispuniti formalnosti iz čl. 55, već je bilo dovoljno davanje „jedne proste izjave”, dok se u ime nepismenih mogao potpisati bilo koji činovnik poslanstva: „A kako je naš interes da se što više neslovena koriste ovom zakonskom odredbom, to je potrebno u primeni zakona biti što liberalniji”.⁵

Organizovano iseljavanje muslimana postalo je sredinom tridesetih godina tema kojom se zanimala najšira javnost, a nekoliko primera potvrđuje da je inicijativa „odozdo” u velikoj meri bila inspirisana nekim (ne)zvaničnim i tajnim državnim odlukama. Skopski advokat Dimitrije Anastasijević je avgusta 1936. uputio pismo predsedniku vlade kojim ga je obavestio kako on lično radi na „iseljavanju i razređivanju arnautskih masa u Jugoslaviji”.⁶ Daleko konkretniji i detaljniji bio je Vasa Šaletić, upravnik Saveza agrarnih zadruge Južne Srbije, u svom pismu Ministarskom savetu (mart 1936). Iseljavanje Arnauta je trebalo da bude „logični nastavak oslobodilačkog rada”, smatra Šaletić, ali su „utopističke sanjarije iz 1918. omele proterivanje zastrašenog stranog elementa”. Agrarnu reformu opisuje kao „točak bez osovine”, jer je država naseljavala Srbe među 450.000 Albanaca, ponavljajući grešku Austro-Ugarske koja je Mađare naseljavala među srpske mase. Imajući u vidu da je pola miliona Albanaca predstavljalo „minu u temeljima Južne Srbije” čiji su upaljač držale Albanija i Italija, Šaletić je došao do zaključka da Arnauti ne treba iseljavati u Albaniju jer bi se time ojačala njena ofanzivna moć („Treba iskoristiti njihov verski fanatizam, pa ih iseliti kao muslimane u Tursku”). Zagovarao je dogovor sa Turskom, kojoj je trebalo predočiti da su Albanci i za nju opasniji ako su u Srbiji kao „avangarda imperijalističke Italije”, pa je predložio zdušno finansiranje njihovog prevoza

1) *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, red. saz. za 1932/33, knj. I, Beograd, 1932, X r. s, 18. 11. 1932, str. 121–122.

2) Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit”)*, Beograd, 1985, str. 171.

3) AJ, 370-9-42, l. 506, 630, MIP delegatu SHS u Carigradu Trajanu Živkoviću (3. 6. 1923). - Redovne turske vize nisu bile dovoljne za dobijanje „nufusa” (isprave o državljanstvu), što je naročito pogadalo muslimane koji su preko Bugarske išli ka Turskoj.

4) AJ, 370-9-42, l. 591. - Korespondencija je obilovala savetima o modelu realizacije „grupnih transporta”, taktici prema turskim vlastima i sl.

5) AJ, 370-56-142, l. 487, 489, 499. - Procedura je zahtevala da, po zatraženom istupu iz državljanstva, MIP prosledi spiskove poslanstvima u Tirani i Ankari i generalnom konzulatu u Carigradu, posle čega bi usledilo odobrenje.

6) AJ, Fond Milan Stojadinović (37), fasc. 22, aj. 175, l. 356.

i smeštaja kroz besplatno izdavanje građevinskog materijala Turskoj, uz potrebnu dozu diskrecije: „Iseljavanje Arnauta ne sme da nosi pečat državne akcije, već pečat verskog zanosa Arnauta... i privatne inicijative otkupa imanja”. Stoga je kompletna organizacija trebala da bude prepuštena Savezu agrarnih zadruga, kao najpodesnijoj instituciji za otkup albanskih imanja i transfer Albanaca u Tursku. Mere koje Šaletić preporučuje za ubrzavanje procesa iseljavanja, u potpunosti se podudaraju sa zaključcima *interministerijalne konferencije*¹

Naime, 20. septembra 1935. u MIP-u su se sastali predstavnici pet ministarstava i Generalštaba radi elaboracije pitanja mogućeg iseljavanja muslimana, dok je četiri dana kasnije sastavljen i projekat tzv. *Užeg komiteta interministerijalne konferencije o iseljavanju neslovenskog elementa iz Južne Srbije*. Među zaključcima ovog projekta dominira potreba hitnog donošenja bilateralnih konvencija sa Turskom i Albanijom, a u slučaju problema sa iseljavanjem Albanaca predloženo je njihovo preseljenje u unutrašnjost Jugoslavije. Povlastice (oslobađanje od svih poreza i vojne obaveze) su bile predviđene za one koji se dobrovoljno odreknu državljanstva, a na besplatan prevoz do Soluna mogli su računati samo oni koji bi svoju nepokretnu imovinu ostavili državi! Gotovo svi predlozi pukovnika J. Sokolovića su jednoglasno prihvaćeni i usvojeni kao mere koje projekat predlaže za „uspešnije i brže iseljavanje neslovenskog življa u Tursku, odnosno Arbaniju”: suzbijanje propagande protiv iseljavanja koja se vodila iz Tirane, što češće pozivanje neslovenskih regruta iz graničnih srezova na vojne vežbe i manevre, zabrana primanja u državnu službu „lica koja dolaze u obzir za iseljenje”, premeštaj aktuelnih neslovenskih činovnika u druge krajeve zemlje, „nacionalizovanje geografskih objekata i osobnih prezimena” itd.²

Da su ovi predlozi veoma brzo počeli da se primenjuju u praksi, pokazuju „mere za suzbijanje albanske iredente” bana Vardarske banovine Ranka Trifunovića koje je potpisao njegov pomoćnik Dušan Filipović 29. aprila 1936. godine. Naime, trebalo je „bilo propagandom, bilo izuzetnim merama” stimulisati iseljavanje Albanaca u Tursku. Za početak, bilo je dovoljno proširiti glasine po čaršijama da će u Turskoj dobiti najplodniju zemlju i veća prava nego u Albaniji. Dalja metodologija je istovetna pomenutim merama V. Šaletića (kulučenje na isušivanju močvara, kažnjavanje đakčkih roditelja, zabrana proizvodnje duvana), ali uključuje i sugestije interministerijalne konferencije: konfiskaciju albanskih udžbenika, naturanje službenog jezika, kažnjavanje činovnika koji odlažu izvršenja sudskih presuda Albancima, naplatu zaostalih poreza „bez milosrđa”, što češće proglašavanje stočnih zaraza u albanskim selima, nacionalizovanje imena i geografskih pojmova i sl.³

Nastojanja jugoslovenske vlade da postigne sporazum sa Turskom prema kome iseljavanje muslimana više ne bi bilo jednostrani akt, datiraju od 1930. godine. Turski šef

1) AJ, 37-22-175, l. 362-365. - Šaletić je predlagao: uprošćavanje izdavanja pasoša, reviziju katastarske klasifikacije zemlje („metnuti u najviše klase zemlje Arnauta i Turaka”), zabranu sađenja duvana u arnautskim srezovima „pod izgovorom da imamo dosta duvana ili ih na otkupu strogo ceniti”, drakonsko kažnjavanje albanskih goroseča, širenje kuluka u albanskim krajevima, strogu primenu veterinarske uredbe i sl.

2) AJ, 370-9-42, l. 637-643, *Zapisnik Interministerijalne konferencije od 20. 10. 1935. i projekt Plana o iseljavanju*. - U radu Konferencije su učestvovali predstavnici Ministarstva inostranih poslova (Ilija Milikić - predsedavajući, Milivoje Milčić, Petar Cabrić, Radovan Mitrović), poljoprivrede (Vojislav Magovčević, Đura Tata-
lović), unutrašnjih poslova (Dušan Tadić), finansija (Dušan Trajković), saobraćaja (Miloš Popović) i Glavnog generalštaba (puk. Jovan Sokolović).

3) AJ, 37-51-315, l. 41.

diplomacije Ruždi Aras je tvrdio septembra 1935. kako je već sa bivšim jugoslovenskim premijerom Jevtićem bio postignut konačni dogovor o iseljavanju.¹ Ipak, dugotrajni pregovori su realizovani tek 11. jula 1938. kada je u Carigradu parafiran tekst konvencije.² Predlog za formiranje mešovite komisije za iseljavanje potekao je od turskog ministra inostranih poslova Ruždija Arasa u Ankari februara 1938. na sastanku Saveta Balkanskog sporazuma, a Komisija za iseljavanje se sastala u Carigradu 9. juna 1938. i njome je predavao turski delegat Hasan Saka.³

Na osam sednica ove komisije dominiralo je nekoliko problema, od kojih je prvi rešen tako što je tekst tursko-rumunske konvencije i iskustvo stečeno u njoj primeni postavljen kao obrazac jugo-turskog sporazuma. Ozbiljniji problem je predstavljalo finansiranje preseljenja 200.000 ljudi, pa je Hasan Saka stavio do znanja da Turska očekuje da Jugoslavija plati transport emigranata do Soluna i makar polovinu „realnih troškova” preseljenja (za otkup zemljišta u Anadoliji), tj. 20 miliona turskih lira.⁴ U vezi sa tim bio je i mehanizam plaćanja: jugoslovenska strana je insistirala da „odšteta” bude plaćena po glavi emigranta, dok je Turska smatrala racionalnijim plaćanje po iseljenoj porodici (računala je da porodica ima najmanje pet članova). Pošto je jugoslovenska strana popustila, 11. jula 1938. je potpisana Konvencija koja se sastojala iz 21 člana.⁵ Njome je uzeto u obzir jugoslovensko muslimansko stanovništvo „koje govori turski jezik i ima tursku kulturu”, ali ne i Romi i „nomadsko stanovništvo”! Geografski je definisan prostor za iseljavanje (38 srezova Vardarske, pet Zetske i tri sreza Moravske banovine), pri čemu Sandžak i BiH nisu bili obuhvaćeni, pa su se tamošnji muslimani na putu za Tursku zadržavali u srezovima navedenim u Konvenciji. Turska se obavezala da primi 40.000 porodica u roku od šest godina koje bi se iseljavale od maja do oktobra svake godine. Odredbe su važile isključivo za seosko stanovništvo, premda su se mogli iseljavati i stanovnici gradova kao „slobodni emigranti”. Sva nepokretna iseljenička imanja pripala bi jugoslovenskoj državi u trenutku kad godišnja lista emigranata bude dostavljena turskim predstavnicima u Jugoslaviji i kad emigranti napuste prebivalište i dođu do luke. Dogovorena odšteta koju bi Jugoslavija plaćala Turskoj bila je 500 turskih lira po porodici, tj. 20.000.000 lira za svih 40.000 porodica. Isplata bi se obavljala svake godine od 1. aprila do 1. oktobra shodno broju iseljenih porodica (u 12 rata na šest godina) i to 30% u stranoj valuti, a 70% u dinarima deponovanim na račun Republike Turske kod Narodne banke Jugoslavije. Ta sredstva bi bila utrošena za sve transakcije i kupovinu jugoslovenske robe bez naplate poreza, osim one koja se plaćala u devizama (bakar, vuna, koža, orahovina, uljarice, masline i žito). Iseljenici bi dobijali status emigranata po davanju izjave o istupanju iz državljanstva, a status turskih državljana po potpisivanju godišnje liste iseljenika od strane turskih delegata. Osim oslobađanja od vojne obaveze muslimana čije su porodice na listama za iseljavanje, Jugoslavija se obavezala da neće pozivati regrute islamske vere ni

1) S. Bandžović, „Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana”, str. 222.

2) Slična konvencija, koju je Turska zaključila 1936. sa Rumunijom, predviđala je iseljavanje 400.000 Turaka iz Dobrudže, dok se iseljavanje Turaka iz Bugarske (u kojoj je bilo 15% muslimanskog stanovništva) i dalje odvijalo stihijski, bez pravne regulative.

3) Avdija Avdić, „Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata”, *Novopazarški zbornik*, br. 15, Novi Pazar, 1991, str. 112–114. - Pored njega, Komisiju su sačinjavali i Dževdet Atasagon (funkcioner turskog Ministarstva zdravlja i socijalne pomoći), rumunski delegat M. A. Telemak, grčki posmatrač R. Rafael i dva jugoslovenska delegata – Milan Ristić (šef Balkanskog odeska MIP-a) i Vojislav Magovčević (inspektor Ministarstva poljoprivrede).

4) AJ, 370–9–42, I. 771.

5) A. Avdić, „Jugoslovensko-turski pregovori...”, str. 114–117.

iz jednog sreza koji je predviđen za iseljavanje. Konvencija je predviđala transfer iseljenika i njihove pokretne imovine do solunske luke o trošku Jugoslavije, dok bi se ukrcavanje obavljalo na osnovu kolektivnih turskih pasoša i besplatnih jugoslovenskih izlaznih viza u Jugoslovenskoj slobodnoj zoni u Solunu.¹

Slab odjek Konvencije u jugoslovenskoj štampi više govori o tajnosti parafriranog sporazuma nego o njegovom skromnom značaju.² U nekoliko dokumenata se naglašava potreba za „zajamčenom diskrecijom” pregovora, premda je još u maju 1938. italijanska štampa objavila i najpikantnije detalje oko iseljavanja! Još veći problem je predstavljala nova ucena kojom je turska vlada uslovljavala ratifikaciju Konvencije. Naime, Turska je tražila od Jugoslavije da za tri godine isplati 20 miliona lira i time stekne uslov da u istom roku iseli polovinu predviđenog broja porodica (20.000) o svom trošku. Bez obzira na nepovoljne finansijske uslove, ovo ubrzavanje procesa iseljavanja je očigledno odgovaralo jugoslovenskoj vladi, što se vidi iz telegrama Cincar-Markovića upućenog 13. avgusta 1939. poslaniku u Ankari.³ Naknadno preispitivanje i tumačenje dogovora vodilo je zaključku da je „tajni smisao” Konvencije iseljavanje albanskog stanovništva kome jugoslovenska država nije morala da plati nikakvu odštetu za seoska imanja, te da je Konvencija bila tako sročena da se iseljavanje moglo učiniti obaveznim „bez obzira na volju pogođenog stanovništva”, kako turskog tako i albanskog.⁴

U Tirani se s pravom strahovalo da su jugoslovensko-turski pregovori bili sračunati na ažuriranje iseljavanja Albanaca-muslimana, pa je usledila prava politička kampanja protiv zaključivanja Konvencije.⁵ U kampanju „iznutra” bio je uključen i jugoslovenski reis-ul-ulema Fehim Spaho, koji je oktobra 1938. u Novom Pazaru pozvao vernike da ne napuštaju svoju dedovinu.⁶ Lična urgencija kralja Zogua kod turskog predsednika (1935) imala je za cilj vraćanje svih kosovskih i makedonskih Albanaca u Albaniju,⁷ a u istom duhu bila je i poseta Ferhat-bega Drage i Malića Pelivanovića Carigradu i Ankari, gde su lobirali da se iz Konvencije izuzmu etnički Albanci. Ferhat Draga je oktobra 1938. predao dr Spahu memorandum protiv sprovođenja jugo-turske konvencije o iseljavanju.⁸ U misiju sa sličnim zadatkom albanska vlada je u Ankaru poslala i Mehmeda Konjica septembra 1938. Sudeći po rečima Cincar-Markovića iz aprila 1939, Ruždi Aras nije podlegao albanskim pritiscima i bio je spreman da do kraja sprovede potpisanu konvenciju.⁹

1) AJ, 370-9-42, l. 803-811. - Iseljenici su imali pravo da sa sobom ponesu najviše četiri grla krupne stoke i deset sitnih životinja, od nakita najviše jednu ogrlicu po osobi, dok je svaki kućni starešina mogao izneti do 2.000 din. u gotovini i devize čija vrednost ne prelazi 4.000 din! Višak novca su mogli utrošiti na kupovinu robe u Jugoslaviji čiji uvoz u Tursku nije bio zabranjen ili ga staviti na tekući račun kojim bi NBJ transferisala novac na račun CBRT.

2) AJ, 370-9-42, l. 922; *Politika*, br. 10819, 13. 7. 1928, str. 2. - „Ne preporučuje se redovan postupak za ozakonjenje iz razloga unutrašnje i spoljne politike. Bilo bi bolje uvesti konvenciju u život putem uredbe, a zatim je povratno ozakoniti idućim finansijskim zakonom”, smatrali su jugoslovenski zvaničnici aprila 1939. godine.

3) AJ, 370-9-42, l. 773, 777, 927, 931. - Cincar-Marković je sugerisao jugoslovenskom poslaniku da pristane na sve uslove turske vlade, iako je ponovo došlo do izmene plana za tu godinu: umesto predviđenih 4.000 iseljenika, Turska je obezbedila prihvata za 1.200 i to u sandžaku Aleksandrete iz koga su emigrirali Jermeni nakon francusko-turskog sporazuma (jul 1938).

4) AJ, 370-9-42, l. 921-922, 5. april 1939.

5) Đorđe Borozan, *Velika Albanija: porijeklo-ideje-praksa*, Beograd, 1995, str. 133-139.

6) AJ, 37-25-196, l. 247-248. - „Zli jezici govore, upravo naši neprijatelji, da ima da se iselite, ali ja vam izjavljujem, da od toga nema ništa. Ovo je vaša zemlja, ostavili su je vama vaši očevi i dedovi i niko vas ne može i neće iseliti...”

7) AJ, 370-9-42, l. 657.

8) AJ, 37-22-175, l. 374.

9) AJ, 370-9-42, l. 812, 831, 889.

Ipak, sudeći po rečima turskog konzula u Skoplju albanska antikampanja je doprinela da broj kolebljivih ministara u turskoj vladi značajno naraste.¹ Osim toga, Turska nije ratifikovala Konvenciju ni zbog smrti Kemala Atatürka, da bi komplikacije oko revidiranja finansijskog dela sporazuma i izbijanje Drugog svetskog rata definitivno omeli realizaciju ovog bilateralnog dogovora.

Kroz državnu statistiku

Popisivanjem prisutnog stanovništva na dan 31. januara 1921. ustanovljeno je da u 16 okruga jugoslovenske pokrajine Južne Srbije (tj. Makedonije, Sandžaka, Kosova i Metohije) živi 1.474.560 stanovnika, od čega 47,9% muslimanske veroispovesti, ali pri registrovanju prisutnog stanovništva prema maternjem jeziku, turski jezik nije bio uzet u obzir.² Definitivni rezultati popisa neznatno su korigovali prethodnu sliku, pa je ustanovljeno da u pokrajini živi 1.476.747 stanovnika (739.278 pravoslavnih, 711.481 muslimana, 18.306 rimokatolika, 5.702 izraeličana itd.). Ovoga puta, prema maternjem jeziku je registrovano 416.977 Albanaca i 148.019 Turaka, dok je udeo muslimana bio 48,2% od ukupnog broja stanovnika pokrajine.³ Teškoću pri utvrđivanju stvarnog broja Turaka predstavlja stanje stvoreno viševjekovnom islamizacijom Slovena, Arnauta, Cigana i Cincara i njihovim međusobnim mešanjem.⁴

Iako je u popisu iz 1931. godine zadržano pitanje o maternjem jeziku, ovoga puta je postavljeno i pitanje o narodnosti, dok je u uputstvima za popisivanje bilo predviđeno da se sve nacionalnosti, uključujući i „nacionalno neopredeljene muslimane”, popisuju kao Jugosloveni.⁵ Vojni izvori koji se pozivaju na podatke Državne statistike kažu da je u Vardarskoj banovini živelo 302.901 Albanaca, Zetskoj 150.062 i Moravskoj banovini 48.300 (dakle ukupno 501.263), dok je 124.599 Turaka registrovano na prostoru Vardarske banovine.⁶ U dokumentu Ministarskog saveta koji se poziva na „službeni popis iz 1931”, iznose se kolokvijalni brojevi od 479.000 Albanaca i 353.000 „Turaka iz Južne Srbije i Makedonije”.⁷

Rezultati državnih popisa iz 1921. i 1931. godine su uglavnom potcenjivani kod stranih istoričara. Zavisno od interpretacije pojedinih autora, broj Albanaca u prvoj deceniji jugoslovenske države se kretao oko 700-800.000. Muhamed Piraku i Ivo Banac dovode u pitanje zvanične rezultate popisa stanovništva, tvrdeći da je njime stvarni broj Albanaca gotovo prepolovljen. Uporište za te tvrdnje nalaze u Memorandumu predloženom Ligi naroda 5. maja 1930. u kome se kaže da je 140.000 Albanaca primorano da emigrira u Tur-

1) Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, str. 395; S. Bandžović, „Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana”, str. 225.

2) *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini SHS 31. 1. 1921*, Sarajevo, 1924, str. 12–13.

3) *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 1. 1921*, Sarajevo, 1932, str. 86–87.

4) Jov. Hadži Vasiljević, *Muslimani naše krvi u Južnoj Srbiji*, 2. izdanje, Beograd, 1924, str. 11. - Prema rezultatima Hadži-Vasiljevićevih terenskih istraživanja, „poturčenjaci” su bili raspoređeni od Ohridskog jezera do prizrenske oblasti i do 1924. ih je bilo oko 100.000.

5) *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini. Nacionalni sastav stanovništva FNRJ po naseljima i opštinama*, knj. III, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1994, str. 5.

6) Mile Bjelajac, „Ethnic Albanians – Migrations in the Kosovo Region”, *Zwangsmigrationen in Europa 1938–1950*, Institut für Südost Europa, Mainz, 2006, (u štampi). - Prema tadašnjim vojnim izvorima, turska populacija je 1931. godine smanjena u odnosu na 1921. godinu za oko 20.000 ljudi.

7) AJ, 138-7-56. – Ovaj izvor registruje i 642.000 Makedonaca.

sku i Albaniju, te da je između 800.000 i milion Albanaca živelo u kompaktnim naseobinama uz granicu prema Albaniji. Redžep Čosja ide tako daleko, pa tvrdi kako je 1919–1940. oko 300.000 Albanaca proterano iz Jugoslavije i još oko 400.000 od 1946–1966. Hju Poulton kaže da je u međuratnom periodu oko pola miliona Albanaca primorano da se iseli sa Kosova.¹ Miranda Vikers takođe potcenjuje službene jugoslovenske podatke o iseljenim muslimanima (koje ona uzgred identifikuje sa Albancima!) i smatra da je ukupan broj „albanskih” emigranata iz Jugoslavije bio 200-300.000.²

Britansko poslanstvo u Beogradu je cenilo da je prvih meseci 1925. muslimanska emigracija u Anadoliju bila srazmerno velika, izuzev iz bregalničkog sreza. Prema njihovim saznanjima u Tursku se mesečno iseljavalo 4-5.000 ljudi, sve dok turska vlada nije zabranila dalji priliv stanovništva iz Južne Srbije.³ Prema podacima Ministarstva inostranih poslova, broj lica iz Jugoslavije koja su se do 1935. godine iselila u Tursku po davanju izjave o istupanju iz državljanstva iznosio je 21.500, dok je u Albaniju prešlo 1.350 lica.⁴ Prema državnoj statistici, u periodu 1927–1939. u Tursku je iz Jugoslavije emigriralo 19.278 lica, dok je u Albaniju prešlo 4.322 lica.⁵ Neki drugi državni dokumenti (za internu upotrebu) pokazuju da je 1924–1926. u Albaniju prešlo 849 ljudi, a u periodu 1927–1934. još 8.571.⁶ Podaci Atanasija Uroševića, koje je dobio kombinovanjem rezultata popisa stanovništva i svojih terenskih istraživanja sugerišu da su se do 1935. godine sa Kosova u Tursku iselile 804 arbanaške „kuće” i 40 kuća poislamljenih i poarbanašenih Srba. U isto vreme u Albaniju je iseljeno 68 kuća, dok su se u Siriju zaputile dve arbanaške kuće.⁷

Statistički godišnjaci od 1930. do 1939. pokazuju da se u tom periodu u Tursku iselilo 13.678 lica (bez podataka za 1938), što znači da se između 1927. i 1930. iselilo oko 5.600 ljudi. Takođe, iseljenici iz Vardarske banovine su predstavljali tek 6,4% svih jugoslovenskih emigranata koji su se kretali prema vanevropskim zemljama (prvenstveno ka Americi) i 21% onih Jugoslovena koji su se tokom 30-ih godina iseljavali u neku od evropskih zemalja. Činjenica da je petina jugoslovenskih „evro-iseljenika” poticala iz najjužnije banovine tesno je skopčana sa fluentnom migracijom u Tursku i druge balkanske zemlje, jer je polovina iseljenika iz Vardarske banovine koja je vođena kao „iseljeničvo po evropskim zemljama” završila upravo u Turskoj!⁸ Samo tokom 1934. iz Vardarske banovine se u kontinentalne zemlje iselilo 50% svih jugoslovenskih iseljenika, od kojih je 4.123 otišlo u Tursku i Persiju.⁹

1) M. Bjelajac, *n. d.*; Muhamet Piraku, „Kulturno-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji 1919–1941”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1–4, Beograd, 1978, str. 356-370; Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca, Cornell University Press, 1984, p.p. 298–300.

2) M. Bjelajac, *n. d.*; Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*, New York, 1998, p.p. 119.

3) Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, knj. 1, Zagreb, 1986, str. 327. - Većinu muslimana preostalih u Makedoniji činili su Albanci, dok se broj Turaka i islamizovanih Slovena drastično smanjio.

4) AJ, 370-9-42, l. 630. - Isti izvor kaže da je 1931–1935. broj Albanaca u „Južnoj Srbiji” narastao za 65.000.

5) M. Bjelajac, *n. d.*; Sulejman Smlatić, „Iseljavanje jugoslovenskih muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini”, *INNJ*, str. 251–256.

6) M. Bjelajac, *n. d.*

7) Atanasije Urošević, „Kosovo”, *Srpski etnografski zbornik*, knj. LXXVIII/39, Beograd, 1965, str. 95.

8) *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930–1940*, knj. II–X, Beograd 1933–1941.

9) *Vardar*, br. 536, 21. 7. 1935, str. 2.

Iseljavanje stanovništva 1930–1939.

<i>godina</i>	IZ VARDARSKE BANOVINE		IZ JUGOSLAVIJE	
	u evro-zemlje	u vanevropske	u evro-zemlje	u vanevropske
1930.	4.121	878	25.409	13.560
1931.	2.347	489	10.560	4.808
1932.	2.527	155	6.642	2.454
1933.	3.420	122	7.508	2.221
1934.	5.001	170	11.004	2.907
1935.	4.750	218	10.120	3.345
1936.	2.493	266	8.625	3.860
1937.	2.886	520	14.287	5.378
1938.	?	?	14.376	5.686
1939.	374	261	23.613	3.789
1930–1939.	27.919	3.079	132.144	48.008

Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930–1940, knj. II–X, Beograd, 1933–1941.

Iseljavanje iz Vardarske banovine u neke evropske zemlje

GOD.	Turska	Rumunija	Čehoslov.	Albanija	Grčka	Bugarska
1930.	1.581	935	76	329	842	63
1931.	725	628	67	138	562	109
1932.	1.206	688	41	94	307	132
1933.	1.678	605	63	187	303	539
1934.	3.639	509	62	75	266	397
1935.	2.710	737	272	261	186	509
1936.	886	466	223	430	185	250
1937.	1.056	607	275	258	151	343
1938.	?	?	?	?	?	?
1939.	189	31	7	31	39	58
1930–1939.	13.678*	5.206*	1.086*	1.803*	2.841*	2.400*

Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930–1940, knj. II–X, Beograd, 1933–1941.

* bez podataka za 1938. godinu

Da je iseljavanje muslimana iz i preko Makedonije bio dug i kompleksan proces, pokazuje njihova frekventna migracija ka Turskoj i posle Drugog svetskog rata: od 1953. do 1961. godine iseljeno je čak 164.400, dok su 1961–1970. od 46.700 iseljenika čak 74% činili Turci. Od 1970. se smanjuje broj iseljenika na svega 179 lica godišnje.¹ Otuda, podaci turskog *Hurijeta* (18. april 1978) o 190.000 ljudi koji su posle 1945. iz Jugoslavije emigrirali u Tursku ne deluju tako preterano, kako tvrdi E. Mušović.² Uprkos političkoj konfuziji oko identiteta različitih muslimanskih grupacija, Hju Poulton je zaključio da su oscilacije u broju Turaka u Makedoniji bile posledica toga što su Albanci počeli da se izjašnjavaju kao Turci (radi lakšeg iseljenja), dok su Turci počeli da se izjašnjavaju kao „muslimani”. Pozivajući se na podatke iz statističkih godišnjaka, on tvrdi da se posle 1953. oko 80.000 jugoslovenskih Turaka iselilo u Tursku, dok je prema turskim izvorima taj broj navodno bio dvostruko veći.³ Novembra 1979. prištinsko *Jedinstvo* je objavilo podatke prema kojima je u Turskoj živelo oko 400.000 jugoslovenskih iseljenika. Sličan broj ponudio je i S. Smlatić koji tvrdi da je krajem 70-ih godina u Turskoj bilo 350.000 muslimana jugoslovenskog porekla.⁴ Ekstremnijim vrednostima barata H. Hodža tvrdeći da je do sloma turske uprave u predele današnje Turske iseljeno 200.000 Albanaca, dok je od 1936. „pod pritiskom vlasti” oko 100.000 Albanaca iseljeno u Tursku (svega nekoliko hiljada u Albaniju), te da je krajem 70-ih godina 20. veka u Turskoj bilo oko milion ljudi albanskog porekla!⁵ Poulton prenosi ništa manje ekstremne podatke o pola miliona Albanaca koji su se između dva svetska rata iselili u Tursku, kao i tvrdnje „kosovskih demografa” da je u Turskoj živelo oko dva miliona muslimana albanskog porekla.⁶

Zaključak

Migracije balkanskih muslimana ka Turskoj vremenski se podudaraju sa slabljenjem i slomom Otomanskog carstva i u početku su predstavljale svojevrsnu „evakuaciju” izgubljenih teritorija. Na opšteglo-balkanski karakter ovog fenomena upućuje činjenica da je jugoslovensko-turska konvencija o iseljavanju „naroda turske kulture” bila poslednja u lancu sličnih aranžmana koje su balkanske države prethodno sklopile sa Turskom. Jugoslavija je slobodnijim tumačenjem odredbi o etničkom identitetu potencijalnih iseljenika pokušala da se reši nelojalnog albanskog stanovništva i dobije zemlju za kolonizaciju, dok je Turska „podesnim elementom” naseljavala opustele krajeve svoje zemlje. Stoga

1) Елка Димитријева, Верица Јанеска, „Особености на миграционите движења од СР Македонија во странство”, *Проблеми на демографскиот развој во СР Македонија*, Скопје, 1985, стр. 339–340.

2) E. Mušović, „Posleratne migracije”, str. 144.

3) Hugh Poulton, *Balkan. Manjine i države u sukobu*, Subotica 2002, str. 83/4. – U Makedoniji je 1948. godine registrovano 95.940 Turaka, 1953. godine 203.938, 1960. godine 131.481, dok je 1981. godine njihov broj ponovo pao na 86.961.

4) Sulejman Smlatić, „Iseljavanje jugoslavenskih muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini”, *INNJ*, str. 251–256; H. Poulton, *Balkan. Manjine i države u sukobu*, str. 93; Milena Spasovski, „Osnovne odlike demografskog razvitka BiH od 1918–1991”, *Bosna i Hercegovina od Srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd, 1995, str. 228–231. – Početkom 60-ih bosanski i sandžački muslimani su se prvo iseljavali u Makedoniju, pa odatle u Tursku (u Makedoniji su se izjašnjavali kao Turci da bi lakše dobili otpust iz jugoslovenskog državljanstva). Smlatić tvrdi da se iz BiH do 1941. u Tursku iselilo 180.000 muslimana.

5) Hajredin Hodža, „Uzroci, problemi i posledice migracija stanovništva Kosova i pripadnika albanske nacionalnosti u inostranstvo”, *INNJ*, str. 258–261. – Prema Hodžinim kontroverznim podacima, jugoslovensko-turskim sporazumom iz 1937. godine (!) dogovorena je migracija 250.000 Albanaca iz Jugoslavije u Tursku!

6) H. Poulton, *Balkan. Manjine i države u sukobu*, str. 95.

je jugoslovenska uprava još krajem dvadesetih godina počela da usklađuje svoje pravne mehanizme sa bilateralnom legalizacijom ovog procesa koja je bila na vidiku. Nizom direktnih i posrednih mera vršeno je podstrekivanje neodlučnih muslimana, a za tu svrhu su korišćene i državne institucije.

Analizom društvenog položaja muslimanske zajednice u Kraljevini SHS/Jugoslaviji može se zaključiti da je motivacija samih iseljenika mogla biti versko-političke i ekonomske, egzistencijalne prirode. Politička marginalizacija „južnih muslimana” kulminirala je sredinom dvadesetih godina kada su im zabranjeni politička stranka, list i ukinut veliki broj privatnih medresa. Pod uticajem prigodne propagande i prevelikih očekivanja pokrenuti su talasi iseljenika, ali je njihova adaptacija u reformisanoj Turskoj bila veoma teška, dok im je povratak u zavičaj bio gotovo onemogućen. Na državno-pravnoj ravni kontrolisana stihija iseljavanja je legalizovana potpisivanjem Jugoslovensko-turske konvencije (1938) čiju su ratifikaciju i sprovođenje omeli finansijski nesporazumi, snažna albanska kampanja protiv iseljavanja i izbijanje Drugog svetskog rata. O konačnom broju iseljenika se teško može suditi na osnovu nepotpunih državnih statistika i politički instrumentalizovanih tekstova, ali se nameće zaključak da je u pitanju bio proces stariji od same jugoslovenske države koja je u jednom trenutku procenila da ga „po balkanskom modelu” može ubrzati i privesti kraju.

Summary

Emigration of Muslims from the Vardar Banovina – Between the Erratic and State-sponsored Action –

The collapse of the Ottoman Empire prompted intensified major demographic shifts in the Balkans, which started after the Berlin Congress. This text, on the basis of archive material (of the Yugoslav Embassy in Turkey) and literature, reconstructs the process of emigration of Muslims from the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia to Turkey, with inevitable review of their social and political status in the country they were leaving and the general, Balkan context. The territory of the Vardar District (banovina) is in the focus as the main transit area of émigrés, while through documents of diplomatic character an attempt was made to emphasize possible motives for emigration, to present government mechanisms and political circumstances under which it took place.

The social and political status of Muslims in the territory of Macedonia, Kosovo and Sanjak was unfavorable due to a number of reasons. After elimination of feudal relations many of local Muslims remained without the source of income and therefore most of them had to turn to crafts and trade. Their political existence was seriously shaken in the mid-1920s when their party was outlawed, while most of their secondary religious schools were abolished. Politicization of religious officials and open interference of the state in the affairs of the Islamic religious community has additionally restricted the feeling of freedom, which could also indirectly affect the final decision to emigrate.

A review of the Greek, Romanian and Bulgarian example has shown that emigration of Muslims to Turkey was a process of wider dimensions in which one can recognize a common interest of Balkan states and the Republic of Turkey. The Yugoslav kingdom tried to take this opportunity to get rid of disloyal Albanian population (which was considered a disintegrating factor) and provide land for colonization, while the Turkish side settled deserted parts of land, from which Kurds, Armenians and Greeks have been previously moved out, with „suitable element”. With a range of direct and indirect measures hesitant Muslims have been encouraged to emigrate, and the state institutions of the Kingdom of SCS/Yugoslavia have also been used to this end. Muslims also rushed to Turkey under the influence of appropriate propaganda and exaggerated expectations, but their adaptation in reformed Turkey was almost impossible. The Yugoslav official statistics registered only the cases in which procedure had been observed and thus lost track of the wa-

ves of illegal emigrants, underestimating their actual number. On the other hand, political instrumentalization of other sources of data increases that number to incredible values.

Within the scope of preparations for the conclusion of a secret arrangement with Turkey, a meeting of representatives of five ministries and the Chiefs of Staff was held in the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia in 1935 in order to elaborate the issue of possible emigration of Muslims. A project „on evacuation of non-Slavic element from Southern Serbia” was elaborated at this meeting. Among its conclusions dominates the need for urgent adoption of bilateral conventions with Turkey and Albania, while in the case of problems with moving of Albanians their relocation within Yugoslavia was envisaged. Abolishment of all taxes and military duty were provided for those who voluntarily abandoned the citizenship. Those who left their movable property to the state could count on free transportation. Proposals of the representatives of the Chiefs of Staff were unanimously accepted and adopted as measures proposed by the Project for „more successful and faster moving out of non-Slavonic population” to Turkey and Albania. Measures implied fighting anti-emigration propaganda conducted from Tirana, frequent invitation of non-Slavonic conscripts from frontier communities to military drills and maneuvers, prohibition of employment of „persons who might be eligible for emigration” in civil service, transfer of non-Slavonic civil servants to other parts of the country, „nationalization of geographic objects and family names”, etc. State activities toward encouraging emigration of the Yugoslav Muslim population culminated with the signing of the Yugoslav-Turkish convention in Istanbul in July 1938 by which emigration of 40,000 Muslim families to Turkey was envisaged (over the period of six years), for which Yugoslavia was due to pay damages amounting to 200 million Turkish lira. Its ratification was hampered by financial disputes, Albanian anti-emigration campaign and outbreak of the Second World War. New waves of emigration between 1950 and 1970 were of somewhat different character, but they have shown the vitality of the idea of „return to the home country” which is withering away only a full century after the Berlin Congress.

Dr Zoran JANJETOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

UTICAJ SRPSKOG FAKTORA NA POLOŽAJ NACIONALNIH MANJINA U JUGOSLAVIJI U RAZDOBLJU IZMEĐU DVA SVETSKA RATA

Uvod

Pitanje nacionalnih manjina je po pravilu drugorazredno u svakoj zemlji koja teži da se izgradi kao nacionalna država jednog naroda. Ono, međutim, zavisno od broja, rasporeda i ekonomske snage manjinskih zajednica, može igrati relativno veliku ulogu – makar na oblasnom nivou. U pojedinim istorijskim trenucima ono može postati jedno od ključnih državnih pitanja. Verovatno najbolji primer za to su kosovski Albanci, čija je pobuna započeta 1981. označila početak konačne krize jugoslovenske države i uvod u njen raspad. Istovremeno, ta pobuna je imala duboke korene u prošlosti, a u istoriji politike jugoslovenske države prema manjinama, a posebno prema Albancima, nalaženi su argumenti za separatizam. Zbog svega ovoga, u sklopu razmatranja pitanja srpskog faktora i raspada Jugoslavije, potrebno je osvrnuti se i na ne mnogo uspešnu manjinsku politiku jugoslovenske države između dva svetska rata koja je produbila i produžila starije istorijske resantimane.

Jugoslovenska država nastala 1918. je, iako se izdavala za nacionalnu državu zapadnoevropskog tipa, u suštini bila višenacionalna, baš kao i multinacionalna carstva čije je nekadašnje teritorije objedinila u svojim granicama.¹ Ovo je otvaralo brojne probleme u

1) Po popisu stanovništva iz 1921. u Kraljevini SHS je uz 9.931.506 Srba, Hrvata i Slovenaca, bilo i 115.535 Čeha i Slovaka (koji su po uzoru na Srbe, Hrvate i Slovence, ali i na praksu iz Čehoslovačke, često uzimani zajedno), 20.568 Rusa, 14.764 Poljaka, 25.615 Rusina, 12.553 Italijana, 467.658 Mađara, 505.790 Nemaca, 439.657 Albanaca, 150.322 Turaka, 231.068 Rumuna i 69.878 drugih, (*Statistički pregled Kraljevine Jugoslavije po banovinama*, Beograd, 1930, str. 5). Predstavnici manjina su (pomognuti diplomatijama zemalja matica) osporavali ove brojeve sa tendencijom da ih uvećaju i time ojačaju svoje manjinske zahteve. Sepp Janko, *Weg und Ende der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*, Graz, Stuttgart, 1982, str. 18; *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, Redovan saziv za 1927/28, knj. IV, Beograd, 1928, str. 149; *Isto*, II redovan saziv za 1936/37. godinu, knj. II, Beograd, 1937, str. 762; *Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije*, Vanredan saziv za 1932. godinu, knj. I, Beograd, 1932, str. 329; Camillo Morocutti, *Groß-Deutschland, Groß-Südslowien*, Wien, Leipzig, 1928, str. 50; *The Hungarian Minorities in the Succession States*, Budapest 1927, str. 110; Hamit Kokalari, *Kosovo. Berceau de peuple albanais et foyer de sa renaissance nationale*, Tirana

odnosima kako među pojedinim jugoslovenskim narodima (od kojih su samo Srbi, Hrvati i Slovenci službeno priznati – i to samo kao „plemena”) tako i između jugoslovenske države i nacionalnih manjina. Istovremeno su u izmenjenim uslovima nastavljeni i (uglavnom konfliktni) odnosi pojedinih jugoslovenskih naroda sa pripadnicima nacionalnih manjina koji su živeli na teritorijama koje su pojedini državotvorni narodi smatrali za istorijski „svoje”. U ovom radu ćemo se pozabaviti pitanjem u kojoj meri je srpski faktor, oličan u svojoj političkoj, vojnoj, intelektualnoj i privrednoj eliti, uticao na položaj nacionalnih manjina, kako u zemlji u celini tako i u pojedinim njenim delovima.

Broj, raspored i uticaj nacionalnih manjina i srpski faktor

Broj pripadnika nacionalnih manjina po različitim jugoslovenskim zemljama je bio dosta različit, baš kao što je bio različit i njihov značaj i uticaj – koji nije uvek bio zavisao samo od broja. Baš kao što je uticaj pojedinih manjina, ili njihovih delova, bio različit, različit je bio i uticaj srpskog faktora. On je pre svega zavisio od brojnosti srpskog stanovništva na određenoj teritoriji, snage srpskih političkih stranaka, uticaja centralne vlasti i drugih lokalnih faktora. Da bismo mogli da ocenimo pravu snagu uticaja srpskog faktora na položaj nacionalnih manjina u pojedinim delovima zemlje, treba se prvo osvrnuti na položaj manjinskog stanovništva u pojedinim delovima države i na njegove odnose sa pripadnicima „državotvornih” naroda u odgovarajućim oblastima i krajevima.

Slovenija, koja kao zasebna administrativna oblast nije postojala, bila je etnički vrlo homogena teritorija. Najbrojniju manjinu su predstavljali Nemci (oko 30.000), koji su naseljavali pre svega etničko ostrvo Kočevje u Kranjskoj, pojedine gradove u donjoj Štajerskoj, kao i neke manje krajeve uz austrijsku granicu. I dok je nemačka manjina u Kočevju uglavnom bila u sebe zatvorena i u ekonomskom i demografskom opadanju,¹ nemačko građanstvo i radništvo donjoštajerskih gradova je bilo ekonomski i kulturno nadmoćno u odnosu na slovenačko stanovništvo i kao takvo percipirano kao opasnost za njega.² Ovo je imalo svoju podlogu u nacionalnim borbama još iz doba Habzburške monarhije, koje su u izmenjenim uslovima nastavljene i posle 1918.³

1943, str. 84; Hakif Bajrami, „L'oppression et la resistance des Albanais a Kosove (1929–1941)”, *Studia albaniaca*, 2, 1981, str. 73; Arhiv Državne zajednice Srbija i Crna Gora (dalje: AJ), 305, 8/18; Mehmed Vokshi, *Tutta l'Albania di tutti gli albanesi*, Roma, 1931, str. 17; Marko Dogo, „Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svetska rata...”, u: *Islam, Balkan i velike sile (XIV–XX vek)*. Međunarodni naučni skup 11–13. decembra 1996, Beograd, 1997, str. 462; Leopold Lenard, „Slovenske narodne manjine u Jugoslaviji”, *Narodna odbrana*, 52, 1929, str. 856.)

1) Jože Rus, „Jedro kočevskega vprašanja. Zgodovina, sedajnost in bodočnost kočevskega gospodarstva in njegovih prirodnih in socijalnih podlag...”, u: *Kočevski zbornik*, Ljubljana, 1939, str. 170; Hugo Grothe, *Deutsche Sprachinsel Gottschee. Ein Beitrag zur Deutschumskunde der europäischen Südostens*, Münster in Westfalen 1931, str. 171–174; *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums*, Breslau, 1938, III, str. 69.

2) Biber, *Socijalna struktura*, str. 406; Tone Zorn, „Dve poročili iz leta 1929 o nemški manjšini v Sloveniji...”, *Kronika*, XXIV, 2, 1976, str. 91; Ervin Kržičnik, *Gospodarski razvoj Maribora. Gradivo k zgodovini industrijalizacije mesta Maribora*, Maribor, 1956, str. 15–30, 35–41; Marijan Žnidarič, „Prispevek k zgodovini Nemcev v Mariboru med obema vojnama...”, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, LIV, 1–2, 1983, str. 221; Stefan Karner, *Die deutschsprachige Volksgruppe in Slovenien 1939–1997. Aspekte ihrer Entwicklung*, Klagenfurt, Ljubljana, Wien, 1998, str. 47–52, 58–60; [Ferdo] Gestrin, [Vasilj] Melik, *Povijest Slovenava 1813–1914*, Zagreb, 1952, str. 170, 175; AJ, 37, 54/351; Arhiv Vojno-istorijskog instituta (dalje: AVII), pop. 17, k. 528, f. 2, d. 13.

3) Janez Cvirtn, *Trdnjavski trikotnik. Politična orijentacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*, Maribor, 1997; Isti, „Celjski Nemci in jugoslovansko vprašanje pred prvo vojno...”, *Zgodovinski časopis*, XLIV,

U Hrvatskoj, pre svega u Slavoniji, najbrojnije manjine su bili Nemci i Mađari, dok su Česi i Slovaci bili malobrojniji. Svi su oni (izuzev Nemaca i Slovaka) u Sremu bili dosta rasuti i srazmerno manje imućni od svojih sunarodnika u Vojvodini. Sem toga, tokom poslednjih decenija XIX i prvih XX veka, oni su uglavnom bili izloženi tihoj, ali efikasnoj asimilaciji od strane Hrvata.¹ Mađari su zbog svojih škola koje su otvarane i u cilju mađarizacije nemađarskog življa bili jedini značajniji izuzetak.² Sa pripadnicima manjina koji su bili voljni da se asimiluju odnosi su bili dobri, dok onih drugih i onako nije bilo mnogo. Izuzetak su opet bili Mađari zbog svog posebnog položaja i loših opštih hrvatsko-mađarskih odnosa.³ Po stvaranju Jugoslavije i smanjivanju predimenzioniranog mađarskog školstva,⁴ manjinsko pitanje za hrvatske prvake, usmerene na reorganizaciju države, nije imalo preteran značaj.⁵

U Bosni i Hercegovini je procenat manjinskog življa bio vrlo mali, a stvaranjem Jugoslavije se značajno smanjio odseljavanjem stranog činovništva i radništva. Srazmerno nedavno naseljeni manjinci uglavnom nisu uspeli da se ekonomski znatnije podignu i da utiču na svoju sredinu,⁶ a rasutost i malobrojnost su dodatno umanjivali njihov značaj. Odnosi sa jugoslovenskim stanovništvom sve tri vere često nisu bili najbolji,⁷ iako se situacija pojedinih manjina razlikovala u ovom pogledu.⁸ U međuratnom razdoblju, u ovoj pokrajini, pitanje manjina je bilo samo od lokalnog značaja.

4. 1990; Isti, „Nemštvo in poskus demokratizacije občinskega volilnega sistema na Spodnjem Štajerskem 1914.,” *Zgodovinski časopis*, XLIV, 1, 1990; Vasilij Melik, „The Representation of Germans, Italians and Slovenes in Ljubljana, Trieste Maribor and Other Neighbouring Towns From 1848 Until the Second World War.,” u: Richard Georg Plaschka, Karlheinz Mach (Hrsg.), *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum*, München, 1970; Herman Vendel, *Borba Jugoslovena za slobodu i jedinstvo*, Beograd, s. a., str. 427–428; Marija Lah, „Borba ljubljanske občine za slovensko uradovanje.,” *Kronika*, V, 3, 1957; Fran Zwitter, „Etnična struktura in politična vloga mest v slovenskih deželah od srede XIX. do začetka XX. Stoletja.,” *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3–4, 1973

1) O Nemicima u Hrvatskoj v.: Valentin Oberkersch, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südost-Europa*, Stuttgart, 1989; Vladimir Geiger, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, Zagreb, 2001, str. 43–90. O Mađarima v.: Josip Gujaš, „Nacionalna odbrana Mađara u Slavoniji na prijelomu XIX i XX stoljeća u okviru Slavonske akcije”, *Historijski zbornik*, XXIII–XXIV, 1970–1971.

2) Gujaš, *n. d.*, str. 72–74, 83, 91

3) Up. Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, I, Zagreb, 1990, (2. izd.).

4) László Szita, „Identitätsprobleme der Magyaren in Kroatien”, u: Gerhard Seewan (Hrsg.), *Minderheitenfrage in Südosteuropa. Beiträge der internationalen Konferenz: The Minority Question in Historical Perspective 1900–1990*. University Center, Dubrovnik 8–14 April 1991, München, 1992, str. 179; Gujaš, *n. d.*, str. 96; AJ, 66, 7/25.

5) Oni su se uglavnom trudili da pridobiju manjinsko stanovništvo za svoje ciljeve. (Up. Suzana Leček, „Freies Heim” – Hrvatska republikanska seljačka stranka i Folksdojčeri, VDG Jahrbuch/Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice, 2002)

6) Hans Maier, *Die deutsche Siedlungen in Bosnien*, Stuttgart, 1925, str. 39; F. Sommer, Fern vom Land der Ahnen. Geschichte der deutschen evangelischen Gemeinde Schutzberg in Bosnien 1895–1942. Notvolle Heimkehr. Das Schicksal der Bosniendeutschen 1942–1960, s.l. [1960], 20, 32. Njihov prosperitet o kome govore neki autori (npr. Tomislav Kraljačić, „Kolonizacija stranih seljaka u Bosnu i Hercegovinu za vrijeme austrougarske uprave.,” *Istorijski časopis*, knj. XXXVI, 1989, str. 121) je bio samo relativan, tj. kad se uporedi sa ogromnom bedom lokalnog stanovništva. (Up. Lech Pazdzierski, „Maria Dabrowska i Jugoslavija”. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XVI/2, 1973, str. 615.)

7) Ferdo Hauptmann, „Regulisanje zemljišnog posijeda u Bosni i Hercegovini i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladavine”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVI, 1965, 153; Kraljačić, *n. d.*, str. 119; Dušan Drljača, *Kolonizacija i život Poljaka u jugoslovenskim zemljama. Od kraja XIX do polovine XX veka*, Beograd, 1985, str. 19, 43; Fritz Hoffmann, Josef Zorn (Hrsg.), Franz-Josefsfeld - Schönborn. Geschichte einer deutschen Gemeinde in Bosnien, Freilassing, 1963, str. 16; W[ily] Oehler, Deutsche Kolonisation in Bosnien, Kunstwart, XXIX, 3, 1918, 2.

8) Pazdzierski, *n. d.*, 615; Drljača, *n. d.*, str. 16

U Makedoniji, koja je spadala u okvire predratne srpske države, srpski faktor se susretao ne samo sa manjinskim stanovništvom koje je kao takvo bilo priznato (Albanci i Turci) već i sa makedonskim slovenskim stanovništvom koje često nije delilo srpsku nacionalnu svest i državnu ideju, a koje je svojatala i bugarska propaganda.¹ Ovo je bitno slabilo opšti položaj srpske elite i dovelo čak do toga da su se srpska administracija, vojska i stranke više morale oslanjati na (uglavnom inorodno) muslimansko stanovništvo.² Na taj način je njegova elita stekla nesrazmeran značaj. Ona je kroz svoju stranku, Džemijet, i kroz srpske stranke branila svoje klasne interese zaogrnutu u versko ili nacionalno ruho, često radeći istovremeno na destabilizaciji države.³

Još je slabiji u odnosu na pripadnike manjinskog stanovništva (koje je u stvari tamo bilo većinsko) bio položaj srpskog faktora na Kosovu i Metohiji. Tamo su vlasti od početka, uz primenu sile, morale da paktiraju sa lokalnim albanskim vođama i da ih uključuju u niže organe vlasti.⁴ Kolonizacija srpskog življa koja je izvršena tokom dve međuratne decenije, uprkos iseljavanju jednog broja južnih muslimana, nije uspela da znatnije „popravi” nacionalnu strukturu u korist „državotvornog naroda”.⁵ Zbog nasleđenog antagonizma, zatvorenosti albanskog društva, nametanja srpskog službenog jezika i škole, i posebno agrarne reforme i kolonizacije, nova država ne samo što nije uspela da ublaži averziju albanskog stanovništva, već ju je i pojačala.⁶

Oblast sa tek nešto većim procentom srpskog življa je bila Vojvodina. Povoljno po srpski faktor u toj pokrajini je bilo to što je manjinsko stanovništvo (koje je ukupno uzevši tu bilo većinsko)⁷ bilo nacionalno i verski dosta heterogeno: uz Nemce, tu su živeli Mađari, Slovaci, Rusini, Rumuni i drugi, zajedno sa Bunjevcima i Šokcima. Da bi delo-

1) Ур. Глигор Тодоровски, Македонија по Балканските војни. *Општествено-економски и просветни прилики по Вардарска Македонија (1912–1915)*, Скопје, 1981; Петар Стојанов, Македонија во времето на балканските и првата светска војна (1912–1918), (докторска теза у рукопису), Скопје, 1965.

2) AJ, 14, 104/402; 105/404; 120/433; 118/430; 164/596; 37, 45/296; Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (dalje: ASANU), 14530-XIV 2.

3) O Džemijetu videti: Bogumil Hrabak, *Džemijet. Organizacija muslimana Makedonije, Kosova, Metohije i Sandžaka 1919–1928*, Beograd, 2003.

4) Ljubodrag Dimić, Đorđe Borozan, *Jugoslovenska država i Albanci*, I–II, Beograd, 1998–1999, passim. AJ, 37, 56/360; 46/299; 55/358. Tvrdnja Hakića Bajramija (L'opression, 75) da Albanci nisu bili zastupljeni u lokalnoj vlasti uopšte ne stoji, budući da su predsednici mnogih opština bili Albanci. Činjenica je samo da su na lokalnom nivou bili nedovoljno zastupljeni u gradskim upravnim telima. Srpske stranke su uprkos tome dosta uspešno gradile savez sa muslimanima juga. (Gordana Krivokapić-Jović, *Oklop bez viteza. O socijalnim osnovama i organizacionoj strukturi Narodne radikalne stranke u Kraljevini SHS (1918–1929)*, Beograd, 2002, str. 168–184.) Evo kakva je bila nacionalna struktura opštinskih časnika 1937. po izveštaju vršioca dužnosti komandanta Kosovske divizijske oblasti. Na lokalnim izborima te godine izabrano je 77 predsednika opština i 1249 odbornika Jugoslovena i 50 predsednika opština i 1825 odbornika Albanaca. (AVII, pop. 17, k. 94, f. 3, d. 2.) S druge strane, neki Albanci vrlo mutne prošlosti su uz pomoć nekih korumpiranih srpskih činovnika dobili opštinske funkcije. (AVII, pop. 17, k. 95a, f. 8, d. 1; k. 95b, f. 4, d. 4; f. 7, d. 54.)

5) O njoj i problemima koje je stvarala v.: Milovan Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu*, Priština, 1981; Nikola L. Gačeša, „Naseljavanje Kosova i Metohije između dva svetska rata i rešavanje naseljeničkog pitanja posle Drugog svetskog rata...”, u: Isti, *Radovi iz agrarne istorije i demografije*, Novi Sad, 1995. Obradović je sklon da međunacionalne odnose ponekad predstavi lepšima nego što su oni to u stvarnosti bili.

6) AJ, 38, 8/57; 74, 90/132; AVII, pop. 17, k. 94, f. 1, d. 16; f. 37, d. 5; k. 26, f. 2, d. 56; f. 3, d. 2; k. 519, f. 3, d. 51, 54; f. 4, d. 5; k. 7, f. 3, d. 4, 44, 45; k. 76, f. 1, d. 11, 16, 31; k. 79, f. 1, d. 17, 18, 24; k. 31, f. 4, d. 10; k. 92, f. 1, d. 6, 12; k. 95b, f. 4, d. 4; Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, Drugi redovan saziv za 1936/37, knj. II, Beograd 1937, 1153; Đorđe Borozan, *Velika Albanija. Porijeklo – ideje – praksa*, Beograd, 1993, str. 262; *Aprilski rat 1941*. Zbornik dokumenata, I, Beograd, 1969, str. 781. Pogrešna manjinska politika je dovela do toga da krajem tridesetih godina većina Albanaca nije verovala u mogućnost popravljanja svog položaja unutar Jugoslavije i očekivala je spas od Italije. AVII, pop. 17, k. 70, f. 1, d. 54; Ali Hadri, „Kosovo i Metohija u Kraljevini Jugoslaviji...”, *Istorijski glasnik*, 1–2, 1967, str. 69; Bajrami, n. d., str. 95.

7) U Banatu, Bačkoj i istočnom delurema živelo je oko 870.000 manjinaca i oko 780.000 Srba, Hrvata, Bunjevaca i Šokaca. Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, Augsburg 1994, 11E.

ve ovog nejugoslovenskog stanovništva vezali za novu državu, vodeći srpski političari u pokrajini, a ubrzo zatim i u Beogradu, počeli su sa politikom pridobijanja nekih manjina. Prvi su ustupke dobili Slovaci, a zatim i Nemci.¹ S druge strane, sav teret odijuma su poneli Mađari.² Politika ustupaka prema Nemcima je kratko trajala, a obnovljena je donekle tek početkom tridesetih godina kad je Jugoslavija počela da se približava Nemačkoj.³ Rumuni su određene školske ustupke (koji su sprovedeni preko volje) dobili tek 1933. konvencijom sa Rumunijom.⁴ Kao i na jugu, i u Vojvodini su srpske stranke u lokalnim sredinama saradivale sa manjinskim življem.⁵

Uticao srpskog faktora

Pitanje koliko je srpski faktor uticao na položaj nacionalnih manjina je vezano za pitanje opšteg uticaja na državne poslove. Iz gore navedenog se već donekle videlo, a iz daljeg izlaganja će se to videti još bolje, da je uticaj srpske elite na položaj nacionalnih manjina bio vrlo različit, odnosno da u nekim slučajevima nije ni postojao. Razlog tre-

1) Arhiv Vojvodine (dalje: AV), 81, 561/1919; 1113/1919; ASANU, 14530-XIV 2; Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika, Kraljevine Jugoslavije*, III. Politika i stvaralaštvo, Beograd, 1997, str. 11; Rudolf Bednárík, *Slováci v Juhoslávii. Materiály k ich hmotnej a duchovnej kultúre*, Bratislava, 1966, str. 57; Jan Siracki, „Mesto i značaj jugoslovenskih Slovaka u istoriji čehoslovačko-jugoslovenskih odnosa,“, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 48, 1967, str. 50; Josef Volkmar Senz, *Das Schulwesen der Donauschwaben im Königreich Jugoslawien*, München, 1969, str. 37–39; Oskar Plautz, *Das Werden der Volksgemeinschaft in Südslawien*, Novi Sad, 1940, str. 67.

2) O više manje konstantno lošem položaju Mađara u međuratnoj Jugoslaviji videti: Šandor Mesaroš, *Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929*, Novi Sad, 1981; Isti, *Mađari u Vojvodini 1929–1941*, Novi Sad, 1989; Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Novi Sad, 1996, 13–24; Eniko A. Sajti, *Hungarians in the Vojvodina 1918–1947*, Boulder, Col. 2003, str. 3–179.

3) ASANU, II9/15; AV, 126/IV, 23427/931; 3105/21, 10909/31; 17001/31; 1011/31; 2511/31; 2512/31; 2519/31; 2523/31; 2789/31; 3505/31; 3868/31; 9660/21; 5221/31; 13914/31; 13913/31; 12980/31; 22565/931; 46471/31; 44407/931; 45762/930; 44066/38; 3963/931; 9302/38; 15194/931; 15461/931; 3841/31; 3105/31; AJ, 398, f. 1; Lj. Dimić, *Kulturna politika*, III, str. 26–29; Das Schicksal, 26E; Hans-Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt/M, Bonn, 1983, str. 320; Senz, *Das Schulwesen*, 95–100, 218; Ilija Pržić, *Zaštita manjina*, Beograd, 1933, 237–238. Ustupci su se sastojali u povećavanju broja nemačkih manjinskih razreda, smeni učitelja koji nisu (dovoljno) znali nemački, učenju „državnog jezika“ tek od III razreda, odobrenju za osnivanje jedne privatne učiteljske škole i jedne građanske itd. Krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina ovi usutpci, koji su postepeno šireni i na Slavoniju, dopunjeni su odobrenjem još nekoliko privatnih srednjih škola i vrtića i slobodnijim radom Kulturbunda – krovne folksdojčerske organizacije. Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana, 1966, str. 84–85, 203, 224–225; Lj. Dimić, *Kulturna politika*, III, str. 49; Senz, *Das Schulwesen*, str. 123–124; AV 126/IV, 50054/940; 49219/940; 51419/940; 51832/940; 12595/940; 30219/38.

4) O njoj se pregovaralo još dvadesetih godina, a prva verzija je sklopljena 1927. (tzv. Bledski sporazum). Budući da su jugoslovenske vlasti smatrale da je ovaj sporazum rumunskoj manjini davao prevelika ovlašćenja (pre svega zasebni rumunski Glavni školski odbor) i u strahu da će druge nacionalne manjine zatražiti slične ustupke, on nikad nije sproveden. Na pritisak Rumunije 1933. je ipak sklopljena konvencija koja je regulisala položaj manjinskih osnovnih škola u oba dela podeljenog Banata. Konvencija je predviđala dolazak kontraktualnih učitelja iz Jugoslavije za srpske škole u Rumuniji i rumunskih u Jugoslaviju, zasebnu školsku upravu, uvoz udžbenika po potrebi, školovanje nastavnčkog podmlatka itd. AJ, 398, f. 1; 66 (pov.), 57/142; 71/185; ASANU, 14387/9936; Arpad Török, *Die rumänisch-jugoslawische Minderheitenkonvention und die Minderheitenfrage*, Nation und Staat, VII, 3, 1933, str. 151–155; László Rehák, *Manjine u Jugoslaviji. Pravno-politička studija* (doktorska teza u rukopisu), Beograd, Novi Sad, 1965, str. 203–211; Branislav Gligorijević, „Jugoslovensko-rumunska konvencija o uređenju manjinskih škola Rumuna u Banatu 1933. godine,“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 7, 1973; Pržić, n. d., str. 151; Lj. Dimić, *Kulturna politika*, III, str. 95–103; Gligor Popi, *Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva rata (1918–1941)*, Novi Sad, 1976, str. 92–103.

5) Krivokapić-Jović, n. d., str. 310–311.

ba tražiti pre svega u nasleđenoj pravnoj, kulturnoj i dr. rascepanosti jugoslovenskih zemalja,¹ ali i u političkim obzirima. Tokom prvih 10 godina nije došlo do unifikacije zakonodavstva, tako da uprkos formalnom unitarizmu dugo nije bilo pravog centralizma. Od kraljeve diktature 1929. on se počeo uvoditi, ali je i to bilo kratkog daha. Podela na banovine je, iako je po nekima izvršena u srpskom interesu, u mnogim oblastima efektivno sprečavala centralno sprovođenje jedinstvene politike. Stvaranje Jugoslovenske radikalne zajednice je nagovestilo svojevrsnu neformalnu federalizaciju zemlje, pri čemu su tri koaliciona partnera podelila interesne sfere.² To je učvrstilo tendenciju da političke elite u pojedinim delovima zemlje same odlučuju o mnogim stvarima, a između ostalog i o postupanju sa nacionalnim manjinama, ako se nova stranka trudila da integriše i predstavnike manjina – radi dekoracije i skupljanja političkih glasova.³ U Hrvatskoj je Hrvatska seljačka stranka već dvadesetih godina imala uz sebe veći deo pripadnika manjina, iako je deo podržavao i socijaliste, ili čak frankovce.⁴ Stvaranjem Banovine Hrvatske 1939. pitanja manjina su prešla u njenu nadležnost, a nove vlasti su se tu potrudile da pridobiju pripadnike manjina za sebe.⁵

Slovenska ljudska stranka, predvođena ministrom unutrašnjih poslova Korošecom, iskoristila je svoj položaj u vladi za nastavak pritiska na nemačku manjinu u Sloveniji. Uprkos politici zbližavanja sa Nemačkom, premijer Stojadinović nije mogao ni hteo da stane na put ovakvoj politici svog ministra, utoliko pre što je nemačka nacionalna manjina posebno u Sloveniji sve više padala pod nacistički uticaj.⁶

Srpski faktor je imao najveći uticaj na položaj nacionalnih manjina u dve glavne manjinske oblasti: u Vojvodini i tzv. Južnoj Srbiji.⁷ Tu je međutim srpska elita morala

1) Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I. Kraljevina Jugoslavija 1914–1941, Beograd, [1988], str. 30–85.

2) B. Petranović, *n. d.*, str. 265–270.

3) D. Biber, *Nacizem...*, str. 185–195, 224; Matthias Annabring, *Volksgeschichte der Donauschwaben in Jugoslawien*, Stuttgart, 1954, str. 64; Mesaroš, *Mađari*, str. 124; Belgrad im Mittelpunkt internationaler Besprechungen. Konstituierung der Regierungspartei, Nation und Staat, IX, 9, 1936; Bewegte innere Entwicklung. Neue außenpolitische Gesichtspunkte. Die deutsche Volksgruppe und die Regierungspartei, Nation und Staat, IX, 7, 1936.

4) AJ 66 (pov.), 99/283; Branislav Gligorijević, „Politička istupanja i organizacija Slovaka i Čeha u Kraljevini SHS”, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 24, 1981, str. 140; Josip Hanzl, Josip Matušek, Adolf Orct, *Borbeni put Prve čehoslovačke partizanske brigade „Jan Žižka z Trnova”*, Daruvar, 1968, str. 48; Geiger, *n. d.*, str. 131.

5) Tako su na primer u Hrvatskoj krajem aprila odobrena pravila Mađarske kulturne zajednice. Mađari u Vojvodini su već dugo pre toga uzalud pokušavali da dobiju odobrenje za osnivanje sličnog kulturnog saveza za celu Jugoslaviju, ili bar za Vojvodinu. Š. Mesaroš, *Mađari...*, str. 209. Nemačka manjina je sredinom 1940. dobila dalje ustupke na polju školstva. B. Biber, *Nacizem...*, str. 223.

6) D. Biber, *Nacizem...*, str. 90; Arnold Suppan, „Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938”, u: Isti, Helmut Rumpel (Hrsg.), *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Sloweniens 1848–1941*, Wien, München, 1988, str. 234.

7) U Vojvodini je, gledano na osnovu zemljo-poseda, nemačko stanovništvo posedovalo nešto veći procenat zemlje nego što je bio njegov procenat u ukupnom stanovništvu pokrajine. Nemci su bili posebno prezastupljeni u kategoriji zemljovlasnika sa posedima između 25 i 50 hektara. Što se Mađara tiče, oni su (ako se izuzmu veleposednici koji i onako po pravilu nisu živeli u zemlji) u celini posedovali manje zemlje nego što bi odgovaralo njihovom udelu u celokupnom stanovništvu. Oni su imali najveći procenat maloposednika sa imanjima ispod 2,5 hektara. (Detaljnije v.: Bogumil Hrabak, *Dezertersvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918*, Novi Sad, 1990, str. 15). Folksdojčeri su (uz Jevreje) bili i nesrazmerno snažno zastupljeni u posedu vojvođanske industrije. (Petranović, *n. d.*, str. 58). Posle „nacionalizacije” banaka u Vojvodini, nemački novčani zavodi su imali oko 25% kapitala u pokrajini, srpski 60%, a mađarski oko 10%. (Boris Kršev, *Bankarstvo u Dunavskoj banovini*, Novi Sad, 1998, str. 47; Mesaroš, *Položaj...*, str. 105; Nikola Gačeša, *Privreda Vojvodine između dva svetska rata*, u: Isti, *Radovi iz agrarne istorije i demografije*, Novi Sad, 1995, str. 200). U južnim krajevima su vlasnici većih poseda bili uglavnom begovi - većinom muslimani. Ali Hadri navodi da su na Kosovu i Metohiji 1910. begovi bili vlasnici 40% obradivog zemljišta. (Hadri, *n. d.*, str. 57). Ovaj procenat se svakako umanjio tokom narednih decenija, a, treba imati na umu i to da su begovi činili samo oko 10% muslimanskog stanovništva. (Vladan Jovanović, „Turci u Južnoj Srbiji 1918–1929”, *Srpska slobodarska misao*, III, 10, 2001, str. 135). Ovo svedoči i o znatnim socijalnim razlikama među

da tokom međuratnog razdoblja vodi računa o mnogim činionicima. Svakako najvažniji je bio broj i raspored pripadnika manjinskih i većinskog naroda. Drugi činilac je bila ekonomska moć pripadnika manjina, kao i uticaj njihovih zemalja matice.¹

Zbog činjenice da su Srbi kako u Vojvodini tako na Kosovu i Metohiji u stvari bili manjina, srpski vodeći krugovi su morali da svoju manjinsku politiku usklađuju sa time, čineći određene ustupke pripadnicima manjina. Ovo je posebno bilo važno na jugu gde su Albanci od samog početka pokazivali sklonost da se oružjem opiru vlastima nove države (baš kao što su se opirali i Turskom carstvu) koja nije bila dovoljno jaka da ih umiri samo sredstvima prinude.² Zbog toga je tražen nevoljni kompromis sa muslimanskim elitama i njihovo delimično uključivanje u vladajuće strukture, pre svega na lokalnim nivoima. Tako je npr. u Južnoj Srbiji vrlo veliki broj predsednika opština bio albanske ili turske narodnosti u vreme kad su u Vojvodini (do 1927) opštinama upravljali imenovani vladini komesari. Takođe, u to vreme je u Narodnoj skupštini sedelo više od deset narodnih po-

muslimanima, posebno ako se uzme u obzir mnogoljudnost albanskih porodica na koju ukazuje i Hadri. (Hadri, *n. d.*, str. 58.) Što se slabo razvijene industrije južnih krajeva tiče, ona je bila uglavnom u rukama hrišćana, delom Cincara. (Mil. R. Gavrilović, *Privreda Južne Srbije*, Skopje, 1933, str. 92–112) Kad je bankarstvo u pitanju, za njim je u tursko doba bilo malo potrebe, a još manje uslova. Ono se u južnim delovima zemlje razvija tek od 1918, dobrim delom u režiji Narodne radikalne stranke. (Krivokapić-Jović, *n. d.*, str. 184)

1) Uloga manjinskog pitanja u međudržavnim odnosima sa zemljama maticama je bila uglavnom drugorazredna: ekonomska i pitanja visoke politike su uvek imala primat, a manjine su uglavnom korišćene kao sredstvo pritisaka i moneta za potkusurivanje. Ipak, njihov položaj je jednim delom zavisio i od međudržavnih odnosa: njihovo poboljšavanje ili želja za njim su ga popravljali, a zaoštavanja u bilateralnim odnosima su pogoršavala i položaj nacionalnih manjina – i to sa obe strane granice. Treba imati međutim u vidu da su zemlje matice po pravilu videle svoje manjine u Jugoslaviji kao oruđe svoje spoljne politike, a ne dobro po sebi koje treba štiti iz čisto humanističkih razloga. (Up. Höpfer, *n. d.*, str. 119, 314–322, 341–342, 351; Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Beograd, 1971, str. 318–319, Isti, *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*, Beograd, 1976, str. 187, 198, 244, 385, 396, 412; D. Biber, *Nacizem...*, str. 90; Gligor Popi, *Jugoslovensko-rumunski odnosi, 1918–1941*, Novi Sad, 1984, str. 67, 76–77, 98, 104–105, 117, 132–133; C. A. Macartney, *Hungary and Her Successors. The Treaty of Trianon and its Consequences 1919–1937*, London, New York, Toronto 1937, str. 457; Anikó Kovács-Bertrand, *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1919–1931)*, München, 1997, str. 286; Suppan, *Zur Lage*, 234; Isti, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938*, München, Wien, 1996, str. 819, 826, 830, 899–900; Isti, „Jugoslavija i Austrija od 1919. do 1938. Susjedstvo između kooperacije i konfrontacije”, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 1986, str. 11; Želimir Bob Juričić, *Ivo Andrić u Belinu 1939–1941*, Sarajevo, 1989, str. 59, 62, 66, 89–90; Anthony Komjathy, Rebecca Stockwell, *German Minorities and the Third Reich. Ethnic Germans of East-Central Europe Between the Wars*, London, New York, 1980, str. 132; Karl-Heinz Grundmann, *Deutschumpolitik zur Zeit der Weimarer Republik. Eine Studie am Beispiel der deutsch-baltischen Minderheit in Estland und Lettland*, Hannover-Dören, 1977, str. 216; AJ, 38, 47/105; 48/106; 184/331; Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (dalje: PA), Abteilung IIb, Nationalitätenfrage, Fremdvölker in Jugoslawien, Politik, 6, Jugoslawien, Bd. 2 - 5; PA, Abt. IIb, Unterrichtsweesen, Politik 17, Jugoslawien, Bd. 1; Abt. II, Politische Beziehungen, Jugoslawien und Deutschland, Politik 2, Jugoslawien, Bd. 3; Abt. IIb, Deutschumt in Jugoslawien, Politik 25, Jugoslawien, Bd. 1) Najmanje je za svoju manjinu radila Albanija – zbog vojne, političke i ekonomske slabosti, unutrašnje nestabilnosti, kao i činjenice da su izbegli Kosovari bili najžešća opozicija Ahmedu Zogu koji je od kraja 1924. do 1939. upravljao Albanijom. Opasnost za Jugoslaviju sa te strane je pretila mnogo više od mešanja Italije i njenog korišćenja albanskog iredentizma, posebno posle okupacije Albanije. (Up. Giovanni Zamboni, *Mussolinis Expansionspolitik auf dem Balkan*, Hamburg 1970, str. 464; Michael Schmidt-Neke, *Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien (1912–1939). Regierungsbildung, Herrschaftsweise und Machteliten in einem jungen Balkanstaat*, München, 1987, str. 159; Bernd J. Fisher, *Albania at War 1939–1945*, West Lafayette, 1999, str. 7–72; Vinaver, *Fašizam*; Hadri, *n. d.*, 71; Avramovski, „Prilog pitanju italijansko-albanske propagande na Kosovu i Metohiji u vreme Minhenske krize i okupacije Albanije” *Istorijski glasnik*, 2–3, 1964; AVII, pop. 17, k. 95a, f. 2, d. 1; k. 26, f. 2, d. 35.

2) Bogumil Hrabak, „Reokupacija oblasti srpske i crnogorske države sa arbanaskom većinom stanovništva u jesen 1918. godine i držanje Arbanasa prema uspostavljenim vlastima”, *Gjurmene albanologjike*, 1, 1969; Isti, „Stanje u Vardarskoj Makedoniji u jesen i zimu 1918” *Istorijski glasnik*, 4, 1966; Isti, *Džemijet*, str. 11–49; Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921*, Beograd, [1988], str. 227–232; Dimić, Borozan, *n. d.*, I–II, passim.

slanika Albanaca i Turaka,¹ kada je svega jedan ili čak nijedan predstavnik „bratskog Čehoslovačkog naroda” uspevaio da dobije mandat.² Sličnih primera bilo je još, a i u drugoj polovini dvadesetih godina i tokom tridesetih, kad Albanci i Turci više nisu imali svoju zasebnu političku organizaciju, njihovi predstavnici su, posebno od sredine tridesetih godina, dobijali mesta u Narodnoj skupštini i kasnije Senatu.³

Zaključak

U celini uzevši, politika srpskog faktora prema manjinama na teritorijama koje je srpska elita videla kao istorijski i etnički srpske, nije se u osnovi razlikovala od stavova slovenačkih i hrvatskih elita prema nacionalnim manjinama na njihovim nacionalnim teritorijama.⁴ Razloge je trebalo tražiti u dobrim delom konfliktnoj istoriji odnosa⁵ pripadnika manjina sa pripadnicima tri vodeća naroda u državi, naraslom pobeđničkom (a u sebe ipak nesigurnom) nacionalizmu, delimičnoj ekonomskoj inferiornosti, iredentizmu većine matičnih država nacionalnih manjina i drugim faktorima. Ono što je bilo zajedničko srpskim, hrvatskim i slovenačkim elitama u pogledu na manjine bio je osećaj da je nova država trebalo da ispravi istorijske nepravde, jedan od čijih nosilaca su bili i pripadnici nacionalnih manjina – od kojih su najveće (Mađari, Nemci, Albanci, Turci) pripadale nekada vodećim narodima propalih carstava sa kojima su ih Južni Sloveni identifikovali, i sa kojima su se oni sami dobrim delom (iako nekad nesvesno) poistovećivali. Na taj način je istorijski resantiman protiv bivših imperija prenošen, često neopravdano, na široke mase manjinskog stanovništva. Tako su Slovenci optuživali Nemce za denacionalizaciju polovine svoje prvobitne nacionalne teritorije, uskraćivanje nacionalnih prava i ekonomsko tlačenje. Hrvati su Mađarima takođe spočitavali pokušaje asimilacije i ograničavanje slobode razvoja Hrvatske. Što se Nemaca tiče, oni su (uz pripadnike drugih, malobrojnijih manjina, kao što su bili Česi, Slovaci itd.) viđeni kao opasni ekonomski konkurenti koji su u privrednoj utakmici dobrim delom potiskivali Hrvate. Slične su bile zamerke koje su Srbi upućivali pripadnicima ovih naroda.⁶ Kad su pak u pitanju bili Albanci, oni su optuživani da su na silu zauzeli svete srpske zemlje. Zanimljivo je da je pri tom gledanje na Turke bilo mnogo blaže, iako bi po logici stvari trebalo očekivati da se oni vide kao glavni krivci i za albanska nasilja. Za ovaj blaži stav postojala su dva razloga: oni su još pred kraj turske vladavine smatrani za pitomije i dobronamernije od Arbanasa, a posle propasti

1) Hrabak, *Džemijet*, str. 61–95, 109–116, 163–195. Džemijet je 1923. imao čak 14 poslanika. (Bogumil Hrabak, „Jugoslovenska muslimanska organizacija prema muslimanima Sandžaka, Kosmeta i Makedonije 1919–1929. godine”, *Novopazarški zbornik*, 19, 1995, str. 168).

2) B. Gligorijević, „*Politička istupanja...*”, str. 141–143, 150–151; Leopold Lenard, „Narodne manjine u SHS”, u: *Jubilarni zbornik života i rada SHS 1. decembar 1918–1928*, Beograd 1928, str. 730, 732; Hanzl, Matušek, Orct, 49.

3) Biografski leksikon. Narodno predstavništvo. Senat. Narodna skupština, Beograd, 1939, passim.

4) Zoran Janjetović, „Državotvorne ideje Srba, Hrvata i Slovenaca o nacionalnim manjinama”, u: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (ur.), *Dijalog povijesničara-istoričara*, 1, Zagreb, 2000.

5) V. Zoran Janjetović, „Istorijski uzroci odnosa Hrvata i Srba prema nacionalnim manjinama u jugoslovenskoj državi 1918–1941. godine”, u: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (ur.), *Dijalog povijesničara-istoričara*, 2, Zagreb, 2000 (i tamo navedena literatura).

6) Srbi su nekad bili skloni da i vojvodanske Švabe, koje su i same bile manjinsko stanovništvo, poistovećuju sa omrznutom Habzburškom monarhijom. (Up. Zoran Janjetović, *Südost-Forschungen*, 58, 1999, str. 127)

Osmanskog carstva, nove vlasti su sa njima vrlo brzo našle zajednički jezik – koristeći delom i njihov animozitet prema Albancima. Tako su u novoj državi oni paradoksalno postali uzor građanske čestitosti i lojalnosti.¹

Na osnovu svega ovoga, može se reći da je manjinska politika koja se vodila u raznim delovima Kraljevine SHS/Jugoslavije doduše bila uglavnom ista, ali je delom izvirala iz različitih izvora. Zajednički izvor joj je bio osećaj istorijske nepravde i nacionalizam vodećih naroda, ali su brojne nijanse na terenu bile plod lokalnih uslova i potreba vladajućih elita. Srpski faktor kao takav nije uspevao da oblikuje celokupnu manjinsku politiku Kraljevine, baš kao što često nije uspevao ni u drugim sferama da se izbori za svoju prevlast. Ovo mu je u većoj meri polazilo za rukom samo u oblastima državnog života i na teritorijama za koje slovenački, hrvatski ili bosansko-muslimanski faktori nisu bili direktno zainteresovani. U krajevima u kojima ovi jesu bili zainteresovani, obično su oni bili ti koji su odlučivali o glavnim smernicama politike ili su na nju snažno uticali. Slično je važno za manjinsko pitanje: lokalne elite su bile odlučujuće za njihov položaj, a (vrlo uslovno rečeno) probeogradska orijentacija manjina je postojala samo tamo gde je uticaj centralne vlade bio jači. Pri tom su se, zbog navedenog stava vodećih krugova sva tri priznata naroda, stavovi srpske elite često poklapali sa onima ostala dva, ili su bili slični. Do razmimoilaženja po tom pitanju je dolazilo iz razloga praktične politike, a ne iz načela. Zbog toga u pitanju politike prema manjinama međuratna Jugoslavija, kao i u mnogim drugim, nije uspevala da potpuno funkcioniše kao celina. Sličnosti u manjinskoj politici elita tri vodeća naroda su bile proizvod sticaja okolnosti, a ne usaglašavanja politike. Srpski faktor nije u potpunosti uspevao da upravlja sudbinom manjina ni na teritoriji koju je smatrao istorijski i etnički svojom, a njegov uticaj na položaj manjina u drugim delovima zemlje je ostao više nego slab. Pri tom su elite druga dva naroda nekad sa manjinama na svojoj teritoriji postupale mnogo oštrije nego što je sebi to mogla da dozvoli srpska elita, koja, npr. u slučaju Nemaca u Sloveniji, ni uprkos spoljnopolitičkim razlozima od značaja za celu zemlju, nije uspevala da utiče da se ta politika ublaži.

1) AVIL, pop. 17, k. 26, f. 3, d. 50. Karakteristično je da su srpske vlasti već tokom Prvog balkanskog rata počele da mestimično koriste Turke protiv makedonskog stanovništva bugarskih simpatija. (Dotation Carnegie pour la paix internationale, Enquête dans les Balkans. Rapport présenté aux directeurs par les membres de la Commission d'enquête, Paris, 1914, str. 129, 131)

Summary

The Influence of the Serbian Factor on the Situation of National Minorities in Yugoslavia between the Two World Wars

The paper deals with the attitude of the Serbian elite toward the national minorities in Yugoslavia 1918–1941. It depicts shortly the history of relations of the Yugoslav peoples with peoples who became national minorities in Yugoslavia, as well as their position within the new state. The author analyzes the influence of the „Serbian factor” on the position of the national minorities, in various parts of the Serbian-inhabited territory. He also compares this influence in the territories predominantly controlled by the elites of other two „state peoples”, the Croats and Slovenes. His conclusion is that the influence of the Serbian elite was stronger but not always decisive in the historically Serbian territories, whereas it was almost non-existent in the Slovenian- and Croatian-controlled parts of the country.

Mr Petar DRAGIŠIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

JUGOSLAVIJA, BUGARSKA I STATUS VARDARSKJE MAKEDONIJE 1944/45.

Posrtanje Otomanske imperije tokom 19. veka dramatično je promenilo geopolitičke odnose na Balkanskom poluostrvu i na istorijsku scenu iznelo mlade balkanske nacije, koje su započele dugu borbu za međunarodno priznanje i „zaokruživanje” svojih etničkih prostora. Obrazovanje nacionalnih država na Balkanu pratio je razvoj rivaliteta i neprijateljstva, budući da su balkanski „nacionalizmi” težili teritorijalnim širenjima. Makedonsko pitanje predstavljalo je kamen spoticanja u srpsko-bugarsko-grčkim odnosima od druge polovine 19. veka i značajno ometalo saradnju tri naroda na daljem potiskivanju Otomanske imperije sa Balkanskog poluostrva. Sporenja oko budućnosti Makedonije manifestovala su se u pokušajima širenja kulturnih uticaja, kao i u sukobima gerilskih grupa, podržanih od susjednih država, koji su krajem 19. i početkom 20. veka doveli do svojevrsnog „rata niskog intenziteta” u spornoj turskoj provinciji.

Ulazak Vardarske Makedonije u sastav Kraljevine Srbije posle balkanskih ratova 1912–1913. i stvaranje jugoslovenske države nisu doveli i do konačnog rešenja „makedonskog pitanja”, jer je nespремnost određenih krugova u Bugarskoj da se pomire sa gubitkom Makedonije predstavljala destabilizirajući faktor u odnosima Jugoslavije i Bugarske između dva rata.

U socijalističkom periodu jugoslovenske države Makedonija je, sa statusom republike, bila formalno ravnopravna sa ostalim federalnim jedinicama Jugoslavije. Priznanje makedonske nacije u socijalističkoj Jugoslaviji omogućilo je dalje učvršćivanje makedonskog nacionalnog identiteta, što je i stvorilo preduslove da se u procesu raspadanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Republika Makedonija 1991. godine izdvoji iz sastava federacije i preuzme puni međunarodno-pravni suverenitet. Na ovaj način makedonsko pitanje rešeno je početkom 90-ih godina formiranjem nove države na tlu bivše Jugoslavije. Od teritorije, koja je krajem 19. i početkom 20. veka predstavljala objekat sučeljavanja susjednih nacionalnih pokreta, Makedonija se krajem 20. veka razvila u suverenu državu. Iako jačanje makedonskog nacionalnog identiteta i izdvajanje Makedonije iz jugoslovenske federacije 1991. godine nisu doveli do oružanih sukoba, kakvi su tokom 90-ih godina potresali tlo bivše Jugoslavije, Makedonija se sa novim bezbednosnim izazovima suočila na početku 21. veka, kada su etnički sukobi (makedonsko-albanski) zemlju doveli na ivicu građanskog rata. Događaji koji su prethodili „Ohridskom sporazumu”

podsetili su na žilavost nacionalnih sporenja na Balkanu i otvorili novo poglavlje „makedonskog pitanja”.

Makedonsko pitanje i odnosi jugoslovenske i bugarske komunističke elite od početka Drugog svetskog rata u Jugoslaviji do jeseni 1944. godine

Prevratom u Bugarskoj i dolaskom na vlast vlade Otečestvenog fronta (koalicije sa komunistima kao odlučujućim faktorom), kao i uspostavljanjem komunističke vlasti u Jugoslaviji u završnoj etapi Drugog svetskog rata stvoreni su uslovi za početak novog odnosa između novih režima u Jugoslaviji i Bugarskoj. Ideološka podudarnost dva režima i činjenica da su se Jugoslavija i Bugarska našle u sovjetskoj interesnoj sferi nametnule su potrebu radikalne promene prirode odnosa dva suseda. Valjalo je prevazići negativna istorijska iskustva, od kojih su najsvježija bila vezana za bugarsko učešće u okupaciji Jugoslavije.

Prva konkretna mera u tom pravcu uspostavljanja saradnje dva komunistička režima učinjena je 5. oktobra 1944. godine kada se u rumunskom gradu Krajovi Tito sastao sa delegatima vlade Otečestvenog fronta (OF-a) Dobrijem Terpeševim i Petrom Todorovim. Postignuta je saglasnost o vojnoj saradnji u borbi protiv Nemaca, kao i da će „sva pitanja koja proističu iz savezničkih odnosa biti rešavana u duhu bratskih i zajedničkih interesa naroda Jugoslavije i Bugarske”. Na osnovu tog sporazuma bugarske trupe su učestvovalе u završnim operacijama u Jugoslaviji. Do tada okupacione trupe pojavile su se u ulozi oslobodilaca. Vojna saradnja bugarskih trupa sa jedinicama NOVJ odvijala se od južne Srbije i Makedonije do krajnjeg zapada zemlje. Vojna saradnja, iako je najavila prekretnicu u jugoslovensko-bugarskim odnosima, nije prošla bez manjih konflikata. Za povremene incidente su i jedni i drugi okrivljavali drugu stranu. Vojnu saradnju su, osim toga, pratila i kontroverzna vrednovanja bugarskog učešća u oslobađanju Jugoslavije.

Pokazatelj novog odnosa Jugoslavije i Bugarske predstavljao je pokušaj formiranja tzv. južnoslovenske federacije. Radi se o ideji koju je, prema dosadašnjim istraživanjima, pokrenuo Staljin prilikom Brozovog boravka u SSSR-u, septembra 1944. godine. Plan o ujedinjenju Jugoslavije i Bugarske nije, međutim, bio realizovan, pre svega zbog spoljno-političkih okolnosti koje nisu išle u prilog takvom savezu – protivljenja Velike Britanije i SAD-a. Pregovore o federaciji ometali su i protivurečni stavovi dve strane o strukturi buduće federacije. I pored neuspeha pregovora o jugoslovensko-bugarskoj federaciji odnos dva suseda bio je u usponu. Sredinom 1945. godine došlo je do uspostavljanja diplomatskih odnosa Jugoslavije i Bugarske, kao i do realizovanja prvih privrednih i kulturnih kontakata.

Uprkos jačanju odnosa dve države, koje su se krajem Drugog svetskog rata našle u istom (sovjetskom) bloku, tradicionalno makedonsko pitanje zadržalo je, istina u drugačijim formama, svoju aktuelnost.

Nesuglasice u pogledu statusa Vardarske Makedonije došle su do izražaja već sa početkom Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije, kada je Metodij Šatorov - Šarlo, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, svojevoljno partijsku organizaciju u Makedo-

niji priključio Bugarskoj radničkoj partiji.¹ Aktivnost Metodija Šatorova izazvala je oštru reakciju vrha Komunističke partije Jugoslavije. U pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju (24. jula 1941. godine) Tito je aktivnost Šatorova ocenio kao „antipartijsku” i „kontrarevolucionarnu”. Broz je obavestio Pokrajinski komitet o smenjivanju Šatorova i njegovom isključivanju iz Partije.²

Budući da je iz CK BRP(k) jugoslovenskom partijskom vrhu saopšteno da je priključivanje makedonske partijske organizacije Bugarskoj radničkoj partiji sprovedeno na osnovu zahteva Kominterne, Broz se, tražeći obrazloženje, 4. septembra 1941. obratio Izvršnom komitetu Kominterne. Dva dana kasnije on se direktno obratio i Centralnom komitetu BRP(k), kojom prilikom je optužio rukovodstvo CK BRP(k) da ono snosi odgovornost za događanja u PK KPJ. Izvršni komitet Kominterne je, međutim, još pre intervencije jugoslovenske strane, „presudio” da partijska organizacija u Makedoniji treba da ostane u sastavu KPJ, sa čime se na kraju saglasio i CK BRP(k).³

Do novog spora dve komunističke partije u vezi sa pitanjem sudbine Vardarske Makedonije došlo je decembra 1943. godine, povodom deklaracije Otečestvenog fronta o makedonskom pitanju. U deklaraciji je, naime, izneta teza o budućnosti Makedonije izvan Jugoslavije. Kao „spanosonosno rešenje” označena je „celokupna slobodna i nezavisna Makedonija”. Prema autoru deklaracije, takva slobodna i nezavisna Makedonija više ne bi predstavljala jabuku razodora na Balkanu, već bi naprotiv postala „zdrava karika” ujedinjenja među balkanskim narodima. U zaključku deklaracije istaknuta je parola „Živeo slobodno samoopredeljenje Makedonije!”⁴

Deklaracija nije ostala bez odgovora jugoslovenske strane. Kao i u slučaju Metodija Šatorova, jugoslovensko rukovodstvo je i tada, možda još eksplicitnije reagovalo. U telegramu od 24. januara 1944. godine Broz je poručio Georgiju Dimitrovu da je teza o ujedinjenoj Makedoniji „koja ne treba da se prisajedini nikome, već da bude potpuno samostalna” suprotna odluci AVNOJ-a, te da je „neprijateljska narodnooslobodilačkoj borbi”.⁵ U telegramu Centralnom komitetu BRP(k) Dimitrov se kritički osvrnuo na tekst deklaracije, istakavši da u tom trenutku nije trebalo istaći parolu za slobodnu i nezavisnu Makedoniju.⁶ U poruci od 28. jula 1944. godine Georgi Dimitrov je obavestio Broza da je od vrha Bugarske radničke partije zatražio da podrže makedonsku politiku buduće Jugoslavije, te da ne ulaze u sporove oko teritorijalnih pitanja. Dimitrov je u poruci jugoslovenskom lideru odlučno negirao mogućnost da bugarski komunisti zahtevima za teritorijalnim promenama ugroze integritet buduće jugoslovenske države, istakavši da „ne može biti ni govora o oduzimanju jugoslovenske Makedonije od Jugoslavije”.⁷

1) B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd, 1971, str. 139–140.

2) Istorijski arhiv KPJ, VII, str. 37–38.

3) Isto, str. 45–48, 50; B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, str. 144–148. I posle rešenja slučaja Šatorov, nisu prestali pokušaji BRP da utiče na delovanje makedonskih komunista. Od jeseni 1941. godine znatan uticaj na Pokrajinski komitet imao je delegat BRP-a Bojan Blgaranov.

4) Istorijski arhiv KPJ, VII, str. 286–287.

5) Isto, str. 287.

6) Добрин Мичев, *Македонският въпрос и Българо-Югославските отношения 9 септември 1944–1949*, София 1994, стр. 51–52.

7) Izvori za istoriju SKJ, 18, str. 351.

Vardarska Makedonija u jugoslovensko-bugarskim odnosima tokom prvih meseci režima Otečestvenog fronta

Eho starih sporova dve partije u pogledu dalje sudbine Vardarske Makedonije mogao se osetiti i nakon prevrata u Sofiji septembra 1944. godine, koji je na vlast doveo frontovsku koaliciju predvođenu Bugarskom radničkom partijom (komunista). Da počeci vojne saradnje, kao i planovi o federaciji nisu do kraja uklonili tragove nesporazuma iz prethodnih godina pokazao je i boravak jugoslovenske delegacije u Sofiji, koju su činili Svetozar Vukmanović Tempo, te makedonski lideri Lazar Koliševski i Mihailo Apostolski. Prilikom sastanka sa liderima BRP(k) Vukmanović je na pokušaj Trajča Kostova da obema stranama pripiše nedovoljnu imunost na nacionalizam i šovinizam, uzvratilo imputirajući bugarskoj strani šovinstički i velikobugarski pristup tokom prethodnih godina. Tempo je otišao i korak dalje i optužio Bugarsku radničku partiju da je pokušajem pripajanja makedonske organizacije, što je na početku rata u Jugoslaviji trebalo da sprovede Metodij Šatorov, nastojala da „politički sankcioniše pripajanje Makedonije Bugarskoj koje je izvršio (bugarski – P. D.) okupator”. Vukmanović nije propustio priliku da se kritički osvrne i na već pomenutu deklaraciju Otečestvenog fronta. Posebne zamerke Tempo je izneo na račun deklaracije OF-a, koja je po njemu bila inspirisana težnjom da se spreči da „Makedonija postane slobodna i ravnopravna u okviru jugoslovenske zajednice naroda”.¹

Za jugoslovensku stranu je od presudne važnosti bila činjenica da, kako se može zaključiti prema raspoloživim izvorima, Moskva nije bila spremna da podrži eventualne aspiracije bugarskih komunista prema Vardarskoj Makedoniji. U instrukcijama CK SKP(b) Kornjejevu naloženo je da se Brozu prenese da, kada je reč o makedonskom pitanju, jugoslovenska strana može biti „mirna”, te da proglasi Otečestvenog fronta za sovjetsku vladu „nisu obavezujući”.²

Tačku na nesporazume iz bliske prošlosti bugarsko rukovodstvo stavilo je javnom podrškom politici KPJ prema Vardarskoj Makedoniji, do čega je došlo sredinom oktobra 1944. godine, kada je u *Rabotničeskom delu*, organu Bugarske radničke partije, objavljena deklaracija bugarske vlade kojom se podržavaju odluke AVNOJ-a o formiranju makedonske federalne jedinice u okviru Jugoslavije, kao i odluke ASNOM-a od 2. avgusta 1944.³ U poruci Titu (2. novembra 1944) Centralni komitet BRP(k) je, takođe, podržao formiranje makedonske federalne jedinice u sastavu Jugoslavije: „Specijalno u vezi sa stvaranjem makedonske slobodne države u okviru nove federativne Jugoslavije (...) mi vam stavljamo do znanja da naša Partija i naš narod najtoplije pozdravljaju novu makedonsku državu.”⁴

Usledile su zatim i druge reakcije bugarskih zvaničnika kojima je afirmativno ocenjivana jugoslovenska politika prema Vardarskoj Makedoniji. Status Vardarske Makedonije u okvirima nove Jugoslavije nije dovođen u pitanje. U tekstu u *Rabotničeskom delu* od 21. oktobra 1944. godine Todor Pavlov je zasedanje ASNOM-a 2. avgusta u manastiru Prohor Pčinjski okarakterisao kao postavljanje „granitnih temelja slobodnoj makedonskoj državi koja ulazi kao ravnopravni član u novu Demokratsku Federativnu Jugoslaviju”. Dva meseca kasnije, u tekstu objavljenom u istom listu ocenjeno je da je makedonski narod „prvi put u svojoj istoriji priznat suverenim narodom, sa pravom da ima svoju slobodnu

1) S. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče I*, Beograd, 1971, str. 416–423.

2) AJ, CK SKJ, CK KPJ, KI 1944/120, CK SKP(b)–Kornjejevu, septembar 1944.

3) Д. Мичев, *н. д.*, стр. 62.

4) Istorijski arhiv KPJ, VII, str. 367–369.

državu kao ravnopravni član federativne Titove Jugoslavije”. U tekstu je dalje naglašeno da je makedonskom narodu u novoj Jugoslaviji, kao i ostalim narodima, omogućeno slobodno razvijanje nacionalne kulture.¹

Serijski javnih odobranja politike novog jugoslovenskog režima prema Vardarskoj Makedoniji time nije bila iscrpljena. Tako je marta 1945. godine, u okviru rezolucije VIII plenuma Bugarske radničke partije, pozdravljeno „davanje nacionalne ravnopravnosti Makedoncima u okviru nove Jugoslavije”.² Javnoj podršci politici Beograda prema Vardarskoj Makedoniji pridružili su se i najviši funkcioneri BRP(k). Tako je, u okviru predavanja održanog 20. aprila 1945. godine na kursu partijskih aktivista, Vladimir Poptomov, pored ostalog, rekao i sledeće: „Naša je partija priznala to rešenje makedonskog pitanja, koje je dala Titova Jugoslavija Vardarskoj Makedoniji (...) To rešenje naša partija priznaje za pravilno i progresivno. Ono je u potpunoj saglasnosti s politikom naše partije koja je bila samoopredeljenje makedonskog naroda. Titova Jugoslavija je dala Makedoncima puno pravo da se samoopredele i oni su se samoopredelili, ostajući autonomija ili tačnije federalna država u granicama federativne Jugoslavije. Na taj način ono što nisu mogle da reše balkanske dinastije, balkanske reakcionarne buržoazije, fašisti i šovinisti u mnogo krvavih ratova, razrešio je demokratski narodni pokret Tita. On je baš priznao pravo makedonskog naroda, Makedoncima, na posebnu naciju. Do tada velikosrpski hegemonisti gonili su Makedonce još i zato jer su govorili svoj jezik, nisu im priznavali nikakvo pravo na naciju, nazivajući ih ‘pravi Srbi’, a Makedoniju su nazivali Južna Srbija, Dušanova Srbija.”³ Decembra iste godine prilikom obraćanja Narodnom sobranju Georgi Dimitrov je, između ostalog, naglasio da je „osnovni deo Makedonaca dobio svoju nacionalnu slobodu i ravnopravnost u okviru Jugoslavije”.⁴

Izrazi javne podrške politici jugoslovenskog režima prema Vardarskoj Makedoniji, kojih je, od jeseni 1944. godine bilo u reakcijama bugarskih komunista, nisu se poklapali sa reagovanjima pojedinih, još aktivnih, opozicionih krugova u Bugarskoj. U listu Demokratske partije *Zname*, u jesen 1945. godine, kritikovana je politika jugoslovenskog režima u Vardarskoj Makedoniji. Istovremeno je dokazivan bugarski nacionalni identitet stanovnika Makedonije.⁵ U tekstu pod naslovom „Makedonska nacionalnost” od 12. oktobra 1945. godine osporeno je postojanje makedonskog naroda. Prema autoru teksta objavljenog u listu *Zname* pojam nacije određuje „zajednički jezik i kultura, ali ne i teritorija koju on naseljava”. „Ako bismo pošli tom logikom izašlo bi da u Bugarskoj žive Trakijci, Mizijci i Makedonci, ali ne i bugarski narod.”⁶

Jugoslovensku politiku prema Vardarskoj Makedoniji osporavao je u svojim tekstovima u listu *Svoboden narod* i Krsto Pastuhov. Pastuhov je istakao da je rešenje makedonskog pitanja stanovništvu Vardarske Makedonije nametnuto silom.⁷ U tekstu pod naslovom „Bugarsko-jugoslovensko zbliženje,” objavljenom 7. oktobra 1945. godine, Pastuhov je opravdanost bugarskih pretenzija ka nacionalnom ujedinjenju dokazivao poredeći

1) S. Nešović, *Jugoslavija – Bugarska, ratno vreme 1944–1945*, Beograd, 1978, str. 295, 298–300.

2) AJ, CK SKJ, IX, 15/IV-10

3) AJ, CK SKJ, IX, 15/IV-11, Predavanje Vladimira Poptomova na kursu partijskih aktivista „Nacionalna politika partije i njeni zadaci”, 20. 4. 1945.

4) Georgi Dimitrov, *Съчинения*, 11, str. 408.

5) *Isto*, str. 169.

6) AJ, CK SKJ, IX, 15/II-9, Pregled pisanja bugarske štampe u oktobru 1945. godine.

7) Д. Мичев, *н. д.*, str. 170–171.

ih sa ujedinjenjem Srba, Hrvata i Slovenaca.¹ Bugarska opoziciona štampa je kritikovala i, kako je isticano, nedovoljnu autonomiju Makedonije u jugoslovenskoj federaciji i nepri-
znavanje bugarske manjine u Makedoniji.²

Prema procenama jugoslovenskih diplomata u Sofiji, kolebanja oko statusa Vardarske Makedonije postojala su i u redovima Bugarske radničke partije: „Iskrene prijatelje Jugoslavija ima samo u Bugarskoj komunističkoj partiji mada i ovde mislimo da su pojedini komunisti, čak i iz vođstva, opterećeni makedonskim kompleksom. Naravno da to ne smeju da kažu javno možda ni svojim najbližim prijateljima, ali izgleda nam da nisu ubeđeni da je Makedonija našla rešenje svoga pitanja u okviru Titove Jugoslavije.”³ Prema izveštaju jugoslovenskog poslanstva u Sofiji, reakcija otečestvenofrontovskih časopisa i *Rabotničeskog dela* u oktobru 1945. godine na „smutnje Krste Pastuhova i kompanije” nije bila dovoljno snažna. Kao izuzetak navedena su dva članka u *Otečestvenom frontu* i *Rabotničeskom delu* o makedonskom pitanju, kao i govor Trajča Kostova na mitingu u Sofiji, koji se osvrnuo i na „pokušaj reakcionara da pomute odnose između Bugarske i Jugoslavije postavljajući pitanje Makedonije”.⁴

Pojedine kritike jugoslovenske politike prema Vardarskoj Makedoniji, čije je ishodište bilo u delu bugarske, pre svega opozicione javnosti, izazvale su i jugoslovenski odgovor, i to „sa najvišeg mesta”. U oštro intoniranom govoru u Skoplju 11. oktobra 1945. godine Josip Broz je analizirao stavove bugarskih opozicionih krugova o makedonskom pitanju: „Evo u bratskoj Bugarskoj se javljaju elementi koji govore da Makedonci nisu slobodni. Kažite im da li ste slobodni ili niste! (...) Ima tamo u Bugarskoj sada ljudi koji sastavljaju neke memorandume i šalju ih velikim saveznicima, tražeći tobože da se Makedonija ujedini, da se ujedine Pirinska, Jegejska i Vardarska Makedonija. Pod čijim pokroviteljstvom? Pod pokroviteljstvom stranih sila (...) Sada su se odjednom našli oni da govore kako Makedonci nisu slobodni (...) A isti ti ljudi bili su ovdje tri i po godine. I šta su učinili? (...) Imate fotografije šta su učinili: iskasapljena tijela najboljih makedonskih sinova, popljačkani i popaljeni domovi. To su oni učinili. I oni danas imaju smjelosti da govore o slobodi i o tome kako bi Makedoniju trebalo izdvojiti iz federativne Jugoslavije i stvoriti neku novu, tobože slobodnu Makedoniju, koja će biti pod tuđim pokroviteljstvom (...) To pišu u sofijskom listu 'Svoboden narod' bugarski socijaldemokrati koji su izvan Otečestvenog fronta. Priznajem da mi to čak ni od njih nismo očekivali. Nismo očekivali takav odgovor na našu pruženu bratsku ruku...”⁵

Brozov govor očigledno nije prošao bez reakcija bugarskih vlasti. Sudeći prema odgovoru otečestvenofrontovskog režima, odnosno Bugarske radničke partije, kao njegovog osnovnog stuba, na kritike jugoslovenske politike prema Vardarskoj Makedoniji, vlast u Bugarskoj nije bila spremna da tolerisanjem antijugoslovenske kampanje bugarskih opozicionih glasila dovede u pitanje odnos sa Jugoslavijom. Brozov govor je pokazao koliko je jugoslovenski režim bio osetljiv na otvaranje pitanja statusa Vardarske Makedonije, bez obzira na to što su osude jugoslovenske makedonske politike i osporavanja

1) DASMIP(PA), f-15, 1946, d-9, pov. br. 3507, Kratak osvrt na spoljnu politiku Bugarske u vremenu od 1–10 oktobra 1945. godine; Никола Чинго, *Политиката на БПЦ(к) спрема македонското прашање во периодот 1944–1948*, Скопје, 1976, стр. 131.

Н. Чинго, *н. д.*, стр. 136–138.

2) Н. Чинго, *н. д.*, стр. 136–138.

3) DASMIP(PA), f-5, 1945, d-10, pov. br. 6833, Poslanstvo DFJ (Sofija) - Pregled spoljne politike Bugarske u vremenu od 20. 10. – 31. 10. 1945.

4) *Isto.*

5) Josip Broz Tito, *Govori i članci*, II, Zagreb, 1959, str. 54–56.

makedonskog nacionalnog identiteta dolazila od strane neoficijelnog dela bugarske politike. Moguće je da je zabrinutost jugoslovenskog političkog vrha izazvana činjenicom da se na antijugoslovenski intonirane tekstove bugarske opozicione štampe nije reagovalo sa oštrinom koju je jugoslovensko vođstvo očekivalo i priželjkivalo. Stiće se utisak da je Brozov govor u Skoplju zapravo i bio upućen partnerskoj stranci, a ne opozicionim nekomunističkim krugovima, od kojih je jugoslovenski režim teško mogao da očekuje podršku politici prema Vardarskoj Makedoniji.

Sudeći prema izveštaju jugoslovenskog poslanstva u Sofiji oštar govor jugoslovenskog lidera u Skoplju izazvao je odgovor bugarskog režima. Čini se da su bugarske vlasti nastojale da se posle Titove opomene jasno distanciraju od opozicionih napada na jugoslovenski makedonski kurs. U spomenutom izveštaju jugoslovenskog poslanstva u Sofiji stajalo je da su posle Brozovog govora u Skoplju *Rabotničko delo* i *Otečestven front* počeli „skoro svakodnevno” da odgovaraju na antijugoslovenske „provokacije” opozicionih listova.¹ U tekstu pod naslovom „Naš odgovor” objavljenom ubrzo posle Titovog govora u listu *Otečestven front* podvučena je jasna distanca bugarskog režima u odnosu prema onima koji su kritikovali stanje u Vardarskoj Makedoniji. Poenta teksta je da bugarski narod „ne misli tako” i „nema ništa sa carskim lakejem Pastuhovim”, te da je bugarski narod prekinuo sa „velikobugarskim šovinizmom”. Pitanje Makedonije je, prema tekstopiscu *Otečestvenom fronta*, rešeno – Makedonija je sada „zaista slobodna”.² Trećeg novembra u *Rabotničeskom delu* objavljen je tekst pod naslovom „Ostavite Makedonce da sami grade svoju sudbinu” u kome su „girginovci, pastuhovci i drugi špekulanti” optuženi za pokušaje oživljavanja „velikobugarskog šovinizma i avanturizma”. Njima je poručeno da je u Vardarskoj Makedoniji makedonsko pitanje rešeno „na najbolji moguć način u današnjim uslovima”. Podvučeno je da su Makedonci u Vardarskoj Makedoniji postali „samostalni”, u jednoj „slobodnoj državi”, sa sopstvenom makedonskom vladom i makedonskim parlamentom.³

Pokazatelj osetljivosti jugoslovenskog režima na čak i indirektno nagoveštaje bugarskih pokušaja povezivanja sa Vardarskom Makedonijom, poput slanja manje količine hrane iz Bugarske za Republiku Makedoniju, jeste i jugoslovensko odbijanje da se dozvoli otvaranje bugarskog konzulata u Skoplju.⁴

U periodu uspostavljanja sve čvršćih odnosa sa Jugoslavijom bugarski režim nije pokušavao da otvori pitanje statusa Vardarske Makedonije. Sporadični ispadi dolazili su prevashodno od opozicionih struktura. Nova prekretnica u odnosima dva suseda dovela je i do javno manifestovane promene odnosa zvanične Sofije prema stanju u NR Makedoniji. Naglo zaoštavanje jugoslovensko-bugarskih odnosa nakon objave Rezolucije Kominforma lišilo je bugarsku vlast potrebe izbegavanja da u ime dobrosusedskih odnosa kritički reaguje na jugoslovensku politiku u Vardarskoj Makedoniji. I pored toga kraj Drugog svetskog rata može se smatrati i krajem dugog srpsko (jugoslovensko) - bugarskog rivaliteta oko statusa Vardarske Makedonije. Bugarsko-jugoslovenska verbalna sučeljavanja nakon Rezolucije Kominforma ostala su na nivou propagandnog „hladnog rata” i nisu, za razliku od gerilskih sukoba na tlu Makedonije krajem 19. i početkom 20. veka ili direktnih oružanih sukoba Srbije i Bugarske, predstavljala ozbiljnije bezbednosne izazove.

1) DASMIP(PA-str. pov.), f-1, 1945-1946, d-6, str. pov. 399. Predizborna politička situacija u Bugarskoj (18–31. oktobra 1945).

2) „Povodom govora Maršala Tita u Skoplju”, *Politika*, 18. 10. 1945.

3) Н. Чинго, *н. д.*, str. 160–162.

4) Izvori za istoriju SKJ, 23 str. 414, 439. DASMIP(PA-str. pov.), f-1, 1945-1946, d-6, str. pov. 394. Načelnik Političkog odeljenja MIP-a Jože Brilej – Poslanstvu FNRJ (Sofija), 29. 12. 1945.

Summary

Yugoslavia, Bulgaria and the Status of Vardar Macedonia 1944/45.

A long history of the Serbian (Yugoslav) – Bulgarian conflicts over the status of Macedonia, which deteriorated the relations between two neighbors, affected also the relations between the Yugoslav and the Bulgarian communists after the beginning of the Second World War in Yugoslavia. The attempt to include the communist organization in Macedonia into the Bulgarian Communist Party as well as the declaration of the Bulgarian Fatherland Front on the independence of Macedonia provoked the protests of the Yugoslav Communist Party. However, after the coup d'état in Bulgaria in September 1944 the coalition government of Bulgaria, led by the Bulgarian Communist Party, in contrast to the Bulgarian opposition, officially approved of the Yugoslav policy towards Macedonia. Thus, the long Serbian (Yugoslav) – Bulgarian dispute over Macedonia came to an end. Although the „Macedonian question” became an important aspect of the Yugoslav-Bulgarian propaganda war following the Resolution of the Cominform in 1948, the „cold war” between Yugoslavia and Bulgaria did not escalate into another conflict over the status of Macedonia.

JEVREJI U JUGOSLAVIJI 1918–1952

Uvod

Kraljevina Srbija je 27. decembra 1917. godine, preko Milenka Vesnića, svog poslanika u Parizu, uputila zvanično pismo kapetanu Davidu Albali,¹ poznatom cionističkom vođi, kojim je izrazila podršku srpske vlade i naroda „vaskrsnuću jevrejske države u Palestini”. U istoriografiji se smatra da je ovim Srbija postala prva država, posle Velike Britanije, koja je Jevrejima priznala pravo na „dom”, a takođe i na matičnu državu u Palestini. Pri tome su razlozi njenog priznanja bili principijelni i drugačije motivisani nego britanski.

U predvečerje Drugog svetskog rata, kada je jugoslovenska država, nestankom Čehoslovačke marta 1939. godine, ostala bez svog tradicionalnog isporučioaca vojnog materijala, jedno od rešenja ovog problema knez namesnik Pavle Karađorđević je pokušao da nađe u jačanju odnosa sa SAD-om. U tome mu je svoje usluge spremno ponudio dr David Albala. Po dolasku u Njujork, on je preko svojih prijateljskih i sunarodničkih veza uspeo da se Jugoslaviji odobri zajam od million dolara. Iako je to ostao jedini finansijski učinak njegove misije, stvarni efekat kojim je rezultiralo njegovo neumorno delovanje i kontakti sa ličnostima iz raznih sfera javnog života je bio nemerljiv. Kao i prilikom prethodne misije, dr Albala se intezivno zalagao na tri polja: za ugroženu domovinu, za tesnu saradu sa saveznicima i cionističku ideju. U nastojanjima da što bolje obavi svoju misiju, često je

1) Kapetan Albala je u to vreme bio u misiji u SAD-u, u koju ga je uputila srpska vlada u cilju pridobijanja američkog javnog mnjenja za srpsku stvar, a Milenko Vesnić je tada u SAD-u boravio, takođe, državnim poslovima. Arhiv jevrejskog istorijskog muzeja Beogradu (u daljem tekstu AJIM), fond Zaostavština Davida Albale. Detaljnije videti M. Koljanin, „Druga misija dr Davida Albale u Sjedinjenim Američkim Državama 1939–1942 godine”, *Jevrejski Zbornik*, Beograd, 2003, str. 7–77. Dr David Albala je bio jedan od osnivača cionističkog pokreta u Srbiji i ulazi u red nekoliko najuglednijih i najagilnijih cionističkih vođa i neumornih delatnika za ostvarenje cionističkog sna o formiranju Erec Izraela, matične zemlje za sve Jevreje sveta.

Albala je rođen u Beogradu. Završio je medicinu u Beču. Bio je poliglota. Osim srpskog, govorio je i nemački, francuski, engleski, italijanski i španski. Za vreme balkanskih ratova je služio kao trupni lekar. U Prvom svetskom ratu je, takođe, služio kao trupni lekar - rezervni sanitetski oficir do juna 1917. godine kada je bio stavljen na raspolaganje Ministarstvu inostranih poslova Srbije. Tokom 1917. i 1918. godine učestvovao je kao član delegacije Kraljevine SHS u Parizu. Bio je član Kraljevske srpske političke misije u SAD-u, gde je i umro vršeći poverene mu zadatke.

nailazio na nerazumevanje i surevnjivost kod tamošnjeg jugoslovenskog poslanika Konstantina Fotića, koji nije bio baš oduševljen što je David Albala, kao specijalni knežev delegat pri Jugoslovenskom kraljevskom poslanstvu, imao ovlašćenja da, ponekad, dela i bez njegovog znanja i ovlašćenja.

Sistematskom primenom antisemitskih zakona, u periodu Drugog svetskog rata, živote je izgubilo oko 80% od ukupnog broja jugoslovenskih Jevreja, odnosno preko 60.000 ljudi. Međutim, treba naglasiti i to da tokom Drugog svetskog rata jugoslovenski Jevreji nisu bili samo žrtve i nemi svedoci dešavanja. Oni su aktivno učestvovali u redovima partizanskog narodnooslobodilačkog pokreta u borbi protiv okupatora. Bili su, procentualno, podjednako zastupljeni kao i svi jugoslovenski narodi – učesnici ovog pokreta. Po završetku ratnih dejstava prihvatili su se teškog zadatka da, zajedno sa ostalim svojim sunarodnicima, obnove porušenu i razorenu domovinu. Svoj doprinos su dali kako na polju unutrašnje izgradnje države i društva tako i na ostvarenju spoljnopolitičkih veza i ciljeva kojima je težila nova Jugoslavija.

Kada je, stvaranjem države Izrael 14. maja 1948. godine, jevrejski narod dobio svoju matičnu zemlju, mnogi jugoslovenski Jevreji su iskoristili priliku da se isele, što im jugoslovenske vlasti nisu zabranjivale, kao što je to bio slučaj u ostalim zemljama tzv. „socijalističkog bloka”. Jevreji poreklom iz Jugoslavije su nastavili da neguju veze sa bivšom domovinom.

Život u Kraljevini

Stvaranjem jugoslovenske države 1918. godine, u njenim okvirima su se našli Jevreji iz Srbije, kao i oni iz ostalih južnoslovenskih zemalja koje su dotle bile u sastavu Austro-Ugarske. Među njima su postojale znatne razlike po poreklu, jeziku, kulturi, tradicijama, pa i socijalnoj strukturi. U krajevima južno od Save i Dunava su većinom živeli Sefardi, a u ostalim delovima Kraljevine Aškenzi.

Oko dve trećine Jevreja koji su naseljavali teritoriju Kraljevine Jugoslavije je bilo po poreklu iz istočnoevropskih i srednjoevropskih zemalja (Češka, Slovačka, Mađarska, Poljska, Austrija, Nemačka), tj. Aškenazi, koji su kao svoj maternji jezik upotrebljavali jidiš, a jedna trećina je pripadala Jevrejima koji su vodili poreklo iz Španije, Portugalije, Italije, Turske i ostlih balkanskih država. To su bili Sefardi, a njihov materinji jezik se nazivao ladino.¹

Karakteristično je da je najveći broj jevrejskih stanovnika živeli u velikim urbanim centrima.² Svega oko 5% od ukupnog broja Jevreja je živelo u seoskim naseljima. Sa demografskog stanovišta je karakteristično i to da je, u odnosu na ukupan broj stanovnika jevrejskog porekla, ova etnička grupacija davala visok procenat radnika koji su radili u „neproduktivnim” zanimanjima, što je samo po sebi interesantan podatak jer znači da se navedenim zanimanjima bavilo 70% Jevreja u odnosu na samo 10% radno sposobnog stanovništva u Kraljevini. Sudeći po učešću u privrednim granama, jevrejsko stanovništvo

1) Prema: Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja”, Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Beograd, 2001, str. 171.

2) U 11 mesta – Beograd, Zagreb, Sarajevo, Subotica, Novi Sad, Skoplje, Osijek, Zrenjanin, Bitolj, Senta i Zemun, živelo je oko tri četvrtine od ukupnog broja Jevreja u Jugoslaviji, dok su ostali bili nastanjeni po manjim gradovima. David Perera, „Neki statistički podaci o Jevrejima u Jugoslaviji u periodu od 1938. do 1965. godine”, *Jevrejski almanah 1968–1970*, Beograd, 1970, str. 135.

se najviše bavilo poljoprivredom, nešto više zanatstvom, ali je zato njegovo prisustvo bilo značajno u oblasti industrije, a preovlađujuće u trgovini i bankarstvu. Kao interesantne možemo navesti podatke o profesijama koji se, doduše, ne odnose na ceo međuratni period već samo na 1939/40. godinu, tj. neposredno pred rat. Podaci su sledeći: oko 2.000 zanatlija, 5.000 trgovaca, 550 lekara, 350 advokata, 170 inženjera, 100 apotekara, 60 veterinar, 130 profesora i učitelja, 350 rabina i drugog svešteničkog osoblja, 400 industrijalaca, 120 bankara, 500 državnih činovnika, 4.200 privatnih činovnika, 1.300 trgovačkih zastupnika, 300 industrijskih radnika, a samo 130 poljoprivrednika i 700 onih koji su se bavili ostalim zanimanjima. Takođe su zanimljivi i podaci o školskoj omladini, iz istog perioda: 3.200 učenika osnovnih škola, 3.000 učenika gimnazija i sličnih srednjih škola, 550 učenika trgovačkih akademija, srednjih tehničkih i drugih stručnih škola, 700 studenata na univerzitetima i drugim visokim školama, 350 učenika u privredi itd. U oblasti spoljnotrgovinske razmene, Jevreji su imali apsolutno preimućstvo u trgovinskoj razmeni između Kraljevine i novostvorene jevrejske države u Palestini.

Za razliku od drugih manjina, koje su uglavnom naseljavale kompaktne teritorije unutar državnih granica, jevrejsko stanovništvo je živelo u malim skupinama, rasuto širom zemlje, često, naročito u početku, čvršće međusobno povezano u grupe prema zemlji iz koje su došli, nego zajedničkom religijom i etničkom osobenosti. Prema poslednjim statističkim podacima iz 1938. godine, u Jugoslaviji je bilo 17.370 jevrejskih porodica sa 71.342 člana i oko 4.000-5.000 Jevreja stranog državljanstva koji su iz raznih evropskih država došli u Jugoslaviju¹ i u njoj za kraći ili duži vremenski period našli utočište.² Jevreja je bilo u svim pokrajinama, sem Slovenije, gde je živelo samo stotinak Jevreja, i Crne Gore, gde je njihov brojnost bila još manja. U međuratnom periodu, kao i neposredno posle Drugog svetskog rata, upravo iz spomenutog razloga, evidenciju o Jevrejima u ove dve pokrajine je vodila Jevrejska opština iz Zagreba.

Osnovna organizaciona jedinica jevrejske zajednice je bila jevrejska gradska opština. Neposredno pred izbijanje Drugog svetskog rata, na teritoriji Jugoslavije je postojalo 117 gradskih opština, od kojih je 105 bilo učlanjeno u jedinstveni Savez jevrejskih veroispovednih opština, a 12 je bilo izdvojeno u Udruženje jevrejskih ortodoksnih opština.³ Po pravilu, Sefardi i Aškenazi, iako pripadnici jedinstvenog Saveza, bili su učlanjeni u posebne opštine, čak i kada su živeli u istom gradu, bogoslužjenja su obavljali u odvojenim sinagogama,⁴ a i groblja su im bila odvojena. U većim gradovima su bile organizovane gradske jevrejske opštine, a sve one su bile udružene u Savez jevrejskih veroispovednih opština, radi koordinacije njihovih akcija i međusobne pomoći.

1) David Pereira, *n. d.*, str. 135.

2) Uglavnom su to bili Jevreji - izbeglice iz drugih država koji su Jugoslaviju namerali da iskoriste tek kao zemlju tranzita, u želji da stignu na svoje krajnje odredište – Palestinu, ali im je ta namera bivala osujećena pa su bili primorani da se nastane u Jugoslaviji, gde ih je zatekao rat, te su tu i stradali. Detaljnije videti u: Milan Ristović, *U potrazi za utočistem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941–1945*, Beograd, 1998, str. 495.

3) Ovo udruženje je bilo osnovano 1924. godine. Najveći gradski centar je bio u Subotici. Interesantno je napomenuti da je Vojvodina u celom posmatranom periodu bila teritorija na kojoj su, uglavnom, bile smeštene ortodokсне opštine. One su na ovom prostoru obnovile svoju delatnost neposredno posle II svetskog rata, u novoj Jugoslaviji. Neometano su postojale sve do početka organizovanog iseljavanja jevrejskog stanovništva u Palestinu (Izrael), kada su se svi kolektivno iselili.

4) Jedna od najpoznatijih i najlepših beogradskih sefardskih sinagoga, sinagoga Bet Izrael, teško je stradala u toku Drugog svetskog rata, najpre od nemačkog, a kasnije i od savezničkog bombardovanja. Na njenim temeljima je kasnije sagrađena Galerija fresaka u ulici Kralja Uroša.

Ideja o udruživanju pojedinačnih gradskih jevrejskih opština na prostoru na kojem je kasnije bila formirana jugoslovenska država je postojala i pre Prvog svetskog rata. Ali, tek posle stvaranja Kraljevine bilo je zaista moguće sprovesti ovu ideju u delo. Pripremni period za stvaranje organizacije koja bi predstavljala sve jugoslovenske Jevreje trajao je od 1919. do 1920. godine. Jedinstveni Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije (u daljem tekstu: SJVOJ) je bio formiran 1920. Prvi predsednik je bio Hugo Špicer,¹ a potpredsednik Fridrih Pops.² Period od 1921. do 1933. bio je značajan kao period u kojem je došlo do učvršćenja međusobnih veza i situiranosti Zajednice u okviru Kraljevine. U tom periodu su Jevreji dobili i svog predstavnika u Skupštini u ličnosti rabina dr Isaka Alkalaja.³ Takođe, u ovom periodu je bio donet i Zakon o jevrejskoj verskoj zajednici,⁴ kojim je bio pravno uređen položaj Jevreja u Jugoslaviji. Ovim zakonom je, između ostalog, bio određen i iznos državne subvencije, koji je, ako se posmatra u odnosu na broj pripadnika, bio najveći u državi. U Sarajevu je, u ovom periodu, bio osnovan Srednji jevrejski teološki zavod. Na osnivačkom sastanku Svetskog jevrejskog kongresa 1936. godine jugoslovenski savez je imao svoje predstavnike i bio je jedan od osnivača. Najzad, period od 1933. godine do početka rata u Jugoslaviji je za jevrejsku populaciju u Jugoslaviji, kao i svuda u svetu, bio težak. To je bilo vreme jačanja antisemitizma svuda u svetu, pa tako i u Kraljevini.

Pod velikim psihološkim pritiskom, zabrinut vestima o sudbini svojih sunarodnika u zemljama koje su već bile u zagrljaju Trećeg rajha, veliki broj jugoslovenskih Jevreja se okretao očajničkom pribežištu – napuštanju vere svojih predaka i prihvatanju onih konfesija za koje su pretpostavljali da će im pomoći da prežive zla vremena koja su nailazila.⁵ Međutim, to im, evidentno, nije mnogo pomoglo jer su u jugoslovenskoj štampi, neki na već nastupajućem talasu antisemitske histerije, a neki iz čistog senzacionalizma i neprimerene indignacije, s prezrenjem komentarisali ovo, ozbiljnim okolnostima izazvano, pokrštavanje Jevreja i nazivali ih beguncima, izdajicama, kukavicama, otpadnicima i niskim slojem ljudi.⁶ I pored svih odricanja i psiholoških trauma koje su morali da pretrpe zbog prelaska u tuđu veru, i pored toga što su pokršteni Jevreji prekinuli veze sa jevrejstvom i jevrejskom zajednicom i trudili se da se uklope, po svaku cenu, i u skladu sa novim statusom, treba naglasiti da su svi oni, po izvršenoj okupaciji bili, u smisli nemačkih odredbi, smatrani za lica jevrejskog porekla i kao takva tretirani.⁷

U godinama koje su prethodile otvorenom oružanom sukobu sa Trećim rajhom, vlada Kraljevine Jugoslavije je bila ozbiljno zabrinuta za opstanak svoje države i sudbinu svojih naroda. Osnova ove bojazni je imala realno ishodište u postavkama i formulaciji „naučnog” polazišta nacionalsocijalističke teorije o biološkoj nadmoći „arijevske”, odnosno nemačke rase koju je priroda predodredila da vlada drugim narodima, ili da ih uništi.

1) Advokat iz Osijeka.

2) Advokat iz Beograda.

3) Dr Isak A. Alkalaj je na mesto vrhovnog rabina Kraljevine SHS bio postavljen novembra 1923. godine, a do tada je bio glavni rabin beogradske sefardske opštine.

4) Proglašen 13. decembra 1929. godine pod imenom „Zakon o verskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji”. Ivan Lazic, „Pravni položaj verskih zajednica u staroj i novoj Jugoslaviji”, *Naše teme*, 6, Zagreb, 1967, str. 1097.

5) Prema statistici koju je objavio Savez JVOJ, iz jevrejstva je, tokom 1938. godine, istupio 821 Jevrejin, i to 241 strani i 580 jugoslovenskih državljana. Ovaj nesrazmerno veliki broj pokrštenih tumačio se psihozom straha koja je te godine nastala u Jugoslaviji u vezi sa glasinama o donošenju protivjevrejskih zakona. Ženi Lebl, *n. d.*, Beograd, 2001, str. 272.

6) Ženi Lebl, *n. d.*, str. 273–274.

7) *Isto*.

U predodređenoj hijerarhiji naroda, na dnu lestvice su bili slovenski narodi kojima je bilo dozvoljeno da očuvaju biološku supstancu, ali im je trebalo unuštiti državnost i pretvoriti ih u sluge Rajha. Početkom 1940. godine, iz govora koji je Hitler održao povodom godišnjice stupanja na vlast, moglo se sasvim jasno shvatiti da bi i pripadnici drugih naroda, najpre slovenskih kao najnižih na dnu poželjne lestvice, mogli biti klasifikovani kao „rasno nepoželjni” i tretirani kao takvi. To je, faktički, značilo da je i stanovništvo Kraljevine, budući većinom slovensko, moglo izgubiti status naroda na „lestvici” (kako je to već bilo predviđeno za Poljsku) i preći u kategoriju naroda koji se već nalazio van svake hijerarhije, tamo gde je, prema rasističkoj teoriji, pripadao jevrejski narod, koji je, u skladu sa ovom kvazinaučnom teorijom, bio identifikovan sa Apsolutnim zlom, neprijateljem celog čovečanstva, radi čijeg spasa je morao biti sistematski i potpuno uništen.¹ Hitler lično je razmišljao o „polonizaciji” Srbije, a od bliskih saradnika je dobijao i sugestije da potpuno uništi Srbe. Praktični vojni, politički i ekonomski razlozi su svakako bili osnovni ciljevi velikog nemačkog Rajha u delovanju prema Jugoslaviji i prema Srbima, a motivacione i ideološke osnove tog delovanja bile su u svojoj suštini rasističke.²

Ovu nagoveštenu, ali objektivno vrlo realnu i blisku pretnju treba, svakako, uzeti u obzir pri određivanju stava o odluci vlade Kraljevine Jugoslavije da donese Uredbu o upisu u škole lica jevrejskog porekla u školskoj 1940/41. godini. Uredba nije bila doneta olako i bez velikih dilema i prethodnih konsultacija. Glavni zagovornik i inicijator donošenja ove i drugih uredbi koje su bile otvoreno antisemitskog karaktera, bio je Antun Korošec, tadašnji ministar prosvete.³ Konačnom uobličavanju i ozvaničenju Uredbe je prethodila živa i dobro organizovana aktivnost SJVOJ u nastojanju da se pronade način da se njeno donošenje bar odloži ili da se nekako drugačije spreči da Jevreji postanu građani drugog reda u svojoj zemlji. Čitavih mesec dana, od 3. septembra do 3. oktobra 1940. godine, predstavnici SJVOJ su neumorno obilazili kabinete i vodili razgovore sa gotovo svim ministrima u vladi. Kod ministra Korošeca je već 4. oktobra na pregovore otišao lično vrhovni rabin Jugoslavije dr Isak Alkalaj. Već sledećeg dana gospodin Alkalaj je, zajedno sa dr Fridrihom Popsom, predsednikom SJVOJ, posetio i ministra pravde, doktora Lazara Markovića. Vrhovni rabin Jugoslavije je, po ovom pitanju, bio primljen i u audijenciju kod kneza - namesnika Pavla Karadorđevića lično. Dva dana kasnije je posetio i predsednika Ministarskog saveta Dragišu Cvetkovića. Za to vreme predstavnici SJVOJ su posetili i sledeće ličnosti: ministre Branka Čubrilovića i Juraja Šuteja, potpredsednika Ministarskog saveta dr Vlatka Mačeka, kao i predsedništvo Narodne odbrane i jugoslovenskog Sokola. Pri svim audijencijama i razgovorima koji su tada vođeni, osim u audijenciji kod ministra Korošeca, koji nije skrivao svoja ubeđenja i namere, predstavnici SJVOJ su dobili uveravanja da je ova mera samo privremena i da će verovatno biti povučena, a da će „prilikama nametnute mere”, ako do njih uopšte bude došlo, biti vrlo blage.⁴ I pored svih ovih uveravanja i obećanja sa najvišeg nivoa, Uredba je već bila pripremljena, zvanično objavljena u *Službenim novinama* 5. oktobra 1940. godine⁵ i odmah stupila na snagu na teritoriji

1) Ova ideološka postavka je uobličena u državni program uništenja Jevreja i poznata je pod imenom „konačno rešenje jevrejskog pitanja”. Prema Milan Koljanin, „Nemačka okupaciona politika i genocid nad Jevrejima u Srbiji 1941–1942. god”, *Genocid u 20. veku na prostorima jugoslovenskih zemalja*, Zbornik radova, Beograd, 2005, str. 110–133.

2) Milan Ristović, *Nemački „novi poredak” i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991, str. 47–55, 87–89.

3) Inače antisemita po ubeđenju.

4) Ženi Lebl, *n. d.*, str. 277.

5) *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 229-LXXX-A, str. 1859, 5. oktobar 1940. godine.

cele Jugoslavije. Ukoliko uvažimo relevantne statističke podatke za period 1939/1940, dolazimo do informacija da je bez mogućnosti pohađanja nastave ostalo 7.800 jevrejske dece svih uzrasta koja su već bila obuhvaćena sistemom školovanja, kao i da je, potencijalno, ovo osnovno ljudsko pravo bilo uskraćeno za oko 3.000 jevrejske dece koja su tek stasala za polazak u školu i trebalo da se po prvi put upišu u prvi razred osnovne škole. Ovu uredbu, kao i sve ostale uredbe otvoreno antisemitskog sadržaja koje su iza nje usledile, potpisali su najpre predsednik Ministarskog saveta Dragiša Cvetković i njen potpredsednik Vlatko Maček, a iza njih i svi ostalih ministri. Sem krajnje restriktivnih odredbi o upisu lica jevrejskog porekla u školske ustanove na svim nivoima, u istom broju *Službenih novina* je bila objavljena i Uredba kojom se Jevrejima zabranjivalo trgovanje predmetima za ljudsku ishranu.¹ Pregledom i analizom prethodno navedenih statističkih podataka, dolazimo do zaključka da je ovom uredbom bilo direktno pogođeno 7.530 lica jevrejske nacionalnosti, uglavnom muškog pola, za koje možemo pretpostaviti da su bili u poziciji jedinog hranioca porodice. Time odredbe ove uredbe dobijaju na svojoj težini i pokazuju odsustvo humanosti. Takođe, Uredbom je indirektno bilo pogođeno i 350 lica koja su vršila rabinske i ostale svešteničke dužnosti, kao i 700 lica koja su bila svrstana u kategoriju ostalih zanimanja.

Usvajanje ovih uredbi i primena tzv. NUMERUS CLAUSUS-a na određeni deo građanstva predstavlja najuočljiviji pokazatelj početka diskriminatorne politike prema Jevrejima u Kraljevini Jugoslaviji. Do njihovog konačnog uobličavanja i donošenja nije došlo sasvim jednostavno i glatko. Kada su već bile donete i stupile na snagu, bile su opravdavane kao iznuđene realnom međunarodnom situacijom i potrebom da se na taj način učini iskorak i pruži dokaz dobre volje opasnom susedu koji je u jesen te, 1940. godine već pregazio celu Evropu. Međutim, evidentno je da su ovi diskriminatorni zakonski akti bili izraz shvatanja u vladi i ostalim relevantnim strukturama jugoslovenskog društva, a uzevši u obzir sve realne i pretpostavljene pretnje rasističke ideologije nacizma o kojima smo već govorili, da postoji stvarna potreba za zaštitom nacionalnih interesa na način kako su to učinile i ostale evropske države (i ne samo one) i da se ne treba oglušiti na savete i primer velikog Rajha.

Iako se najveći deo slovenskog i ostalog stanovništva Kraljevine Jugoslavije brinuo uglavnom za svoj lični opstanak i tražio način da „pregrmi” zla vremena koja su nailazila, ne pokazujući otvoreno antisemitizam u onoj meri u kojoj je to bilo izražavano kod nekih drugih naroda i država, ipak je bilo pojedinaca i različitih krajnje desničarski organizovanih pokreta koji su u svojim programima otvoreno zastupali potrebu sprovođenja zakona o čistoći rase i koji su delovali u skladu s tim, otvoreno i bez ozbiljnijih sankcija od strane vlasti.²

U celom ovom periodu, jevrejske opštine su se trudile da pažljivo prate sve promene u ponašanju državnih vlasti i politike prema nacionalnim i drugim manjinama, kako bi mogle reagovati na vreme, prilagoditi se aktuelnim zahtevima i zaštititi svoje članstvo. Osnovna polja delatnosti bila su: humanitarni, kulturno-umetnički, religiozni, pedagoški i rad na popularizaciji sporta, slično kao što je to bio slučaj i kod ostalih manjina u Jugoslaviji.

1) *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 229-LXXX-A, str. 1858, 5. oktobar 1940. godine.

2) Kao što je, na primer, bio Zbor, profašistička organizacija Dimitrija Ljotića, stvorena po ugledu na Nacionalsocijalističku partiju Nemačke, nacionalistička organizacija Slobodni jug Milana Stojadinovića, nacionalistički pokreti u Crnoj Gori, Hrvatskoj i Sloveniji, kao i profašistički orijentisani pokreti nekih nacionalnih manjina. Svi oni su svoju institucionalnu organizaciju u potpunosti sproveli posle vojnog sloma i okupacije jugoslovenskog prostora i stavili se na raspolaganje okupacionim vlastima.

Kada govorimo o političkom angažovanju Jevreja, trebalo bi da znamo da je njihovo određenje prema široj društvenoj i državnoj zajednici imalo polazište u ličnom razrešenju osnovnog pitanja i dileme: da li je jevrejstvo samo vera ili je i nacija. Od toga je zavisilo i formiranje njihovog odnosa i zauzimanja stava u svakodnevnom zajedničkom životu sa ostalim građanima. Prema određenju po ovom pitanju profilisale su se tri osnovne grupe: cionisti, integracionisti i asimilacionisti. Asimilacionisti su smatrali da je neophodno da se Jevreji odreknu svakog isticanja svojih religioznih i drugih posebnosti kako bi se što potpunije uklopili u sredinu u kojoj su živeli, što je u krajnjem ishodu značilo potpuno prekidanje svih veza sa jevrejstvom. Integracionisti su smatrali da Jevreji treba da insistiraju na tome da zadrže svoju religiju, judaizam, kao bitnu odliku svoje posebnosti, dok su sebe nacionalno doživljavali kao pripadnike naroda u čijoj državi žive.¹ Najveći i najbolje organizovan deo Jevreja u Kraljevini je pripadao cionistički orijentisanoj grupi. Oni su insistirali na tome da judaizam ne predstavlja samo religioznu, već i nacionalnu kategoriju i da je potrebno učiniti sve kako bi se osnovala jevrejska država u Palestini, kuda bi se kasnije odselili svi Jevreji. U međuratnom periodu cionistički pokret je imao dosta pristalica u Jugoslaviji.² Njihove ideje su, teritorijalno posmatrano, bile sporije prihvatane u Beogradu i Srbiji. Kao osnovni razlog tome može se uzeti visok stepen integrisanosti sefardskog stanovništva, koje je preovlačivalo na ovim prostorima, u srbijansko društvo, a koji je bio ostvaren još i pre Prvog svetskog rata i ujedinjavanja južnoslovenskih teritorija u jednu državu.³ Kada je, posle 1933. godine, došlo do porasta antisemitizma u celoj Evropi, ideja cionizma je zadobila brojne pristalice. Iz mnogih zemalja su krenuli čitavi talasi ilegalnog useljavanja u Palestinu, ali ne i iz Jugoslavije. O tome najrečitije govore podaci prema kojima se u Palestinu iselilo 3% evropskih, a tek 1% jugoslovenskih Jevreja. Jugoslovenski građani jevrejskog porekla su se u Palestinu iseljavali pojedinačno, uglavnom iz ekonomskih razloga.

Ratni period

Plan o potpunom uništenju Jevreja u Evropi uopšte, pa tako i u Jugoslaviji, najvećim delom je bio i sproveden u toku Drugog svetskog rata. Sa napadom sila Osovine i okupacijom jugoslovenskih teritorija posle kratkog Aprilskog rata, počela je najveća tragedija u istoriji Jevreja u Jugoslaviji. Teritorija Kraljevine Jugoslavije je bila raskomadana i teritorijalno preoblikovana. Formalno gledano, okupatori su bili različiti. Pored Nemaca, u pojedinim delovima su bili prisutni Italijani, Mađari i Bugari. Takođe i unutrašnje uređenje i linija odgovornosti prema okupatorskoj vlasti su bili različito organizovani. Suštinski, međutim, u sprovođenju mera kojima je trebalo da se obezbedi postizanje „konačnog rešenja” na svim teritorijama nije bilo nikakve razlike. Budući da se državna tvorevina pod nazivom Nezavisna Država Hrvatska, nastala na prostoru nekadašnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine, pokazala kao kooperativna, dok su na teritoriji koja u nemačkim vojnim krugovima nije imala neki poseban naziv, već je označavana kao „Područje vojnog upravnog komadanta u Srbiji”, otpočeli vojni sukobi sa dva ustanička pokreta, komunističkim

1) Npr.: „Srbi mojsijevе vere” ili „Hrvati izrelitičke veroispovesti”.

2) Kao i među jevrejstvom celog sveta, uostalom.

3) Detaljnije videti: Nebojša Petrovic, *Jevreji u Srbiji 1918–1941*, Beograd, 1997, str. 236.

i legitimističkim, koji su, uz to, još i saradivali međusobno, Hitler je u Beograd za vojnog zapovednika poslao generala Franca Bemea sa ovlašćenjima da primeni sve potrebne mere za svladavanje otpora tamošnjeg stanovništva. Beme je odmah naredio da se, pored komunista i ostalih sumnjivih lica, uhapsu i svi odrasli jevrejski muškarci i da se u slučaju gubitaka Vermahta oni streljaju za omazdu (bez obzira na to da li su i sami bili komunisti ili simpatizeri ovog pokreta). Ovom zapovešću, kojom je ubijanje bilo lažno prikazano kao vojna mera, Beme je u Srbiji uveo holokaust.¹ Na ovaj način su nemačke okupacione snage u Srbiji imale tu monstruožnu „privilegiju” da se u realizaciju „konačnog rešenja” uključe u njegovoj najranijoj fazi. Interniranje Jevreja u Srbiji je otpočelo 15. jula 1941. godine, formiranjem „Jevrejskog logora” u Šapcu. Upravo su zatočeni ovog logora, streljani oktobra 1941. godine, bili prve žrtve proklamovanog principa o očuvanju čistoće rase.²

Na svim okupiranim teritorijama, podjednako, nastojalo se da se celokupno jevrejsko stanovništvo izdvoji i zatvori u logore koji su u početku bili zamišljeni kao radni, sabirni i koncentracioni. Polazilo se od toga da nije „korisno” odmah jednostavno pogubiti lice jevrejske nacionalnosti, već da je mnogo celishodnije najpre upotrebiti ga kao radnu snagu, dok god je to moguće. Tek na kraju procesa totalnog izrabljivanja ovog ljudskog bića je sledovao odlazak u koncentracione logore, gde su zatvorenici oduzimali preostalu odeću, pedantno ih lišavali zubnih i ostalih proteza od plemenitog materijala, a zatim bi ih likvidirali fizički. I tada su bili u prilici da iskoriste delove njihovih zemnih ostataka za potrebe svoje zanatske manufakture, ili su ih, zbog velike brojnosti i potrebe za bržim uništenjem dokaza svojih zločina, spaljivali u krematorijumima a njihov pepeo iskorišćavali da povećaju plodnost svog obradivog zemljišta. Ovakva sudbina bila je namenjena i jugoslovenskim Jevrejima. Postojali su mešoviti logori, u koje su, pored Jevreja, bila zatvarana i lica ostalih nacionalnosti za koja je bilo procenjeno da predstavljaju pretnju za „novi poredak”, a ponegde su bili formirani i čisto jevrejski logori. Ovdje ćemo pomenuti samo najbrojnije i najozloglašene logore. Na teritoriji Srbije: koncentracioni logor Topovske šupe na Autokomandi, koncentracioni logor „Banjica”, koncentracioni logor Sajmište (svi u Beogradu), koncentracioni logor u Šapcu, koncentracioni logor Crveni Krst u Nišu. Na teritoriji pod bugarskom okupacijom: sabirni logor u Skoplju. Na teritoriji NDH: sistem logora u Jasenovcu, logor u Gospiću, logor u Đakovu, logor u Krestincu, Sarajevu i drugi. Na teritoriji pod italijanskom okupacijom: sistem logora poznatih pod zajedničkim imenom Dubrovački logor, Kraljevački logor, Brački logor, Hvarski logor, logor na Rabu. Jevreji sa teritorije Kosova i Metohije su bili uglavnom transportovani u logore u Albaniji, odakle su kasnije bili prebacivani u logore Bergen Belsen, Aušvic i dr.³

Kao rezultat svega toga, zajedno sa oko dva miliona drugih građana Jugoslavije i oko šest miliona drugih Jevreja u Evropi, izgubilo je živote i oko 80% od ukupnog broja jugoslovenskih Jevreja, tj. oko 60.000 ljudi.⁴ Jevrejska društvena i privatna imovina i kulturne dragocenosti su bile skoro u potpunosti opljčkane i uništene. Bilans ovog stradanja, koje je trajalo pune četiri godine, zaostaje jedino za tragedijom Jevreja u Poljskoj. Pored 60.000 ubijenih, među onima koji su preživeli to užasno doba bio je veliki broj onih koji se nikada nisu fizički i psihički opravali od strahovitih patnji i tortura kojima su bili podvrgnuti.

1) Gabriele Anderl/Walter Manoschek, *Neuspelo bekstvo, jevrejski „Kladovo – transport” na putu za Palestinu 1939–42*, Beograd, 2004, str. 11.

2) *Isto.*

3) Prema Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, 1980, str. 590.

4) Prema Albert Vajs, „Jevreji u novoj Jugoslaviji”, *Jevrejski almanah*, Beograd, 1954, str. 125–144.

Treba, međutim, istaći i to da jugoslovenski Jevreji nisu tokom Drugog svetskog rata bili samo žrtve i nemi svedoci dešavanja. Oni su učestvovali u redovima partizanskog Narodnooslobodilačkog pokreta u aktivnoj borbi protiv okupatora. Bili su, procentualno, podjednako zastupljeni kao i svi ostali jugoslovenski narodi - učesnici ovog pokreta. Možemo reći da je razlog velike brojnosti učestvovanja Jevreja u redovima Narodnooslobodilačkog pokreta¹ bilo to što je NOP predstavljao jedini okvir, jedino mesto gde su se mogli osećati slobodni i ravnopravni i gde su mogli računati na solidarnost. Njihovo učešće je bilo u početku malobrojno, mada ih je bilo i među prvoborcima i organizatorima NOP-a. Najveći deo se priključio docnije, naročito posle sloma Italije i oslobođenja znatnog dela jugoslovenskog primorja. Učestvovali su i u ilegalnim antifašističkim organizacijama u ratnom zarobljeništvu u Nemačkoj, Italiji i Švajcarskoj² a takođe i u antifašističkom radu u drugim internirskim logorima i u izbeglištvu.

Posleratni period

Po završetku Drugog svetskog rata preko teritorije Jugoslavije, uz prećutno odobravanje jugoslovenskih vlasti, krajem 1946. godine, poluilegalno je prešlo više od 7.500 Jevreja - bivših zatočenika koncentracionih logora na svom putu iz Nemačke,³ Rumunije⁴ i drugih evropskih zemalja ka Palestini. Radilo se o Jevrejima koji nisu bili jugoslovenski državljani. Jevreji koji su prolazili kroz Jugoslaviju iz logora smeštenih u američkoj okupacionoj zoni Nemačke bili su uredno snabdeveni papirima koje su im izdale američke okupacione vlasti, kao i kolektivnom ulaznom vizom za Kubu, dobijenom od kubanskog konzula u Belgiji. Jevreji iz logora u Rumuniji su imali kolektivni pasoš, izdat od rumunskog Crvenog krsta, snabdeven takođe kolektivnom kubanskom ulaznom vizom. Oni su u Palestinu bili prevoženi, između ostalih, i brodom „Athinae”, koji je bio nabavljen u Panami, a plovio pod „cionističkom zastavom”, što su Britanci okarakterisali kao otvorenu provokaciju i ilegalni akt. Luka ukrcajanja je bio uglavnom Bakar, ređe Sušak ili Šibenik.⁵ Budući da je Palestina tada bila pod britanskim mandatom, a broj ovih useljenika daleko nadmašivao predviđenu kvotu od 1.500 ljudi mesečno, engleske vlasti su oštro protestova-

1) Prema raspoloživim podacima, u redovima NOV i POJ je za vreme II svetskog rata učestvovalo nešto preko 1.300 Jevreja.

2) Samo radi primera treba navesti da je u logorima zarobljenih jugoslovenskih oficira u Nemačkoj na okupu bilo oko 400 Jevreja. U italijanskim logorima je bilo preko 300 Jevreja, uglavnom civilnih lica, koji su posle kapitulacije Italije bili kolektivno prebačeni u Švajcarsku i tamo internirani. Detljnije videti u Mladenka Ivanković, *Jugoslovenski antifašisti u Švajcarskoj 1941–1945. godine*, Beograd, 1996, str. 218.

3) Transport se vršio železnicom, preko teritorija Čehoslovačke, Mađarske i Jugoslavije u zonu „A” Južne krajinne. Ostalo je zabeleženo da je, samo u toku meseca aprila 1946. godine, deset grupa ovakvih lica, u ukupnom broju od 582, prošlo vozom do pogranične stanice Divači u zoni „A”. Sve grupe su imale organizovano rukovodstvo koje je izjavljivalo da su članovi tih grupa u Jugoslaviju došli iz Austrije, Čehoslovačke, Poljske i Nemačke. Prema protestnoj noti Britanske ambasade Ministarstvu unutrašnjih poslova, br. 612, Arhiv Saveznog ministarstva Srbije i Crne Gore, fond Politička arhiva (u daljem tekstu ASMIPSCG, PA, 1946. god., kutija 60).

4) Transport se, takođe, vršio železnicom preko Velike Kikinde i Novog Sada do Bakra. ASMIPSCGS, PA, kutija 60, službena zabeleška Branka Popovića, načelnika Odeljenja za repatrijaciju Komiteta za socijalno staranje.

5) Kao krajnje odredište je bila navedena neka od kubanskih luka. Međutim, redovno se dešavalo da brod „zaluta” i pristane u lukama Palestine. Tako je i bio otkriven ovaj način prebacivanja ilegalnih jevrejskih useljenika – jedan od brodova je doživeo havariju u istočnom Mediteranu i usledila je inspekcija britanskih mandatih trupa.

le kod jugoslovenskih diplomatskih predstavnika u Beogradu, Vašingtonu i Londonu, koji su odlučno negirali bilo kakvu umešanost zvaničnih vlasti u ovu operaciju. Ipak, ostalo je zabeleženo da su predstavnici Svetskog jevrejskog kongresa (u daljem tekstu SJK)¹ u tom smislu vodili nezvanične pregovore sa Odeljenjem za repatrijaciju Komiteta za socijalno staranje FNRJ, kao i da su sa sadržajem tih razgovora bili upoznati Tito i Aleksandar Ranković.² I dok su jugoslovenske vlasti tolerisale odlazak ovakvih transporta iz luke Bakar, Jevrejima koji su bili jugoslovenski državljani bilo je strogo zabranjeno da to učine.

Sa završetkom ratnih dejstava i potpunim oslobođenjem teritorije jugoslovenske države, počeo je povratak preživelih Jevreja, jugoslovenskih državljana iz narodnooslobodilačke vojske, iz zarobljeničkih i internirskih logora i iz izbeglistva. Taj proces je trajao mesecima, a ponekad i duže, u zavisnosti od raznih faktora. Od ukupnog broja predratnog jevrejskog stanovništva, rat je prezvelo oko 15.000 ljudi. Od njih se u Jugoslaviju vratilo oko 13.500, a 1.500 se odlučilo ili da ostanu u zemljama u koje su stigli za vreme rata ili da se prijavi za odlazak u Palestinu.³

1) Bili su to članovi organizacije Mosad Le–Aliyah Bet, dela organizacije Haganah, direktno odgovornih Svetskom jevrejskom kongresu, koji je bio zvanično priznat od strane britanskih mandatorskih snaga u Palestini.

2) O tome najeksplicitnije svedoče podaci iz izveštaja Ministarstva unutrašnjih poslova koji je pripremila služba ovog ministarstva za Aleksandra Rankovića, a on je na samom dokumentu dodao da „ovi podaci mogu poslužiti kod razgovora sa engl. ambasadam ili za odgovor na njihovu najnoviju notu”. U izveštaju se navodi: „Jula meseca 1946. god. došao je u Jugoslaviju palestinski novinar Jakub Dziwiecki sa zadatkom da preko Jugoslavije organizuje prebacivanje Jevrejskih izbeglica u Palestinu. Pre njega prošao je kroz Jugoslaviju isto u vidu novinara jedan od rukovodioca reemigracije u Evropi Uberall. Na njihovu inicijativu Savez Jevrejskih Opština tražio je dozvolu od Ministarstva Unutrašnjih Poslova FNRJ da se dozvoli prebacivanje Jevreja preko Jugoslavije. Odlukom Ministra unutrašnjih poslova FNRJ to im je bilo dozvoljeno. Oni su odmah pristupili organizaciji toga i prebacivanje organizovali na sledeći način.

Organizovali su u Zagrebu prihvatnu stanicu, koja je mogla da primi cca 4 hiljade Jevreja. Jevreji su dolazili u Jugoslaviju kao repatrirci sa repatriacionim dokumentima za razne zemlje na pr. za Italiju, Francusku, Juž. Ameriku i t.d. Preko svoje organizacije razgranate po čitavoj Evropi organizovali su da su dolazili u Jugoslaviju brodovi, specijalno pripremljeni za prebacivanje ljudi, tako da je na pr. brod od 3 hiljade tona, mogao primiti 3 hiljade lica. Ti brodovi imaju jevrejske podase, a vlasništvo su organizacije HAGANA (vojnička ograničena u Palestini), koja vodi borbu i pod čijim rukovodstvom se vrše prebacivanja. Tako je 24. jula iz luke Bakar otišao brod sa 2.700 Jevreja. Taj brod je stigao u Palestinu 4. novembra iz luke Bakar otišla su dva broda, od kojih je jedan nosio 3.300, a drugi 520 lica. Manji brod se nasukao kod Rogoznice, te su svi Jevreji bili prebačeni na veći brod, koji je stigao do palestinske obale, ali su ga Englezi odveli na Ciprus. Treći brod otišao je iz Jugoslavije 26. novembra i isto je zaglavio na Ciprusu. Na njemu je bilo 774 Jevreja. Svega je preko Jugoslavije ilegalnim putem prebačeno 7.294 Jevreja (...)

Jevreji koji su se prebacivali preko Jugoslavije dolazili su iz Njemačke, gde se još sada nalazi cca 250 hiljada Jevreja, koji se mahom nalaze još uvijek po logorima u kojima su bili za vreme Njemaca, to naročito važi za englesku zonu. Pored toga prebacivali su se iz Mađarske, Rumunije, Čehoslovačke i manjim delom iz Poljske. Jevreji koji su dolazili iz Rumunije, Mađarske, Češke i Poljske dolazili su sa ispravnim dokumentima, koje su im izdale gore pomenute države. Iz Poljske i Rumunije odlaze Jevreji naročito zbog toga što su ispostavljeni teroru bande. Iz Češke su dolazili Jevreji–Njemci koji su se trebali zajedno sa Sudetskim Njemcima iseliti iz Češke u Njemačku. Jevreja–Mađara nije bilo mnogo. Jevreja iz Sovjetskog Saveza prema našim informacijama i na osnovu naše kontrole nije bilo. No, mogli bi eventualno imati poljske dokumente.” Arhiv Muzeja istorije Jugoslavije, Fond Kancelarija maršala Jugoslavije, I-3-b/486.

3) David Perera, *n. d.*, str. 136.

Tabela 1

Jevrejska opština	30.VIII. 1946.	2. II. 1948.	Razlike
Subotica, ortodoksna	115	88	-27
Subotica	1.065	981	-84
Bačko Gradište	7		-7
Bačka Topola	82	70	-12
Stara Kanjiža	50	30	-20
Bajmok	34	27	-7
Horgoš	28	21	-7
Stari Bečej	44	35	-9
Vrbas	41	30	-11
Apatin	29	24	-5
Čonoplja	14	9	-5
Bezdan	11	2	-9
Doroslovo	8	3	-5
Senta, ortodoksna	179	84	-95
Senta	148	106	-42
Sremska Mitrovica	26	18	-8
Velika Kikinda	42	36	-6
Zrenjanin	98	92	-6
Vršac	35	22	-13
Priština	252	224	-28
Murska Sobota	68	51	-17
Karlovac	56	46	-10
Donja Lendava	17	10	-7
Deslinić	9	5	-4
Vinkovci	32	27	-5
Vukovar	37	22	-15
Rijeka	169	99	70
Lovrana	12	2	-10
Bugojno	15	8	-7
Banja Luka	46	35	-11
Travnik	30	23	-7
Skoplje	452	354	-98
Sombor	246	140	-106

Izvor: David Perera, „Neki statistički podaci o Jerejima u Jugoslaviji u periodu od 1938. do 1965. godine” *Jevrejski almanah*, Beograd, 1970.

Jevreji su se, po povratku svojim domovima, susreli sa opštom poratnom realnošću: veći deo njihovih zgrada i druge imovine je bio porušen i rekviriran. Trebalo je sve započeti od početka i oni su se prihvatili toga izazova. Želeli su da rekonstruišu ne samo svoj lični i porodični život, koliko god je to bilo moguće, nego i život svoje jevrejske zajednice. Da bi se obnovila jevrejska zajednica, posle nečuvene tragedije njenog uništenja, bilo je potrebno da se usaglasi delovanje tri odlučujuća faktora: volja za obnovom i sopstveni napor samih Jevreja; razumevanje i podrška šire javnosti i vlasti nove Jugoslavije¹ i, najzad, pomoć i saradnja jevrejskih ustanova u svetu.

Samo dva dana posle oslobođenja Beograda, 22. oktobra 1944. godine, Fridrih Pops, predsednik SJVOJ, koji je ratne godine proveo sakrivajući se kod prijatelja u Beogradu, na ulazu u zgradu u kojoj se pre rata nalazilo sedište Saveza ponovo postavio je natpis „Savez jevrejskih veroispovednih opština”, čime je simbolično označio obnavljanje njegovog rada u novoj Jugoslaviji. Priznavanje jevrejske zajednice *de facto* i dozvolu za njen dalji rad označilo je prisustvo delegata nove vlasti na otvaranju obnovljene sinagoge u Beogradu, 4. decembra 1944. godine. Zvanično, SJVOJ je bio priznat za legalnog predstavnika jugoslovenskih Jevreja u proleće 1945. godine.² Nekolicina njegov najagilnijih članova je uložila veliki trud da Savez što pre postane operativan. Već 11. avgusta 1945. godine bio je organizovan privremeni Izvršni odbor. Njegova delatnost se odvijala kroz tri komisije: socijalno-kulturnu, zakonodavnu i finansijsko-administrativnu. Oktobra 1945. godine Albert Vajs, potpredsednik SJVOJ, David Alkalaj, predsednik beogradske jevrejske opštine, i Vladislav Klajn, major Jugoslovenske armije i član Izvršnog odbora, učestvovali su na sastanku Evropske konferencije SJK u Parizu. Na taj način i formalno je bila obnovljena veza SJVOJ sa jevrejskim institucijama u svetu.³ Za svoje zasluge i doprinos u borbi za oslobođenje Jevreji su dobili odgovarajuće priznanje od novih jugoslovenskih vlasti. Dovoljno je istaći da je među nosiocima najvišeg ratnog odlikovanja nove Jugoslavije, ordena narodnog heroja bilo i dvanaest Jevreja. Brojni Jevreji su bili nosioci raznih drugih odlikovanja za hrabrost, vojničke i druge zasluge za Narodnooslobodilački pokret. Veliki je bio i broj onih koji su postigli visoke činove u Jugoslovenskoj armiji, u ratu i posle rata, pri čemu moramo naglasiti da je jedina žena sa činom generala bila upravo Jevrejka, Roza Papo.⁴ Nasuprot tome, gotovo da uopšte nije bilo jugoslovenskih Jevreja koji su saradivali sa okupatorima. Možemo reći da je promena društvenog uređenja u Jugoslaviji unekoliko uticala i na promenu kvalifikacione strukture jednog dela članova jevrejskih opština. Dok je, prema podacima za 1938. godinu, samo 571 Jevrejin odnosno 0,8% jevrejskog stanovništva Jugoslavije bilo u državnoj službi, a u jugoslovenskoj vojsci samo nekolicina, posle rata se njihov broj popeo na preko 30%. Ovde moramo uzeti u obzir činjenicu da je znatan broj intelektualaca (lekara, zubara, apotekara, veterinara, inženjera, pravnika, ekonomista i sl.) nastavio svoju profesionalnu karijeru u okviru državnih ustanova, tj. prešao u državnu službu. Prema podacima za 1938. godinu, među jevrejskim stanovništvom u Jugoslaviji bilo je više od 5% onih koji su se svrstavali u kategoriju privatnih činovnika i nameštenika, dok je posle rata najveći deo iz ove kategorije našao zaposlenje u državnim preduzećima, a samo je mali broj nastavio da samostalno obavlja svoje zanimanje

1) Početkom maja 1945. godine, kao jedan od prvih zakona u novoj Jugoslaviji, bio je donet Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i verske mrznje i razdora. *Službeni list DFJ*, br. 36, 29 maj 1945. godine.

2) Ari Kirkkänen, *Yugoslav Jewry, Aspects of Post-World War II and Post-Yugoslav Developments*, Helsinki, 2001, str. 56.

3) ASMIPSCG, PA, 1945. god., kutija 24.

4) Detaljnije videti Paul Benjamin Gordiejew, *Voices of Yugoslav Jewry*, New York, 1999, str. 538.

do odlaska za Izrael. Samostalnih trgovaca, trgovačkih putnika i agenata je 1938. godine bilo čak 9,5% od ukupnog broja jevrejskog stanovništva. Izvestan broj ovih ljudi je posle rata nastavio sa samostalnom delatnošću, dok nije bila izvršena i nacionalizacija trgovinskih radnji, te su se i oni uklopili u državna preduzeća. Deo komunistički orijentisane omladine je učestvovao u partizanskom pokretu. U borbi je srazmerno veliki broj dobio razne činove podoficira i oficira i posle rata je uglavnom ostao na službi u Jugoslovenskoj narodnoj armiji. Razlog da se u priloženoj tabeli, u rubrici „u JNA” ne prikazuje veći broj je u tome što se najveći deo Jevreja - oficira i podoficira nije formalno učlanjivao u jevrejske opštine. Kao i među ostalim nacionalnostima, i među Jevrejima je posle rata naglo porasla brojnost studentske populacije. Dok je u školskoj godini 1938/1939. studiralo svega 0,9% ukupnog broja članova jevrejskih opština, imamo pojavu da je posle rata taj procenat stalno rastao, da bi se 1952. godine popeo na zavidnih 4%. Broj zemljoradnika i zemljoposjednika u jevrejskoj populaciji u Jugoslaviji je i pre Drugog svetskog rata bio neznatan – svega 0,15%. Izvestan broj zemljoposjednika je opstao i u prvim posleratnim godinama, dok nije sasvim iščezao sprovođenjem agrarne reforme.

Tabela 2

Zanimanja	1938. god.	1946. god.	1948. god.	1952. god.
Ukupno brojno stanje	71.342	12.344	11.935	6.175
Državni činovnici i službenici	571 0,8%	3.174 25,7%	3.291 27,5%	1.288 20,8%
Trgovci, trgovački putnici i agenti	6.835 9,5%	575 4,8%	374 3,1%	
Zanatlije	2.228 3,1%	902 7,3%	861 7,2%	231 3,7%
Domaćice		3.419 27,7%	3.350 28,1%	1.435 23,2%
Lekari	529 0,7%	281 2,2%	260 2,2%	221 3,7%
Apotekari	101 0,1%	41 0,3%	56 0,5%	41 0,6%
Inženjeri i agronomi	145 0,2%	115 0,9%	123 1%	21 0,3%
Radnici	3.518 4,9%	388 3,1%	183 1,5%	
Učenici	6.713 9,4%	1.575 12,8%	1.420 11,9%	518 8,3%
Službenici	709 0,9%	344 2,7%	420 3,5%	247 4%
U JNA		74 0,6%	140 1,2%	78 1%
Zemljoposjednici i zemljoradnici	111 0,15%	41 0,3%	25 0,2%	
Rabini i ostali sveštenici	133 0,2%	10 0,1%	13 0,1%	5
Privatni činovnici i nameštenici	4.087 5,7%			

Izvor: David Perera, „Neki statistički podaci o Jevrejima u Jugoslaviji u periodu od 1938. do 1965. godine” *Jevrejski almanah*, Beograd, 1970.

Položaj jevrejske manjine u novoj Jugoslaviji je bio dobro utemeljen zahvaljujući stalnoj politici prilagođavanja. Bio je to jedan od retkih primera da se manjina nije manifestovala kroz religiju. Položaj Jevreja u novoj Jugoslaviji bi se najbolje mogao opisati frazom „verska zajednica ateista” koju je prvi put upotrebio Albert Vajs 1954. godine.¹ Mreža jevrejskih opština je posle rata bila reorganizovana prema zakonima koji su važili u Kraljevini Jugoslaviji. Po tim zakonima, opštine su prvenstveno bile tretirane kao verske zajednice. U ranom posleratnom periodu one su bile obnovljene pod starim nazivom Savez jevrejskih veroispovednihih opština Jugoslavije. Na području Vojvodine je deo jevrejske populacije bio organizovan u Udruženje ortodoksnih jevrejskih opština, koje je postojalo i pre rata, sa sedištem u Subotici i organizovanim članstvom u Senti, Adi, Bačkom Petrovom Selu, Molu i Iloku, sa više od 500 preživelih članova, a taj se broj uvećavao povratkom interniraca posle završetka rata. Najveći broj Jevreja koji se posle rata vratio u Jugoslaviju naseljavao se u većim gradovima, iako tu nisu ranije živeli. Nasuprot tome, u mnogim mestima gde su pre rata postojale jevrejske opštine nije više uopšte bilo Jevreja ili je njihov broj bio tako mali da nisu postojali uslovi za formiranje opštine. Do 1946. godine je bilo formirano ukupno 56 jevrejskih opština, od kojih su neke, u većim gradovima, postale matične opštine za Jevreje iz manjih okolnih mesta u kojima opštine nisu mogle biti formirane. Na smanjenje manjih, pa i nekih srednjih jevrejskih opština uticala je vrlo prisutna unutrašnja migracija. Migracioni pravci su vodili iz manjih naselja do velikih gradova. Kao osnovni razlog za ovu pojavu se može navesti to što mnogi Jevreji koji su se vraćali iz logora, zarobljeništva i internacije nisu želeli da se vraćaju u stara mesta boravka, kao i težnja pojedinaca da žive u jačim jevrejskim zajednicama. Kako je tekla ta migracija u periodu 1946–1952. godine možemo videti iz sledeće tabele.

Tabela 3

DATUM	NR Srbija	AP Vojvodina	AP Kosmet	NR Hrvatska	NR BIH	NR Makedonija	Ukupno
27. XI 1946.	6.480	3.729	329	3.727	1.760	528	12.495
31. I 1947.	6.358	3.606	325	3.723	1.812	532	12.425
5. IV 1947.	6.333	3.626	273	3.691	1.832	543	12.399
5. IX 1947.	6.103	3.324	297	3.530	1.916	385	11.934
1. VI 1948.	5.840	3.046	273	3.581	1.870	376	11.667
22. VII 1948.	5.729	3.034	269	3.565	1.871	387	11.552
20. XII 1952.	2.640	1.077	17	2.073	1.261	82	6.056

Izvor: David Perera, „Neki statistički podaci o Jerejima u Jugoslaviji u periodu od 1938. do 1965. godine” *Jevrejski almanah*, Beograd, 1970.

Položaj svih posleratnih jevrejskih opština se temeljio na Zakonu iz 1945. godine. Nije postojao poseban zakon kojim bi bio uređen stauts jevrejske zajednice. Problem je

1) Jevreji su bili tretirani kao nereligiozna manjina, iako su bili priznati i kao verska zajednica na osnovu zakona iz 1953. godine.

nastupio kod tumačenja da li jevrejsku zajednicu treba smatrati etničkom ili religioznom grupom.

Najvažniji element za jevrejsko stanovništvo u posleratnoj Jugoslaviji je bilo stalno nastojanje da pronađe sve moguće načine da se uključi u zajedničku borbu za učvršćenje rezultata Narodnooslobodilačke borbe i tako stvori uslove za tretiranje Jevreja kao ravnopravnih građana.¹ Jevrejski zvaničnici i ličnosti koje su svojim obrazovanjem, ugledom u jevrejskoj zajednici ili nekim drugim kvalitetom bile uzor svojim sunarodnicima neprekidno su isticale da njihov narod duboko oseća pozitivne promene u posleratnoj Jugoslaviji. Naglašavali su da su po prvi put slobodni da se osećaju i izjašnjavaju kao Jevreji i da su zahvalni zbog toga. Pozivali su sve pripadnike jevrejske zajednice da se uredno odazivaju svim pozivima narodne vlasti i ispunjavaju svoje građanske dužnosti i obaveze. Ova taktika je i zvanično bila utvrđena na Kongresu SJVOJ koji je bio održan u Beogradu 29–30. marta 1947. godine.² Pitanje statusa jevrejske zajednice je ponovo dobilo na aktuelnosti posle značajnog smanjenja brojnosti nakon organizovanog odlaska njenih članova u Izrael u periodu 1948–1952. godine,³ a uskoro zatim i sprovođenja akcije za sakupljanje novčane pomoći za kupovinu zemljišta u Izraelu. U šest organizovanih alija, u periodu od decembra 1948. do jula 1952. u Izrael je otišlo ukupno 8.618 osoba, i to u okviru prve alije – 4.098; u okviru druge alije – 2.490, u okviru treće alije – 1.209; u okviru četvrte alije – 769, u okviru pete alije – 84 i okviru šeste alije – 29 osoba. Time je brojno stanje članova jevrejskih opština u Jugoslaviji smanjeno na ukupno 6.056 osoba.⁴ Nesumnjivo je da je ukupan broj Jevreja i posle odlaska organizovanih alija bio veći, ali se to nije moglo i zvanično utvrditi, jer članstvo u jevrejskim opštinama više nije bilo obavezno, kako je to bilo pre Drugog svetskog rata. Jevrejska zajednica je od oslobođenja bila priznata kao religiozna i učestvovala je u organizovanju socijalno humanitarne pomoći i zbrinjavanju pridošlica. Bilo je evidentno da treba očekivati promene u politici zvaničnih vlasti prema organizacijama zasnovanim na prevashodno verskoj osnovi. Zbog toga se težilo tome da se kao osnovno polje delatnosti zajednice istakne nacionalno-kulturna i humanitarna delatnost.

Na kongresu SJVO su bili razmatrani različiti oblici organizovanja. Izvršni komitet je podržavao ideju da osnovni model organizovanja Jevreja treba da bude nacionalno-kulturni, sa religioznom sekcijom pri zajednici. Predlog je potekao od Alberta Vajsa, predsed-

1) Kao indikativno se može uzeti uputstvo koje je rukovodstvo SJVO uputilo svom članstvu uz cirkularno obaveštenje o opštim izborima 1945. godine. AJIM, fond Autonomni odbor, kutija 285.

2) AJIM, fond Predsednička komisija, kutija 1149.

3) AJIM, fond Predsednička komisija, kutija 1149. JVO je pitanje masovnih alija (organizovanih talasa iseljavanja) pokrenulo još u junu 1948. godine (Izveštaj A. Vajsa za Agence Juive, sa sedištem u Parizu. AJIM fond Predsednička komisija, kutija 120).

4) Prema podacima iz članka Aleksandra Lebla, „Prekid odnosa SFRJ – Izrael 1967. godine”, *Tokovi istorije*, 1–4, Beograd, 2001, str. 41.

Prilikom upoređivanja navedenih podataka o brojnem stanju učesnika u I i II aliji, pronašli smo na izvesna neslaganja sa brojkama iseljenih u zvaničnom dopisu koji je Ministarstvo unutrašnjih poslova FNRJ uputilo Kabinetu maršala Jugoslavije 1. septembra 1949. godine. Oni ovim dopisom obaveštavaju Kabinet o tome da „Prva grupa Jevreja od 4055 lica iselila (...) se decembra meseca 1948. god., a druga grupa od 2465 lica u toku juna – jula meseca 1949. god. Iz naše zemlje do sada se ukupno iselilo 6520 Jevreja... (pedantni službenik, dalje, napominje)... Međutim (...) nisu se svi Jevreji iselili, koji su se prijavili za iseljavanje i koji su dobili odobrenje za odlazak od našeg Ministarstva. Tako je iz prve grupe odustalo od iseljenja oko 422 lica, a iz druge grupe 755. Izvestan broj Jevreja koji je odustao, iako je imao odobrenje za iseljavanje, ovo je učinio iz opravdanih razloga: bolest u porodici... i sl. Svakako da ima i izvestan broj Jevreja koji se kod odustajanja od iseljavanja rukovodio i špekulantskim motivima: očekivanje prvih vesti o stanju i poslovima u Izraelu (...) itd. Prema odobrenju druga Ministra A. Rankovića dozvolice se naknadno iseljenje svima Jevrejima koji su iz opravdanih razloga do sada odustali”. Arhiv Muzeja istorije Jugoslavije, fond KMJ, I-3-b/486.

nika Saveza. Vajs je sugerisao da bi najprihvatljiviji naziv bio Savez jevrejskih opština Jugoslavije. Ova izmena je bila izvršena tek posle tri godine. Odmah posle kongresa Brancion Levi, član Izvršnog odbora, koji je bio zaposlen u Ministarstvu unutrašnjih poslova, kontaktirao je nadležne koji su mogli pomoći da se zajednici i zvanično obezbedi da njen status bude prvenstveno nacionalno-kulturni.¹ Generalno, u novoj Jugoslaviji je vladala nepovoljna klima prema svim religioznim zajednicama, pa tako i prema jevrejskoj. Godine 1949. je bio održan sastanak Izvršnog odbora na kojem je bilo razmatrano pitanje od vitalne važnosti za opstanak posleratne jevrejske zajednice: koji bi bio najbolji način da se njihovi članovi ukolope u postojeće pravne regulative i novonastale okolnosti. Odlučeno je da je najcelishodnije i najkorisnije za opstanak zajednice da se pristupi procesu prilagođavanja i uklapanja, te da se sa religioznog, akcentat posebnosti fokusira na nacionalno-kulturni i takvom odredi osnovna priroda zajednice. Realne prilike su to zahtevale i to je bilo jasno celoj jevrejskoj populaciji u Jugoslaviji. Ovaj stav je, kao zvanična politička orijentacija zajednice, bio objavljen u *Jevrejskom biltenu* koji je bio zvanično glasilo zajednice. Naglašeno je da religioznost nije jedna od osnovnih pretpostavki u određenju Jevreja kao etničke manjine, već je stvar lične inicijative. Jevrejska zajednica u Jugoslaviji je bila saglasna sa principom odvajanja crkve od države i prihvatila da religioznost treba da ostane u sferi ličnog i strogo privatnog opredeljenja svakog pojedinca. Jevrejski prvaci su, u skladu s tim, religiozne termine zamenjivali nacionalno-kulturnim. Zajednica se više nije deklarirala kao religiozna grupa, već prvenstveno kao etnička manjina. Proces prilagođavanja i insistiranja na laicizaciji je bio neophodan, pošto je novi komunistički režim bio strogo antireligiozan. Ovaj trend prelaska iz religiozne u kulturne sfere je imao jaku podršku i od Svetskog jevrejskog kongresa.² Proces prilagođavanja i uklapanja je bio zaokružen na šestom posleratnom kongresu Saveza jevrejskih veroispovednih zajednica septembra 1952. godine. U završnom govoru, A. Vajs³ je naglasio da posleratna jevrejska zajednica nije ista kao ona iz međuratnog perioda i da je ne treba poistovećivati sa njom. Naglasio je da su jugoslovenski Jevreji lojalni građani svoje zemlje i da u potpunosti prihvataju Zakon o odvajanju crkve od države, te da će ga se i pridržavati. Na ovoj konferenciji je, najzad, odlučeno da se iz naziva izbací odrednica „veroisповедна”, a kao osnovni zadaci odrede nacionalna, socijalna i kulturna delatnost.

Ustavom iz 1953. godine ateizam je bio usvojen kao obavezan princip. Nijedan član Saveza komunista nije mogao istovremeno biti aktivan u svojoj crkvenoj zajednici. Jevreji, članovi Saveza komunista su se našli u vrlo delikatnom i neugodnom položaju. Sa jedne strane, oni su pripadali svom narodu, a sa druge strane su bili prinuđeni da se od njega distanciraju, možda još decídnije i otvorenije nego komunisti - pripadnici drugih naroda, kako bi zadržali svoje pozicije koje su već zauzimali u društvenoj hijerarhiji.

U posmatranom periodu, bile su organizovane dve velike jevrejske manifestacije. One su, u skladu sa novom društvenom i državnom orijentacijom i realnošću, bile prevashodno organizovane kao nacionalno-kulturne, ali su, istovremeno i neizbežno, bile prožete i religioznim karakterom.

Najveća posleratna manifestacija je bila održana u Beogradu krajem 1951. godine. Bila je to proslava u povodu jevrejskog praznika svetlosti Hanuka. Proslavi je prisustvovalo više od 300 zvanica. Proslavu je otvorio predsednik beogradske zajednice Brancion Levi,

1) Detaljnije videti u: Ari Kirkanen, *n. d.*, str. 247.

2) Ari Kirkanen, *n. d.*, str. 86.

3) Albert Vajs je bio predsednik Saveza jevrejskih veroispovednih opština. On je na ovu funkciju bio izabran 1948. godine, posle smrti dotadašnjeg predsednika dr Fridriha Popsa.

koji je zahvalio jugoslovenskoj državi što je omogućila pripadnicima njegovog naroda da se osećaju slobodno i žive i izjašnjavaju se kao Jevreji. Proslava velikog jevrejskog praznika Seder Pesah bila je održana 1952. godine. Ovoj proslavi su, poslednji put, slobodno prisustvovali i Jevreji koji su bili članovi Saveza komunista. Posle toga situacija se dramatično promenila, toliko da je postalo vrlo primetno da Jevreji - članovi Saveza komunista bojkotuju, koliko je god moguće, ove proslave. Novembra 1950. godine, proslavi u Jevrejskoj opštini u Subotici je prisustvovao i delegat izraelskog poslanstva u Jugoslaviji.¹ Predsednik zajednice je pozdravio njegov dolazak, ali je jasno naglasio da ga on lično nije pozvao. Učinio je to tako izričito i otvoreno da je bilo jasno da ovaj drugi deo njegove pozdravne reči nije bio namenjen predstavniku Izraela, već nekome drugom ko je trebalo to da čuje i prenese nadležnima. Delegat je prethodno zamolio Alberta Vajsa da obavesti subotičku Opštinu o njegovim namerama, ali je Vajs propustio da to čini. Naprotiv, Vajs lično je prisustvovao proslavi, u njenom kulturnom delu, ali nije sa ostalima prisustvovao molitvi u sinagogi. Izraelski delegat je to zabeležio u svom izveštaju.² Indikativan je i slučaj proslave Seder Pesaha u Beogradu, u proleće 1953. godine. Brancion Levi i ostali važni članovi zajednice su jednostavno bili odsutni. Delegat izraelskog poslanstva koji je bio uredno pozivan na ranije proslave, ovaj put nije bio pozvan.³ Februara 1953. u Beogradu je bio održan veliki miting protiv antisemitske kampanje u Sovjetskom Savezu i drugim zemljama istočnog bloka u organizaciji Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije. Protestu je prisustvovalo i nejevrejsko stanovništvo koje je na ovaj način izrazilo solidarnost sa svojim sugrađanima jevrejskog porekla i celokupnim jevrejskim narodom. Tom prilikom, jedan od govornika, Albert Vajs je naglasio razliku između libe-

1) Jugoslavija je bila jedna od prvih zemalja koja je zvanično priznala nezavisnu državu Izrael. Učinila je to 19. maja 1948. godine, samo pet dana nakon što su u dvorani muzeja u Tel Avivu, predstavnici jevrejskog naroda, predvođeni Benom Gurionom, objavili Deklaraciju o nezavisnosti. Pre FNRJ, Izrael su *de facto* priznale SAD, a *de jure* Sovjetski Savez. Ovakav stav jugoslovenste vlade je naišao na negativnu reakciju u arapskim krugovima. O tome nam rečito svedoči telegram koji je iz jugoslovenskog poslanstva u Kairu poslat 16. februara 1949. godine, a u kome se izveštava da je „Palestinska vlada dostavila (...) notu kojom žali što je priznanje Izraela od strane naše vlade pre konačne odluke OUN. Priznanje Izraela, veli se u noti, znači nepriznavanje prirodnih prava Arapa na svoju zemlju. Vlada je protivna podeli Palestine i uspostavljanju nezavisne izraelske države. Istovetnu notu primile su i ostale demokratske zemlje. Palestinska vlada prilikom opsedanja Gaze u decembru od strane izraelskih trupa, dobegla je u Kairo. (...) U javnosti o ovoj vladi do sada nije bilo ni reči.” ASMIPSCG, PA, 1949. god, kutija 85.

Pored verbalnog negodovanja, objekat u kome je bilo smešteno diplomatsko predstavništvo Kraljevine Jugoslavije u Jerusalimu, iako vidno obeležen zastavom, bio je u nekoliko navrata granatiran od strane palestinskih Arapa, pri čemu je zgrada bila ozbiljno oštećena, a dvojice članova diplomatskog osoblja povređeno. Osoblje se, ljubaznošću čeških diplomatskih predstavnika, preselilo u češki konzulat gde su im bile dodeljene prostorije i gde su nastavili sa radom. Ovo je samo unekoliko umanjilo nevolje jugoslovenskih diplomatskih predstavnika jer su palestinski Arapi sada nastavili sa bomardovanjem češkog konzulata. O ovome incidentu i češki i jugoslovenski diplomatski prestavnici obavestili su UN i uložili oštar protest. ASMIP, PA, kutija 122 za 1948. godinu.

Smatramo da je interesantno navesti pojavu bliske saradnje jugoslovenskog partijskog rukovodstva sa rukovodstvom Radničke partije Rumunije i Komunističke partije Mađarske koje je za sadržaj imalo upravo problematiku priznavanja nezavisne države Izrael. Sudeći po sadržaju dokumenata u kojima gospodin Moše Šertok, ministar inostranih poslova Izraela, zahvaljuje vladi Jugoslavije na „njenoj pomoći kod Rumuna i Mađara kod priznavanja Izraela,„ status i „pravovernost“ jugoslovenske KP još uvek nije bila dovedena u pitanje, iako pisma nose datume iz samog predvečerja donošenja Rezolucije Informbiroa. ASMIPSCG, PA, 1948. god., kutija 122.

2) Ari Kirkkanen, *n. d.*, str. 97.

3) Prema zvaničnim izjavama, u Jugoslaviji je vladalo pozitivno raspoloženje prema Izraelu kao zemlji, njegovoj politici i naporima da prihvati Jevreje koji su želeli da tamo žive. Posebnu pažnju su izazivali kibuci, kao socijalistički oblik organizovanja u poljoprivredi. Ipak, vlasti nove Jugoslavije su, generalno, bile dosta oprezne i uzdržane u odnosima prema strancima. Ta uzdržanost se pokazivala i u kontaktima sa izraelskim poslanstvom u Beogradu.

ralne i tolerantne politike jugoslovenskih vlasti prema manjinskim narodima i agresivne i hegemonističke politike Sovjetskog Saveza i zemalja istočnog bloka, jasno poručujući zapadnim medijima da je stanje sloboda čoveka u Jugoslaviji na visokom nivou.

Možda je najvažnija posleratna javna manifestacija koju je organizovao Savez bilo svečano otkrivanje spomenika jevrejskim žrtvama fašizma, od 28. avgusta do 11. septembra 1952. godine, u Zagrebu, Đakovu, Novom Sadu, Beogradu i Sarajevu. Osim Jevreja, otkrivanju su prisustvovali i predstavnici jugoslovenskih civilnih i vojnih vlasti, kao i predstavnici izraelskog poslanstva.¹ Još ranije, širom Jugoslavije su već bila postavljena obeležja na jevrejskim grobljima. Ove ceremonije su maloj jugoslovenskoj jevrejskoj zajednici davale podsticaj za dalji život i borbu za opstanak u novonastalim okolnostima.

Ova, 1952. godina bi se mogla okarakterisati kao prelomna u životu jevrejske zajednice u Jugoslaviji, i to po dva kriterijuma: po zaokruživanju izgradnje spomen-obeležja na svim većim stratištima na kojima su stradali pripadnici jevrejskog naroda kao žrtve „rasnog zakona” u toku Drugog svetskog rata i po promeni suštine u karakteru postojanja i rada jevrejskih opština, kao osnovnih oblika organizovanja jevrejske etničke manjine u novoj Jugoslaviji. Naime, odlaskom velikog broja pripadnika jevrejske populacije, u procesu organizovanih alija, u Izrael, jevrejska zajednica koja je ostala pretrpela je izmene, kako kvantitativne tako i suštinske. Budući da su u okviru organizovanog iseljavanja iz Jugoslavije zemlju napustili svi koji su aktivno i otvoreno upražnjavali verske obrede i izjašnjavali se kao religiozni i pristalice pokreta cionizma, jevrejska zajednica koja je ostala u Jugoslaviji je dobila prevashodno sekularni karakter.

Jevreji koji su ostali da žive u Jugoslaviji, a naročito članovi Saveza komunista² nisu, jednostavno, imali izbora i bili su primorani da deklarativno bojkotuju sve što je imalo veze sa njihovom religijom. Ukoliko su želeli da održe tradicije svojih predaka, morali su da se krišom, privatno, snabdevaju jevrejskim svetim posudama i knjigama, košer hranom i da religiozne praznike proslavljaju u krugu porodice.

U posleratnoj Jugoslaviji su Jevrejima koji su se dobro prilagodili režimu bila pristupačna sva zanimanja, od najnižih do najviših. Mogli su da slobodno rade u različitim državnim ustanovama i službama, pa i u vojsci i diplomatiji.³ Jedna od centralnih figura u javnom životu posleratne Jugoslavije je bio dr Albert Vajs, čovek visokostručnih znanja i široke duše, čovek za kojeg je podjednako važno i značajno bilo rasvetljavanje najkomplikovanih pravnih pitanja kao i rešavanje malih ljudskih sporova i svakodnevnih problema običnih ljudi koji su mu se, znajući da će kod njega uvek naići na razumevanje i pomoć, vrlo često obraćali i sa sasvim banalnim svakodnevnim molbama. Dr Albert Vajs, profesor Pravnog fakulteta, vrstan pravnik i poliglota, bio je predsednik SJVOJ od 1948. do svoje smrti 1964. godine. On je, nakon Drugog svetskog rata, bio jugoslovenski predstavnik u međunarodnom Nirnberškom sudu pravde za ratne zločine.⁴ Septembra 1950. godine je A. Vajs dobio zvanični poziv izraelske vlade da svedoči pred ovim sudom o stradanju jugoslovenskih Jevreja.⁵

1) AJIM, fond Predsednička komisija, kutija 1197.

2) Kao uostalom i pripadnici svih ostalih naroda u novoj Jugoslaviji, i većinskih i manjinskih.

3) Mirko Bauer je službovao kao prvi sekretar Ambasade u Vašingtonu, a Cadik Danon, glavni rabin u Jugoslaviji je, posle penzionisanja na tom mestu, bio ambasador Jugoslavije u Švedskoj. Neposredno posle rata, pored prvog potpredsednika Skupštine Moše Pijade, u Narodnoj skupštini je bio još jedan Jevrejin, pukovnik dr Herbert Kraus.

4) AJIM, fond Predsednička komisija, kutija 902.

5) AJIM, isto, pismo od 18. 9. 1950.

Za razliku od ostalih država iz komunističkog bloka i njihove generalne politike, Jugoslavija je dozvoljavala svojim Jevrejima da održavaju kontakte sa svim jevrejskim organizacijama u drugim delovima sveta. Izuzetak je bila jedino Svetska cionistička organizacija. Jugoslavija je bila jedina od komunističkih zemalja koja je svojim građanima dozvoljavala da se slobodno i organizovano iseljavaju u Izrael. Jugoslovenskim građanima jevrejskog porekla nije bilo neophodno da traže specijalne dozvole za kontakte sa Jevrejima širom sveta. Ovakav potez jugoslovenskih vlasti se često pokazivao kao vrlo koristan za vođenje državne politike, jer je bila u prilici da privatnim kanalima i vezama svojih građana jevrejskog porekla sa sunarodnicima širom sveta često obezbedi razne pogodnosti koje su bile nepristupačne ostalim komunističkim zemljama.

Summary

Jews in Yugoslavia 1918–1952

According to statistical data from 1938, the Jewish population in the Kingdom of Yugoslavia numbered 17,370 families with 71,342 members. The main organizational unit of the Jewish community was the Jewish city municipality. Life of Yugoslav citizens of Jewish nationality was legally regulated by the Law on Jewish Religious Community in the Kingdom of Yugoslavia of 13 December 1929.

During World War II, through consistent and systematic implementation of anti-Semitic laws, about 80% of Yugoslav Jews – about 60,000 persons lost their lives.

However, during the Second World War Yugoslav Jews were not only victims and silent witnesses of events. They actively participated in the ranks of the partisan People's Liberation Movement in active fight against the occupiers. They were proportionately equally represented as other Yugoslav peoples – participants in this movement. After the cessation of armed clashes, they undertook a difficult task, together with their other compatriots, to rebuild demolished and devastated homeland. They gave their contribution both to the internal recovery of the country and society, as well as in carrying out foreign-policy connections and goals to which the new Yugoslavia strove.

When the state of Israel was established on 14 May 1948, the Jewish people got its home country. Many Yugoslav Jews took the opportunity to emigrate, which the Yugoslav authorities did not prohibit, unlike other so-called socialist bloc countries. Jews originating from Yugoslavia continued to maintain relations with their former homeland.

b) Ekonomski problemi / Economic problems

ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ СЕЉАШТВА У СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Настала од делова различите привредне структуре и још различитијег нивоа привредног развоја, Краљевина СХС/Југославија за све време постојања није успела да те разлике отклони. Штавише, њене мере економске политике, које често нису водиле рачуна о специфичном привредном развоју појединих покрајина, те разлике су и продубљивале. Као изразито аграрно подручје, Северна Србија је посебно била погођена променама у монетарној, пореској и царинској политици које су често проузроковале смањење производње, опадање цена пољопривредних производа, повећање пореског оптерећења, што је имало за последицу опадање прихода сељаштва. На крају, велика пољопривредна криза крајем двадесетих и почетком тридесетих година 20. века најјаче последице оставила је управо у аграрној Србији.

Будући да је сиромаштво најбројнијег дела становништва у највећој покрајини утицало умногоме на економску, али и на општу нестабилност целе Краљевине Југославије, анализа економског положаја сељаштва у Србији у овом раздобљу, несумњиво, потпомаже свеобухватном сагледавању узрока распада Југославије.

Сељаштво - доминантан друштвени слој

Србија је у Краљевину СХС/Југославију ушла као изразито аграрно подручје. Према попису становништва од 31. децембра 1910 (13. јануара 1911) у њој је сеоско становништво чинило 86,78%,¹ да би 31. јануара 1921. године у Северној Србији² на селу живело 85,71% укупног становништва. То је више него у било којој другој

1) Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. I, том 1, Београд, 2000, стр. 12.

2) Северна Србија представља подручје преткумановске Србије, проширено територијом добијеном од Бугарске Нејским уговором 1919. године (босиљградски срез, царибродски срез и општине: Александровац – Злокуће, Браћевац, Ковилово, Црномасница – Томислалово у неготинском срезу, затим, општине: Велики Јасеновац и Шипово у крајинском срезу, Градсково и Халово у зајечарском срезу и општина Равна Бања која је ушла у састав јабланичког среза – Момчило Исић, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији*, Београд, 1999, стр. 5.

покрајини новоформиране државе, у којој је, иначе, сеоско становништво чинило 79,83% укупног становништва.

Са највише сеоског становништва, Северна Србија је, изузев Црне Горе, предњачила и у домаћинствима чијим је старешинама пољопривреда главно занимање. Она их је имала 82,03%, а Црна Гора 86,26% свих домаћинстава.

Табела 1

Градско и сеоско становништво у Краљевини СХС 1921. године

Покрајина	Градско		Сеоско		Пољopr. домаћинства	
	број	%	број	%	број	%
Банат, Бачка и Барања	463.925	33,68	916.488	66,32	224.358	69,40
Босна и Херцеговина	296.501	15,64	1.593.428	84,36	272.108	80,86
Јужна Србија	350.036	23,73	1.124.524	76,27	198.174	74,34
Северна Србија	379.453	14,29	2.275.620	85,71	401.935	82,03
Словенија	211.101	19,98	845.363	80,02	138.217	63,16
Хрватска	689.429	20,51	2.671.593	79,49	470.445	76,36
Црна Гора	33.561	17,78	166.296	83,22	35.855	86,26
УКУПНО	2.424.006	20,17	9.993.317	79,83	1.741.092	75,93

Извор: *Трговински гласник*, 32, 10. фебруар 1924, стр. 2; Јозо Лакатош, *Привредни алманах Југословенског лојда*, Загреб, 1929, стр. 6.

Распадањем сеоских породичних задруга и све јачим продирањем капитализма на село током треће деценије 20. века, у Северној Србији је почетком 1931. било чак 484.218 пољопривредних домаћинстава, односно за 20,47% више него десет година раније и 2.668.787 пољопривредног становништва, које је чинило 80,35% укупног становништва. У целој Краљевини Југославији 1931. године пољопривредних домаћинстава је 1.963.403, или за 12,77% више него 1921. и 10.670.565 становништва које је живело од пољопривреде.¹ Просечно, једно пољопривредно домаћинство у Северној Србији имало је 5,51, а у Краљевини Југославији 5,43 чланова, односно 5,41 у делу Југославије без Северне Србије.

1) *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године*, књ. IV, Присутно становништво по главном занимању, Сарајево, 1940, стр. XII.

Ситнопоседништво

Због све чешћег распадања сеоских породичних задруга и убрзаног продирања капитализма на село крајем 19. и почетком 20. века, у Србији се посед све више уситњавао. Крајем 1905. године посед између 2 и 5 ха имало је чак 140.795 или 38,11% газдинстава, а посед до 2 ха 99.174, односно 26,85% газдинстава. Ових 64,96% газдинстава држало је, међутим, тек 29,15% укупне површине. С друге стране, газдинства са поседом између 50 и 100 ха, њих 751 или 0,20% и 361 или 0,10% газдинстава са поседом преко 100 ха, дакле скупа њих 0,30% имало је у власништву чак 6,30% површине свих поседа.¹

Будући да је и до Првог светског рата настављено распадање сеоских породичних задруга, Србија је у Краљевину СХС/Југославију ушла са још бројнијим малим и ситним поседима, који су се и у новоформираној држави умножавали, јер процес нестајања сеоских патријархалних задруга није био завршен, а сељаштво из Србије је, у великој мери, било заобиђено процесом колонизације у међуратном раздобљу.²

Између 1905. и 1931. године број пољопривредних газдинстава у Северној Србији повећао се за 29,02%, при чему су се умножила сва газдинства са поседом испод 50 ха, највише она чији је посед био од 10 до 20 ха, чак за око 50%, док је газдинстава са поседом до 2 ха било више за 16,98%, оних са поседом између 2 и 5 ха за 27,54%, газдинства чији је посед био између 10 и 20 ха увећала су се за 48,43%. Једино је опао број највећих газдинстава, за 11,45% оних са поседом од 50 до 100 ха, а за више од 62,60% оних који су располагали поседом од преко 100 ха. Укупно узевши, у Северној Србији је, према попису од 31. марта 1931. године, скоро 2/3 газдинстава имало посед мањи од 5 ха, док је поседом до 2 ха располагало 24,33%, а поседом између 2 и 5 ха чак 37,66% газдинстава. У целој Краљевини Југославији, најситнији посед, онај до 2 ха, био је доста чешћи, јер је чинио више од трећине свих поседа. Такође, распрострањеније су у њој биле и све категорије већих поседа изнад 20 ха, посебно они највећи, са више од 100 ха, чак троструко. „Привилегија” Србије био је, заправо, мали и средњи посед, између 2 и 20 ха. Њих је у њој било 73,25%, а у Краљевини Југославији 63,33% свих поседа.³

Захваљујући завршном процесу стварања приватне земљишне својине из општеномалог земљишног фонда, у Северној Србији је у овом раздобљу, брже расла површина газдинстава од њиховог броја. Она је укупно износила 2.694.863 ха, тј. више за чак 36,58%. Једино су се смањили поседи између 20 и 50 ха, јер су се најчешће делили, док су највише порасли највећи поседи, са 206,51 на 349,52 ха, чиме је, заправо, отпочело настајање крупног поседа и у Северној Србији.⁴

1) Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. I, том 1, Београд, 2000, стр.43.

2) На Косову и Метохији између два светска рата населило се свега 3.671 породица из Србије; на подручју Македоније до 1929. године, када је колонизација била скоро и завршена, насељеничких породица из Србије било је 1.036. Нарочито су малобројни колонисти из Србије били у тзв. „Северним крајевима”, тек неколико стотина породица. До краја 1921. године у Војводини је било насељено само 50, а око Осијека 200 породица. У 1922. години на подручју Сенте земљу је добило 59 породица из преткумановске Србије, међу којима многе нису биле земљорадничке. Само из Београда било је 27 породица. Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. I, том 1, Београд, 2000, стр. 57–58.

3) Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. I, том 1, Београд, 2000, стр. 43.

4) *Исто*.

Табела 2
Аграрна структура 1931. године

Величина поседа у ха	Краљевина Југославија				Северна Србија			
	газдинства		површина		газдинства		површина	
	број	%	ха	%	број	%	ха	%
0,01 – 2	671.865	33,83	693.542	6,51	116.011	24,33	139.019	5,16
2 – 5	676.284	34,06	2.287.570	21,49	179.567	37,66	622.928	23,11
5 – 10	407.237	20,51	2.873.155	26,99	120.881	25,35	860.365	31,93
10 – 20	174.068	8,76	2.380.826	22,36	48.835	10,24	677.326	25,13
20 – 50	49.314	2,48	1.388.570	13,04	10.758	2,26	292.801	10,86
50 – 100	5.156	0,26	338.076	3,17	665	0,14	47.703	1,77
преко 100	1.801	0,09	684.241	6,43	135	0,03	47.186	1,75
УКУПНО	1.985.725	100	10.645.980	100	476.852	100	2.694.863	100

Извор: Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. I, том 1, Београд, 2000, стр. 43.

Захваљујући бржем расту површине поседа од њиховог умножавања, просечна површина по једном газдинству у Северној Србији повећала се са 5,34 ха у 1905. години на 5,65 ха у 1931. години, или за 5,80%. Иначе, просечна површина газдинства у Краљевини Југославији 1931. године износила је 5,36 ха, што је за 5,13% испод просека у Северној Србији. С обзиром на просечан број чланова у једном пољопривредном домаћинству, у Северној Србији је на једног пољопривредног становника долазило 1,02 ха, а у Краљевини Југославији 0,98 ха. Посматрамо ли само мала и ситна газдинства, која у Србији чине скоро трећину, а у Краљевини Југославији и више од трећине газдинстава, произилази да просечан посед газдинства до 2 ха у Србији износи 1,20 ха, а у Краљевини Југославији 1,03 ха. На једног становника у овим газдинствима, у просеку, долази по 0,22 ха у Северној Србији и по 0,19 ха у Краљевини Југославији. Газдинства између 2 и 5 ха у Северној Србији имају, пак, просечан посед од 3,47 ха, на једног становника 0,63 ха, а у Краљевини Југославији 3,38 ха, односно 0,62 ха на становника. Очигледно, аграрна пренасељеност карактеристична је, скоро подједнако, и за Северну Србију и за целу Краљевину Југославију. Она је нарочито изражена услед веома екстензивног начина производње, условљеног не само малим поседом већ и оскудицом квалитетног пољопривредног инвентара, одговарајуће стоке и најосновнијих агротехничких мера.

Агротехничка заосталост

Оскудевајући у земљи, чију је тек половину чинила ораница, сељаштво у Србији је оскудевало и у радној стоци, коју није могло да набави, али ни да издржава.

Сиромаштво сељаштва није, међутим, утицало само на број грла радне стоке већ, још више, на њен квалитет и структуру. Радну стоку чинила су углавном говеда, јер их је било лакше набавити него коње. С друге стране, због мало земље већина сељаштва није могла да држи стоку само за пољопривредне радове, већ је од ње настојала да има и друге користи. Отуда су краве, од којих се још добија млеко и телад, најчешћа радна стока. Оне су у Северној Србији 1921. године чиниле 50,30% све теглеће стоке, волови 37,08%, а коњи тек 10,83%.

Због бројнијег ситнијег поседа и тежње сваког инокосног домаћинства да има радну стоку, без обзира на величину поседа, у Северној Србији је 1921. теглећа стока била мање оптерећена него у Војводини и Хрватској и Славонији. На 100 ха пољопривредне површине у њој било 24,99 грла теглеће стоке, у Хрватској и Славонији 18,91, а у Војводини 18,08 грла, док је на 100 ха оранице у Северној Србији било 38,97 грла радне стоке, у Хрватској и Славонији 33,93, а у Војводини 22,94 грла. С обзиром на то да краве преовлађују међу теглећом стоком у Северној Србији, њих је на 100 ха пољопривредне површине било 12,57, а на 100 ха оранице 19,60, док их је у Хрватској и Славонији било 2,77, односно 4,97 грла, а у Војводини 2,28 на 100 ха пољопривредне површине и 2,84 грла на 100 ха оранице.¹

Даљим ситњењем поседа у Србији, теглећа стока је све мање оптерећена. На једно грло радне стоке у њој је 1927. године било 2,42 хектара оранице, уместо 2,57 шест година раније. У Хрватској и Славонији сада је грло било оптерећено са 3,21 ха, или за 0,26 ха више, док је у Војводини то оптерећење било непромењено, 4,36 ха оранице по грлу.

Табела 3

Теглећа стока у Краљевини СХС 1927. године

Покрајина	Ха зиратне земље	Број теглеће стоке	Ха оранице на грло стоке	Индекс
Босна и Херцеговина	1.151.683	421.995	2,72	96,45
Војводина	1.601.546	800.448	5,34	189,36
Јужна Србија	466.136	304.284	1,53	54,25
Северна Србија	1.222.180	504.640	2,42	85,81
Словенија	332.189	140.089	2,37	84,04
Хрватска и Славонија	1.467.320	456.963	3,21	113,18
Црна Гора	76.201	56.068	1,36	48,23
УКУПНО	6.455.011	2.283.441	2,82	100

Извор: Архив Југославије, Збирка Војислава Јовановића - Марамбоа, ф-26; Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. I, том 1, Београд, 2000, стр.105.

1) *Исто*, стр. 104.

Током тридесетих година у Северној Србији дошло је до опадања контингента говеда. У 1939. било их је, за 21,76% мање него 1921. године. То значи да су сада говеда за тегљења била и оптерећенија, али и то да су многа ситна домаћинства сада била без иједног грла радне стоке. Почетком тридесетих година 20. века њу није имало 26,73% пољопривредних газдинстава. Будући да се деобом породичних задруга током тридесетих година број пољопривредних газдинстава брже увећавао од контингента крупне стоке, уочи Другог светског рата још више је било газдинстава без радне стоке. У србијанском делу Дринске бановине, на пример, чак 43,48% пољопривредних газдинстава није крајем 1939. имало запрегу.¹

Без довољно обрадиве земље, често и без радне стоке, сељаштво у Србији оскудевало је и у пољопривредном инвентару. Оскудица је нарочито била изражена по завршетку Првог светског рата, у коме је уништено више од 40% пољопривредних оруђа, справа и машина, с тим што ни у предратном периоду сељачка газдинства нису била довољно опремљена. Крајем 1919. године 40,51% пољопривредних домаћинстава у Србији није имало никакву справу за орање, док су међу постојећим дрвене ралице чиниле чак 52,25%, а гвоздени плугови тек 12,66%. Просечно, справа за орање долазила је на 1,68 газдинстава, а један плуг на 3,52 газдинства. Посебно је поразна чињеница да се у преткумановској Србији налазило више од 50% свих дрвених ралица у Краљевини СХС.²

Сељаштво у Србији нарочито је било инфериорно у односу на сељаштво у економски развијенијим покрајинама када су у питању савршеније пољопривредне справе и машине.

Табела 4

Број пољопривредних справа и машина на 100 ха оранице крајем 1919. године

Справа или машина	Краљевина СХС	Србија
Ралице	5,54	10,42
Плугови	12,17	9,52
Дрљаче	8,18	5,46
Ваљци	0,77	0,04
Сејалице	1,03	0,17
Косачице	0,36	0,03
Жетелице	0,12	0,09
Вршалице ручне и сточне	0,79	0,14
Вршалице моторне	0,24	0,17

Извор: Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. I, том 1, Београд, 2000, стр. 107.

1) *Исто*, стр. 101

2) *Исто*, стр. 106.

Захваљујући ратним репарацијама добијеним од Немачке, сељаштво у Северној Србији је до септембра 1923. набавило 54.730 плугова, што је 48,01% свих плугова почетком 1920. године, затим: 6.580 дрљача, 3.480 сејалица, 1.350 сецкалица, 1.409 косачица, 1.455 жетелица, 1.122 ветрењаче, 2.500 круњача за кукуруз, 592 тријера, девет вршаћих локомобила, три вршаћа дреша и др. Овај репарациони материјал није, међутим, ни приближно био у складу са стварним потребама сељаштва за пољопривредним инвентаром. Ралица је и даље остала значајно средство за орање, поготово у брдско-планинским крајевима, и чинила је 1925. године 35,17% свих ралица у Краљевини СХС. Иначе, 1925. године вредност справа за обраду земље (ралице, плугови, дрљаче, ваљци, сејалице и др.) у Северној Србији износила је 253.042.850 динара или 17,57% њихове вредности у целој Краљевини СХС, мада је Северна Србија располагала са 18,93% укупне зиратне земље у држави. Слично је било и са справама и машинама за жетву и вршај (жетелице, косачице, вршалице, ветрењаче, тријери, круњачи, сецке и сл.). Оне су у Северној Србији вределе 17,88% укупне вредности у целој Краљевини СХС, а у односу на хектар зиратне земље 212,05 динара, што је 90,49% у односу на ту вредност у целој држави. Иначе, вредност свих пољопривредних справа и машина, по хектару зиратне земље, износила је у Северној Србији 419,09 динара, или 91,60% од вредности у Краљевини СХС.¹

1) *Исто*, стр. 107.

Табела 5.
Пољопривредне справе у Краљевини СХС 1925. године

Справе	Словенија	Војводина	Хрватска	Далмација	Северна Србија	Босна и Херцеговина	Јужна Србија	Црна Гора	УКУПНО
Ралице	2.486	8.375	11.862	8.510	115.767	74.962	76.987	30.200	329.149
Плугови	104.098	181.004	172.999	12.281	187.860	66.060	55.875	3.557	783.734
Дрљаче	120.401	138.803	186.491	805	86.399	105.970	6.535	967	647.372
Ваљци	3.684	32.260	23.050	28	2.365	1.887	121	-	63.395
Сејалице	6.600	36.436	26.604	44	5.959	3.003	108	21	78.775
Прашачи	18.784	91.779	58.566	79	39.950	6.700	4.028	6	219.892
Вредност у динар.	168.007.400	428.302.480	373.598.450	11.913.300	253.042.850	128.034.900	66.559.600	10.691.850	1.440.150.830
Зиратне земље	332.189	1.601.546	1.467.320	137.756	1.222.180	1.151.683	466.136	76.201	6.455.01
На 1 ха	505,71	267,44	254,07	86,45	207,04	111,17	142,83	140,31	223,18
Индекс	226,59	119,83	113,84	38,73	92,77	49,81	64,00	62,87	
Жетелице	38	5.983	1.678	12	1.720	229	180	9	9.849
Косачице	922	1.520	2.240	56	1.008	408	88	2	6.244
Вршалице	14.666	213	6.950	190	2.276	1.305	190	93	25.882
Врш. мот.	896	3.090	2.130	13	1.610	201	125	2	7.967
Ветрењаче	33.447	27.724	21.089	213	23.436	6.366	5.134	29	117.438
Тријери	1.856	4.745	3.916	208	5.134	1.217	1.110	103	18.289
Круњачи	2.591	29.441	11.227	617	11.403	1.448	1.309	194	58.130
Сечке	38.793	16.605	28.044	125	4.395	2.103	592	91	90.740
Вредност у динар.	268.794.800	507.337.200	380.677.400	4.189.400	270.387.000	49.617.800	29.907.800	1.287.200	1.512.198.600
На 1 ха	809,13	316,79	259,44	304,02	212,05	43,08	64,18	16,89	234,34
Индекс	345,28	135,18	110,71	129,73	180,49	18,38	27,39	7,21	
Укупно на 1 ха	1.314,83	584,23	513,51	390,47	419,09	154,25	207,01	157,20	
Индекс	287,48	127,70	112,24	85,35	91,60	33,71	45,25	34,46	

Извор: Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. I, том 1, Београд, 2000, стр. 108.

Сељаштво у Србији ни до почетка Другог светског рата није успело да се снабде довољном количином пољопривредног инвентара. Недостајале су му и најосновније справе. У качерском срезу рудничког округа Дунавске бановине 1938. године половина домаћинстава за орање није имала ни плуг, а ни ралицу, док је од преостале

половине њих 20% имало дрвени плуг, а 30% ралицу. У белопаланачком срезу чак је 2/3 газдинстава, и пред Други светски рат, за обраду земље искључиво користило ралицу, док у целој Моравској бановини плуг није имало 80.000 или 35,22% газдинстава.¹ Нарочито су ретке биле савршеније справе и машине. Тако је сељаштву у србијанском делу Дринске бановине уочи Другог светског рата недостајало 65,06% сточних вршалица, 68,76% косачица за траву, 75,89% ручних вршалица.

Табела 6

Пољопривредни инвентар у србијанском делу Дринске бановине крајем 1940. године

Справа или машина	Потребно	Има	Недостаје	
			број	%
Гвоздени обични плугови	62.911	47.952	14.959	23,78
Висећи гвоздени плугови	18.394	14.267	4.127	22,44
Косачице	26.822	16.844	9.978	37,20
Сејалице за пшеницу	1.501	819	682	45,44
Сејалице за кукуруз	16.439	10.128	6.311	38,39
Косачице за траву	509	150	350	68,76
Жетелице	866	664	202	23,32
Вршалице ручне	1.004	242	762	75,89
Вршалице сточне	415	145	270	65,06
Ветрењаче	8.656	4.790	3.866	44,66
Тријери	3.332	1.714	1.618	48,56
Круњачи за кукуруз	12.056	5.443	6.613	54,85
Сецкалице за сточну храну	6.530	898	5.632	86,25
Ручне пресе за сено	564	45	519	92,02

Извор: Архив Босне и Херцеговине, Краљевска банска управа Дринске бановине, Пољопривредно одељење, сиг. 4.285/41; Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. I, том 1, Београд, 2000, стр. 110.

И док је скроман пољопривредни инвентар углавном последица сиромаштва сељаштва у Србији, његова непросвећеност посебно је допринела скоро потпуном одсуству агротехничких мера у производњи. Примера ради, Јужна Србија, Северна Србија и Црна Гора утрошиле су 1925. године свега седам вагона вештачких ђубрива, док је у целој Краљевини СХС употребљено 4.208 вагона, што ју је, иначе, сврставало на последње место у поређењу са привредно развијенијим европским државама.²

1) *Исто*, стр. 113, 114.

2) *Исто*, стр. 114.

Обрађивана примитивним оруђем, слабом стоком, некад и само људском радном снагом, недовољно нађубрена, сеоска имања су ретко засејавна квалитетним семеном, већ је употребљавано семе од претходне жетве, некад и непречишћено, а најчешће и незапрашено хемијским препаратима, који су посебно ретко коришћени у фази израстања усева. Изразито екстензивна производња имала је за последицу и веома ниску продуктивност. У периоду између 1920. и 1926. године, са једног хектара у Србији се добијало просечно 9,83 мц жита, или тек за 15,92% више него у раздобљу од 1903. до 1910. године, али и за 9,07% ниже него у Краљевини СХС у периоду 1920–1927. године.

Табела 7

Просечна годишња производња жита у Србији и Краљевини СХС двадесетих година 20. века

Врсте жита	Краљевина СХС		Србија		% у укупној количини жита		% учешћа Србије
	1920–1927.		1920–1926.		Краљ. СХС	Србија	
	укупно мц	мц/ха	укупно мц	мц/ха			
Кукуруз	26.025.321	13,10	6.196.651	11,67	52,71	57,61	23,81
Пшеница	15.811.423	9,68	3.332.978	8,56	32,02	30,99	21,08
Јечам	2.881.372	7,78	489.183	7,92	5,83	4,55	16,98
Овас	3.088.498	8,12	504.621	6,53	6,25	4,69	16,34
Раж	1.570.802	7,89	231.715	6,79	3,18	2,15	14,75
УКУПНО	49.377.416	10,81	10.755.148	9,83	100	100	21,78

Извор: Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. I, том 1, Београд, 2000, стр. 153.

Због ниже продуктивности сеоско газдинство у Србији је производило мање жита него газдинство у Краљевини СХС/Југославији. Примера ради, у 1931. години оно је укупно жита произвело за 15,68 мање, а само пшенице чак за 19,72% мање. Услед мањих количина жита у амбару, с једне, и веће потрошње, с друге стране, газдинству у Србији је, после подмирења за потребе исхране и издвајања количине за сетву, преостајало 728 кг или 25,44% жита, а газдинству у Краљевини Југославији 1.422 кг, односно 41,90%. Посебно је газдинству у Краљевини Југославији више преостајало пшенице, чак за 81,72%, будући да ју је оно за 24,55% више производило, а за 24,60% мање трошило за исхрану.

Табела 8

*Производња и потрошња жита по једном
пољопривредном газдинству 1931. године, у кг*

Количине	Југославија						Србија					
	кукуруз	пшеница	јечам	овас	раж	свега	кукуруз	пшеница	јечам	овас	раж	свега
Произвед.	1.354	1.613	197	133	97	3.394	1.190	1.295	175	122	80	2.862
Исхрана	521	843	161	11	140	1.676	481	1.118	132	19	102	1.852
Сетва	176	48	36	16	20	296	178	45	27	13	19	282
Преостаје	657	722	0	106	- 63	1.422	531	132	16	101	-41	728
%	48,52	44,76	0	79,70	-64,95	41,90	44,62	10,19	0,14	82,75	- 5,25	25,44

Извор: Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. I, том 1, Београд, 2000, стр. 162.

И поред тога што је, просечно узевши, пољопривредном газдинству у Србији преостајала четвртина произведеног жита, власници ситних поседа су ипак у житу оскудевали. Тако је почетком тридесетих година 20. века на подручју преткумановске Србије жито за исхрану куповало, дуже или краће време, чак 49,43% пољопривредних газдинстава. Таква газдинства су посебно била бројна у брдско-планинским подручјима, где жито, иначе, није ни успевало. У копаоничком срезу таквих газдинстава је било 68,65%, у ариљском 66,18%, драгачевском 66,67, а у златиборском срезу чак 85,85%.¹

Управо због све бројнијег ситног поседа и великог подручја непогодног за ратарство, ни повећање производње током тридесетих година, у просеку на 3.531 кг по газдинству, у периоду 1929–1939, и вишак од 1.538 кг или 43,56% нису значили „миран сан” за целокупно сељаштво у Србији. И уочи Другог светског рата у србијанском делу Дринске бановине у житу је оскудевало 52,07% пољопривредних газдинстава, посебно она у планинским крајевима.²

Скромну ратарску производњу сељаштво је у знатном делу Србије надокнађивло производњом воћа, првенствено шљива, будући да се, на пример 1922. године, у Северној Србији налазило 47,84% свих површина под воћем у Краљевини СХС/Југославији и чак 60,27% свих шљивових стабала зајденичке државе.³ „Повољне географске и климатске прилике омогућиле су изузетан развој воћарства у Србији, поготово шљиварства. У многим крајевима, нарочито северозападне, западне и централне Србије, оно је чак најважнија привредна грана и највећи новчани извор сељаштва, којим се подмирују све потребе за индустријским и занатским производима, плаћају пореске обавезе и враћају дугови, али и докупљује жито,

1) Исто, стр. 165.

2) Исто, стр. 166.

3) Исто, стр. 182.

уколико га недостаје. Отуда слаб род шљиве не може да надокнади ни најбоља жетва ратарских култура.¹

Слаб род шљиве, као и свег другог воћа, био је, међутим, честа појава, јер се сељаштво воћарством бавило на изразито екстензиван начин. Оно је сматрало да је довољно само подићи воћне засаде, без икакве примене мера прехране, заштите, па чак и правилног сађења. Зато су приноси воћа, више него код ратарских култура, зависили од природе и њене ћуди, чак знатније него у осталом делу Југославије. У 1929. години укупан принос шљиве у Северној Србији био је 1.355.232 мц, односно свега 4,29 кг по стаблу, а у целој Краљевини Југославији 7,34 кг, или 71,09% више. Десет година касније у Северној Србији произведено је 6.297.246 мц шљиве или 23,85 кг по стаблу, док је просечан принос по стаблу шљиве у Краљевини Југославији износио 27,92 кг тј. за 17,15% више.²

Попут воћарства, и виноградарство је у Србији било доста екстензивно. Без довољно знања за адекватну обраду и подизање засада, без квалитетних сорти, добрих подрума и справа за прераду грожђа, сељаштво у Србији производило је мање квалитетно грожђе и вино, које, заједно са вином из осталих делова Краљевине Југославије, није могло да издржи конкуренцију вина из Француске, Италије и Мађарске. С друге стране, једино сигурно, домаће тржиште није, међутим, било довољно подстицајно за развој и унапређење виноградарства у Србији.

Сточарство

Изузев ненасељених планинских голети и кршева, цела територија Србије је веома погодна за сточарство, а екстензивна земљорадња је директно зависила од броја радне стоке, посебно говеда, као привредно најзначајније стоке. Уочи Првог светског рата, на 100 сесоких становника у Србији је било 39,03 грла говеда, 6,30 коња, 34,77 свиња, 156,21 овца, 26,02 козе и 269,32 комада живине. Због катастрофалног уништења сточног фонда у Првом светском рату и његове веома споре обнове у првим послертаним годинама, број грла стоке и у 1921. години био је знатно испод предратног, са изузетком говеда, која су, због потребе у земљорадњи, била нешто бројнија него пре рата, 41,65 грла на 100 становника.³

Делимично обновљен контингент стоке је већ 1922, због изузетне суше и одобрења извоза уз умерене царине, почео поново да опада, и то у свим покрајинама Краљевине СХС. У стајама сељаштва у Србији 1923. било је 768.579 грла говеда, што је за 27,81%, мање него 1921. године. У току наредне године број грла се смањило на 751.555, да би 1925. порастао на 753.799 или за скромних 0,30%. Иначе, просечан контингент говеда у Северној Србији, у ове три године, чинио је нешто испод 20% укупног контингента у Краљевини СХС. Испред ње су биле Босна и Херцеговина и Хрватска са Славонијом. Она је, међутим, предњачила у малом броју крава музара, пошто је њено сељаштво првенствено користило краве за рад, много више него у осталим покрајинама.

1) Исто, стр. 181.

2) Исто, стр. 193; *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1940. годину*, Београд, 1941, стр. 166.

3) Момчило Исић, *н. д.*, стр. 205.

Табела 9

Контингент говеда по покрајинама

Покрајина	Број грла			%	
	1923.	1924.	1925.	свих говеда	крава музара
Босна и Херцеговина	941.567	920.712	923.461	24,33	30,50
Војводина	285.631	279.280	280.113	7,38	39,34
Далмација	68.886	67.360	67.561	1,78	33,58
Јужна Србија	465.569	455.247	456.607	12,03	42,60
Северна Србија	768.579	751.555	753.799	19,86	21,50
Словенија	364.517	356.478	357.542	9,42	41,62
Хрватска и Славонија	914.090	893.844	896.513	23,62	42,99
Црна Гора	61.146	59.791	59.970	1,58	37,17
Краљевина СХС	3.869.985	3.784.267	3.795.566	100	100

Извор: М. В. Ђуричић и др. *Наша народна привреда и национални приход*, Сарајево, 1927, стр. 65.

Не само код говеда, већ ни остала значајнија стока: коњи, свиње и овце нису достигле 1925. године број из 1921. године. Сељаштво је то успело једино са козама и живином, дакле, оном стоком чије је издржавање најједноставније и најјефтиније, што је само показатељ екстензивности сточарства у Србији.

У условима честих општих оскудица сточне хране и скоро сталне оскудице у храни становништва сиромашних газдинстава, које ју је најчешће набављало продавањем стоке, те неадекватног смештаја и скоро никакве здравствене заштите, сточни фонд у Србији се веома споро увећавао у целом међуратном раздобљу, посебно фонд говеда, привредно најзначајније стоке, који је чак крајем 1939. био за 11,79% мањи него 1921. године. Највише се увећао фонд коња, двоструко, али је, и поред таквог увећања, он био веома скроман, тек 169.280 грла. Од остале стоке, највише је порастао контингент живине, за 53,64%, а затим: оваца за 49,63%, коза за 30,92%, а најмање фонд свиња, после говеда привредно најзначајније стоке, за свега 28,93%.¹ Истовремено, контингент стоке у Краљевини Југославији увећавао се још спорије. Контингент говеда смањило се за 17,20%, коња а увећао за „само” 19,88%, свиња за 4,60%, оваца за 45,15% и коза за 20,20%.²

Изразито екстензивно сточарство у Србији, па и у целој Краљевини Југославији, за последицу није имало само величину контингента стоке већ и њен слаб квалитет, чак и у домаћинствима са знатнијим фондом. „Сточарство квантитативно

1) Исто, стр. 222.

2) Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1940. годину, Београд, 1941, стр. 172.

у крушевачкој области стоји добро. Квалитативно, сточарство стоји на ниском ступњу, услед нехигијенских и рђавих штала, рђавог храњења и врло слабог неговања.” Тражећи да се у Шумадији оснује једно угледно добро на коме би се, између осталог, вршила и селекција стоке и живине чији би се приплод директно давао сељаку, депутација шумадисјких сељака, која је 23. јануара 1930. године посетила бана Дунавске бановине, подвлачила је да сељаштво са стоком стоји „квантитативно горе него пре 1914. године”.¹

Сточарство је квалитативно опадало у овом раздобљу и због уситњавања, и онако ситних поседа, првенствено услед деобе породичних задруга. „У последње време видно се примећује да сточарство слабо напредује у овом чувеном сточарском крају. Разлог томе је што су деобом братских крвних задруга постали већином мали и ситни поседници испод 10 хектара земље преко 85%, те су појединци у немогућности да набаве и издржавају потребан број мушких приплодних грла племенитих раса стоке, да би се тако оплеменила домаћа раса стоке, јер набавка и нега приплодних грла племенитих раса стоке скопчана је са великим трошковима и ризиком, а захтева и доста стручног знања и вештина пољопривредника. Све то наш мали ситан поседник није у могућности да поднесе као јединка.”²

Пољопривредни доходак

Екстензивна пољопривредна производња у Србији основни је разлог достаниског дохотка њеног сељаштва. Он, међутим, није једино зависио од висине жетвеног приноса, квалитета и квантитета сточног фонда, већ и од цена пољопривредних производа на тржишту, које су се често мењале. У целој Краљевини СХС 1923. пољопривредни доходак је износио 34.889.221.502 динара, годину дана касније 37.364.263.713 или за 7,09% више, да би 1925. његова вредност била 32.279.150.716 динара, што је за 7,48% мање него 1923. а чак за 13,61% испод оног постигнутог претходне године.

Доходак сељаштва у Србији од сточарства 1923. био је за 32,15% нижи него доходак остварен од земљорадње, што је знатно већа разлика него у целој Краљевини СХС, у којој је она износила 22,21%. Несумњиво, огромно страдање сточног фонда за време Првог светског рата оставило је велике последице код сељаштва у Србији. Иначе, у дохотку од земљорадње Краљевине СХС 1923. године Србија је учествовала са 20,82%, а у укупном дохотку од сточарства 19,01%. Испред ње у дохотку од земљорадње биле су Војводина и Хрватска са Славонијом, а у дохотку од сточарства само Хрватска са Славонијом. У укупном пак дохотку од земљорадње и сточарства испред Србије су, такође, биле Војводина и Хрватска са Славонијом, при чему је удео Србије износио 20,01%.

1) Момчило Исић, *н. д.*, стр. 226.

2) *Исто*, стр. 227.

Табела 10

Учешиће Србије у пољопривредном дохотку Краљевине СХС 1923. године

Покрајина	Доходак од земљорадње		Доходак од сточарства		Укупно	
	динара	%	динара	%	динара	%
Северна Србија	3.615.544.831	20,82	2.571.893.806	19,01	6.187.438.637	20,01
Јужна Србија	1.136.768.031	6,53	1.495.498.193	11,05	2.632.266.224	8,51
Црна Гора	52.089.936	0,30	188.154.132	1,39	240.244.068	0,78
Босна и Херцеговина	1.485.891.395	8,54	2.015.675.724	14,90	3.500.566.119	11,32
Далмација	826.553.222	4,75	365.910.046	2,70	1.192.463.268	3,85
Хрватска и Славонија	4.794.988.160	27,56	3.677.815.279	27,18	8.472.803.439	27,40
Словенија	1.269.350.557	7,30	1.198.816.144	8,86	2.468.166.701	7,98
Војводина	4.214.088.272	24,22	2.017.762.983	14,91	6.231.861.255	20,15
Краљевина СХС	17.395.254.404	100	13.531.526.307	100	30.926.780.711	100

Извор: В. М. Ђуричић и др., *Наша народна привреда и национални приход*, Београд, 1927, стр. 55, 98.

Након извесног пораста пољопривредног дохотка у 1924. години, за 11,74% у целој Краљевини СХС, већ 1925. уследило је његово опадање, јер су цене жита почеле нагло да падају, наговештавајући пољопривредну кризу. Од земљорадње сељаштво у Северној Србији је 1925. године остварило приход од 4,2 милијарде динара, а од сточарства 2,75 милијарди, или по особи 1.813 од земљорадње и 1.188 од сточарства, укупно 3.001 динар. По једном хектару обрадиве површине приход од земљорадње био је 1.509, а од сточарства 988, укупно 2.497 динара. С обзиром на доходак по особи, у повољнијем положају биле су само Хрватска са Славонијом и Војводина, а по хектару још и Јужна Србија и Словенија.

Због наглог опадања пољопривредног дохотка у време пољопривредне кризе (1929–1932), он је 1932. у Северној Србији био само 2,78 милијарди динара, чак за 60% нижи него 1925. године, што је, истина, нешто мање смањење него у привредно развијенијим покрајинама: Војводини, Хрватској са Славонијом и Словенији, које су и поред тога, имале већи доходак, и по једном становнику и по хектару. У Србији је он по особи износио 1.085, а по хектару 999 динара.

Табела 11

Пољопривредни доходак 1925. и 1932. године у Краљевини СХС/Југославији

Покрајина	Година	Од земљорадње			Од сточарства			Динара по	
		милиј. динара	динара по		милиј. динара	динара по		особи	хектару
			особи	хектару		особи	хектару		
Северна Србија	1925.	4,20	1.813	1.509	2,75	1.188	988	3.001	2.497
	1932.	1,68	656	604	1,1	429	395	1.085	999
Јужна Србија	1925.	1,30	1.142	1.123	1,78	1.562	1.529	2.704	2.652
	1932.	0,52	418	413	0,71	572	566	990	979
Црна Гора	1925.	0,06	344	109	0,23	1.270	419	1.614	528
	1932.	0,024	114	43	0,09	438	165	552	208
Босна и Херцеговина	1925.	1,7	1.028	672	2,39	1.443	945	2.471	1.617
	1932.	0,68	373	269	0,956	525	379	898	648
Далмација	1925.	0,84	1.507	1.174	0,4	721	559	2.228	1.733
	1932.	0,336	560	469	0,16	266	225	826	694
Хрватска и Славонија	1925.	5,5	2.217	2.144	4	1.609	1.559	3.826	3.703
	1932.	2,2	846	8.577	1,6	615	624	1.461	1.481
Словенија	1925.	1,4	1.460	1.699	1,35	1.409	1.639	2.869	3.338
	1932.	0,56	560	680	0,54	540	655	1.100	1.335
Војводина	1925.	5	4.684	2.974	2,10	1.975	1.249	6.659	4.223
	1932.	2	1.716	1.196	0,84	721	500	2.437	1.696

Извор: Ђорђо Крстић, *Два актуелна проблема*, Сарајево, 1934, стр. 102; Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. I, том 1, Београд, 2000, стр. 233.

Како се кретао пољопривредни доходак у Србији до краја тридесетих година не можемо поуздано утврдити. Вероватно да није достигао 50% укупног дохотка, као ни у целој Краљевини Југославији, у којој је највиши био 1936. године, када је износио 47,25% укупног националног дохотка. То није значило да је пољопривредни доходак порастао већ је укупни национални доходак био за 39,22% нижи него 1926. године.

Овако представљен пољопривредни доходак ипак није стварни израз економске снаге сељаштва у Србији, чији су расходи често надмашивали приходе. Заправо, тек општи биланс прихода и расхода сељаштва, односно чист приход омогућио би потпуније сагледавање његове истинске економске моћи. Једно је, међутим, сигурно, услед веома бројног ситног поседа и изразито екстензивног начина производње, у Србији чист приход није ни остваривао велики део сељаштва. Број таквих сељака се у кризним и неродним годинама још више повећавао. Сиромаштво је, заправо, судбина најширих слојева сељаштва Србије у време Краљевине Југославије, и то знатно више него у привредно развијенијим покрајинама Војводини, Хрватској са Славонијом и Словенији.

Закључак

Сељаштво у Србији, које је за стварање Краљевине СХС/Југославије дало највеће жртве, није у новој држави поправило свој економски положај, штавише, он се погоршавао из године у годину, чему је, умногоме, допринела и велика пољопривредна криза, крајем двадесетих и почетком тридесетих година 20. века. У новој држави настављено је распадање породичних задруга и ситњење поседа, и то знатно брже него у осталим покрајинама. Од 1921. до 1931. године број пољопривредних газдинстава у њој увећао се за 20,47%, а у целој Краљевини Југославији за 12,77%.

Са све ситнијим поседом, и фонд радне стоке је био скромнији. Краве су, и даље, биле његова најчешћа радна стока, мада је и у њима оскудевао знатан део газдинстава. У србијанском делу Дринске бановине уочи Другог светског рата без запрете је било чак њих 43,48%. Имајући 1919. године скоро двоструко више ралица на 100 ха оранице него у целој Краљевини СХС, Србија је и 1925. године, са чак 35,17% свих ралица у Краљевини, била знатно испред свих покрајина. Уочи Другог светског рата, у Моравској бановини 35,22% газдинстава није имало никакав плуг, најосновнију пољопривредну справу. У иначе скромној потрошњи вештачких ђубрива Србија скоро да није ни учествовала. Од годишње употребљених 4.208 вагона у целој Краљевини СХС/Југославији, на Северну и Јужну Србију и Црну Гору долазило је тек седам вагона.

На малом поседу, неопремљеном ни најосновнијим пољопривредним инвентаром и одговарајућом радном стоком, без примене и најминималнијих агротехничких мера, сељаштво у Србији остваривало је доста ниску продуктивност, нижу од просечне у целој Краљевини, па, отуда, и недовољан укупан принос. Почетком тридесетих година чак 49,43% газдинстава куповало жито за исхрану, док је у србијанском делу Дринске бановине, и уочи Другог светског рата, тај проценат износио 52,07%.

У настојању да обезбеди и најосновнију исхрану, сељаштво у Србији је веома споро обнављало и свој сточни фонд, поготово фонд крупне стоке, у првом реду говеда, привредно најзначајније стоке. Оно је и Други светски рат дочекало са мање стоке него уочи избијања Првог светског рата, и то стоке доста слабог квалитета, чије издржавање није захтевало веће издатке.

Последица екстензивне пољопривреде у Србији је веома низак пољопривредни доходак њеног сељаштва, који је од прихода војвођанског сељаштва 1925. године био 2,58, а 1932. године 2,61 пута мањи.

Summary

Economic Position of Peasantry in Serbia in the Kingdom of Yugoslavia

During the Kingdom of Yugoslavia, peasantry in Serbia represented a dominant social stratum, more than in any other historical province. According to the census taken on 31 January 1921, 85.71% of the population in Northern Serbia lived in villages, while ten years later 80.35% of its population made their living in agriculture. Among 476,852 farm households, 24.33% had up to 2 ha of land, as much as 37.66% had between 2 and 5 ha of land. The share of households with tiny holdings was slightly lower and those with small holdings somewhat higher than the average for the whole kingdom, where 33.83% of the population had holdings of up to 2 ha, and 34.06% holdings between 2 and 5 ha.

Having predominantly tiny and small holdings, peasants in Serbia lacked necessary farm equipment and draft animals. They particularly lacked more sophisticated farm implements and machines and better-quality draft animals, since cows dominated in their animal stock. Without sufficient land, better-quality draft animals and farm equipment, on the one hand, and extreme lack of education among the widest population, on the other hand, peasantry produced in extremely backward manner, resulting in low yields of agricultural produce. In addition, since they were unable to provide better quality livestock, and also unable to keep such animals, livestock breeding in Serbia was also very backward. Peasants raised poorer breeds of heavy livestock, less demanding in terms of feed, which was also the strongest reason for keeping small livestock (sheep, goats and poultry).

With backward production on small holdings peasantry in Serbia could not earn any substantial income, which was generally lower than income of peasants in economically more developed regions – Vojvodina, Croatia (including Slavonia) and Slovenia.

Mr Vladimir Lj. CVETKOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

KRALJEVINA SHS I RATNI DUG SRBIJE PREMA FRANCUSKOJ

Pitanje regulisanja dugova koje je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca imala prema Francuskoj republici u međuratnom periodu bilo je jedno od prvorazrednih ne samo finansijskih već i političkih pitanja koja su opterećivala međusobne odnose. Dug Kraljevine SHS prema Francuskoj nastao je u periodu Prvog svetskog rata i pre njega, zaduživanjima država koje je ona nasledila, pre svih Kraljevine Srbije, ali i Austro-Ugarske. Tako se novonastala država posle rata našla u situaciji da reguliše plaćanje dugova Srbije, čijim ratnim naporom je i nastala, ali i dugove Austro-Ugarske protiv koje je ratovala. Plaćanje nasleđenih austougarskih dugova u iznosu od 43,6 miliona francuskih franaka i 110,3 miliona zlatnih dinara palo je na teret redovnih budžetskih rashoda počev od 1926. godine.¹ Dok su se nasleđeni austrougarski dugovi isplaćivali, oni nasleđeni od Kraljevine Srbije u to vreme nisu još bili ni regulisani. Upravo zato, to pitanje je bilo veoma prisutno u javnosti, kako stručnoj tako i laičkoj, i već tada počelo da poprima obrise stereotipa o „iskorišćavanju” novopripojenih krajeva koji je, budući najrazvijeniji, trebalo da na svoja pleća prime „teret” otplate duga koji je uzela i potrošila tokom rata Kraljevina Srbija.

Spekulisalo se ogromnom sumom duga Srbije koja je u zapadnim krajevima zemlje (Sloveniji i Hrvatskoj) predstavljana kao finansijski namet koji će ugušiti tamošnju privredu i „iscediti” iz nje i poslednji dinar. Tamošnja javnost je stalno „bombardovana” crnim predviđanjima čiji je osnovni cilj bio da se dokaže kako će otplatom ratnog duga Srbije biti najviše pogođeni upravo zapadni krajevi što bi ih dovelo u neravnopravan ekonomski položaj u odnosu na ostatak zemlje a samim tim i u sve veću političku potčinjenost Beogradu. Međutim, u stvarnosti se regulisanje ratnog duga Srbije prema Francuskoj odvijalo u sasvim drugom pravcu i nije pružalo realnu podlogu niti opravdanje za ovakva shvatanja. Ali, i pored toga, stereotip o ekonomskom iskorišćavanju Hrvatske i Slovenije pokazao je izuzetnu „otpornost” pa je preživeo mnogo decenija i u novim oblicima se ponovo javio i u socijalističkoj Jugoslaviji. U tom periodu, on je igrao značajnu ulogu u procesu „osvajanja” sve više i više ovlašćenja koja su sa saveznog prenošena na republički nivo. Na taj način jedinstvena jugoslovenska privreda i zajedničko tržište su, naročito od šezdesetih godina prošlog veka, sve više postajali samo formalni okvir u kome su se raz-

1) Dragana Gnjatović, *Stari srpski dugovi; prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Beograd, 1991, str. 125.

vijali separadni, republički i pokrajinski, privredni organizmi. Ovaj poraz savezne države u ekonomskoj sferi bio je samo nagoveštaj političkih promena u smeru sve većeg jačanja i nezavisnosti republika koje su ubrzo usledile i, uz delovanje mnogih drugih faktora, dovele do raspada Jugoslavije.

U tom smislu i pitanje ratnog duga Srbije prema Francuskoj bivalo je često instrumentalizovano da bi poslužilo kao jedan od dokaza da je stereotip o ekonomskom izrabljivanju zapadnih krajeva održiv. U isto vreme, dugovi koje je Kraljevina SHS nasledila od Austro-Ugarske i Turske nisu ni pominjani iako ih je ona već uveliko otplaćivala. Sva ta dugovanja bila su veoma velika za zemlju kakva je bila Kraljevina SHS, slabašna ekonomski i opustošena ratom. Pitanje otplate dugova prema Francuskoj bilo je za Kraljevinu komplikovano dobrom voljom da se dugovi plate ali i ekonomskim mogućnostima koje to nisu dozvoljavale bez velikih naprežanja državnih finansija i po cenu usporavanja preko potrebnog industrijskog razvoja zemlje. Međutim, da bi se uopšte došlo do plaćanja dugova, najpre je trebalo utvrditi tačan iznos dugovanja.

Koliko je iznosio ratni dug Srbije prema Francuskoj?

Kraljevina Srbija, koja se u Prvom svetskom ratu borila na strani sila Antante, tokom čitavog trajanja sukoba dobijala je finansijsku pomoć od svojih saveznika ne bi li ostala u ratu budući da za njegovo vođenje nije imala ni blizu dovoljno sredstava. Njeni saveznici, Francuska i Velika Britanija pružale su joj pomoć u ratnom materijalu ali i u novčanim sredstvima neophodnim za isplate u zemlji i inostranstvu. Za isplate u inostranstvu ove dve zemlje su Srbiji davale kredite u svojim valutama dok su za isplate u zemlji Srbiji bili neophodni dinari. U tu svrhu ona je upotrebila veći deo od ukupno 220 miliona francuskih franaka koliko je tokom 1914. godine dobila od saveznika kako bi ojačala podlogu domaće valute.¹ Zajmove je Srbija tražila pre svega za vođenje rata, za šta je već početkom sukoba procenjivano da je neophodno oko 30 miliona francuskih franaka mesečno.² Finansijska sredstva koja je Srbija počela da prima od Francuske već od avgusta 1914. godine dodeljivana su joj na specifičan način i po modelu koji je predviđao dve faze: u prvoj fazi je realizovana sama finansijska operacija stavljanja novca na raspolaganje srpskoj vladi dok je u drugoj fazi, koja je trebalo da usledi posle rata, tek trebalo ugovoriti zajam, odnosno naknadni ugovor o vraćanju kredita pod uslovima koji će tada biti definisani.³

Posle sloma Srbije u jesen 1915. godine i okupacije njene teritorije, kralj, vlada i vojska Srbije našli su utočište na Krfu gde su, ostavši u potpunosti bez državnih prihoda, bili upućeni isključivo na vojnu i finansijsku pomoć svojih saveznika. Temeljni dokument na osnovu koga je srpska vlada na Krfu dobijala pomoć sve do završetka rata bio je finansijski sporazum koji je potpisala marta meseca 1916. godine sa Francuskom i Velikom Britanijom. Na osnovu tog sporazuma vlade Francuske i Velike Britanije preuzele su na teret svojih državnih budžeta celokupno izdržavanje srpske vojske (ishrana, odevanje, naoru-

1) Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), fond Milana Stojadinovića (37), fascikla 33, arhivska jedinica 242, Priremena pozajmica od 220.000.000 franaka kod francuske Vlade, 19. novembar 1925. godine, bez broja, str. 1; Dragana Gnjatović, *navedeno delo*, str. 111; Andrej Mitrović, *Struktura ratnog finansiranja Srbije 1914–1915*, Tokovi istorije br. 1–2/2000, Beograd, 2000, str. 88 i 93–94.

2) A. Mitrović, *n. d.*, str. 93.

3) *Isto*, str. 85.

žavanje), davanje mesečne pomoći od devet miliona franaka srpskoj vladi (izdržavanje vlade, skupštine i činovničkog aparata, i izbeglog stanovništva), kao i plaćanje anuiteta srpskih državnih zajmova u inostranstvu ali samo onih koji su redovno servisirani tokom prethodne 1915. godine.¹ Snabdevanje srpske vojske savezničke zemlje su međusobno regulisale posebnom konvencijom zaključenom 8. februara 1916. u Londonu, koja je dodatno produžena i dopunjena 25. jula 1918. godine.² Prema toj konvenciji dve savezničke zemlje su tačno odredile koje potrebe srpske vojske će podmirivati svaka od zemalja koje su potpisale konvenciju. Francuska vlada je obezbeđivala celokupno naoružanje i municiju, sve artikle od čoje, ličnu logorsku spremu, jahaći i zaprežni materijal, stoku, seno i slamu, kao i polovinu potreba srpske vojske u hrani (kafa, vino, duvan, sirće, aleva paprika i drvo za gorivo) i polovinu potreba u stočnoj hrani. Sa svoje strane britanska vlada je, pored podmirivanja polovine potreba u ljudskoj i stočnoj hrani, srpsku vojsku snabdevala i obučom, gaćama, košuljama, čarapama, džepnim maramicama i peškirimima.³ Osim toga, britanska vlada je preuzela i obavezu da poveća broj potrebnih brodova radi bržeg transporta svih potrepština do Soluna.

Prilikom produženja važenja konvencije, 25. jula 1918. godine, uvedena je i jedna važna novina koja se ticala nadzora nad čitavom operacijom snabdevanja. Da bi se osigurao nadzor nad trebovanjem i isporukama srpskoj vojsci, kao i radi kontrole izdataka od strane Francuske i Velike Britanije, ustanovljena je Međusaveznička komisija sastavljena od po jednog francuskog, britanskog i srpskog delegata. Ubuduće, sva trebovanja srpske vojske trebalo je dostavljati preko te komisije. Komisija je trebalo da se unapred informiše o potrebama srpske vojske za određeni period, da prati kako se trebovanja izvršavaju i da sastavi odgovarajuća dokumenta za računovodstva francuske i britanske državne blagajne.⁴ Formiranje ove komisije trebalo je da načini pomak u vođenju računovodstva budući da je ono usled ratnih prilika bilo haotično. Zbog nepostojanja precizne evidencije francuskih intendantskih organa o količinama i ceni isporučene robe, srpska strana je posle rata bila primorana da mukotrpnim i višegodišnjim radom utvrđuje koliko je zaista dužna Francuskoj i Velikoj Britaniji. Uviđajući sve slabosti savezničke intendantske administracije, srpska vlada je posao na utvrđivanju visine svojih zaduženja kod saveznika počela još pre završetka rata, tačnije još u proleće 1917. godine. Dvema odlukama, iz maja i septembra 1917. godine, vlada je omogućila početak rada na prikupljanju i potpisivanju faktura za isporuke počev od novembra 1915. koje su izvršene na osnovu savezničkih konferencija iz decembra 1915. i februara 1916. godine.⁵ Na osnovu tih odluka vlade, određeni su delegati koji su, svako u svojoj oblasti, imali punomoćje da u ime srpske države potpisuju fakture za učinjene isporuke čijom celokupnom vrednošću je bila zadužena Srbija kod francuske vlade. Srbija se tako u celosti zaduživala samo kod francuske vlade, iako su u snabdevanju srpske vojske delimično učestvovala i Velika Britanija i SAD. To-

1) D. Gnjatović, *n. d.*, str.114

2) AJ, fond Ministarstva finansija (70), fascikla 238, arhivska jedinica 432, Konvencija zaključena između engleske i francuske Vlade o snabdevanju srpske vojske (prevod), poverljivo, London 25. jula 1916. godine; AJ, 70-238-432, Glavna komanda savezničkih vojski vojvodi Živojinu Mišiću br. 3176/1 Ex, 25. septembar 1918. godine, str. 1-2.

3) *Isto.*

4) AJ, 70-238-432, Glavna komanda savezničkih vojski vojvodi Živojinu Mišiću br.3176/1 Ex, 25. septembar 1918. godine, str. 2.

5) AJ, 70-238-432, Referat ministra vojnog generala Mihaila Rašića Ministarskom savetu Kraljevine Srbije, kopija bez broja, avgust 1918. godine, str. 1.

kom rada, delegati su nailazili na velike teškoće s obzirom na ratne okolnosti u kojima je snabdevanje vršeno, naročito u periodu od početka 1916. do sredine 1917. godine.

Prilikom sređivanja evidencije o zaduženjima najveći problem je predstavljala činjenica da su francuski organi snabdevali srpsku vojsku prema svom nahodanju ne dozvoljavajući srpskoj administraciji da u tome učestvuje čak ni kada je u pitanju bilo računovodstvo. Rezultat toga je bio često sretanje sa fakturama koje su francuski organi izdavali i kasnije naplaćivali samo na osnovu bonova, ceduljica i izveštaja njihovih administrativnih organa, pa čak i njihovih podoficira ili običnih vojnika.¹ Takođe, fakturisanje isporučene robe nije bilo jednoobrazno kod svih francuskih institucija. Neke su izdavale uredne fakture sa navedenim cenama i vraćale privremene potvrde srpskih organa dok su druge izdavale fakture i tražile njihovo potpisivanje a da na njima nije bila navedena čak ni cena. Bilo je i slučajeva da su pojedine francuske jedinice i ustanove tražile i primale fakture neposredno od onih srpskih organa kojima su vršile isporuke a koje su ovi potpisivali ali nisu zadržavali nijedan primerak fakture već su sve primerke predavali Francuzima. Takođe, Francuzi su na potpis dostavljali i fakture za namene koje uopšte nisu bile predviđene poput izdataka za poslugu, plaćanja kirije i slično.²

Suočeni sa takvim haotičnim stanjem računovodstvene evidencije, srpski delegati nisu uspevali da prikupe podatke onom brzinom kojom je to vlada očekivala. Do avgusta 1918. sređene su fakture o samo jednom delu vrednosti isporuka izvršenih mahom 1916. godine. Do tada, vrednost svih isporuka primljenih od Francuske iznosila je ukupno 237.963.470 francuskih franaka. Od toga, artiljerijskoj grani je bilo isporučeno materijala u vrednosti od 10.120.747, sanitetskoj grani 2.432.717, ekonomskoj grani 132.129.200 i inženjerijskoj grani 40.845 franaka. Vrednost isporučene stoke tokom 1916. godine iznosila je 6.078.275 a municije 86.688.685 franaka. Troškovi za prevoz srpskih trupa kao i pojedinaca u Francuskoj iznosili su iste godine 473.000 franaka.³

Stvarna vrednost isporuka koje je srpska vojska primala od Francuske teško je mogla da se ustanovi jer su za pojedine isporuke postojale dvostruke pa čak i trostruke fakture čijim iznosima je zaduživana srpska vlada. U jednom referatu ministra vojnog generala Mihaila Rašića upućenog Ministarskom savetu Kraljevine Srbije navedena su dva takva slučaja. Prvi se ticao izvesnih porudžbina koje su izvršene pre evakuacije iz Srbije u jesen 1915. godine. Naime, u Velikoj Britaniji je poručeno robe u vrednosti 5.141.048 franaka, u Francuskoj 4.360.950 i u SAD 1.403.550 franaka. Jedan deo naručene robe je primljen u Srbiji pre evakuacije, drugi deo robe je isporučen u San Đovaniju di Medui i u Draču, dok je ostatak završio u francuskim magacinima na Krfu. Iz tih magacina ona je zatim izdavana kao francuska roba čiju vrednost su francuski organi sami određivali, fakturisali i stavljali na teret srpske države iako je ona već jednom kod savezničkih država zadužena za taj iznos.⁴

Drugi slučaj je još interesantniji. Britanska vlada je izvesnu količinu svinjske masti koja je predstavljala njen udeo u snabdevanju srpske vojske i koji je ona trebalo da isporučiti francuskim magacinima poručila u SAD-u direktno za račun srpske vlade. Deo te masti u vrednosti od 160.000 dolara već je bio isporučen kada je od srpske vlade traženo odobrenje da se ostatak masti stavi na teret zaduženja Srbije kod vlade SAD-a. To je značilo da se za istu količinu robe Srbija zaduživala tri puta: Francuska je tražila plaćanje jer

1) *Isto*, str. 2.

2) *Isto*, str. 3.

3) *Isto*, str. 4.

4) *Isto*, str. 5.

je roba isporučena iz njenih magacina, Velika Britanija je tražila isplatu jer je to artikal kojim je ona učestvovala u snabdevanju srpske vojske dok je vlada SAD-a takođe tražila plaćanje jer je roba tamo poručena za račun srpske vlade.¹ Da bi se izbegla ovakva i slična dvostruka i trostruka fakturisanja, general Rašić je od vlade tražio da se oformi jedan centralni biro koji bi imao zadatak da uvede red u način fakturisanja i zaduživanja kod saveznika, da način izdavanja faktura učini jednoobraznim, kao i da bude osposobljen da u svakom momentu pruži informacije o zaduženjima koje su bile potrebna za regulisanje finansijskih pitanja između Srbije i njenih saveznika.² Srpska vlada je ovaj predlog prihvatila i naredila formiranje Centralnog računovodstva Ministarstva vojnog.³ Međutim, u daljem radu na sređivanju podataka i faktura i određivanju visine srpskog duga nema traga da je on zaista i delovao.

Poslovi na prikupljanju faktura i utvrđivanju konačnog zaduženja Srbije u Francuskoj i u drugim savezničkim zemljama nastavljeni su i posle rata i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Međutim, pitanje ratnih dugova počelo je postepeno da dobija i drugu dimenziju i njegov zanačaj više nije bio samo ekonomski i finansijski već i politički. U leto 1919. godine neregulisano pitanje ratnih dugova poslužilo je Francuskoj i Velikoj Britaniji da prilikom zaključenja zajma od 50 miliona francuskih franaka postave kao uslov priznavanje ratnih dugova u onim iznosima koje su zahtevale te dve zemlje. Naime, po čl. 5 nacrta ugovora o zajmu Kraljevina SHS je bila obavezna da izda obligacije na celokupan ratni dug prema Francuskoj i Velikoj Britaniji od početka rata a da pri tom nije imala pravo da ispita pojedine stavke tog računa.⁴ Takođe, čl. 6 tog nacrta ugovora mogao je da postane velika smetnja zaključivanju novih zajmova u budućnosti radi konsolidovanja ukupnog duga nove države. Iz tih razloga, vlada Kraljevine SHS odbacila je taj projekat. Međutim, potrebe Kraljevine za devizama radi isplate državnih obaveza u inostranstvu bile su velike pa je vlada nastojala u Francuskoj da se ti sporni članovi izmene. Francuska vlada je posle te intervencije dala novo tumačenje spornih članova. Po tom tumačenju, čl. 5 je trebalo shvatiti tako da će Francuska dostaviti Kraljevini SHS izvod iz računa predjuma u novcu i naturi koji su dati Kraljevini Srbiji i koji ona ima pravo da ispita u roku od mesec dana i da zatim izda obligaciju samo do sume realno učinjenih avansa.⁵ Po pitanju plaćanja kamate počev od 1. januara 1920, francuska vlada je isticala da je u pitanju njen ustupak jer su avansi u novcu i naturi davani Srbiji u periodu od 1914. do 1919. a da se kamata plaća tek od početka 1920. godine. Francuska je smatrala i da je visina projektovane kamate od 5% ispod nivoa kamate pod kojom se zadužuje sama francuska vlada. Ona takođe u članu 6 nije videla nikakvu smetnju zaključivanju budućih zajmova za konsolidaciju državnih finansija već samo meru zaštite Francuske od preteranih zahteva.

Francuski ministar finansija Kloc preneo je svom kolegi Veljkoviću u Beogradu kako bi se „neusvajanje nacrta ugovora smatralo kao odsustvo dobre volje, za ispunjenje obaveza zaključenih za vreme rata, i sledstveno, da bi Vladi Francuske Republike bilo nemoguće da čini ma kakve nove avanse”.⁶ Ako bi usvojila predloženi nacrt ugovora, vlada Kraljevine SHS bi time „stekla pravo na kredit u budućnosti”. Vodeći računa o in-

1) *Isto*, str. 6.

2) *Isto*, str. 8.

3) *Isto*, str. 9.

4) AJ, 70-238-432, Referat ministra finansija V. Veljkovića Ministarskom savetu Kraljevine SHS DR Br. 148230, 9. novembar 1919. godine, str. 1.

5) *Isto*, str. 3.

6) *Isto*, str. 4.

teresima zemlje u budućnosti, ministar finansija Veljković je predlagao vladi da prihvati takav delimično izmenjeni nacrt ugovora, što je ona novembra 1919. i učinila. Na osnovu tog nacrtu je 8. januara 1920. godine potpisan u Parizu finansijski sporazum kojim se Kraljevina SHS obavezala da Francuskoj preda obligacije u vrednosti novčanih avansa i isporuka počev od 1. avgusta 1914. sa kamatom od 5% godišnje. Taj finansijski sporazum predstavljao je prvi korak ka regulisanju srpskog ratnog duga prema Francuskoj.

U leto 1920. Francuska je obavestila Beograd da se sprema da traži priznanje duga o kome je bilo reči u sporazumu. Od Kraljevine SHS Francuska je tražila da joj izda državne obligacije u iznosu od 486.581.250 franaka koliko je iznosila francuska finansijska pomoć u gotovom novcu počev od 1. avgusta 1914. godine.¹ Međutim, godinu dana kasnije te obligacije još uvek nisu bile izdate. Francuska i Velika Britanija su zajednički tražile da vlada u Beogradu ispuni svoje obaveze. U zajedničkoj noti one su precizirale da ne traže od Kraljevine SHS plaćanje duga u gotovom novcu već samo priznanje visine duga što skorijom predajom obligacija.² Ministar finansija Kraljevine bio je spreman da potpiše samo obligacije koje su se odnosile na primljene avanse u gotovom novcu, kao i one koje su se odnosile na iznose faktura koje nisu bile sporne, dok je ostale bio spreman da potpiše tek pošto se razreše sporni slučajevi.³ Vlada u Beogradu je izbegavala da izda obligacije jer konačan iznos njenog duga prema Francuskoj još nije bio utvrđen, pre svega zbog neutvrđene vrednosti isporuka ratnog materijala i hrane srpskoj vojsci na Krfu i tokom borbi na Solunskom frontu. Od Francuske je zato traženo da ona dostavi detaljan spisak svih isporuka koje je izvršila za srpsku vladu kako bi se utvrdio njihov tačan iznos. Krajem 1921. godine Francuzi su najavili da će uskoro dostaviti sve podatke ali su istovremeno zahtevali da im se izdaju obligacije za avanse u gotovom novcu čiji iznos od 486,5 miliona franaka nije bio sporan.⁴ Međutim, vlada u Beogradu ni tokom naredne godine nije još uvek bila izdala tražene obligacije.

Izgleda da su za stalno odugovlačenje postojali i drugi razlozi osim onog glavnog koji se odnosio na nemogućnost preciznog utvrđivanja dugovanja. Jedan od njih je mogao biti i potajna nada da bi dugovi iz političkih razloga možda mogli biti oprošteni. To je i inače bio zvanični stav Velike Britanije i Francuske još od Mirovne konferencije u Parizu, koji, međutim, nije prihvatio SAD posle čijeg otpora toj ideji su obe zemlje 1923. godine odustale od opraštanja dugova.⁵ Takve nade podgrevala je i sama Francuska, različitim kanalima. Tako je krajem maja 1922. Poslanstvo Kraljevine SHS u Rimu javilo da je tamošnji francuski ambasador Barer saopštio poslaniku Kraljevine kako se on sprema da francuskoj vladi predloži opraštanje ratnih dugova svim zemljama članicama Male antante tražeći pri tom obaveštenje o tačnom iznosu duga.⁶ Već sutradan ministar finansija Kosta Kumanudi poslao je tražene podatke, po kojima su vlasti Kraljevine SHS po prvi put iznele konkretnu cifru koliko je približno iznosio njen ratni dug. Cifra koju je izneo

1) AJ, 70-238-432, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine SHS Ministarstvu finansija Pov. br. 8759, 11. avgust 1920. godine.

2) AJ, 70-238-432, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine SHS Ministarstvu finansija Pov. br. 9929, 26. avgust 1921. godine.

3) AJ, 70-238-432, Ministarstvo finansija Kraljevine SHS Ministarstvu inostranih poslova Br. 10538, 16. septembar 1921. godine.

4) AJ, 70-238-432, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine SHS Ministarstvu finansija A. Br. 25473, 27. decembar 1921. godine, str. 1-2.

5) D. Gnjatović, *n. d.*, str. 116.

6) AJ, 70-238-432, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine SHS Ministarstvu finansija Pov. br. 5712, vrlo hitno, 26. maj 1922. godine.

Kumanudi bila je oko jedne milijarde francuskih franaka za isporučeni materijal i oko 470 miliona franaka na ime avansa u gotovom novcu.¹ O ovoj inicijativi kasnije međutim nije više bilo reči, što ostavlja utisak da je u pitanju možda bio vešt manevar francuske diplomatije da od Kraljevine izmami cifru kojom ona barata a koju je i pored insistiranja Francuske izbegavala da saopšti dve godine unazad. I pored toga što je posrednim putem svakako obaveštena na koliku sumu vlada u Beogradu procenjuje svoj ratni dug prema Francuskoj, ona je i dalje insistirala da joj se izdaju tražene obligacije pa je u intervencijama krajem oktobra i sredinom decembra 1922. godine zahtevala obaveštenje o tačnom datumu kada će to biti učinjeno.²

Samo jedan dan nakon poslednje intervencije Francuske, verovatno ne želeći da dalje iskušava njeno strpljenje, budući da su obligacije na ime ratnog duga već bile predate Velikoj Britaniji, vlada Nikole Pašića je 15. decembra 1922. godine odlučila da se Francuskoj izdaju i deponuju bonovi na ime ratnog duga i to jedan bon u iznosu od jedne milijarde za primljeni ratni materijal i drugi bon u iznosu od 486,5 miliona franaka na ime primljenih avansa u gotovom novcu, ukupno 1.486.581.250 francuskih franaka.³ Oba bona su, kao i u slučaju onih koji su izdati Velikoj Britaniji, izdata sa rezervom da će obaveze Kraljevine SHS po tim bonovima prestati ukoliko bi Velika Britanija i SAD oprostile ratne dugove. Bon koji je glasio na jednu milijardu franaka bio je privremenog karaktera jer je konačan a samim tim i precizan iznos duga za isporučeni materijal u naturi tek trebalo utvrditi. Najzad, oba bona su nosila kamatu od 5% godišnje počev od 1. januara 1920. godine. Zbog problema u vezi sa preciziranjem teksta bonova, oba bona predata su francuskom poslanstvu u Beogradu tek sredinom 1923. nakon što je francuska vlada insistirala da se bonovi izdaju sa tekstom koji je ona predložila. Da bi to postigla, Francuska je još jednom posegla za već korišćenim sredstvom: francuski poslanik u Beogradu poverio je ministru finansija Kraljevine SHS kako „postoji opasnost, da će neresavanje ovog pitanja nepovoljno uticati na ostvarenje odobrenog nam novog kredita od 300.000.000 franaka”.⁴ Jednostavno, Francuska je davanje novog kredita usloвила priznanjem ratnog duga u onoj formi koja je njoj odgovarala.

Posle izdavanja privremenih bonova posao na utvrđivanju definitivnog iznosa ratnog duga Kraljevine SHS prema Francuskoj je nastavljen. Sredinom 1924. ratni dug Francuskoj je povećan sumama koje je priznala vlada Kraljevine SHS. Na provizornu sumu od jedne milijarde dodato je još 11.177.704 franka za evakuaciju i izdržavanje izbeglica i 4.000 vojnika Dobrovoljačkog korpusa koji je transportovan preko Vladivostoka, 8.046.572 franka koliko su iznosili troškovi bivše crnogorske vlade i njenog vojnog i civilnog osoblja u Francuskoj od 1914. do 1919. godine, kao i 500.000 franaka koji su utrošeni za kupovine u Parizu namenjene za potrebe srpskih zarobljenika.⁵ Do kraja 1925. dug je narastao i zbog uračunavanja kamate od 5% godišnje na izdate bonove. Kraljevina SHS je, kao i druge države koje su imale slične dugove, primenjivala sistem obnove izdatih bonova početkom svake godine kada je izdavan novi bon u čiji iznos je tom prilikom ukalku-

1) AJ, 70-238-432, Ministar finansija Kosta Kumanudi Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine SHS Pov. br. 11, 27. maj 1922. godine.

2) AJ, 70-238-432, Ministarstvo finansija Kraljevine SHS Ministarstvu inostranih poslova Pov. br. 18159, 14. decembar 1922. godine.

3) AJ, 70-238-432, Ministarstvo finansija Ministarskom savetu Kraljevine SHS Dbr. 30593, 15. decembar 1922. godine.

4) AJ, 70-238-432, Ministarstvo finansija Ministarskom savetu Kraljevine SHS, bez broja, 20. maj 1923. godine, str. 4.

5) AJ, 37-33-242, Konsolidovanje ratnih dugova kod savezničkih vlada, bez broja i datuma, str. 1-2.

lisana i kamata od 5%. Na taj način prvobitno zaduženje Kraljevine SHS od 1.486.581.250 FF dostiglo je 31. decembra 1925. godine sumu od 1.897.296.240 franaka.¹

U isto vreme, krajem 1925. godine, do tada provizorna suma duga od 1.486.581.250 franaka je zamenjena zvaničnom. Naime, decembra 1925. godine vlada Kraljevine SHS je ovlastila ministra vojnog da odredi svoje predstavnike koji je sa francuskim vojnim atašoom u Beogradu Deltelom i pukovnikom Morisonom trebalo da utvrde definitivni iznos ratnog duga. Za taj posao određeni su divizijski general Danilo Kalafatović, pukovnik Milutin Radosavljević i dr Mihailo Jovanović ispred Ministarstva finansija.² Rezultat rada ovih delegata i njihovih francuskih kolega je bio *Proces – verbal* odnosno zapisnik koji je izrađen 23. decembra 1925. godine. Celokupni ratni dug Kraljevine Srbije koji je nasledila Kraljevina SHS iznosio je 1.126.112.806 francuskih franaka ukupno za obe savezničke zemlje, Francusku i Veliku Britaniju. Od te sume, na Francusku je otpadalo 974.113.561 franak, s tim što je tu sumu trebalo uvećati za 13.000.000 koliko su iznosili troškovi prevoza srpskih trupa na francuskim železnicama u samoj Francuskoj, ali i u Alžiru, Tunisu, Italiji i u okolini Soluna.³ Takođe, od ove sume je trebalo i oduzeti sumu od 1.604.860 dinara i 637.020 franaka koliko su iznosili troškovi transporta francuske vojske na srpskim železnicama. Konačna cifra duga za isporučeni ratni materijal i hranu iznosila je 986.476.522 franka umanjena za 1.604.860 dinara koji je trebalo da se pretvore u francuske franke po naknadno dogovorenom kursu.⁴ Francuska vlada je već 26. januara 1926. ratifikovala postignuti sporazum.⁵ Očekivalo se da isto to uskoro učini i vlada Kraljevine SHS, čime bi pitanje iznosa ratnog duga bilo definitivno rešeno.

Iako je dogovor o visini duga postignut još krajem 1925. godine, ovo pitanje je početkom 1928. još uvek stajalo otvoreno. Razlog tome je bio što postignuti dogovor još uvek nije bio ratifikovan u Beogradu. Kraljevski poslanik u Parizu Miroslav Spalajković upozoravao je da se „razvlačenjem pitanja predratnih zajmova i trgovinskog ugovora stvara u Vladi i političkim krugovima rđavo raspoloženje”.⁶ On je naročito isticao da je moguće, ako se ovo pitanje ne skine sa dnevnog reda, da dođe do „nezgodne” interpelacije u tamošnjem parlamentu koju su spremali desničarski krugovi, a što bi moglo da u nezavidan položaj dovede Poenkarea i Brijana.⁷ Zabrinutost poslanika Spalajkovića delio je i ministar finansija dr Bogdan Marković koji je takođe smatrao „da bi dalje odlaganje davanja potrebnog odobrenja sporazumima moglo imati štetnih posledica po interese naše države”.⁸ Te posledice, osim političkih na koje je ukazivao Spalajković, mogle su biti i materijalne. Naime, prema zapisniku sastavljenom 23. decembra 1925. predviđeno je da se definitivno obustavi dalje podnošenje faktura sa obe strane. Francuzi su ovu odredbu tumačili tako kao da ona podnošenje novih faktura isključuje ne posle 23. decembra 1925. godine kada je sporazum postignut već posle dana ratifikacije, koju Kraljevina SHS nije izvršila. Koristeći se ovim tumačenjem, Francuzi su u međuvremenu dostavili Ministar-

1) *Isto*, str. 1.

2) AJ, 70-238-432, Ministarstvo vojske i miornarice ministru finansija Milanu Stojadinoviću Pov. Đ. br. 1771, 25. februar 1926. godine, str. 1.

3) *Isto*, str. 2.

4) AJ, 70-238-432, Referat ministra finansija Kraljevine SHS dr Bogdana Markovića Ministarskom savetu D. Br. 4225, 9. mart 1928. godine, str. 2.

5) AJ, 70-238-432, Note de la Legation de France (Attaché militaire) no. 2786/1, 6. februar 1926. godine.

6) AJ, fond Ministarstva inostranih poslova Kraljevine SHS (334), fascikla 7, arhivska jedinica 27, Telegram poslanika Spalajkovića Pov. br. 1152, 9. decembar 1927. godine.

7) *Isto*.

8) AJ, 70-238-432, Referat ministra finansija Kraljevine SHS dr Bogdana Markovića Ministarskom savetu D. Br. 4225, 9. mart 1928. godine, str. 3.

stvu vojske i mornarice jednu grupu faktura u ukupnom iznosu od 372.618 francuskih franaka tražeći da ta suma bude uračunata u ratni dug. Očekujući da bi ova praksa sa francuske strane mogla da se nastavi i ubuduće, a nemajući primedbe na visinu duga utvrđenu zapisnikom od 23. decembra, ministar finansija je od vlade zahtevao da što pre ratifikuje postignuti dogovor.¹ Vlada je njegov predlog prihvatila i 1. maja 1928. odobrila u potpunosti postignuti sporazum naredivši da se pristupi ratifikaciji. Iako je izgledalo da je time rad na utvrđivanju duga definitivno završen, sredinom 1928. ratifikacija zapisnika od 23. decembra 1925. godine je još jednom odložena a pitanje visine duga ponovo se našlo na dnevnom redu, ovoga puta prilikom pregovora o regulisanju plaćanja ratnog duga.

Regulisanje plaćanja ratnih dugova Srbije prema Francuskoj

Nakon što je utvrđen cifarski iznos ratnog duga Kraljevine Srbije prema Francuskoj, koji je Kraljevina SHS nasledila, ostalo je da se naknadno uredi pitanje njegovog plaćanja, odnosno da se izdejstvuje eventualna redukcija duga i dobiju što povoljniji uslovi plaćanja.² Pregovore o tome inicirala je francuska strana, koja je preko svog poslanika u Beogradu izrazila želju da se što pre počne sa pregovorima i dođe do sporazuma. Ministar finansija Kraljevine SHS je smatrao da treba prihvatiti francusku inicijativu, pogotovo zato što je trenutak za otpočinjanje pregovora povoljan za Kraljevinu. Naime, neposredno je predstojalo i regulisanje plaćanja predratnih dugova prema Francuskoj, što je mogla da bude prilika da se istovremenim rešavanjem pitanja predratnih i ratnih dugova postignu neke koncesije bilo po jednom ili drugom dugu, a možda i povoljniji uslovi plaćanja za oba duga.³ Ministar je takođe smatrao da bi pregovore bilo najbolje poveriti kraljevskom poslaniku u Londonu, dr Đorđu Đuriću, koji je već uspešno završio pregovore o regulisanju ratnih dugova Kraljevine SHS prema Velikoj Britaniji i SAD-u. Oba ova predloga su prihvaćena i vlada je, istog dana kada je odlučila da pristupi ratifikaciji zapisnika od 23. decembra 1925. godine, odlučila i da počne pregovore sa Francuskom radi regulisanja svog ratnog duga koje je, u ime vlade, imao da vodi dr Đorđe Đurić.⁴

Pregovori o regulisanju ratnih i predratnih dugova Kraljevine SHS počeli su u Parizu 26. maja 1928. posetom ministra finansija dr Bogdana Markovića direktoru francuskog Ministarstva finansija, koji mu je predao izvode računa i utvrdio proceduru za raspravljanje i uređenje tog pitanja.⁵ Prema francuskoj računici, celokupni ratni dug koji je Kraljevina SHS trebalo da plati u zlatnim francima iznosio je na dan 31. maja 1928. godine 2.623.647.521 franak.⁶ Od te sume trebalo je oduzeti potraživanja vlade Kraljevine SHS koja su iznosila 254.073.146 franaka pa je čist dug iznosio ukupno 2.369.574.374 zlatna franka. Francuski predlog, koji se bazirao na glavnim odredbama sporazuma Kraljevine SHS i Velike Britanije za regulisanje ratnih dugova koji je sklopljen 9. avgusta 1927. godine, predviđao je (takođe na osnovu računa iz ovog ranijeg sporazuma) sume anuiteta tj.

1) *Isto*, str. 4.

2) AJ, 70-238-432, Referat ministra finansija Ministarskom savetu Pov. D. Br. 15, 23. april 1928. godine, str. 1.

3) *Isto*, str. 2.

4) *Isto*, str. 3.

5) AJ, 70-238-432, Telegram poslanika Spalajkovića Pov.br 567, 26. maj 1928. godine.

6) AJ, 70-238-432, Predlog francuskog Ministarstva finansija za regulisanje dugova Kraljevine SHS prema Francuskoj (prepis), 25. maj 1928. godine, str. 1.

godišnjih rata koje je Kraljevina imala da plaća kako bi otplatila čitav dug. Prema francuskom predlogu isplata anuiteta je trebalo da se odvija sledećim tempom:

- 1928. godine 13.880.000 zlatnih franaka
- 1929. godine 18.500.000 zlatnih franaka
- 1930. godine 23.130.000 zlatnih franaka
- 1931–36. godine 27.160.000 zlatnih franaka
- 1937–40. godine 32.390.000 zlatnih franaka
- 1941–42. godine 37.015.000 zlatnih franaka
- 1943–89. godine 55.520.000 zlatnih franaka.¹

Francuski predlog je predviđao obavezu Kraljevine SHS da za ove sume preda obligacije koje bi bilo moguće plasirati na tržištu a koje bi bile oslobođene svih poreza i koje bi Kraljevina štampala o svom trošku. Istom prilikom Francuzi su naglašavali da je pitanje naplate njihovih ratnih potraživanja u tesnoj vezi sa sopstvenim dugovima i da su stoga voljni da u budućnosti smanje anuitete koje je trebalo da plati Kraljevina SHS, ali samo ukoliko bi Francuska od svojih poverilaca dobila iste ustupke.² Od ukupne sume duga, na pozajmice u gotovom novcu je otpadalo 542.872.213 zlatnih franaka, na ratni materijal ustupljen između oktobra 1914. i novembra 1921. godine 1.003.749.275 i na bonove eskontovane prilikom žigosanja austro-ugarskih kruna 942.845 zlatnih franaka. Kamate na sve tri sume zajedno iznosile su 1.076.083.187 zlatnih franaka.³ Celokupna suma duga, preračunata u dinare prema paritetu 11 dinara za jedan zlatni franak dostigla je fantastičnu sumu od 26.065.440.120 dinara.⁴ Osnova za pregovore ocenjena je u Beogradu kao veoma nepovoljna i, s obzirom na ekonomsku i finansijsku snagu zemlje, neprihvatljiva. Ona je, uostalom ocenjena i kao savim pogrešna, jer je pretvaranje ratnog duga Kraljevine SHS u zlato izvršena prema funti sterlinga koja u vreme zaduženja nije imala zlatni paritet.⁵ Zato je tokom pregovora sa Francuskom Kraljevina SHS kasnije insistirala da se kao obračunska valuta može uzeti samo papirni franak koji je u trenutku zaduživanja bio zakonsko sredstvo plaćanja.

Za razliku od francuskog Ministarstva finansija koje je predložilo prilično teške uslove za otplatu ratnog duga, Poenkare je u razgovoru sa Spalajkovićem samo nešto više od nedelju dana kasnije nudio svoju pomoć za što povoljnije rešenje tog pitanja i čak dodao „da će se jednog dana ratni dugovi morati poništiti”.⁶ Međutim, vlada u Beogradu svesna ogromnog tereta koji bi dug regulisan na osnovu francuskog predloga bio, izgleda nije bila impresionirana ovim obećanjem. Ministar finansija dr Bogdan Marković je jula iste godine odlučio da se ne izvrši notifikacija zapisnika od 23. decembra 1925. godine jer bi ona „prejudicirala stvar i oduzela nam oruđe u diskusiji francuskih cifara”.⁷ Time je stvar ponovo vraćena na početak, pa je pored usaglašavanja načina otplate ratnog duga trebalo opet usaglasiti i iznos tog duga.

1) *Isto*.

2) *Isto*, str. 2.

3) AJ, 70-238-432, Komentar francuskog predloga za regulisanje dugova Kraljevine SHS (rukopis), bez broja i datuma, str. 1–2.

4) *Isto*, str. 3.

5) *Isto*, str. 4.

6) AJ, 70-238-432, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine SHS Ministarstvu finansija Pov. Br. 6728, 6. jun 1928. godine.

7) AJ, 70-238-432, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine SHS Ministarstvu finansija Pov. Br. 7644, 10. jul 1928. godine.

U novoj fazi pregovora oko regulisanja ratnih dugova kao najvažnije se postavilo pitanje da li je dug nastao u zlatnim ili papirnim francima, što je bilo veoma važno pogotovo zbog toga što je ratni dug Srbije bio tri puta veći od iznosa predratnih dugova.¹ Ta činjenica je izazivala veliku zabrinutost i zbog saznanja da je Francuska sa Rumunijom i Grčkom već regulisala njihove ratne dugove na bazi plaćanja u zlatnim francima. Đorđe Đurić, koji je u ime Kraljevine SHS vodio pregovore sa Francukom, smatrao je da sa formalne i pravne tačke gledišta postoji mogućnost da Kraljevina brani svoj stav ali da to, zbog učinjenih presedana, neće biti lako.²

Francuska strana je, sledeći svoj interes, požurivala pregovore. Početkom septembra 1928. poslanstvo u Beogradu je uputilo prilično oštru notu kojom je nadležnima ponovo uputilo isti predlog za regulisanje ratnih dugova i insistiralo „da više nikakvih zadocnjenja ne bude”.³ Međutim, do pregovora nije došlo ni nekoliko narednih meseci. Razlog je bio dalje komplikovanje pitanja ratnih dugova njihovim povezivanjem sa pitanjem predratnih srpskih dugova Francuskoj a nešto kasnije i njihovim povezivanjem sa pitanjem isplate reparacija i zamenom Dozovog plana Jangovim planom o reparacijama koji je bio nepovoljniji po Kraljevinu Jugoslaviju. Pitanje predratnih srpskih dugova takođe je bilo zapelo na tome da li ih treba platiti u zlatnim francima, kako je zahtevala Francuska, ili u papirnim francima, što je želela Kraljevina SHS.⁴ Još od 1924. godine francuski porteri (vlasnici obveznica predratnih srpskih zajmova) počeli su da prigovaraju zbog isplate u papirnim francima, tražeći da se isplate vrše u zlatnim francima s obzirom na to da je u vreme zaključenja zajmova franak imao zlatnu podlogu.⁵ Pošto dve države nisu mogle da se usaglase oko tog pitanja, kompromisom od 18. aprila 1928. dogovoreno je da se spor iznese pred Međunarodni sud pravde u Hagu, koji je trebalo da donese konačnu odluku. Krajem te godine, u trenutku kada je jedan od sudija u Hagu bio odsutan zbog bolesti i nakon tvrdnji francuskog poslanika u Beogradu da bi njegova vlada „rado gledala rešenje ovog pitanja putem sporazuma a ne putem suđenja,, vlada Kraljevine SHS je odlučila da još jednom pokuša da pregovara istovremeno o svojim predratnim i ratnim dugovima prema Francuskoj i formirala komisiju na čelu sa Milanom Stojadinovićem koja je trebalo da u najkraćem roku započne prekinute pregovore.⁶ Iako se Francuskoj više žurilo da reguliše svoja potraživanja, i Kraljevina SHS je želela da to pitanje skine sa dnevnog reda, i to kako zbog sređivanja stanja ukupnog državnog duga tako i zbog pristupa francuskom finansijskom tržištu na koje se računalo prilikom skorog emitovanja novog zajma za zakonsku stabilizaciju dinara.⁷ Osim toga, Kraljevini je bila potrebna i francuska podrška pri ponovo otvorenom pitanju reparacija.⁸

Upravo u to vreme došlo je do novih komplikacija dovođenjem u vezu srpskih ratnih dugova i pitanja reparacija. Početkom 1929. godine poslanstvo u Londonu javilo je o ovome i upozorilo Beograd da bi vezivanje pitanja predratnih dugova sa pitanjem ratnih

1) AJ, 70-238-432, Poslanstvo Kraljevine SHS u Londonu ministru inostranih poslova Vojislavu Marinkoviću Str. Pov. br. 441 (prepis), 11. jul 1928. godine, str. 2.

2) *Isto.*

3) AJ, 70-238-432, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine SHS Ministarstvu finansija Pov. Br. 10431, 7. septembar 1928. godine, str. 2.

4) Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelj”)*, Beograd, 1985, str. 440.

5) D. Gnjatović, *n. d.*, str. 170; J. Tomašević, *n. d.*, str. 36; V. Radojević, *n. d.*, str. 15.

6) AJ, 70-238-432, Ministarstvo finansija Kraljevine SHS Ministarskom savetu Pov. D. Br. 91, 25. decembar 1928. godine, str. 1-2.

7) J. Tomašević, *n. d.*, str. 36.

8) *Isto.*

dugova odgovaralo Kraljevini isključivo u slučaju da se postigne da se za valutu plaćanja odredi papirni franak, za šta nije bilo mnogo izgleda.¹ Time je posredno i za rešavanje pitanja ratnih dugova postala važna očekivana odluka Haškog suda pa su sva tri sporna pitanja (predratni dugovi, ratni dugovi, reparacije) postala deo istog veoma složenog problema koji se osim Kraljevine SHS i Francuske sada ticao i drugih evropskih država koje su bile uključene u pregovore o ratnim reparacijama. Iz Londona je zato merodavnim krugovima u Beogradu sugerisano da se pregovori sa Francuskom o ratnom dugu odlože sve dok se bar neka od spornih pitanja ne razreše.²

Problem ratnih reparacija koje je Nemačka trebalo da plaća zemljama pobednicama iz Prvog svetskog rata bio je privremeno rešen posle uvođenja u život tzv. Dozovog plana kojim je utvđeno koliko procenata od tih reparacija pripada svakoj pojedinoj zemlji, kao i kakva je dinamika isplate tih reparacija. Suma koju je Nemačka trebalo da isplati bila je velika i ona se uporno trudila da tu sumu ili smanji ili da se u potpunosti oslobodi obaveze plaćanja reparacija. Prilika za to ukazala joj se nakon potpisivanja Brijan–Kelogovog plana 1928. godine kojim se Nemačka odrekla rata kao sredstva rešavanja problema i pokušala da uveri svet u svoj pacifizam. Zauzvrat, već prilikom potpisivanja pakta u Parizu, Nemačka je tražila prestanak okupacije Rura. Međutim, stav Francuske je bio da se povlačenje iz Rura, kao i ratifikacija ugovora o regulisanju francuskog ratnog duga prema SAD-u, može očekivati tek pošto Nemačka pruži čvrste garancije da će uredno izmirivati svoje obaveze u vezi sa reparacijama.³ Nemačka je zatim, uz pomoć Velike Britanije, čitav problem iznela pred Društvo naroda, ali je i tamo naišla na protivljenje Francuske koja je povlačenje iz Rura povezivala sa reparacijama. Na taj način krajem 1928. opet je otvoreno pitanje ratnih reparacija pa je njegovo ponovno regulisanje postalo predmet međunarodne konferencije koja je pripremana u Hagu.⁴ Pre toga, januara 1929. godine, formiran je poseban komitet finansijskih stručnjaka sa zadatkom da izradi novi plan o isplati reparacija i da ga zatim na konferenciji prezentuje zainteresovanim zemljama. Na čelu tog komiteta bio je američki finansijski stručnjak Owen Jang, koji je učestvovao i u izradi Dozovog plana nekoliko godina ranije. Komitet je počeo rad u februaru a došao do rešenja tek početkom juna 1929. godine.

Tokom rada ovog finansijskog komiteta do vlade u Beogradu su dopirale uznemirujuće vesti. Tako je Spalajković 10. maja 1929. izjavio Bertelou, sekretaru francuskog Ministarstva inostranih poslova, da je njegova vlada „ozbiljno uzbuđena vestima o poslednjem predlogu americkanskog delegata u Komitetu Eksperata kojim bi se imao utvrditi nov način podele nemačkih reparacija među savezničke države i da bi skoro svi poverioci imali dobiti više no što im po Spaškom aranžmanu pripada osim naše Kraljevine kojoj bi po našem računu, ako bi se ovaj americkanski predlog usvojio, imalo pripadati godišnje 25 miliona zl. maraka manje”.⁵ On je takođe tražio da Francuska ispuni svoju obavezu i podrži Kraljevinu SHS u njenim nastojanjima da očuva svoj procenat u nemačkim reparacijama. Smanjenje ili izostanak nemačkih reparacija moglo je da ima negativne posledice

1) AJ, 70-238-432, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine SHS Ministarstvu finansija Pov. Br. 57, 3. januar 1929. godine.

2) AJ, 70-238-432, Poslanstvo Kraljevine SHS u Londonu Ministarstvu inostranih poslova Pov. Br. 618 (prepis), 29. decembar 1928. godine, str. 3.

3) Čedomir Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd, 1995, str. 247.

4) *Isto*.

5) AJ, 70-238-432, Ministarstvo inostranih poslova kraljevine SHS Ministarstvu finansija Pov. U. Br. 108, 13. maj 1929. godine.

po Kraljevinu budući da su njene slabašne državne finansije u deviznim primanjima od reparacija imale siguran prihod.

Desetak dana kasnije Poenkare je uveravao poslanika Kraljevine SHS Spalajkovića da je i on vrlo zabrinut posle Jangovog predloga u vezi sa reparacijama prema Kraljevini ali da smatra da se čitava stvar ipak kreće u dobrom pravcu.¹ Spalajković je upozorio da bi, u suprotnom, bio „međunarodni skandal ako Italija uspe svojim intrigama da poveća svoj procenat na štetu našega”. To bi, po njemu, dovelo do štetnih posledica po francusku spoljnu politiku jer bi se u javnom mnjenju raširilo uverenje „da francuska potpora ne вреди mnogo”.² U ovom slučaju, francuska potpora je izgleda ipak vredela. Nedelju dana posle ovog razgovora, u Beograd je iz Londona javljeno da je „u glavnome prošla opasnost za smanjivanje našega procenta u prvom delu nemačkih reparacija”.³ Prema definitivnom planu, koji su usvojili i predstavnici zemalja poverilaca i predstavnici Nemačke, Kraljevini je kao i ranije pripadalo 5% reparacija, odnosno oko 88 miliona zlatnih maraka godišnje, od čega bi bila odbijana suma od 4,4 miliona maraka na ime otplate viška reparacija primljenih prema ranijem, Dozovom planu, kao i suma od 300.000 maraka na ime troškova Servisa za reparacije.⁴ Jangov plan je iznet pred Konferenciju 12 zemalja (Velika Britanija, Francuska, Nemačka, Italija, Japan, Belgija, Čehoslovačka, Poljska, Kraljevina SHS, Rumunija, Grčka i Portugalija) koja je počela 6. avgusta 1929. godine u Hagu. Nepunih mesec dana pre početka konferencije svoju odluku o sporu Kraljevine SHS i Francuske doneo je i Međunarodni sud pravde koji je presudio da Kraljevina svoje predratne dugove mora da plati u zlatnim francima.⁵ Iako joj ta odluka nikako nije odgovarala, bar je stvorena kakva-takva osnova za ponovne pregovore sa Francuskom. Prilika za to ukazala se tokom Konferencije u Hagu avgusta 1929. kada su i delegacije Kraljevine SHS i Francuske pregovarale o otplati ratnog duga i drugim pitanjima u vezi sa Jangovim planom.

I ovog puta, inicijativu je preuzela Francuska koja je 3. avgusta, neposredno pred početak konferencije, obavestila poslanika Spalajkovića da je pronašla rešenje za koje je mislila da će zadovoljiti drugu stranu i po pitanju ratnog duga i po pitanjima u pogledu primene Jangovog plana.⁶ Po rečima Berteloa, Francuska je bila spremna da se založi da procenat Kraljevine SHS u reparacijama bude ne samo očuvan već i povećan. Ona je takođe stavljala u izgled i velike koncesije po pitanju ratnog duga: francuska delegacija se spremala da u Hagu predloži delegaciji Kraljevine SHS da odmah otpočne pregovori o regulisanju ratnog duga i da se zaključi sporazum ali van Jangovog plana. Francuska je nameravala da predloži da se dug otplati u narednih 37 godina čime bi se period otplate duga poklopio sa prvim periodom Jangovog plana, u kome je procenat Kraljevine SHS u reparacijama ostao očuvan. Osim toga, bile bi ponuđene još neke olakšice u vezi sa drugim pi-

1) AJ, 70-238-432, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije Ministarstvu finansija Pov. U. Br. 126, 20. maj 1929. godine.

2) *Isto.*

3) AJ, 70-238-432, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije Ministarstvu finansija Pov. U. Br. 133, 26. maj 1929. godine.

4) AJ, 70-238-432, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije Ministarstvu finansija Pov. U. Br. 145, 5. jun 1929. godine.

5) AJ, 70-266-479, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Londonu Ministru finansija dr Stanku Švrljugu Str. Pov. Br. 235, 12. april 1930. godine, str. 1; J. Tomašević, *n. d.*, str. 36; D. Gnjatović, *n. d.*, str. 171.

6) AJ, 70-238-432, Referat „Tok pregovora naše delegacije sa francuskom delegacijom u Hagu po pitanju našeg ratnog duga i drugim pitanjima u vezi sa Jangovim planom” (iz poverljive i strogo poverljive arhive), bez broja, 30. avgust 1929. godine, str. 1.

tanjima.¹ Dva dana kasnije Spalajković je saznao još neke pojedinosti u vezi sa budućim francuskim predlozima koji će biti izneseni u Hagu. Francuzi su nameravali da predlože: likvidaciju svih pitanja koja su se ticala austrijskih reparacija, oslobađanje Kraljevine od plaćanja razlike između primanja i dugovanja na ime duga za oslobođenje i ustupljena dobra, kao i likvidaciju mađarskih i bugarskih reparacija.² Prilikom proputovanja ministra inostranih poslova Vojislava Marinkovića kroz Pariz, na putu za Hag, Spalajković je ove predloge izneo i njemu lično. Marinković je smatrao da iza svega stoji želja Francuske da eventualnim ustupcima smanji mogućnost odbijanja Jangovog plana, kome se odlučno protivila Velika Britanija. Po njemu, trebalo je prihvatiti poziv za pregovore, iako nije bio uveren da bi te francuske koncesije mogle da budu nešto drugo osim nečeg minimalnog što bi Jugoslavija i inače dobila na Konferenciji. Međutim, i Bertelo i sam Brijan uveravali su Marinkovića da zaista žele sporazum ali van Konferencije.³ Doneta je odluka da se u pregovore sa Francuzima stupi budući da se očekivalo da će oni na konferenciji biti primorani da idu mnogo dalje u ustupcima nego što su planirali. Kraljevina SHS je svoju šansu videla u tome da iskoristi francusko-britansko neslaganje i svoje interese obezbedi pre nego što budu zadovoljeni Britanci.⁴

Međutim, ispostavilo se da su pesimistička predviđanja bila neopravdana. Na samoj konferenciji, Francuzi su predstavnicima Kraljevine 14. avgusta 1929. ponudili da, pod uslovom da prihvate Jangov plan, dobiju kao kompenzaciju aranžman kojim bi se ratni dug Kraljevine Srbije prema Francuskoj sveo na 39 godišnjih rata prosečnog iznosa od 3,5 miliona zlatnih maraka, odnosno na ukupno 60 miliona zlatnih franaka.⁵ To je bila suma neuporedivo niža od one koju su Francuzi zahtevali pre Konferencije u Hagu. Osim toga, Francuska je delegaciji Kraljevine SHS ostavljala određene ruke da prema Konferenciji nastupi i sa drugim svojim zahtevima, i čak nudila svoju podršku za ulazak njenih predstavnika u upravu buduće Banke za međunarodna plaćanja koja je trebalo da nasledi specijalni komitet stručnjaka koji je do tada, prema Dozovom planu, pratio i kontrolisao isplate reparacija. U slučaju da Kraljevina SHS ne uspe u nastojanjima da ostvari neke svoje zahteve ona je, prema francuskom predlogu, ipak bila obavezna da prihvati Jangov plan, inače ponuđeni aranžman ne bi važio.⁶ Ministar inostranih poslova Vojislav Marinković i ministar finansija Stanko Švrljuga, koji su se nalazili u Hagu, smatrali su ponuđeni aranžman „vanredno povoljnim” jer bi se država njime odmah i definitivno oslobodila ogromnog tereta ratnog duga bez obzira na dalju sudbinu nemačkih reparacija. Obojica su predlagali vladi u Beogradu da aranžman prihvati.

Vlada se saglasila sa predlogom i ostavila Marinkoviću da, u skladu sa prilikama koje su vladale u Hagu, nađe najpovoljnije rešenje. Međutim, on je to najpovoljnije rešenje morao da traži pod tri uslova koje je postavila vlada. Prema tim uslovima, najbolje rešenje je trebalo pronaći tako da to ne znači da Kraljevina SHS odustaje od zagarantovanog procenta u reparacijama, da se predloženim anuitetima ratni dug u predviđenom roku smatra definitivno likvidiranim, kao i da francuska vlada pristane „da se založi u punoj meri da postignemo što snošljiviji aranžman u pogledu regulisanja predratnih dugova”.

1) *Isto.*

2) *Isto*, str. 2.

3) *Isto.*

4) *Isto*, str. 3.

5) *Isto.*

6) *Isto.*

Marinkoviću je takođe preneto iz Beograda i da je ovo „izrična želja i Nj.V. Kralja”.¹ Po svemu sudeći, u Beogradu su išli na to da do kraja iskoriste trenutak u kome je Francuska za podršku Jangovom planu bila spremna da „odreši kesu”. Svoje lične opaske o ovom važnom pitanju, istom prilikom je Marinkoviću dostavio i Kosta Kumanudi, tada ministar bez portfelja u vladi. On je smatrao da u slučaju uspešno okončanih pregovora sa Francuzima treba jasno, pismenim sporazumom, predvideti sve eventualnosti, a ne svesti aranžman na moralnu obavezu kao što je do tada bio slučaj.² Upozoravao je i da je pitanje jugoslovenskog procenta u tzv. nekondicionalnim delovima neopredeljenih anuiteta važnije i od samog ratnog duga jer je to bio jedini deo nemačkih reparacija za koje se tada smatralo da će se sigurno ostvariti. Tek uz popravke Jangovog plana kada je u pitanju bio taj problem, Kumanudi je smatrao da se predloženi aranžman može prihvatiti.³ Marinković, međutim, nije delio njegovo mišljenje. On je podsećao da je ratni dug tri puta veći od predratnog, da je pitanje valute plaćanja sporno (a inače u pregovorima sa Rumunijom i Grčkom rešeno u korist Francuske) i da bi čak i u slučaju pristanka na plaćanje u papirnim francima Francuzi posle toga bili krajnje nepopustljivi u vezi sa uslovima otplate. Francuskim predlogom anuitet ratnog duga se smanjivao sa najmanje 30 miliona zlatnih maraka na oko četiri miliona, što je bio siguran krupan ustupak koji Marinković nije bio spreman da trampiti za eventualni procenat u bezuslovnom delu reparacija, koji je u najboljem slučaju davao samo mogućnost zaključivanja povoljnijih kredita u budućnosti.⁴ On jednostavno nije želeo da „kapricirajući se za bezuslovni deo” Kraljevina SHS ostane „sa ratnim dugom na leđima”.

Delegacija Kraljevine je ipak ušla u pregovore prihvativši u načelu francuski predlog. Tokom pregovora uspela je u tome da se anuiteti graduiraju tako da prvih godina budu manji a da se kasnije povećavaju. Ali, na pitanju poslednjih pet meseci primene Dozovog plana tokom kojih je Kraljevina već primila određena sredstva, došlo je do razilaženja i do prekida pregovora 23. avgusta 1929. godine. U narednih nekoliko dana, nastavljene su konsultacije. Francuzi su ponovo predložili isto smanjenje anuiteta ukoliko Kraljevina SHS prihvati Jangov plan. Posle razgovora sa njima, Marinković je pristajao na predloženu visinu anuiteta ali pod uslovom da ona ne mora da vrati 40 miliona zlatnih maraka, koliko je primila za poslednjih pet meseci pete godine primene Dozovog plana, da joj se poništi dug za liberacije i ustupljena dobra, kao i da višak koji je primila od mađarskih reparacija vrati postepeno a ne odjednom i to iz mađarskih reparacija.⁵ Na drugi i treći uslov Francuzi su pristali odmah ali na prvi nisu. Jedino su nudili da se ta suma vrati u periodu od 37 godina umesto odmah. Pored toga, nudili su i pomoć prilikom definitivnog regulisanja orijentalnih reparacija. Da bi dobio na vremenu, Marinković je pristao da u načelu podrži Jangov plan a da se sva ostala pitanja regulišu do 30. avgusta, kada su dve delegacije i postigle dogovor na osnovu poslednjeg francuskog predloga.

Tekst sporazuma definitivno su u ime Kraljevine SHS redigovali 31. avgusta 1929. godine ministar finansija Stanko Švrljuga i poslanik u Londonu Đorđe Đurić.⁶ Prema sporazumu, vlada Kraljevine SHS prihvatila je Jangov plan. Povraćaj viška reparacija primljenih za poslednjih pet meseci pete godine Dozovog plana trebalo je izvršiti za 37 go-

1) *Isto*, str. 4.

2) *Isto*.

3) *Isto*, str. 5.

4) *Isto*.

5) *Isto*, str. 6.

6) *Isto*, str. 7.

dina sa kamatom od 5,5% plus troškovi amortizacije kredita. Najzad, pitanje ratnog duga rešeno je na sledeći način: dug Kraljevine SHS prema Francuskoj je trebalo da se ugasi za 37 godina plaćanjem godišnjih suma koje bi odgovarale srednjem anuitetu od 3.554.000 zlatnih maraka, s tim što bi anuiteti bili prvih godina manji a kasnije veći. Sume koje su potrebne za isplatu anuiteta je trebalo da Banka za međunarodna plaćanja odbija od anuiteta koji su prema Jangovom planu pripali Kraljevini SHS i da ih zatim prebaci na račun Francuske.

Na ovaj način ne samo da je ratni dug Kraljevine SHS prema Francuskoj regulisan već je i značajno smanjen. Povrh svega, plaćanje duga nije opterećivalo državni budžet već je išlo na teret nemačkih reparacija, sa kojima je ubuduće imalo da deli sudbinu. Iako Kraljevina SHS nije uspela da prođe sa svojom tezom da dugove treba platiti u papirnim francima, ovakvo regulisanje dugova ipak je predstavljalo uspeh. Za taj uspeh ona je mogla dobrim delom da zahvali međunarodnim okolnostima i želji Francuske da Jangov plan, uprkos upornom protivljenju Velike Britanije, bude prihvaćen na Konferenciji u Hagu. Drugim rečima, veliko smanjenje ratnog duga Francuskoj predstavljalo je njenu nadoknadu za gubitke u procentima anuiteta koje je Kraljevina pretrpela pristajanjem na Jangov plan.¹ Kasnijim razvojem događaja, odnosno izbijanjem ekonomske krize i obustavom plaćanja nemačkih reparacija 1931. godine, pokazala se sva korist koju je Kraljevina imala od vezivanja otplate ratnog duga za reparacije. Obustavom nemačkih isplata prestale su i isplate Kraljevine SHS/Jugoslavije Francuskoj, čime je njen ratni dug *de facto* otpisan a jedan deo teškog nasleđa Prvog svetskog rata prestao da opterećuje mladu državu.

1) AJ, 70-238-432, Aide-memoire o toku sastanka sa francuskim ekspertima na dan 13. VIII 1929, str. 2.

Summary

The Kingdom of SCS and Serbia's War Debt to France

The war debt of the Kingdom of Serbia, inherited in addition to Austro-Hungarian debts after the First World War by the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, represented great financial burden as well as a political problem and, to a certain extent, also a moral issue in view of the human casualties that Serbia already suffered. The debt occurred during the war which is the reason why it was very hard to define later the actual value of received assistance resulting from tardy administration, double and triple invoices and currency differences. The amount of debt was determined by mutual agreement at the end of 1925 at 986 million francs for delivered war material and food and 486 million French francs for cash loans. However, since the agreement on the manner of repayment has been continuously procrastinated, the amount of debt, according to the French proposal for the regulation of its repayment presented in 1928, reached the amount of 2,369,574,374 French francs. That proposal was unacceptable for the Kingdom of SCS both because of the amount of debt but also because of the insistence of the French side that it should be paid in gold francs. An additional complication was that the issue of war debt was put in correlation with the issue of payment of German reparations. During the work of the Conference in The Hague in August 1929, when Young Plan on reparations was discussed, France offered to the Kingdom of SCS a new repayment schedule for the war debt provided it accepts the Young Plan. In fact, by writing off a part of war debt France wanted to offset losses of the Kingdom of SCS it had according to the new, Young Plan on reparations. The Kingdom of SCS agreed to tie the repayment of its war debt to the fate of reparations. Consequently, the agreement was reached on repayment of debt in 37 annual installments of 3.55 million gold marks on the average, payable from German reparations. Already in 1931 Germany ceased to pay reparations and the payments of the Kingdom of SCS to France ceased consequently, while the issue of war debt of Serbia was definitely taken off the agenda.

Mr Slobodan SELINIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

ROBA IZ HRVATSKE I SLOVENIJE NA TRŽIŠTU BEOGRADA (1945–1949)

Uvod

Pitanja vezana za raspad Jugoslavije ne mogu se izučavati samo na osnovu povoda koji su neposredno doveli do raspada države devedesetih godina XX veka. Ekonomska saradnja jugoslovenskih republika bila je jedan od procesa dugog trajanja koji je u sebi sadržao i zajedničke interese i protivurečnosti i sukobe. Nestanak jugoslovenske države ostavio je iza sebe mnoge dileme, stereotipe i uzajmna optuživanja, među kojima i ono o ekonomskoj eksploataciji jedne republike prema drugoj. Sa druge strane, ekonomija je bila polje života socijalističke Jugoslavije na kome je nesporno postojala saradnja različitih republika iako je u drugoj polovini veka bilo dosta primera sukoba i različitih ekonomskih interesa jugoslovenskih republika. Ovaj rad je doprinos istraživanju ekonomske saradnje među pojedinim delovima zemlje, upućenosti glavnog grada na tržišta drugih republika kako bi zadovoljio svoje potrebe i ekonomskog interesa privrednih organizacija u Hrvatskoj i Sloveniji da svoju robu iznesu na tržište glavnog grada.

Druga polovina četrdesetih godina XX veka poznata je u istoriji Jugoslavije kao vreme „centralističke federacije”, „administrativnog rukovođenja privredom”, centralizovanog upravljanja državom, vreme u kome je svemoć rukovodeće uloge države i njenih organa u društvenom uređenju dovela do „svemoći državne i partijske birokratije”. Bilo je to vreme obnove, planske privrede, otkupa, nacionalizacije, agrarne reforme, vezanih cena, „stezanja kaiša”. Petogodišnji plan razvoja narodne privrede (1947–1951) stavio je u središte razvoja države industrijalizaciju, tj. izgradnju teške, bazične industrije. Zadaci plana bili su savlađivanje privredne zaostalosti, jačanje ekonomske samostalnosti zemlje i njene odbrambene snage, razvijanje državnog sektora privrede. Zbog nemaštine, ali i straha da bi prodaja osnovnih životnih namirnica na slobodnom tržištu ugrozila snabdevanje stanovništva, država je nastojala da pod kontrolu stavi i sistem snabdevanja. Tako je ovaj period ostao upamćen i po potrošačkim kartama i „tačkicama”, a planovi za snabdevanje, količine robe i broj građana na obezbeđenom snabdevanju spuštani su sa saveznog nivoa na republička ministarstva i lokalne organe vlasti. Tako je plansko snabdevanje

stanovništva Beograda prolazilo put od Ministarstva trgovine i snabdevanja FNRJ, preko Ministarstva trgovine i snabdevanja Srbije do reonskih narodnih odbora i uličnih i kućnih poverenika. Stanovništvo je bilo podeljeno na potrošačke kategorije (opšta kategorija, radnici, deca, trudnice, bolesnici, udarnici). Međutim, potrebe stanovništva nikada nisu bile u potpunosti zadovoljene planskom distribucijom osnovnih životnih artikala, tim pre što stanovnici Jugoslavije neretko nisu dobijali ni zakonima propisane količine. To je građane upućivalo ka slobodnom tržištu koje je država tolerisala svesna sopstvene nemoći da građanima pruži sve što im je potrebno čak i za elementarno preživljavanje. Tako je i gradska vlast Beograda nastojala da na slobodnom tržištu pronade robu koju glavni grad nije mogao da dobije planskim snabdevanjem.¹

Organizacija snabdevanja Beograda iz Hrvatske i Slovenije

U vreme kada se vlast trudila da snabdevanje gradova vrši preko centralizovanog sistema, najveći značaj za snabdevanje Beograda uopšte, a posebno sa teritorije drugih republika, imao je „Granap”, gradsko snabdevačko preduzeće. Reč je o glavnom snabdevaču Beograda osnovanom 1945. godine, koji je sve do jeseni 1948. godine obuhvatao u sebi odseke za različite vrste proizvoda i robe, da bi tada bio podeljen na osam rejonskih preduzeća samo za kolonijalnu robu uz izdvajanje preduzeća koja su poslovala drugim artiklima. Preduzeće je imalo svoja predstavništva u Rijeci (rukovodilac Jovo Kladar), Zagrebu (Jurišićeva 8/I), Ljubljani i Skoplju. Zadatak ljudi koji su u njima radili bio je da glavni grad zemlje snabdevaju i robom sa slobodnog tržišta. To je bio veoma složen posao, jer je trebalo pronaći višak robe u sistemu planske raspodele i često se boriti sa nepoverenjem republičkih vlasti budući da je „Granap” poreklom iz druge republike, a da u Hrvatskoj i Sloveniji neretko robe nije bilo dovoljno ni za sopstvene potrebe. Ipak, Savezno ministarstvo trgovine i snabdevanja obavestilo je leta 1947. ministarstva u Hrvatskoj i Sloveniji da „Granap” vrši snabdevanje glavnog grada i da mu se mora omogućiti otkup voća i povrća i u drugim republikama, ali uz pridržavanje otkupnih planova tih republika. Nešto ranije „Granap” je obavestio Ministarstvo trgovine i snabdevanja Hrvatske da je zadatak njegovog predstavništva preuzimanje robe koja se po planskoj distribuciji otprema za Beograd, izveštavanje o kretanju cena i prodaja viškova koje Vojvodina i Srbija proizvode.² Tokom leta 1947. godine u deo prostorija „Granapa” u Zagrebu uselilo se preduzeće „GOP” (Gradsko opskrbno poduzeće) iz Rijeke. „Granapovi” predstavnici su javljali da su na to bili prinuđeni, „jer bi nam u protivnom stambena vlast uselila veće nadležstvo”.³ Odmah potom šef plana trgovačke i ugostiteljske mreže Ministarstva trgovine i

1) B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, treća knjiga, Beograd, 1988, str. 67, 68, 69, 94, 95; Љ. Димић, *Историја српске државности, књига III, Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, стр. 345–355; М. Митровић, *Србија: друштвено-економске промене и организација управљања 1944–1952*, Пожаревац, 1988; *Модерна српска држава 1804–2004*, хронологија, Beograd, 2004; D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, glavni procesi, 1918–1945*, Zagreb, 1985, str. 106–120; M. Obradović, „Narodna demokratija” u Jugoslaviji 1945–1952, Beograd, 1995; S. Selimić, *Beograd 1960–1970, snabdevanje i ishrana*, Beograd, 2005, str. 450–459; Isti, „Време ‘тачкица’ у исхрани Београђана (1945–1950)”, *Годишњак за друштвену историју*, Год. X, свеска 1–3, 2003, стр. 171–191.

2) Istorijski arhiv Beograda (AB), „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1947. godina, Poverljiva akta.

3) AB, „Granap”, inv. br. 65, 66, 67, Delovodna akta br. 13721–53060, dokument broj 16845.

opskrbe Hrvatske, Marjan Krleža, upozorio je „Granap” u Zagrebu: „U svom radu dužni ste da se striktno pridržavate postojećih propisa i politike otkupa u NR Hrvatskoj i da taj rad koordinirate s radom otkupnih poduzeća NR Hrvatske”.¹

Predstavništvo „Granapa” u Ljubljani otvoreno je u leto 1947. i to ne bez problema sa već postojećim predstavništvom u Zagrebu. Ispostavilo se, naime, da direkcija preduzeća u Beogradu i njeni predstavnici u Zagrebu imaju različito mišljenje oko svrsishodnosti otvaranja novog predstavništva u Ljubljani. Predstavništvo u Zagrebu je smatralo da je slovenačku privredu trebalo obrađivati tako što bi jedan službenik išao autom po Sloveniji i kontrahovao ono što dolazi u obzir za otkup, a potom bi u Ljubljani bio postavljen službenik koji bi kontrolisao izvršenje ugovora. Pošto je to sezonski posao, smatrali su da bi se taj službenik mogao dodeliti predstavništvu u Zagrebu, gde je ionako postojao manjak ljudi (čim je jedan na putu, a drugi u poseti nadležnostima, kancelarija se morala zatvarati). Tvrđili su da bi taj službenik u Ljubljani bio bez posla čim prođe sezona poljoprivrednih proizvoda, jer u Sloveniji nije bilo toliko industrijskih proizvoda koje bi trebalo slati za Beograd koliko ih ima u Hrvatskoj. Oni su se protivili i povezivanju sa slovenačkim „Navodom”² koji bi obavljao posao za „Granap”. Međutim, u Beogradu su bili drugačijeg mišljenja, pa je u julu 1947. godine „Navodu” poslato pismo iz koga se vidi da je direktor „Granapa” Stefanović prilikom posete direktoru „Navoda” Pušenjaku 1. i 2. jula izrazio interesovanje za otkup prehrambenih proizvoda u Sloveniji (jabuke, kruške, orasi, vino, prerađevine, med, krompir). „Navodu” su ponuđene dve mogućnosti: otvaranje predstavništva ili da te poslove obavlja „Navod” i za njih dobije 1% provizije za otkup ako ne ulaže svoja finansijska sredstva, odnosno 1,5% ako ih ulaže. Uz to, obaveza „Navoda” bila bi da se stara o manipulaciji robom sve do njenog utovara u vagone za Beograd. „Granap” je nudio i da iste poslove obavlja za potrebe „Navoda” na svojoj teritoriji. Bilo kako bilo, različita mišljenja centrale „Granapa” i njenih predstavnika u Zagrebu pretvorila su se u optuživanja. Tako je 25. jula 1947. centrala optužila svoje ljude u Zagrebu da je njima „jedino stalo radi vašeg prestiža da zadržite Sloveniju pod svojom upravom”. Odgovoreno je posle pet dana pravdanjem da je njihov stav ne iz „tendencije, a još manje iz kakvog razloga prestiža”. U bespredmetnost otvaranja predstavništva u Ljubljani centralu su upozoravali i tvrdnjom da na teritoriji Slovenije neće moći dobiti proizvode koji su Beogradu potrebni. Tako su tvrdili da je krompir predviđen samo za obavezan otkup i da ga niko van republike neće moći dobiti, dok su za jabuke tvrdili da je rod podbacio i da se zbog toga i na teritoriji Hrvatske već oseća „navala” slovenačkih preduzeća. Podsećali su i da je otvaranje predstavništva skopčano sa troškovima (dva službenika, prostorije).³ Sve ovo nije pomoglo, pa je 13. oktobra centrala obavestila svoje predstavništvo da je u Ljubljani takođe osnovano predstavništvo, da je predstavnik Miroljub Banac i da sve poslove vezane za Sloveniju treba preneti na njega.⁴

1) AB, „Granap”, inv. br. 65, 66, 67, Delovodna akta br. 13721–53060, dokument broj 17505.

2) „Navod” (Nabavljački zavod Slovenije) imao je sredinom 1946. godine 29 podružnica na teritoriji Slovenije. Ove podružnice su zapravo bile robna skladišta. Arhiv Srbije i Crne Gore, fond 163, Ministarstvo trgovine i snabdevanja FNRJ, kutija 46, Trgovinska mreža 1946.

3) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1947. godina, Poverljiva akta.

4) Pismo je upućeno i Ministarstvu trgovine i snabdevanja Slovenije i rečeno je da će predstavništvo u Ljubljani vršiti kontrolu isporuka sa teritorije Slovenije koje su planom predviđene „Granapu”, zaključivače sporazume za isporuku neplanske robe, kao i otkup poljoprivrednih proizvoda (krompir, jabuke, kruške). AB, „Granap”, inv. br. 65, 66, 67, Delovodna akta od br. 13721–53060, dokumenta broj 19846, 19845; *Isto*, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb, 1947, Poverljiva akta, dokument broj 343/47.

To nije značilo da su svi problemi rešeni, pa su predstavništva preduzeća održala sastanak 23. oktobra u Ljubljani na kome je zaključeno da od provizije koja njima pripada (0,5%) ne mogu da se finansiraju. Osim toga nije im bilo jasno da li ostaju predstavništva samo „Granapa” ili svih gradskih preduzeća.¹ Postojanje predstavništava „Granapa” izvan teritorije Srbije ne znači da druga beogradska preduzeća nisu nastojala da nabave robu. Međutim, „Granap” je bio glavni snabdevač, a čini se da se i gradska vlast trudila da taj posao centralizuje. Kada je primećeno da i druga preduzeća pokušavaju da nabavljaju robu mimo ovih predstavništava, Direkcija gradskih preduzeća Izvršnog narodnog odbora je novembra 1947. obavezala „Granap”, gradska preduzeća za voće i povrće, za otkup voća „Kosmaj”, za meso i masnoću, za hleb, Gradsko mlekarstvo i Gradsko automobilsko preduzeće da sve poslove vrše preko predstavništava „Granapa” u Zagrebu (za Hrvatsku), Ljubljani (za Sloveniju), Rijeci (za Istru, Rijeku, Hrvatsko i Slovenačko primorje i Trst). Predviđeno je da „Granap” za ovaj posao dobija 1,5% vrednosti nabavljene robe na ime održavanja predstavništava i 1% kupljene robe.²

Po svemu sudeći, 1947. godine nije bilo baš prijatno biti „Granapov” predstavnik u Rijeci, a razlog je „slučaj Božović”. Naime, sa firmom „Gambino” iz Trsta izbio je spor, jer je ona tvrdila da joj je ukraden auto „lancia aprilia” i da je u to umešan Božović iz Rijeke. Zbog toga je bilo „nezgodno poslovati sa Trstom pod imenom Granap”, jer je Trščanska kvestura donela odluku da se roba „Granapa” u Trstu zapleni kao nadoknada firmi. Kako je ovo predstavništvo imalo stalne i dobre veze sa firmom „Uivod”, preko koje je i obavljalo veliki deo posla, advokat trščanske firme Antonini predložio je u pismu „Uivodu”, koji je u poslovnoj vezi sa „Granapom” i zastupa interese „svoje posestrime” u Rijeci, ili da se automobil vrati ili da se plati protivvrednost.³

Izgleda da su se početkom 1948. godine pogoršali uslovi za rad „Granapovih” predstavništava izvan Srbije. Predstavništvo u Zagrebu žalilo se u martu da je njihov rad „u poslednje vreme” povezan sa teškoćama koje stvaraju kontrolni organi koji traže podlogu na osnovu koje predstavništvo posluje i odobrenje za rad. Problem je bio u tome što predstavništvo nije imalo nikakav akt od svoje direkcije iz koga bi se videlo da je ovlašćeno za rad. Upozoravano je na opasnost da vlasti zatvore ovo predstavništvo kao ilegalan organ. Iz Zagreba je upozoravano i da postoji tendencija da se sva predstavništva, posebno ona bez dozvole, ukinu. Drugi problem u radu predstavništava predstavljao je položaj njihovih službenika. Upozoravano je da „kontrolne dnevno nailaze” i da preti opasnost da predstavništvo bude zatvoreno i zbog činjenice da nije izvršena sistematizacija radnih mesta. Da bi se predupredile navedene opasnosti, predstavništvo je uputilo pismo Finansijskom odjelu Gradskog narodnog odbora Zagreba u kome je rečeno da je posao predstavništva preuzimanje robe po dodeljenim kontingentima za Beograd, kupovanje i prodaja robe u slobodnom prometu. Iz pisma se vidi da je ovo predstavništvo radilo i za ostalih 16 gradskih preduzeća Beograda.⁴

1) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1947, Poverljiva akta.

2) Uprava gradskih trgovinskih preduzeća upozorila je 27. oktobra 1947. godine Gradsko preduzeće za voće i povrće da je njihov predstavnik išao u Hrvatsku radi isporuke 400 vagona krompira i da je zaobišao predstavnika „Granapa”, pa je traženo da se to više ne dešava. AB, „Granap”, inv. br. 65, 66, 67, Delovodna akta od br. 13721–53060, dokument broj 21819; Isto, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1947. godine, Poverljiva akta, dokument broj 391/47.

3) AB, „Granap”, inv. br. 65, 66, 67, Delovodna akta 1947. od br. 3–13640, dokument broj 10053.

4) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1948. godina, Delovodna akta od br. 105–346, dokumenta broj 105, 107, 108, 120.

U proleće 1948. aktuelno je bilo i pitanje prelaska predstavništva pod operativno rukovodstvo Uprave za snabdevanje prehrambenom robom Izvršnog narodnog odbora Beograda. Iz arhive predstavništva vidimo da se to desilo 1. aprila 1948. To je otvorilo pitanja plata, nagrađivanja i troškova, jer su se službenici u predstavništvima opirali nameri da njihov status bude regulisan po Uredbi o prinadležnostima službenika i nameštenika u državnim trgovinskim preduzećima.¹ Nekako u isto vreme ponovo je na površinu izašao i problem odnosa između pojedinih predstavništava, ovoga puta onih u Zagrebu i Rijeci. Naime, predstavništvo u Rijeci obavestilo je 9. marta poslodavce u Beogradu da se više neće angažovati na poslovima oko nabavke i prodaje robe u Dalmaciji i Primorju, jer se na istoj teritoriji stalno pojavljuje i predstavništvo iz Zagreba, pa „vrlo neozbiljno ispadnemo prema našim poslovnim vezama kada nastupamo odvojeno”. Kao primer naveden je slučaj da su predstavništva iz Rijeke i Zagreba u isto vreme nudila preduzeću „Plod” različite proizvode u zamenu za njegovu robu. Već sledećeg meseca, aprila 1948. godine, predstavništvo u Zagrebu je priznavalo da više nije u stanju da samo obradi teritoriju Hrvatske, pa su predlagali da njihove kolege iz Rijeke i Ljubljane preuzmu deo Hrvatske.² Konačno, usled rasformiranja prvobitno velikog „Granapa” i stavljanja njegovih predstavništava pod upravu Direkcije za snabdevanje, tokom 1948. i 1949. javljali su se mnogi problemi u funkcionisanju ovih predstavnika beogradskog tržišta u drugim jugoslovenskim republikama, a koji su vezani za njihov nerešen status i neizvesnost oko rešavanja ovog pitanja. Postoji pismo iz koga se vidi da je u aprilu 1949. došlo do potpunog zastoja u radu predstavništva u Zagrebu. To je vreme kada na hrvatskom tržištu robu traži sve veći broj drugih preduzeća iz Beograda, zaobilazeći „Granapove” kanale.³

U pregledu funkcija i osnovnih odlika rada „Granapovih” predstavništava ne treba ispititi iz vida ni značaj predstavništva u Zagrebu za upoznavanje beogradske privrede sa zagrebačkim Velesajmom. Na primer, kako već sredinom aprila 1948. godine u zagrebačkim hotelima nije bilo mesta, a sajam je održavan u maju, „Granapovi” ljudi su ponudili Direkciji u Beogradu smeštaj za par gostiju iz Beograda (u predstavništvu je postojala gostinjska soba u kojoj su mogle spavati dve osobe). I ova epizoda govori o načinima uspostavljanja ili održavanja poslovnih veza Beograda i Zagreba posle rata.⁴

Kako je u posmatranom periodu moglo izgledati tržište glavnog grada na koje je stizala roba iz drugih republika? Beogradske prodavnice izgledale su prilično neugledno, smeštene u starim i dotrajalim zgradama, sa oskudnim inventarom, malim prodajnim prostorom, nedovoljnim i neadekvatnim magacinskim prostorom, nedovoljno stručnih radnika, a uz sve ovo, bilo ih je i mnogo manje nego što je potrebno gradu. Prema nekim

1) AB, „Granap”, inv. br. 70, 71, 72, Delovodna akta 1948. br. 6–4758, dokument broj 3745; *Isto*, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1948. godina, Delovodna akta br. 105–346, dokument broj 155.

2) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb, 1948. godina, Delovodna akta br. 105–346, dokumenta broj 269, 200/AK.

3) AB, „Granap”, inv. br. 75, 76, 77, Akta bez broja 1949. Slično stanje, možda još haotičnije, bilo je sa predstavništvom u Rijeci. Odatle su se 1. oktobra 1948. godine žalili da su 24. jula dobili nalog da izvrše likvidaciju do 30. septembra, da bi 1. oktobra dobili telegram iz koga se vidi da je odluka o likvidaciji stavljena van snage; AB, „Granap”, inv. br. 73, 74, Akta bez broja 1948. Iz Rijeke je 25. februara 1949. godine poslato i pismo iz koga se vidi da je decembra 1948. godine iz Odeljenja trgovine stigla odluka po kojoj zona B STT-a pripada ovom predstavništvu, a 14 dana kasnije ova teritorija pripojena je Ljubljani. Zatim su dobili odluku o likvidaciji predstavništva i pripajanju njegove teritorije Zagrebu; AB, „Granap”, inv. br. 75, 76, 77, Delovodna akta br. 25–10607, dokument broj 5099.

4) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1948. godina, Delovodna akta br. 105–346, dokument broj 186/AK.

procenama, grad je tokom rata izgubio trećinu prodajnog prostora.¹ Tokom ovog perioda, konkretno u 1948. godini, u gradu je izvršena i nacionalizacija privatne trgovine. Do kraja juna 1948. to je urađeno sa 1.876 radnji, od čega su 793 bile prehrambene struke. Promena vlasničke strukture bila je očigledna. Dok je krajem marta 1948. grad imao 444 državne i 1.175 privatnih radnji, dotle je krajem godine državnih radnji bilo 1.606, a privatnih 160. Druga karakteristika je povećanje ukupnog broja radnji. On je za ovih devet meseci povećan sa 1.828 na 2.173.²

Proizvodi iz Hrvatske na tržištu Beograda

Prve vesti o pokušaju zadovoljenja potreba glavnog grada robom iz Hrvatske potiču iz perioda neposredno po oslobođenju i dosta su fragmentarne. Kasnije će biti više sistematičnosti u snabdevanju Beograda iz Hrvatske, pa i više podataka u izvorima. Ipak, i šturi podaci iz 1946. godine govore o pokušajima da se deo potreba Beograda podmiri iz zapadnih krajeva zemlje. Početkom 1946. po nalogu ministarstava trgovine i snabdevanja Jugoslavije i Srbije i Izvršnog narodnog odbora grada, „Granap” je određen za otkup robe u Primorju za potrebe Beograda. Posle toga stupili su u vezu sa ribarskim zadrugama u Primorju i „Zanapom” u Zagrebu i od njih nabavljali robu.³ Iz marta 1946. potiče popis robe koja je otpremljena za Beograd, a preuzeta je od Zavoda za vanredne nabavke ispostave Zagreb (marmelada, paradajz, sok, mešano meso, puter, sir, evaporirano nesladeno mleko, sapun, sardine).⁴ Koji mesec kasnije predstavnik „Granapa” u Zagrebu tražio je od „Naproza” trake za pisaće mašine. U glavnom gradu Hrvatske tražena je i kiselina, ali sasvim bez uspeha, kao i parafin. „Granapovom” čoveku u Zagrebu ostalo je samo da nemoćno konstatuje da ništa od traženog nije našao. Nije bilo lakše nabaviti ni dužice za burad, jer je robe bilo malo, a i ono što bi se izradilo slato je za Sovjetski Savez. Nekako su uspeali doći do nekoliko pisaćih mašina, pa su za Beograd otpremljene tri mašine, dok je jedna mašina *Oliveti* zadržana za potrebe predstavništva. Beograd je tada trebovao iz Hrvatske i kreč i drvene čepove, ali odgovora nije bilo. Nešto kasnije javljeno je da u Hrvatskoj čepova nema osim slovenačkih, ali je za njih procenjeno da nisu kvalitetni. „Granap” je tada tražio od Ministarstva trgovine odobrenje da u Splitu kupi sanitarni materijal, što je kategorički odbijeno, ali je kupovina dozvoljena u Zagrebu.⁵ Već u novembru 1946. godine direkcija „Granapa” obaveštava svoje predstavništvo u Zagrebu da ne želi marmeladu koju nudi „Sutjeska”. Beograd je trebovao čokoladu od „Uniona”, a iz ove prepiske saznajemo i da su prodavnice „Granapa” u Beogradu bile dosta dugo bez ovog artikla. Poslovne veze su tada održavane i sa „Aromom” iz Zagreba i od ovog preduzeća je tražena esencija. Iz Beograda su odbili i ponudu tvornice „Drago Pavlinec” za konzervirani

1) AB, Skupština grada 1964, Zapisnici, XII sednica, 11. 6. 1964, Izlaganje predsednika Saveta za trgovinu i snabdevanje Gajinović Vujice.

2) AB, Gradski komitet Saveza komunista Srbije Beograd, kutija 401, Trgovačka mreža u Beogradu u 1948. godini; *Isto*, Izveštaj o likvidaciji privatnog sektora u trgovini.

3) AB, „Granap”, inv. br. 65, 66, 67, Delobodna akta 1947. br. 3–13640, dokument broj 10309.

4) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1946. godina, kopije prepiske bez delovodnog broja.

5) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1946. godina, kopije prepiske bez delovodnog broja.

paradajz. Od tvornice „Pava” Beograd je dobio ponudu za senf.¹ Predstavnicima glavnog beogradskog snabdevača stekli su utisak krajem 1946. da ni u zagrebačkim prodavnicama situacija nije bila bolja nego u beogradskim. Od fabrika „Union”, „Kraš”² i „Sutjeska” nije bilo lako dobiti proizvode, jer su one radile po nalogu Saveznog ministarstva industrije, pa je na slobodnom tržištu bilo teško doći do njihove robe. Iz ovog pisma sledi da se u kolonijalnim radnjama u Zagrebu moglo slabo šta naći, tj. ništa osim nekih surogata i karamela koje su umesto čokolade imale dodatak „mlevenih rogača”. Mirođija, desertnih proizvoda i sardina nije bilo. U zagrebačkim radnjama retkost su bili i kiseo kupus, stona jabuka i banane. Ipak, vredni „Granapovi” nabavaljači uspeli su da nabave nešto robe za Beograd, pa su poslali uzorke lovorovog lista i ruzmarina iz Konavala. „Granapovi” predstavnici u Hrvatskoj upozoravali su centralu preduzeća i da mnogi proizvođači pokušavaju da nude robu neposredno u Beogradu računajući na neobaveštenost u pogledu cena.³ Među proizvodima iz Hrvatske koji su iz Beograda najčešće traženi bili su i dalmatinski proizvodi, pa je krajem 1946. godine direkcija „Granapa” odobrila Mateji Šćunkancu put u Šibenik, Split i Dubrovnik radi otkupa smokava. Međutim, preduzeće nije želelo da sa hrvatskim preduzećima razgovara preko posrednika, pa je tako u novembru odbijen Milan Milićević koji je u ime zagrebačke firme „Hunral” nudio lorber i lipov cvet, ali je predstavništvu u Zagrebu naloženo da poseti ovu firmu, ispita robu, pošalje mustre, cene i druge uslove.⁴ Šta je sve nedostajalo Beogradu krajem 1946. vidi se i iz pokušaja da se u Hrvatskoj nabave sijalice od 220 volti.⁵

Snabdevanje Beograda nije bilo nezavisno od političkih prilika na teritorijama sa kojih su traženi proizvodi. Dobar primer za ovu konstataciju je pokušaj iz februara 1947. da se za glavni grad obezbedi „sve što je moguće” sa teritorije Rijeke. Beograd je bio posebno zainteresovan za maslinke i konzervirane ostrige. Međutim, prepreku su predstavljale jugoslovenske vlasti u Izoli koje su nastojale da do 10. februara izvezu sve što se moglo izvesti, dok ova teritorija ne dođe u sastav Slobodne teritorije Trsta. Beograd nije mogao dobiti robu koju je želeo, jer su sva riba u ulju i maslinke bile rezervisane za izvoz u Čehoslovačku. Ipak, sa teritorije Hrvatske za Beograd je u tom mesecu kupljeno 10.000 čepova (više se nije moglo dobiti), a od tvornice „Pava” poručeno je 3.000 čašica od po 180 g senfa. Konačno je i od „Uniona” dobijena 21.000 komada bombona, a predstavnici „Granapa” su se obratili „Patriji” i „Pokornom” za liker. Da bi lakše ispunili svoj zadatak, predstavnici „Granapa” su tada tražili od centrale tačne potrebe za narednih godinu dana, jer je, na primer, Uprava za Radensku vodu tražila plan za najmanje pola godine.⁶ Tokom marta 1947. godine predstavnici „Granapa” krenuli su u obilazak terena po Hrvat-

1) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1946, Delovodna akta br. 342–498, dokument broj 410/46.

2) Tvornica kekasa „Josip Kraš” Zagreb imala je sredinom 1949. godine 121 zaposlenog, ali su se iz preduzeća žalili da zbog „trošnosti strojeva” ne mogu da rade u tri smene. Tvornica čokolade, bombona i marmelade „Union” Zagreb imala je sredinom 1949. godine oko 600 radnika. Među snabdevačima ovog preduzeća sirovinama i materijalom nalazili su se Direkcija državnog žitnog fonda Osijek–Sisak, „Zorka” Šabac, „Pomoravlje” Niš, Tvornica šećera Osijek, „Radonja” Sisak, „Kalnik” Varaždin i Tovarna lepenke Tržič; Arhiv Srbije i Crne Gore (ASCG), Savezna planska komisija, fascikla 244, jedinica 410, Strogo poverljivo, broj evidencije 27, grana 127.

3) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1946, Delovodna akta br. 342–498, pismo od 26. 11. 1946, dokument broj 495/46.

4) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1946, Delovodna akta br. 342–498, broj 427, 479/46.

5) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1946, delovodna akta br. 342–498, dokument broj 488/46.

6) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1947. godina, Poverljiva akta.

skoj i Sloveniji. Bio je to jedan od najsystematičnijih i najsvobuhvatnijih pokušaja da se sistemom trgovačkih putnika pronađe što više slobodne robe za Beograd. Predstavnici „Granapa” išli su od grada do grada, od preduzeća do preduzeća i, sa jedne strane, tražili sve što je glavnom gradu nedostajalo, od sredstava za higijenu preko alkohola do hrane a, sa druge strane, primali ponude brojnih privrednih subjekata zapadnih krajeva zemlje. Može se zaključiti da je aktivnost „Granapove” delegacije samo u prvih par meseci 1947. godine dovela do uspostavljanja poslovnih veza sa bar osamdeset privrednih subjekata Hrvatske i Slovenije. Podatak da je sa bar četvrtinom roba razmenjena, ili je od njih naručena ili kupljena, takođe je vredan svake pažnje.¹

Potruga za robom potrebnom Beogradu nastavljena je i posle ove martovske kampanje. Tokom jula 1947. godine predstavništvo „Granapa” u Zagrebu uspelo je da nabavi nešto robe za Beograd. Otkupljeni su keks, bombone i zapušači od plute iz Slovenije. U slobodnom otkupu dobijeno je 10 vagona marmelade, dva vagona bombona, vagon toalet papira. Otkupljen je i krompir za potrebe Gradskog preduzeća za voće i povrće čije je artikle „Granap” prodavao u Hrvatskoj. Za Gradsko preduzeće za meso i masnoću otkupljeno je 2.000 mršavih svinja.² U avgustu 1947. bio je aktuelan pokušaj dobijanja dalmatinskih proizvoda (smokva, badem), ali je on propao zbog uobičajenog razloga – prioritet je davan izvozu. Ništa lakše nije bilo doći ni do krompira. To je jasno iz pisma Glavne direkcije za promet zemaljskim proizvodima Ministarstva trgovine i opskrbe Hrvatske od 6. avgusta u kome se „Granap” uverava da ova ustanova vodi računa o potrebama Be-

1) U obilazak se pošlo 13. marta. Od firme „Baj” tada su nabavljeni papir, kese i koverta. Sa Savezom srpskih zemljoradničkih zadruga raspravljen je spor oko vreća za isporučen badem iz Dalmacije iz prethodne godine. Za tvornicu desertnih pića „Učka” ugovorena je prodaja 2 vagona komovice, a od nje je nabavljeno 120 sanduka likera. Od „Alge” Sušak uzeto je 2.000 flaša „Alge”. Vagon slovenačkog vina od „Vino” dd kupljen je 14. marta, istog dana poseta je učinjena i „Zanapu”. Kесе su tražene od firmi „Golub”, „Hartija” i „Prerada”, ali bez uspeha. Ipak od „Goluba” je dobijen vagon toalet papira. „Granapovi” predstavnici bili su i u Državnom preduzeću za papir i kartonažu „Dunav” i u preduzeću „Frank”. Od firme „Grič” (novi naziv „Sutjeska”) nisu uspeali dobiti desertne bombone, dok su od „Kraša” (bivši „Bizjak”) dobili dva vagona keksa. „Union” je dao 500 kg kakaoa. Od firme „Dejan Stevković” stigla je ponuda za prodaju frižidera od 500 litara, uređaja za hlađenje marke škoda i kompletne mehaničke radionice. Istog dana na Rijeci je ugovoreno 12 vagona Unrine robe. Tvornica „Mareski” Rijeka nudila je 2 vagona parafinskih sveća. Sledećeg dana, 15. marta, prilikom posete Upravi konzervne industrije za Hrvatsku predloženo im je da od Ministarstva trgovine i snabdevanja Jugoslavije traže odobrenje za isporuku 7 vagona zimske salame proizvedene od stoke dobijene iz Srbije. Istog dana stigli su u Ljubljano, da bi posle obilaska Slovenije stigli u Rijeku 23. marta. Tu su se od Jove Kladara informisali o radu predstavništva, ali i o slučaju Božović. Bili su ubeđeni da „u celoj radnji Božovićevoj nema nikakve materijalne neispravnosti”, već je problem nastao iz njegove „neobazrivosti u ulaženju u posao”. U Rijeci su obišli filijalu „Centroprometa”, „Uivoda” i „Centrosaveza” iz Novog Sada. Razgovarano je i sa predstavnicima direkcije „GOP” i dogovoreno da oni iz svog kontingenta ustupe 2 vagona limuna, 2 vagona crnog luka, 1-2 vagona belog luka. Sa svoje strane ovo riječko preduzeće se interesovalo za geršlu, meso, jaja, paradajz, marmeladu, pa su dobili 1 vagon geršle i 3 vagona marmelade. Interes za marmeladu i pekmez pokazalo je i Gradsko opskrbno preduzeće, a Opštem trgovačkom preduzeću prodana su 2 vagona pekmeza. Sa Zemaljskom upravom za ribarstvo postignut je sporazum o isporuci 3 miliona kutija sardina u ulju i 300.000 kutija ringla. Posle toga nameravali su da poseti i Osijek, a iz Beograda im je 1. aprila sugerisano da svrate i u Belje i sa tamošnjim dobrom skllope ugovor o isporuci salame, putera i proizvoda njihove konzervne industrije. Sa puta u Osijek u Beograd su stigli podaci o Prvoj osiječkoj tvornici sapuna, Zemaljskom poljoprivrednom dobru Osijek, preduzeću „Plod”, tvornici četaka i kistova Nikola Ventić („Siva”), preduzeću „Granap” iz Osijeka, fabrici papirnate robe „Viktoria”, fabrici „Patria”, fabrici testenina, keksa i marmelada „Sloboda”, Prvoj osiječkoj tvornici kandida i čokolada. Put u Beli Manastir dao je pozitivne rezultate, pa se centralna mlekarica poljoprivrednog dobra „Belje” obavezala da Beogradu isporuči salamu i alevu papriku. Ambalažu za isporuku salame (sanduke) trebalo je da obezbedi „Granap” pošto je u „Belju” nije bilo. AB, „Granap”, inv. br. 65, 66, 67, Predstavništvo „Granapa” Zagreb 1947, Izveštaj o radu; *Isto*, inv. br. 65, 66, 67, Delovodna akta 1947. br. 3–13640, dokument broj 7578/47; *Isto*, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1947 godina, Poverljiva akta.

2) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1947 godina, Poverljiva akta, dokument broj 285/47.

ograda, ali i saopštava da su njihove mogućnosti skućene zbog velikih zahteva. Kako su savezne vlasti podelile robu po republikama, „Granap” je upućen da potrebe Beograda zadovolji preko Ministarstva trgovine Srbije. Ipak, čini se da je više sreće imalo drugo beogradsko preduzeće, „Voćar”, i da je ono uspevalo da sa teritorije Bjelovara nabavlja krompir. Mesec dana kasnije od tvornice „Iskra” Zagreb primljena je isporuka 9.000 kg sveća za Beograd.¹ Oktobar 1947. godine obeležen je, bar delimično, problemima oko isporuke testenina i kolonijalne robe iz Zagreba za Beograd. Od Prehrambene industrije iz Zagreba očekivala se isporuka 90.500 kg testenina, ali ni sami rukovodioci „Granapa” nisu znali kako će se i da li će se taj posao realizovati. Od Izvršnog narodnog odbora Beograda stizale su vesti po kojima je ta isporuka stornirana i da će se ova roba nabaviti u Srbiji, dok je Uprava gradskih trgovačkih preduzeća tvrdila suprotno i upućivala „Granap” da ovaj problem iznese pred Arbitražno veće pri Predsedništvu Vlade FNRJ. Situacija je postala jasnija kada je sredinom meseca „Granapov” predstavnik u Zagrebu Knežević javio da iz Hrvatske neće da šalju keks i testenine u Srbiju dok iz Srbije ne dobiju brašno i da bi sa tim argumentom izašli i pred Arbitražno veće. Što se tiče kolonijalnih proizvoda, Knežević je javljao da će se teško dobiti više robe nego ranije. U preduzeću „Iskra” nisu imali ni sirovine ni ambalažu, zagrebačke, riječke i ljubljanske prodavnice odavale su, po njemu, isti utisak: nešto bombona, likera i to nesortiranog, nešto zamena za mirođije, poneka ribača četka, imalin slabijeg kvaliteta. Proizvodnju senfa ometao je nedostatak čaša, tegli i zatvarača. Sa dalmatinskim proizvodima, likerom i ribljim konzervama, i dalje je bio aktuelan stari problem – oni su bili rezervisani za izvoz.²

Najtraženija roba u Hrvatskoj za potrebe Beograda bila su alkoholna pića i dalmatinski proizvodi. Od alkoholnih pića izdvajao se liker. Međutim, maja 1947. godine od Zagrebačke tvornice likera, Industrije vrenja u Sisku i tvornice „Maraskino” Zadar dobijeno je svega 100 flaša po svakoj od 150 „Granapovih” prodavnica. To je nesumnjivo bilo malo, ako se zna da je procenjavano da samo one u centru grada prodaju po 500 flaša dnevno. Uporna nastojanja da se za Beograd obezbede dalmatinski proizvodi dala su neke rezultate krajem godine. Tako su u novembru u Beograd poslali uzorci smokava iz sreza Dubrovnik. Iz prepiske predstavnika „Granapa” sa centralom saznajemo da je kvalitet smokvi u južnoj Dalmaciji bio lošiji od onih u srednjoj Dalmaciji (Split, Šibenik). Takođe je javljeno da otkup smokvi, badema i maslinovog ulja ne može početi dok državna otkupna preduzeća ne proglase da je otkup za izvoz završen. Potrebe izvoza ometale su i snabdevanje Beograda vinom iz Hrvatske. Tako je početkom decembra direktor Direkcije za vino i alkoholna pića iz Zagreba Prebeg saopštio da vino ide prvenstveno za izvoz. Što se tiče jabuka, njih je bilo samo u Zagorju, ali su te količine bile namenjene izvozu i potrebama drugih delova Republike.³

Predstavništvo „Granapa” u Zagrebu bilo je nesumnjivo važna spona između beogradske i hrvatske, odnosno slovenačke privrede u posleratnim godinama. Ne čudi što su mnogi poslovi obavljani upravo preko njega. To je u praksi značilo da je predstavništvo glavnog beogradskog snabdevača radilo na nabavljanju robe i za potrebe drugih preduzeća.⁴

1) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1947 godina, Poverljiva akta, dokument broj 293/47.

2) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1947. godina, Poverljiva akta, dokument broj 367/47, pismo od 16. 10. 1947.

3) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1947 godina, Poverljiva akta.

4) Primera radi, za Gradsko preduzeće za voće i povrće prodali su 500 tona industrijske jabuke, a Gradsko ugostiteljsko preduzeće tražilo je od zagrebačkog „Granapa” da stupi u vezu sa trgovcem staklarije Pasarićem i za njih nabavi 100 tuceta pribora za jelo. „Granapovi” ljudi saznali su da u Trstu ima neraspoređenih 100.000

Tokom 1947. godine veliku aktivnost pokazivalo je i predstavništvo „Granapa” u Rijeci. Ovo predstavništvo vršilo je prijem Unrine robe, nabavku i prodaju robe u Primorju i Trstu i Italiji, posredovalo je u uspostavljanju veza sa poslovnim svetom Trsta za potrebe beogradskih preduzeća. Ugovaralo je i realizovalo poslove za Gradsko preduzeće za hleb, „Belsap”, Gradsko preduzeće za voće i povrće. Trudili su se da konstantno budu informisani o cenama na tržištu Trsta i Italije. Da se vodilo računa o tržišnim principima i zakonima pokazuje zahtev „Granapovog” predstavništva Gradskom preduzeću za voće i povrće da roba koja za izvoz mora biti „prima kvaliteta”. Pare dobijene od ovakvih poslova polagane su kod firme „Uivod”. Iz dokumenata o radu predstavništva u Rijeci vidi se i da se ono trudilo da uspostavi privredne veze Beograda sa Trstom, ali i da je u tom poslu bilo mnogo, pre svega, političkih prepreka. Mnogi poslovi ostali su nerealizovani po nalogu vlasti.¹

Potruga za robom iz Hrvatske nastavljena je istim tempom i istim sistemom i 1948. godine. Ni uslovi na tržištu se nisu bitnije menjali. Pismo iz Zagreba poslato centrali u Beogradu u aprilu 1948. jasno pokazuje koliko je u vreme planske raspodele robe bilo teško doći do proizvoda na slobodnom tržištu. Za robu koja je bila na režimu planske raspodele trebalo je primenjivati sledeću proceduru: „Granap” prijavljuje potrebe planskoj komisiji Izvršnog narodnog odbora, ona ih dostavlja republičkoj komisiji, onda Srbija dobija izveštaje od saveznog ministarstva u kome stoji koji je njen kontingent, pa to šalje narodnim odborima, a ovi robu dele preduzećima.² Mnogo vremena, truda, pregovaranja, osluškivanja tržišta uloženo je a da efekat nije postignut i nije obezbeđena roba za Beograd. Tako su šanse za nabavku marmelade bile jako male,³ a nisu bile ništa veće ni da se robom od „Uniona” popune „Granapove” prodavnice (čiji se broj popeo na 400 u Beogradu i Zemunu) i za koje je samo preduzeće smatralo da su slabo sortirane.⁴ U leto 1948. Opšte nabavno-prodajno preduzeće iz Beograda nije moglo da dođe ni do viška sirovina,

komada juta vreća, pa su one završile u rukama Gradskog preduzeća za hleb. Tokom februara 1947. sa „Jugoautom” iz Zagreba vođeni su pregovori za kupovinu auto-materijala, pa je iz Divulja, gde je bio lager „Jugoauta”, odvučeno u Beograd 22 vagona materijala. Za Gradsko preduzeće za voće i povrće ugovarane su prodaje krompira. AB, „Granap”, inv. br. 65, 66, 67, Predstavništvo „Granapa” Zagreb 1947, Izveštaj o radu; *Isto*, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1947. godina, Poverljiva akta, broj 392/47, 393/47.

1) Predstavništvo je zaključilo kupovinu 1,3 miliona kutija sardina sa Glavnom direkcijom za pomorsko-ribarsku industriju Rijeka, ali je vlast stornirala isporuku, sa obrazloženjem da je roba namenjena izvozu. U Istri i Dalmaciji pripremljena je organizacija za otkup južnog voća, ali se tom poslu isprečilo naređenje po kome su za njega nadležna samo preduzeća „Lovor” Rijeka i „Plod” Split. AB, „Granap”, inv. br. 65, 66, 67, Predstavništvo „Granapa” Zagreb 1947, dokument broj 1659/JK; *Isto*, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1947. godina, Poverljiva akta, dokument broj 1348/47; *Isto*, inv. br. 65, 66, 67, Delovodna akta br. 13721–53060, dokumenta broj 18114, 23306/47, 25376.

2) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1948. godina, Delovodna akta br. 105–346, dokument broj 206/AK.

3) Kako su ukinuti Glavna direkcija za promet zemaljskim proizvodima, republičko Preduzeće za voće i povrće, kao i okružna otkupna preduzeća za voće i povrće („Trešnjevac” Bjelovar, „Ruževac” Daruvar) ostalo je nejasno ko će snabdevati sirovinama fabrike koje proizvode marmeladu, pa nije bilo verovatno da će, posle zadovoljenja potreba Hrvatske, Armije i izvoza, nešto ostati i za Beograd. AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1948. godina, Delovodna akta br. 105–346, dokument broj 243/AK.

4) Tražene su bombone, mlečne karamele, kiki-bombone, voćne karamele, žele. Ova potražnja je „potkrepljena” podsećanjem da je „Granap” svojevremeno poslao „Unionu” 60.000 kg šećera kada su ovi njime oskudevati. Međutim, izgleda da između centrale preduzeća u Beogradu i predstavništva u Zagrebu nije bilo dovoljno koordinacije, jer je „Union” ovu robu već nudio „Granapu”, ali tada njegovi predstavnici nisu imali ovlašćenje da ponudu prihvate. Kada su, par dana kasnije, čelnici preduzeća poželeli da do robe dodu, nje više nije bilo, a „Union” je u međuvremenu obustavio rad radi čišćenja mašina i to je trebalo da traje bar tri sedmice. AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1948. godina, Delovodna akta br. 105–346, dokumenta broj 266/AK.

ostataka materijala.¹ U posljednjim mesecima 1948. godine slabe rezultate dalo je i nastojanje da se iz Hrvatske nabave jabuke za Beograd. Naime, prema izveštajima sa terena, jabuka je bilo samo u okrugu Varaždin, a Zagreb i drugi gradovi nisu imali dovoljno voća. Doduše, hrvatski „Grozđ” stavio je u izgled isporuku određenih količina jabuka u septembru, a bilo je i naznaka da bi neke količine mogle da stignu od novembra 1948, ali se od toga odustalo zbog zaraženosti jabuka. Nešto više uspeha bilo je u potrazi za krompirom. Tako je za Srbiju 27. oktobra utovareno 136 vagona ovog proizvoda, od čega je glavni grad trebalo da dobije 77 vagona. Prema drugom izveštaju, do 29. oktobra iz Bjelovara je poslat Gradskom preduzeću za voće i povrće iz Beograda 41 vagon, a za „Voćar” 65 vagona. Radilo se verovatno o robi koju su otkupljivala hrvatska okružna preduzeća „Grozđ” i „Trešnjevac”. U isto vreme „Beogradski magazin” je bez uspeha tragao za lutkama od zagrebačkog „Biserka”. Isti rezultat dalo je i nastojanje da se dođe do galanterije, parfimerije, muzičkih instrumenata i bižuterije.² Ipak, nešto robe moglo se naći na slobodnom tržištu. Otprilike u februaru 1948. godine Jovo Kladar uspeo je lirama koje je dobio od prodaje povrća da kupi auto delove u Milanu za potrebe beogradskog „Belsapa”.³ Jovo Kladar se dogovorio i sa firmom „Učka” o isporuci likera i rakije brestovače, ali su se te isporuke morale odložiti za koji dan pošto je Narodni odbor Rijeke naložio „Učki” da sa lagera mora prvenstveno da snabdeva tamošnja preduzeća.⁴ Beograd je uspeo da dobije četke iz Osijeka (fabrika „Ivo Marinković”), doduše ne onoliko kolike su bile potrebe. Jula 1948. u „Granapu” su smatrali da je ugovorenih skoro 13.000 četaka bilo premalo za njihovih 400 prodavnica koliko su tada imali.⁵ Za treći kvartal 1948. „Granap” je imao ugovore sa Zagrebačkom tvornicom likera i vinarstva (14.000 litara), Industrijom vrenja Sisak (12.000 litara), Industrijom kavovine „Franck” Zagreb⁶ (20.000 kavova). Za leto je planirana ozbiljna aktivnost u mnogim delovima Hrvatske kako bi se obezbedila roba za Beograd. Predstavnici „Granapa” pratili su stanje u Zagrebu, Varaždinu, Koprivnici, Sisku, Karlovcu, Hrvatskom Leskovcu, a Knežević je krenuo na put po Dalmaciji (Zadar, Šibenik, Split, Dubrovnik) i Boki (Kotor). Tamo je pregovarao sa tvornicama, kotarskim poslovnim i zadružnim savezima, oblasnim narodnim odborom za Dalmaciju u Splitu. Bio je zainteresovan za smokve, badem, maslinke, buhač, sardine, konzerviranu ribu. U stalno prisutnim nastojanjima da za Beograd obezbedi alkoholna pića iz Hrvatske, predstavništvo „Granapa” tražilo je avgusta 1948. godine 50.000 litara likera za drugi kvartal od Tvornice likera i vinarstva. Do tada je dobijeno samo 6.000 litara. Ovaj posao pokušavao je da ugovori Aleksandar Knežević ličnom posetom navedenom preduzeću. Za novembar su bile planirane isporuke za Beograd od 5.500 litara ruma, votke, konjaka

1) U Hrvatskoj je postojala Direkcija za promet otpacima „Otpad”, a od 1. jula svi poslovi su prešli na preduzeće „Sirovina”. Ono je ustupalo otpatke samo po planskim dispozicijama Planske komisije. Kako su se, dakle, i sirovine trebale po planu, u izveštaju iz Zagreba stoji da o njihovom višku do koga bi moglo doći pomenuto preduzeće iz Beograda „ne može biti ni govora”. AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1948. godina, Delovodna akta br. 105–346, dokument broj 294/AK.

2) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1948. godina, Delovodna akta br. 105–364, dokumenta broj 309/48, 321/AK, 326/48.

3) AB, „Granap”, inv. br. 73, 74, Akta bez broja 1948.

4) AB, „Granap”, inv. br. 70, 71, 72, Delovodna akta 1948. br. 6–4758, dokument broj 2720.

5) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1948. godina, Delovodna akta br. 105–346, dokument broj 217/48.

6) Tvornica kavovine „Franck” Zagreb pravila je sladnu kavu, mlevenu kavovinu, cikoriju, a snabdevala se od Državnog žitnog fonda Beograd, Tvornice skroba Jabuka, Tvornice ulja Zagreb, Tovarne papirja in lepenke Domžale, Zagrebačke tvornice papira, rudnika Trbovlja, Ivanec i Mursko Središće itd. U junu 1949. godine imala je 274 zaposlena, ASCG, Savezna planska komisija, fascikla 244, jedinica 410, Strogo poverljivo, broj evidencije 27, grana 127.

i likera. Krajem oktobra izveštavano je da je u Zagrebu velika nestašica alkoholnih pića, da tvornice trenutno nemaju sirovine i da se ona mogu naći samo u državnim hotelima.¹ Važan ekonomski događaj bio je sajam u Zagrebu. Beogradski nabavljači gledali su na ovaj događaj kao na priliku da se još nešto obezbedi za beogradske prodavnice. Prateći situaciju na sajmu maja 1948. „Granapovi” ljudi su pohitali da o tome izveste Beograd. Tako je odmah poslat izveštaj da je Savezno ministarstvo trgovine odredilo preduzeće „NAMA” za kupca bombona i alkoholnih pića iz SSSR-a. Zanimljiv je i deo izveštaja u kome stoji da su Čehoslovaci bez znanja ovog ministarstva, delimično javno, a delimično i ne, prodali robu I i III rejonskoj zadruzi iz Beograda. Samo par dana kasnije iz Zagreba su stigle povoljne vesti i za „Granap”. Naime, njegovi ljudi su za potrebe glavnog grada ugovorili da „NAMA” pošalje jedan do dva paketa bombona i alkoholnih pića iz SSSR-a.² Sumirajući na kraju učinak po pitanju nabavljanja robe iz Hrvatske za beogradsko tržište moglo bi se reći sledeće. Akta o likvidaciji „Granapa”, izveštaji o radu predstavništva u Zagrebu za prvih devet meseci 1948. godine i izveštaji o planski dodeljenim količinama i slobodnoj nabavci, pružaju osnovu za zaključak da je tokom 1948. godine ovo preduzeće preuzimalo sledeću robu iz Hrvatske: bombone i kakao tvornice „Union” Zagreb, papirnate kese tvornice „Lyto-karton” Osijek, liker Zagrebačke tvornice likera, liker firme „Maraskino” Zadar, vino, vermut, liker „Učke” Sušak, badem i masline „Plod” Split, kavovinu i kafu preduzeća „Franck” Zagreb, džem i kavovinu preduzeća „Kalnik” Varaždin, džem „Podravke” Koprivnica, biber Prehrambene industrije „Velebit” Zagreb, liker Tvornice vrenja „Sisak”, papirne proizvode tvornice „Golub”, kozmetiku, vazelin, dečji puder i nadgrobne lučice tvornice „Iskra” Zagreb, kaladont i „vim” Prve osiječke tvornice sapuna, papir „Une” Zagreb, zamenu za biber preduzeća „Cetina”, zamenu čajeva „Biljane” Zagreb, zamenu za šmirkov papir od „Katrana” Zagreb, registratore od preduzeća „NAMA” Zagreb. Iste godine, roba je stizala i od Slatinskog preduzeća radenske i rogaške vode i Industrije ribe Rijeka. To je istovremeno spisak dela robe koja je tokom godine stizala u Beograd i dela preduzeća koja su se pojavljivala na beogradskom tržištu sa svojim proizvodima.³ Ovaj spisak svakako nije ni konačan ni potpun, ali ipak jasno pokazuje da je tokom 1948. najmanje par desetina hrvatskih i slovenačkih preduzeća uspostavilo poslovne veze sa beogradskim tržištem, a takođe pokazuje i asortiman robe koja je stizala u Beograd.

Osim u poslu nabavke robe za glavni grad, „Granapovi” ljudi u Zagrebu bili su 1948. godine vredni i po još jednom osnovu. Tokom juna došli su na ideju da pokušaju izdejstvovati preseljenje radionice Pavao Vajsa iz Zagreba u Beograd, i to je jedna od zanimljivijih epizoda iz vremena postojanja ovog predstavništva u Zagrebu. Naime, Pavao Vajs je u

1) Potražnja za alkoholom iz Hrvatske bila je veoma izražena tokom leta 1948. godine. Naime, kako je „Granap” tokom nacionalizacije trgovine u prvoj polovini godine preuzeo veliki broj privatnih radnji i povećao broj prodavnica sa nešto više od sto na oko četiri stotine, javila se oskudica alkoholnih pića u Beogradu. Predstavništvo u Zagrebu je pregovaralo sa Zagrebačkom tvornicom likera o povećanju isporuka, ali je uslov za to bio da im „Granap” stavi na raspolaganje 1 vagon špiritusa alkohola da bi zauzvrat mogao da računa na 30.000 litara likera. AB, „Granap”, inv. br. 70, 71, 72, Delovodna akta br. 4761–7851, 1948. godina, dokument broj 7127; *Isto*, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1948. godina, Delovodna akta br. 105–346, dokumenta broj 122, 284/AK, 303/48, 313/AK.

2) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1948. godina, Delovodna akta br. 105–346, dokumenta broj 222/AK, 224/AK.

3) AB, Preduzeće za kolonijal I reona, 1948–1951, inv. br. 8, 1949. g., Završni računi, Spisak dobavljača u zemlji na dan 31. XII 1948. g.; AB, „Granap”, inv. br. 73, 74, Delovodna akta br. 7902–29499, 1948, dokumenta broj 9611, 8738; *Isto*, inv. br. 73, 74, Akta bez broja 1948; *Isto*, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1948, Delovodna akta br. 105–346, dokument broj 325.

Zagrebu držao preduzeće „Pava” koje je proizvodilo senf, kompote, konzerve povrća. Sa Vajsom su radila sva državna preduzeća, samo je on pravio senf. Kako su predstavnici „Granapa” procenili da su „prilike za privatn rad znatno promenjene” i da Vajs namerava da se preseli u Beograd, nastojali su da priliku iskoriste. Za njegov pogon pisali su da je mali sa velikim kapacitetom, za njega su izveštavali da je stručnjak za taj posao, da je specijalizirao u Engleskoj (1929–1935) i da je u Londonu imao fabriku. Godine 1935. došao je u Zagreb. Imao je aparat za automatsko zatvaranje konzervi, mlinove za mlevenje senfa, parni kotao itd. Uskoro su iz Beograda javili da za njegovo preseljenje postoji interes i tražili od svojih ljudi u Zagrebu da se u Izvršnom odboru obaveste da li ima smetnji nameravanom preseljenju ovog tada očigledno vrlo značajnog preduzeća u Beograd. Međutim, sredinom jula iz Zagreba je javljeno da bi bilo „neizgledno” da se radionica prenese van Zagreba, jer je jedina takve vrste i jer služi uglavnom državnom i zadružnom sektoru.¹

Svođenjem „Granapa” na osam rejonskih preduzeća za kolonijal i prelaskom drugih njegovih funkcija na veliki broj novoosnovanih preduzeća, veze sa hrvatskom i slovenačkom privredom sve više uspostavljaju druga beogradska preduzeća. Interes je, naravno, pokazivan za istu robu kao i do tada (kavovina, alkoholna pića, keks, bombone, pasta za obuču, sredstva za čišćenje, drvna i gvozdена galanterija, papirnati proizvodi, tekstilna galanterija).² Potraga za robom iz Hrvatske i Slovenije nastavljena je na sličan način. Na primer, Preduzeće za kućne potrebe, parfimeriju i igračke II reiona iz Beograda ovlastilo je aprila 1949. Petra Babića iz Zagreba da u ime ovog preduzeća može vršiti kupovinu robe i sklapati ugovore na teritoriji Hrvatske i Slovenije. Jedan od rezultata njegovog rada svakako je i ugovor sa Savezom radničko-namještениčkih zadruga za Hrvatsku iz Zagreba, sklopljen 14. oktobra 1949. godine. Njime je Hrvatski savez prepustio beogradskom preduzeću 16 ugovora za nabavku industrijske robe. Kao nadoknadu, Preduzeće za kućne potrebe iz Beograda obavezalo se da plati proviziju od 0,35 promila za svu isporučenu robu. Time je navedeno beogradsko preduzeće steklo mogućnost preuzimanja robe od 16 preduzeća. Od ovog broja, iz Hrvatske su bila tri preduzeća (Tvornica lokota Pula, Prva osiječka tvornica sapuna, već poznati partner beogradskih preduzeća, i Gradska industrija dječaćkih igračaka Čakovec).³ U popisu dobavljača za 1949. godinu Preduzeća za kolonijal I reona uz stalne partnere beogradskih preduzeća poput „Iskre” Zagreb i Tvornice sapuna Osijek, nalazili su se sa teritorije Hrvatske i tvornica sapuna „Albus”, „Biljana” Zagreb, predstavništvo preduzeća „Kosmaj” u Daruvaru, „Intereuropa” Pula, Poljoprivredna zadruga „Puščine”, „Trgo-promet” Rijeka, Fabrika za konzerviranje ribe Bjela, poljoprivredna zadruga Čakovec, kao i predstavništva Izvršnog narodnog odbora grada Beograda u Zagrebu i Ljubljani.⁴

1) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1948. godina, Delovodna akta br. 105–346, dokument broj 265/AK.

2) AB, „Granap”, inv. br. 75, 76, 77, Akta bez broja 1949.

3) AB, Preduzeće za kućne potrebe, parfimeriju i igračke II reona, inv. br. 4, II/1, 3, 4, 6, 7, 8, 13, 14, 19, 27-1948, 1949, dokumenta broj 447 i 1238. Možda bi nastojanja da se rekonstruišu veze beogradske sa hrvatskom i slovenačkom privredom dala i bolje rezultate da je naša dosadašnja potraga za knjigom koju je vodio pomenuti Petar Babić dala pozitivne rezultate u Arhivu Beograda.

4) AB, Preduzeće za kolonijal I reona 1948-1951, inv. br. 8, 1949. g., III/1, Finansijski planovi, Analitičko stanje dobavljača na dan 31-XII-1949; 1949. g., Završni računi.

Proizvodi iz Slovenije na tržištu Beograda

Već prva dokumenta u kojima nalazimo podatke o nabavkama robe iz Slovenije govore o zavisnosti ovog posla od potreba države za izvozom. Početkom 1947. od Semenarne iz Ljubljane trebalo je da stignu suve gljive u celofanu, ali je prepreku tom poslu predstavljalo to što je taj artikal bio određen za izvoz u Švajcarsku.¹ Vrlo važan korak ka uspostavljanju poslovnih veza Beograda i slovenačke privrede napravljen je putovanjem predstavnika „Granapa” Serdarevića po Sloveniji početkom 1947. godine. Njegov dolazak značajno je pojačao aktivnost „Granapovog” predstavništva. Kako stoji u jednom izveštaju, od Dubrovnika do Ljubljane nije bilo nijednog mesta ili fabrike a da nisu ispitane sve mogućnosti nabavke robe za Beograd. Istovremeno, rečeno je za njega da se pokazao kao „vrlo požrtvovan i za interes našeg preduzeća”.² Već je opisan onaj deo puta „Granapovih” predstavnika započet 13. marta 1947. koji se odnosio na Hrvatsku. Ovo putovanje iskorišćeno je i za obilazak slovenačkog tržišta. U Ljubljani su stigli 15. marta. Dva dana kasnije, obišli su Bled, Trzič i Kranj i tamošnje fabrike i radionice, ali su u najvećem broju zatekli problem sa nedostatkom sirovina. Posetili su firmu Abačić Kajtan, fabriku kosa i srpova „Globočnik”, fabriku srpa i lopata, tvornicu papira Moline Šarles. U Kranju su posetili „Kolonijale”, gde nije bilo robe, ali je bilo spremnosti za preuzimanje živine, jaja, paradajza, pekmeza, marmelade, kikirikija. Tvornica sapuna „Fok Ignac” nudila je sapunski prašak, jer za sapun nije imala sirovine. Od tvornice hemijskih proizvoda „Ides” mogla se nabaviti mast za obuću i parkete i mastilo. Posetili su i firmu „Sava” (ranije „Semperit”) koja proizvodi gume za bicikle i automobile, fabriku „Kern Dolfe”, fabriku keksa „Kiki”. Sa firmom „Sadje”³ vođeni su pregovori 18. marta u Ljubljani i ugovorena je kupovina kanadskih jabuka, trešanja, graška, mladog krompira, tikvica, rajčica. Od predstavnika spoljne trgovine u Ljubljani (Pence i Novak) dobili su, „blagodareći njihovoj predusretljivosti”, dozvolu za uvoz pet vagona limuna iz Trsta od državnog preduzeća „Uivod”. U izgledu je bila i nabavka pomorandži, crnog i belog luka i bibera. Sa inženjerom Kosmačem vođeni su pregovori za kupovinu 20 vagona radenske vode. U „Navodu” Ljubljana, koji je od prethodne godine dugovao 59 vagona krompira, razgovarano je sa šefom komercijalnog odeljenja Grandovcem koji je tvrdio da je Ministarstvo trgovine i snabdevanja Slovenije poništilo sve ranije obaveze „Navoda”. Od fabrike zapušača nabavljeno je 100.000 komada zapušača od plute. Bez konkretnih rezultata ostala je poseta Zavodu za vanredne nabavke u Ljubljani (inženjer Slekovac). Nešto više sreće bilo je sa Prehrambenom industrijom gde je dobijeno obećanje za isporuku mesnih konzervi ukoliko im se obezbede kutije.

1) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1947. godina, Poverljiva akta.

2) On je tada obišao tvornicu tekstilnih boja (bivši „Braums”) Celje (tražio je papir za jaja, boje za jaja, boje za tkanine, boje za podove, buhač dalmatinski, plavilo za rublje), tvornicu esencija za liker „Šimel” - državna Celje, tvornicu voćnih sokova i marmelada Celje, tvornicu posuda „Westen”, tvornicu vezica i vrpca „Ludvik Cilenssek” u Studenci kod Maribora, tvornicu vrpca i vezica - državna, ranije Pinter Anton Tezno, Maribor, tvornicu masti za obuću „Unio”, Jugoslovensku tvornicu za izradu Oetkerovog praška, tvornicu vezica i pertli „Totra” Ljubljana, Prvu jugoslovensku tvornicu čaja „Alpa” Ljubljana, tvornicu papirnate i kartonske industrije „Bonači”, tvornicu „Eta”, tvornicu senfa „Buzzolini” Ljubljana, tvornicu zapušača „Jelačin” Ljubljana, Semenarnu za Sloveniju. AB, „Granap”, inv. br. 65, 66, 67, Predstavništvo „Granapa” Zagreb 1947. Izveštaj o radu; *Isto*, Delovodna akta 1947. br. 3–13640; *Isto*, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1947. godina, Poverljiva akta.

3) Firma „Kolonijale” je državno trgovinsko preduzeće u koje su uključene postojeće prodavnice firme Julio Majnl u celoj Sloveniji. U julu 1946. godine imala je 14 prodavnica. Firma „Sadje” je trgovala na veliko voćem, povrćem i voćnim preradevinama. Imala je skladišta u Ljubljani, Mariboru i Celju, koja su samo u pogledu otkupa bila vezana za svoje okruge, a inače su proizvode mogla prodavati po celoj Sloveniji, ASCG, Ministarstvo trgovine i snabdevanja FNRJ, kutija 46, Trgovinska mreža za 1946.

Sa fabrikom „Saturnus” ugovorena je isporuka bar milion limenih kutija. Od firme „Golub” (mast za obuću i za parkete) ovom prilikom nije se moglo ništa dobiti. Prilikom posete fabrici kožne industrije urgirana je isporuka robe za „Grateks” (Gradsko tekstilno preduzeće), a kontakti su uspostavljeni i sa fabrikom indigo papira i fabrikom boja. U Celju su vođeni razgovori u fabrici boja „Brauns” i firmi „Vesten”. Fabriku „Sadje” u Mariboru posetili su 21. marta. Tada su sa direktorom Lipovcem vođeni razgovori o isporuci jabuka. Od „Naproza” Maribor i Vinarske zadruge Maribor nije se mogla dobiti roba zbog nedostatka sirovina. Zatim su predstavnici „Granapa” posetili garažu „Fiata” u Mariboru, a razlog ove posete bio je taj što je njihov automobil „išao sa velikim kvarovima i defektima”.¹

Kada je „Granap” sveden na rejonska preduzeća za kolonijal, roba iz Slovenije stizala je preko drugih preduzeća. Među preduzećima koja su se nalazila u ugovoru koji je sa Savezom radničkih namještaničkih zadruga sklopio Petar Babić bilo je i pet preduzeća iz Slovenije (Drago Višnar Jesenice; Pretnar Franc Bled; Starc Janec, Strojno mizarstvo Vodice pri Kamniku; Jutriša Franc Lesostrugar Laško; Lesno galanterijski obrad Jesenice-Plavž). Ostala preduzeća mahom su bila iz Sarajeva.² Po sličnom principu poslovala su i druga beogradska preduzeća. Preduzeće za nirnberšku i parfimerijsku robu (kao predstavnik spominje se Milenko Milenković) nabavljalo je tokom 1949. godine robu i od firme „OBUTEN”, a poslovali su i sa Okrajnim magacinom - Murska Sobota, dok su pred Arbitražom imali spor sa Obrtno-nabavno-prodajnom zadrugom Maribor.³ Među dobavljačima za 1949. godinu Preduzeća za kolonijal I rejona nalazili su se i proizvođači iz Slovenije. Samo iz popisa dobavljača ovog beogradskog preduzeća moglo bi se zaključiti da su firme sa teritorije Hrvatske i Slovenije činile oko 15% njegovih dobavljača, ali taj podatak treba uzeti sa rezervom, jer nije sigurno da ovi popisi sadrže sva preduzeća sa kojima se poslovalo tokom godine. Bilo kako bilo, samo je ovo jedno beogradsko preduzeće, i to rejonskog karaktera, saradivalo tokom jedne godine sa bar petnaest privrednih subjekata iz Hrvatske i Slovenije.⁴

Nakupci – „mali ljudi” velikog značaja

Dobavljanje robe za Beograd u prvim godinama posle rata bio je posao koji je poveren velikom broju „malih” ljudi koje dosadašnja nauka nije zabeležila. Kako je reč o veoma ozbiljnom i važnom poslu koji nije trpeo improvizacije i diletantizam, to je zadatak snabdevanja grada iz drugih republika često bio u rukama ljudi koji su obrazovanjem i vaspitanjem pripadali predratnoj Jugoslaviji, ali njihova sposobnost snalaženja na tržištu nije smela biti podređena ideološkim obzirima. Neretko su lične veze ili umeće trgovačkog putnika bili važniji od zakona, propisa ili odluka. Uostalom, pitanje snabdevanja prilično je nezavisno od politike ili ideologije, pa u dokumentima korišćenim u ovom istraživanju skoro da nismo naišli ni na jedan znak tadašnjeg vremena osim uobičajenog potpisa na dokumentima, i to

1) AB, „Granap”, inv. br. 65, 66, 67, Predstavništvo „Granapa” Zagreb 1947, Izveštaj o radu; *Isto*, Delovodna akta 1947. br. 3–13640; *Isto*, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1947. godina, Poverljiva akta.

2) AB, Preduzeće za kućne potrebe, parfimeriju i igračke II reona, inv. br. 4, II/1, 3, 4, 6, 7, 8, 13, 14, 19, 27-1948, 1949, dokumenta broj 447 i 1238.

3) AB, Preduzeće za nirnberšku i parfimerijsku robu I reona, 1948–1950, 1950, III/15, dokumenta broj 39, 87, 120.

4) Spomenućemo preduzeća „Čivila” Ljubljana, Ljubljanska tovarna hrnil, „NA-MA” Ljubljana, Slatinsko preduzeće radenske i rogaške robe. AB, Preduzeće za kolonijal I reona 1948–1951, inv. br. 8, 1949. g., III/1, Finansijski planovi, Analitičko stanje dobavljača na dan 31-XII-1949, 1949. g., Završni računi.

ne svim, „Smrt fašizmu – sloboda narodu”. Ljudi koji su radili u „Granapovim” predstavništvima ne samo da su se međusobno dobro poznavali i neretko zasnivali prijateljske odnose, već su i pripadali po svom obrazovanju drugom vremenu. Iz ta dva razloga ne čudi što je Pokimica posle prelaska u Skoplje poslao pismo leta 1948. kolegi Kneževiću u Zagreb koje je počeo sa „Dragi gospodine Kneževiću”, a završio sa „Sad mnogo pozdravite vašu gospođu...”.¹ Koliko su u prvim posleratnim godinama bile važne lične veze, nevezano za bilo kakvu ideologiju ili politiku, pokazuje i pismo „Granapovog” predstavnika u Zagrebu Jakovu Dunkiću iz Šibenika u kome kaže da je od „brata Vinka” saznao da postoje izvesne količine paprike za koju je zainteresovana centrala iz Beograda, pa ga moli da mu pošalje ponude i uzorak.² Predstavništvo „Granapa” u Zagrebu nije bilo naročito brojno. Aleksandar Knežević je stupio na dužnost rukovodioca predstavništva 7. jula 1946. godine. Tu funkciju je obavljao do 30. septembra naredne godine kada ga je zamenio Dušan Pokimica. U Predstavništvu su januara 1947. bili Aleksandar Knežević, sa primanjima od 4.000 dinara mesečno, Jerko Matošić, sa platom od 3.200, honorarni knjigovođa i korensponent, sa 2.000 dinara mesečno.³ U nesređenim prilikama posle rata mnogim ljudima od kojih je zavisilo snabdevanje Beograda nije bilo lako. Tako je u zagrebačkom predstavništvu „Granapa” radio Dušan Pokimica koji je dolaskom u Zagreb (septembar 1947) ostavio u Beogradu suprugu i dvoje dece. U Zagrebu je živeo sam, bez stana za porodicu, a kako do tada nije bilo ispunjeno obećanje da će mesečno dobijati nadoknadu od 3.000 dinara, direkcija preduzeća je 17. novembra 1947. godine upozorena da je njegov život izložen „neobično visokim troškovima koje povlači život na dve strane”.⁴ Rukovodilac predstavništva u Ljubljani bio je Miroljub Banac iz Rijeke. Ugovorom potpisanim sa preduzećem njemu je predviđena plata od 4.000 dinara i 0,5% od bruto prometa. Preduzeće je ovim vodilo računa da se broj službenih putovanja svede na poslovno potreban broj i da se troškovi dnevnica i putni troškovi svedu na određenu svotu.⁵ Jedan od najaktivnijih „Granapovih” ljudi bio je Jovo Kladar u Rijeci. Uspevao je da često prelazi granicu, što legalno što ilegalno, i da sklapa poslove sa firmama u Trstu i Italiji. Zahvaljujući njemu roba je cirkulisala u oba smera, mnoga beogradska preduzeća su i izvozila robu u Trst i uvozila robu iz Trsta. Ipak, septembra 1947. morao je od svoje direkcije da zatraži uredne isprave, jer je granicu bilo sve teže preći, a do tada je putovao „sa potpuno nedovoljnim dokumentima”.⁶ Zanimljiva je i sudbina „Granapovog” čoveka u Šibeniku, Grge Panjkota. On je bio nakupac „Granapa” u ovom gradu od 10. jula 1946. do 30. avgusta 1947. godine. Otkupna stanica u Šibeniku otkupljivala je smokve, badem, rogače, višnje, masline, vino, mirođije (lovorov list, ruzmarin, kadulja), voće i povrće na teritoriji Dalmacije i južne Hercegovine. Istovremeno, preko ove stanice plasirani su „Granapovi” viškovi. Radilo se očigledno o čoveku koji je sličan posao obavljao i pre rata. U aprilu 1947. godine za njega je rečeno da je ozbiljan i stručan čovek i da ima dvodecenijsko iskustvo. Međutim, njegovom preduzeću je 27. septembra javljeno da je već duže vreme u zatvoru u Šibeniku.⁷

1) AB, „Granap”, inv. br. 73, 74, Akta bez broja 1948.

2) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1946. godina, kopije prepiske bez delovodnog broja.

3) AB, „Granap”, inv. br. 65, 66, 67, Predstavništvo „Granapa” Zagreb 1947, Izveštaj o radu; *Isto*, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1947. godina, Poverljiva akta.

4) Odlukom INO od 20. marta 1948. Pokimica je premešten za rukovodioca predstavništva u Skoplju, a dužnost u Zagrebu predao je Kneževiću. AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1947. godina, Poverljiva akta. *Isto*, inv. br. 70, 71, 72, Delovodna akta 1948. br. 6–4758.

5) AB, „Granap”, inv. br. 65, 66, 67, Delovodna akta br. 13721–53060, dokument broj 19862.

6) AB, „Granap”, inv. br. 65, 66, 67, Delovodna akta br. 13721–53060, broj 20750.

7) AB, „Granap”, inv. br. 62, 63, 64, Predstavništvo Zagreb 1947. godina, Poverljiva akta, dokument broj 504/47.

Summary

Goods from Croatia and Slovenia on the Belgrade Market (1945–1949)

The work shows that between 1945 and 1949 Belgrade enterprises established and maintained business relations with at least 100 business entities in the territories of Croatia and Slovenia. Alcoholic beverages (particularly liqueur, vermouth and wine), fruit and vegetables (apples, potatoes), mustard, Dalmatian products (figs, almond, olives), sardines, marmalade, jam, mineral water, cocoa, coffee, sweets (candies, caramels, biscuits, chocolate), spices (pepper, laurel leaves, rosemary, laurel, sage), candles, brushes, toiletries (soap, toothpaste, toilet-tissue), corks, stoppers, various kinds of paint, paper products were of the greatest interest for the Belgrade market. In addition to the territory of Slovenia (Ljubljana, Maribor, Celje, Bled, Murska Sobota, Jesenice), the major center from which goods arrived to Belgrade was Zagreb, although Osijek, Belje, Varaždin, Sisak, Zadar, Split, Koprivnica, Daruvar, Čakovec, Pula, Bjela and Sušak also appeared as significant suppliers of goods for the Belgrade market. Rijeka occupied a particular place, as a city through which Belgrade was supplied with products from Trieste and Italy. The fact that this volume of economic cooperation was achieved at a time of poor traffic connections, centrally planned economy, priority needs for export and fulfillment of the needs of one's own republic witnesses of significant degree of economic interest of the Slovenian and Croatian economy for the Belgrade market, as well as of the orientation of that market to products from these republics.

**c) Društveno-političke kontroverze
/ Social-Political Controversies**

**Dušan BAJAGIĆ, istraživač
Institut za noviju istoriju Srbije**

SVETOZAR PRIBIĆEVIĆ, VELJA VUKIĆEVIĆ I STJEPAN RADIĆ KAO MINISTRI PROSVETE KRALJEVINE SHS (1924–1926)

Ideja rada potekla je iz projekta *Srpski faktor i raspad Jugoslavije: Uzroci i posledice* sa namerom da se odrede mere uticaja srpskog faktora na stvaranje i razbijanje jugoslovenske države i njegova stvarna uloga tokom sedam decenija njenog trajanja.

Preciznije, nastojalo se posebno na uočavanju i isticanju protivrečnosti istorijskog razvoja jugoslovenske države u XX veku. Na osnovu navedenih postavki projekta – nasuprot narativnom tražio se odgovor na pitanje: Da li je moguće egzaktnije meriti namere i praksu najviše državne uprave? Iz obimne teme prosvetene politike i istorije univerziteta pokušali smo na primeru tri politički različito orijentisana ministra prosvete da izložimo u kakvim ustavnim, zakonskim i materijalnim okolnostima su delovali, i koliko su u relativno kratkom vremenu mogli da menjaju stvarnost, unapređuju rad univerziteta, koriste svoja ovlašćenja u arbitriranju kadrovima – kako i koliko? Rezultati su mogući putokaz za dalja istraživanja u ostalim domenima prosvete i kulture, posebno korišćenjem kvantitativnog metoda analize sadržaja dokumenta i adekvatne interpretacije.

Upoređivali smo prosvetnu politiku koju su ministri prosvete Svetozar Pribičević, prvak Samostalne demokratske stranke, Velje Vukićević, prvak Narodne radikalne stranke, i Stjepan Radić, predsednik Hrvatske seljačke stranke, vodili prema univerzitetima, fakultetima i višim školama u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevini SHS) u periodu od 6. novembra 1924. do 15. aprila 1926. godine. Sva trojica bili su ministri u vladama Nikole Pašića. Delatnost ministra prosvete bila je propisana na osnovu Vidovdanskoeg ustava i svih zakonskih akta kojima je bila regulisana oblast Ministarstva prosvete u državnoj upravi. Na osnovu njih su bile propisane funkcije ministra prosvete u oblasti prosvete, nauke, kulture i dr. Predmet istraživanja, odnosno pitanje na koje tražimo odgovor jeste kako su Svetozar Pribičević, Velja Vukićević i Stjepan Radić u vreme svojih mandata ostvarivali propisane funkcije. U cilju odgovora na ovo pitanje prikupljena su najvažnija zakonska akta¹ i sva premapotpisana akta po predlogu tri ministra prosvete

1) „Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 28. juna 1921. godine”, Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, A, 142, Beograd, 1921, str. 1–27; Isto i u: Policijski zbornik zakona i zakonskih propisa po struci upravno- policijskoj i samoupravnoj, Beograd, 1924, str. 7–27; „Uredba od 3. septembra 1919. o uređenju Ministarstva prosvete”, Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I, 91, Beograd, 1919, str. 1–2; „Izmene od 11. februara 1921, u uredbi o uređenju ministarstva prosvete”, Službene novine Kraljevine

koja su se odnosila na univerzitete, fakultete i više škole. Delatnost ministara prosvete se odnosila na ostvarivanje: organizacionih, normativno-pravnih, materijalnih, kadrovskih i ostalih funkcija.

Prethodno isto ministarstvo vodili su Ljubomir Davidović, Pavle D. Marinković, Miloš Trifunović, Svetozar Pribičević i Antun Korošec. Ljubomir Davidović je formirao Prosvetni odbor, dao načela, nastavne planove i projekte za osnovne i srednje škole. Sproveo je zakonsku regulaciju Ministarstva prosvete. Svetozar Pribičević imao je najviše iskustva u vođenju Ministarstva prosvete. U vreme nekoliko svojih mandata ozakonio je uredbu o Višoj pedagoškoj školi, osnivao je stručne srednje poljoprivredne i vojne (podoficirske) škole i nastojao je da se izradi jedinstveni nastavni plan i program za četvororazrednu osnovnu školu.¹

Ustav je od ukupno 142 imao 16 članova koji su se odnosili na oblast prosvete i nadležnost ministra.²

Ministarstvo prosvete na čelu sa ministrom trebalo je da u duhu Ustava bude neposredni inspirator svih značajnih kretanja i promena u prosvetno-školskom i kulturnom radu. U Ministarstvu prosvete postoje tri odeljenja: 1) Opšte odeljenje, 2) Prosvetna odeljenja – za višu nastavu, za srednju nastavu, za osnovnu nastavu i narodno prosvetovanje i 3) Odeljenje za umetnost.³

Uredbom od 3. septembra 1919. godine određene su i definisane administrativne nadležnosti ministra prosvete u njegovim područjima delovanja. Oblast delatnosti ministra prosvete obuhvatala je pravo da svakom činovniku dok je na dužnosti u Ministarstvu odredi godišnji dodatak od 1.000 dinara (čl. 21 Uredbe), pravo da svojom odlukom ovlasti načelnika Odeljenja za srednju nastavu da vrši i druge poslove, osim onih organizacionih propisanih u čl. 23, pravo da odredi sedište gupe ili pojedinih inspektora nastave – Odeljenja za srednju nastavu (čl. 30), pravo da propiše pravila o vršenju nadzora u srednjim školama, po saslušanju Glavnog prosvetnog saveta (čl. 32), pravo da pošalje načelnika za srednju, a u slučaju stručne nastave i koje stručno lice u cilju opšteg nadzora nad srednjim i stručnim školama, bilo administrativnog bilo vaspitnog ili radi kakve specijalne potrebe (čl. 34). Prema čl. 37 i 38 ministar prosvete je određivao sedište oblasnih inspektora i sre-

Srba, Hrvata i Slovenaca, III, 40, Beograd, 1921, str. 1; „Zakon od 31. jula 1923. o činovnicima i ostalim državnim službenicima građanskog reda”, Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, IX, 199, Beograd, 1923, str. 1–22.; „Uredba od 31. oktobra 1923. o razvrstavanju i raspoređivanju činovnika i ostalih državnih službenika građanskog reda”, Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, XII, 251, Beograd, 1923, str. 1–16; Zakon o Univerzitetu, Beograd 1905, str. 1–17; „Zakon od 23. jula 1919. o Univerzitetu Kraljevstva S. H. S. u Ljubljani”, Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I, 85, Beograd, 1919, str. 1; „Uredba od 2. februara 1920. o Filozofskom fakultetu u Skoplju i Pravnom fakultetu u Subotici”, Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, II, 27, Beograd, 1920, str. 1; “Zakon od 6. listopada 1894, kojim se preinačuju, odnosno nadopunjuju neke ustanove zakonskog članka sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 5. sječnja ob ustrojstvu sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu”, Sveučilišni zakon i provedbena naredba o državnim ispitima, Zagreb, 1895, str. 3–41.

1) Gordana Pavlović-Lazarević, „Biografije”, *Ministarstvo prosvete i ministri Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije: 1918–1941*, Beograd, 2000, str. 117–129; Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, I–III, Beograd, 1996, str. 1/215–220.

2) „Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 28. juna 1921. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, A, 142, Beograd, 1921, str. 1–27; Isto i u: *Policijski zbornik zakona i zakonskih propisa po struci upravno-policijskoj i samoupravnoj*, Beograd, 1924, str. 7–27.

3) „Uredba od 3. septembra 1919. o uređenju Ministarstva prosvete”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 91, I, Beograd, 1919, str. 1–2; Vladeta Tešić, „Ministarstvo prosvete”, *Ministarstvo prosvete i ministri Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije: 1918–1941*, Beograd, 2000, str. 41.

skih nadzornika, premapotpisivao kraljev ukaz o njihovom posatvljenju i imao pravo da zahteva od Glavnog prosvetnog saveta, da kandiduje lica za oblasne inspektore.¹

Na osnovu Izmena od 11. februara 1921. godine u uredbi o uređenju Ministarstva prosvete unekoliko su modifikovane nadležnosti i oblast delatnosti ministra prosvete koji je sada imao pravo da prepusti poslove u rad Ministarskom kabinetu (čl. 3a), i da odredi dodatak do 3.000 dinara godišnje pojedinim šefovima za prekovremeni rad i onim činovnicima van Ministarstva kojima bi poverio posebne poslove pored njihovih redovnih dužnosti.²

Zakon od 31. jula 1923. o činovnicima i ostalim državnim službenicima građanskog reda i Uredba od 31. oktobra 1923. o razvrstavanju i raspoređivanju činovnika i ostalih državnih službenika građanskog reda određivale su pojam činovnika u državnoj upravi. Pojam činovnika određivala je činovnička kategorija, odnosno grupa, u kojoj je ostajao cele svoje karijere, jer su zvanja bila kategorisana prema školskoj spremi koja se za njih tražila. Karijera jednog činovnika sastojala se u penjanju iz zvanja nižih grupa u zvanja viših grupa. Pravo postavljanja činovnika bilo je podeljeno između kralja i ministara, tako da kralj postavlja više, a ministri niže činovnike.

Važno je istaći da je državna služba bila stalna. To je podrazumevalo sledeće: 1) činovnik nije mogao da bude otpušten po slobodnoj oceni one vlasti koja ga je postavila, nego na osnovu presude redovnog, odnosno disciplinskog suda ili usled zakonske diskvalifikacije, koju je vlast koja činovnika otpušta imala samo da konstatuje; 2) činovnik nije odlazio u penziju dok ne bi dobio pravo na punu penziju, izuzimajući slučaj starosti, duhovne i telesne nesposobnosti za službu itd.; 3) činovnik je mogao da bude stavljen na raspolaganje samo u slučaju ako mu se ukine zvanje koje je imao ili nadležstvo u kojem je služio; 4) činovnik je bio stalan u državnoj službi, ali nije bio stalan u položaju koji je zauzimao. Činovnik je mogao biti premešten i bez svoje volje, a po potrebi službe. Sa premeštajem je imalo sličnosti upućivanje na rad u srodnim strukama. Činovnici koji nisu uživali stalnost, mogli su da budu otpušteni ili penzionisani samo u onim slučajevima koje je zakon predvideo za stalne činovnike.

Činovnicima je data stalnost u državnoj službi i pomicanje u njoj bilo je učinjeno, bar u izvesnoj meri, nezavisnim od vlade, dakle i od samovolje ministara. Sa druge strane oni su zadržali pravo regrutovanja, tj. primanja činovnika u državnu službu.³

Autonomija univerziteta u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca određivala je delovanje ministara prosvete prema univerzitetima. Univerzitet u Beogradu imao je autonomiju od svog ustanovljena 1905. godine, a Sveučilište u Zagrebu je autonomiju steklo na osnovu Ustava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 28. juna 1921. godine.

Autonomija Univerziteta u Beogradu sastojala se u pravu na slobodnu univerzitet-sku nastavu (čl. 16 Ustava), sadržala se u položaju Univerziteta kao samoupravnog tela

1) „Uredba od 3. septembra 1919. o uređenju Ministarstva prosvete”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 91, I, Beograd, 1919, str. 1–2; Vladeta Tešić, „Ministarstvo prosvete”, *Ministarstvo prosvete i ministri Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije: 1918–1941*, Beograd, 2000, str. 41–47.

2) „Izmene od 11. februara 1921, u uredbi o uređenju ministarstva prosvete”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, III, 40, Beograd, 1921, str. 1.

3) „Zakon od 31. jula 1923. o činovnicima i ostalim državnim službenicima građanskog reda”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, IX, 199, Beograd, 1923, str. 1–22; „Uredba od 31. oktobra 1923. o razvrstavanju i raspoređivanju činovnika i ostalih državnih službenika građanskog reda”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, XII, 251, Beograd, 1923, str. 1–16; Slobodan Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1924, str. 364–382.

koje vrši višu stručnu nastavu i obrađuje nauke (čl. 1 Zakona o univerzitetu), ogledala se u položaju univerzitetske imovine kao samostalnog pravnog lica (čl. 2 Zakona o univerzitetu) koja nije mogla da se zaduži bez pristanka Univerzitetskog saveta (čl. 9 Opšte uredbe o univerzitetu). Autonomija Univerziteta još je bila izražena u pravima da Univerzitetsko veće bira rektora, da fakultetski saveti sami biraju nove profesore, da isključivo Univerzitet odobrava odsustva nastavnima. Delovanje ministra prosvete svodilo se na potvrđivanje odluka koje su donosili Univerzitetsko veće i fakultetski saveti, odnosno da od ovih tela traži odobrenje za svoje delovanje u oblasti visokog školstva. Studenti su za disciplinske istupe odgovali samo pred univerzitetskim vlastima. Vrhunac autonomije bilo je pravo Univerziteta da sam sebi propisuje Uredbu, da predlaže ministru prosvete tumačenje, izmene i dopune u Opštoj uredbi i Zakonu o univerzitetu, kao i u uredbama pojedinih fakulteta (čl. 10 Zakona o univerzitetu i čl. 39 Opšte uredbe).¹

Upoređujući novo sa prethodnom praksom na primeru Sveučilišta u Zagrebu, kraljevska zemaljska vlada je davala predlog, a imenovanje redovnih i vanrednih profesora je vršio car i kralj. Vlada je imala pravo da u nastavu reaktivira vanredne i redovne profesore, da određuje suplente, da postavlja učitelje i da im na osnovu predloga profesorskog zbora fakulteta određuje broj časova. Izuzetak je predstavljao Bogoslovski fakultet, u tom slučaju je vlada bila dužna da pre nego što bi podnela predlog caru i kralju u vezi sa nastavnim osobljem stupi u dogovor s nadbiskupskim ordinarijatom.² Sa druge strane Univerzitetsko veće i fakultetski saveti na Beogradskom univerzitetu predlagali su ministru prosvete spajanje i deljenje katedri, zamenjivanje jedne katedre drugom, otvaranje novih katedri i – u sporazumu sa dotičnim fakultetom – premeštanje katedre iz jednog fakulteta u drugi, kao i sve ostalo u vezi sa nastavnim osobljem.³

Zakon o činovnicima sadržao je izvesne odredbe kojima je propisano da državni službenik nije moglo da bude lice koje ispoljava načela protiv postojeće državne forme ili načelo protivpravne promene državnog poretka (poslednji stav čl. 4), zatim o stavljanju činovnika, a time i profesora univerziteta na raspolaganje (čl. 224), odnosno o sticanju stalnosti po isteku tri godine od dana stupanja na snagu Zakona (čl. 234). Ove odredbe su stajale u suprotnosti sa propisima Zakona o univerzitetu i Opšte uredbe univerziteta, kojima je zagarantovana autonomija univerziteta, stalnost njegovih profesora i regulisan njihov činovnički položaj. Pitanje stalnosti profesora, posebno se otvorilo u smislu uslova i načina na koji su se profesori univerziteta mogli otpuštati ili penzionisati, a za to imamo primer u delovanju ministara prosvete Stjepana Radića i Svetozara Pribičevića.

Shodno tome poslednji stav čl. 4. Zakona o činovnicima nije mogao da važi za profesore Univerziteta, kojima je sam Ustav (čl. 73, stav 4) priznavao neograničeno pravo u pogledu ispoljavanja političkih uverenja. Na osnovu čl. 234 i u slučaju strožijeg tumačenja, profesori univerziteta mogli su biti otpušteni ili penzionisani samo po predlogu ili s pristankom Univerzitetskog veća (čl. 25 pod b Zakona o univerzitetu).⁴

Pre nego su nastupila trojica ministara prosvete u Pašićevim vladama viša nastava u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca odvijala se na tri univerziteta i to: 1) Univerzitet

1) *Autonomija Univerziteta i Činovnički zakon: Stručno mišljenje Saveta Pravnoga fakulteta*, Beograd, 1925, str. 6–7.

2) *Sveučilišni zakon i provedbena naredba o državnim ispitima*, Zagreb, 1895, str. 3–41.

3) *Sveučilišni zakon i provedbena naredba o državnim ispitima*, Zagreb, 1895, str. 3–41; *Zakon o Univerzitetu*, Beograd, 1905, str. 1–17.

4) *Autonomija Univerziteta i Činovnički zakon: Stručno mišljenje Saveta Pravnoga fakulteta*, Beograd, 1925, str. 3–10.

Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Beogradu;¹ 2) Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu,² 3) Univerza Kraljevine Serbov, Hrvatov i Slovencev v Ljubljani.³

Na univerzitetima, fakultetima i višim školama u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca u toku školske 1919/20. godine radilo je ukupno 296 nastavnika, od toga najviše na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu 142 (47,97%), Univerzitetu u Beogradu 94 (31.76%), Univerzi u Ljubljani 57 (19,26%), fakultetu u Subotici 3 (1,01%), fakultet u Skoplju nije imao nastavnog osoblja. Brojno stanje nastavnog osoblja se u toku školske 1923/24., kada je ukupno bilo 707 nastavnika, izmenilo u sledećem: na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu bilo je 312 (44,13%) nastavnika, na Univerzitetu u Beogradu 261 (36,92%), na Univerzi u Ljubljani 97 (13,72%), Fakultetu u Subotici 23 (3,25%), fakultetu u Skoplju 14 (1,98%). Najveća razlika u odnosu i učešću broja nastavnika postojala je između Univerze u Ljubljani, gde je učešće opalo za 5,54%, i Univerziteta u Beogradu, gde se povećalo za 5,16%. Ovako uočena razlika najrečitije govori o tome na kakav način su počele sa organizacijom i funkcionisanjem visokoškolske institucije u Kraljevini, u prvim godinama. Kada se brojno stanje nastavnog osoblja iz školske 1923/24. uporedi sa brojnim stanjem iz 1925/26. godine kada je na univerzitetima, fakultetima i višim školama

1) U školskoj godini 1919/20. Univerzitet u Beogradu je imao: 1) Pravni fakultet sa bibliotekom; 2) Filozofski fakultet sa seminarima, institutima i zavodima; 3) Tehnički fakultet sa institutima i zavodima. U vremenu od školske godine 1919/20. do školske godine 1924/25, na Univerzitetu su otvoreni Poljoprivredni, Medicinski i Pravoslavno bogoslovski fakultet. Takođe, otvarani su seminari, instituti, zavodi i biblioteke, te proširivani i podizani novi objekti za seminare, institute, klinike i zavode na Medicinskom, Poljoprivrednom, Pravoslavno bogoslovskom i Filozofskom fakultetu. U Beogradu je od 30. avgusta 1920. godine, bila i Viša pedagoška škola. Beogradskom univerzitetu pripadali su i Pravni fakultet u Subotici i Filozofski fakultete u Skoplju. Ovi su fakulteti osnovani kao samostalni zavodi 1920. godine, a radili su po zakonu o Univerzitetu u Beogradu, sa Opštom univerzitetskom uredbom i uredbom Filozofskog, odnosno Pravnog fakulteta koje su važile za Beogradski univerzitet. "Univerziteti, fakulteti i visoke škole", *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 1, Zagreb, 1922, str. 79–92; "Nastava u Kraljevini SHS", *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 3, Zagreb 1927/28, str. 82–88.

2) U školskoj godini 1920./21. Sveučilište je imalo u svom sastavu ove fakultete: Rimokatolički-bogoslovski, Pravoslavni i državoslavni, Mudroslovni, Liječnički (Medicinski) sa 3 klinike, i Gospodarsko-šumarski. Na Sveučilištu je ukupno bio 21 seminar sa 2 proseminara i 25 naučnih zavoda. Do školske 1925./26. godine u sastavu Sveučilišta ostali su isti fakulteti kao i u 1920/21. školskoj godini. Na Sveučilištu je i tada bilo 21 seminar sa 2 proseminara, ali broj naučnih zavoda povećan je na 32, dok je broj klinika pri Medicinskom fakultetu povećan na 8. U vreme ministra prosvete Svetozara Pribičevića 7. 12. 1924. godine Veterinarska visoka škola pretvorena je u Veterinarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu sa 9 zavoda, 4 klinike i poliklinikom. Ministar prosvete Stjepan Radić potpisao je uredbu kojom je Kraljevska visoka škola za trgovinu i promet u Zagredu pretvorena je u Ekonomsko-komercijalnu visoku školu sa rangom univerzitetskog fakulteta za izučavanje ekonomsko-komercijalnih i njima srodnih nauka. Zagreb je još imao ove više škole Kraljevska tehnička visoka škola, dve akademije: Kraljevska umjetnička i Kraljevska muzička i Viša pedagoška škola. "Univerziteti, fakulteti i visoke škole", *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 1, Zagreb, 1922, str. 73, 79–92; "Nastava u Kraljevini SHS", *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 3, Zagreb 1927/28, str. 82–88; 110; *Prosvetni glasnik*, Službeni organ Ministarstva prosvete Kraljevine SHS, XLII, 1–2, Beograd 1926, str. 3–10.

3) Univerza u Ljubljani osnovana je po Zakonu od 23. jula 1919. o Univerzitetu Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca u Ljubljani. Od osnivanja, za Univerzu je važio Zakon o univerzitetu od 27. februara 1905. godine sa uredbama, po kojim je radio Beogradski univerzitet. Univerza je otvorena školske 1919/20. godine i imala je Teološki, Filozofski i Pravni fakultet u potpunom obimu, Tehnički sa prvom i drugom, dok je Medicinski otvoren sa prvom s ciljem da se ustanovi na dve prve pripreme godine. U sastavu Univerze bilo je 34 seminarara, instituta i jedna botanička bašta. Ljubljana je još imala i Konzervatorijum. Do vremena školskih 1924/25. i 1925/26. godine Univerza je na pet fakulteta proširena sledećim odeljenjima, institutima i seminarima. Na Filozofskom fakultetu sa 3 seminarara. Na Pravnom fakultetu sa 1 seminarom. Tehnički fakultet je iz osnovice instituta dobio je 4 odeljenja i 7 instituta. U Ljubljani je nastavio da radi i Jugoslovenski konzervatorij i muzička škola kao viši školski zavod. "Univerziteti, fakulteti i visoke škole", *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 1, Zagreb, 1922, str.73, 79–92; "Nastava u Kraljevini SHS" *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 3, Zagreb 1927/28, str. 82–88, 110; "Zakon o Univerzitetu Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca u Ljubljani", *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, I, 85, Beograd, 1919, str. 1.

u Kraljevini bilo ukupno 742 nastavnika i to: na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu 332 (44,74%), na Univerzitetu u Beogradu 265 (35,71%), na Univerzi u Ljubljani 103 (13,88%), na Fakultetu u Subotici 25 (3,37%) i na Fakultetu u Skoplju 17 (2,29%) dobija se sledeći rezultat: na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu povećalo se za 0,61%, na Fakultetu u Skoplju uvećalo se za 0,31%, na Univerzi u Ljubljani za 0,16%, na Fakultetu u Subotici za 0,12%, dok je na Univerzitetu u Beogradu učešće nastavnika u ukupnom broju opalo je za 1,21%. Ovakavo uvećanja nastavnog osoblja ukazivalo je na zanemarljivo mali razvoj univerziteta, fakulteta i viših škola od 0,12% do 0,61%, odnosno u slučaju Univerziteta u Beogradu ukazivalo je na pad od 1,21%¹ (videti Tabelu A).

Na univerzitetima, fakultetima i višim školama u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca u toku školske 1923/24. godine studiralo je 11.223 studenta. Od toga broja na Univerzitetu u Beogradu studiralo je 5.464 (48,68%), na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu 4.123 (36,74%), na Univerzi u Ljubljani 1.151 studenata (10,25%), na Fakultetu u Subotici 369 (3,29%) i na Fakultetu u Skoplju 116 (1,03%). U toku školske 1925/26. godine bilo je ukupno 10.970 studenata u Kraljevini. Od tog broja na Univerzitetu u Beogradu bilo je 5.380 (49,04%), na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu 4.428 (40,36%), na Univerzi u Ljubljani 1.080 (9,85%), na Fakultetu u Skoplju 82 (0,75%), dok na Fakultetu u Subotici nije bilo studenata. Najveće uvećanje broja studenata imalo je Sveučilište i više škole u Zagrebu, ukupno 3,62%, i Univerzitet u Beogradu, od 0,36%. Na ostalim univerzitetima i fakultetima zabeležen je pad broja studenata. Na Fakultetu u Subotici broj studenata je opao za 3,29%, jer u toku školske 1925/26. godine i nije bilo studenata. Na Univerzi u Ljubljani broj studenata je opao 0,40%, a na Fakultetu u Skoplju za 0,28%. Prazninu nastalu istupanjem fakulteta u Subotici iz sistema visokog školstva 1925/26. godine gotovo izvesno kompenzovalo je Sveučilište u Zagrebu² (videti Tabelu B).

Tabela B - Broj studenata na univerzitetima, fakultetima i višim školama u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca od 1923. do 1929. godine

		1923/24.	1924/25.	1925/26.	1926/27.	1927/28.	1928/29.
Fakultet u Subotici	Muški	348	161	0	326	357	332
	Ženski	21	16	0	20	35	39
	ukupno	369	177	0	346	392	371
Univerzitet u Beogradu	Muški	4 289	4.023	4.193	4.781	4.386	4.896
	Ženski	1 175	1.207	1.187	1.394	1.295	1.403
	ukupno	5.464	5.230	5.380	6.175	5.681	6.299
Fakultet u Skopolju	Muški	61	55	33	47	35	18
	Ženski	55	66	49	60	54	53
	ukupno	116	121	82	107	89	71
Sveučilište u Zagrebu	Muški	3.567	3.496	3.683	3.710	3.777	3.564
	Ženski	556	632	745	861	889	944
	ukupno	4.123	4.128	4.428	4.571	4.666	4.508
Univerza u Ljubljani	Muški	1 084	1.259	1.005	1.155	1.181	1.148
	Ženski	67	90	75	88	100	137
	ukupno	1.151	1.349	1.080	1.243	1.281	1.285

Izvor: "Viša nastava: Studenti", *Statistički godišnjak za 1929. godinu*, Beograd, 1932, str. 370–371.

1) „Nastavno osoblje na fakultetima”, *Statistički godišnjak za 1929. godinu*, Beograd, 1932, str. 390–393.

2) „Viša nastava: “Studenti””, *Statistički godišnjak za 1929. godinu*, Beograd, 1932, str. 370–371.

Finansiranje univerziteta, fakulteta i viših škola u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca u vremenu 1924. i 1925. godine ostvareno je na osnovu sredstava koja su u Finansijskom zakonu od 31. marta 1924. godine dodeljena Ministarstvu prosvete ukupno 579.262.942,65 dinara (5,56%) od ukupnih sredstava državnog budžeta.

Od sume namenjene Ministarstvu prosvete za visoko i više školstvo izdvojeno je 83.335.265,68 dinara (14,39%).¹

Finansiranje u 1925/26. ostvareno je na osnovu Zakona o budžetskim dvanaestinama za 1925/26. godinu, u vremenskom periodu od 1. aprila 1925. do 1. aprila 1926.

Na osnovu sredstava od 83.335.265,68 dinara namenjenih visokom i višem školstvu iz budžeta za 1924/25. godinu finansiranje univerziteta, fakulteta i viših škola izvršeno je u sledećem odnosu. Najviše sredstava dodeljeno je Univerzitetu u Beogradu 42.877.542 dinara (51,45%), Sveučilištu u Zagrebu 31.974.858,8 dinara (38,37%), Univerzi u Ljubljani 7.717.863,2 dinara (9,26%), Fakultetu u Skoplju 439.586,8 dinara (0,53%) i Fakultetu u Subotici 325.414,4 dinara (0,39%) (videti Tabelu C).

Univerzitet u Beogradu sa fakultetima u Subotici i Skoplju imao je objedinjenu strukturu finansiranja u četiri partije: „Povišice i unapređenja ukaznog i stalnog osoblja” (partija 282) ukupno 50.000 dinara (0,06%), „Dodaci, sistematizovani i ugovorni honorari” (partija 283) ukupno 738.400 (0,88%), „Putni i selidbeni troškovi, kao i putovanje profesora po Univerzitetima u Kraljevini i u inostranstvu i doček stranih profesora i naučnika” (partija 288) ukupno 150.000 (0,18%) i „Dodaci na skupoću” (partija 290) ukupno 12.596.000 dinara (15,10%). Ukupno učešće ovih partija u budžetu bilo je 13.534.400 dinara (16,23%). Struktura prema kojoj je vršena raspodela sredstava na Univerzitetu u Beogradu sa fakultetima u Subotici i Skoplju oformljena je na sledeći način: Fakultet u Subotici dobio je 325.414,4 dinara (0,39%), Fakultet u Skoplju 439.586,6 dinara (0,53%), a Univerzitet u Beogradu bez zajedničke četiri partije finansiran je sa 29.343.142. dinara (35,21%). Četiri zajedničke partije kojima su finansirani Univerzitet u Beogradu i fakulteti u Subotici i Skoplju iznosile su 13.534.400 dinara (16,23%) sredstava namenjenih univerzitetima i fakultetima u Kraljevini (videti Tabelu C).

Na Univerzitetu u Beogradu najviše su bile finansirane sledeće dve partije: „Potrebe teoretske i praktične obuke” (partija 289) sa 13.250.000 (15,90%) i „Podizanje novih zgrada, adaptacije i uređenje zavoda” (partija 291) sa 10.000.000 dinara (12%). Ukupno učešće ovih partija u budžetu bilo je 27,90%. Na trećem mestu po učešću u finansiranju bila je partija (286) „Upravni troškovi” sa 1.400.000 dinara (1,68%)² (videti Tabelu C).

Prema budžetskim dvanaestinama za 1925/26. godinu, na osnovu novih kredita najviše je finansirana na Univerzitetu u Beogradu partija (291) „Podizanje novih zgrada, adaptacije i uređenje zavoda”. Finansiranje je ostavreno u sledećim iznosima: 3.000.000 dinara (0,45%) od ukupno 665.026.201,33 za april–juli 1925; 1.000.000 (0,14%) od ukupno 695.895.405,33 dinara za avgust–novembar 1925. i 2.480.000 (0,30%) od ukupno 814.584.070,23 dinara za decembar 1925. – mart 1926.³

1) “Univerziteti”, *Finansijski zakon od 31. marta 1924. za budžetsku 1924/25*, Sarajevo, 1924, str. 74–90;

Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji: 1918–1941*, I–III, Beograd, 1997, str.I/84.

2) “Univerziteti”, *Finansijski zakon od 31. marta 1924. za budžetsku 1924/25*, Sarajevo, 1924, str. 74–90;

3) „Zakon o budžetskim dvanaestinama za mesece april, maj, jun i juli 1925. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 72, Beograd, 1925, str. 1–35.; „Zakon o budžetskim dvanaestinama za mesece avgust, septembar, oktobar i novembar 1925. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 173, Beograd, 1925, str. 1–26.; „Zakon o budžetski dvanaestinama za mesece decembar 1925. godine i januar, februar i mart 1926. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 276, Beograd, 1925, str. 1–24.

Sveučilište u Zagrebu financirano je sa 31.974.858,8 dinara (38,37%) iz ukupne sume od 83.335.265,68 dinara za 1924/25. godinu. Najviše su bile financirane dve partije: „Dodaci na skupoću” (partija 290) sa 10.030.000 dinara (12,03%) i „Podizanje novih zgrada, adaptacije i uređenje zavoda” (partija 291) sa 9.934.750 (11,92%). Ukupno učešće ovih partija u sredstvima namenjenim za finansiranje univerziteta i fakulteta bilo je 23,96%. Na trećem mestu po izdvojenim sredstvima na Sveučilištu u Zagrebu bila je partija (289) „Potrebe teoretske i praktične obuke” sa 4.224.000 dinara (5,07%). Za ovom partijom sledile su: „Upravni troškovi” (partija 286) sa 3.020.000 dinara (3,62%), „Plate ukaznog i stalnog osoblja” (partija 280) sa 1.721.951,8 (2,07%) i „Plate neukaznih nastavnika i ostalog neukaznog, pomoćnog i ugovornog osoblja” (partija 284) sa 802.083 dinara (0,96%). Na Sveučilištu u Zagrebu nije bila financirana partija „Plate novih neukaznih nastavnika i ostalog neukaznog, pomoćnog i ugovornog osoblja, kada budu postavljeni” (partija 285). Sa druge strane, jedino na Sveučilištu u Zagrebu bila je financirana partija (292) „Proslava 50-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu” sa 100.000 dinara (0,12%) i partija (295) „Dogradnja i adaptacija zgrade za Visoku trgovačku školu u Zagrebu” ukupno 100.000 dinara (0,12%)¹ (videti Tabelu C).

Prema budžetskim dvanaestinama za 1925/26. godinu, u vremenskom periodu od aprila do jula 1925. godine prestali su da važe partije koje su bile odobrene budžetom državnih rashoda i prihoda za 1924./25. godinu. Na Univerzitetu u Zagrebu prestala je da važi partija (291) „Podizanje novih zgrada, adaptacija i uređenje zavoda”, u subpoziciji 2 „Dug za dovršenje trećeg kata na postojećoj zgradi Tehničke visoke škole”, u učešću od 89.250 dinara (0,11%) u delu budžeta državnih rashoda i prihoda za 1924/25. godinu, koji su se odnosili na univerzitete i fakultete u Kraljevini. Prestale su da važe partije (292) „Proslava 50-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu”, sa učešćem od 100.000 dinara (0,12%) i partija (295) „Dogradnja i adaptacija zgrade za Visoku trgovačku školu u Zagrebu” sa učešćem od 100.000 dinara (0,12%) u delu budžeta za visoko školstvo.²

Za period decembar 1925. – mart 1926. finansiranje je izvršeno novim kreditima kojim su povećane pojedine partije rashoda preko iznosa kredita koji su bili utvrđeni, tj. odobreni u budžetu državnih rashoda i prihoda od 31. marta 1924. za 1924/1925. godinu. Od ukupne sume kredita kojima su povećane pojedine partije rashoda u budžetu za 1924/1925, Ministarstvu prosvete pripalo je 7.195.200 dinara (0,88%) od 814.584.070,23 dinara. Na Sveučilištu u Zagrebu u okviru partije (289) „Potrebe teoretske i praktične obuke” financirane su potrebe za botanički vrt i zavod Kraljevskog sveučilišta u Zagrebu (nova subpozicija 34) sa učešćem od 75.000 dinara (0,009%).³

Prema budžetu za visoko školstvo od 83.335.265,68 dinara za 1924/25. godinu Univerza u Ljubljani financirana je sa 7.717.863,2 dinara (9,26%) svih sredstava. Najviše su bile financirane dve partije: „Dodaci na skupoću” (partija 290) 3.737.400 (4,47%) i „Potrebe teoretske i praktične obuke” (partija 289) 975.000 (1,17%). Ukupno učešće ovih partija u sredstvima bilo je 4.712.400 dinara (5,65%). Na trećem mestu po izdvojenim sredstvima bila je partija (280) „Plate ukaznog i stalnog osoblja” sa 620.567,8 dinara (0,74%) izdvojenih sredstava. Dalje su sledile ove partije: „Podizanje novih zgrada, adaptacije i uređenje zavoda” (291) sa 535.000 (0,64%) i „Dodaci, sistematizovani i ugovorni

1) “Univerziteti”, *Finansijski zakon od 31. marta 1924. za budžetsku 1924/25*, Sarajevo, 1924, str. 74–90.

2) „Zakon o budžetskim dvanaestinama za mesece april, maj, jun i juli 1925. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 72, Beograd, 1925, str. 1–35.

3) „Zakon o budžetski dvanaestinama za mesece decembar 1925. godine i januar, februar i mart 1926. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 276, Beograd, 1925, str. 1–24.

honorari” (partija 283) sa 521.000 dinara (0,62%). Na Univerzi u Ljubljani najmanje je bila finansirana partija „Plate novih neukaznih nastavnika i ostalog neukaznog, pomoćnog i ugovornog osoblja, kada budu postavljeni” (285) sa svega 3.600 dinara (0,004%) izdvojenih sredstava. Jedino na Univerzi u Ljubljani bila je finansirana partija (295) „Nabavka transformatora i razvodnika za Elektrotehnički institut Univerziteta u Ljubljani” sa ukupno 700.000 dinara (0,84%)¹ (videti Tabelu C).

Svetozar Pribičević kao ministar prosvete Kraljevine SHS

Svetozar Pribičević je kao ministar prosvete težio da kulturna i prosvetna politika budu demokratske i liberalne, ovakva nastojanja bila su u skladu sa namerom da se Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca izgradi kao demokratska država. Sprovođenje takve politike smatralo se nužnim i izvodilo se uz određenu oštrinu u uslovima nedostatka opšte duhovne i nacionalne orijentacije i nedostatka osećaja dužnosti prema narodu i državi. Kao ministar prosvete bio je protivnik prosvetnih autonomija, veliki zagovornik državnih škola, pristalica toga da školske vlasti ostvare suverenu vlast nad školom i da je ne dele čak ni sa crkvenim organizacijama. Zagovarao je stav prema kome strani podanici, izuzimajući rusku emigraciju, nisu mogli da vrše nastavu u školi. Insistirao je na tome da se rad prosvetnih radnika odvija u skladu sa Ustavom, zakonima i zakletvom, ukoliko bi njihov rad bio protivan duhu ovih akta bio je za otpuštanje iz državne službe. Zalagao se za unifikaciju školstva i ujednačavanje školske nastave u svrhu ostvarenja osnovnog cilja celokupne državne i nacionalne politike – kompromisnog unitarizma.²

U vreme svog mandata ministra prosvete Svetozar Pribičević je isticao da cilj prosvete u Kraljevini SHS nije „da odnarođuje građane drugog jezika i druge rase”, kako su često mogle da se čuju optužbe, ali u isto vreme naglašavao je kao jednu od osnovnih dužnosti prosvete eliminaciju posledica mađarizacije i germanizacije koje su kroz školu i prosvetu širili raniji režimi.³ Kada je reč o Svetozaru Pribičeviću kao ministru prosvete treba napomenuti da su ga nemačka diplomatija i štampa označavale kao protivnika manjina, u prvom redu folksdojčerskog kulturnog udruženja Kulturbund i političke stranke Nemaca.⁴

U vreme svojih mandata ministra prosvete u nekoliko vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca Svetozar Pribičević je sproveo u život nekoliko važnih akta iz svoje nadležnosti. Ozakonio je Uredbu o višoj pedagoškoj školi, od 30. avgusta 1920. godine, na osnovu koje su otvorene više pedagoške škole u Beogradu i Zagrebu. Svojim aktom od 27. decembra 1920. godine podržao je osnivanje Poljoprivredne srednje škole u rangju potpune srednje škole, aktom od 30. novembra 1921. godine podržao je osnivanje Niže srednje

1) „Univerzitet”, *Finansijski zakon od 31. marta 1924. za budžetsku 1924/25*, Sarajevo, 1924, str. 74–90.

2) Gordana Pavlović-Lazarević, „Biografije”, *Ministarstvo prosvete i ministri Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije: 1918–1941*, Beograd, 2000, str. 124; Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji: 1918–1941*, I–III, Beograd, 1997, str. 1/218–220.

3) Diskusija ministra prosvete Svetozara Pribičevića na 101. redovnom sastanku Narodne skupštine Kraljevine SHS od 24. jula 1922. godine, *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine*, knj. V, Beograd 1922, citirano prema: Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji: 1918–1941*, I–III, Beograd, 1997, str. 1/218–219.

4) Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva: Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2005, str. 239–240.

poljoprivredne škole u rangu nepotpune srednje škole, aktom od 16. avgusta 1924. godine premapotpisao je osnivanje Bolničarske podoficirske škole u rangu dvorazredne srednje škole. Odlukom od 20. februara 1925. godine Svetozar Pribičević je naredio Prosvetnom savetu da pristupi definitivnom radu sa ciljem da se ujednači zakon o uređenju škola u Kraljevini SHS na osnovu do tada izrađenih 17 zakonskih projekata. Posao na ovom projektu sporo je napredovao i kao Plan i program za četvororazrdne osnovne škole prihvaćen je tek 1926. godine. Svetozar Pribičević je kao ministar prosvete doprineo još i otvaranju Škole za slepu decu u Zemunu. Sa dužnosti ministra prosvete premapotpisivao je pravila kojima je osnovni cilj bio pružanje neophodne pomoći siromašnim učenicima u toku školovanja. Ipak, bio je prinuđen da razvoj prosvete i kulture tesno veže za realne finansijske mogućnosti i snagu države.¹

U vreme svog mandata ministra prosvete od 6. 11. 1924. do 18. 7. 1925. godine Svetozar Pribičević je premapotpisao nekoliko akta koja su se odnosila na univerzitete, fakultete i više škole u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Jedan od tih akta je Ukaz od 7. decembra 1924. godine premapotpisan od strane ministra prosvete, a po saslušanju Akademskog senata Sveučilišta Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu kojim je bilo rešeno da se Visoka veterinarska škola u Zagrebu pretvori u Veterinarski fakultet Sveučilišta Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu.² Između ostalih može da se izdvoji Ovlašćenje od 2. februara 1925. godine kojim je određeno proširenje nadležnosti i ingerencija rektora univerziteta, viših škola i dekana fakulteta, kao i upravnika institucija kulture i drugih, koje su stajale pod Ministarstvom prosvete u Kraljevini SHS, u vremenu po likvidaciji pokrajinskih uprava.³ Potom je Uredba o izmenama i dopunama u Uredbi Pravničkog fakulteta od 1. februara 1906. godine premapotpisana 8. maja 1925, a odnosila se na Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.⁴ Zatim je 23. maja 1925. godine odobrio Statut laboratorija za strojarstvo na kr. tehničkoj visokoj školi u Zagrebu⁵ i 30 maja 1925. godine Uredbu o izmenama i dopunama u Uredbi Filozofskog fakulteta.⁶ Svetozar Pribičević je kao ministar prosvete premapotpisao još i ukaz o osnivanju katedra za etnologiju i etnografiju na Sveučilištu u Zagrebu. Ukaz o osnivanju donet je na predlog ministra prosvete, a na osnovu čl. 49 Sveučilišnog zakona od 1874. godine, odnosno 1894.⁷

Svetozar Pribičević je u vreme svog mandata kao ministra prosvete premapotpisao 137⁸ akta koja su se odnosila na univerzitete, fakultete i više škole u Kraljevini. Najviše akta je premapotpisao za Sveučilište i više škole u Zagrebu – 80 (58,39%) od 137 akta. U aktima je propisao sledeće funkcije: organizacione 12 (8,76%) normativno-pravne 84

1) Gordana Pavlović-Lazarević, „Biografije”, *Ministarstvo prosvete i ministri Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije: 1918–1941*, Beograd, 2000, str. 124; Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji: 1918–1941*, I–III, Beograd, 1997, str. 1/218–220.

2) „Ukaz od 7. decembra 1924. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 9, Beograd, 1925, str. 1.

3) „Ovlašćenje od 2. februara 1925. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 33, Beograd, 1925, str. 1.

4) „Uredba o izmenama i dopunama u Uredbi Pravničkog fakulteta od 1. februara 1906. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 123, Beograd, 1925, str. 1.

5) „Statut laboratorija za strojarstvo na kr. tehničkoj visokoj školi u Zagrebu”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 130, Beograd, 1925, str. 6.

6) „Uredba o izmenama i dopunama u Uredbi Filozofskog fakulteta”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 141, Beograd, 1925, str. 1.

7) „Ukaz od 26. januara 1925. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 53, Beograd, 1925, str. 1.

8) Vrednosti propisanih funkcija u aktima iskazane su u realnim brojevima. Akti koji su ovde analizirani najčešće imaju složenu strukturu i jedan akt može da propiše više različitih funkcija.

(61,31%), materijalne 13 (9,49%), kadrovske 47 (34,31%). Kadrovske funkcije delile su se na: postavljenja 5 (3,65%), penzionisanja 7 (5,11%), ostavke 3 (2,19%), unapređenja 32 (23,36%). Ostalih funkcija¹ bilo je 33 (24,09%).

Prema Univerzitetu i višoj školi u Beogradu, Svetozar Pribičević je premapotpisao 40 (29,20%) od 137 akta. Aktima je propisao sledeće funkcije: organizacionih 6 (4,38%), normativno-pravnih 45 (32,85%), materijalnih 8 (5,84%), kadrovske 24 (17,52%). Kadrovske funkcije delile su se na: postavljenja 4 (2,92%), penzionisanja 3 (2,19%), ostavke 1 (0,73%) i unapređenja 16 (11,68%). Ostalih funkcija bilo je 16 (11,68%).

Na Univerzu u Ljubljani odnosilo se 7 (5,11%) od 137 akta. Ovim aktima ministar prosvete propisao je sledeće funkcije: organizacione 2 (1,46%), normativno-pravnih 13 (9,49%), materijalne 2 (1,46%), kadrovskih 7 (5,11%). Kadrovske funkcije obuhvatale su: postavljenja 1 (0,73%), činovnik na raspoloženju 1 (0,73%), unapređenja 5 (3,65%). Ostalih funkcija nije bilo.

Za Fakultet u Skoplju premapotpisao je 5 (3,65%) od 137 akta. Njima su propisane ove funkcije: organizacione 2 (1,46%), normativno-pravnih 11 (8,03%), materijalne 2 (1,46%), kadrovskih 5 (3,65%). Kadrovske funkcije delile su se na: postavljenja 1 (0,73%), penzionisanja 1 (0,73%) i 3 (2,19%) unapređenja.

Pronađeno je 3 (2,19%) od 137 akta koja su svrstana u opštu grupu univerziteta, jer se nije moglo do kraja utvrditi na koji od univerziteta ili fakulteta se odnose. Ova tri akta sastojala su se od 2 (1,46%) kojima su propisane kadrovske funkcije unapređenja i akta kojim je propisana ostala funkcija 1 (0,73%).

Na Fakultetu u Subotici premapotpisana su 2 (1,46%) od 137 akta. Funkcije koje su propisane bile su: normativno-pravne 2 (1,46%), kadrovska 1 (0,73%). Propisana kadrovska funkcija bila je unapređenje 1 (0,73%). Ostalih funkcija bila je 1 (0,73%) (videti Tabelu D).

Svetozar Pribičević je najviše akta premapotpisao za nastavno osoblje na univerzitetima, fakultetima i višim školama. Od ukupno 137 akta 126 se odnosilo na nastavno osoblje. Ovih 126 akta mogu se izdvojiti u upravna akta² i akta kojima su dodeljivana odlikovanja. Ako pažnju usmerimo samo na nastavnike, iz međusobnog odnosa ove dve vrste akta moguće je sagledati karakteristike uprave i, uslovno rečeno, politike davanja odlikovanja.

Najviše akta Svetozar Pribičević je premapotpisao profesorima³ 102 (80,95%) od ukupno 126. U ostalim premapotpisanim aktima, znatno manje su bile zastupljene ostale kategorije nastavnog osoblja: asistenata 10 (7,93%), docenata 9 (7,14%), pristava 3 (2,38%). Pojedinačno najmanje akata je premapotpisano prema rektorima i dekanima, po jedan (0,79%), međutim njih bi mogli u krajnjem slučaju da pridružimo profesorima.

Na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu odnos premapotpisanih upravnih akata i akata kojima su dodeljena odlikovanja bio je sledeći. Upravnih akata bilo je ukupno 46 (36,51%), dok je akata kojima su premapotpisana odlikovanja bilo 33 (26,19%). Tako je ministar prosvete Svetozar Pribičević za Sveučilište i više škole u Zagrebu premapotpisao ukupno 79 (62,70%) od ukupno 126 akata.

1) Pod ostalim funkcijama podrazumevana su odlikovanja, nagrade ili neka druga slična mera. Akta kojima je ministar premapotpisao odlikovanja nisu mogla da se obeleže kao akta ni zakonodavne ni upravne ni sudske vlasti.

2) U upravna akta pored akata postavljenja činovnika uračunata su i akta kojima je ministar premapotpisao: unapređenja, penzionisanja, razrešenja, stavljenje činovnika na raspolaganje i ostavke.

3) U kategoriju profesora uračunati su zajedno redovni i vanredni profesori.

Upravnim aktima premapotpisao je unapređenje ovih profesora: Iva Pevaleka, Gustava Šamšalovića, Mihovila Kombola, Borisa Zarnika, Josipa Marića, Stjepana Bakšića, Dragutina Knivalda, Andrije Živkovića, Stjepana Bela, Frana Tućana, Stanka Franka, Srećka Zuglije, Petra Đurića, Eugena Podaubskog, Mila Rajčevića, Marija Kiseljaka, Stjepana Plasaja, Jaroslava Sakara, Ljudevita Jukava, Lovra Bosnića, Frana Zarnika, Filipa Lukasa, Frana Lotke, Humberta Fabrija, Adolfa Sajverta, Andrije Živkovića, Branka Vodnika, pristava Bogdana Šolaje i asistenata: Zore Voneš, Ćirila Komotara i Jovana Novakovića. Ministar prosvete Svetozar Pribičević premapotpisao je 31 (24,60%) akt kojim je unapređeno nastavno osoblje na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu.

Svetozar Pribičević premapotpisao je akta kojima su postavljeni profesori: Vladimir Dvorniković, profesor gimnazije, Edvard Šlajmen, primarni lekar u Ljubljani, Petar Bulat, docent Filozofskog fakulteta u Skoplju, pristav Ljudevit Šplajt, profesor gimnazije, i asistent Joža Gostiš, sekundarni lekar u Ljubljani. Ministar prosvete je premapotpisao 5 (3,97%) akata kojima su postavljeni nastavnici na Univerzitetu i višim školama u Zagrebu.

Docent Petar Bulat prešao je sa Filozofskog fakulteta u Skoplju na Univerzitet u Zagrebu gde je postavljen za profesora na Katedri za etnologiju i etnografiju na Filozofskom fakultetu. Prelazak je bio u vezi sa odlukom ministra prosvete Svetozara Pribičevića o osnivanju Katedre za etnologiju i etnografiju na Filozofskom fakultetu Svaučilišta u Zagrebu. Tako je ministar prosvete Svetozar Pribičević premapotpisao jedan (0,79%) akt kojim je ostvaren prelazak nastavnika sa jedne visokoškolske ustanove na drugu.

U vreme svog mandata ministra prosvete Svetozar Pribičević premapotpisao je akta kojima je penzionisano 7 (5,55%) nastavnika na Sveučilištu i visokim školama u Zagrebu, i to: rektora Ladislava Polića i profesore Alberta Bazalu, Frana Barca, Filipa Lukasa, Vladana Maksimovića, Nikolu Đurića i Miroslav Mikuličića.

Penzionisanje rektora Ladislava Polića i profesora Alberta Bazale i Frana Barca izazvalo je veliku pažnju onovremene javnosti, o čemu svedoči intervju ministara prosvete Svetozara Pribičevića listu *Vreme* od 5. decembra 1924. godine. U javnosti je bilo i mišljenje da je ovo penzionisanje bilo motivisano stranačko-političkim razlozima.¹ Akademska javnost na Beogradskom univerzitetu smatrala je da su ovim penzionisanjem dovedena u pitanje prava nastavnika. Penzionisanje nije bilo učinjeno prema Zakonu o Univerzitetu u Zagrebu – tj. prema zakonu koji ne priznaje autonomiju, već prema Zakonu o činovnicima (čl. 4, 224 i 239) koji je bio opšti zakon i koji je važio i za sve nastavnike visokoškolskih institucija u Kraljevini, a samim tim i za Univerzitet u Beogradu. Ipak, članovi po kojima su profesori Sveučilišta u Zagrebu penzionisani nisu bili iznad propisa na osnovu kojih je postojala autonomija univerziteta. Akademska javnost na Beogradskom univerzitetu otvoreno je strahovala da bi se daljom primenom ove procedure u praksi dovela u pitanje i stalnost položaja nastavnika i na Beogradskom univerzitetu koju su oni imali prema Zakonu i Opštoj uredbi o Univerzitetu u Beogradu.²

U vreme mandata ministra prosvete Svetozara Pribičevića na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu svoje ostavke su dala 3 (3,97%) nastavnika: profesori Janko Šimrak i Franja Šumecki i pristav Vasilj Derkač.

1) Ivo Perić, *Stjepan Radić 1871–1928*, Zagreb, 2003, str. 401–402.

2) *Autonomija Univerziteta i Činovnički zakon: Stručno mišljenje Saveta Pravnoga fakulteta*, Beograd, 1925, str. 10.

Na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu ministar prosvete Svetozar Pribičević premapotpisao je za nastavnike 23 (18,25%) upravna akta i 10 (7,94%) odlikovanja. Tako je ukupno premapotpisao 33 (26,19%) od 126 akta.

Upravnim aktima premapotpisao je unapređenja profesora: Grgura Jakšića, Živana Spasojevića, Tome Živanovića, Milana T. Lukovića, Lazara Stanojevića, Vladana Maksimovića, Siniše Stankovića, Borivoja D. Milojevića, Milana Milankovića i Milana Georgijevića; docenata: Vinka Vitezice, Mihajla S. Radovanovića i Tihomira Radovanovića i asistenata: Vladislava Bogdanovića, Stevana J. Jakovljevića i Jovana Tomića. Na Univerzitetu i višim školama u Beogradu ministar prosvete Svetozar Pribičević unapredio je 16 (12,70%) nastavnika.

Pored toga, postavio je ove nastavnike: profesore Filipa Medića i Nedeljka Divca profesore gimnazija, docenta Milana P. Dražića, inženjera generalne direkcije katastra, i asistenta Simu Milojevića, profesora gimnazije. Tako su premapotpisanim aktima ministra prosvete postavljena ukupno 4 (3,17%) nastavnika.

Ministar prosvete Svetozar Pribičević na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu premapotpisao je penzionisanje dva (1,59%) profesora Andre Stevanovića i Milića Radovanovića. Sa druge strane premapotpisao je ostavku za asistenta Milana Prembra, što predstavlja jedan (0,79%) akt koji se odnosi na nastavnike.

Univerzitetu i višoj školi u Ljubljani ministar prosvete Svetozar Pribičević premapotpisao je 7 (5,55%) od 126 akta, ali nije premapotpisao akta kojima su dodeljivana odlikovanja.

U svojim upravnim aktima unapredio je 5 (3,97%) nastavnika i to profesore: Josipa Ujčića, Matiju Slavića, Aleksandra Stojičevića, Ivana Prijatelja i asistenta Franca Tomanića. Premapotpisao je postavljenje jednog (0,79%) profesora Cirila Žnidaršića, šefa Hidrotehničkog odeljenja u Splitu, a docentu Dušanu Srneću premapotpisao je stanje činovnika na raspolaganju – 1 (0,79%), u vreme trajanja njegovog mandata narodnog poslanika.

Na Fakultetu u Skoplju ministar prosvete Svetozar Pribičević premapotpisao je 5 (3,79%) od 126 akta. Ovih pet akata su bila upravna akta, ministar prosvete Svetozar Pribičević nije premapotpisao akta kojima je dodeljivao odlikovanja na Fakultetu u Skoplju. Premapotpisao je 3 (2,38%) akta kojima su unapređeni profesor Petar Kolendić i docenti: Vojislav Radovanović i Petar S. Jovanović. Takođe, premapotpisao je jedan (0,79%) akt kojim je postavio za profesora Ćiru Truhelku, kustosa i upravnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Penzionisao je profesora Simu Trojanovića, čime je premapotpisao jedan (0,79%) akt penzionisanja.

Fakultetu u Subotici premapotpisao je jedan (0,79%) upravni akt i jedan (0,79%) akt kojim je premapotpisao odlikovanje. Ukupno na Fakultetu u Subotici ministar prosvete Svetozar Pribičević premapotpisao je 2 (1,58%) od 126 akta. Premapotpisanim aktom upravne vlasti unapredio je profesora Jovana Stevanovića (videti Tabelu D 1).

Velja Vukićević kao ministar prosvete Kraljevine SHS

Kao ministar prosvete Velja Vukićević imao je nameru da uvede jedinstven plan i program za osnovne škole od petog do osmog razreda radi izjednačavanja osnovnih škola. Međutim, nije uspeo u nastojanju da ponudi jedan potpun i sveobuhvatan program kulturne i prosvetne politike.¹

1) Gordana Pavlović-Lazarević, „Biografije”, *Ministarstvo prosvete i ministri Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije: 1918–1941*, Beograd, 2000, str. 128; Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji: 1918–1941*, I–III, Beograd, 1997, str. 1/215–216, 223–224.

U vreme kada je bio ministar prosvete od 18. 7. 1925. do 17. 11. 1925. godine Velja Vukićević je premapotpisao sledeća akta koja su se odnosila na univerzitete, fakultete i više škole u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Najpre je premapotpisao Pravila o školovanju državnih pitomaca na strani od 5. septembra 1925. godine koja su važila za sve svršene diplomirane studente univerziteta, fakulteta, viših stručnih i umetničkih škola koji su bili podanici Kraljevine SHS.¹ Potom je premapotpisao Pravila o davanju državne stipendije studentima Univerziteta Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 15. septembra 1925. godine, u kojima je bilo propisano davanje državne stipendije redovnim studentima univerziteta podanicima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Mogućnost da propiše Pravila ministar prosvete imao je prema čl. 25 Zakona o budžetskim dvanaestinama za mesec april, maj, jun i juli 1925. godine. Tako su Pravila imala opšte jugoslovenski karakter, jer su se odnosila na sve Univerzitete i na sve studente koji su bili podanici Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.²

Prema aktu Broj pitomaca na Univerzitetima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca koji je premapotpisan 1. oktobra 1925. na osnovu Pravila o davanju državne stipendije studentima Univerziteta Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca ministar prosvete Velja Vukićević propisao je jedan broj stipendija studentima u školskoj 1925/26. godini. Stipendije studentima su propisivane u skladu sa potrebama države za pojedinim kategorijama činovnika, u prvom redu radilo se o onima za kojima se osećala preka potreba u državnoj službi. Rezultat kvantitativne analize broja propisanih stipendija studentima prikazan je u sledećoj tabeli.

Tabela: Broj državnih stipendija koje je ministar prosvete Velja Vukićević propisao u školskoj 1925/26. pitomcima na univerzitetima Kraljevine SHS na osnovu akta od 1. oktobra 1925. godine, objavljenog u *Službenim novinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* br. 226-VII od 3. oktobra 1925, str. 2–3.

Univerziteti	Beogradu			Zagreb	Ljubljana	ukupno	%
	Subotica	Beograd	Skoplje				
Fakulteti							
Filozofski		82		18		100	
Pravni	30			8	10	48	
Tehnički		12			16	28	11,29%
Medicinski		10		26	5	41	
Poljoprivredni		5				5	2,01%
Gospodarsko-šumarski				10		10	4,03%
Veterinarski				10		10	4,03%
Visoka tehnička škola				6		6	2,42%
ukupno		139		78	31	248	100%
procenti		56,50%		31,45%	12,50%	100%	100%

1) „Pravila o školovanju državnih pitomaca na strani od 5. septembra 1925. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 214, Beograd, 1925, str. 1–2.

2) „Pravila o davanju državne stipendije studentima Univerziteta Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 15. septembra 1925. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 226, Beograd, 1925, str. 1–2; „Zakon o budžetskim dvanaestinama za mesec april, maj, jun i jul 1925. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 72, Beograd, 1925, str. 1–35.

Ministar prosvete Velja Vukićević propisao je ukupno 248 državnih stipendija, u iznosu od 1.000 dinara mesečno, pitomcima na univerzitetima u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Godišnja plata ministra, u to vreme, bila je utvrđena na 96.000 dinara.¹

Na Beogradskom univerzitetu bilo je propisano 139 (56,50%) stipendija od ukupno 248 za sve univerzitete, fakultete i više škole u Kraljevini. Kada izdvojeno razmatramo stipendije propisane studentima Univerziteta u Beogradu, možemo da vidimo da je od 139 stipendija 82 (33,06%), od ukupno 248, propisano za studente Filozofskog fakulteta u Beogradu i Skoplju. Studentima Pravnog fakulteta u Subotici bilo je propisano 30 (12,10%) od ukupno 248 stipendija odobrenih pitomcima na univerzitetima, fakultetima i višim školama u Kraljevini SHS.

Na Sveučilištu u Zagrebu studentima je bilo propisano 78 (31,45%) od ukupno 248 stipendija.

Studentima Univerze u Ljubljani bila je propisana 31 (12,50%) od ukupno 248 stipendija propisanih studentima viših i visokoškolskih institucija u Kraljevini.²

Na osnovu izloženog može da se zaključi da je studentima na Univerzitetu u Beogradu bilo propisano najviše stipendija. Veliki broj stipendija može da se objasni činjenicom da je Univerzitet imao najviše studenata, u proseku oko 50% svih studenata u Kraljevini, i da su većinom dolazili iz siromašnih istočnih i južnih krajeva zemlje. Odnosno, namerom da se u jačoj meri pomognu stipendijama studenti na fakultetima u Subotici i Skoplju. Naime, studentima Pravnog fakulteta u Subotici bilo je propisano 30 (12,10%) stipendija koje su se odnosile na univerzitete u Kraljevini SHS. Na osnovu toga s pravom možemo da pretpostavimo da je u izvesnoj meri sličan trend postojao i prema Filozofskom fakultetu u Skoplju.

Moglo bi se zaključiti da je u izvesnoj meri postojala ravnopravnost u davanju stipendija studentima na univerzitetima u Beogradu i Zagrebu. Naravno ovde mislimo na Beogradski univerzitet bez fakulteta u Subotici i Skoplju.³ Takođe, može da se zaključi da je u školskoj 1925/26. godini Univerza u Ljubljani dobila skoro indentičan broj stipendija kao i Pravni fakultet u Subotici. Ovo može da se objasni činjenicom da su područja sa kojih su studenti u većini studirali na Univerzi u Ljubljani bila približno iste veličine kao područja sa kojih su studenti većinom odlazili na Pravni fakultet u Subotici.

Izvesno je da bi jedan tok istraživanja valjalo usmeriti ka pronalaženju celovitijeg i preciznijeg odgovora na pitanje o propisivanju stipendija studentima i profesorima na univerzitetima u Kraljevini SHS (Jugoslaviji) za studije ili usavršavanja u zemlji i inostranstvu.

1) Slobodan Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1924, str. 359.

2) „Broj pitomaca na na Univerzitetima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 226, Beograd, 1925, str. 2–3.

3) Uporediti: Bosiljka Janjatović, „Karadorđevićevska centralizacija i položaj Hrvatske u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS”, *Časopis za savremenu povjest*, 1/1995, Zagreb, str. 55–76; Bosiljka Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj 1918–1935*, Zagreb, 2002, str. 55. Autorica tvrdi da je postojala neravnopravnost između nastavnika i studenata iz Srbije i Hrvatske. Odnosno da su nastavnici i studenti iz Srbije „bili u prednosti pri dobivanju novčanih potpora ili stipendija za studije ili usavršavanje u inozemstvu”. Takođe se tvrdi da je to trajalo čitavu prvu deceniju života Kraljevine SHS i da se nastavilo do njene propasti.

Ostala akta premapotpisao je ministar vera Miloš Trifunović kao zastupnik ministra prosvete. To su bila akta: Izmena u Opštoj uredbi Univerziteta od 16. novembra 1925¹ i Izmene u Uredbi Tehničkog fakulteta Univerziteta u Beogradu od 16. novembra 1925.²

Ministar prosvete Velja Vukićević premapotpisao je 43 akta koja su se odnosila na univerzitete, fakultete i više škole u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Najviše akata premapotpisao je za Sveučilište i više škole u Zagrebu 17 (39,53%) od 43. Aktima su propisane ove funkcije: organizaciona 1 (2,33%), normativno-pravnih 37 (86,04%), materijalna 1 (2,33%), kadrovskih 17 (39,53%). Kadrovske funkcije delile su se na: postavljena 8 (18,60%), penzionisanja 1 (2,33%), ostavka 1 (2,33%) i unapređenja 7 (16,28%). Ostalih funkcija nije bilo.

Univerzitetu i višoj školi u Beogradu premapotpisano je 15 (34,88%) od 43 akta. Akta su propisivala sledeće funkcije: organizacione 2 (4,65%), normativno-pravnih 35 (81,40%), materijalne 3 (6,98%), kadrovskih 15 (34,88%). Kadrovske funkcije obuhvatale su: postavljena 4 (9,30%), penzionisanje 1 (2,33%), unapređenja 10 (23,26%). Ostalih funkcija nije bilo.

Na Univerzu u Ljubljani odnosilo se 7 (16,28%) od 43 akta. U njima su bile propisane sledeće funkcije: normativno-pravnih 19 (44,19%), kadrovskih 7 (16,28%). Kadrovske funkcije obuhvatale su: postavljena 2 (4,65%) i unapređenja 5 (11,63%). Ostalih funkcija nije bilo.

Za Fakultet u Skoplju bila su propisana 2 (4,65%) od 43 akta. Aktima su propisane sledeće funkcije: normativno-pravne 4 (9,30%) i kadrovske 2 (4,65%). Kadrovske funkcije bile su 2 (4,65%) unapređenja. Ostalih funkcija nije bilo.

Fakultetu u Subotici premapotpisan je jedan (2,33%) od 43 akta. Njim su bile propisane 2 (4,65%) normativno-pravne i kadrovska funkcija postavljena 1 (2,33%). Ostalih funkcija nije bilo.

Pronađen je jedan (2,33%) od 43 akta, koji se odnosio na univerzitet uopšte. U njemu nije bilo precizirano o kom univerzitetu je reč. Ovim aktom bilo je propisano odlikovanje. Prema tome svrstan je u ostale funkcije (videti Tabelu E).

Velja Vukićević je najviše akta premapotpisao za nastavno osoblje na univerzitetima, fakultetima i višim školama od ukupno 43 akta 41 se odnosio na nastavno osoblje. Ova akta kojima je obuhvaćeno nastavno osoblje isključivo su upravna akta. Pronađen je jedan akt kojim je dodeljeno odlikovanje, međutim nije bilo moguće utvrditi tačno kojoj osobi i sa koje visokoškolske ustanove je dodeljeno. Shodno tome pažnju možemo da usmerimo samo na upravna akta.

Najveći broj upravnih akata ministar prosvete Velja Vukićević premapotpisao je za profesore na univerzitetima, fakultetima i visokim školama u Kraljevini – 28 (68,29%) od 41. Na drugom mestu po broju premapotpisanih upravnih akata nalazili su se asistenti sa 6 (14,63%), za njima docenti sa 5 (12,20%), a najmanje akata odnosilo se na pristave, svega 2 (4,88%).

Na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu ministar prosvete Velja Vukićević premapotpisao je ukupno 16 (39,02%) od 41 akta. U premapotpisanim upravnim aktima ministar prosvete Velja Vukićević unapredio je sledeće profesore: Aleksandra Ugrenovića, Ivana Ritiga, Franju Dursta, Julijana Jelenića, Kostu Georgevića i sledeće pristave: Ranka

1) „Izmjena u opštoj uredbi Univerziteta od 16. novembra 1925. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 280, Beograd, 1925, str. 1.

2) „Izmene u uredbi Tehničkog fakulteta Univerziteta u Beogradu od 16. novembra 1925. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 280, Beograd, 1925, str. 1.

Kuševića i Vladimira Pliverića. U vreme svog mandata Velja Vukićević je unapredio 7 (17,07%) nastavnika na Sveučilištu i visokim školama u Zagrebu.

Premapotpisujući upravna akta ministar prosvete Velja Vukićević postavio je ove profesore: Frana Smetanku, kontraktualnog redovnog profesora, Janka Šimraka, kanonika eparhije križevačke, Leonida Franića, direktora Državnih železnica u penziji, Milka Kosa, docenta na Beogradskom univerzitetu, Vojislava Radovanovića, docenta Filozofskog fakulteta u Skoplju, Nikolu Majnarića, profesora gimnazije; i sledeće kandidate za asistente: Stjepana Šimunića, ispitnog srednjoškolskog namesnog učitelja, i Matiju Krajčinić, nastavnika građanske škole. Premapotpisao je i postavljena za 8 (19,51%) nastavnika na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu.

U toku mandata ministra prosvete Velje Vukićevića na Sveučilište i više škole u Zagrebu sa drugih visokoškolskih institucija u Kraljevini prešla su 2 (4,88%) nastavnika. Vanredni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zagrebu Milko Kos pre postavljenja na tu dužnost bio je docent na Beogradskom univerzitetu, a vanredni profesor Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu Vojislav Radovanović pre postavljenja bio je docent Filozofskog fakulteta u Skoplju.

Ministar prosvete Velja Vukićević premapotpisao je jednu (2,44%) ostvaku asistenta Srečka Šilovića.

Univerzitetu i višoj školi u Beogradu ministar prosvete Velja Vukićević premapotpisao je 15 (36,59%) od 41 akta. U premapotpisanim aktima ministar prosvete Velja Vukićević unapredio je sledeće profesore: Kirila Savića, Lazara Markovića, Vasilja Popovića, Ivana Arnovljevića, Đorđa Mijovića, Borivoja K. Radenkovića; zatim docente: Balduina Sariju, Irineja Đorđevića, Vićentija Rakića; i asistenta Aleksandra Gavrilovića. Unapredio je 10 (24,39%) nastavnika na Univerzitetu i visokoj školi u Beogradu.

Ministar Velja Vukićević premapotpisao je akta kojima su postavljeni profesor Aleksandar I. Stebut, kontraktualni redovni profesor, docent Milorad Vanlić, profesor u gimnaziji, i asistenti: Miloje Milojević, učitelj veština u gimnaziji, i Milivoj Sarvan, lekar u aleksinačkom srezu. U vreme svog mandata ministra prosvete Velja Vukićević postavio je 4 (9,76%) nastavnika na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu.

Premapotpisao je jedan (2,44%) akt kojim je penzionisan profesor Stevan Marković.

Univerzi u Ljubljani ministar prosvete Velja Vukićević premapotpisao je 7 (17,08%) od 41 akta. Premapotpisanim upravnim aktima unapredio je profesore: Franca Griveca, Đorđa Tasića, Janeza Plečnika, Janeza Zorea i docenta Frana Bradača. Ministar prosvete Velja Vukićević dodelio je unapređenja za 5 (12,20%) nastavnika na Univerzi u Ljubljani.

Ministar prosvete Velja Vukićević premapotpisao je postavljena za profesore: Janka Poleca, nadzornika pri Direkciji državnih železnica, i Viktora Gostiša, rudarskog inženjera u Sarajevu. U toku njegovog mandata na Univerzi u Ljubljani premapotpisano je postavljenje 2 (4,88%) nastavnika.

Na Filozofskom fakultetu u Skoplju ministar prosvete Velja Vukićević doneo je 2 (4,88%) akta kojima su unapređeni profesori: Petar S. Jovanović i (Ur)oš Matasović.

Na Pravnom fakultetu u Subotici ministar prosvete je premapotpisao jedan (2,44%) postavljena profesora Mirka Kosića. Redovni profesor političke ekonomije Mirko Kosić pre postavljenja na Pravnom fakultetu u Subotici bio je vanredni profesor Univerze u Ljubljani. Ovaj upravni akt ministra prosvete Velje Vukićevića ujedno označava i prelazak nastavnika sa jedne visokoškolske institucije na drugu (videti Tabelu E 1).

Stjepan Radić kao ministar prosvete Kraljevine SHS

U Ministarstvo prosvete stupio je sa najavom depolitizacije Ministarstva, govorio je da stranke, vlada, država ne smeju da koriste omladinu u svoje političke svrhe. Sa druge strane otvoreno je pretio prosvetnim radnicima da je jedini program koji treba da sprovede ne prosvetni program već program radikalno-radićevskog sporazuma i da će biti smenjeni oni koji tako ne budu postupali. Ovakvi istupi značili su samo jedno – potpuno ograničavanje prosvetnog rada i redukciju prosvetne funkcije na njenu dnevnopolitičku, stranačku dimenziju. Više nego bilo koji drugi ministar prosvete pristupao je prosvetnom radu sa tendencijom da kroz njega ostvari političku korist.¹ Svoju dužnost da se kao ministar prosvete upoznaje sa prosvetnim prilikama i delovanjem prosvetnih institucija na terenu koristio je i za održavanje stranačkih skupova i političkih promocija za pristalice HSS-a. Ovakve prilike najviše je koristio da bi detaljno izlagao osnovne političkog programa HSS-a, najviše po Hrvatskoj, Bačkoj, Bosni i Hercegovini.²

Pored materijalnih i problema sa nastavnim planovima i programima, na početku svog mandata kritikovao je i kadrovsku politiku Ministarstva prosvete: premeštanje učitelja i profesora iz Hrvatske u Srbiju, nezaposlenost i naročito protekciju na stranačkoj osnovi kod zapošljavanja.³ U toku svog mandata mnogim članovima svoje široke porodice našao je posao, zbog čega je optuživan za korupciju.⁴

Pokušao je da umesto postojećeg školskog programa, koji je uglavnom bio zasnovan na školskim programima Kraljevine Srbije, reaktivira programe iz doba Austro-Ugarske. Ovi su programi bili izrađeni u Odjelu za bogoštovlje i nastavu hrvatske banske vlade, a prihvatio ih je Sabor Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, jer je tada u prosvetnim pitanjima vlada imala autonomiju.⁵ U suštini pokazalo se da Radić nije imao jasan prosvetni program, sem onog Hrvatske seljačke stranke iz 1905. godine, razrađenog u nacrtu Ustava Neutralne seljačke republike Hrvatske iz marta 1921. godine, koji je u najvećem bio neprimenjiv na celom jugoslovenskom prostoru. Izjavljivao je da je potrebno podići narodne škole i povesti borbu s kulturnom i prosvetnom zaostalošću. U cilju iskorenjivanja nepismenosti zakonskim merama je podsticao otvaranje kurseva za nepismene u trajanju od četiri meseca kako bi se u četvoromesečnom periodu tokom zimskih meseci opismenila 1/3 nepismenih, što je bilo nerealno.⁶

U periodu u kojem je Stjepan Radić bio ministar prosvete, bilo je i nekoliko diskusija poslanika u Narodnoj skupštini koje su se odnosile na njegov rad i politiku u Ministarstvu prosvete. Integralci su mu zamerali nastojanje da svojom prosvetnom politikom uguši narodno jedinstvo i nacionalnu školu, a time i jedinstvo države. Sa druge strane, Radiću su

1) Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, I–III, Beograd, 1996, str. I/221–222.

2) Ivo Perić, *Stjepan Radić 1871–1928*, Zagreb, 2003, str. 398–401.

3) Ivo Perić, *Stjepan Radić: 1871–1928*, Zagreb 2003, str. 398.

4) Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I–II, Zagreb, 1961, str. I/483.

5) Branka Boban, „Stjepan Radić o odgoju i naobrazbi“ *Radovi ZHP*, 34–35–36/2001–2004, Zagreb, str. 135–156.

6) Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, I–III, Beograd, 1996, str. I/221–223.

zamerke stizale i od federalista koji su mu zamerali što je preko škole provlačio političke tendencije i što u praksi nije sprovodio svoje ideje o školi koja bi u sebi imala duh sela.¹

Delovanje Stjepana Radića na čelu Ministarstva prosvete izazvalo je žestoke reakcije Glavne uprave Profesorskog društva, koja je 9. februara 1926. godine o tome uputila Memorandum predsedniku Ministarskog saveta i Narodnoj skupštini. U njemu je Glavna uprava podigla glas u ime očuvanja ideje narodnog jedinstva i da bi izrazila najoštriji protest protiv nezakonitog, nenacionalnog i razornog rada ministra prosvete Stjepana Radića. U ministar tekstu Memoranduma tražila se zaštita javnosti za ideju narodnog jedinstva, jer je po mišljenju sastavljača Memoranduma Radić težio razbijanju ove ideje i protivio se izvođenju nastave u duhu jedinstva. Sprečavao je izjednačavanje školskih propisa, školske terminologije i opštih školskih postupaka. Svesno je vređao Srbe, ponižavao Slovence i progonio one Hrvate koji sebe nisu odvajali od Srba. Glavna uprava Profesorskog društva založila se za očuvanje i jačanje ideje narodnog jedinstva škole kao ustanove, i nastavnika i učenika unoj.²

Ministar prosvete Stjepan Radić u vreme svog mandata od 17. 11. 1925. do 15. 4. 1926. godine premapotpisao je jedan broj akata koja su se odnosila na institucije višeg i višokog školstva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Prema čl. 11. Zakona o budžetskim dvanaestinama za mesec decembar 1925. godine i januar, februar i mart 1926. godine ministar prosvete Stjepan Radić imao je ovlašćenje da Visoku školu za trgovinu i promet u Zagrebu pretvori u Ekonomsko-komercionalnu visoku školu sa rangom univerzitetskog fakulteta, i da je proširi na četiri godine. Ministar prosvete bio je ovlašćen da na predlog profesorskog kolegija škole i po odobrenju Ministarskog saveta odredi sve potrebno do posebnog zakonskog uređenja za Visoku školu. Član 11 donet je saglasno čl. 24 Zakona o budžetskim dvanaestinama za mesece: avgust, septembar, oktobar i novembar 1925. godine na osnovu koga je ministar prosvete imao ovlašćenje da u Beogradu otvori Veliku trgovinsku školu (Akademiju trgovine).³

Shodno ovim ovlašćenjima ministar prosvete Stjepan Radić premapotpisao je 23. decembra 1925. godine Uredbu o izmenama i dopunama §§ 1–12, 14, 16–27, 29–33, zakonske uredbe od 17. juna 1920. Uredba se odnosi na pretvaranje Visoke škole za trgovinu i promet u Zagrebu u Ekonomsko-komercijalnu visoku školu sa rangom univerzitetskog fakulteta.⁴ Akt Prelazne odredbe - Visoka škola za trgovinu i promet u Zagrebu premapotpisan je 31. decembra 1925. Prelazne odredbe za Komercijalnu visoku školu u Zagrebu izdate su na osnovu člana 11 Zakona o proračunskim dvanaestinama za decembar 1925. do marta 1926. godine i provedbene uredbe k tome zakonu od 23. XII 1925. godine.⁵ Naredba Ministra prosvete Kraljevine Srba, Hrvat i Slovenaca br. 7478/1 od 24.

1) Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, I–III, Beograd, 1996, str. 1/221–223.

2) „Memorandum Glavne uprave Profesorskog društva, podnesen predsedniku Ministarskog saveta i predsedniku Narodne skupštine”, *Glasnik profesorskog društva*, citirano prema: Vladeta Tešić, „Ministarstvo prosvete”, *Ministarstvo prosvete i ministri Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije: 1918–1941*, Beograd, 2000, str. 69–70.

3) „Zakon o budžetskim dvanaestinama za mesece avgust, septembar, oktobar i novembar 1925. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 173, Beograd, 1925, str. 1 – 26; „Zakon o budžetskim dvanaestinama za mesece decembar 1925. godine i januar, februar i mart 1926. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 276, Beograd, 1925, str. 1 – 24.

4) „Uredba o izmenama i dopunama §§ 1–12, 14, 16–27, 29–33, zakonske uredbe od 17. juna 1920. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VIII, 25, Beograd, 1926, str. 1 – 3.

5) „Prelazne odredbe – Visoka škola za trgovinu i promet u Zagrebu”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VIII, 25, Beograd, 1926, str. 4.

siječnja 1926. godine, kojom se izdaju ispitni propisi za Ekonomsko-komercijalnu školu u Zagrebu, premapotpisana je u smislu čl. 30 Uredbe od 23. decembra 1925. o ustrojstvu Ekonomsko-komercijalne škole u Zagrebu i na predlog profesorskog saveta iste škole. Ministar prosvete izdao je propise o održavanju pojedinačnih ispita, predispita i diplomskih ispita u ovoj školi.¹ Naredba Ministra prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca br. 7479/1 od 24. siječnja 1924. godine, kojom se izdaje propis za polučenje doktorata ekonomsko-komercijalne znanosti u Ekonomsko-Komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu je propis koji određuje način za sticanje doktorata iz ekonomsko-komercijalnih nauka na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu.² Naredba Ministra prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca br. 7480/1 od 24. siječnja 1926. godine, kojom se izdaju propisi za nostrifikaciju doktorata ekonomsko-komercijalnih znanosti stranih visokih škola je propis koji reguliše uslove pod kojima je bila omogućena nostrifikacija doktorata na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu onim kandidatima koji su doktorirali na stranim visokim školama iz ekonomsko-komercijalnih nauka.³ Naredbu Ministra prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca Pbr. 7481/1 od 24. siječnja 1926. godine, kojom se izdaje propis o habilitaciji privatnih docenata, njihovom položaju, njihovim dužnostima i pravima u Ekonomsko-Komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu propisao je ministar prosvete Stjepan Radić na predlog prosvetnog saveta škole.⁴

Odluka o osnovanju Geografskog zavoda na Ekonomsko-Komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu. – Statut, premapotpisana je 12. februara 1926. Odluka o osnivanju Geografskog zavoda na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu i propisivanju statuta doneta je na osnovu predloga profesorskog saveta škole, u smislu čl. 14 Uredbe od 23. decembra 1925. godine.⁵

Pored premapotpisivanja akta za uređenje Ekonomsko – komercionalne visoke škole ministar prosvete Stjepan Radić premapotpisao je još tri akta visokoškolskim institucijama. Odluku upućenu velikom županu za Prosvetno odeljenje u Zagrebu – Br. 8351/III od 26. januara 1926. godine za Višu pedagoška škola u Zagrebu – otvaranje vježbaonice. Odlukom je otvorena vežbaonica uz Višu pedagošku školu u Zagrebu, čime je nastavljeno sa stvaranjem zakonskih preduslova za razvijanja ove više škole. Odluka je nadovezana na Naredbu Pokrajinske uprave, Odeljenja za prosvetu i vere, od 22. aprila 1922. br. 9434, kojom je ova ustanova osnovana.⁶ Odluka – P. Br. 15673/25 od 13. februara 1926. godine

1) „Naredba Ministra prosvete Kraljevine Srba, Hrvat i Slovenaca br. 7478/1 od 24. siječnja 1926. godine, kojom se izdaju ispitni propisi za Ekonomsko – komercijalnu školu u Zagrebu”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VIII, 43, Beograd, 1926, str. 1 – 4.

2) „Naredba Ministra prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca br. 7479/1 od 24. siječnja 1924. godine, kojom se izdaje propis za polučenje doktorata ekonomsko-komercijalne znanosti u Ekonomsko-Komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VIII, 43, Beograd, 1926, str. 6 – 8.

3) „Naredba Ministra prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca br. 7480/1 od 24. siječnja 1926. godine, kojom se izdaju propisi za nostrifikaciju doktorata ekonomsko-komercijalnih znanosti stranih visokih škola”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VIII, 51, Beograd, 1926, str. 1.

4) „Naredba Ministra prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca Pbr. 7481/1 od 24. siječnja 1926. godine, kojom se izdaje propis o habilitaciji privatnih docenata, njihovom položaju, njihovim dužnostima i pravima u Ekonomsko-Komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VIII, 43, Beograd, 1926, str. 4–6.

5) „Odluka o osnovanju Geografskog zavoda na Ekonomsko-Komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu. – Statut”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VIII, 49, Beograd, 1926, str. 1.

6) „Odluka - Velikom županu za Prosvetno odeljenje u Zagrebu – Br. 8351/III od 26. januara 1926. godine za Višu pedagoška škola u Zagrebu - otvaranje vježbaonice”, *Prosvetni glasnik*: Službeni organ Ministarstva prosvete Kraljevine SHS, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 73–74.

– Osnivanje seminara na Filozofskom fakultetu u Skoplju, koja je propisivala osnivanje novih seminara na ovom fakultetu, doneta je na osnovu zaključaka Saveta fakulteta, a na osnovu čl. 3 Uredbe Filozofskog fakulteta u Skoplju.¹ Poslednji od akta bila je Odluka – Br. 4811/I od 17. februara 1926. godine – Polaganje teoretskih ispita II rigoroza pri Medicinskom fakultetu u Zagrebu. Doneta je na predlog Rektorata Sveučilišta u Zagrebu Br. 107 od 13. januara 1926. godine, a na osnovu zaključka profesorskog zbora Medicinskog fakulteta na sednici od 9. januara 1926. godine.²

Ministar prosvete Stjepan Radić premapotpisao je 85 akta za univerzitete, fakultete i više škole u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Najviše akta je bilo premapotpisano za Sveučilište i više škole u Zagrebu 50 (60,24%) od 85 akta. Akta su propisivala sledeće funkcije: organizacionih 10 (11,76%), normativno-pravnih 59 (69,41%), materijalnih 9 (10,59%), kadrovskih 27 (31,76%). Kadrovske funkcije delile su se na: postavljenja 9 (10,59%), penzionisanja 10 (11,76%), unapređenja 7 (8,24%) i ostavku 1 (1,18%). Ostalih funkcija bilo je propisano 23 (27,06%).

Univerzitetu i višoj školi u Beogradu ministar prosvete Stjepan Radić premapotpisao je 25 (29,41%) od 85 akta koliko je ukupno premapotpisao. U ovim aktima propisane su sledeće funkcije: organizacione 2 (2,35%), normativno-pravnih 50 (60,24%), materijalnih 5 (5,88%) i kadrovskih 25 (29,41%). Kadrovske funkcije obuhvatale su postavljenja 13 (15,29%), penzionisanja 1 (1,18%), unapređenja 11 (12,94%). Ostalih funkcija nije bilo.

Univerzi u Ljubljani ministar prosvete Stjepan Radić premapotpisao je 6 (7,06%) od 85 akta. Funkcije koje su propisane u ovim aktima bile su: normativno-pravnih 12 (14,12%) i kadrovskih 6 (7,06%). Kadrovske funkcije delile su se na: postavljenja 5 (5,88%) i unapređenje 1 (1,18%). Ostalih funkcija nije bilo.

Ministar prosvete Stjepan Radić za Fakultet u Subotici premapotpisao je 2 (2,35%) od 85 akta. Funkcije koje su se njima propisivale bile su: normativno-pravne 4 (4,71%) i kadrovske 2 (2,35%). Kadrovske funkcije odnosile su se na postavljenja – 2 (2,35%). Ostale funkcije nisu bile propisane.

Fakultetu u Skoplju ministar prosvete Stjepan Radić premapotpisao je jedan (1,18%) akt. Akt je sadržao sledeće funkcije: organizacionu 1 (1,18%), normativno-pravnu 1 (1,18%), kadrovsku 1 (1,18%). Kadrovska funkcija bila je ostavka – 1 (1,18%). Ostale funkcije nisu bile propisane.

U ukupnom broju od 85 akata koja je ministar prosvete Stjepan Radić premapotpisao za univerzitete, fakultete i više škole u Kraljevini pronađen je jedan (1,18%) akt kojim je premapotpisana ostala funkcija. U ovom aktu nije bilo navedeno na koju se od visokoškolskih ustanova odnosi i zato je razvrstan u opštu kategoriju univerziteta (videti Tabelu F).

Stjepan Radić je najviše akata premapotpisao za nastavno osoblje na univerzitetima, fakultetima i višim školama: od ukupno 85 akata 83 se odnosilo na nastavno osoblje. Akta se mogu podeliti na upravna i akta kojima su dodeljivana odlikovanja.

Od ukupno 83 akta koja su se odnosila na nastavno osoblje Stjepan Radić je najviše premapotpisao za profesore univerziteta, fakulteta i viših škola, ukupno 45 (54,22%), na

1) „Odluku – P. Br. 15673/25 od 13. februara 1926. godine – Osnivanje seminara na Filozofskom fakultetu u Skoplju”, *Prosvetni glasnik*: Službeni organ Ministarstva prosvete Kraljevine SHS, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 70–71.

2) „Odluka – Br. 4811/I od 17. februara 1926. godine – Polaganje teoretskih ispita II rigoroza pri Medicinskom fakultetu u Zagrebu”, *Prosvetni glasnik*: Službeni organ Ministarstva prosvete Kraljevine SHS, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 69.

drugom mestu nalazili su se asistenti sa ukupno 28 (33,73%), za njima su bili docenti sa 9 (10,84%), a najmanje dokumenata odnosilo se na pristave, samo jedan (1,20%).

Njaviše upravnih akata i odlikovanja ministar prosvete Stjepan Radić premapotpisao je za Sveučilište i visoke škole u Zagrebu. Upravnih akata bilo je ukupno 27 (32,53%), dok je premapotpisanih odlikovanja bilo 23 (27,71%). Dakle, za Univerzitet i visoke škole u Zagrebu premapotpisao je ukupno 50 (60,24%) od 83 akta.

U premapotpisanim upravnim aktima ministar prosvete Stjepan Radić unapredio je profesore: Antuna Vrgoča i Stjepana Matičevića, zatim sledeće asistente: Stevana Stojanica, Zdravka Arnolda, Vladimira Sajferta, Stevana Ilića i Stepana Horvatića. Ministar prosvete Stjepan Radić unapredio je 7 (8,43%) nastavnika na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu.

Stjepan Radić je postavio sledeće kandidate za profesore: Filipa Lukasa, profesora u penziji, Frana Barca, profesora u penziji, Miroslava Mikuličića, profesora u penziji, Sigmunda Čajkovaca, ravnatelja učiteljskih škola na raspolaganju koji je u vreme postavljenja bio na radu u Ministarstvu prosvete, i Mihaila Nikitića – Lapinskog, kontraktualnog profesora. U upravnim aktima Stjepan Radić je premapotpisao postavljenje za sledeće asistente: Mladena Deželića, suplenta gimnazije, Milivoja Čopordu i Otona Kestera, diplomirane veterinare, i Julku Grubić, lekara. U toku svog mandata postavio je 9 (10,84%) nastavnika na Sveučilištu i visokim školama u Zagrebu.

Pored toga, penzionisao je devet profesora: Ferdu Koha, Milana Preloga, Artura Šnajdera, Branka Vodnika, Petra Bulata, Vladimira Dvornikovića, Marina Kiseljaka, Grgu Novaka, Vojislava Radovanovića. Milan Prelog je u vreme penzionisanja bio dekan tako da je bio razrešen i te dužnosti. Ovaj potez izazvao je oštro negodovanje i u štampi i javnosti pisalo se i govorilo da su penzionisanja bila motivisana stranačko-političkim razlozima. Rektor Zagrebačkog univerziteta Drago Perović protestovao je u Beogradu protiv ove odluke ministra prosvete Stjepana Radića. Osim njega svoj protest glasno su izrekli i drugi profesori Sveučilišta. Oni su u svom zajedničkom protestu isticali da je podsticaj za penzionisanje devet profesora Zagrebačkog sveučilišta dao Gavro Manojlović, predsednik udruženja visokoškolskih nastavnika u Zagrebu, koji ih je po prisilnom penzionisanju isključio i iz tog udruženja.¹ Pored ovih Stjepan Radić je premapotpisao akt za penzionisanje profesora Jure Turića. Tako je u vreme svog mandata ministara prosvete premapotpisao 10 (12,05%) penzionisanja na Sveučilištu i visokim školama u Zagrebu.

Pristav Milivoj Varga dao je ostavku – 1 (1,20%).

Univerzitetu i višoj školi u Beogradu ministar prosvete Stjepan Radić premapotpisao je ukupno 24 (28,1%) od ukupno 83 akta. Premapotpisana su samo upravna akta, dok nije bio premapotpisan nijedan akt odlikovanja.

Upravnim aktima ministar prosvete Stjepan Radić premapotpisao je unapređenja za ove nastavnike na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu profesorima: Pavlu Riškovu, Georgiju Piu-Uljskom, Dimitriju Konjevu, Mihailu Iliću, docentima: Tihomiru Radovanoviću, Dušanu Popoviću, Mihailu Gradojeviću, Milanu Žujoviću i asistentima: Bogdanu Kosanoviću, Robertu Peičiću, Bogiću Kneževiću. Unapređeno je 11 (13,25%) nastavnika.

Na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu ministar prosvete Stjepan Radić postavio je sledeće kandidate za docente: Aleksandra Jovanovića, činovnika u Ministarstvu inostranih dela, Jovana Lovčevića, činovnika u Ministarstvu finansija, Pavla Miljanića inženjera i za asistente: Velibora Mitrovića i Milana Vrečka, inženjere, Milovana Danića, lekara, Jo-

1) Ivo Perić, *Stjepan Radić 1871–1928*, Zagreb, 2003, str. 401–402.

vana Živkovića, Milana Fotića, Bogdan Nestorović, Miodrag Marinković, Ivana Pajića, Nikolu Obradovića, Dimitrija Savića.¹ Postavljeno je 13 (15,66%) nastavnika.

Za Univerzu i višu školu u Ljubljani ministar prosvete Stjepan Radić premapotpisao je 6 (7,22%) od 83 akta. To su bila samo upravna akta, a nije bilo premapotpisano nijedno odlikovanje. Premapotpisao je jedno (1,20%) unapređenje za docenta Iliju Košira. Sledećim kandidatima premapotpisao je postavljenje za asistente: Rihardu Klemenu i Stojanu Globočniku, diplomiranim inženjerima, Janezu Žurgi, Jožefu Lahu i Josipu Crnjači.² Postavio je 5 (6,02%) asistenata.

Na Fakultetu u Subotici ministar prosvete Stjepan Radić premapotpisao je 2 (2,40%) od 83 akta. I tu su bila u pitanju samo upravna akta i nijedno odlikovanje. Ovim upravnim aktima ministar prosvete Stjepan Radić premapotpisao je postavljenje profesora Grigorija Demčenka i docenta Radovana Popovića.³

Na Fakultetu u Skoplju ministar prosvete Stjepan Radić premapotpisao je jedan (1,20%) upravni akt, kojim je uvažena ostavka asistenta Dimitrija Kirilovića. Na Fakultetu u Skoplju ministar prosvete Stjepan Radić nije premapotpisao nijedno odlikovanje.

Postavljenja nastavnog osoblja prelaskom sa jednog univerziteta, fakulteta i više škole na drugi u Kraljevini nije bilo u vreme trajanja mandata ministra prosvete Stjepana Radića (videti Tabelu F 1).

Delatnost ministra prosvete bila je propisana na osnovu Vidovdanskog ustava i svih zakonskih akta kojima je bila regulisana oblast Ministarstva prosvete u državnoj upravi. Na osnovu njih su bile propisane funkcije ministra prosvete u oblasti prosvete, nauke, kulture i dr. Uredbom od 3. septembra 1919. godine o uređenju Ministarstva prosvete određene su i definisane administrativne nadležnosti ministra prosvete u njegovim područjima delovanja. Oblast delatnosti ministra prosvete obuhvatala je upravnu vlast nad činovnicima. Zakon o činovnicima i ostalim državnim službenicima građanskog reda i Uredba o razvrstavanju i raspoređivanju činovnika i ostalih državnih službenika građanskog reda određivale su pojam činovnika u državnoj upravi. Međutim u slučaju profesora Univerziteta njihova stalnost i njihov činovnički položaj bili su određeni na osnovu Zakona o univerzitetu i Opšte uredbe univerziteta, kojima je u osnovi bila i zagarantovana autonomija univerziteta. Pošto je Zakon o univerzitetu bio specijalnog karaktera, on nije mogao da se smatra ukinutim na osnovu opštih propisa Zakona o činovnicima.

Vremenski period između školske 1919/20. i 1923/24. godine označavao je početak organizovanja i funkcionisanja visokoškolskih institucija u Kraljevini, u toku kojeg je najveća razlika u odnosu i učešću broja nastavnika postojala između Univerze u Ljubljani, gde je učešće opalo za 5,54%, i Univerziteta u Beogradu gde se povećalo za 5,16%. Univerzitet u Beogradu bio je jedan od dva koja su postojala u vreme stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, dok je Univerza u Ljubljani osnovana u Kraljevini. Sa druge strane, u periodu od 1923/24. do 1925/26. uvećanje broja nastavnog osoblja ukazivalo je na zanemarljivo mali razvoj univerziteta, fakulteta i viših škola od 0,12% do 0,61%, od-

1) U aktima kojima je premapotpisano postavljenje za asistente: Jovana Živkovića, Milana Fotića, Bogdan Nestorović, Miodrag Marinković, Ivan Pajić, Nikola Obradović, Dimitrija Savić nije precizirano njihovo pređašnje zvanje ili mesto na kojem su do postavljenja radili.

2) U aktima kojima je premapotpisano postavljenje za asistente: Janeza Žurgu, Jožefa Laha i Josipa Crnjača nije precizirano njihovo pređašnje zvanje ili mesto na kojem su do postavljenja radili.

3) U aktima kojima je premapotpisano postavljenje profesora Grigorija Demčenka i docenta Radovana Popovića na fakultetu u Subotici nije bio naznačen njihov status pre postavljenja.

nosno u slučaju Univerziteta u Beogradu na pad od 1,21%. Na Sveučilištu u Zagrebu je, u ovom vremenu, radilo najviše nastavnika između 47,97% i 44,74%.

Uvećanje broja studenata u periodu od 1923/24. do 1925/26. imali su Sveučilište i više škole u Zagrebu 3,62% i Univerzitet u Beogradu 0,36%. Na ostalim univerzitetima i fakultetima zabeležen je pad broja studenata. Pojedinačno, bez fakulteta u Subotici i Skoplju, Univerzitet u Beogradu školovao je najveći broj studenata u Kraljevini SHS između 48,68% i 49,04%.

Na univerzitetima, fakultetima i višim školama u Kraljevini najviše je finansirana partija (290) „Dodaci na skupoću”, u okviru vanrednih rashoda sa 26.363.400 dinara (31,60%) sredstava namenjenih visokom i višem školstvu. Prema univerzitetima sredstva iz ove partije raspodeljena su: Univerzitetu u Beogradu sa fakultetima u Subotici i Skoplju ukupno 12.596.000 dinara (15,10%), Sveučilištu u Zagrebu 10.030.000 dinara (12,03%), Univerzi u Ljubljani 3.737.400 (4,47%). Na drugom mestu finansirana je partija (291) „Podizanje novih zgrada, adaptacija i uređenje zavoda”, u okviru vanrednih rashoda sa 20.469.750 dinara (24,60%) i to na Univerzitetu u Beogradu (bez fakulteta u Subotici i Skoplju) sa 10.000.000 dinara (12%), na Sveučilištu u Zagrebu 9.934.750 dinara (11,92%) i Univerzi u Ljubljani 535.000 (0,64%). Na trećem mestu finansirana je partija (289) „Potrebe teoretske i praktične obuke”, u okviru materijalnih rashoda sa 18.649.000 dinara (22,40%) i to na Univerzitetu u Beogradu sa 13.250.000 dinara (15,90%), na Sveučilištu u Zagrebu 4.224.000 dinara (5,07%), na Univerzi u Ljubljani 975.000 (1,17%), na Fakultetu u Skoplju sa 150.000 dinara (0,18%) i na Fakultetu u Subotici 50.000 dinara (0,06%).

Vanredni rashodi „Dodaci na skupoću” i „Podizanje novih zgrada, adaptacija i uređenje zavoda” nosili su 46.833.150 dinara (56,20%) u okviru sredstava namenjenih visokom i višem školstvu iz budžeta za 1924/25. godinu.

U okviru ličnih rashoda najviše novca u sredstvima za visoko i više školstvo dobila je partija (280) „Plate ukaznog i stalnog osoblja” ukupno 3.539.456,88 (4,25%). Novac je raspodeljen na sledeći način: Sveučilištu u Zagrebu 1.721.951,8 dinara (2,07%), Univerzitetu u Beogradu 1.060.782 dinara (1,27%), Univerzi u Ljubljani 620.567,8 dinara (0,74%), Fakultetu u Subotici 70.841,6 dinara (0,09%) i Fakultetu Skoplju 65.314 dinara (0,08%).

Ministri prosvete premapotpisivali su akta u skladu sa autonomijom univerziteta na svim univerzitetima i fakultetima u Kraljevini, a na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu i u skladu sa prosvetnom autonomijom kao osnovom pokrajinske autonomije.

U premapotpisanim aktima na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu ministri prosvete su ostvarili sledeće. Svetozar Pričević premapotpisanim aktima rešio je da se Visoka veterinarska škola u Zagrebu pretvori u Veterinarski fakultet Sveučilišta Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu, odobrio je Statut laboratorija za strojarstvo na Krljevskoj tehničkoj visokoj školi u Zagrebu i dao je da se osnuje Katedra za etnologiju i etnografiju na Sveučilištu u Zagrebu. Stjepan Radić je u vreme svog mandata ministra prosvete premapotpisao sedam akta kojima je Visoka škola za trgovinu i promet u Zagrebu pretvorena u Ekonomsko-komercijalnu visoku školu sa rangom univerzitetskog fakulteta. Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi je dao prelazne odredbe, uređio propise o održavanju pojedinačnih ispita, predispita i diplomskih ispita, propisao proceduru za doktorate i nostrifikaciju doktorata ostvarenih na stranim visokim školama i odredio propise o habilitaciji privatnih docenata, njihovom položaju, njihovim dužnostima i pravima. Na

kraju premapotpisao je odluku o osnivanju Geografskog zavoda. U ostalim aktima premapotpisanim za Sveučilište i više škole u Zagrebu Stjepan Radić je dao odluku da se otvori vežbaonica uz Višu pedagošku školu i regulisao je polaganje teoretskih ispita II rigoroza pri Medicinskom fakultetu.

Svetozar Pribičević je premapotpisao dve uredbe o izmenama i dopunama u uredbama Pravnog fakulteta u Beogradu i Filozofskog fakulteta. U vreme mandata ministra prosvete Velje Vukićevića, kao zastupnik ministra prosvete ministar vera Miloš Trifunović premapotpisao je dve izmene: jednu u Opštoj uredbi o univerzitetu i drugu u Uredbi Tehničkog fakulteta na Univerzitetu u Beogradu.

Ministar Stjepan Radić premapotpisao je odluku kojom su osnovani novi seminari na Filozofskom fakultetu u Skoplju.

Svetozar Pribičević je premapotpisao Ovlašćenje od 2. februara 1925. godine kojim su određena proširenja nadležnosti i ingerencija za sve rektore univerziteta, viših škola i dekane fakulteta, kao i upravnike institucija kulture i drugih koje su stajale pod Ministarstvom prosvete u Kraljevini SHS, u vremenu po likvidaciji pokrajinskih uprava.

Velja Vukićević je u toku svog mandata premapotpisao akt kojim je regulisao pravila o školovanju državnih pitomaca na strani. Zatim, pravila o davanju državne stipendije studentima na univerzitetima, fakultetima i višim školama u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, a na osnovu njih i broj pitomaca kojima su stipendije dodeljene. Stipendije studentima su propisivane u skladu sa potrebama države za pojedinim kategorijama činovnika, u prvom redu radilo se o onima za kojima se osećala preka potreba u državnoj službi. Davanje stipendija bilo je ravnomerno raspoređeno na svim univerzitetima, fakultetima i višim školama u Kraljevini.

U velikom broju akata koje su ministri prosvete Svetozar Pribičević, Velja Vukićević i Stjepan Radić premapotpisali univerzitetima, fakultetima i višim školama u Kraljevini, od svih elemenata upravljanja jednom organizacijom, sprovedena je samo kadrovska politika.

Ministri prosvete su u vreme svojih mandata, koji su bili vremenski različite dužine, premapotpisivali akta u kojima su sprovodili kadrovsku politiku. Kvalitativnu ocenu njihove kadrovske politike dobićemo upoređujući procenete u kojima su ostavirivali osnovne funkcije: organizacione, normativno-pravne, materijalne, kadrovske i ostale. Ministri prosvete premapotpisali su: Svetozar Pribičević 137, Stjepan Radić 85 i Velja Vukićević 43 akta.

Prema univerzitetima, fakultetima i višim školama ministri prosvete su na sledeći način sprovodili kadrovsku politiku.

Za Sveučilište i više škole u Zagrebu premapotpisali su: Stjepan Radić 50 (60,24%), Svetozar Pribičević 80 (58,39%) i Velja Vukićević 17 (39,53%) akata.

Za Univerzitet u Beogradu donelu su: Velja Vukićević 15 (34,88%), Stjepan Radić 25 (29,41%) i Svetozar Pribičević 40 (29,20%) akata.

Za Univerzu u Ljubljani premapotpisali su: Velja Vukićević 7 (16,28%), Stjepan Radić 6 (7,06%) i Svetozar Pribičević 7 (5,11%) akata.

Ua Fakultet u Skoplju premapotpisali su: Velja Vukićević 2 (4,65%) Svetozar Pribičević 5 (3,65%) i Stjepan Radić 1 (1,18%) akt.

Za Fakultet u Subotici doneli su: Stjepan Radić 2 (2,35%), Velja Vukićević 1 (2,33%) i Svetozar Pribičević 2 (1,46%) akta.

Najintenzivniju kadrovsku politiku vodio je Stjepan Radić koji je u toku svog mandata od ukupno premapotpisanih 85 akta 50 (60,24%) premapotpisao za Sveučilište i više škole u Zagrebu.

U odnosu na sve univerzitete, fakultete i više škole najintenzivniju kadrovsku politiku ministri prosvete vodili su na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu i na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu. Jedino u ovim viokoškolskim centrima kadrovska politika je vođena uz istovremeno ostvarivanje svih funkcija: organizacionih, normativno-pravnih, materijalnih, kadrovskih i ostalih.

Organizacione funkcije ministri prosvete ostvarivali su u sledećem odnosu na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu Stjepan Radić 10 (11,76%), Svetozar Pribičević 12 (8,76%) i Velja Vukićević 1 (2,33%). Prema Univerzitetu i višoj školi u Beogradu ministri su organizacione funkcije ostvarili u sledećem odnosu Velja Vukićević 2 (4,65%) Svetozar Pribičević 6 (4,38%), i Stjepan Radić 2 (2,35%).

Najviše organizacionih funkcija ostavrio je Stjepan Radić na Sveučilištu i višoj školi u Zagrebu 10 (11,76%) od premapotpisanih 85 akta.

Normativno-pravne funkcije ministri prosvete ostvarivali su na sledeći način na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu Velja Vukićević 37 (86,04%), Stjepan Radić 59 (69,41%) i Svetozar Pribičević 84 (61,31%), sa druge strane na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu normativno-pravne funkcije ostvarivili su: Velja Vukićević 35 (81,40%), Stjepan Radić 50 (60,24%) i Svetozar Pribičević 45 (32,85%).

Najviše normativno-pravnih funkcija ostavrio je Velja Vukićević na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu 37 (86,04%) od ukupno 43 premapotpisanih akta.

Materijalne funkcije na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu ministri su ostvariva u sledećem odnosu: Stjepan Radić 9 (10,59%), Svetozar Pribičević 13 (9,49%) i Velja Vukićević 1 (2,33%). Na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu materijalne funkcije ostvarivane su: Velja Vukićević 3 (6,98%), Stjepan Radić 5 (5,88%) i Svetozar Pribičević 8 (5,84%).

Najviše materijalnih funkcija ostavrio je Stjepan Radić na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu 9 (10,59%) od ukupno 85 premapotpisanih akta.

Kadrovске funkcije ostvarivane su na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu u sledećem odnosu: Velja Vukićević 17 (39,53%), Svetozar Pribičević 47 (34,31%) i Stjepan Radić 27 (31,76%), a na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu kadrovске funkcije ostvarivane su: Velja Vukićević 15 (34,88%), Stjepan Radić 25 (29,41%), Svetozar Pribičević 24 (17,52%).

Najviše kadrovskih funkcija ostavrio je Velja Vukićević na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu 17 (39,53%) od ukupno 43 premapotpisana akta.

Struktura kadrovskih funkcija sastoji se od postavljenja, penzionisanja, ostavki i unapređenja.

Ministri prosvete ostvarili su postavljenja na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu u sledećem odnosu: Velja Vukićević 8 (18,60%), Stjepan Radić 9 (10,59%) i Svetozar Pribičević 5 (3,65%). Na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu postavljenja su ostvarivana na sledeći način: Stjepan Radić 13 (15,29%), Velja Vukićević 4 (9,30%) i Svetozar Pribičević 4 (2,92%).

Najviše postavljenja ostvario je Velja Vukićević na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu 8 (18,60%) od ukupno 43 premapotpisana akta.

Penzionisanja su ostavarivana na sledeći način: na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu Stjepan Radić 10 (11,76%), Svetozar Pribičević 7 (5,11%) i Velja Vukićević 1 (2,33%). Na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu penzionisanja su ostavarivana u sledećem odnosu: Svetozar Pribičević 3 (2,19%), Velja Vukićević 1 (2,33%) i Stjepan Radić 1 (1,18%).

Najviše penzionisanja ostvario je Stjepan Radić na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu 10 (11,76%) od ukupno 85 premapotpisanih akta.

Ostvarenih ostavki u toku mandata tri ministra prosvete na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu bilo je u vreme mandata Svetozara Pribičevića 3 (2,19%), Velje Vukićevića 1 (2,33%) i Stjepana Radića 1 (1,18%). Na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu ostavke su ostvarene samo u vreme mandata Svetozara Pribičevića – 1 (0,73%).

Najviše ostavki ostavreno je u vreme mandata Svetozara Pribičevića na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu 3 (2,19%) od ukupno 137 premapotpisanih akta.

Unapređenja su ostvarivana na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu u sledećem odnosu: Svetozar Pribičević 32 (23,36%), Velja Vukićević 7 (16,28%) i Stjepan Radić 7 (8,24%). Unapređenja su na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu ostavarivana na sledeći način: Velja Vukićević 10 (23,26%), Stjepan Radić 11 (12,94%) i Svetozar Pribičević 16 (11,68%).

Najviše unapređenja ostvario je Svetozar Pribičević na Sveučilištu i višoj školi u Zagrebu 32 (23,36%) od ukupno 137 premapotpisanih akta.

Ostale funkcije (dodeljivanje odlikovanja) ostavarivane su na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu na sledeći način: Stjepan Radić 23 (27,06%), Svetozar Pribičević 33 (24,09%) i Velja Vukićević nije ostvarivao ostale funkcije. Na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu ostale funkcije ostvario je samo Svetozar Pribičević 16 (11,68%), dok Velja Vukićević i Stjepan Radić nisu ostavirali ostale funkcije.

Najviše ostalih funkcija ostvario je Stjepan Radić na Sveučilištu i višoj školi u Zagrebu 23 (27,06%) od ukupno 85 akata.

Kadrovskom politikom tri ministra prosvete najviše su bili obuhvaćeni nastavnici univerziteta, fakulteta i viših škola u Kraljevini. Kadrovska politika prema nastavnicima ostavarivana je premapotpisivanjem akta upravne vlasti i akta kojima su dodeljivana odlikovanja. Pojedinačno svaki od ministara prosvete premapotpisao je nastavnom osoblju ovih akata u sledećem odnosu: Stjepan Radić 83 (97,65%) od ukupno 85, Velja Vukićević 41 (95,35%) od ukupno 43 i Svetozar Pribičević 126 (91,97%) od ukupno 137.

Najviše akata upravne vlasti i akata kojima su dodeljena odlikovanja nastavnom osoblju premapotpisao je Stjepan Radić 83 (97,65%) od 85.

Kadrovskom politikom su među nastavnicima na univerzitetima, fakultetima i višim školama na taj način najviše bili obuhvaćeni profesori. Svetozar Pribičević je profesorima premapotpisao 102 (80,95%) od 126 akta, Velja Vukićević 28 (68,29%) od 41 akta i Stjepan Radić 45 (54,22%) od 83 akta.

Svetozar Pribičević je u okviru svoje kadrovske politike profesorima premapotpisao najviše akata upravne vlasti i akata kojima su dodeljena odlikovanja, 102 (80,95%) od ukupno 126 akta premapotpisanih nastavnom osoblju.

Akta upravne vlasti doneta su najviše za profseore Sveučilišta i viših škola u Zagrebu i Univerziteta i više škole u Beogradu.

Na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu akta upravne vlasti premapotpisivana su profesorima u sledećem odnosu: Svetozar Pribičević 38 (30,16%), Velja Vukićević 11

(26,83%) i Stjepan Radić 17 (20,48%), a na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu: Velja Vukićević 8 (19,51%), Svetozar Pribićević 14 (11,11%) i Stjepan Radić 4 (4,82%).

Najviše akata upravne vlasti odredio je profesorima na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu Svetozar Pribićević 38 (30,16%) od 126.

U okviru akata upravne vlasti premapotpisivanja su: unapređenja, postavljenja, prnizionisanja i ostavke.

Unapređenja profesora premapotpisivanja su na sledeći način: na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu Svetozar Pribićević 27 (21,43%), Velja Vukićević 5 (12,19%) i Stjepan Radić 2 (2,41%), a prema Univerzitetu i višoj školi u Beogradu: Velja Vukićević 6 (14,63%), Svetozar Pribićević 10 (7,94%) i Stjepan Radić 4 (4,82%).

Najviše unapređenja profesorima premapotpisano je na Sveučilištu i višoj školi u Zagrebu Svetozar Pribićević 27 (21,43%) od ukupno 126 akata.

Postavljenja profesora na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu ostavrišana su u sledećem redosledu: Velja Vukićević 6 (14,63%), Stjepan Radić 5 (6,02%) i Svetozar Pribićević 3 (2,38%), a na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu: Velja Vukićević 1 (2,44%), Svetozar Pribićević 2 (1,58%) i Stjepan Radić nije premapotpisao postavljenja.

Najviše postavljenja profesorima odobrio je na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu Velja Vukićević – 6 (14,63%) od 41.

Penzionisanja profesora na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu sprovedena su u sledećem redosledu: Stjepan Radić 10 (12,05%), Svetozar Pribićević 6 (4,76%), dok Velja Vukićević nije penzionisao profesore Sveučilišta. Na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu Velja Vukićević 1 (2,44%), Svetozar Pribićević 2 (1,58%), dok Stjepan Radić nije penzionisao profesore na Univerzitetu.

Najviše penzionisanja profesorima premapotpisano je na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu Stjepan Radić, 10 (12,05%) od 83 akta.

Usvajanje ostavki profesora na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu bilo je u sledećem odnosu: Svetozar Pribićević 2 (1,58%), dok Velja Vukićević i Stjepan Radić nisu premapotpisivali ostavke. Sa druge strane na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu nije bilo ostavki profesora.

Akta kojima su dodeljivana odlikovanja profesorima na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu premapotpisivanja su na sledeći način Stjepan Radić 23 (27,71%), Svetozar Pribićević 30 (23,81%), dok Velja Vukićević nije premapotpisivao odlikovanja. Na Univerzitetu i višoj školi u Beogradu odlikovanja profesorima doneo je samo Svetozar Pribićević 10 (7,94%).

Najviše odlikovanja profesorima premapotpisano je na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu Stjepan Radić 23 (27,71%) od 83.

U kadrovskoj politici Stjepana Radića na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu, ako na trenutak razložimo upravna akta koja je doneo i zadržimo se na profesorima, videćemo da su među postavljenim profesorima oni koje je Svetozar Pribićević penzionisao: Filip Lukas, Fran Barac i Miroslav Mikuličić. Sa druge strane među penzionisanima se nalaze oni profesori koje su Svetozar Pribićević i Velja Vukićević postavili i gotovo svi oni profesori koji su u vreme pomenutih ministara prešli na Sveučilište u Zagrebu sa drugih univerziteta i fakulteta u Kraljevini, a to su: Petar Bulat, Vladimir Dvorniković i Vojislav Radovanović. Ovakvo ostvarivanje kadrovske politike Stjepana Radića na Sveučilištu i visokom školama u Zagrebu ukazuje na iznesno neslaganje sa politikom njegovih neposrednih prethodnika u Ministarstvu prosvete.

Uočljivo je i to da su ministri prosvete Svetozar Pribičević i Stjepan Radić premapotpisali veliki broj akta kojima su dodeljena odlikovanja nastavnicima i jedan broj akta kojima su penzionisani pojedini nastavnici, u prvom redu profesorima na Sveučilištu i višim školama u Zagrebu. Penzionisanje pojedinih profesora bilo je motivisano stranačko-političkim razlozima i mimo opštih načela autonomije univerziteta. Takvih akta Svetozar Pribičević premapotpisao je 3 (2,19%) od ukupno 137, Stjepan Radić 9 (10,59%) od ukupno 85. Kadrovska politika ove dvojce ministara prosvete može navesti na zaključak da su o Sveučilištu mislili i kao lideri dve važne političke stranke, jedne hrvatske i druge koja je okupljala srpsku populaciju na prostoru Hrvatske i Slavonije.

Tabela A - Nastavno osoblje na univerzitetima, fakultetima i višim školama

	Škol. godina	19/20.	20/21.	21/22.	22/23.	23/24.	24/25.	25/26.	26/27.	27/28.	28/29.	
Fakultet u Subotici	Profesori	2	10	9	10	10	10	13	17	18	21	
	Honorarni i kontraktualni	1	6	6	6	6	8	5	5	4	3	
	Docenti	0	4	4	4	7	7	7	4	4	6	
	Asistenti	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
	ukupno	3	20	19	20	23	25	25	26	26	30	30
	Profesori	52	61	77	78	101	107	108	119	120	120	120
Univerzitet u Beogradu	Honorarni i kontraktualni	10	30	42	39	37	44	48	40	40	40	
	Docenti	13	9	14	17	16	26	24	29	29	29	
	Asistenti	19	43	68	99	107	87	85	64	67	81	
	ukupno	94	143	191	233	261	264	265	252	256	270	
	Profesori	0	4	5	4	5	4	7	9	10	10	
	Honorarni i kontraktualni	0	4	4	4	1	0	2	4	5	5	
Fakultet u Skoplju	Docenti	0	3	3	7	7	7	6	5	5	4	
	Asistenti	0	0	0	0	1	2	2	1	2	2	
	ukupno	0	11	12	15	14	13	17	19	22	21	
	Profesori	92	107	131	142	142	146	143	153	152	149	
	Honorarni i kontraktualni	12	29	31	25	37	38	41	41	42	41	
	Docenti	23	21	39	52	45	47	48	44	47	56	
Sveučilište u Zagrebu	Asistenti	15	34	63	81	88	86	100	105	74	76	
	ukupno	142	191	264	300	312	317	332	343	315	322	
	Profesori	32	43	41	49	53	58	58	58	62	61	
	Honorarni i kontraktualni	16	21	25	22	19	18	21	20	18	18	
	Docenti	4	10	10	9	12	7	8	12	11	10	
	Asistenti	5	8	8	13	13	20	16	23	14	15	
ukupno	57	82	84	93	97	103	103	113	105	104		

Izvor: "Nastavno osoblje na fakultetima", *Statistički godišnjak za 1929. godinu*, Beograd, 1932, str. 390–393.

Tabela C - Univerziteti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: Struktura finansija prema budžetu za 1924/1925. godinu.

	A1	A	A2	B	C	Ukupno	%
I	70841,6	1060782	65314	1721951,8	620567,8	3539456,88	4,25
II	20072,8	316000,8	30072,8	162914	138170,4	667230,8	0,8
III		50000		67500	11141	128641	0,15
IV		738400		113660	521000	2391060	2,87
V	12000	499960	19600	802083	22084	1355727	1,63
VI	7500	516400	24600	0	3600	552100	0,66
VII	165000	1400000	150000	3020000	259300	4994300	5,99
VIII		1300000		600000	134600	2034600	2,44
IX		150000		80000	60000	290000	0,35
X	50000	13250000	150000	4224000	975000	18649000	22,4
XI		12596000		10030000	3737400	26363400	31,6
XII		10000000		9934750	535000	20469750	24,6
XIII		0		100000	0	100000	0,12
XIV		1000000		0	0	1000000	1,2
XV		0		0	700000	700000	0,84
XVI		0		100000	0	100000	0,12
Uk.	325414,4	42877542	439586,8	31974858,8	7717863,2	83335265,68	100
Pr.	0,39%	51,45%	0,53%	38,37%	9,26%	100%	100

A1 – Fakultet u Subotici
A – Univerzitet u Beogradu
A2 – Fakultet u Skoplju
B – Sveučilište u Zagrebu
C – Univerza u Ljubljani

Lični rashodi (I–VI)
Materijalni rashodi (VII–XVI)
Vanredni rashodi (XI–XVI)

I – Plate ukaznog i stalnog osoblja (partija 280)
II – Plate novih nastavnika i ostalog ukaznog i stalnog osoblja, kada se izaberu (partija 281)
III – Povišice i unapređenja ukaznog i stalnog osoblja (partija 282)
IV – Dodaci, sistematizovani i ugovorni honorari (partija 283)
V – Plate neukaznih nastavnika i ostalog neukaznog, pomoćnog i ugovornog osoblja (partija 284)
VI – Plate novih neukaznih nastavnika i ostalog neukaznog, pomoćnog i ugovornog osoblja, kada budu postavljeni (partija 285)
VII – Upravni troškovi (partija 286)
VIII – Kirije sa povećanjem po novoj Uredbi (partija 287)
IX – Putni i selidbeni troškovi, kao i putovanje profesora po univerzitetima u Kraljevini i u inostranstvu i doček stranih profesora i naučnika (partija 288)
X – Potrebe teoretske i praktične obuke (partija 289)
XI – Dodaci na skupoću (partija 290)
XII – Podizanje novih zgrada, adaptacije i uređenje zavoda (partija 291)
XIII – Proslava 50-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu (partija 292)
XIV – Instalacija električnog osvetljenja, parnog grejanja, nabavka nameštaja, podizanje ograda i potpuno dovršenje zgrade Univerzitetske biblioteke u Beogradu (partija 293)
XV – Nabavka transformatora i razvodnika za elektrotehnički institut Univerze u Ljubljani (partija 294)
XVI – Dogradnja i adaptacija zgrade za Visoku trgovačku školu u Zagrebu (partija 295)
Izvor: “Univerziteti”, *Finansijski zakon od 31. marta 1924. za budžetsku 1924/25*, Sarajevo, 1924, str. 74–90.

Tabela: D. - Ostvarivanje funkcija u aktima koja je prema-
potpisao ministar prosvete Svetozar Pribičević

Univerziteti (ukupno)	137		
Univerzitet	3	Fakultet u Subotici	2
1) organizacione funkcije		1) organizacione funkcije	
2) normat.-pravne funkcije		2) normat.-pravne funkcije	2
3) materijalne funkcije		3) materijalne funkcije	
4) kadrovske funkcije	2	4) kadrovske funkcije	1
a) postavljenja		a) postavljenja	
b) penzionisanja		b) penzionisanja	
c) ostavke		c) ostavke	
d) razrešenja		d) razrešenja	
e) činovnik na raspolaganju		e) činovnik na raspolaganju	
f) unapređenja	2	f) unapređenja	1
5) ostale funkcije	1	5) ostale funkcije	1
1) Univerzitet u Beogradu	40	2) Sveučilište u Zagrebu	80
1) organizacione funkcije	6	1) organizacione funkcije	12
2) normat.-pravne funkcije	45	2) normat.-pravne funkcije	84
3) materijalne funkcije	8	3) materijalne funkcije	13
4) kadrovske funkcije	24	4) kadrovske funkcije	47
a) postavljenja	4	a) postavljenja	5
b) penzionisanja	3	b) penzionisanja	7
c) ostavke	1	c) ostavke	3
d) razrešenja		d) razrešenja	
e) činovnik na raspolaganju		e) činovnik na raspolaganju	
f) unapređenja	16	f) unapređenja	32
5) ostale funkcije	16	5) ostale funkcije	33
Fakutet u Skoplju	5	3) Univerza u Ljubljani	7
1) organizacione funkcije	2	1) organizacione funkcije	2
2) normativno.-pravne funkcije	11	2) normativno -pravne funkcije	13
3) materijalne funkcije	2	3) materijalne funkcije	2
4) kadrovske funkcije	5	4) kadrovske funkcije	7
a) postavljenja	1	a) postavljenja	1
b) penzionisanja	1	b) penzionisanja	
c) ostavke		c) ostavke	
d) razrešenja		d) razrešenja	
e) činovnik na raspolaganju		e) činovnik na raspolaganju	1
f) unapređenja	3	f) unapređenja	5
5) ostale funkcije		5) ostale funkcije	

Izvori: ukazi i dekreti ministra prosvete Svetozara Pribičevića za univerzitete, fakultete i više škole u brojevima "Službenih novina Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca" od 6. novembra 1924. do 18. jula 1925. godine.

Tabela D 1 - Ostvarivanje upravne vlasti i dodeljivanja odlikovanja u aktima koja je nastavnom osoblju premapotpisao ministar prosvete Svetozar Pribićević

Univerzitet u Beogradu	Rektor	Dekan	Prof.	Pristav	Docent	Asistent	Ukupno	Procent
Unapređenja			10		3	3	16	12,70%
Postavljenja			2		1	1	4	3,17%
Penzionisanja			2				2	1,59%
Ostavke						1	1	0,79%
Razrešenja								
Činovnik na raspolaganju								
Odlikovanja			10				10	7,94%
Fakultet u Subotici								
Unapređenja			1				1	0,79%
Postavljenja								
Penzionisanja								
Ostavke								
Razrešenja								
Činovnik na raspolaganju								
Odlikovanja			1				1	0,79%
Fakultet u Skoplju								
Unapređenja			1		2		3	2,38%
Postavljenja			1				1	0,79%
Penzionisanja			1				1	0,79%
Ostavke								
Razrešenja								
Činovnik na raspolaganju								
Odlikovanja								
Sveučilište u Zagrebu								
Unapređenja			27	1		3	31	24,60%
Postavljenja			3	1		1	5	3,97%
Penzionisanja	1		6				7	5,55%
Ostavke			2	1			3	2,38%
Razrešenja								
Činovnik na raspolaganju								
Odlikovanja		1	30		2		33	26,19%
Univerza u Ljubjani								
Unapređenja			4			1	5	3,97%
Postavljenja			1				1	0,79%
Penzionisanja								
Ostavke								
Razrešenja								
Činovnik na raspolaganju					1		1	0,79%
Odlikovanja								
Ukupno	1	1	102	3	9	10	126	100%
Procent	0,79%	0,79%	80,95%	2,38%	7,14%	7,93%	100%	100%

Izvori: akta upravne vlasti i akta o dodeli odlikovanja koja je nastavnom osoblju premapotpisao ministar prosvete Svetozar Pribićević u brojevima Službenih novina Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 6. novembra 1924. do 18. jula 1925. godine.

**Tabela: E - Ostavriavanje funkcija u aktima koja je prema-
potpisao ministar prosvete Velja Vukićević**

Univerziteti (ukupno)	43		
Univerziteti	1	Fakultet u Subotici	1
1) organizacione funkcije		1) organizacione funkcije	
2) normativno- pravne funkcije		2) normativno- pravne funkcije	2
3) materijalne funkcije		3) materijalne funkcije	
4) kadrovske funkcije		4) kadrovske funkcije	1
a) postavljenja		a) postavljenja	1
b) penzionisanja		b) penzionisanja	
c) ostavke		c) ostavke	
d) razrešenja		d) razrešenja	
e) činovnik na raspolaganju		e) činovnik na raspolaganju	
f) unapređenja		f) unapređenja	
5) ostale funkcije	1	5) ostale funkcije	
1) Univerzitet u Beogradu	15	2) Sveučilište u Zagrebu	17
1) organizacione funkcije	2	1) organizacione funkcije	1
2) normativno- pravne funkcije	35	2) normativno- pravne funkcije	37
3) materijalne funkcije	3	3) materijalne funkcije	1
4) kadrovske funkcije	15	4) kadrovske funkcije	17
a) postavljenja	4	a) postavljenja	8
b) penzionisanja	1	b) penzionisanja	1
c) ostavke		c) ostavke	1
d) razrešenja		d) razrešenja	
e) činovnik na raspolaganju		e) činovnik na raspolaganju	
f) unapređenja	10	f) unapređenja	7
5) ostale funkcije		5) ostale funkcije	
Fakultet u Skoplju	2	3) Univerzita u Ljubljani	7
1) organizacione funkcije		1) organizacione funkcije	
2) normativno- pravne funkcije	4	2) normativno- pravne funkcije	19
3) materijalne funkcije		3) materijalne funkcije	
4) kadrovske funkcije	2	4) kadrovske funkcije	7
a) postavljenja		a) postavljenja	2
b) penzionisanja		b) penzionisanja	
c) ostavke		c) ostavke	
d) razrešenja		d) razrešenja	
e) činovnik na raspolaganju		e) činovnik na raspolaganju	
f) unapređenja	2	f) unapređenja	5
5) ostale funkcije		5) ostale funkcije	

Izvori: ukazi i dekreti ministra prosvete Velje Vukićevića za univerzitete, fakultete i više škole objavljenih u "Službenim novinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca" od 18. jula do 17. novembra 1925. godine

Tabela E 1 - Ostvarivanje upravne vlasti i dodeljivanja odlikovanja u aktima koja je nastavnom osoblju premapotpisao ministar prosvete Velja Vukićević

Univerzitet u Beogradu	Rektor.	Dekan.	Prof.	Pristav	Docent.	Asistent	Ukupno	Procent
Unapređenja			6		3	1	10	24,39%
Postavljena			1		1	2	4	9,76%
Penzionisanja			1				1	2,44%
Ostavke								
Razrešenja								
Činovník na raspolaganju								
Odlikovanja								
Fakultet u Subotici								
Unapređenja								
Postavljena			1				1	2,44%
Penzionisanja								
Ostavke								
Razrešenja								
Činovník na raspolaganju								
Odlikovanja								
Fakultet u Skoplju								
Unapređenja			2				2	4,88%
Postavljena								
Penzionisanja								
Ostavke								
Razrešenja								
Činovník na raspolaganju								
Odlikovanja								
Sveučilište u Zagrebu								
Unapređenja			5	2			7	17,07%
Postavljena			6			2	8	19,51%
Penzionisanja								
Ostavke						1	1	2,44%
Razrešenja								
Činovník na raspolaganju								
Odlikovanja								
Univerza u Ljubjani								
Unapređenja			4		1		5	12,20%
Postavljena			2				2	2,44%
Penzionisanja								
Ostavke								
Razrešenja								
Činovník na raspolaganju								
Odlikovanja								
Ukupno			28	2	5	6	41	100%
Procent			68,29%	4,88%	12,20%	14,63%	100%	100%

Izvori: akta upravne vlasti i akta o dodeli odlikovanja koja je nastavnom osoblju premapotpisao ministar prosvete Velja Vukićević u brojevima Službenih novina Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 18. jula 1925. godine do 17. novembra 1925. godine.

**Tabela: F - Ostavrivanje funkcija u aktima koja je prema-
potpisao ministar prosvete Stjepana Radića**

Univerziteti (ukupno akta)	85		
Univerziteti	1	Fakultet u Subotici	2
1) organizacione funkcije		1) organizacione funkcije	
2) normativno-pravne funkcije		2) normativno-pravne funkcije	4
3) materijalne funkcije		3) materijalne funkcije	
4) kadrovske funkcije		4) kadrovske funkcije	2
a) postavljenja		a) postavljenja	2
b) penzionisanja		b) penzionisanja	
c) ostavke		c) ostavke	
d) razrešenja		d) razrešenja	
e) činovnik na raspolaganju		e) činovnik na raspolaganju	
f) unapređenja		f) unapređenja	
5) ostale funkcije	1	5) ostale funkcije	
1) Univerzitet u Beogradu	25	2) Sveučilište u Zagrebu	50
1) organizacione funkcije	2	1) organizacione funkcije	10
2) normativno-pravne funkcije	50	2) normativno-pravne funkcije	59
3) materijalne funkcije	5	3) materijalne funkcije	9
4) kadrovske funkcije	25	4) kadrovske funkcije	27
a) postavljenja	13	a) postavljenja	9
b) penzionisanja	1	b) penzionisanja	10
c) ostavke		c) ostavke	1
d) razrešenja		d) razrešenja	
e) činovnik na raspolaganju		e) činovnik na raspolaganju	
f) unapređenja	11	f) unapređenja	7
5) ostale funkcije		5) ostale funkcije	23
Fakultet u Skoplju	1	3) Univerza u Ljubljani	6
1) organizacione funkcije	1	1) organizacione funkcije	
2) normativno-pravne funkcije	1	2) normativno-pravne funkcije	12
3) materijalne funkcije		3) materijalne funkcije	
4) kadrovske funkcije	1	4) kadrovske funkcije	6
a) postavljenja		a) postavljenja	5
b) penzionisanja		b) penzionisanja	
c) ostavke	1	c) ostavke	
d) razrešenja		d) razrešenja	
e) činovnik na raspolaganju		e) činovnik na raspolaganju	
f) unapređenja		f) unapređenja	1
5) ostale funkcije		5) ostale funkcije	

Izvori: ukazi i dekreti koje ministar prosvete Stjepan Radić premapotpisao za univerzitete, fakultete i više škole objavljenih u "Službenim novinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca" od 17. novembra 1925. do 15. aprila 1926. godine.

Tabela F 1 - Ostvarivanje upravne vlasti i dodeljivanje odlikovanja u aktima koja je nastavnom osoblju premapotpisao ministar prosvete Stjepan Radić

Univerzitet u Beogradu	Rektor.	Dekan.	Prof.	Pristav	Docent.	Asistent	Ukupno	Procent
Unapređenja			4		4	3	11	13,25%
Postavljena					3	10	13	15,66%
Penzionisanja								
Ostavke								
Razrešenja								
Činovnik na raspolaganju								
Odlikovanja								
Fakultet u Subotici								
Unapređenja								
Postavljena			1		1		2	2,40%
Penzionisanja								
Ostavke								
Razrešenja								
Činovnik na raspolaganju								
Odlikovanja								
Fakultet u Skoplju								
Unapređenja								
Postavljena								
Penzionisanja								
Ostavke						1	1	1,20%
Razrešenja								
Činovnik na raspolaganju								
Odlikovanja								
Sveučilište u Zagrebu								
Unapređenja			2			5	7	8,43%
Postavljena			5			4	9	10,84%
Penzionisanja			10				10	12,05%
Ostavke				1			1	1,20%
Razrešenja								
Činovnik na raspolaganju								
Odlikovanja			23				23	27,71%
Univerza u Ljubjani								
Unapređenja					1		1	1,20%
Postavljena						5	5	6,02%
Penzionisanja								
Ostavke								
Razrešenja								
Činovnik na raspolaganju								
Odlikovanja								
Ukupno			45	1	9	28	83	100%
Procent			54,22%	1,20%	10,84%	33,73%	100%	100%

Izvori: akta upravne vlasti i akta o dodeli odlikovanja koja je nastavnom osoblju premapotpisao ministar prosvete Stjepan Radić u brojevima *Službenih novina Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* od 17. novembra 1925. godine do 15. aprila 1926. godine.

Tabela: G - Ostvarivanje funkcija u aktima koja su premapotpisali ministri prosvete Svetozar Pribičević, Velja Vukićević i Stjepan Radić

	SP	VV	SR		SP	VV	SR
Univerziteti (ukupno akta)	137	43	85				
Univerziteti	3	1	1	Fakultet u Subotici	2	1	2
1) organizacione funkcije				1) organizacione funkcije			
2) normativno-pravne funkcije				2) normativno-pravne funkcije	2	2	4
3) materijalne funkcije				3) materijalne funkcije			
4) kadrovske funkcije	2			4) kadrovske funkcije	1	1	2
a) postavljenja				a) postavljenja		1	2
b) penzionisanja				b) penzionisanja			
c) ostavke				c) ostavke			
d) razrešenja				d) razrešenja			
e) činovnik na raspolaganju				e) činovnik na raspolaganju			
f) unapređenja	2			f) unapređenja	1		
5) ostale funkcije	1	1	1	5) ostale funkcije	1		
1) Univerzitet u Beogradu	40	15	25	2) Sveučilište u Zagrebu	80	17	50
1) organizacione funkcije	6	2	2	1) organizacione funkcije	12	1	10
2) normativno-pravne funkcije	45	35	50	2) normativno-pravne funkcije	84	37	59
3) materijalne funkcije	8	3	5	3) materijalne funkcije	13	1	9
4) kadrovske funkcije	24	15	25	4) kadrovske funkcije	47	17	27
a) postavljenja	4	4	13	a) postavljenja	5	8	9
b) penzionisanja	3	1	1	b) penzionisanja	7	1	10
c) ostavke	1			c) ostavke	3	1	1
d) razrešenja				d) razrešenja			
e) činovnik na raspolaganju				e) činovnik na raspolaganju			
f) unapređenja	16	10	11	f) unapređenja	32	7	7
5) ostale funkcije	16			5) ostale funkcije	33		23
Fakultet u Skoplju	5	2	1	3) Univerza u Ljubljani	7	7	6
1) organizacione funkcije	2		1	1) organizacione funkcije	2		
2) normativno-pravne funkcije	11	4	1	2) normativno-pravne funkcije	13	19	12
3) materijalne funkcije	2			3) materijalne funkcije	2		
4) kadrovske funkcije	5	2	1	4) kadrovske funkcije	7	7	6
a) postavljenja	1			a) postavljenja	1	2	5
b) penzionisanja	1			b) penzionisanja			
c) ostavke			1	c) ostavke			
d) razrešenja				d) razrešenja			
e) činovnik na raspolaganju				e) činovnik na raspolaganju	1		
f) unapređenja	3	2		f) unapređenja	5	5	1
5) ostale funkcije				5) ostale funkcije			

Izvori: ukazi i dekreti ministara prosvete za univerzitete, fakultete i više škole objavljenih u "Službenim novinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca" od 6. novembra 1924. do 15. aprila 1926. godine

Summary

Impact of the activities of the Ministers of Education Svetozar Pribičević, Velja Vukićević and Stjepan Radić (1924 – 1926)

According to the „Law of 31 July 1923 on Government Employees and Other Civil Servants”, the minister of education had most possibilities for action. However, when University professors are concerned, they enjoyed permanent employment according to the Law on University and their status as civil servants was regulated by the same law. Since the Law on University was of special character, it could not be considered abolished by the general provisions of the Law on Civil Servants. One of the cornerstones of the Autonomy of the University was permanent employment of professors. Ministers of education were in obligation to countersign documents in accordance with the Autonomy of the University at all universities and faculties in the Kingdom, and at the University and colleges in Zagreb also in accordance with educational autonomy as the basis of the province’s autonomy.

Universities, faculties and colleges had negligibly low development, as shown by the increase of the teaching staff by 0.12% to 0.61%, and, in the case of the University in Belgrade, drop by 1.21%. The highest number of students studied at the Belgrade University (from 48.68% to 49.04%) and at the University and colleges in Zagreb (from 36.74% to 40.36%). On the other hand, the Zagreb University had the biggest staff (from 44.13% to 44.74%) while the Belgrade University was the second largest in this respect (from 36.92% to 35.71%).

Extraordinary expenses „Living cost supplement” and „Construction of new buildings, adaptation and refurbishing of institutes” accounted for 46,833,150 dinars (56.20%) within the resources earmarked for university and college-level education in the budget for 1924/25.

During their respective terms of office, which differed in duration, ministers of education countersigned documents by which they implemented personnel policy. Svetozar Pribičević signed 137 documents, Stjepan Radić 85 and Velja Vukićević 43.

Stjepan Radić was most involved in carrying out personnel policy. During his term of office, he countersigned 50 (60.24%) out of the total 85 documents at the University

and colleges in Zagreb. Stjepan Radić exercised most organizational functions at the University and college in Zagreb – 10 (11.76%) out of 85 countersigned documents. Velja Vukićević exercised most regulatory-legislative functions at the University and colleges in Zagreb – 37 (86.04%) out of 43 countersigned documents. Stjepan Radić exercised most material functions at the University and colleges in Zagreb – 9 (10.59%) out of the total 85 countersigned documents. Velja Vukićević exercised most personnel functions at the University and colleges in Zagreb – 17 (39.53%) out of the total 43 countersigned documents. Velja Vukićević also made most appointments at the University and colleges in Zagreb – 8 (18.60%) out of the total 43 countersigned documents. Stjepan Radić countersigned most retirement documents at the University and colleges in Zagreb – 10 (11.76%) out of the total 85 countersigned documents. Most resignations were recorded during the term of office of Svetozar Pribićević at the University and colleges in Zagreb – 3 (2.19%) out of the total 137 countersigned documents. Svetozar Pribićević also made most promotions at the University and colleges in Zagreb – 32 (23.36%) out of the total 137 countersigned documents. Stjepan Radić had most other functions (award of decorations) at the University and college in Zagreb 23 (27.06%) out of the total 85.

Professors at universities, faculties and colleges in the Kingdom were predominantly encompassed by the personnel policy of the three ministers of education. Personnel policy was exercised by countersigning documents issued by administrative authorities and documents awarding decorations. Individually, every education minister countersigned these types of documents for the teaching staff in the following proportions: Stjepan Radić 83 (97.65%) of the total 85, Velja Vukićević 41 (95.35%) of the total 43 and Svetozar Pribićević 126 (91.97%) of the total 137.

Stjepan Radić countersigned most administrative acts and documents awarding decorations to the teaching staff – 83 (97.65%) out of 85.

Professors at universities, faculties and colleges were the category of the teaching staff most encompassed by personnel policy. Svetozar Pribićević countersigned 102 (80.95%) documents for the professors out of the total of 126, Velja Vukićević 28 (68.29%) out of 41 and Stjepan Radić 45 (54.22%) out of 83 documents.

Within his personnel policy Svetozar Pribićević countersigned for the professors most documents issued by administrative authorities and documents awarding decorations – 102 (80.95%) out of the total 126 documents countersigned to the teaching staff.

Др Мирослав ПЕРИШИЋ
Институт за новију историју Србије

ВЕЛИКИ ЗАОКРЕТ 1950: ЈУГОСЛАВИЈА У ТРАГАЊУ ЗА ВЛАСТИТИМ ПУТЕМ

КУЛТУРА – ОСЛОНАЦ, ПРЕТХОДНИЦА И САСТАВНИ ДЕО СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ

Мање идеологије – више знања

У историјској и делу социолошке литературе година 1949. означена је као година у којој је дошло до „идејног прелома” у односу партије према стваралаштву. Ту промену историографија везује за Трећи пленум ЦК КПЈ одржан 29. и 30. децембра 1949. и реферат Милована Ђиласа који је најавио другачији однос партије према култури. У Резолуцији пленума партија се заложила за стваралачку слободу, чиме је наговештена перспектива унутарпартијске демократије уважавањем другачијих мишљења о уметности и напуштањем партијског диктата у култури.¹ На оцену о идејном прелому проучаваоце те проблематике првенствено је упућивала чињеница да је он најављен са највише партијске говорнице, као и сазнања да је у културном животу Југославије наредних година дошло до значајних промена обележених одбацивањем дотадашњег неприкосновеног соцреалистичког правца у уметности, а тиме и до напуштања чврстих идеолошких оквира у култури успостављених под доминантним совјетским утицајем. Ван претходних историографских погледа остали су, међутим, непроучени сви аспекти промена које су уследиле. Недовољно је сагледан њихов значај, како за тадашње и касније југословенско друштво тако и за спољнополитички продор који је током педесетих и почетком шездестих година Југославију неспорно учинио државом са међународним угледом.

У досадашњим научним разматрањима о заокрету на пољу културе и науке, управо је изостао аспект који сведочи о ширем и далекосежнијем спољнополитичком значају промена у приступу култури и културној политици. Реч је о измени суштине на којој је заснивана нова културна политика обликована да послужи унапређењу културе, а пре свега њеном представљању изван граница земље, што је

1) Б. Петрановић, *Историја Југославије*, трећа књига, Београд, 1988, стр. 320–321.

као резултат донело и запаженије присуство Југославије у међународној културној размени и размени знања. Када се има у виду шта је све и на који начин учињено на пољу представљања културних вредности Југославије у иностранству, не би било пресмело констатовати да је нова културна политика, пре свега према иностранству, која је започињала свој живот почетком педестих година, била један од оних угаоних камена на којем је изграђиван модел либералнијег социјализма у односу на совјетски, а који је Југославији, после извесних спољнополитичких колебања, дугорочно гледано донео нову позицију у међународним односима. У питању је културно и научно отварање земље према Западу, њено повезивање са западноевропским и изваневропским земљама, спремност да се критички сагледа дотадашње социјалистичко културно наслеђе и да се пронађе сопствени пут који би, уз неограничену културну и научну сарадњу са Западом, унапредио културни и научни живот у земљи а преко њега изменио и лик дотадашњег социјализма у Југославији. Партијско руководство схватало је да је повратак под совјетски утицај био могућ само на начин који није био пожељан и прихватљив, чиме је он у ствари био немогућ, а да у трагању за властитим путем у изграђивању другачијег типа социјализма у међународним односима земља није могла остати изолована, бесперспективна и без међународних веза и тачака ослонаца, што опет, са друге стране, није било могуће без упознавања савремених кретања у култури и усвајања знања која су на Западу далеко одмакла. Југославија је посредством културе започињала процес измене слике о себи у свету, желећи да свој социјализам представи другачијим од совјетског и да у међународним односима избори позицију неке врсте лидера социјализма прихватљивог на Западу. Удаљавање од совјетског модела културне политике умногоме је допринело да се на Југославију гледа другачијим очима него на остале социјалистичке државе.

1948 – претпоставка за другачију међународну позицију Југославије

Оптужбе садржане у Резолуцији ИБ-а, од којих су поједине у основи биле тачне, југословенско руководство није доживело као критику, како је то из Москве представљано, већ као дискредитацију, на шта је оно било веома осетљиво с обзиром на бројне разлоге који су у самовиђењу, а и чињенично, југословенске комунисте издвајале у односу на комунистичке партије у осталим земљама. Југославија је, уз Албанију коју је помогла, била једина земља у којој је остварена револуција у оквирима Другог светског рата и борбе за ослобођење земље. За југословенске комунисте, осим те основне чињенице, постојало је више „демаркационих линија” које су их раздвајале од комуниста у другим земљама. Најпре, Југославија се, независно од самог смисла који се у делу данашње историографије доводи у питање и независно од међународне позадине тог догађаја, 27. марта 1941. године антифашистички легитимисала у свету, дакле три месеца пре него што је започео рат између Немачке и СССР-а. За рат против окупатора југословенски комунисти су били спремни када је уследио „сигнал” из Москве, али то говори само у прилог тези да су се они за рат, свакако и за револуцију, припремали далеко раније, што није био случај са

комунистима у другим земљама. Војно у току рата организовали су се самостално, а Црвене армије на тлу Југославије није било све до 6. септембра 1944. године. У условима окупације земље, антифашистичког отпора, борбе за ослобођење земље и грађанског рата наступали су са терминологијом која је била у складу са слободарском традицијом српског народа: борбеност, ослободилачки и војни дух изграђен у Првом светском рату, правдољубиво осећање, спремност на жртву, пробужени осећај за социјалну правду, историјска мисија, припадност праведнијем делу земаљске кугле, велика савезништва и ратне коалиције са демократским делом света. Комунисти су управо захваљујући чињеници да су прокламовали много тога што је изникло из социјалне историје Србије успели да се у току рата одрже, да развију свој покрет и идеологију и да као једино мерило антифашизма наметну борбеност, истина при том не уважавајући егзистенцијални фактор, што је несумњиво био и захтев ратних савезника, како са Истока тако и са Запада. За разлику од комуниста у другим земљама, они су сами стварали своју оружану силу и старешински кадар, а преко Коминтерне и представника које су повремено слали у иностранство у току рата и у процесу преузимања и учвршћивања своје власти имали су „међународну осматрачницу”. Отуда њихово послератно самопоуздање, осећај сопствене величине, свест о значајној улози у оквиру антифашистичке борбе и, несумњиво, „надмен” став у односу на комунисте у Чехословачкој, Мађарској, Бугарској, Румунији, Француској, Италији, који су примећивали и о њему отворено критички говорили 1948. представници комунистичких партија у тим земљама. Мада је идеолошка блискост југословенских комуниста са Совјетским Савезом била апсолутна у првим послератним годинама, одређене организационе разлике ипак су постојале. Оне су, између осталог, дошле до изражаја 1948. године. Партија у Југославији је и после освајања власти била „прикривена” и иако је била главни носилац политичких збивања друштвених промена, своју политичку вољу исказивала је преко Народног фронта, а у свом деловању задржала је конспиративан начин организације, што је, између осталог, била и једна од критика садржаних у Резолуцији ИБ-а. Она је подупирана и гласовима појединих западних интелектуалаца, комуниста по опредељењу. „Тако ми је било немогуће знати када имам посла са комунистом а када не... Методи илегалне борбе толико су се укоренили у КПЈ да хотимице или нехотимице нису могли бити искорењени”, износио је своја запажања француски књижевник Пол Елијар, после боравка у Југославији, додајући да је приметио и да се „југословенски национализам понегде преобразио у прави шовинизам” и да је он био нарочито приметан „у спољној политици ФНРЈ према суседним земљама и њиховим комунистичким партијама.”¹

Несумњиво, Совјетски Савез је био узор за изградњу социјализма, али КПЈ је имала и свој другачији начин организације и деловања. Он је делом био последица контекста у којем се учвршћивала једнопартијска власт, а делом је био мотивисан осећајем неприкосновености на том путу, потребом за самосталним исказивањем, неприхватањем да због своје аутентичности у међународном комунистичком покрету буду једна од партија. КПЈ је себе доживљавала као револуционарни центар на Балкану и у том смислу поредила се једино са СКП(б). Титов однос према Стаљину у појединим случајевима био је више исказиван као партнерски, а не као подређен,

1) АСЦГ, ЦК ЦКЈ, IX, 30/V-44.

сматрао је за довољно да ЦК СКП(б) о појединим питањима само информише а не и да тражи сагласност.

Титу су били познати бројни поступци Стаљина који су изневеравали очекивања југословенског руководства. Искуство у економским односима Југославије и СССР-а такође је говорило о доминатном совјетском интересу уз само делимично уважавање интереса Југославије, а у то је уверавао и однос Стаљина према земљама „народне демократије” (економско искоришћавање, неповољни економски уговори, условљавање економске помоћи, размена по светским ценама, структуре увоза, одсуство совјетских инвестиција, нескривене намере на пресудни утицај на изграђивању обима и структуре армије). Поједине разлике између КПЈ и СКП(б) уочавали су и појединци са Запада. Британци су, упркос тенденцији стварања државе совјетског типа, у Југославији уочавали и појаве које нису биле познате у социјалистичким земљама у совјетској интересној зони. Џон Кебот, амерички дипломата који је боравио у Југославији пет месеци, у свом спису „Разматрања о политици према Југославији” од 7. јула 1947. године, увиђао је да југословенски комунизам „показује одступања у односу на руски”.¹ Наводио је да је он исто тако „сумњичав, самовољан, бруталан, нетрпељив према опозицији, фанатичан и подмукао, као руски”, али да је ипак другачији јер није „пустињачки”, „слободнији је, отворенији у контактима са странцима и мање тајанствен од руског”. Американци су 1947. године предвиђали сукоб са Русима. Кебот је писао да су „сукоби интереса са Русијом неизбежни” и да ће опозиција против руске доминације доћи из комунистичких редова, а не из грађанске опозиције. Он је и закључивао да је „као мала националистичка земља која је много претрпела Југославија нарочито осетљива према грдњама и насиљу”, поготово стога што јој је њен отпор нацизму дао „сјај и славу”. Информбиро још није био ни основан када је Кебот предвиђао да ће „један мужеван, националан и независан народ свакако да осети да је вечито таторство чак и великог Словенског брата мучна ствар”, да га је „превише, а уз то и дрско”, затим да „чак и комунистички одгојене вође, после првог узбуђења накнадно стечене власти, морају свакако осећати досаду од руског таторства” и, најзад, да – мислећи на Запад – „због ситничарења и непопустљивог непријатељства ми гонимо умерењаке у наручје екстремиста, а читаву земљу у загрљај руског медведа”. Кебот је закључивао: „Од нарочите је важности да врхови из народа осете да су им наша врата отворена ако желе да дођу и да се разоноде. Грешници се спасавају поглавито милосрђем и разумевањем, а не оптужбом са црквене говорнице. Нема изгледа да ће се покајати, али треба им пружити прилику.”²

Резолуција је по Југославију дошла у тренутку када је њен положај био поприлично компликован због односа са Западом који је на југословенску позицију гледао кроз призму њених односа са Совјетским Савезом. Тито после 1948. године није више видео своју шансу у комунистичком свету, схватао је да не може да буде лидер комунизма, али је исто тако осећао да је могуће кренути путем који је у ширим међународним оквирима водио ка позицији утицајног лидера једног модела социјализма који се у каснијој пракси представљао као мекши, отворенији, хуманији у односу на совјетски. У 1950. години Тито се налазио у позицији која није била

1) Наведено према: Б. Петрановић, С. Даутовић, *Велика шизма четрдесетосма*, Подгорица, 1999, стр. 44–45.

2) *Исто*.

нимало завидна с обзиром на блокаду земље, на информбировску пропаганду, на тешко економско стање земље, на соцреалистичко наслеђе које није било улазница у свет другачијих вредности. Али, на другој страни таква позиција је и отварала шансу. Југославија је иза себе имала две велике тековине које нису могле бити неуважаване у међународним односима: антифашистички легитимитет стечен 27. марта 1941. и 1948. годину у којој је она по други пут за неколико година изазвала пажњу светске јавности и симпатије Запада. Мост према Западу морао је бити поново успостављен, али овога пута партијско и државно руководство било је свесно да мора нешто да уради на плану унутрашњих промена како би имало са чим да се појави на Западу. Стајна тачка пронађена је у културном и научном повезивању. Следио је обрт у мишљењу, ослобађање од крутих догматских надзора, видљива и у култури све присутнија квалитативна измена мерила вредности.

Дистанцирање од модела совјетске културне политике

Убрзо после Трећег пленума, већ 30. јануара 1950. године, одржано је Саветовање о пропаганди на културно-уметничком пољу у иностранству на којем је констатовано да је културни продор у свет веома значајан за афирмацију Југославије, готово у времену када су информбировске земље чиниле све како би изоловале Југославију и на том пољу. Одговор Југославије на политику ИБ-а био је да се земља ослободи изолације. То ослобађање није било значајно само за самопредстављање у свету већ и ради обogaћивања и осавремењавања културног, научног и уметничког живота у Југославији. Југославија почиње 1950. године да се у култури, уметности и науци отворено окреће Западу, уз истовремено одбацивање оптерећујућег наслеђа соцреализма и напуштање совјетских погледа на културу. У партијској реторици од 1950. године све ређе, готово сасвим ретко, употребљавају се изрази „западњаштво” и „декадентна уметност” – колико дојучерашња неизоставна идеолошка терминологија за уметност „капиталистичке и империјалистичке западне културе”, још увек се успутно помиње да на Западу настаје „декадентна уметност”, али се ставови ублажавају формулацијом да је има „мање-више”, уз истицање да на Западу има „што-шта на свим подручјима делатности и уметности где ми можемо много научити”.¹ Промена става приметна је у исказивању потребе да се упозна „декадентна” уметност Запада: „Па и декаденција и то онаква каква избија на Западу, ако хоћемо мора бити приступачна нашем сазнању, ако хоћемо потпуно да упознамо његову културу и уметност и ми се не требамо тога плашити да ће то имати негативног утицаја на нас”.² Потенциране су разлике између совјетског и југословенског става у односу на западну културу и науку, дефинитивно и потпуно разилажење са оним што је у том ставу било слично или идентично: „Потребно је да се другачије поставимо у критичком осврту на западну декаденцију, него што су се Руси поставили. Ми разуме се том линијом нисмо ишли и не можемо ићи. Ми смо свесни тога да не можемо тврдити на пример да смо превазишли Ренесансу. То би уосталом било и

1) АСЦГ, Савет за науку и културу, ф-29. Реферат Иве Сарајчића на Саветовању о нашој пропаганди на културно-уметничком пољу у иностранству одржаном 30. јануара 1950. године у Београду.

2) Исто. Из дискусије на саветовању.

смешно и погрешно... Разуме се да смо ми далеко од руских погледа. Ми смо свесни тога да нећемо погинути ако учинимо приступачним нашој земљи и нашим народима да виде и декадентну уметност запада."¹ Подвлачена је суштинска разлика у односу на совјетски став: „Ми однос према иностранству то јест однос са културним светом постављамо на други начин него у СССР. Ми не идемо за тим да се боримо тамо за некакав вештачки приоритет. Идемо тамо просто да видимо развој културе, уметности, науке и свега тога и да се боримо за сарадњу, да се боримо за оно што је најпозитивније у томе."²

Најављиван је нови приступ културним акцијама у иностранству, пре свега у европском оквиру, а потом и изван њега. Он је значио удаљавање од дотадашњег везивања за земље народне демократије. За преоријентацију, међутим, било је неопходно познавање културних збивања на Западу како не би били презентовани садржаји који не превазилазе просечан ниво у земљи у којој је представљана култура са простора Југославије. У новом виђењу културних и научних веза са иностранством једна од веома битних појава је инсистирање на стручном мишљењу, односно на знању које је у новом виђењу културне политике требало да добије превласт над идеологијом: „Наш однос са западом треба да буде свестрано анализиран. Реч о томе морају дати стручна одељења која ће знати шта и где треба и из које земље треба нешто донети... Реч о томе шта је велико, шта је најбоље треба да да(ју) наша наука, наша стручна удружења, културне и уметничке организације. Они треба да дају последњу реч о томе, а не бирократско тело у било ком министарству."³

И сама употреба појма културне пропаганде била је тема преиспитивања у којем се дошло до закључка да је неопходно његово суштинско редефинисање: „На то питање морамо гледати са једном већом перспективом... Сам термин културна пропаганда заводи на једну странпутицу. То ће бити онда ако примимо само буквални смисао тога термина. У том случају би цела ова ствар била уска. Ради се међутим о читавом систему наших културних односа и веза... Ми можемо да експортујемо у свет дела наше културе, што би донело практичне користи нашој земљи данас или сутра, али ради се и о томе да и донесемо нашој земљи нешто из тог спољног света."⁴

Свест о потреби отварања Југославије према Западу ишла је истовремено са свешћу о демократизацији друштва у којој су култура, наука и уметност виђени као подручја на којима прво треба направити заокрет у идејном смислу, а који је подразумевао одбацивање партијског монопола на пољу стваралаштва, укидање декретивног, наредбодавног односа партије према култури и њену децентрализацију и то не само до нивоа република или установа већ до појединца. Излазак у свет, повезивање са што већим бројем земаља, отварање граница земље за утицаје са Запада, привлачење страних научника и стваралаца из области културе, афирмација културног наслеђа са простора Југославије и вреднијих стваралачких дела у 1950. години постају најважнији императив културне политике и саставни део спољне политике усмерене ка стицању нове позиције у очима западног света. У демократизацији културе и њеном продору на Запад виђен је дубљи смисао који је имао своју стратешку политичку суштину. На унутрашњем плану то је омогућавање да знање

1) Исто.

2) Исто.

3) Исто.

4) Исто.

и способности у већој мери дођу до изражаја, а на спољном – представљање Југославије у другачијем светлу од оног у којем је третирана од 1945. до 1948. године. Идеја културе као идеја слободе за Југославију је постајала више остварива него за земље под совјетским утицајем. Југославија 1950. године искорачује из света којем је до тада припадала и трага за својим местом у ширим оквирима међународних односа. Она прелази идеолошку границу која је Европу у политичком и економском смислу већ увелико делила на Запад и Исток. У приступу новој културној политици према иностранству партија исказује свест да у култури народа Југославије не почиње све од ње. Инсистира се на упознавању традиције, признаје да је културно наслеђе велико али да у дотадашњој послератној пракси оно није на прави начин вредновано. Признаје се да поједине републике и народи имају своје културне специфичности, да су оне израз различитих традиција, да те традиције треба поштовати и да би оне могле да имају посебну важност у контактима са иностранством: „Ако се не би дала потпуна слободна иницијатива појединим републикама, онда би се на тај начин онемогућило уметницима појединих република које имају своју специфичну традиционалну линију да се повежу по својој линији са културним центрима у иностранству. Ми не можемо негирати специфичност културе и уметности у појединим републикама. Ми морамо увести такав систем нашег даљег рада и дати му такву форму да се омогући директна веза тих република са иностранством, а постојање таквог система је могуће и једино ће на тај начин бити обезбеђен успех.”¹ У партијској оптици стицања међународног угледа поглед Запада на Југославију постаје најважнији: „Ми морамо нашу земљу да прикажемо у правој светлости као земљу са богатим културним наслеђем са богатом културом а не као земљу која је у очима Запада важила као дивља балканска земља”.²

У критичком осврту на дотадашњи рад културне пропаганде у иностранству истицано је да није било никаквог плана, да се томе посвећивало мало пажње, да нису коришћене могућности које су постојале, да нису нуђени одговарајући културни садржаји, да су изостајали управо они садржаји који би били репрезентативни, да је постојало осећање мање вредности и, у знатној мери, страх од утицаја Запада. Преиспитивање дотадашње културне политике и културних и научних веза са иностранством није мимоишло ни чињеницу да је неактиван однос према УНЕСКО-у хендикепирао Југославију у односу на поједине друге земље и кретања у свету. Навођен је пример земаља које су захваљујући активном односу према УНЕСКО-у успеле да пласирају књижевна и друга дела својих писаца на све важне светске језике без икаквих трошкова. Изостанак са међународних фестивала и конкурса имао је за последицу да све вредније што је настајало у музици, опери, балету остане у локалним оквирима, непредстављено а самим тим и непознато ван граница земље, али такође и да су уметници у Југославији били принуђени да стварају без могућности за компаративни однос са оним што настаје на Западу. Одговорност за неактивност југословенских културних друштава у оним земљама у којима су постојала, њихова умртвљеност, политичка блокада, идеолошка баријера – самокритички је приписивана погрешној културној политици у земљи. Уочавањем дотадашњих слабости, као основни практични задаци постављани су културни продор у што више земаља, квалитативно изоштравање културних садржаја и форми пласирања, као и укључи-

1) Исто.

2) Исто.

вање што већег броја институција и појединаца. Одбацивана је дотадашња тврда државна-партијска линија у култури, најављивана њена дебиократизација, давање слободе савезима уметника (Савез ликовних уметника, Савез књижевника Југославије) да успостављају сарадњу са иностранством без арбитражне улоге партије и државе. Предвиђано је даље оснивање уметничких савеза (Савеза композитора, Савеза репродуктивних уметника) и посебних одељења која би се искључиво бавила међународном културном сарадњом и посветила припремама културних акција у иностранству. Размишљало се о начинима подстицања појединаца за остваривање стручних веза са колегама у иностранству. Успостављање стручних веза југословенских уметника и научника са Западом са највишег државног и партијског нивоа доживљавано је од 1950. године као најзначајнији допринос унапређивању културног и научног живота у земљи, јер је омогућавало увид у савремене културне и научне токове, усвајање знања и њихово пласирање у земљи: „Да бисмо могли правилно реаговати на све оно што се догађа у иностранству било би потребно и нужно да ти другови који се повежу са појединцима у иностранству када се врате са неког гостовања или боравка у иностранству организују један састанак са људима из свог фаха па да изнесу своје утиске, доживљаје и све што су запазили”. Посебно је разматрано питање публикација за иностранство са резимеима на свим важнијим страним језицима, навођен је значај размене публикација, али и одређивана форма која није смела да буде „наметљива” и „нескромна”. Међу приоритетима наглашавана је потреба позивања научних и културних радника из иностранства, њихово упознавање са „правим лицем Југославије”, са њеним вредностима и отвореношћу.

Као један од најважнијих циљева афирмације Југославије преко културе било је дистанцирање њене културне политике од културне политике у Совјетском Савезу у очима Запада. Навођен је, између осталог, пример да западне архитекте и урбанисти не прихватају архитектуру Совјетског Савеза као социјалистичку. Југословенски стручњаци су имали сазнања да западне архитекте, па и они који су чланови комунистичких партија, имају негативан однос према ономе што се у Совјетском Савезу радило у тој области. Архитекте су износиле сазнања да на Западу постоји велика заинтересованост да се поведе расправа о социјалистичкој архитектури и социјалистичком граду, па се размишљало о позиву архитектама из Француске, Белгије, Енглеске и Америке да посете Југославију како би упознале „југословенску архитектуру”.

Успостављање научних и културних веза са иностранством представљано је као нешто што за партију није било ново. Подсећано је на Титове речи изговорене још пре Резолуције ИБ-а да Југославија треба на плану културних веза са иностранством да усвоји све позитивно, што је за државно и партијско руководство била нека врста ослонца у сламању извесних унутрашњих отпора новој политици. „Може се рећи да је то питање постављено сасвим другачије, супротно него што су га Руси дефинисали и који иностранство, како добро каже Жан Касу, у свом последњем чланку, користи искључиво као објекат за подређивање приоритету совјетске културе у односу на Запад.”¹

Сукоб са Совјетским Савезом 1948. године рационализовао је поглед Југославије на саму себе, уочени су недостаци, заостајања, увидело се колико је идеолошка слубљеност са Совјетским Савезом земљу удаљила од савремених токова и тенден-

1) Исто.

ција у уметности и науци: „У ствари шта је било код нас? Незнање онога што се тамо дешава јер смо на Запад гледали кроз очи Совјетског Савеза. Када смо говорили о америчкој литератури ми смо говорили говором Совјетског Савеза... Наше гледање на то није било правилно. Морамо у ствари видети шта је добро у Француској, Америци и Енглеској... Треба да видимо оно што је нама блиско.”¹

Упознавање и досезање западних вредности

Југославија 1950. године стаје на путању која ју је водила ка оном месту које је у глобалним погледима на епоху хладног рата дефинише као земљу либералнијег социјализма у односу на совјетски, као земљу прихватљиву на Западу, а касније после Стаљинове смрти неминовно и на Истоку, као земљу са којом сви рачунају, као државу која у току педесетих ствара своје везе са земљама трећег света а почетком шездестих постаје и лидер несврстаних. Заокрет у култури 1950. године није био само културни, већ заокрет у свести, једним делом унутрашњополитички и највећим делом спољнополитички.

У јануару 1950. године се гласно саопштавало: „Ми смо на почетку једне епохе. Јасно је да треба бити опрезан и скроман и имати много такта када је у питању иностранство. Али нешто је сигурно а то је да никада можда једна земља није била у таквим могућностима да пласира своје идеје и свој рад као наша земља. Питање је како да се то учини.” Недвосмислено је исказано схватање како је могуће изаћи у западни свет и како успоставити сарадњу: „Ми смо научили да пишемо са извесним фразама које не иду у иностранству”. Преовладало је залагање да се на Запад иде са оним што представља новину, оно у чему су рашчишћени појмови и појаве, оно што представља „наш данашњи поглед”².

Од 1950. године почиње да се ради на томе да се омогући што већем броју стручњака у свим областима уметничког и научног живота да оду у иностранство, да обиђу најважније културне и научне центре на Западу. Посебно је истицана нужност да се млади људи у стваралачком полету повезују са појединцима и културним центрима у иностранству, да се упознају са делима „великих мајстора”, да им се дају „широке могућности” у њиховом стваралачком напредовању. У циљу олакшавања размишљања се о укидању административних препрека, бржем добијању одобрења, увођења у праксу менаџерства – агенције пословних људи „капиталистичког” начина функционисања у организацији културних активности: „Да би се наше културне везе са иностранством развијале онако како треба без неких застоја онда је потребно са наше стране поставити људе који ће бити верзирани, који познају ситуацију у једном граду и који познавајући све прилике, нарочито културне и уметничке природе, знају шта треба у датом моменту радити”³. У размишљањима су рушене дотадашње идеолошке баријере, формалне препреке и исказивана спремност за усвајање одређених западних модела у функционисању, организацији, планирању и пласирању културних садржаја: „Ми морамо узети у обзир све елементе начина рада на

1) Исто.

2) Исто.

3) Исто.

Западу. Поред менаџера који су нужни треба да мислимо како се поступа у литератури.²¹ У критичком сагледавању дотадашње праксе навођен је пример да уметници из Југославије, па чак ни они из Словеније, географски најближе, нису видели Гојину изложбу у Милану, што је говорило о размерама ускраћених могућности за праћење културних догађаја у иностранству. Теме о којима се разговарало биле су и установљавање међународног филмског фестивала, боља припрема наступа у иностранству у смислу пропратног наменски штампаног материјала, техничко уређивање дворана у Југославији (навођен је пример непримереног декора за гостовања значајних уметника из света у сали Коларчеве задужбине у којој су исписане паролe и транспаренти), пласирање изложби импресиониста за које се процењивало да би могле бити добро прихваћене у иностранству, важност репрезентативних фотографија, објављивање чланака у страним стручним часописима, лични контакти појединаца који су имали предратне везе са уметницима у иностранству („Нема јачих веза од индивидуалних веза једног уметника са другим. Те везе треба искористити”), разбијање балканског комплекса и западног неповерења у културу која настаје у Југославији, упознавање света са културним наслеђем у Југославији... У Америци су се интересовали за Диоклецијанову палату у Сплиту, па се размишљало о позиву страним познаваоцима културе да посете Југославију и палату доживе у стварности. Изложба средњовековних фресака у Паризу побудила је велико интересовање, али се ишло и корак даље „јер на изложби су копије, а страни стручњаци треба да дођу да виде оригинале”. Избор позоришне представе Марина Држића „Дундо Мароје” за продор југословенског позоришта на Запад, што је увек било најтеже, није био без основа у трагању за тачкама ослонца у културном наслеђу. Тим избором наглашавана је чињеница да је „Дундо Мароје” старији од дела Молијера и Шекспира, изазивана је „литерарна сензација” и истовремено нуђен комад који је писан у таквом дијалекту који је у извесној мери био приступачан делу западне публике.

Зашто је 1950. година кључна за све што касније настаје у културном и друштвеном животу у Југославији и за другачији западни поглед на Југославију у односу на све друге социјалистичке земље? Импулс је стигао из партијског и државног језгра. Уметници, културни и научни радници су својим знањем и својим уметничким погледима припомогли читав заокрет. У 1950. години се управо изнутра у комунистичком руководству видела шанса Југославије, могућност да се њен социјализам не поистовећује са совјетским.

Несумњиво је да заокрета 1950. не би било без 1948. године. Тај сукоб Титу је омогућио да скрене пажњу Запада на себе, али је при том био спреман да плати високу цену тог сукоба која је уследила током 1948. и 1949. године. Већ крајем 1949. и почетком 1950. исказао је велику моћ прилагођавања и антидогматског приступа како у унутрашњој тако и са још већим значајем у спољној политици. У измењеним околностима било је потребно пронаћи алтернативу а не одступити од револуционарних тековина и одржати Југославију као земљу социјализма. Формула је пронађена 1950. и велики део залагања која је партија прокламовала у тој години остваривана су наредних година. Када је дошло до обнављања културних и дипломатских веза са Совјетским Савезом, Тито је био у позицији која је у тим разговорима означавала његову велику предност. Он је иза себе имао политички капитал о којем је совјетски партнер у тим разговорима морао да води рачуна. Преживео је напад

1) Исто.

Стаљина 1948. године, изашао је из њега као победник, физички је надживео Стаљина, издржао је наметнуту економску блокаду, успоставио је и развио односе са Западом, запутио се ка трећем свету, на унутрашњем плану учврстио је своју власт, обрачунао се са унутрашњим идеолошким и политичким противницима, делимично трансформисао унутрашњи систем, децентрализовао га, изградио међународне културне и научне везе. Отуда и равнодушност, а у појединим моментима рекло би се и надменост југословенских представника, видљива из стенографских бележака у разговорима са совјетским културним и дипломатским делегацијама поводом обнављања културних веза 1955. и 1956. године.

Педесете године показале су да је Југославија постајала све отворенија земља. То отварање није ишло без унутрашњих отпора на нижим партијским нивоима, међу полуобразованим партијским кадровима и руководиоцима партијских организација, али такође није било ни без отпора међу појединим интелектуалцима који су навикли да раде по задатку, чија је дотадашња позиција била угрожена новом политиком. Бранко Петрановић наводи да се социјалистички реализам није повлачио лако, преко ноћи. Истицао је примере да је цез-музика оцењивана као антикултура, а да се у *Књижевним новинама* под иницијалима појавио текст против управе бископа због њене небудности када је због великог интересовања публике огласила продужавање приказивања западног филма „Зашто смо се срели”. Мило Дор је као пример старе и нове свести наводио случај издавачке куће у Београду с почетка педесетих када запослени у часопису нису примили плату јер лист који су објављивали није имао прођу на тржишту, што је изазвало бунт у редакцији навикнутој да не мора сама својим квалитетом или комерцијалношћу да се бори за тржиште.

У току 1950. године успостављене су везе са низом међународних културних организација, а везе са организацијама чији је Југославија била члан од раније али са којима није активно сарађивала, обновљене су. Тако је 31. марта 1950. године Југославија приступила Организацији уједињених нација за просвету, науку и културу УНЕСКО, чији је конститутивни акт потписала 1945. године приликом оснивања организације. До 1950. године Југославија је у раду те организације учествовала једино преко посматрача на генералним конференцијама, а убрзо после приступања југословенска делегација је учествовала на Петом заседању Генералне конференције. Основни тон учешћу југословенске делегације, поред објашњења због чега се до тада није учествовало и извесних критичких примедби на програм и рад УНЕСКО-а, дао је предлог за одржавање састанка интелектуалаца посвећеног проблему мира, али тај предлог је одбијен уз остављање могућности да се нађе на следећем заседању Генералне скупштине. Према Статуту УНЕСКО-а Југославија је 22. новембра 1950. године донела одлуку о оснивању Националне комисије – органа за везе између југословенске владе и УНЕСКО-а. Оснивачка скупштина одржана је 27. новембра. У току године Југославија је од УНЕСКО-а примила помоћ за набавку књига и научног материјала у вредности од око 30.000 долара. Југославија је у октобру поднела захтев за техничку помоћ, односно за набавку прототипа кабинета за средње школе, опрему за три научне лабораторије, као и за стипендије и научну литературу. Приступило се програму за аудио и визуелни материјал намењен просвети, науци и култури који је израђен на претходном Четвртом заседању Генералне конференције, професори Борислав Благојевић и Мирко Рупел учествовали су на конференцији за побољшање библиографске службе одржаној у УНЕСКО-у у

Паризу новембра 1950, израђен је преглед свих дела преведених на југословенске језике током 1949. године за публикацију *Index translationum*.¹ У 1950. години предузети су и први кораци на упознавању наставних планова универзитета у Немачкој и САД-у. Одељење за научне и културне везе са иностранством при Савету за науку и културу почело је редовно да објављује преглед чланака из сектора науке, културе, уметности и школства из стране штампе. Уређена је и читаоница стране штампе.²

Са научним и културним отварањем земље према Западу расла је и свест о потреби пласирања знања о Југославији. У 1951. години констатовано је да су подаци о Југославији у страним уџбеницима најчешће непотпуни, застарели, а понегде и злонамерни, због чега је упућен допис свим представништвима у иностранству са обавезом да ступе у контакт са писцима уџбеника и да им обећају боље информације. Констатовано је да је на плану школства најмање развијена делатност према иностранству. На захтеве из Француске, Финске и Италије да добију преглед о југословенском школству, држава није била у могућности да адекватно одговори јер је имала само један материјал, који је био недовољан. Уочено је и да постоји велики недостатак уџбеника на енглеском језику у Југославији, па су на иницијативу Британског савета подстакнути републички савети за просвету, науку и културу да издавачка предузећа у тим републикама посвете већу пажњу објављивању таквих уџбеника.³

Повећано је и интересовање из иностранства за успостављање нових веза међу научницима, научним друштвима и установама. Велики број научних радника, установа и организација из иностранства обраћао се Савету с молбом да им се омогући контакт са одговарајућим установама у Југославији, предлагали су размену публикација, посете научних радника, слали своје публикације. Рађено је на прикупљању података о југословенским научним радницима који би могли да држе предавања у иностранству, за шта је постојала начелна сагласност француске владе, Британског савета и швајцарског посланства, у Паризу су уговорене међусобне посете југословенских и француских правника, Савет географа Југославије повезан је са Удружењем америчких географа, Комисија за геолошку карту света са Српском академијом наука, Интернационални институт за изучавање двораца са Заводом за заштиту споменика културе. До 1953. године око 300 југословенских установа повезано је са око 650 установа у западним земљама.⁴ Из иностранства је било све више захтева за добијање стручних материјала за израду разних лексикона и енциклопедија. Прикупљени су подаци о југословенским композиторима за енциклопедију Müller у Бечу, подаци о југословенским композиторима и репродуктивним уметницима за енциклопедију Nicolasa Slominskog у Бостону у САД-у, део података за велику *Позоришну енциклопедију* коју је у Риму припремао Silvio d'Amico, прикупљени су подаци за *Енциклопедију савремене књижевности* Cassell у Лондону и за *Међународну илустровану уметничку енциклопедију* у Њујорку. За Минервин универзитетски годишњак који је припреман у Берлину послати су подаци о југословенским универзитетима, високим школама и уметничким академијама, а за међународни уметнички адресар у Берлину послате су адресе свих југословенских установа које су дошле у

1) АСЦГ, Савет за науку и културу, ф-17. Извештај Одељења за науку и културу за 1950. годину.

2) Исто.

3) АСЦГ, Савет за науку и културу, ф-17. Извештај о раду одељења за научне и културне везе са иностранством у 1951. години.

4) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-15.

обзир да се нађу у таквој публикацији.¹ Размењене су публикације са Метрополитен музејом у Вашингтону, Колумбија универзитетом у Њујорку, Универзитетом у Хелсинкију, Славистичким институтом у Утрехту, Библиотеком ОУН, руским институтом у Амстердаму, Институтом *Orientele* у Напуљу, народном и универзитетском библиотеком у Јерусалиму. Започела је и сарадња са страним часописима и другим публикацијама: дат је чланак о народној уметности за *Dankkunsthaadverk* у Копенхагену, затим чланак о народним играма за публикацију у Француској и о опери у Југославији за једног енглеског новинара.²

Од 1950. до 1952. године у Југославију је ушло више од 50.000 књига, часописа и разних публикација са Запада, укључујући и оне из САД-а. По непрецизној евиденцији Комисије за културне везе са иностранством, у периоду од 1950. до 1963. око 17.000 стручњака и научних радника боравило је у иностранству на разним стипендијама за специјализације, израде докторских дисертација, краћа усавршавања, студијске боравке. У 1957. години од 3.456 редовних и ванредних професора, доцента и асистента на југословенским универзитетима број лица која су боравила у иностранству био је 951, што је 27% универзитетских радника.³ Од 1950. редовно су почели да се одржавају славистички семинари у Југославији сваке године, а они су се за три године развили до мере да је било потребно раздвојити полазнике семинара (студенте, лекторе и асистенте од професора, познатих слависта, научних радника). Већ 1953. године размишљало се да поједини универзитети уз помоћ надлежних савета за просвету, почну да организују специјалне феријалне курсеве на пример из економије, права и законодавства, историје уметности, сусрете стручњака за средњовековну уметност.

О обиму послова на плану међународне научне и културне сарадње говори и чињеница да одељење при Савету за науку и културу које је водило те послове, по својој организацији, административном апарату и људству није више могло да издржи обавезе, па је ради даљег институционализовања тог посла 1953. године формирана Комисија за културне везе са иностранством.⁴ Из записника са састанака Комисије

1) Исто.

2) Исто.

3) АСЦГ, 145-88-384.

4) Одлуком Савезног извршног већа 12. марта 1953. године основана је Комисија за културне везе са иностранством. Задатак Комисије је био да помаже одржавање и развијање културних веза са иностранством. Ради остваривања тог задатка Комисија:

а) упознаје иностранство са културним остварењима и достигнућима ФНРЈ и тиме доприноси упознавању Југославије уопште, њених народа, њене историје и културе, њене изградње социјализма;

б) помаже, развија и остварује размену на подручју културне делатности и доприноси упознавању југословенских народа са културним вредностима и стремљењима других народа;

в) помаже, а по потреби и сарађује са одговарајућим друштвеним организацијама и установама у ФНРЈ на успостављању и развијању културних веза са иностранством;

г) успоставља и развија сарадњу са иностраним установама и организацијама које делују на подручју размене и пропаганде у области културе;

д) даје потребне информације о свом деловању Савезном извршном већу, јавности, као и појединим заинтересованим организацијама и установама. Чланове комисије делегирају савети за просвету, науку и културу република и културне установе и организације.

Чланови Комисије били су: Родољуб Чолаковић, члан СИБ-а, Иво Фрол, секретар Комисије, Митра Митровић, државни саветник, Борис Зихерл, председник Савета за просвету и културу НР Словеније, Маријан Стилиновић, члан Извршног већа НР Хрватске, Јосип Лукатела, помоћник секретара Савета за просвету и културу НР Хрватске, Моцић Лев, помоћник секретара Савета за просвету, науку и културу НР Словеније, Никола Вученов, помоћник секретара Савета за просвету, науку и културу НР Србије, Митар Папић, секретар Савета за просвету, науку и културу НР БиХ, Вељко Милатовић, члан Савета за просвету и културу Црне Горе, Методије Соколовски, секретар Савета за просвету, науку и културу НР

види се да ни она није могла да савлада, прати и води евиденцију свих разгранатих контаката са иностранством. Културне везе са иностранством већ су имале децентрализовани карактер – појединци и установе су их у великом броју случајева сами остваривали, чиме су оне у укупном обиму постајале разноврсније и живље, али је у таквим условима тешко било остварити увид у целину културних и научних веза, па је чак и на саветодаван начин било тешко утицати на форме сарадње са иностранством. Посао Комисије и није био да се у све меша, мада, иако поједине културне акције у иностранству нису представљале Југославију, оне су ипак давале слику о њој до које је држави било веома стало. Ни југословенска представништва у иностранству нису била упозната са свим што долази из Југославије. На састанцима Комисије инсистирало се да републички представници, осим што заступају интересе средина из којих долазе, треба да воде рачуна и о целини и да би било неопходно да се сви више осећају члановима Комисије него заступницима интереса републичких савета. Мада је Комисија инсистирала да буде о свему обавештена, а ни републички савети нису имали све информације на пољу своје надлежности, ипак се водило рачуна и о томе да „превелико обавештавање” не буде „стежање”, да не доведе до блокирања, ограничења, административне спорости. Комисија је покушавала да нађе модел свог ангажовања, који је несумњиво био политички, али ипак само у мери у којој је било потребно да, водећи рачуна о интересу целине и о начину на који се репрезентује земља, буде информисана и о квалитету културних садржаја који излазе изван земље. Несумњива је тенденција да везе са иностранством буду слободне, али не и у смислу да пролази и оно што нема неопходан уметнички ниво а да се појављује под именом Југославије. Комисија је бежала од улоге жирија или арбитраже. Будући да су добар део комисије сачињавали и представници савеза (ликовних, позоришних, драмских) тражена је мера у којој би и у савезима њихова позиција била схваћена као заступништво њихових професионалних интереса, али пре свега као чланова Комисије који морају имати у виду интерес целе земље.¹ У 1953. години, на пример, 165 просветних и културних радника из Хрватске путовало је у иностранство, већином на властити трошак или на позив неких страних установа, а свега 55 је ишло о делимичном или потпуном трошку Савета за просвету и културу Хрватске. Српска академија наука је у 1953. години имала 44 посете иностраних научника, а Савез књижевника 28. Академијски савет је до тада давао

Македоније, Милутин Миланковић, члан САНУ, др Марко Костенчић, члан ЈАЗУ, Божидар Јакац, академик, Александар Вучо, књижевник, Станојло Рајичић, композитор, Живојин Здравковић, диригент, др Хуго Клајн, Жорж Скригин, филмски редитељ

Комисија за културне везе са иностранством имала је два деликатна проблема са којима је покушавала да се носи. Први је био избегавање арбитражне улоге, односно ненарушавање децентрализованог наступа културе у иностранству, принцип немешања с једне стране, а са друге, ипак, потреба да води рачуна о нивоу и квалитету садржаја који одлазе ван граница Југославије. Други проблем је уобичајен начин рада по принципу паритетне заступљености република с једне стране, а са друге потреба да Југославија наступа као целина. Предност се давала квалитету бар када је реч о уметничком стваралаштву, али се водило рачуна и о специфичностима националних култура. О учешћу на научним конгресима одлучивао је Академијски савет. О обиму посла говори податак да је Комисија у 1954. години упутила 378 аката, наспрам 146 у 1953. АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-17.

1) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-17. – Записник са састанка Комисије за културне везе са иностранством 11. децембра 1953. године. Међу новим члановима комисије били су: Бора Благојевић, професор Правног факултета, Иво Андрић као представник САН, Крсто Хегедушић, заменик представника ЈАЗУ, Марко Челебоновић, представник Савеза ликовних уметника Југославије, Владо Водопивец, представник Савета за просвету и културу Словеније, Исидор Цанкар, представник Словенске академије знаности и уметности.

98% стипендија за егзактне науке, од чега је половина била усмерена ка медицини. Комисија је свакако желела да избегне повратак на централизацију тиме што би увела принцип сагласности за оне који одлазе путем личне иницијативе. У 1953. години констатовано је да је фолклор већ довољно афирмисан у иностранству и да већ остварује сам ангажмане, да му Комисија више није ни потребна и да треба већу пажњу посветити инструменталистима, балету, опери, камерним оркестрима и, такође, да би из света требало више позивати кореографе, режисере, балерине који би радили са југословенским уметницима.

Приликом прављења плана сарадње са иностранством за 1954. годину, на састанку Комисије за културне везе констатовано је да је могућност културних веза расла из године у годину, пре свега због све видније улоге Југославије у међународном политичком животу и из интересовања које у свету влада за Југославијом, као и због показаних извесних културних вредности. Оцењено је да је децентрализација на подручју културних веза са иностранством деловала позитивно. Везе, размене, гостовања, путовања постали су живљи и свестранији, директни контакти институција, организација, појединаца са иностранством проширивали су могућности упознавања Југославије. У Југославији се већ 1953. године везе са иностранством, отвореност земље и децентрализован наступ културе у иностранству сматра природним и ефикаснијим начином међународне комуникације. Комисија подстиче, развија и пружа помоћ да се развију подручја културне размене са иностранством и организује и финансира акције већег обима, које превазилазе могућности појединаца и институција. Истовремено, констатовано је да се осећа потреба за културним аташеима у Енглеској, Француској и Немачкој.

Знања и искуства која су југословенски представници, културни радници и научници доносили у земљу имала су и политичку боју. Питања која су почетком педесетих година постављана југословенским интелектуалцима и стручњацима који су боравили на Западу била су између осталог: „Докле се простире слобода у Југославији?“, „Колики је утицај државе на развитак уметности?“, „Постоји ли још цензура у ма ком облику?“, „Да ли су позоришта, издавачка предузећа, филм у рукама државе?“, „Ко купује слике?“, „Ко одлучује шта ће се штампати и приказивати на позорницама?“, „Добијају ли млади уметници стипендије за иностранство?“¹

Велики заокрет Југославије од 1950. године пажљиво је праћен на Западу. Он је изазивао све веће интересовање западних политичких и интелектуалних кругова. На Радио-Штутгарту почетком 1954. године могла се чути специјална емисија о културном животу у Југославији, у којој се западноевропским погледом непогрешиво изводила анализа идејног заокрета у стваралаштву. Емисија је почињала са: „Када се изговара реч Југославија мисли се на цео Балкан и с тим се повезује представа егзотичног шареног света. Света пуног страсти и политичке напетости, у коме увек има рата, револуција и убистава. Због тога средњоевропејац под појмом југословенска литература нема углавном никакву представу. Развој југословенске литературе био је веома много под утицајем односно прекидан због променљивих политичких догађаја. У кратко одмереним периодима мира аутори су имали много да надокнаде и код тога су развијали многоструку активност, што важи нарочито за период

1) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33. Напомене поводом пута у Швајцарску и Немачку у времену од 12. 5 до 10. 7. 1953. Ото Бихаљи Мерица.

између два светска рата.”¹ После анализе развоја југословенске књижевности у међуратном периоду, аутор текста емитованог на немачком радију, улази у разматрање културних збивања у Југославији после Другог светског рата и наставља: „Било би исто тако разумљиво да је у години ослобођења, 1944, дошло до избијања годинама угушиване снаге, способности и емоције, и то би се и догодило да није насупрот слободном развоју деловало службено мишљење да се мора по руском узору форсирати фамозни социјалистички реализам. Под врховном командом осредњег лиричара Радована Зоговића, који је требало да игра улогу југословенског Жданова, побудили су бирократи и талентоване књижевнике да лиферују пропагандне песме, и може се приписати само случају да се појавио неки добар рад.” Најзад, аутор текста доводи своју анализу до педесетих година, уочава прекретницу за југословенску литературу, наглашава да у часописима започиње жива дискусија о модерним струјањима у светској књижевности и о месту које би у њој могла да заузме југословенска литература. Пад књижевне бирократије види у промени односа партије, чија је контрола над књижевним животом попустила. Наводи да је у почетку изгледало као да жели да се надокнади све пропуштено претходних година и атмосферу у којој је књижевни живот добио „невероватан подстицај”, у којој се пишу есеји о Кафки и Џојсу, преводи Пруст и савремени амерички писци, дискутује о егзистенцијализму, апстрактној уметности и атоналној музици, упоређује са атмосфером која се могла осетити у првим послератним годинама у западној и средњој Европи. Он види све већи број писаца, песника и њихових дела који су продукт унутрашњег ослобођења, а културни живот у Југославији, по његовим речима, личи на све осим на диктирану уметност.²

Искуства појединих југословенских интелектуалаца који су путовали по западној Европи, сусретали се и разговарали са интелектуалцима, били у контакту са интелектуалцима - социјалистима, говоре да је у њиховим очима Југославија 50-их „будила наду за остварење хуманог демократског социјализма”.

Од 1945. до 1948. године културна сарадња остваривана је углавном са земљама народне демократије. Форме те сарадње била су гостовања уметника на бази реципроцитета (приређивање уметничких изложби, размене посета културних радника, превођење и издавање књижевних дела). Сарадња је била углавном остваривана круто и без вођења рачуна о самом квалитету уметничких садржаја. Југославија је из неких земаља примала „слабе уметнике”, од којих бројни по свом уметничком квалитету нису били на просечном нивоу југословенских уметника. С друге стране, била је обавезна да шаље уметнике из оних грана уметности које су биле уговорене а не оне које би по слободном избору и квалитету изабрала. У таквим условима културна сарадња није много допринела развоју уметности у Југославији. Миодраг Протић оцењује да соцреализам и није био уметност и да је више узео него што је дао. После 1948. године ситуација се изменила, односно почев од 1949. и посебно од 1950. Југославији су се отвориле веће могућности за културни наступ у западноевропским земљама. Више није постојао проблем обавезујућег односа према Совјетском Савезу, којем је до 1948. године била препуштена популаризација југословенске културе. Југославија је без совјетских ограничења могла да наступа на Западу и да „упија” са Запада. Обим, квалитет, правци и садржај културне сарадње зависило

1) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-18.

2) Исто.

је сада од ње, па је нова културна политика према иностранству имала веће могућности за продор свега оног што се сматрало највреднијим у култури. Под припремом и планом за културну акцију подразумевало се и то да се не дозволи, као што је то дотадашња пракса показала, да југословенски уметници наступају у безначајним салама, у предграђима и местима која не доприносе угледу земље.

„Југославија није само земља храбрих ратника”. Разбијање западних предрасуда о „некултурном балканском народу”

И први дипломатски извештаји који су у 1950. и 1951. години стизали из појединих западних земаља говорили су да се у погледима према Југославији нешто мењало, истина тек у знацима, али ни сама заинтересованост није била безначајна. У Енглеској, у којој је Југославија побудила нешто веће интересовање од рата, односно почев од 27. марта 1941. године, посебно се осетио позитивнији став према Југославији од 1948. и сукоба са Совјетским Савезом. Благонаклоњеније писање штампе према Југославији, по извештају југословенског амбасадора у Лондону др Јозе Брилеја, било је знатно приметно већ од 1949, а посебно од 1950. године.¹ Учестале посете културних радника из Југославије, појединих личности из света науке, као и пласман југословенске културе, допринели су извесном порасту симпатија према Југославији, али још увек се осећала доминантна тенденција да се Југославија прикаже као земља храбрих ратника, културно заостала и економски неразвијена. Почетком педесетих владало је велико незнање и општа неинформисаност о Југославији, о чему је сведочила и чињеница да је у свести знатног дела британске јавности Југославија „бркана” са Чехословачком.² Југословенски амбасадор у Лондону сматрао је да Југославија мора да изграђује репутацију у науци и уметности, јер добрим делом од ње је зависило хоће ли се на Западу према њој развити „покровитељски” однос или ће се, уз поштовање које је југословенска политика од 1948. године постепено стицала, све завршити на сажаливим симпатијама према једном малом народу, „културно неразвијеном и у том погледу ни приближно равноправном осталим европским нацијама”. Приступ тамошњим позорницама, подијумима, галеријама, универзитетима, научним институтима био је пут ка афирмацији Југославије преко културе и представљања њене културне традиције, а пре свега пут ка разбијању предрасуда о „некултурном балканском народу” и изграђивању поверења у квалитет онога што је у културном смислу долазило из Југославије. Југословенски амбасадор је, осећајући значај културе, апеловао да се средства за продор југословенске културе на Запад увишеструче и да се напусти третирање културе као подсектора штампе и пропаганде, наводећи пример Енглеза који су одавно схватили потребу за самосталном организацијом типа Британског савета, којој је основни задатак културна делатност у иностранству. Брилеј је афирмацију југословенске културе сматрао најважнијим задатком у односима према иностранству. Пример 1951. године, у којој је учињен изванредан напредак у односу на раније године (гостовање фолклорног ансамбла, београдског балета, појединих уметника,

1) АСЦГ, Савет за науку у културу, ф-138. – Извештај о културној делатности у 1951. години.

2) Исто.

остварени контакти са већим бројем ликовних уметника и галерија и остварена веза са музичким одељењем BBC-ја), говорио је у прилог томе како се може превазилазити резервисаност британских институција и јавности према југословенским културним настојањима. Лондон је имао и изузетно велики значај јер је повлачио за собом интересовање других европских центара за све оно што је представљено у британској престоници. Југословенски амбасадор је наглашавао ту чињеницу и упорно настојао да југословенским властима да до знања колико је битно „успети” у Лондону, јер су „после гостовања у Британији отворена врата и за друге западне земље”.¹ Наступи југословенских уметничких група и појединаца, осим афирмације своје земље, имали су значај и за својеврсно одмеравање, усавршавање и учење. Веома је важна била критика ради даљег уметничког дотеривања, откривања слабости, објективнијег сагледавања вредности и изоштравање сопствених критеријума у односу на западне стандарде. Београдски балет, за који се и у земљи процењивало да је слабији од загребачког, није на фестивалу у Единбургу добио признања као фолклористи, али је већ само учешће било од изузетног значаја, а од „повољног утиска” публике важнија је била стручна критика, која је упозоравала на „наивно неукусан декор”, „неинвентивну” *Баладу о средњовековној љубави*, „слабост другог чина Охридске легенде” и низ техничких пропуста. Као највећу корист од учешћа балета на међународном фестивалу у Единбургу, реалан и веома упућени амбасадор Југославије Јозе Брилеј истицао је чињеницу да се у Британији сазнало да у Југославији уопште постоји балет.² Од уметника у Британији су у току 1951. године самостално наступали оперски певачи Владимир Ружђак и Валерија Хејбалова, пијаниста Мелита Лорковић, диригент Милан Хорват и виолиниста Игор Озим.³

Амбасадор у Лондону је упозоравао и да уколико постоји амбиција за продор југословенског филма ван граница земље онда се садржај и начин обраде мора прилагодити захтевима и укусима страног тржишта.⁴ Филмови као што су „Црвени”, „Застава” или „На својој земљи” нису могли бити пласирани јер су тамошњи продуценти преплашени од политичких тенденција у југословенском филму, па је Брилеј предлагао да се прибегне копродукцији филмова са неполитичким темама. Да би се нешто постигло, саветовао је, било је потребно проучавање тржишта на којем британска публика прихвата страни филм за шта је као најбољи доказ могао да послужи велики успех италијанског филма „Крадљивци бицикла”, који се у Лондону приказивао годину дана без прекида.⁵ У наредним годинама југословенска кинематографија је имала застој у производњи филмова за иностранство, да би од 1954. њена продукција показала већу присутност на међународним филмским фестивалима. Те године филм режисера Владимира Погачића „Невјера” приказан је у Кану, у 1955. години југословенски филм учествовао је на четири филмска фестивала, у Берлину, Венецији, Кану и Единбургу, а Југословенска кинотека учествовала је на париској изложби поводом 60-годишњице филма и 30-годишњице кинематографије.⁶ У 1956. години југословенски сниматељ Фран Водопивец добио је награду за црно-белу фотографију у филму „Црне воде” на филмском фестивалу у Кану. Као представници

1) Исто.

2) Исто.

3) Исто.

4) АСЦГ, Савет за науку и културу. Одељење за научне и културне везе са иностранством, ф-138.

5) Исто.

6) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33. Исто, ф-49.

југословенске кинематографије на фестивалу су учествовали Ђорђе Бабић и Мони Финци, а приказани су и југословенски филмови „Ханка” и документарни „Никола Тесла”. У Паризу је приказан филм „Крвави пут” југословенско-норвешке копродукције. У копродукцији београдског филмског предузећа УФУС и француског *Le film moderne*, у режији Кармина Галонеа у Београду је снимљен филм „Михајло Строгов”, по мотивима романа Жила Верна *Царев гласник*. На фестивалској манифестацији југословенског филма у Барију приказани су филмови: „Девојчица и храст”, „Ешалон др М”, „Невјера”, „Весна”, „Бор”, „Црне воде”, „Мртви град”, „Непослушни робот” и „Сињи галеб”. У 1956. години југословенски филм „Тренуци одлуке” приказан је у Аустрији.

У иностранству је несумњиво највећу пажњу привукла „Средњовековна уметност народа Југославије”. Око 700 квадратних метара фресака, 40 одлива средњовековне архитектуре, 205 предмета, 10 оригиналних икона из Дечана и Охрида и 26 одлива богумилских стећака, чиме је започело представљање културног наслеђа у западном свету,¹ после Париза видела је публика у Хамбургу, Копенхагену, Хелсинкију, Венецији, Риму. Наредно представљање културног наслеђа дуго и стрпљиво је припремано. Од 1955. године нову пажњу стручњака и културне јавности на Западу, пре свега у Паризу и у унутрашњости Француске, а потом и у другим европским градовима, привлачиле су копије фресака Богородице Љевишке из Призрена, представљене у оквиру изложбе под називом „Човек природа и предмети на фрескама Богородице Љевишке из Призрена”.² Упознавање иностране јавности са културним наслеђем Југославије имало је великог значаја за даљи продор југословенске културе и већу заинтересованост на Западу за културне и уметничке садржаје који су долазили из Југославије.

На објављивању дела југословенских књижевника у 1950. години највише је урађено у Италији, захваљујући посланству у Риму које је вршило избор дела за превод. У издању куће Марзоко објављена је *Дружина Сињи галеб* Тонета Селишкара и приповетка Лазе Лазаревића *Први пут с оцем на јутрење*. Издавачка кућа Колombo објавила је антологију словеначке прозе. Издавачка кућа Де Карло објавила је Нушићево *Опитинско дете*. Осим тога, у 1950. години Министарство за науку и културу у Љубљани, Германски семинар у Загребу и Универзитетска библиотека у Београду радили су на прикупљању библиографских јединица радова о Гетеу на молбу Друштва „Гете” из Немачке које је радило на изради Гетеове библиографије. У Енглеској су до краја 1951. године од значајнијих дела преведени само *Горски вијенац* и Мажуранићев спев *Смрт Смаил аге Ченгића*, а у току је био рад на преводу *Травничке хронике* и *Нечисте крви*.³

Од књижевних дела намењених пласману у иностранству, наредних година преведена су: Марин Држић *Дундо Мароје* на француски језик, Иво Андрић *Госпођица* на енглески и француски језик, Мирослав Крлежа *Повратак Филипа Латиновића* на италијански и француски језик, затим од истог аутора дело *Леда* на италијански и немачки језик и дело *Спровод у Терезијенбургу* на немачки језик. Дело Ивана Мажуранића *Смрт Смаил аге Ченгића* преведено је на шпански језик, а на француски је преведена и *Збирка народних приповедака*. Преведене су приповетке за

1) АСЦГ, Савет за науку и културу, Одељење за научне и културне везе са иностранством, ф-116.

2) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а.

3) АСЦГ, Савет за науку и културу, Одељење за научне и културне везе са иностранством, ф-29; Исто, ф-116.

Антологију на француском језику: Цирил Космач *Срећа*, Јуш Козак *Летећи анђео*, Иван Цанкар *Шољица кафе*, Мишко Крањец *Љубав Хели Вајсове*, Иван Прегељ *Син погубљења*, Франце Бевк *Бајтар Михале*, Прежихов Воранц *Самораникли*, Ранко Маринковић *Цврци и бубњеви*, Иво Андрић *Прича о кмету Симану*. Приповетке преведене за *Антологију* на енглеском језику: Цирил Космач *Срећа*, Новак Симић *Детињство Ивана Кожара*, Милован Ђилас *Мртво село*, Добрица Ћосић *Прелаз преко Мораве*.¹

Написана су и два дела за иностранство: др Антун Барац *Југословенска књижевност и Савремена југословенска књижевност*, за коју су прегледе урадили Велибор Глигорић – *Српска савремена књижевност*, Живојин Јеличић – *Хрватска савремена књижевност* и Лино Легиша – *Словеначка савремена књижевност*. Планирани су и преводи следећих дела: *Новеле* Мирослава Крлеже на француски језик, *Свадба* Михаила Лалића на француски језик, *Песма* Оскара Давича на француски језик, *Збирка прозе и поезије* на захтев посланства у Бечу.² Без посредовања Комисије за културне везе са иностранством 1953. године штампана је књига Иве Андрића *На Дрини ћуприја* на немачком језику, објављена у Цириху.³

У 1954. години организована је изложба „Југословенска књига кроз векове”, а предлог је дала Краљевска библиотека у Стокхолму. Изложба је 1954. и 1955. одржана у Стокхолму, Ослу и Лондону. Примерци старих књига узети су на послугу од разних библиотека и приватних лица. Сем књига, за изложбу је припремљена велика Географска карта ФНРЈ рађена у дрвету, са убележеним старим штампаријама које су постојале на територији ФНРЈ од 14. до 18. века. За сваку књигу припремљен је специјалан опис на језику догичне земље. Каталог са 257 описаних експоната и 10 репродукција штампан је у 3.000 примерака на енглеском језику. Југославија је 1954. године учествовала на сајму књига у Мексику са око 100 репрезентативних издања, затим на сајму страних књига у Јапану, а за „Изложбу антифашистичких афиша из доба рата у Шпанији 1936–1939” у Паризу послат је материјал о Југословенима на фронту и у логорима, фотокопије писама из рата, као и статистички подаци о учешћу југословенских добровољаца у шпанском рату.⁴

Везе са славистичким семинарима и појединим иностраним славистима разгранале су се у току 1950. године. Чињеница да од ослобођења до 1950. страни семинари нису имали скоро никакве везе са југословенским универзитетима и да нису примали југословенску новију литературу, поставила је озбиљан проблем одељења за научне и културне везе са иностранством.⁵ Највећи корак учињен је организацијом летњег курса за иностране слависте, одржаног у августу на Бледу. На њему је учествовало 39 слависта из 12 земаља, а у току 18 дана одржано је 40 предавања

1) Исто.

2) Исто.

3) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-13.

4) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-15; Исто, ф-16; Исто, ф-31; Исто, ф-33; Исто, ф-33а.

5) АСЦГ, Савет за науку и културу, ф-17. – Извештај о раду Одељења за научне и културне везе са иностранством у 1950. години. Одељење за научне и културне везе са иностранством имало је следеће секторе: 1) славистичке семинаре, 2) књижевност, 3) стипендије и специјализације у иностранству, 4) музика, 5) фолклор, 6) изложбе, 7) међународне културне организације, 8) позивање страних научних и културних радника у Југославију.

о југословенским језицима и литератури. Скуп су организовали Савет за науку и културу ФНРЈ и Универзитет у Љубљани.¹

Снабдевање страних славистичких центара југословенском литературом до августа 1950. године обављало је Одељење за научне и културне везе са иностранством, а од тада Библиографски институт. У тој години 52 славистичка семинара у иностранству и библиотеке претплаћене су на 10 часописа из области књижевности, уметности, друштвених питања и законодавства. О трошку југословенске државе сваки славистички семинар у иностранству примио је око 300 свезака часописа и књига. Пре тога славистички семинари уопште нису добијали југословенску литературу. Био је то начин да се успостави сарадња Југославије са славистичким семинарима и да се постепено организује размена књига како би домаће библиотеке дошле до страних књига без девиза. Књиге су слате и на молбе појединих славистичких семинара. Тако је Берлинском универзитету упућено више примерака *Горског вијенца*, славистима у Италији и Финској избор из македонске литературе, енглеској библиотеци избор из југословенске литературе.²

У 1951. години констатовано је да је стање славистичких института у иностранству у погледу наставника слабо, па се настојало да се изван број наставника упути на семинаре. Започети су преговори са француском владом за постављање једног југословенског предавача на Сорбони, а остварени су контакти са славистима у Јени, Лондону и Риму.³

Савет је у заједници са Универзитетом у Сарајеву организовао летњи курс за иностране слависте у Сарајеву од 15. јула до 15. августа 1951. године. У раду семинара учествовало је 42 слависта из иностранства, и то из: Норвешке (1), Данске (1), Швајцарске (1), Енглеске (2), Италије (9), Шведске (4), Немачке (5), Аустрије (6), Холандије (4), Француске (9). Учесници семинара слушали су предавања из југословенске књижевности (романтизам, реализам) и лингвистике.⁴

Како је интересовање за Југославију после сукоба са Совјетским Савезом, а посебно почетком педесетих година порасло, а будући да је Југославија била једина словенска земља са којом је са Запада било могуће слободно одржавати везе и земља у коју се могло слободно путовати, то су и контакти славистичких семинара постали живљи. То се, пре свега, одразило на отварање нових славистичких семинара на универзитетима где они раније нису постојали (Келн, Бари, Рио де Жанеиро), затим на пораст броја студената славистике, на прихватање, односно потражњу за југословенским лекторима и предавачима, а учестали су и предлози за размену књига и повећало се интересовање за летњи семинар за слависте. Снабдевање славистичких семинара у иностранству југословенским књигама вршио је Библиографски институт. Највеће интересовање показали су слависти из Немачке (Бон, Келн, Минхен), затим из Италије (нарочито Милано) и САД-а. Библиографски институт је 1953. године снабдевао око 50 семинара у 15 земаља југословенском литературом, а од појединих славистичких семинара добијани су вредни материјали. Најобимнија литература стигла је из Беча, намењена филозофским факултетима.⁵ У

1) Исто.

2) Исто.

3) АСЦГ, Савет за науку и културу, ф-17. – Извештај о раду Одељења за научне и културне везе са иностранством у 1951. години.

4) Исто.

5) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-13.

Београду је 1955. године одржан Међународни састанак слависта. На овом конгресу учествовало је 67 слависта из 17 земаља и 60 домаћих стручњака. Конгрес је образовао међународни одбор слависта, који је донео одлуку о објављивању јединствене библиографије за славистичку лингвистику. Исте године организован је шести по реду славистички семинар у Загребу и Задру, са 45 учесника из 10 земаља, а славистички сусрет у Београду посетило је 70 слависта из 17 земаља.¹

Оснивање лектората на страним универзитетима био је један од најважнијих праваца културног продора Југославије у периоду после 1950. године. До тада, односно тек од 1949. године, постојао је само један југословенски лектор и то у Лиону. У току 1951. године почели су преговори за постављање лектора за српскохрватски језик у више европских универзитетских центара. Од 1953. године, у иностранству је радило већ шест лектора за српскохрватски језик и књижевност и то у Лиону, Бордоу, на Сорбони, Школи оријенталних језика у Паризу, затим у Гетингену и Лајдену. Исте године поведени су преговори за постављање лектора у Дижону, Келну и настављени за Колумбија универзитет у Њујорку, за Милано и Фиренцу. Истовремено, завршени су преговори за размену са Шведском за универзитете у Стокхолму и Лунду. За рад на универзитетима у иностранству до 1958. године ангажовано је 13 југословенских лектора, од којих је лекторат у Келну био новоосновани. У тој години лектората за српскохрватски језик и југословенску књижевност било је: 7 у Француској (Лион, Бордо, Стразбур, Дижон, Клермон Феран и у Паризу 2), затим 4 у Немачкој (Гетинген, Ерланген, Марбург Лан, Келн) и по један у Италији (Фиренца) и Пољској (Варшава).²

Лектори су предавали српскохрватски језик и литературу, осим Ивана Божића који је док је радио на Сорбони држао и предавања из националне историје. Број студената са којима су радили југословенски лектори кретао се између 10 и 15. На три катедре за славистику у Француској је 1955. године студирало 39 студената. Поред рада на универзитету, лектори су држали предавања по клубовима, удружењима, сарађивали на радио-емисијама, сарађивали са југословенским представницима приликом приређивања изложби и других културних и политичких акција, писали чланке за часописе и листове, преводили дела из југословенске литературе и истовремено радили на свом научном усавршавању. Поред плате које су примали на универзитетима, добијали су и месечну помоћ од Комисије за културне везе са иностранством.

Будући да се на југословенске факултете сваке године уписивао све већи број студената на студије страних језика, то се размишљало о потреби ангажовања већег броја лектора из иностранства. До 1958. године на југословенским универзитетима било је 25 лектора.³

У стране земље почев од 1950. године одлазили су југословенски фолклор, инструменталисти, опера, балет, позориште, филм, дела југословенских књижевника, сликари, вајари... Ансамбл народних игара постигао је велике успехе, а шира публика у разним земљама у свету захваљујући наступима ансамбла „можда је први пут чула за Југославију”.⁴ После првог повезаног путовања изложбе народне уметности у 1950. години, њен други излазак у свет организован је 1951. у скандинавске зе-

1) Исто, 33а.

2) Исто.

3) Исто.

4) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-15; Исто, ф-33; Исто, ф-33а.

мље. У трајању од по три до четири недеље изложбу народне уметности Југославије видело је у Ослу у просторијама Уметничког индустријског музеја око 6.000 посетилаца, у Копенхагену у просторијама данског Уметничког индустријског музеја такође приближан број посетилаца и у Стокхолму у просторијама Краљевске уметничке академије, значајно мање, око 1.200 углавном професионално заинтересованих посетилаца. О изложби су написана 82 новинска чланка у скандинавским земљама, прављене су радио-емисије и снимљене су репортаже које су приказиване у норвешким филмским журналима.¹ Најживља година до тада била је 1952. Изложба народне уметности Југославије у тој години била је представљена у Бриселу, Хагу, Амстердаму, Ротердаму, Паризу и Женеви.²

На прво гостовање фолклорне групе из Југославије 1950. године надовезала су се 1951. још три гостовања у Енглеској: јануара у лондонском Albert Hall–у, јуна–јула поново у Albert Hall–у и на Фестивалу у Ланголену и септембра у Royal Festival Hall–у. Осим тога, фолклористи су освојили прво место на фестивалу у Ланголену у свим дисциплинама (игра, соло-песма и соло-инструмент), штампа је писала опширно о Југословенима који су „били бољи од Шпанаца, Ираца и Шкотланђана”, доносила фотографије, повећано је интересовање за фестивал у Опатији и долазак Енглеза, почело је интересовање за туристичку понуду у Југославији, уследили су позиви за турнеју по Белгији и Холандији, једна агенција је започела преговоре о гостовању у Америци, а у Британији је било мање оних који су мислили да су Чехословачка и Југославија једна земља.³

У 1951. години на позив English Folk dance and Song Society гостовала је Македонска фолклорна група у Albert Hall–у у Лондону, а потом и у Паризу. Ансамбл народних игара Србије гостовао је у Аустрији у Бечу, Бруку, Халенбергу, Грацу, Вајцу, Фелдену и Целовцу. Група од 25 чланова Ансамбла народних игара Србије учествовала је и на Међународном фестивалу у Royal festival Hall–у у Лондону, а убрзо после тога и у Белгији и Холандији.⁴

Од значајнијих наступа наредних година то су несумњиво наступи три фолклорна ансамбла (београдско „Коло”, загребачки „Ладо” и македонски „Танец”) 1954. године у Хагу, Амстердаму, Швајцарској, Трсту, Француској, Енглеској, Турској и прво гостовање црногорског ансамбла „Оро” у иностранству (у Бретањи).⁵

Југословенска опера пажњу иностране уметничке публике почиње да привлачи од средине педестих година. У 1954. години Београдска опера је у комплетном саставу дала „Бориса Годунова” у Цириху, Базелу и Женеви и то је била њена прва међународна озбиљна афирмација, посебно Мирослава Чангаловића и диригента Косте Барановића. У 1955. години Београдска опера и балет гостовали су у Висбадену, Фиренци и Бечу, Загребачка у Лондону и Ђенови, а Сплитска у Турској. Балет „Ђаво на селу” извођен је у Источном Берлину. Балет Сарајевске опере гостовао је у Женеви, Балет Скопске опере у Солуну, а Љубљанска филхармонија гостовала је у Италији. „Ансамбл загребачких солиста” гостовао је у Бечу и Грацу. У Аустрији су се представили и Словеначка филхармонија и Хор Радио Београда. Мирослав Чангаловић одржао је у Данској седам концерата. У Паризу су гостовали и југосло-

1) АСЦГ, Савет за науку и културу. Одељење за научне и културне везе са иностранством, ф-116.

2) Исто.

3) Исто.

4) АСЦГ, Савет за науку и културу. Одељење за научне и културне везе са иностранством, ф-138.

5) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а.

венски диригенти Само Хубад и Цирил Цветко, виолиниста Игор Озим и камерни дуо Марија и Олга Михајловић. Од индивидуалних, посебно су успешни били наступи Мирослава Чангаловића, Душана Поповића, Владимира Ружђака, певача и виолинисте Игора Озима.¹

На VII међународном конкурс за певаче и инструменталисте 1952. године у Женеви, оперска извођачица Зорица Филиповић, у конкуренцији са 218 учесника, пласирала се у финални део такмичења. На конкурс у Carflosch у Лондону, виолиниста Игор Озим добио је прву награду. Поред тога, југословенски композитори учествовали су на Салцбуршком фестивалу, а композитор Миленко Живковић учествовао је на конгресу Међународног удружења за савремену музику у Франкфурту. Пијанисткиња Мелита Лорковић гостовала је у Финској, Шведској, Енглеској, Холандији и Швајцарској. Анита Мезетова и Мирослав Чангаловић учествовали су на концерту у Бечу. У Лондону су гостовали Валерија Хебалова и Владимир Ружђак.²

У 1954. години Вилма Буковец, чланица Љубљанске опере, на Међународном певачком конкурс у Тулузу освојила је специјалну награду, мада је по правилима конкурса била предвиђена само једна „Гран при награда“. Наиме, жири је на лицу места донео одлуку да се Вилми Буковец додели специјална награда као главној конкуренткињи победнице која је иначе била Францускиња. Овај успех пропраћен је у француској штампи оценама да је жири био пристрасан у корист француске представнице, а Буковчева је добила понуде да наступа у операма у Тулузу, Бордоу и Лиону. На Међународном музичком конкурс у Женеви 1954. године Душан Поповић, члан Београдске опере, добио је прву награду, што је први пут да један југословенски такмичар добије прву награду на том престижном и веома строгом конкурс на којем већ четири године пре тога није додељивана прва награда. На истом конкурс чланица Љубљанске опере Соња Дракслер добила је „златну медаљу“, што је одговарало трећој награди.³

У 1955. години југословенски уметници учествовали су на музичким конкурсима у Вервијеу (Белгија), Минхену, Женеви, Бриселу, Ланголену, Арцу. У Вервијеу је тенор Рудолф Францл освојио прву награду, Бисерка Цвејић четврту, а Вилма Буковец шесту награду. На фестивалу у Ланголену виолиниста Дејан Бравничар освојио је прву награду. На међународном конкурс певачких хорова у Арцу хор „Бранко Крсмановић“ из Београда добио је прве награде у све три категорије такмичења. Хор „Светозар Марковић“ из Новог Сада на истом такмичењу освојио је две треће награде.⁴

У 1956. години на Музичком конкурс у Ланголену Београдски дупли октет добио је прву награду. На Интернационалном конкурс певања у Тулузу Крста Крстић, тенор из Београда, добио је прву награду, а награду је добила и Ана Липша, првакиња Скопске опере. На конкурс диригента „Санта Сесилија“ у Риму учествовала су три југословенска диригента.⁵

Почетком 50-их година југословенска уметност изазивала је већу пажњу у уметничким круговима на Западу. Својом вредношћу оцене стручне критике изазивале су изложбе средњовековних фресака, затим народне уметности, а потом и дела из

1) Исто, ф-15; Исто, ф-16; Исто, ф-31; Исто, ф-33а.

2) АСЦГ, Савет за науку и културу. Одељење за научне и културне везе са иностранством, ф-116.

3) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-15; Исто, ф-16; Исто, ф-33; Исто, ф-33а.

4) Исто, ф-70.

5) Исто, ф-86.

сликарства и графике. Плански рад на пласману културе, представљању традиције и савремених уметничких дела, започет изложбом југословенске народне уметности 1949. године у Цириху и 1950. у Единбургу и Лондону, као и изложбом средњовековних фресака у Пале де Шајо у Паризу 1950. године, настављен је и следећих година, с тим што су искуства тих првих изложби довела до њихове техничке реорганизације. „Изложба југословенске народне уметности”, привлачећи велику пажњу, обишла је Осло, Стокхолм, Копенхаген (1951), Хаг, Брисел, Париз и Женеу (1952), а изложба „Средњовековне фреске у Југославији” виђена је на Единбуршком фестивалу, у Тејт галерији у Лондону, а потом у Централмузеуму у Утрехту и Диселдорфу, у Пале де Бозар у Бриселу, у Кунстхаусу у Цириху, у Бајерншационалмузеуму у Минхену и у Кунстхисторишеммузеуму у Бечу, одакле се спремала за одлазак у Хамбург, Копенхаген, Хелсинки, Стокхолм и Осло и све до 1955. године није се враћала у земљу.¹

Потом је Комисија за културне везе са иностранством прешла на планско упознавање иностране уметничке јавности са пробраним делима послератних ликовно-уметничких струјања у Југославији. Најпре се покушало са примењеном уметношћу, па је у Лондону представљена југословенска модерна керамика. Већ је збирка „60 слика модерног југословенског сликарства” упознала свет са тежњама послератног југословенског сликарства представљеним делима Стојана Аралице, Славољуба и Слободана Богојевића, Косаре Бошкан, Марка Челебоновића, Рика Дебењака, Оливере Галовић, Отона Глихе, Недељка Гвозденовића, Оскара Хермана, Љубинке Михајловић-Јовановић, Радивоја Кнежевића, Милана Коњевића, Стане Крегар, Петра Лубарде, Предрага Милосављевића, Мила Милуновића, Антуна Мотике, Еда Муртића, Петра Омчикуса, Николаја Омчикуса, Зоре Петровић, Отона Постружника, Ивана Радовића, Душана Ристића, Едуарда Степанчића, Габријеле Ступице, Миленка Шербана, Франа Шимуновића, Славка Шохаја, Ивана Табаковића, Ивана Ваниште, Емануела Видовића, Лазара Возаревића. Та изложба обишла је Атину, Анкару, Истанбул, Дамаск, Бејрут, Каиро, Александрију, Лион, Париз.

Југословенска уметност била је представљена у 1951. години и изложбом словеначке графике у Милану, затим радовима Аралице, Лубарде, Милуновића и Милосављевића у Мантону, присуством радова Д. Табаковића, М. Лукића, Б. Бужанца и С. Скопала на међународној изложби керамике у САД-у.²

Од 1952. године Савет за науку и културу одазивао се на све позиве који су му били упућивани за учешће Југославије на разним међународним уметничким изложбама. Најважнија од њих била је XXVI венецијански бијенале. У ту сврху вршене су озбиљне и дуге припреме, представници Савета обишли су све уметничке центре у земљи како би упознали стање ликовне уметности, Комисија се састајала више пута, а изложба је пре одласка у Венецију постављена у Љубљани. Југославија је на бијеналу била заступљена изложбом слика и скулптура. Изложене су слике Емануела Видовића, Недељка Гвозденовића, Антуна Мотике, Предрага Милосављевића и Габријела Ступице и скулптуре Ристе Стијовића, Петра Палавичнија и Зденка Калина. На изложбу Међународног уметничког клуба жена у Лондону, која се приређује сваке године, послате су слике Зоре Петровић, Љубице Сокић, Марте Ерлих,

1) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф- 33а. – Југословенска ликовна уметност у свету данас 1949–1955.

2) АСЦГ, Савет за науку и културу. Одељење за научне и културне везе са иностранством, ф-116.

Анке Кризманић, Миранде Морих, Јелице Жуже, Јеле Трнкози, Лизе Крижанић, Косаре Бокшан, Шане Лукић, Данице Антић, Оливере Кангрге, Вере Поповић, Дане Докић, Оливере Галовић, Вере Јосифовић, Вере Чохаџић и Љубинке Јовановић. На Међународну изложбу графике и цртежа у Лугану послати су радови Федора Ваића, Зденка Гладиша, Бошка Карановића и Рика Дебењака. На Међународну изложбу керамике Kiln Sluba у Вашингтону послате су керамике Владимира Предојевића и Иванке Приклмајер. На Међународни бијенале литографије у боји у САД-у послати су радови Рике Дебењака и Миле Малеша. На Међународну изложбу скулптуре у националном парку у Арнхему у Холандији послате су скулптуре Ивана Мештровића, Томе Росандића, Ивана Кршинића и Вање Радауш. На међународној изложби студентске уметности у Филаделфији Југославија је учествовала са сликама Младена Србиновића и Стојана Челића. Такође, Југославија је учествовала и на изложбама дечјих цртежа у Филаделфији и на Дечјем конкурс у Индији. У истој години учествовала је на Међународној изложби уметничке фотографије у Луцерну, на Салону фотографије у Лондону и на Међународној уметничкој изложби у Њу Делхију, на коју је послато 20 графика југословенских уметника.¹ У 1953. и 1954. години „100 листова југословенске графике” у Сао Паолу и „60 слика модерног југословенског сликарства” у Грчкој биле су нове изложбе које је Југославија пласирала у иностранство, а поред официјелних изложби већ је постојао и низ приватних и полуофицијелних изложби појединаца или група сликара у иностранству: Возаревић и Челебоновић у Паризу, Аралица и Хоџић у Цариграду, Пеђа Милосављевић позван у Белгију, Генералић у Паризу, Лубарда у Бразилији и Аргентини, Омчикус, Михајловић и Станчић у Паризу.

У 1955. години активност Комисије за културне везе са иностранством дошла је до свог врхунца, нарочито на пољу изложби у земљи и иностранству. Може се скоро рећи да је та активност била онолика колико је износила за 1952, 1953. и 1954. годину заједно. У тој години југословенски уметници су добили осам награда. Осим изложбе средњовековне уметности и копија фресака Богородице Љевишке из Призрена, које су већ „освојиле” бројне европске центре, Југославија излази графиком у Белгију, Западну Немачку, Пољску, Америку, Чиле и Уругвај и са „60 слика савременог југословенског сликарства” у седам градова Француске (Лион, Бордо, Марсеј, Мец, Дижон, Нанси, Стразбур), затим у Швајцарску (Цирих) и Немачку (Штутгарт). У Њујорку и Вашингтону изложени су радови „Четворице југословенских сликара” (Хегедушић, Коњовић, Мартиноски, Михелић), а у Паризу графике Ф. Михелића и М. Маскарелија. У Бечу и Грацу одржана је изложба „Уметничка обрада метала у Србији 11–19. век”, у Норвешкој, Данској и Енглеској „Југословенска књига кроз векове”, а „Позоришна уметност Југославије” у Аустрији и САД-у. На Међународној изложби модерне керамике у Кану излагало је 12 уметника из Југославије. Југословенски уметници учествовали су и на изложби Међународне графике у Берлину и у више немачких градова.²

1) Исто.

2) Исто, ф-33а.

„Словенски паризирани свет”

Југословенски уметници су се од 1953. године осмелили да скоро без икакве потпоре траже афирмацију и могућност уметничког рада у иностранству. Марин Студин, загребачки уметник, привлачи пажњу лондонске публике и критике својом скулптуром. У Грацу излаже графичар Божидар Јакац, у Хајделбергу Миха Малеш, своје скулпторске радове у Бечу представља Павао Перић, а Петар Лубарда у Бразилији и Паризу. Енвер Крупић је био запажен својом изложбом у Истанбулу, а Мирко Почуча на Годишњој изложби Каирског салона, Златко Прица побире успехе у Бразилији, а у САД отишле су слике Крсте Хегедушића, Милана Коњовића, Франце Михелића и Николе Мартинског.¹ Јануара 1953. године у Риму излаже шест београдских сликара: Милош Бајић, Александар Божичковић, Гордан Зубер, Александар Кумрић, Ђорђе Поповић и Миодраг Протић.² У Паризу се исте године нижу изложбе Лазара Војиновића, Бате Михајловића, Пеђе Милосављевића, друга изложба Миће Поповића.

Пажњу француске публике 1953. године привукао је тада млади београдски сликар Лазар Возаревић који је излагао у париској галерији Saint Placide. Француски листови донели су дуже и краће приказе у којима је, између осталог, коментарисано да је реч о југословенском уметнику чије се слике у тушу одликују смелашћу, да поседује „велику сензибилност”, „дубоку нежност” и да се осећа висока стваралачка способност, да је у питању сликар који тражи свој пут у сликарству а да га је нашао у цртежу, да се у његовим делима открива утицај Пикаса и средњовековних фресака и да је тешко предвидети како ће се даље оријентисати „младић који је дошао из словенског и паризираниог света”. Истицано је да уметник показује три снажне одлике које чине некога великим сликаром: „оригиналност технике, смисао за декоративност и присутност” и оцењивано да ће „он спадати сигурно међу оне које нам је ова година открила”, да је реч о уметнику који је „рођен за велике композиције, за зидне декорације, за фреске”, да „има оригиналност даха, живота и заната” и да његова уметност у целини „носи ону мистериозну поезију својствену Словенима”. Истицано је и да Возаревић „достиче најмодернији израз, пошто је уметност нашег времена на свом почетку”, да се „налазимо у присуству некога и нечега, што нећемо изгубити из вида”. Било је и критичких погледа да „цртеж који је постао арбитран не надокнађује донекле сиромашну машту” и да је изложба Возаревића преурањена, да његов стил још није формиран, да се виде директни плагијати Пикаса и да је то штета јер има несумњиво сликарски темперамент.³

Изложба Бате Михајловића 1953. године у Galerie Marseille била је повод за лист *Arts* да његово сликарство назове „Простор и светлост”. *Le Mond* и *Paris Presse* представили су младог југословенског сликара који ради у малој хотелској соби, прескромном атељеу за уметника који воли да слика на великој површини. Писано је да „свака његова слика садржи чаробне квалитете који у обележје унутрашњег

1) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а.

2) Исто.

3) Прикази објављени у листовима: *Les lettres Françaises*, *Le Peintre*, *Actualité Artistique Internationale*, *L'Information*, *Le Provençal*, *Ce Matin-Le Pays*, *Arts*, *Journal de l'Amateur d'Art*, *Combat*. АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-17. – Извештај Комисије за културне везе са иностранством за 1953. годину.

живота и сна који следи овај уметник доноси визију”. У његовим сликама „Народна игра у Македонији” и „Бик” уочена је тенденција ка зидном сликарству. Критика је писала о сликаревим светлим тоновима „који од неутралних иду до нежних и необичних или чак раскошних, којима уметник одређује форму светлости или је ослобађа, помера планове и ствара мотиве чија је особеност у томе што су слободни, лебдећи ван реалности, а ипак врло блиски и стварима и бићима”. Критика у часопису *Actualité Artistique* југословенског сликара назива „песником”, а о његовим сликама бележи: „Уметник није аналитичар, објекат једва скицира, готово га нагађамо, неодређеног, расплинутог обриса, али га зато наша машта са лакоћом може да изазове, објекат је ту, чак намеће своју присутност, мада остаје увек са оне стране једне сувише опоре истине”. У француској штампи Михајловић је оцењен „колористом врло сигурног укуса који своје слике даје у светлим нијансама, међутим благо пригушене, утишане, па изазивају сећање на природну вуну и ткања земље из које сликар долази”.¹

Марко Челебоновић приликом своје друге изложбе у Паризу после рата, 1953. године, није посебно представљан француској публици јер јој је био познат још из тридесетих година: „Марко слика већ неких 30 година у Паризу где је стекао глас”. Оцењено је да се његово „луминозно сликарство заснива на традицији која је потекла од Vuiller-a i Bonard-a”, да је у питању „уметност која је доказ асимилације француског сликарства, светлог и обојеног, уравнотеженог и свежег, са човеком из Средње Европе који жели да задржи нешто од спокојности византијских фресака”, а при том „слике које нам показује сликане су у Далмацији, потпуном средоземном пределу”.²

Изложба радова Пеђе Милосављевића у галерији Giroux у Бриселу јуна 1953. године подстакла је једног од најпознатијих белгијских критичара Шарла Бернара да у приказу забележи да „почетна изненађеност прелази у очараност оригиналном визијом у којој се спољни свет изједначава са чудесним осветљењем”, да је „колорит једноставан, али бескрајно нијансиран финим сивим и златноплавим тоновима” и да на тој потки сликар „тка читав један свет облика са изванредном чулношћу”. Критичар закључује да „Пеђа обнавља импресионистички начин сликања извлачећи из њега неуобичајене акорде” и да „неколико фигуралних слика сведоче о сензибилности потеза једног мајстора”. Белгијски листови су писали да је у питању оригиналан таленат који заслужује да буде познат. Тумачено је да је „Пеђина уметност озбиљна”, да користи само неке боје, да у „угашеним гамама воли да приказује изгледе Париза, нарочито кровове”, а да је његова техника „спонтана”. *Le Soir* је оцењивао да је његово сликарство „оригинално”, да се „надовезује неким тајним скретањем на школу европског експресионизма”, завршавајући коментар речима: „Ево уметности која ма духа, стила и ретку пластичну речитост”.³

1) Исто.

2) Из приказа изложбе објављеног у листу *Arts*. АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-17. – Извештај Комисије за културне везе са иностранством за 1953. годину.

3) Прикази објављени у листовима: *La Nation Belge*, *La Dernière Heure*, *La Lanterne*, *Le Soir*. АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-17. – Извештај Комисије за културне везе са иностранством за 1953. годину.

Отварање земље за стране културне садржаје

Почев од 1950. године Југославија је у културном погледу постајала све више отворена земља. У Београду је те године гостовала Изложба швајцарске архитектуре, а 1951. у Београду, Новом Саду, Скопљу, Сарајеву, Загребу и Љубљани гостовала је изложба швајцарског плаката. У 1952. години, у организацији Савета за науку и културу, изведен је низ страних изложби у Југославији: „Изложба савременог француског сликарства” у Београду, Загребу, Љубљани и Скопљу, „Изложба Палате проналазака” из Париза у Љубљани, Загребу, Сарајеву, Београду и Скопљу, „Изложба радова Le Corbusiera” у Београду, Скопљу, Сарајеву, Загребу и Љубљани, „Изложба аустријских учила” у Загребу, Београду, Скопљу, Приштини и Љубљани и „Изложба цртежа деце Израела”.¹ У 1953. југословенска публика видела је изложбе: „100 година холандског сликарства”, „Швајцарска графика”, „Француска таписерија”, „Бразилијанска архитектура”. У 1954. аустријски савремени композитори одржали су шест концерата у Југославији и представљена је изложба аустријских музикалија. Те године у Београду је приказана изложба „50 година француске кинематографије”. У 1955. у Југославији је гостовала изложба „Цртежи и скулптуре Хенри Мура”, у Београду, Загребу, Љубљани и Скопљу. Исте године југословенској публици представљене су: „Савремена белгијска графика”, „Енглески савремени плакат”, „Међународна изложба дрвореза у боји”, „Савремена немачка графика”, „Савремена британска графика”, „Холандски плакат”, „Цртежи и слике јапанске деце”, „Немачка архитектура”, „Репродукције Ван Гога”, „Научне публикације Израела”, „Равенски мозаици”, „Ремек дела Кунстхисториског музеја” из Беча и „Индијска уметност кроз векове”.²

У Југославији је 1955. гостовао велики број реномираних позоришта, према само једном у 1954. години. Највећу пажњу привукло је гостовање париског ТНР, под вођством Ј. Вилара. Ова трупа гостовала је са Корнејевим *Сидом* и Молијеровим *Дон Жуаном* и дала дванаест представа у Београду, Загребу, Љубљани и Сарајеву са огромним успехом. На веома високом нивоу биле су и представе Атинског позоришта, које је приказало *Едипа* и *Хекубу* у Београду и Загребу. С обзиром на велики ансамбл (561 чланова) издаци су били велики и дефицит од 2.150.000 динара попуњен је специјалном дотацијом Савезног извршног већа, што је знак да Југославију ни овако велики финансијски дефицит није спречавао у жељи да себи приближи страну културу. У марту је гостовао бечки Бургтеатар са Гетеовом *Ифигенијом* и Шницлеровим *Љубакањем*, са укупно шест представа у Београду, Загребу и Љубљани. У септембру је гостовао Piccolo teatro из Милана са Голдонијевом комедијом *Слуга двају господара*, одигравши 14 представа у Београду, Загребу, Љубљани, Сарајеву, Риједи, Сплиту, Дубровнику, Новом Саду и Копру. Чувени британски композитор Бенџамин Бритн и пијаниста Питер Пирс гостовали су у Београду, Загребу и Љубљани. За југословенску публику било је веома привлачно и гостовање Кинеског класичног театра. Турнеја кинеског позоришта била је најдужа, а представе су извођене у Београду, Загребу, Љубљани, Сарајеву, Скопљу, Новом Саду, Опатији, Риједи и индустријском центру у Креки. Од високих званичника из света културе на

1) АСЦГ, Савет за науку и културу. Одељење за научне и културне везе са иностранством, ф-116.

2) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-13; ф-17.

Дубровачким летњим играма појавио се директор лондонске опере Covent Garden лорд Харвуд.¹

И наредна, 1956. година била је веома богата страним културним садржајима. Југословенска публика имала је прилику да види 34 изложбе, од којих и: „Савремену уметност САД” у Београду, „Савремену италијанску уметност” у Београду, Загребу, Љубљани и Скопљу, „Изложбу репродукција Рембрантових цртежа, гравура и слика” у Београду, Битољу и Скопљу, „Дрворезе Јозефа Стаинхарда” у Београду, „Аквареле и графике” Хелмута Вајца у Београду, „Осам миланских уметника”, „Кинеску примењену уметност” у Београду, Загребу и Љубљани, „Бугарску графику” у Београду, „Изложбу пољске архитектуре” у Београду.

Познати британски виолиниста и педагог Макс Ростал одржао је турнеју по Југославији, а виолинисткиња Ида Хендл, концерте у Београду, Загребу и Љубљани. На предлог британског амбасадора у Београду у Југославији је приређен фестивал британског филма. Отварање је одржано у сали биоскопа „Козара” у Београду новим филмом „Ричард III” у режији и главној улози Лоренса Оливијеа, а остали филмови приказани су у Београдској кинотеци. Укупно је приказано 17 играних филмова и неколико документарних.

На иницијативу Француске амбасаде организовано је гостовање француског позоришта „Frères Jascques” у Београду, Загребу, Љубљани и Новом Саду, а француски виолиниста Хенрик Шеринг учествовао је на неколико филхармонијских концерата у Југославији. Једно од најзначајнијих позоришних гостовања у 1956. години било је гостовање Московског художественог театра, које је трајало месец дана. Поред Београда, московски позоришни уметници одиграли су представе у Загребу, Љубљани и Сарајеву, а концертна извођења у Новом Саду и Креки. Извођена су дела *Три сестре* Чехова, Толстојеви *Плодови просвете* и *Кремањски чиновници* Погодина, док су у концертном извођењу дате драматизације Толстојеве *Ане Карењине* и Гогољевих *Мртвих душа*. Чувени совјетски виолиниста Давид Острајх одржао је низ концерата у Београду, Загребу, Љубљани, Сарајеву и Скопљу. У организацији „Ташмајдана” хор совјетске армије одржао је концерте у Београду и Загребу. У Југославији је одржана и недеља совјетског филма, а филмови су приказани у свим главним градовима југословенских република. Приказан је и филм „Отело” редитеља Јушкевича, који је добио награду на Канском фестивалу. Од значајнијих личности из света у Југославији је 1956. боравио француски филозоф Жан-Пол Сартр.²

Ни 1957. година није заостајала за претходним. У Београду је представљена изложба фламанске уметности 17. века под називом „Култура и уметност Рубенсовог времена”, са више од 200 експоната велике уметничке вредности, од којих 52 уља, дела Ван Дајка, Рубенса, Бројгела. Изложбу је за месец и по дана видело око 46.000 посетилаца. Овај уметнички догађај од светског културног значаја организовала је Комисија за културне везе са иностранством у сарадњи са Народним музејом у Београду, Југословенска железница одобравала је попуст од 25% за посетиоце изложбе, а њеном отварању присуствовао је белгијски министар просвете, југословенски државни и партијски функционери и дипломатски кор. У јуну 1957. године у Београду је гостовао Страфорд Мемориал Театар, позоришна трупа Лоренса Оливијеа и Вивијен Ли, који су у Народном позоришту извели представу *Тит Андроник*, а касније су

1) Исто, ф-50а.

2) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-70; ф-86; ф-91.

гостовали и у Загребу. Поред представе, Оливије и Вивијен Ли су на молбу публике и организатора у Београду читали одломке из Шекспирових дела. У част енглеског позоришта приређен је пријем у просторијама Протокола, којем су присуствовали позоришни и филмски радници, представници југословенске владе и дипломатски кор. У истој години у важнијим центрима у Југославији организована је изложба репродукција Рембрантових слика, гравура и цртежа, „Изложба норвешке графике” приказана је у Љубљани, Београду, Скопљу, Загребу и Бањалуци, а гостовала је и изложба савремене полске уметности од фовизма до апстрактне уметности, са 71 сликом и 10 скулптура од 27 уметника. У 1957. француски виолиниста Хенрик Шеринг гостовао је у Загребу, где је свирао са Загребачком филхармонијом, а касније је давао солистичке концерте у градовима Југославије. Исте године француски шансоњер Ив Монтан одржао је пет концерата у Југославији. Од иностраних позоришних колектива у Југославији су 1958. године гостовали Театр Нову из Лођа и фолклорно-позоришна група Алжирског народно-ослободилачког фронта. У 1958. години у Југославији су гостовали и: Балетски ансамбл лењинградског позоришта „Киров”, Холандски камерни оркестар, Камерни хор Универзитета у Валпарезу из Италије, бугарски фолклорни ансамбл „Светлина” и три кинеска музичка уметника. У Београду, Загребу и Љубљани исте године представљена је изложба „Шекспир у енглеском позоришту”.¹

Европа узима под своје? О уједињеној Европи, миту, утопији, идеологији, независном судству

Први пут од 1945, од када су иницијативом Аустријског колеца сваког лета, у трајању од три седмице, одржавани сусрети Европског форума у Албаху у Тиролу, Југославија је учествовала 1956. године. Сусрети Европског форума издвајали су се од бројних стручних семинара, научних скупова и конференција одржаваних у европским земљама пре свега по томе што нису били ускоспецијализовани, већ су на њима разматране општије теме, о којима су могли да дискутују припадници различитих научних дисциплина. Окупљања интелектуалаца из великог броја европских земаља имала су за циљ слободну размену мишљења о актуелним европским питањима из области привреде, политике и културе, с доминантном тенденцијом да основни тон разматрањима да идеја о „будућности уједињење Европе као целине”.²

Организујући окупљања интелектуалаца из свих европских земаља које су прихватале учешће, Аустрија је, несумњиво, желела да се афирмише као једна од водећих културних нација, да се представи као отворена средина привлачна за духовна надметања и да у том погледу привуче пажњу осталих европских народа. На тронедељним састанцима сваке године у омањем селу у планинама Тирола учествовао је велики број научника – некада је тај број достигао и до 500 учесника. Основни циљ предавања и дискусија, по замисли организатора, био је да се поново крене

1) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-116а.

2) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-86, пов. бр. 205/56. – Европски форум у Албаху; АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-86. – Извештај о суделовању на Европском форуму у Албаху (Аустрија).

ка успостављању и неговању izgubljene универзалности академског образовања и развијању oseћаja припадности европској заједници у духу узајамног поштовања разних националности и политичких и религиозних уверења и схватања. Са филозофско-историјских и социолошких позиција ишло се ка политичким темама које су обустављале размишљања интелектуалног света са Запада. Од 1945. до 1956. године дискутовало се на теме: „Наука и садашњост” (1945), „Сазнање и вредност” (1946), „Слика света и слика човека” (1947), „Закон и стварност” (1948), „Границе истраживања, нова решења и отворени проблеми” (1949), „Природа и историја” (1950), „Проблеми облика, структура и модела” (1951), „Наука на прелому, Универзитет и Европа” (1952), „Шта је човек” (1953), „Садашњост и наука” (1954), „Сазнање и акција” (1955), „Еволуција и револуција” (1956).¹ Теме су постављене као веома изазовне за дискусије научника и са Запада и са Истока, али научници из источно-европских земаља нису учествовали. Прва од социјалистичких земаља која је учествовала на сусретима била је Југославија, са дванаест година кашњења у односу на западноевропске земље, али и у предности над земљама Источног блока.

По оцени Радивоја Увалића, тадашњег југословенског амбасадора у Бечу, Југословени који су 1956. године присуствовали на скупу у Албаху, са изузетком доцента др Пусића, по знању и стручности нису одговарали нивоу скупа, нити су учествовали у дискусији.² Карактеристично је да су сви југословенски учесници, њих шест, били из Загреба и Љубљане. Југословенски амбасадор у Аустрији, у свом извештају, заложил се да Југославија убудуће озбиљније схвати своје присуство у Албаху, поготово стога што је у разговорима вођеним са организаторима скупа приметил да они Југославију третирају као средњоевропску земљу и да су веома заинтересовани да у оквиру општег програма позову и поједине југословенске научнике да одрже предавања на изабране научне теме. Увалић је у томе видео шансу за афирмацију Југославије и југословенске науке међу научницима бројних нација, као и могућност да млађи научни радници успоставе контакте са угледним колегама других земаља. Примера ради, Западна Немачка омогућавала је 50 стипендија за учешће на Европском форуму у Албаху.³

На скупу 1956. године, у оквиру опште теме „Еволуција и револуција”, програм је био подељен у шест делова: радне заједнице (предавање истакнутог научника на одређену тему после којих се води дискусија), курсеви језика, предавања, европски разговори, концерти и изложбе. На 14 „радних заједница”, колико их је те године било разматране су следеће теме: 1) „Преврат у схватању вредности”; 2) „Историја преокрета научне мисли”; 3) „Легалитет и револуција”; 4) „Историја и правна историја револуција”; 5) „Маркс као дијагностичар и пророк друштвеног развика”; 6) „Политичке револуције 20. века и нови конзервативизам”; 7) „Питања продуктивности и друга индустријска револуција”; 8) „Револуционарне и еволутивне методе привредних решења у земљама са ниским животним стандардом”; 9) „Еволуција живота”; 10) „Сталне и несталне промене у природи”; 11) „О револтима у литератури 20. века”; 12) „Основе сликарства 20. века”; 13) „Самосталност пантомимског уметничког облика”; 14) „Неоархаизам и привидне традиције”.⁴

1) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-86. – Европски форум у Alpbachu.

2) Исто.

3) Исто.

4) Руководиоци радних заједница били су: 1) др Eugen Fink, професор филозофије са Универзитета у Фрајбургу, и Bruno Liebrucks, професор филозофије са Универзитета у Келну; 2) др Giorgio de Santil-

У оквиру програма „Предавања” у Албаху су учествовали научници и политичке личности. Професор Kennet Kirkwood са Оксфорда одржао је предавање на тему „О утицају западних идеологија на незападни свет”, а државни секретар спољних послова Бруно Крајски говорио је „О аустријској неутралности у европској спољној политици”. Једна од тема предавања била је и „О пореклу диктатура у време Француске револуције” (проф. др Giuseppe Maranini из Фиренце). О револуцији и еволуцији говорио је Simon Moser, професор из Карлсруеа.¹ У оквиру програма „Европски разговори” биле су организоване две велике дискусије: 1) „Десно и лево као категорије духовне историје и политике” и 2) „Индустријска револуција”. На прву тему предавања су одржали Hans Joachim von Merkatz, савезни министар Владе у Бону, Alfred Moser, интернационални секретар холандске Партије рада, и Friedrich Torberg, књижевник из Беча. На другу тему говорили су Edwin Fletcher, заменик директора Европске агенције за продуктивност ОЕЕС-а, Alexandar King, председник Комитета за продуктивност и примењена истраживања при ОЕЕС-у, Giulio Pastore, председник италијанске Синдикалне конфедерације рада, и Pasquale Saraceno, генерални секретар Института за индустријску реконструкцију у Риму.²

Следеће 1957. године у Албаху је учествовало седам представника из Југославије, од тога пет стипендиста Форума и два чије је учешће финансирала Комисија за културне везе са иностранством (Данило Пејовић и Бранко Бошњак обојица са Филозофског факултета у Загребу).³ Форум је 1957. године (од 17. августа до 5. септембра) био посвећен теми „Мит, утопија, идеологија”. Од учесника из социјалистичких земаља, поред представника из Југославије, овога пута било је присутно и десет учесника из Пољске, а посебну пажњу привукло је и присуство неколико Мађара-емиграната из 1956. године. По националном саставу најзаступљенији су били Немци и Аустријанци, затим Французи и Италијани, а потом Енглези, Американци и представници земаља Бенелукса и Скандинавије. Рад Форума започео је саопштењем организатора да је основна замисао окупљања „ширење и јачање европског јединства и слободе”. Готово цео рад Форума био је посвећен критици марксизма и социјализма, као идеологије и утопије, а суштинска теза којом су била прожета предавања и већина дискусија била је да „марксизам као теорија угрожава слободни свет”. Полемика са марксизмом била је најизраженија у радној заједници „Политика и утопија”, а проблеми основне теме Форума („Мит, утопија, идеологија”) разрађивани су у радним заједницама „Мит антике”, „Митови старог Оријента”, „Улога идеологије у друштвеним наукама”, „Идеологија и мит у музици”. Од политичких

lane, професор са Универзитета у Кембриџу, уз сарадњу др Josefa Gickhorna, професора из Беча; 3) др Friedrich Novakowski, професор из Инсбрука и др Ernst Topitsch, доцент из Беча; 4) др Giuseppe Maranini и др Silvano Tosi, оба професори из Фиренце; 5) др Leo Kofler, професор из Келна, и др Marcel Reding, професор из Граца; 6) др Graem Moodie, професор из Глазгова, и др Zbigniew Pelcynski, професор из Оксфорда; 7) др John Gray, професор из Лондона, др Robert Goetz из Париза и Thomas Mathew са Стафорда; 8) др Howard Ellis са Универзитета Беркли и др Gotfried von Haberler са Кембриџа; 9) др Bernhard Rensch, из Минстера, и др Walter Zimmerman, Тибинген, 10) др Paul Feyerabend из Беча; 11) др George Fraser из Лондона и др Erik de Mauny из Лондона; 12) др Carl Argano и Rosario Assunto, оба из Рима; 13) Etienne Decroux и André Veonstein, оба из Париза; 14) Н. Н. Stuckenschmidt из Берлина. – Исто.

1) Исто.

2) Исто.

3) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-86, пов. бр. 205/56. – Европски форум у Албаху; АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-86. – Извештај Бранка Бошњака о суделовању на Европском форуму у Албаху (Аустрија); Извештај Данила Пејовића о учешћу на Европском форуму у Албаху (Аустрија).

личности у Албаху је учествовао секретар спољних послова Савезне Републике Немачке професор Walter Hallstein, чије је предавање на тему „Мала и велика Европа” изазвало пажњу својим „политичким реализмом” у односу на Источну Европу. Форум је, као и претходних година, спајао научно-теоријски приступ и политичке садржаје. По повратку учесници из Југославије у својим извештајима истакли су неслагање са критиком марксизма, која је по њиховом мишљењу била заснована на „погрешном тумачењу”.¹

Најизраженије карактеристике скупова Европског форума биле су научна и политичка актуелност тема и учешће интелектуалаца различитих уверења – од социјалиста, марксиста и немарксиста до присталица разних конзервативних концепција и представника религиозних секти.

Приближно у исто време док се на Европском форуму разговарало о миту, утопији и идеологији, у Италији се одржавао такође тронедељни скуп, умногоне специјализованији, усредсређен на једну област, али и те како важан и са политичког становишта. Реч је о научном курсу (Corso di studi) који се од 1954. године сваког лета одржавао при Интернационалном центру судија „Luigi Severini” у Перуђи. И на овом скупу од социјалистичких земаља биле су заступљене само Југославија и Пољска. Од Југословена научном курсу за судије разних земаља (Аустрија, Белгија, Грчка, Италија, Јапан, Луксембург, САД, Шведска, Швајцарска, Западна Немачка, Југославија и Пољска) учествовао је др Миљивој Ивчић, судија Врховног суда Хрватске.²

По замисли Центра „Luigi Severini”, разговори судија из разних земаља имали су сврху да омогуће размену мишљења и правних схватања из области јавног и приватног права на начин који подстиче студије компаративног права. Главна тема научног курса била је „О независности судија и заштити права на одбрану”, а учесници су позвани да говоре и о организацији судова и правосуђа, парничног или кривичног поступка своје земље. Тиме је главна тема скупа, осим изношења начелних гледишта на проблем избора, функције и независности судија, проширена и на размену искустава различитих земаља и правних система, као и њихових специфичности. На скупу се могло чути да су и у системима где је остварено начело изборности судија они у вршењу своје функције независни, али „у смислу различитом од оног у којем се схвата независност судија у већини земаља западне Европе”, а разлике су објашњаване историјским утицајима и концепцијским разликама.³ Било је осврта и на утицаје којима судије могу бити подвргнуте и на начине којима се они остварују, односно о већим или мањим могућностима за те утицаје, у зависности од тога да ли су судије биране доживотно, на дужи период или су именоване тј. постављене на сасвим ограничен кратак рок. Отворено је и питање ограничења арбитрарности и дискреционих одлучивања и изнето гледиште да независност судија не би смела да значи стварање неког затвореног тела, попут „свештеничке касте” или круга у који нико други не би могао да завири. У разматрању проблема функције судија навођени су примери правосудних система у којима се не примењује стриктно принцип легалитета, већ у случају помањкања норме судија одлучује према правилу које би

1) Исто.

2) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-86. – Извештај о учешћу на научном курсу, одржаном при Интернационалном центру судија у Перуђи од 1. до 21. септембра 1957. године.

3) Став Nicole Jaeger, члана Уставног суда Италије и професора цивилног процесног права на Универзитету у Милану. – Исто.

применио законодавац (Швајцарска). У том смислу изнето је и гледиште да законодавство и судство више представљају различите форме једне исте функције него две различите функције, односно да однос законодавства и судства може бити постављен у смислу да закон садржи решења разних проблема чија је примена обавезна за судије, које би у помањкању норме иначе такво питање морале саме да решавају. Независност судија и право одбране грађанина у свакој фази поступка на скупу су третирани као два аспекта једног истог појма, јер у супротном, уколико не постоји или није поштовано прво, угрожено је ово друго.¹

Судије из различитих земаља окупљене у Перуђи имале су прилику да се упознају са чињеницом да је у Швајцарској унифицирано само материјално право, док је формално право, укључујући организацију судова, регулисано са 25 закона појединих кантона и да судије Федералног суда бира Федерална скупштина на период од шест година, док остале судије у кантонима бирају грађани непосредно на време од четири до десет година. Тиме је, по мишљењу др G. Luvinjija, председника Округног суда у Лугану, спречена изолација судија од друштвених кретања. Износећи искуства своје земље, др Jan Szachulowicz, судија Врховног суда у Варшави, истакао је да је законодавна тенденција у Пољској усмерена ка примени „социјалистичке демократије и пуне законитости”, а пажњу учесника привукло је и упознавање са битним карактеристикама шведског Законика о парничном поступку који се заснивао на „модерним принципима усмености”, затим питање права одбране у белгијском кривичном поступку, организација правосуђа и положај судија у Западној Немачкој и Грчкој. За европске учеснике изузетно значајна су била искуства јапанског правосудног система: надлежност врховног суда да испитује уставност закона и других правних прописа, одвојеност судске и извршне власти, административна контрола судског пословања коју обавља врховни суд а не министарство правосуђа и одвојеност јавног тужилаштва од суда а под контролом министарства правосуђа. Присуство и учешће југословенског представника, осим што је привукло пажњу када је реч о упознавању са југословенским правосудним системом, изазвало је и велико интересовање за појединости државног и друштвеног уређења у Југославији.²

У трагању за најефикаснијим гаранцијама за остварење судијске независности, у току дискусије отворено је и питање економског третмана као једног од основних услова за независност судија, па су сви учесници позвани да доставе податке о платама судија у својој земљи. Југословенски представник, имајући у виду да су плате судија у другим земљама веће и то шест до десет пута него у Југославији, успротивио се таквом предлогу, с образложењем да би из таквих података могли да буду донети „погрешни закључци”, истичући да „економски слабије земље могу имати независније судство од економски јачих земаља”, после чега је предлог скинут са дневног реда дискусије.³

На скупу је била подвргнута критици одредба чл. 160 југословенског Законика о кривичном поступку, по којој истражни судија наредбом може поверити спровођење истраге овлашћеном истражном органу унутрашњих послова, будући да таква одредба „у односу на опште усвојена схватања не гарантује интегритет права одбране оптуженог”.

1) Исто.

2) Исто.

3) Исто.

Културни продор изван европског круга. Сарадња са земљама „трећег света” – израз вишестране међународне оријентације

Трагање за властитим путем у социјализам било је истовремено и трагање за новом међународном позицијом Југославије у периоду после сукоба са Совјетским Савезом 1948. године. Недефинисан међународни положај Југославије у тренутку напуштања њене једностране међународне политичке оријентације отворио је низ суштинских проблема везаних за судбину државе. Политички притисак са Истока и економска блокада земље довели су југословенско руководство у ситуацију из које није било могуће изаћи без међународних активности које би биле усмерене ка успостављању контаката и сарадње са земљама западне Европе и САД-а. Колико год је Титова позиција могла изгледати повољнија него раније, у смислу стварања услова да Југославија постане прихватљива за Запад, толико је она била тешка због опасности да Југославија буде жртва односа Истока и Запада. Спољна политика Југославије и њена међународна позиција морале су да претрпе драстичне промене, али на начин који не би довео у питање њено опредељење за социјализам, а опет, с друге стране, да не постане заробљеник „империјалистичког блока”, чији је, колико до јуче, била један од најжешћих идеолошких противника. Њена позиција, коју је државни секретар САД-а, по извештају амбасадора Станоја Симића, 12. августа 1945. године окарактерисао речима да су се Американци надали да ће Југославија бити „мост” између њих и Руса а да је у ствари она постала „зид”, после 1948. године није више одговарала тој оцени.¹ Југославија се у прво време после сукоба са Совјетским Савезом држала веома обазриво у погледу прихватања економске и војне помоћи са Запада, али је наредних година одустала од таквог става. То одустајање је, не обазујући се више на то шта ће да каже ИБ, Тито саопштио на Четвртм пленуму ЦК КПЈ средином 1951. године: „Југославија ће сада узети оно за што су нас оптужили”.² Крајем 1949. године Едвард Кардељ је, анализирајући међународни положај Југославије приликом давања оперативних директива југословенској спољној политици пред ЦК КПЈ, између осталог истакао да питање југословенско-совјетских односа није само питање две државе већ интернационално питање, да Југославија смета совјетској хегемонији својом политиком самосталности као негацијом сваке хегемоније и да је југословенска битка за независност највећа битка за социјализам, па и Југославија, сходно томе, мора знати да маневрише у међународним односима.³ Залагање за независност Југославија је у међународним иступањима њених политичара артикулисала као борбу против блоковске поделе света, а у прилог „демократске борбе за свет слободних и равниоправних народа”, „без подређивања малих држава вољи великих” и „без економског раздвајања света на источни и западни табор”.⁴ У прилог таквом ставу било је и прво званично међународно организовано манифестовање ванблоковске политике 1950. године за време корејског рата, када су Југославија, Индија, Либан, Саудијска Арабија и Јемен гласали у Генералној скупштини ОУН-а против преласка трупа ОУН-а преко 38. пара-

1) АСМИП СЦГ, ПА, ф-3/15а, 1945, 3197.

2) Наведено према: Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, трећа књига, Београд, 1988, стр. 359.

3) *Исто*.

4) *Исто*, стр. 360.

леле.¹ Југославија се на тај начин умешала у светске међународне односе, а Тито је априла 1950. године навестио да ће Југославија у ОУН-а бранити „права малих или колонијалних народа на слободу и независност, тј. право да сами одлучују о својој судбини”, осудивши стварање блокова и интересних сфера који „представљају латентну опасност од ратних сукоба и катастрофа за човечанство.”² Бранко Петрановић наводи да је, пре тога, у фебруару исте године, Тито поменуо појам „активна неутралност”, залажући се за „свестрано развијање мирољубиве економске, политичке и културне сарадње и демократских међународних односа на основу равноправности и разумевања”. Крајем 1952. године југословенска дипломатија појачала је своје контакте са представницима земаља Азије и Африке које су имале слична схватања о карактеру међународних односа. Тако је Југославија у току своје борбе за очување независности, угрожене од Совјетског Савеза оптужбама 1948. године и економском блокадом која је уследила после тога, успостављала односе са Западом, али и са ваневропским земљама, пробијајући на тај начин политичку и економску блокаду и започињући свој излазак на светско тржиште и светску политичку сцену. Крајем 1953. године Југославија је већ имала 49 амбасада, пет специјалних мисија и 13 генералних конзулата у свету, као и успостављене економске везе са Бразилом, Бурмом, Цејлоном, Етиопијом, Грчком, Индијом, Индонезијом, Израелом, Јапаном, Либаном, Мексиком, Пакистаном, Парагвајем, Перуом, Сиријом и Тајландом. Истовремено Југославија је започињући и развијајући културну и научну сарадњу са Западом, започињала исту такву сарадњу и са земљама „трећег света”. У томе је примењивала западни рецепт, додељујући стипендије за школовање младих људи из афро-азијских земаља, остварујући културни утицај на те земље и упућујући своје студенте, а потом и стручњаке, на универзитете тих земаља.

Од школске 1951/52. године, закључно са школском 1957/58. годином, југословенске стипендије користили су студенти из следећих земаља „трећег света”: Индија 22, Бурма 19, Того 5, Египат 4, Либан, Мароко, Судан и Тунис по 2, Тангањика, Боливија, Мексико и Цејлон по једну. На Универзитету у Београду докторирала су, после двогодишње специјализације, четири држављанина појединих од тих земаља, и то: три Индуса (на Геолошком, Природно-математичком и Правном факултету) и један студент из Тогоа, (на Економском факултету). На загребачком Архитектонском факултету докторирао је један Индус.³ У школској 1957/58. години на редовним студијама у Југославији налазила су се 22 студента из афро-азијских земаља као стипендисти југословенске владе (из Бурме 8, Кине 5, Марока 2, Судана 2, Тогоа 4, Туниса 1). Исте године у Југославији су се налазили и стручњаци на специјализацији као стипендисти Комисије за културне везе са иностранством, из следећих земаља: Египта (3), Индије (2), Мексика (1), и изванредан број студената о свом трошку и то: из Египта (1), Индонезије (1), Ирана (1), Кине (15), Либана (3), Сирије (13) и Чилеа (1). За школску 1958/59. годину југословенска влада понудила је стипендије за редовне студије студентима из следећих земаља: Алжиру 10 стипендија, Вијетнаму 2, Египту 10, Етиопији 5, Индонезији 1, Ираку 3, Јордану 2, Камеруну 3, Кенији 2, Мароку 3, Пакистану 3, Сирији 13, Судану 2, Тогоу 2, Тунису 1 и за земље под старатељством две. Укупно је понуђено 64 стипендије за редовне студије, међутим,

1) Исто.

2) Исто.

3) АСЦГ, Одељење за научне и културне везе са иностранством, ф-43.

у Информацији о страним стипендистима Владе ФНРЈ од 30. децембра 1958. године наведено је да у школској 1958/59. години стипендије југословенске владе прима 38 страних студената и то из: Алжира 8, Бурме 8, Тогоа 6, Етиопије 4, Јордана 4, Сирије 3, Судана 3, Саудијске Арабије и Пакистана по један студент.¹ Истовремено, са пријемом страних студената на своје универзитете, Југославија је у току педесетих година упућивала и изванредан број својих студената на универзитете појединих азијских земаља. Индијска влада је у 1953. години, на бази размене, доделила 10 стипендија за студије неких грана технике, хинду језика, историје и културе. Као стипендисти индијске владе у трајању од по две године, изузев за инжењере којима је стипендија додељена на једну годину, у 1954. у Индију су отишли: Радомир Сенић, асистент Шумарског факултета у Београду (да у Бенгалону припрема докторску дисертацију из области етеричних уља), Стеван Брук, асистент Хидротехничког института „Јарослав Чарни” САН, (специјализирао у Пуни хидроенергетски систем Индије), Јосип Франић, студент права (отишао на Универзитет у Алахабад да изучава модерну историју Индије и учи хинду језик), Вера Мујбеговић, дипломирани филозоф (да студира у Шантиникетану индијску филозофију и кинески језик), Ненад Стојнић, новинар из Београда (да на Универзитету у Бенаресу изучава националну историју Индије и хинду језик), Мирослав Марковић, предавач на Филозофском факултету у Београду (отишао на Универзитет у Шантиникетану да припрема докторат и изучава санскрит и кинески језик), Милан Стане, студент из Љубљане (отишао да на Универзитету у Банаресу студира индологију), Светозар Петровић, студент из Загреба (отишао на Универзитет у Алахабаду да изучава хинду језик и историју).² Кандидат Коже Преволжник је одустао од стипендије. У 1955. години од осам кандидата којима је додељена стипендија претходне године, у Индији су се налазила још само четворица (Милан Стане, Ненад Стојнић, Јосип Франић и Светозар Петровић). У 1956. години од индијске владе понуђено је 10 стипендија за студије у Индији у трајању од по две године. Комисија је прихватила шест стипендија и доделила их седећим лицима: Јелици Мишовић, асистенту Технолошког факултета у Београду, Крунији Буцонић, шефу лабораторије хемијске индустрије „Зорка” из Шапца, Милени Шкрљакл, физикохемичару Војно техничког института из Београда, Мирки Павловић, музикологу из Београду, и Бранку Перку, професору енглеског језика из Севнице у Словенији, за учење хинду језика.³ У 1953. години Бурма је доделила три стипендије на по годину, са коришћењем од 1. јуна 1954. и то: Браниславу Вуковићу, новинару из Београда (да на Универзитету у Рангуну изучава бурмански језик и историју), Миленку Марковићу, предавачу на Вишој партијској школи у Београду (да на Универзитету у Рангуну изучава социјалистичке покрете у Азији) и Зорици Марковић, историчару уметности из Београда (да на Универзитету у Рангуну изучава културну историју Бурме). У 1956. години бурманска влада доделила је две стипендије у трајању од по две године, а користили су их Јелена Лазић-Аранђеловић, кустос Етнографског музеја у Београду и Славко Вукосављевић, књижевник из Београда, за изучавање етнографије и књижевности Бурме. По принципу размене, кинеска влада је 1955. године доделила пет стипендија за изучавање кинеског језика и литературе у трајању од три године. Ове стипендије додељене су

1) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-116а.

2) Исто.

3) Исто.

Петру Влаховићу, етнологу из Београда, Бранки Поповић, германисти из Београда, Илији Ђукићу, правнику из Београда, Владимиру Бауму, новинару из Загреба и Светозару Томићу, професору књижевности из Карловца. Сви стипендисти били су на Универзитету у Пекингу.¹

У циљу „подизања кадра за политичко-пропагандни рад у афричким и азијским земљама”, Комисија за културне везе са иностранством, у консултацији са Државним секретаријатом за иностране послове и Београдским и Сарајевским универзитетом, израдила је 1958. године план за 1959/60. и наредне године.² Тим планом предвиђено је да одређени број студената који почињу студије или дипломираних стручњака буде упућен на школовање у поједине афричке и азијске земље. Кандидате би одабрала персонална служба ДСИП-а, а они би морали да задовоље „потребне политичке услове”, да знају енглески или француски језик и да буду физички потпуно здрави, због климатских услова и начина живота у тим земљама. За време свога школовања они би били у вези са југословенским представништвима, помагали би им у извесним пословима, али у границама које не сметају успеху студија. У том смислу било је потребно припремити две врсте кандидата – за редовне студије, тј. оне који су завршили гимназију, и за специјализације, тј. оне који су дипломирали на правном, економском или филозофском (група живих језика) факултету. Да ли ће се у поједине земље слати студенти на редовне студије или на специјализације зависило је од објективних околности и могућности за савлађивање појединих језика, а такође и од тога ли се ради о земљи у којој се шире не говори ниједан страни језик, или земљи где је распрострањен један страни језик. Приликом одређивања броја стипендиста који ће се слати у поједине земље основни критеријум био је политички интерес за ту земљу, „непосредан и у перспективи”. На основу тога разрађен је предлог плана упућивања југословенских стипендиста у афричке и азијске земље и то: у арапске земље (по три у Каиро и Дамаск), у Етиопију (Адис Абеба) два лица на двогодишњу специјализацију и учење ахмарског језика, у Иран једног студента на редовне студије, ради савлађивања персијског језика, у Кину два студента на редовне студије кинеског језика, али будући да се предвиђало да то због политичких односа можда неће бити могуће, планирало се да буду упућени у Холандију где је постојала одлична настава кинеског језика, затим два студента у Јапан ради учења јапанског језика, два на редовне студије у Индонезију ради учења језика *bahassa Indonesia* и три у Индију ради учења хинду језика. У циљу што бржег подизања кадра - стручних преводилаца, била је предвиђена и феријална пракса за студенте оријенталистике. Планирана је летња студентска пракса у УАР и у Турској. Комисија за културне везе са иностранством предлагала је и отварање лектората при југословенским универзитетима за арапски, хинду и кинески језик. У току педесетих година настојало се да се развије и културна размена са појединим азијским и афричким земљама. Поједина дела југословенске књижевности преведена су и објављена у Индији, а 1954. године изложба „60 слика модерног југословенског сликарства” обишла је Сирију, Либан и Египат (Каиро и Александрију). По наводима Комисије за културне везе пласман југословенског сликарства у тим земљама имао је „више дипломатско и политичко обележје” него уметнички значај.³

1) Исто.

2) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-116а. – Информација о подизању кадра за политичко-пропагандни рад у афричким и азијским земљама.

3) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-17.

До 1958. године Југославија је остваривала културну сарадњу са 46 земаља. Број земаља са којима су могле бити склопљене културне конвенције могао је да буде већи, али материјални услови и могућности земље да испуњава обавезе културних конвенција били су ограничени у односу на повећано интересовање других земаља. На основу склопљених конвенција разрађивани су конкретни годишњи планови културне сарадње, али са низом земаља (САД, Великом Британијом, Француском, Италијом, Холандијом) остварена је културна сарадња која је чак превазилазила сарадњу са земљама са којима су склопљене културне конвенције. Међународна културна сарадња остваривана је како преко Комисије за културне везе са иностранством и Југословенске националне комисије за УНЕСКО, тако и преко великог броја установа из области науке и културе.¹

Заокрет 1950. године, несумњиво по прокламованим циљевима, а посебно по ономе што је уследило каснијих година, заслужује да буде означен као прекретница у историји послератне Југославије, са далеко широм димензијом од оне коју подразумева „идејни прелом” у стваралаштву. После идеолошког заточеништва (1945–1948) уследила је 1949. година, у којој Југославија није имала спремне одговоре на питања која је сама себи постављала. У тој години још увек се објављују књиге и уџбеници совјетских аутора, инсистира се на идеологији марксизма-лењинизма, заробљавање духа било је још увек снажно изражено, али су наговештаји нечег другачијег били препознатљиви по иступу одређених високих партијских функционера. У 1950. долази до коначног одговора на питање куда и како даље. Партија у тој години демонстрира унутрашњу снагу да мења саму себе. Она је иницијатор и носилац промена које подстичу и доносе заокрет који се исказује у начину мишљења, а манифестује кроз: моћ критичког преиспитивања социјалистичког наслеђа, одбацивање совјетског узора и модела централизоване културне политике и напуштање соцреалистичког правца у уметности, делимичан повратак традицији, истина селективан, али са уважавањем средњовековног културног наслеђа, осећај за потребу слободнијег мишљења, изражавања и стварања у култури, сагледавање значаја слободне размене знања са Западом и усвајање савремених духовних кретања на Западу, превазилажење страха од „декадентне” западне културе, афирмацију Југославије посредством културних вредности, увиђање нужности стручног изоставања и утицаја струке на културну политику, потребу за упознавањем западне културе и њеним пласирањем у земљи, оријентацијом на стварање интелектуалне елите упућивањем великог броја стручњака на специјализације у иностранство, измену мерила вредности у култури.

Резиме

Сукоб са Совјетским Савезом 1948. године догодио се у тренутку када је положај Југославије био поприлично компликован због односа са Западом. После тог сукоба и прекида међудржавних односа Тито није више видео своју шансу у кому-

1) АСЦГ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-116а.

нистичком свету. Схватало је да не може да буде лидер комунизма, али је исто тако осећао да је могуће кренути путем који је у ширим међународним оквирима водио ка позицији утицајног лидера једног модела социјализма који се у каснијој пракси представљао као мекши, отворенији, хуманији у односу на совјетски. У 1950. години Тито се налазио у позицији која није била нимало завидна с обзиром на блокаду земље, на информбироовску пропаганду, на тешко економско стање земље, на социјално-реалистичко наслеђе које није било улазница у свет другачијих вредности. Али, на другој страни таква позиција је и отварала шансу. Југославија је иза себе имала две велике тековине које нису могле бити неуважаване у међународним односима: антифашистички легитимитет стечен 27. марта 1941. и 1948. годину у којој је она по други пут за неколико година изазвала пажњу светске јавности и симпатије Запада. Мост према Западу морао је бити поново успостављен, али овога пута партијско и државно руководство било је свесно да мора нешто да уради на плану унутрашњих промена како би имало са чим да се појави на Западу. Стајна тачка пронађена је у културном и научном повезивању. Следио је обрт у мишљењу, ослобађање од крутих догматских надзора, видљива и у култури све присутнија квалитативна измена мерила вредности.

Југославија почиње 1950. године да се у култури, уметности и науци отворено окреће Западу, уз истовремено одбацивање оптерећујућег наслеђа социјализма и напуштање совјетских погледа на културу. У партијској реторици од 1950. године све ређе, готово сасвим ретко, употребљавају се изрази „западњаштво” и „декадентна уметност”, а наглашава се потреба да се упозна западна култура. У новом виђењу културних и научних веза са иностранством једна од веома битних појава је инсистирање на стручном мишљењу, односно на знању које је у новом виђењу културне политике добијало превласт над идеологијом. Уочавањем дотадашњих слабости, као основни практични задаци постављани су културни продор у што више земаља, квалитативно изоштравање културних садржаја и форми пласирања, као и укључивање што већег броја институција и појединаца. Одбацивана је дотадашња тврда државно-партијска линија у култури, најављивана њена дебијократизација, давање слободе савезима уметника да успостављају сарадњу са иностранством без арбитражне улоге партије и државе. Размишљало се о начинима подстицања појединаца за остваривање стручних веза са колегама у иностранству. Успостављање стручних веза југословенских уметника и научника са Западом са највишег државног и партијског нивоа доживљавано је од 1950. године као најзначајнији допринос унапређивању културног и научног живота у земљи, јер је омогућавало увид у савремене културне и научне токове, усвајање знања и њихово пласирање у земљи. Међу приоритетима наглашавана је потреба позивања научних и културних радника из иностранства, њихово упознавање са „правим лицем Југославије”, са њеним вредностима и отвореношћу. Тако је на делу био у питању двосмерни процес: продор на Запад свега вредног што је настајало у култури Југославије и тиме њено представљање на начин који није био до тада познат и, са друге стране, прихватање свега вреднијег што је настајало у култури Запада, без икаквих страхова од њеног утицаја.

Као један од најважнијих циљева афирмације Југославије преко културе било је дистанцирање њене културне политике од културне политике у Совјетском Савезу у очима Запада. Од 1950. до 1953. године око 300 југословенских установа повезано је са око 650 установа у западним земљама, а од 1950. до 1952. године у Југослави-

ју је ушло више од 50.000 књига, часописа и разних публикација са Запада, укључујући и оне из САД-а. По непрецизној евиденцији Комисије за културне везе са иностранством, у периоду од 1950. до 1963. године око 17.000 стручњака и научних радника боравило је у иностранству на разним стипендијама за специјализације, израде докторских дисертација, краћа усавршавања, студијске боравке. Искуства појединих југословенских интелектуалаца који су путовали по западној Европи, сусретали се и разговарали са интелектуалцима, били у контакту са интелектуалцима-социјалистима, говоре да је у њиховим очима Југославија 50-их „будила наду за остварење хуманог демократског социјализма”. Истовремено Југославија се отворила за стране културне садржаје. Југословенска публика је педесетих година била у прилици да се упозна са савременом уметношћу Запада посредством гостовања познатих сликара и њихових дела, затим преко позоришта, филма, литературе. После тога следило је културно повезивање са земљама „трећег света”, које је југословенској спољној политици дало нову димензију, а у којој се култура још једном показала као њена претходница.

Свест о потреби отварања Југославије према Западу, која је у југословенском партијском и државном руководству превладала у 1950. години ишла је истовремено са свешћу о демократизацији друштва у којој су култура, наука и уметност виђени као подручја на којима прво треба направити заокрет у идејном смислу. Напуштање чврстог идеолошког надзора над културом и излазак у свет, повезивање са што већим бројем земаља, отварање граница земље за утицаје са Запада, привлачење страних научника и стваралаца из области културе, афирмација културног наслеђа са простора Југославије и вреднијих стваралачких дела, у 1950. години постају најважнији императив културне политике и саставни део спољне политике Југославије усмерене ка стицању нове позиције у очима западног света. У демократизацији културе и њеном продору на Запад виђен је дубљи смисао који је имао своју стратешку политичку суштину. На унутрашњем плану то је омогућавање да знање и способности у већој мери дођу до изражаја, а на спољном – представљање Југославије у другачијем светлу од оног у којем је третирана од 1945. до 1948. године. Идеја културе као идеја слободе за Југославију је постајала више остварива него за земље под совјетским утицајем. Југославија, управо полазећи од културе као једне од својих стајних тачака 1950. године искорачује из света којем је до тада припадала и трага за својим местом у ширим оквирима међународних односа. У стране земље почев од 1950. одлазили су експонати средњовековног културног наслеђа, југословенски фолклор, инструменталисти, опера, балет, позориште, филм, дела југословенских књижевника, сликари, вајари. Од 1950. године почиње да се ради на томе да се омогући што већем броју стручњака у свим секторима уметничког и научног живота да оду у иностранство, да обиђу најважније културне и научне центре на Западу. Посебно је истицана нужност да се млади људи у стваралачком полету повезују са појединцима и културним центрима у иностранству, да се упознају са делима „великих мајстора”, да им се дају „широке могућности” у њиховом стваралачком напредовању. У циљу олакшавања размишљања се о укидању административних препрека, бржем добијању одобрења, увођења у праксу менаџерства – агенције пословних људи „капиталистичког” начина функционисања у организацији културних активности. У размишљањима су рушене дотадашње идеолошке баријере, формалне препреке

и исказивана спремност за усвајање одређених западних модела у функционисању, организацији, планирању и пласирању културних садржаја.

Заокрет 1950. године, несумњиво, по прокламованим циљевима, а посебно по ономе што је уследило каснијих година, заслужује да буде означен као прекретница у историји послератне Југославије, са далеко широм димензијом од оне коју подразумева „идејни прелом” у стваралаштву. После идеолошког заточеништва (1945–1948) уследила је 1949. година, у којој Југославија није имала спремне одговоре на питања која је сама себи постављала. У тој години још увек се објављују књиге и уџбеници совјетских аутора, инсистира се на идеологији марксизма-лењинизма, заробљавање духа било је још увек снажно изражено, али су наговештаји нечег другачијег били препознатљиви по иступу одређених високих партијских функционера. У 1950. долази до коначног одговора на питање куда и како даље. Партија у тој години демонстрира унутрашњу снагу да мења саму себе. Она је иницијатор и носилац промена које подстичу и доносе заокрет који се исказује у начину мишљења, а манифестује кроз: моћ критичког преиспитивања социјалистичког наслеђа, одбацивање совјетског узора и модела централизоване културне политике и напуштање соцреалистичког правца у уметности, делимичан повратак традицији, истина селективан, али са уважавањем средњовековног културног наслеђа, осећај за потребу слободнијег мишљења, изражавања и стварања у култури, сагледавање значаја слободне размене знања са Западом и усвајање савремених духовних кретања на Западу, превазилажење страха од „декадентне” западне културе, афирмацију Југославије посредством културних вредности, увиђање нужности стручног изопштравања и утицаја струке на културну политику, потребу за упознавањем западне културе и њеним пласирањем у земљи, оријентацијом на стварање интелектуалне елите упућивањем великог броја стручњака на специјализације у иностранство, измену мерила вредности у култури.

Summary

A Big Shift in 1950: Yugoslavia in Search of Its Own Way

Culture – Support, Forerunner and Integral Part of Foreign Policy

The conflict with the Soviet Union in 1948 happened at a time when the position of Yugoslavia was rather complicated due to its relationships with the West. After the conflict and breakup of relations between the two states Tito no longer saw his chance in the communist world. He realized that he cannot be the leader of communism, but he also felt that it was possible to take a course which would lead in wider international framework to a position of an influential leader of a model of socialism that was in later practice presented as softer, more open, more humane in relation to the Soviet model. In 1950 Tito was in a position that was all but enviable given the blockade of the country, Cominform propaganda, difficult economic situation in the country, and legacy of socialist realism that was no ticket to enter the world of different values. But, on the other hand, such position provided a chance. Yugoslavia had two great accomplishments that could not be ignored in international relations: anti-fascist legitimacy acquired on 27 March 1941 and 1948, when it drew attention of the world public and won sympathies of the West for the second time in a few years. The bridge to the West had to be rebuilt, but this time the party and state leaderships were aware that they have to do something in the area of internal changes to have something to show to the West. The focal point was found in cultural and scientific connections. This was followed by change in thinking, liberation from stiff dogmatic supervision, visible and in culture increasingly present qualitative change of value standards.

In 1950 Yugoslavia began to overtly open itself up to the West in culture, art and science, while at the same time liberating itself of the difficult heritage of socialist realism and abandoning Soviet views on culture. Use of terms such as „Westernism” and „decadent art” were becoming quite rare in party rhetoric since 1950, while the need to get to know Western culture was emphasized. In the new view of cultural and scientific relations with other countries one of the very important factors was insistence on professional opinion, on the knowledge which started to prevail over ideology in the new view of cultural policy. By pinpointing previous weaknesses, cultural penetration of as many countries as possible, qualitative scrutiny of cultural contents and forms of presentation, as well as involvement of as many institutions and individuals as possible were set as the

main practical tasks. Hitherto hard-line state-party course in culture has been abandoned, its debureaucratization announced, artists associations have been given the freedom to establish cooperation with other countries without interference of the party and the state. Methods to encourage individuals to establish professional ties with their colleagues abroad have been discussed. Establishment of professional ties of Yugoslav artists and scientists with the West was experienced since 1950 by the top state and party level as the most important contribution to the promotion of cultural and scientific life in the country, because it enabled the insight into contemporary cultural and scientific trends, adoption of knowledge and their application in the country. The need to invite scientific and cultural workers from other countries, to show them „the real face of Yugoslavia”, to get them to know its values and openness was stressed among priorities. Thus a two-way process was at work: penetration to the West with everything valuable that was created in Yugoslavia’s culture and thus presentation of Yugoslavia in a way that was unknown until then and, on the other hand, acceptance of everything valuable that was created in the culture of the West, without fear of its influence.

Distancing of Yugoslavia’s cultural policy from cultural policy in the Soviet Union in the eyes of the West was one of the most important goals of the country’s promotion through culture. From 1950 to 1953 about 300 Yugoslav institutions established connections with about 650 institutions in Western countries, while more than 50,000 books, magazines and various publications from the West, including those from the USA, entered Yugoslavia between 1950 and 1952. According to imprecise records of the Commission for Cultural Relations with Other Countries, in the period from 1950 to 1963 about 17,000 experts and scientific workers stayed abroad on various scholarships for specialization, preparation of doctoral theses, shorter advanced education, study trips. The experience of certain Yugoslav intellectuals who traveled to Western Europe, met and talked with intellectuals, were in contact with intellectuals – socialists, show that in their eyes Yugoslavia of the 1950s „raised hope for the achievement of humane democratic socialism”. At the same time, Yugoslavia became open for foreign cultural contents. Yugoslav public in the 1950s was able to get to know contemporary art of the West through guest visits and exhibitions of famous painters and their work, as well as through theater, movies, literature. This was followed by cultural linking with „third world” countries which gave a new dimension to the Yugoslav foreign policy, and where culture again proved to be its forerunner.

Awareness about the need to open Yugoslavia up to the West, which prevailed in the Yugoslav party and state leadership in 1950, was accompanied by the awareness on democratization of society in which culture, science and art have been seen as areas where ideological shift should first be made. Abandonment of strict ideological supervision over culture and openness to the world, linking with as many countries as possible, opening of country’s borders for influence from the West, attracting foreign scientists and creators in the cultural field, promotion of cultural heritage from the territory of Yugoslavia and more valuable creative works, become in 1950 the most important imperative of cultural policy and integral part of foreign policy of Yugoslavia aimed at acquiring new positions in the eyes of the Western world. There was a more profound meaning in the democratization of culture and its penetration to the West which had its strategic political essence. On the internal plan, it rendered possible that knowledge and abilities be recognized to a greater extent, and on the external – representing Yugoslavia in different light than the

one in which it was regarded between 1945 and 1948. The idea of culture as the idea of freedom became more feasible for Yugoslavia than for the countries under the Soviet influence. Yugoslavia, detecting culture as one of its focal points, stepped in 1950 out of the world to which it belonged until that time and started to look for its place in wider framework of international relations. Since 1950 exhibits of medieval cultural heritage, Yugoslav folklore, instrumentalists, opera, ballet, theater, movies, works of Yugoslav writers, painters, sculptors were shown in foreign countries. In 1950 began efforts to enable as many experts as possible in all fields of art and science to go abroad, to visit the most important cultural and scientific centers in the West. The need for young people with creative élan to get in contact with individuals and cultural centers abroad, to get to know the works of „great masters”, to be given „wide possibilities” in their creative progress was particularly stressed. Abolishment of administrative barriers, faster obtaining of permissions, introduction of business principles – agencies with „capitalist” mode of functioning – into the practice of organizing cultural activities have been considered in the aim of facilitating this process. Elimination of former ideological barriers and formal obstacles have been considered, while readiness has been expressed to adopt certain Western models in the functioning, organization, planning and presentation of cultural contents.

By proclaimed goals and particularly by what followed in the years to come a shift in 1950 unquestionably deserves to be marked as a turning point in the post-war Yugoslavia’s history, with much wider dimension than the one implied by „ideological shift” in creativity. After ideological imprisonment (1945-1948) followed 1949, the year when Yugoslavia had all answers ready to questions it asked of itself. That was the year when books and textbooks of Soviet authors were still published, insistence on ideology of Marxism and Leninism was still present, incarceration of the spirit was still strongly pronounced, but indications of something different were recognizable from public statements of certain high-ranking party officials. The final answer to the question where and how to proceed further was finally given in 1950. That was the year when the party demonstrated internal power to change itself. It was the initiator and principal agent of changes which encouraged and resulted in major shifts in opinion, manifested through: power of critical reconsideration of socialist heritage, rejection of the Soviet pattern and model of centralized cultural policy and abandonment of the socialist-realist style in art, partial, though selective, return to tradition, but with recognition of medieval cultural heritage, sense for the need of freer thought, expression and creation in culture, evaluation of the importance of free exchange of knowledge with the West and adoption of contemporary spiritual trends in the West, overcoming fear of „decadent” Western culture, promotion of Yugoslavia through cultural values, recognizing the need of professional advancement and influence of profession on cultural policy, need to get to know Western culture and to present it in the country, orientation to the creation of intellectual elite by sending a large number of experts to specializations abroad, change of value standards in culture.

Dr Radmila RADIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

ODNOSI IZMEĐU SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE I KATOLIČKE CRKVE U POSLEDNJIM DECENIJAMA PRED RASPAD JUGOSLOVENSKE DRŽAVE

Uvod

Jugoslovenska državna zajednica je gotovo od samog formiranja nosila u sebi elemente nesaglasja koji će je pratiti i razvijati se sa izvesnim oscilacijama i posredno uticati na njenu dezintegraciju. Među tim elementima važno mesto imali su odnosi između države i verskih zajednica, ali i odnosi između samih verskih zajednica. Jugoslovensko društvo je bilo višestruko regionalizovano prirodnim i veštačkim, kulturno-istorijskim i političkim delovanjem. Geografske razlike, kao i mnogi kulturno-politički uticaji ogledali su se u razlikama u načinu života naroda, njihovim običajima, govoru, demografskoj strukturi, kao i religiji. Vekovni konflikti na ovoj teritoriji, nastavili su da se ispoljavaju na različite načine u Jugoslaviji i pošto je ona postala jedinstvena država. Vera i verska pripadnost bile su i ostale ključne osnove kategorizacije jugoslovenskog stanovništva, uz etničko poreklo i jezik. Stanovništvo jugoslovenske države pripadalo je različitim veroispovestima i nalazilo se pod različitim režimima duhovne jurisdikcije. Popis stanovništva izvršen 1921. pokazivao je da su najbrojniju versku populaciju, od 46,8 odsto ukupnog stanovništva, činili pripadnici pravoslavne veroispovesti. Drugo mesto, sa 39,4 odsto, zauzimali su rimokatolici, a treću grupaciju činili su pripadnici Islamske verske zajednice, sa 10,9 odsto. Sličan odnos će se više manje zadržati i narednih decenija.¹ Raspored konfesio-

1) *Stanovništvo po verskoj pripadnosti:*

	1931.	1948.	1953.
	%	%	%
Pravoslavno	48,7	49,5	41,4
Katoličko	37,4	36,7	31,8
Muslimansko	11,2	12,5	12,3
Protestanti	1,7	1,0	0,9
Bez religijske pripadnosti			12,3

nalnih grupa u Jugoslaviji bio je izuzetno kompleksan, zahvaljujući istorijskom razvitku naroda ove zemlje. Šarenilo verske pripadnosti međutim nije bilo karakteristično za sva područja Jugoslavije podjednako.

Ustavnim i zakonskim rešenjima u Kraljevini SHS/Jugoslaviji napušten je sistem državne crkve, ali nije prihvaćen princip odvojenosti crkve od države. Ustav je zastupao srednje rešenje po kome su konfesionalne zajednice „javne ustanove sa specijalnim položajem u državi i specijalnim privilegijama”. Posle Drugog svetskog rata crkva je odvojena od države a škola od crkve, mnogi prerogativi crkve prešli su u nadležnost države a religioznost je postala privatna stvar vernika. Nijedno od rešenja nije se pokazalo zadovoljavajućim u praksi. Sukobi između države i verskih zajednica praćeni netrpeljivošću između samih verskih zajednica predstavljali su kontinuitet u jugoslovenskoj državnoj zajednici.

Odnosi između Srpske pravoslavne i Katoličke crkve posle Drugog svetskog rata

Odnosi između dve najveće verske organizacije, Srpske pravoslavne crkve i Katoličke crkve bili su od velikog značaja za Jugoslaviju kao zemlju u kojoj su se etničko i versko poistovećivali i u kojoj su odnosi između dve crkve bitno uticali na odnose između dve najveće nacije. Mnogo se pisalo u ulozi crkava u ratu 1991–1995. na prostoru nekadašnje jugoslovenske države, ali uglavnom nedovoljno o njihovom međusobnom odnosu i uticaju koji su ti odnosi imali na opšte stanje u jugoslovenskom društvu.¹ Crkve svakako nisu direktno odgovorne za otpočinjanje i vođenje ratova, ali je nemogućnost njihovog međusobnog dijaloga uticala na opštu klimu u zemlji i otvorila pitanje da li je crkve trebalo da igraju ulogu na ovom svetu kao hrišćanske ili kao nacionalne institucije, pa samim tim pokrenulo i pitanje njihove moralne odgovornosti.

Šizma iz 1054. godine, kontrareformacija, unijatizam, crkveni sporovi u vezi sa uspostavljanjem srpskih eparhija u habzburškim zemljama i dr. još uvek su živi u sećanju, ali XX vek je otvorio najdublje rane u odnosima. Stvaranje jugoslovenske države i Katoličku i Srpsku pravoslavnu crkvu prevelo je iz pozicija u kojima su bile povlašćene u poziciju bar teorijski ravnopravnih. Tenzije u međusobnim odnosima, nepoverenje i rivalstva rasli su iz godine u godinu, da bi kulminirali u predvečerje Drugog svetskog rata a svoj krvavi epilog dobili tokom njega. Stradanje vernika, sveštenstva i episkopata SPC-a na teritoriji NDH i odnos kako vrha tako i sveštenstva Katoličke crkve prema tom stradanju, obeležiće odnose dve verske organizacije u celoj drugoj polovini XX veka.

Jugoslovenski komunisti živeli su u uverenju da će socijalističko društvo, bazirano na federativnim principima, uz obezbeđivanje jednakih prava svim nacionalnim i etnič-

Arhiv Srbije, Zemaljska komisija za verske poslove NR Srbije, G-21, f-11; *Jugoslavija 1945–1964, Statistički pregled*, Beograd, 1965; *Stanovništvo po narodnosti*, tom IX, Beograd, 1954.

1) Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel: Politics, Culture, and Religion in Yugoslavia*, Boulder, Westview Press, 1992; S. P. Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Ethnic War*, Boulder, Westview Press, 1996; Paul Mojzes ed., *Religion and the War in Bosnia*, Atlanta, Georgia, 1998; Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, Berkeley: University of California Press, 1996; Lenard Cohen, „Prelates and Politicians in Bosnia: The Role of Religion in Nationalist Mobilization,” *Nationalities Papers* 25:3, 1997; Mitja Velikonja, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*, Texas A & M University Press, 2003. i dr.

kim grupama, konačno izbrisati nepoverenje i neprijateljstva. Objašnjavajući u referatu za sovjetsko poslanstvo u Beogradu, problem agrarne reforme na crkvenim zemljama, ministar poljoprivrede Vasa Čubrilović je pisao oktobra 1945: „Za svakoga ko malo poznaje unutrašnje odnose u Jugoslaviji je jasno da jedinstva njenih naroda neće biti sve dotle, dok se uticaj vere ne ograniči i ne uputi samo na uske verske ciljeve i zadatke. To će se moći postići jedino slabljenjem privredne, kulturne i političke moći crkvenih jerarhija. Zato će on morati preduzeti čitav niz mera, počev od zavođenja građanskog braka, preko laicizacije prosvete do agrarne reforme da bi uticaj crkava sveo na pravu meru tj. onemogućio im da nove naraštaje u Jugoslaviji odgajaju kao dosad u verskoj isključivosti i mržnji i to je jedan od velikih razloga zašto je potrebno izvršiti agrarnu reformu i na crkvenim zemljama.”¹

Pored toga neki od postulata državne politike prema religiji i verskim zajednicama bili su postulati laičke države. Ateizam je bio jedina moguća „religija”, koja za razliku od drugih religija nije trebalo da deluje dezintegrativno. To se, međutim, pokazalo kao pogrešno iz niza razloga.

Celokupno razdoblje od 1945. do 1970. godine moglo bi se podeliti na period izražene represije državnih organa u odnosu na verske zajednice sa jedne strane i njihovog vidljivijeg otpora do 1953-54. i period prilagođavanja i traženja *modus vivendija*, od polovine pedesetih pa do polovine šezdesetih godina, s druge strane. U drugoj fazi, posle 1953-54. godine ideološki pritisak je postepeno popuštao. Verske zajednice su različito reagovale na državni pritisak i potrebu da od njih stvore poslušni prenosni mehanizam. Početni otpor koji je bio povezan sa uverenjem da socijalizam neće opstati i da će promene na međunarodnom planu dovesti do njegovog sloma, morao je biti napušten. Krenuli su da se traže putevi za opstanak i delovanje u novom okruženju. Izbor tih puteva zavisio je od materijalne snage, unutrašnje organizacije, tradicije, podrške sa strane ali i privrženosti vernika. Državni organi nisu imali miljenike među verskim zajednicama ali uspeh državne politike nije bio isti kod svih. Osim toga, postojeće unutrašnje suprotnosti u nekim od njih išle su na ruku državnim organima i otvarale im prostor za delovanje.

Posebnu smetnju za državne organe predstavljalo je delovanje hijerarhije i sveštenstva pojedinih verskih zajednica u inostranstvu. Korišćeni su različiti metodi da se ovo delovanje i njihove veze sa verskim zajednicama u zemlji onemoguće i neutralizuju. I ovde su uspesi bili različiti. Istovremeno, pojedine verske zajednice su imale važnu ulogu i u spoljnoj politici jugoslovenske države, naročito u razdoblju razvoja politike nesvrstanošći.

Verske zajednice delovale su u svojstvenoj izolaciji, regrutovanje njihovih predstavnika i sveštenstva odvijalo se pod kontrolom i bilo je svedeno na niže socijalne stratume, ali one su do kraja predstavljale poseban izazov za državnu politiku i njene organe. Svest da se religija ne može eliminisati silom i administrativnim merama postala je vrlo brzo prisutna, ali i pored činjenice da su verske zajednice bile pomerene na društvenu marginu, njihovo eliminisanje išlo je mnogo teže nego što se zamišljalo. Izvesna liberalizacija društva u drugoj polovini šezdesetih godina pokazala je, na iznenađenje državnih i partijskih tela, razne manifestacione oblike znatnog prisustva verskih zajednica u društvu. Državna politika bila je prividno uspešna samo u meri dok je funkcionisao mehanizam kontrole i represije, usporavanjem delovanja tog mehanizma njena uspešnost je dovedena u pitanje.

1) Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I–II, INIS, Beograd, 2002, str. I/179.

U prvoj polovini šezdesetih godina, u vreme priprema i održavanja II vatikanskog koncila i istovremeno pregovora vođenih između Vatikana i Jugoslavije oko uspostavljanja diplomatskih odnosa, došlo je do izvesnog približavanja SPC-a i KC-a u Jugoslaviji. To je bilo vreme kada su verske zajednice posle više od desetak godina rigidnih pritisaka konačno mogle da osete izvestan dah liberalizacije.

Sve do početka šezdesetih godina bila je prava retkost da pravoslavni i katolički sveštenici stupaju u međusobne kontakte, a posebnu retkost predstavljao je susret biskupa i episkopa. Ako je do toga i dolazilo, ti susreti su imali skoro isključivo konvencionalni karakter. Susret pape Pavla VI i patrijarha Atenagore u Jerusalimu početkom 1964. i debata o hrišćanskom jedinstvu na Drugom vatikanskom koncilu otvorili su mogućnosti za dijalog sa SPC-om ali uz velike teškoće. Mada je intenzitet kontakta između dve verske zajednice pojačan, suštinski to nije imalo ozbiljnijih posledica jer su stari antagonizmi i nepoverenje i dalje bili prisutni.¹

U jesen 1965. SPC se pripremala da pošalje delegate na Koncil na nivou teologa. Patrijarh i episkopi SPC-a bili su intimno protiv slanja posmatrača, jer su smatrali da bi to dovelo do pogoršanja odnosa između SPC-a i Grčke pravoslavne crkve. Patrijarh German je pored toga imao u vidu i odnose između SPC-a i KC-a u zemlji, tj. nepostojanje zvaničnih kontakata. Predstavnici državnih organa bili su mišljenja da SPC-u ne odgovara poboljšanje i regulisanje odnosa između državnih organa i KC-a, odnosno Vatikana, jer bi to dovelo do smanjivanja značaja SPC-a u odnosu na državu i na njenu celokupnu politiku prema verskim zajednicama. Smatrali su da se episkopat SPC-a plaši da će normalizacija odnosa sa Vatikanom pojačati značaj KC-a u zemlji, što bi indirektno doprinelo i ekspanziji KC-a na račun SPC-a.² Stav koji su državni organi sledili bio je da zbližavanje crkava u zemlji treba onemogućavati jer su se plašili da se saradnja može okrenuti protiv njih, a postojeće odnose koristiti u smislu pritiska na KC radi omekšavanja njenih stavova.³

U januaru 1966. Katolička crkva je započela sa godišnjim međuverskim molitvama. Splitski biskup Franić organizovao je prvu zajedničku ekumensku molitvu katolika i pravoslavnih. Predstavnici SPC-a bili su sumnjičavi i podozrivi u odnosu na ovu ideju, ali ponudu je prihvatio pravoslavni sveštenik iz Splita Marko Plavša.⁴ Narednih godina zajedničke molitve nisu bile nastavljene zbog otpora unutar crkava.

U Beogradu je septembra 1966. održana Svepravoslavna teološka konferencija za pripremu dijaloga sa Anglikanskom i Starokatoličkom crkvom.⁵ Decembra 1966. grupa katoličkih studenata iz Milana boravila je u gostima kod studenata Pravoslavnog bogoslovskeg fakulteta. SPC je formirala komisiju za rad na osnovama za dijalog sa KC-om, a posmatrači su otišli na Svetski kongres laičkog apostolata, održan u Rimu 1967. Kardinal Šeper (tada prefekt Kongregacije za doktrinu vere) i patrijarh German su se sastali u Sremskim Karlovcima aprila 1968, a u poseti patrijarhu iste godine bio je i kardinal Tiseran, koji je u zemlju došao na poziv JAZU. Patrijaršiju je posetio i kardinal Bea.

1) Stevan K. Pavlowitch, „The Orthodox Church in Yugoslavia, IV. Looking Out to the World”, *Eastern Church Review*, Vol. II, Number 3, 1969, str. 278. Radmila Radić, *n. d.*, str. II/ 474–484.

2) *Isto.*

3) *Isto.*

4) Vjekoslav Perica, „Interfaith Dialogue versus Recent Haterd: Serbian Orthodoxy and Croatian Catholicism from the Second Vatican Council to the Yugoslav War, 1965–1992”, *Religion, State & Society*, Vol. 29, No. 1, 2001, str. 39–66; Vjekoslav Perica, *Balkan Idols. Religion and nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Press, 2002, str. 31–42.

5) Radmila Radić, *n. d.*, str. II/474–484.

Od druge polovine šezdesetih godina, poremećaj balansa u modernizaciji jugoslovenskog društva provocirao je „retradicionalizaciju, koja se ispoljavala preko ponovnog oživljavanja nacionalnih ideologija i komunalne prakse u političkom životu, i preko reaktiviranja klanske i rođačke solidarnosti”.¹ Kao posledica liberalnog kursa režima šezdesetih godina, jugoslovenska federacija je bila zapljusnuta talasima nacionalizma u gotovo svim republikama i pokrajinama. Najmasovniji je bio nacionalistički pokret u Hrvatskoj, tzv. Maspok, od 1967. do 1972. Politički akteri tog vremena pišu o porastu nacionalizma u Srbiji 1967. godine i nezadovoljstvu stanjem na Kosovu i u Hrvatskoj.² Po Srbiji i na Kosovu nošeni su badnjaci u božićnim povorkama, u Beogradu je na Badnji dan u kafanama pevano Roždestvo Hristovo. Problem nacionalnih odnosa i sve češćih međunacionalnih sukoba i šovinističkih ispada zabrinuo je državne i partijske organe. Istraživanja sprovedena tokom šezdesetih godina pokazivala su da religioznost opada, posebno u tradicionalno pravoslavnim oblastima, ali čak i oni koji se nisu smatrali religioznim izražavali su svoju konfesionalnu pripadnost u visokim procentima.³

Krajem 1968. i početkom 1969. vanckrkvena aktivnost verskih zajednica je pojačana i obuhvatala je veoma širok krug društvenih problema, a u mnogim slučajevima poprimala je politički karakter. Ove aktivnosti verske zajednice su razvijale veoma oprezno, izbegavajući povredu zakonskih propisa i otvorene konflikte sa društvenim institucijama. U slučaju KC-a veliki preokret, prema nalazima državnih organa, došao je sa II vatikanskim koncilom posle čega je „ratujuća crkva” postala „crkva dijaloga”. Na primeru Jugoslavije novi pravac se realizovao preko gledišta da aktivnost katolika treba da rezultira iz njihove katoličke svesti i da se katolici laici angažuju što više i na razne načine u političkom životu. Katolička crkva je pokazivala težnju da laikat uhvati što čvršće korene među omladinom. Tom cilju služila su studentska hodočašća, organizovanje letnjih odmora za studente i srednjoškolce, religijska nastava i dr. Neki vodeći predstavnici KC-a u Jugoslaviji uporno su insistirali na konfrontaciji „vernika” i „nevernika”, pri čemu je crkva nastupala kao legitimni predstavnik „verničke većine”.⁴

SPC je sebe vekovima smatrala jedinim legitimnim predstavnikom srpskog naroda. Srpska politička i kulturna istorija tokom vekova otomanske vladavine bila je spojena sa istorijom pravoslavlja. Sa početkom procesa modernizacije u Srbiji mnogi važni događaji u istoriji srpskog naroda XIX veka odgirali su se uz prisustvo Pravoslavne crkve, ali uz postepeno opadanje njenog direktnog učešća. Taj proces će se tokom XX veka produžiti i produbiti, naročito posle 1945. godine. Kod SPC-a se takođe osećala tendencija da proširi svoje delovanje na područje društveno-političkog života i da se građani uključuju u razne oblike laičkog rada. Prema nalazima državnih organa, Patrijaršija je uspela da oko sebe okupi jedan broj bivših pripadnika ranijih građanskih partija. Oni su inicirali rad na osavremenjavanju u crkvi, pošto su zaključili da je raniji bogomoljački pokret, kao forma delatnosti crkve, prevaziđen. Novi program rada predviđao je pojačanu aktivnost verskog starateljstva, crkvenih odbora, crkvenih društava, sveštenstva u celini. Posebna pažnja bila je obraćana na omladinu koja je po njima bila „izgubljena za socijalizam” i kulturne

1) X. Bougarel, „Yugoslav Wars: The ‘Revenge of the Countryside’ Between Sociological Reality and Nationalist Myth”, *East European Quarterly*, XXXIII, No. 2, June 1999, str. 157–175.

2) Marković Draža, *Život i politika, 1967–1978*, 1–2, Beograd, 1987.

3) Lenard J. Cohen, „Bosnia’s ‘Tribal Gods’: The Role of Religion in Nationalist Politics”, *Religion and the War in Bosnia*, ed. Paul Mojzes, Atlanta, Georgia, str. 43–73; Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformacijama društva*, Beograd, 2005, str. 169, 241.

4) Radmila Radić, *n. d.*, str. II/644.

radnike „koji su odbili da slepo služe režimu, pa ih zbog toga sistematski progoni”. Osnovno stanovište bilo je „nije važno koliko je ko religiozan, već koliko je spreman da se bori za interese crkve i srpstva”.¹

Politička aktivnost verskih zajednica dolazila je do izražaja, prema nalazima državnih organa, na nekoliko pitanja: nacionalni odnosi, uticaj reakcionarne emigracije, vaspitanje dece i omladine, korišćenje sredstava javnih komunikacija, karitativna delatnost, materijalno-finansijski problemi i sl. Kod nekih predstavnika KC-a i SPC-a primećena je izražena tendencija da se nametnu kao politički predstavnici nacije. Pojedini biskupi koristili su razne prilike da se deklariraju kao predstavnici hrvatskog ili slovenačkog naroda. Štampa KC-a, posebno *Glas Koncila*, izrazito je bio angažovan na propagiranju ove teze. Patrijaršija SPC-a preko *Pravoslavlja*, a patrijarh German preko nekih svojih govora, nastojali su da SPC nametnu kao jedinog istinskog čuvara i zaštitnika srpske nacije, nacionalnih vrednosti i tradicije. Državni organi su smatrali da je za dve godine (1967–1969) ovaj list objavio nekoliko članaka sa vidno izraženim „reakcionarnim i šovinističkim tendencijama” (veličanje Nikolaja Velimirovića, provokativni članak crnogorskog mitropolita o Njegoševom mauzoleju, napisi o prenosu i sahrani kostiju cara Dušana i sl.). Pojedini postupci rukovodstva SPC-a davali su, prema mišljenju Savezne komisije za verske poslove (SKVP), dovoljno povoda da se razmatraju sa stanovišta kršenja ustavnog principa.²

Obe crkve činile su velike napore da određene ličnosti prikažu kao nacionalne veličine. *Glas Koncila* namenjen Šeperovom naimenovanju, veličao je Alojzija Stepinca do te mere da se nametao zaključak da je najveća Šeperova vrednost bila ta što je dugo bio najbliži saradnik ovog hrvatskog kardinala.³ Sa episkopima SPC-a, a posebno sa patrijarhom, obavljen je niz razgovora sa ciljem da se ovakva aktivnost zadrži pod kontrolom. Razgovori su u tom smislu vođeni i sa kardinalom Šeperom, biskupom Franićem i dr. Štampa je takođe reagovala na neke istupe episkopata, na pisanje *Pravoslavlja* i *Glasa Koncila*.

Uticaj tzv. reakcionarne emigracije, posebno sveštenika i crkvenih funkcionera, prema analizama državnih organa, bio je veoma jak na vodeće krugove svih verskih zajednica (nešto manje kod Islamske verske zajednice). Uticaj je vršen preko slanja materijalne pomoći, preko ličnih veza i dr. Oskudne su bile i informacije o finansijskoj pomoći iz inostranstva za KC i SPC, ali brojni verski objekti građeni su upravo od ovakve pomoći. Propaganda i uticaj emigracije kod verskih zajednica u zemlji naročito su bili jaki na području nacionalnih odnosa. Savezna komisija za verske poslove je konstatovala u nekoliko navrata da negativna delatnost sveštenečke emigracije dobija na intenzitetu, a da se verske zajednice od nje ne ograđuju, niti preduzimaju mere na planu suzbijanja ili onemogućavanja takve delatnosti. Pri izboru sveštenika na funkcije u inostranstvu, među emigracijom, KC je nastojala da izbegne svaku konsultaciju ili saradnju sa državnim organima.⁴

Brojna i sve masovnija hodočašća u Italiju i druge zapadne zemlje bili su vrlo pogodna forma za povezivanje emigracije sa sveštenicima i vernicima u zemlji. Nije bila isključena mogućnost sinhronizovanih susreta koji su dobijali karakter „šovinističkih i antijugoslovenskih demonstracija”. Glavnu reč u katoličkoj emigraciji vodili su sveštenici-emigranti koji su naročito insistirali na razvijanju kulta Stepinca kao borca i mučenika

1) Radmila Radić, *n. d.*, str. II/645.

2) *Isto.*

3) *Isto.*

4) Radmila Radić, *n. d.*, str. II/646.

za veru, crkvu i Hrvatsku. Emigracija je vršila uticaj u zemlji i preko internacionalnih udruženja koja su prikupljala sredstva za finansiranje izgradnje i obnavljanje semeništa.

Nastojanje Katoličke crkve da se izbori za samostalnu političku ulogu dolazilo je do izražaja i na planu korišćenja sredstava javnih komunikacija. Prilikom održavanja tradicionalnog „svećeničkog dana” u Zadru, sveštenici ove biskupije postavili su temu „Komuniciranje u savremenoj crkvi”. Posle konstatacije da su vernici prepušteni „neobjektivnim” proračunatim informacijama necrkvenih listova, naglašavala se potreba „da se radio i televizija otvore i vjernicima, jer je nelogično i nepravedno da o religioznim temama govore samo oni koji ne vjeruju”.¹

Tiraž raznih edicija KC-a od 250.000 u 1961. godini porastao je na 8.250.000 u 1965. godini i taj porast je nastavljen i narednih godina. Tokom 1967. iznosio je jedanaest miliona primeraka, dok su sve ostale verske zajednice pokazivale stagnaciju u izdavačkoj delatnosti. Sadržaj katoličke štampe bio je podešen tako da je vršio tačno određenu funkciju. Izbegavani su direktni politički napadi na društveno-politički sistem i rafiniranim metodama je prenošen katolički sistem društvenih vrednosti. Štampa je uspešno rasturana jer je svaki sveštenik, časna sestra, crkveni odbornik, pa i mnogi laici – služio kao distributer verske štampe.

Nesporazumi sa KC-om izbijali su i na planu socijalno-karitativne delatnosti. KC je smatrala da se radi o čisto crkvenoj delatnosti, dok su državni organi smatrali da crkva tu nema šta da traži. Crkvene aktivnosti svodile su se na prikupljanje odeće, školskih knjiga, podelu toplih obroka, pomoć slabijim đacima, bolesnicima, starijim osobama – besplatno ili uz simboličnu naknadu.²

Državni organi su mnogo očekivali od diferencijacije unutar verskih zajednica i podelu su ponekad uočavali čak i tamo gde je nije stvarno bilo. Sa druge strane, krajem šezdesetih godina bilo je konstatovano jačanje autokratskih tendencija u SPC-u i IVZ-u, oštav stav protiv promena unutar crkve, pojačavanje discipline, promena Ustava SPC-a, itd. Netrpeljivost crkvene hijerarhije posebno je ispoljavana prema udruženjima sveštenika. Sistematski su potiskivani sveštenici koji su doprinosili saradnji državnih organa i crkve i tu su bile male razlike između SPC-a i KC-a.

Sa verskim zajednicama su nastavljeni sporovi i oko izgradnje verskih objekata. Katolička crkva je planski pratila populacioni razvoj stanovništva i podnosila zahteve za izgradnju crkava u novim naseljima. Pošto nije bilo jedinstvenih kriterijuma, nastajali su problemi oko neujednačenog broja dozvola za izgradnju objekata u određenim delovima zemlje.

Katolička crkva i Srpska pravoslavna crkva vršile su stalan pritisak za denacionalizaciju objekata koji su ranije bili u njihovoj svojini. Državni organi, međutim, nisu bili spremni da otvore ovo pitanje jer su smatrali da bi eventualne ispravke otvorile mnoge nove probleme. SPC je u predstavi upućenoj 1968. godine SIV-u, tražila rešavanje niza zahteva, počevši od povratka poseda oduzetih po agrarnoj reformi još pre Drugog svetskog rata, pa nadalje. Insistiralo se na tome da država ne ispunjava svoje obaveze prema SPC-u i da je crkva u gorem položaju nego što je bila u Kraljevini Jugoslaviji, pa čak u gorem nego što su pravoslavne crkve u drugim socijalističkim zemljama. Državni organi su smatrali da za takvu reviziju odnosa ne postoji ni pravna osnova niti politička opravdanost.³

1) Arhiv Srbije i Crne Gore, Savezna komisija za verske poslove, Neka pitanja iz odnosa sa verskim zajednicama, 144-102-650.

2) Radmila Radić, *n. d.*, str. II/648.

3) Radmila Radić, *n. d.*, str. II/650.

SPC i KC su postavljale zahteve da se u nastavi prizna ravnopravnost i drugih pogleda na svet osim „naučnog”. Istovremeno, državni organi su registrovali i učestale šovinističke ispade i govore sa nacionalističkim predznakom crkvenih predstavnika. SIV je skretao pažnju SKVP-u da vodi računa o nekim neprihvatljivim pojavama i izjavama predstavnika KC-a i SPC-a u kojima su oni poistovećivali hrvatstvo sa katolicizmom i srpstvo sa pravoslavljem i zahtevao da se moraju posebno isticati izjave onih crkvenih predstavnika koji zastupaju suprotne stavove.¹

Drugi vatikanski koncil je otvorio vrata i uspostavljanju diplomatskih odnosa između Svete stolice i Jugoslavije, koji su, prekinuti 1953. kada je Alojzije Stepinac proglašen za kardinala. Odnosi su posle dugih pregovora, što tajnih što javnih, uspostavljeni 1966. godine. Savezna i republičke komisije za verska pitanja nastojale su u to vreme da unaprede odnose sa SPC-om i IVZ-om, pa su im pružale finansijsku i drugu pomoć, a držali su ih i u toku sa pregovorima sa Svetom stolicom.² Neki predstavnici SPC-a i IVZ-a izražavali su bojazan da će posle sređivanja odnosa sa Vatikanom doći do jačanja položaja KC-a na štetu pomenute dve verske zajednice i do širenja njene delatnosti i na područjima u kojima je pravoslavlje bilo dominantno (Vojvodina, Srbija i Makedonija).³

Kada su započeli pregovori oko regulisanja odnosa između SFRJ i Vatikana, jedna od tačaka na kojima je insistirala jugoslovenska strana bilo je i pitanje zaustavljanja procesa beatifikacije Stepinca. Vatikan je smatrao da je to čisto crkvena stvar, ali bio je spreman na odugovlačenje.⁴ Beatifikacija Stepinca ostala je do kraja otvoreno pitanje u pregovorima (postignut je dogovor o odugovlačenju, ali je Komisija za vjerska pitanja SR Hrvatske tražila čvršće obaveze po pitanju beatifikacije Stepinca od strane Vatikana). Katolička crkva nije odustajala od namere da rehabilituje Alojzija Stepinca. Redale su se „objektivne”, „mirme” i „neutralne” ocene opravdavanja njegove uloge i ličnosti, svaljivanjem celokupne krivice za saradnju sa NDH-om na one crkvene velikodostojnike koji su direktno bili umešani u kolaboraciju i nisu mogli da se brane, kao što je I. Šarić. Papa je sam dao nagoveštaj za pokretanje ove akcije prilikom govora u Rimu, posle Stepinčeve smrti, ali ubrzo je zagrebački nadbiskup Šeper osnovao fond za beatifikaciju u koji su se ulagali svi prihodi ubrani u zagrebačkoj katedrali. Istovremeno počele su se širiti i priče o čudima koja su se dogodila na njegovom grobu. Stepinac je predstavljan kao „nevina žrtva, mučenik komunističkog režima”, ličnost čak ugrožena od ustaškog režima, kako 1945. u „Dokumentima nedavne prošlosti” objavljenim u *Službenom vjesniku zagrebačke nadbiskupije*, tako isto kasnije u radovima hrvatskih istoričara. U vreme unapređenja odnosa Jugoslavije i Vatikana, šezdesetih godina, „slučaj Stepinac” stavljen je na stranu, izvesno vreme. U međuvremenu nadbiskup Šeper odlazi u Rim 1965. na čelo Kongregacije za doktrinu vere, mada je nominalno ostao nadbiskup zagrebački do 1970. godine. Nasledio ga je Franjo Kuharić, koji nije propuštao nijednu priliku desetak narednih godina da oda poštu A. Stepincu.⁵

Katolička crkva je smatrala da joj Protokol daje nove i šire mogućnosti za delatnost, koja je u mnogim slučajevima dobijala politički karakter po mišljenju SKVP-a. To je bilo u suprotnosti sa osnovnim intencijama Protokola kao instrumenta za depolitizaciju crkve

1) ASCG, Savezno izvršno veće, 130-783-1259.

2) ASCG, SKVP, 144-84-598.

3) ASCG, SKVP, Odnosi između države i Pravoslavne crkve, 144-100-637-648.

4) ASCG, SKVP, 144-81-569

5) Vjekoslav Perica, „The Catholic Church and the Making of the Croatian Nation, 1970–84”, *EEPS*, Vol. 14, No. 3, 2000, str. 532–564.

i posebno instrumenta protiv zloupotrebe vere u političke svrhe, kako su na njega gledale „vodeće političke snage u društvu”. Protokol prema njihovom mišljenju nije dao one rezultate koji su od njega bili očekivani.

Ekumenizam je negovan i dalje i u periodu od početka sedamdesetih godina održan je veći broj ekumenskih susreta sa katolicima i objavljeni su važni zbornici sa tih susreta. Jedan profesor Bogoslovske fakulteta prilikom tih susreta je izjavio da treba „zajednički (da) sahranimo fantome prošlosti”.¹ U Mariboru je 1974. održan prvi službeni ekumenski međufakultetski simpozijum. Drugi je održan u Lovranu 1976, a treći u Arandelovcu 1978. godine. Susreti su održavani svake dve godine sve do 1990. Međutim, nastavak međuverke saradnje bio je ometan uticajem nekih radikalnih teologa protivnika te saradnje. Jedan od najuticajnijih u SPC-u bio je bivši profesor Bogoslovske fakulteta koji je živio u izolaciji u manastiru Čelije kod Valjeva. Poslanica o. Justina objavljena je u Parizu 1971. godine imala je veliki odjek. On je potom 1974. u Grčkoj objavio studiju o ekumenizmu u kojoj je osudio obe grupe globalnog ekumenskog pokreta: tzv. „ženevski ekumenizam” i „rimski ekumenizam” pokrenut Drugim vatikanskim koncilom.² Ekumenizam je po o. Justinu moguć samo pod uslovom da se svi drugi hrišćani priklone učenju pravoslavlja i nikako drugačije, ali to nikada nije bio zvaničan stav SPC-a i delo njene „politike” prema drugim hrišćanima. Drugi uticajni antiekumenski teolog u SPC-u bio je Nikolaj Velimirović. Mada nekakav zvaničan stav SPC-a i ne postoji, vlada neka vrsta nepisanog pravila da se „pravoslavni mole za sve, ali ne i sa svima”.

Sa druge strane, u Katoličkoj crkvi su vrlo sumnjičavi prema saradnji sa SPC-om bili nadbiskup zagrebački Franjo Kuharić i urednik *Glasa Koncila* Živko Kustić. Obojici je ideal bio kardinal Stepinac.

Jedan od vodećih teologa SPC-a, Atanasije Jevtić, tada arhimandrit i profesor na Bogoslovskom fakultetu u Beogradu, usprotivio se 1975. na ekumenskoj konferenciji zajedničkim međuverkim molitvama. Jevtić je bio učenik Justina Popovića. Teolozi u SPC-u, sa nekoliko izuzetaka, delili su Jevtićev stav. Dimitrije Bogdanović je bio jedan od onih koji su se upustili u teološki kontraudar u odgovoru na proekumenski duh koji se širio, posebno među predstavnicima Udruženja pravoslavnog sveštenstva.³ Nasuprot Jevtiću i Bogdanoviću bio je sveštenik Jovan Nikolić iz Zagreba, koga je Jevtić napadao u *Vesniku*, listu Udruženja, optužujući ga da mu nedostaje teološko obrazovanje i da se nalazi pod uticajem katoličke ekleziologije.⁴ Stavove slične Nikoliću zastupao je i jedan od nekoliko proekumenski nastrojenih srpskih teologa koji je prisustvovao teološkim konferencijama sa katoličkim teolozima, Dimitrije Dimitrijević, profesor na PBF-u. Dimitrijević je 1976. napisao seriju polemičkih članaka o ekumenizmu, kritikujući Jevtića. Ipak, krajem osamdesetih antiekumensko osećanje u SPC-u je raslo.⁵

Do promena u atmosferi odnosa države i verskih zajednica dolazi početkom sedamdesetih godina. Na scenu se vraćaju konzervativni partijski kadrovi, ponovo se učvršćuje partijska disciplina i čine pokušaji da se spreči narastajući značaj religije. Produbljivanjem opšte krize u jugoslovenskom društvu i raspadom sistema, sve više se vraćala kredi-

1) *Isto.*

2) Mirko Đorđević, „Ratni krst srpske Crkve”, *Republika*, br. 273, 16–30. 11. 2001, str. 23–36; Arhimandrit dr Justin Popović, *Pravoslavna crkva i ekumenizam*, Manastir Hilandar, Solun, 1974.

3) Vjekoslav Perica, *Balkan Idols. Religion and nationalism in Yugoslav States*, str. 33.

4) Vjekoslav Perica, „Interfaith Dialogue versus Recent Haterd: Serbian Orthodoxy and Croatian Catholicism from the Second Vatican Council to the Yugoslav War, 1965–1992”, str. 39–66.

5) *Isto.*

bilnost tradicionalnog rešavanja egzistencijalnih problema. Verska pripadnost je dobijala na značaju kako u pogledu kulturne i nacionalne osobenosti pojedinih jugoslovenskih naroda, tako i u pogledu homogenizacije i identifikacije u odnosu na druge. Uslovi u kojima se religija revitalizovala bili su međutim pogodni i za nacionalističku i svaku drugu instrumentalizaciju crkve. Paradoksalno je da je do pojave mešanja nacionalizma i religije došlo upravo pod režimom čija je ideologija bila internacionalistička i antireligiozna. To se osim toga dogodilo u društvu koje je u velikoj meri bilo sekularizovano.¹

Od 1975. do 1984. Katolička crkva u Hrvatskoj je priređivala grandiozan devetogodišnji jubilej u čast prelaska Hrvata u hrišćanstvo. Jubilej je podrazumevao masivne liturgijske događaje i hodočašća sa stotinama i hiljadama prisutnih vernika.² To je uznemirilo kako državne organe tako i SPC. U međuvremenu hrvatske katoličke župe uspostavljene među hrvatskim radnicima u inostranstvu su bujale. Finansijska pomoć crkvi u zemlji u čvrstoj valuti je počela redovno da pristiže. SPC u materijalnom pogledu nije mogla nikada da se meri sa Katoličkom crkvom, ali patrijarh German je bio diplomata i nastojao je da zadrži mir sa suparnikom. On je proveo mnogo vremena unapređujući spoljne odnose crkve, oblast u kojoj su nezavisne i autokefalne pravoslavne crkve bile često posebno aktivne. Tito je cenio Germanove napore u spoljnoj politici, posebno one koji su bili usmereni ka nesvrstanim zemljama. SPC se 1965. pridružila Svetskom savezu crkava u Ženevi, a 1968. patrijarh German je izabran za jednog od šest predsedavajućih. SPC je bila među poslednjim od pravoslavnih crkava koja se priključila ovoj međunarodnoj ekumenskoj asocijaciji. Patrijarh German je trpeo kritike od zilota u svojoj crkvi zbog saradnje sa organizacijom kojom dominiraju šizmatički protestanti, ali SPC je godinama primala finansijsku pomoć od SSC-a. SPC nije odbacila ekumensku inicijativu Drugog vatikanskog koncila, ali je ulaskom u SSC svakako nameravala da pošalje poruku papi da odnosi između Vatikana i nezavisne nacionalne SPC neće biti razvijani u skladu sa papinim terminima i uslovima.

Odnosi između dve crkve od osamdesetih godina 20. veka

Teška društvena kriza osamdesetih godina koja je rezultirala rušenjem komunističkog sistema u bivšoj Jugoslaviji dovela je do rehabilitacije prošlosti, pa samim tim i crkve i religije. Progon Srba i Crnogoraca sa Kosova, podizanje temperature u diskusijama oko odnosa matice i pokrajina, pomeranje stanovništva ka nacionalnim jezgrima, opšti porast nacionalizma, antisrpske parole u nekim gradovima, ekonomska kriza i mnogi drugi uzroci, počeli su da pune crkve za vreme velikih praznika, posebno u gradskim sredinama. To je stvorilo (po mišljenju nekih teologa i ne samo njih) mogućnost da se od brige hoće li pravoslavlje preživeti u sekularizovanom svetu i uopšte se održati, pređe na intenzivniju religijsku obnovu. Vremenom se počelo razmišljati i o restauraciji one pozicije koju je, u političkom značenju, SPC nekad imala.³

Crkva je isticala kontinuitet sa napuštenim simbolima i vrednostima. Društvena kriza je stvorila mogućnost da se deo latentnog nezadovoljstva građana iskaže kroz okretanje cr-

1) Stevan K. Pavlowitch, *The Improbable Survivor. Yugoslavia and its Problems 1918–1988*, Ohio State University Press, Columbus, 1988, str. 108.

2) Vjekoslav Perica, „The Catholic Church and the Making of the Croatian Nation, 1970–84”, str. 532–564.

3) „Povratak bogova”, specijalno izdanje lista *Duga*, april 1986.

kvi i religiji dajući im svojevrsan politički naboj. Pomeranja unutar pravoslavlja postaju očigledna posle kosovskih događaja. Kosovo je pored opravdane brige crkve za sakralne objekte i zbog iseljavanja, sve manjeg broja vernika, pružalo delu jerarha tačku oslonca, kamen temeljac strategije na kojoj, po njima, počiva budućnost SPC-a.¹ Prvi unutrašnji znaci promene svesti osetili su se pomeranjem težišta od tradicionalnih nesporazuma sa vlastima oko izgradnje i renoviranja crkava ka raspravama o sukobu „pravoslavlja sa uvezenim materijalizmom” i sve učestalijih glasova o „tragičnom položaju srpskog naroda u Jugoslaviji”. SPC aktivno učestvuje u povratku i restauraciji tradicionalnog sveta.² Pravoslavna crkva u celini počinje sve više da pokazuje svoje novo lice, osveženo elementima spektakla i prilagođeno zahtevima, kako su ga neki nazvali „gradskog pravoslavlja”. Organizuju su masovni skupovi vernika, podmlađuje jerarhija, pravoslavni teolozi ulaze u masovne medije, radu sa mladima daje se prioritet, pokreću se novi crkveni časopisi. Paralelno sa spoljašnjim promenama odvijaju se i promene unutar crkve i nastaju začeci novih struja u episkopatu. Od 1981. uočava se otvoreno opozicionarstvo nekih sveštenika i teologa prema vrhu SPC-a, obrazloženo nedovoljnom energičnošću prema vlastima. Upućuju se apeli, peticije i poruke sveštenstva vrhu crkve u kojima se traži da SPC izađe iz izolacije i bude aktivnije prisutna u društvu. Koristeći Kosovo kao nerešeni problem unutar Srbije i Jugoslavije, SPC se ponudila kao uporište tradicionalne nacionalne sigurnosti i središte nacionalnog života, potvrđeno vekovnim iskustvom, pošto je to jedina institucija koja „nikada kroz istoriju nije izneverila Srbe”. U okviru SPC-a, nova, neokonzervativna opozicija tražila je što veću udaljenost od društva i ulazila u dijalog samo sa određenim krugom „liberalne nacionalne inteligencije”.³ Pad komunizma crkva je videla kao vrlo povoljnu istorijsku mogućnost za ostvarenje oporavka erodiranog kulturnog identiteta i izgubljene društvene uloge SPC-a. SPC i srpsko pravoslavlje sa slovenofilskom varijantom evropske organsko-organističke misli, sabornošću i svetosavljem, javlja se kao osnovni izvor nacije i privilegovani čuvar nacionalne tradicije, kulture, istorijskog iskustva, jezika i dr. Društvena pozicija SPC-a se postepeno pomera od ranije marginalizovane i getoizirane do pozicije važne i legitimne javne funkcije.⁴ Crkva se sve više postavlja kao konačni moralni arbitar u poslovima države i politike, na osnovu stava da se takvi poslovi tiču sudbine naroda za koga je pred Bogom i pred istorijom odgovorna crkva. Prisutna je takođe i ideja o posebno privilegovanom odnosu Boga i srpskog naroda, o nebeskoj Srbiji i nebeskim Srbima. Zbog takve posebne uloge i istorije, nacionalna istorija se predstavlja kao žrtvovanje srpskog naroda, okruženog neprijateljima ali i stalnim istorijskim iskušenjima i stradanjima, preko Drugog svetskog rata, boljševizma, jugoslovenske države itd. Razvijaju se teze o „srpskom pravoslavlju kao poslednjem ili prvom bedemu protiv katolicizma i islama”, neguje se antizapadnjaštvo, inače tradicionalno prisutno i u drugim pravoslavnim kulturama itd.

Odnosi između SPC-a i KC-a, iako nikad dobri, počeli su naglo da se pogoršavaju i to iz nekoliko razloga. Prvo, polovinom osamdesetih srpski crkveni predstavnici govorili su o Kosovu i Metohiji kao o srpskom Jerusalimu. U odgovoru na masovne albanske demonstracije 1981, SPC je pozvala na odbranu kolenke nacije. Istovremeno hrvatska crkvena štampa, Radio Vatikan i pojedini crkveni katolički predstavnici iskazivali su podr-

1) *Isto.*

2) *Isto.*

3) *Isto.*

4) Srđan Vrcan, „Orthodoxy in Balkan Political Conflicts”, *Identities and Conflicts, The Mediterranean*, ed. by F. Ceruti and R. Ragonieri, 2001, str. 135–160.

šku albanskom pitanju autonomije na Kosovu. Drugo, Vatikan je pružao podršku i pitanju Makedonske pravoslavne crkve. Treći razlog odnosio se na kampanju za beatifikaciju Stepinca i polemike koje su usledile oko broja ustaških žrtava u logoru Jasenovac i stradanje Srba u NDH-u.¹ Početkom osamdesetih otvoreno je i pitanje o mogućnosti papine posete Jugoslaviji.²

Biskupska konferencija katoličkog episkopata pisala je srpskom patrijarhu 1982, 1985. i ponovo 1989. predlažući uspostavljanje zajedničke komisije i razgovore o međusobnim odnosima. U maju 1989. kardinal Kuharić je pisao patrijarhu Germanu raspitujući se o nastavku ekumenskih odnosa. Sabor SPC-a je u obraćanju kardinalu Kuhariću 30. maja 1989. odgovorio: „Mi nikada nismo optuživali niti smatramo odgovornim za zločine u drugom svetskom ratu Rimokatoličku crkvu, bilo uzetu u celini, bilo posmatranu u okvirima Jugoslavije. Isto tako, nikada nismo za te zločine optuživali ili smatrali krivim ceo hrvatski narod. Ali ono što nas boli i tišti jeste činjenica da vi, kao pojedinačni episkopi i kao episkopat, niste, tokom decenija proteklih od rata do danas, osetili potrebu da jasno, nedvosmisleno i bez ikakve ograde, osudite same zločine i da se ogradite od njihovih izvršilaca ili nadahnitelja. Izuzetak je, koliko je nama poznato, vaši i naš u Hristu brat Preuzvišeni biskup banjalučki Alfred Pihler.” Episkop banatski Amfilohije Radović izjaviće kasnije u jednom intervjuu da je „prосто neshvatljivo kako je moguće da do dana današnjeg skoro niko od crkvenih ljudi iz Rimokatoličke crkve nije našao za shodno da se suoči sa onim što se u toku rata dešavalo na tlu NDH”.³ Biskupska konferencija katoličkog episkopata od 12. novembra 1990. pripremila je odgovor za SPC u kome je implicirala da ona ne želi istinski nastavak ekumenskog dijaloga, a SPC je na Saboru istog meseca optužila Katoličku crkvu za prekid ekumenskog dijaloga. U to vreme međuverski dijalog koji je započet u vreme Drugog vatikanskog koncila bio je na izdisaju.

Tokom 1990. izdata su dva saopštenja o teškim prilikama u kojima se nalazi SPC u Hrvatskoj a potpisali su ih svi episkopi sa te teritorije. U drugom saopštenju je osuđen stav *Glasa Koncila* i Katoličke crkve zbog toga što podržavaju Hrvatsku demokratsku zajednicu i tolerišu ugrožavanje srpskog pravoslavnog naroda u Hrvatskoj.⁴ Povodom uzavrelog stanja u Hrvatskoj, književnik Danko Popović u intervjuu za *Glas crkve*, šabačko-valjevske eparhije, rekao je u proleće 1990. godine da se strašno boji Hrvata „da nas ne navedu na zlo, da u nama ne naruše naše iskonsko, svetosavsko dobrotoljublje, bogoljublje, da nas izgnaju iz Hristovog vinograda i nateraju na opasne poslove osvete...” Popović poručuje da će se dogoditi Jasenovac za Jasenovac jer Srbi ovog puta neće oprostiti. Režim u Hrvatskoj naziva nacističkim i kaže da u Jugoslaviji postoji tradicija genocidnog ponašanja prema Srbima. Njegovo mišljenje nije bilo usamljeno a većina napisa iza svega

1) Milan Bulajić, *Ustaški zločin genocida i suđenje Andriji Artukoviću*, Beograd, 1986; Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb, 1989.

2) Vjekoslav Perica, „The Catholic Church...”, str. 532–564.

3) *NIN*, 7. 1. 1990, str. 15–17.

4) *Pravoslavlje*, br. 555 i 565, 1990. Krajem aprila i početkom maja 1990. na izborima u Hrvatskoj pobedila je HDZ i Franjo Tuđman. Hrvatski sabor je 25. jula usvojio deklaraciju o promeni republičkih simbola, a Hrvatsku proglasio za državu hrvatskog naroda. U isto vreme u Srbu se održavao Sabor Srba koji je usvojio Deklaraciju o suverenitetu i autonomiji srpskog naroda u Hrvatskoj i osnovao Srpsko nacionalno vijeće koje je trebalo da organizuje referendum o autonomiji Srba u Hrvatskoj. Avgusta meseca, kao odgovor na napad specijalaca na stanicu milicije u Benkovcu, Srbi otimaju oružje od rezervnog sastava milicije i podižu barikade. U periodu od avgusta do oktobra, putevi u Kninskoj krajini se zatvaraju. Sukobi se intenziviraju tokom 1991. a početkom oktobra Hrvatska proglašava nezavisnost, a Vatikan među prvima priznaje novonastalo stanje.

što se Srbima u Hrvatskoj dešavalo videla je prste Vatikana, „zbog vekovne netrpeljivosti prema šizmaticima”.¹

„Zbijanje srpskih redova ili homogenizacija”, promena Ustava Srbije, kojim su matici ponovo priključene pokrajine, proslava šestogodišnjice Boja na Kosovu, kao i ponovljena proslava u manastiru Krki, označeni su u krugovima SPC-a kao „najznačajniji događaji u novijoj istoriji srpskog naroda”. Ti događaji tumačeni su kao obnavljanje izvornog duhovnog predanja, povratak kulturne i nacionalne svesti, „buđenje balkanskog džina” i otrežnjenje srpskog naroda. Sa stranica crkvene štampe, crkvene ličnosti, intelektualci, kulturni i javni radnici, unisono pozdravljaju aktivnosti srpskog rukovodstva i traže preispitivanje daljeg zajedničkog života sa ostalim jugoslovenskim narodima. U poruci za Vidovdan 1989. *Glas crkve* izlaze svoj „Predlog srpskog nacionalno crkvenog programa” u kome će biti sadržani svi osnovni zahtevi koje će SPC postavljati narednih godina ali i zahtev da država Srbija svim zakonskim sredstvima štiti prava i slobode, kao i duhovni integritet srpskog naroda na čitavom jugoslovenskom prostoru.²

Sabor SPC-a na zasedanju maja meseca 1990. donosi odluku i upućuje zahtev nadležnim organima da se omogući vađenje iz jama pobijenih u toku Drugog svetskog rata i njihovo dostojanstveno sahranjivanje. Potom, tokom cele godine stižu izveštaji iz BiH i Hrvatske o opelima nad žrtvama genocida. Decembra iste godine na vanrednom zasedanju, SPC ne samo što dobija novog patrijarha već se donosi odluka da 1991. bude liturgijsko-molitveno obeležavanje 50. godišnjice stradanja SPC-a. Maja 1991. novi patrijarh služi liturgiju u Jasenovcu i tom prilikom poručuje da Sabor SPC-a ne želi da podstiče zlu krv ni osvetu, već želi da se sagledanjem istine o zlu izbavi od novih zala. U Hrvatskoj ove komemoracije nisu shvaćene onako kako je to želeo patrijarh, već kao podgrevanje starih rana i pravljenje optužnice hrvatskom narodu. Istovremeno, nastavljena je polemika sa *Glasm Koncila* oko ustaških zločina nad Srbima u NDH-u. *Glasi Koncila* se zameralo da se od verskog lista pretvorio u izrazito nacionalistički, da pruža otvorenu podršku HDZ-u i albanskim separatistima, da ispoljava mržnju prema Srbima i propagira simetriju krivice itd.³ Vatru je posebno razbuktala knjiga glavnog urednika ovog lista Živka Kustića o Stepincu, koja je izašla u Zagrebu polovinom iste godine.

Predstavnici SPC-a tražili su marta 1991. od najviših organa jugoslovenske federacije da država SFRJ obezbedi sigurnost i ravnopravnost svih građana u zemlji. Tih dana episkop slavonski Lukijan osudio je „brutalni napad hrvatskih specijalaca na Pakrac i provalu u episkopski dvor” i uopšte „antisrpska nastupanja hrvatske države”.⁴ Sveštenstvo eparhije zagrebačko-ljubljanske sastalo se 22. 3. i takođe upozorilo na težak položaj SPC-a u Hrvatskoj. U saopštenju sa između ostalog kaže: „Novi Ustav Hrvatske doveo je Srbe u Hrvatskoj u status nacionalne manjine, a to će izazvati stalne nemire dok se nepravda ne ispravi”. Patrijarh Pavle je povodom događaja u Hrvatskoj uputio početkom aprila telegram poglavarima pravoslavnih crkava.

Redovno zasedanje Sabora SPC-a maja 1991. pored ostalih tema imalo je na dnevnom redu stanje u SAO Krajini i Hrvatskoj. Sabor je pozvao pastvu da pomogne izgnanicima

1) *Pravoslavlje*, br. 568, 1990; *Glas crkve*, br. 1, 2, 3, 1990.

2) *Glas crkve*, br. 3, 1989.

3) *Glas crkve*, br. 2, 1991.

4) Početkom marta 1991. došlo je do sukoba Srba sa hrvatskim specijalcima u Pakracu. Krajem istog meseca došlo je i do sukoba hrvatske policije i Srba na Plitvicama, a potom i u Borovu Selu. Hrvatska će potom jednoglasno u Saboru usvojiti deklaraciju o proglašenju samostalnosti, a početkom oktobra i nezavisnost. Sukobi su bili sve žešći.

iz Hrvatske i upozorio Srbe da u slučaju izbijanja širih sukoba „budu trezveni i čovečni”. *Pravoslavlje* počinje u to vreme sa objavljivanjem feljtona o stradanju srpskog naroda u Hrvatskoj tokom Drugog svetskog rata, koji izlazi nekoliko meseci kontinuirano.

Predstavnici dve crkve sastali su se maja 1991. u Sremskim Karlovcima i uputili apel protiv upotrebe sile u međusobnim konfliktima. Početkom jula u Patrijaršijskom dvoru u Beogradu okupljaju se prvaci političkih stranaka iz Srbije i iz srpskih nacionalnih stranaka koje deluju u BiH i Hrvatskoj i razgovaraju o temeljnim interesima i ciljevima srpskog naroda. Drugi sastanak predstavnika dve crkve održan je avgusta iste godine u Slavonском Brodu. Tom prilikom kardinal je izjavio da je rat Hrvatskoj nametnut sa određenim ciljevima i da on poprima sve okrutnije razmere. Patrijarh je na to uzvratio da se u rat ušlo pod izgovorom o visokim narodnim i demokratskim ciljevima, ali na kraju su se obe strane složile da se formira mešovita komisija koja je trebalo da radi na prevazilaženju nesporazuma između dve crkve. Neki autori ove susrete dovode u vezu sa pregovorima Tuđmana i Miloševića vođenim otprilike u isto vreme u Karađorđevu o podeli BiH. I Mitropolit zagrebačko-ljubljanski Jovan komentarisao je kasnije susret poglavara dve crkve kao pokušaj RKC-a da izrazi političke kvalifikacije događaja, a iza svega je, po njegovom mišljenju stajao papa Jovan Pavle II sa svojim negativnim stavom prema Srbima.²

Rat u Hrvatskoj i BiH bio je opisan i definisan kao odbrambeni za srpski narod, koji je tretiran kao tragična žrtva jugoslovenske i srpske politike. I mada je potvrđivano da je rat strahota, sa druge strane se govorilo da on može biti i dobar uz pozivanje na tradicionalnu doktrinu o pravednom ratu. Patrijarh Pavle upućuje oktobra 1991. lordu Karingtonu, predsedniku Međunarodne konferencije o Jugoslaviji, pismo u kome kaže da zbog genocida u prošlosti nad Srbima u Hrvatskoj i savremenih zbivanja na tom prostoru, Srbi ne mogu ostati u sastavu bilo kakve nezavisne Hrvatske, već moraju ući pod zajednički krov sa Srbijom i svim srpskim krajinama. Slično pismo bilo je upućeno 4. 11. i predsedniku i svim učesnicima Mirovne konferencije u Hagu. Delegacija sa vanrednog zasedanja Sabora SPC-a odlazi u posetu potpredsedniku Predsedništva Jugoslavije i predsedniku Srbije Miloševiću i prenosi im zahtev da ni Predsedništvo Jugoslavije ni predstavnici Srbije i Crne Gore ne dozvole u Hagu, niti bilo gde drugo, da se srpskom narodu „nametne najtragičnije rešenje njegovog pitanja”. Saborska radna grupa sastala se i sa predstavnicima opozicionih političkih partija u Srbiji i izrazila stav o potrebi jedinstva srpskog naroda i formiranja vlade nacionalnog spasa. Decembra 1991. mitropolit zagrebačko-ljubljanski Jovan, koji se već dva meseca nalazio u Beogradu, izrazio je nadu da srpski narod u Hrvatskoj neće u njoj uvek ostati i da će se ostvariti „puno jedinstvo sa srpskim zemljama”.³

Polovinom januara 1992. Vatikan, Nemačka i još neke zapadnoevropske zemlje priznale su dve predominantno katoličke jugoslovenske republike za suverene nacije. Jugoslovenski ministar inostranih poslova uručio je *demarche* papskom pronuncijiju optužujući Vatikan za rat u Bosni. Sabor SPC-a održao je hitnu sesiju 16. i 17. januara 1992. i episkopi su sa nje poslali pismo papi Jovanu Pavlu II u kome su protestovali zbog priznavanja Hrvatske i Slovenije za nezavisne države bez uzimanja u obzir legitimnih nacionalnih i političkih prava srpskog naroda.

Patrijarh Pavle je uputio generalnom sekretaru OUN-a B. Galiju, reis-ul-ulemi H. J. Selimoskom i kardinalu Kuhariću pismo povodom „zločinačke agresije Vojske Hrvatske

1) Vjekoslav Perica, „Interfaith Dialogue.....”, str. 39–66.

2) *Pravoslavlje*, br. 587, 590, 1991.

3) *Duga*, 7–23. 12. 1991.

na Srbe u Istočnoj Hercegovini". Patrijarh je predlagao susret verskih poglavara sa ciljem da se izda zajedničko saopštenje i apel za mir. Novembra meseca je došlo do susreta patrijarha Pavla i kardinala Kuharića u Ženevi, posle koga je ponovo upućen poziv za mir. Krajem godine u Ženevi je došlo do još jednog susreta predstavnika verskih zajednica. Istovremeno, crkvena štampa je pisala o „Srbiji ugroženoj od čitavog Zapada”, o tome da Srbi ne mogu očekivati pomoć od nepravoslavnih naroda, o vodećoj ulozi „papskih poslušnica Italije, Austrije i Nemačke” u napadu na Srbe i srpska ognjišta.

Delegacija SPC-a je boravila u proleće 1993. u Vatikanu, prilikom čega je došlo i do susreta sa papom Jovanom Pavlom II i to je bio prvi susret predstavnika SPC-a i pape u poslednjih 700 godina. Tom prilikom je zaključeno da bi trebalo da srpski narod ima svog predstavnika u Vatikanu radi što efikasnijih kontakata. Papa je izrazio želju da ga poseti i patrijarh Pavle, ali datum posete nije utvrđen.¹ Početkom 1994. u *Pravoslavlju* je izlazio feljton pod naslovom „Hiljadugodišnji rat rimskih papa protiv pravoslavlja,, a polovinom marta SPC je zvanično objavila da iz Patrijaršije papi nije upućen poziv da dođe u posetu Beogradu. Priču o papinoj poseti Beogradu aktualizovala je informacija predstavnika katoličke zajednice „Sv. Edidio” iz Rima da su predstavnici ove zajednice u Ženevi, Zagrebu i Beogradu razgovarali sa S. Miloševićem, F. Tuđmanom i A. Izetbegovićem i da su sva trojica izrazila želju da do posete dođe. Krajem aprila 1994. u Patrijaršiji je boravio specijalni izaslanik pape Jovana Pavla II, francuski kardinal Rože Ečegare. Posle razgovora je objavljeno da se otvara nova etapa u odnosima između SPC-a i RKC-a, da Vatikan osuđuje sankcije i da papa interveniše u UN-u radi njihovog ukidanja. Maja 1994. došlo je do susreta moskovskog patrijarha, kardinala Kuharića i patrijarha Pavla na aerodromu u Sarajevu. Reis-ul-ulema Mustafa Cerić odbio je da prisustvuje sastanku sa obrazloženjem da Ruska pravoslavna crkva nije digla svoj glas protiv zločina koje su vojne snage Republike Srpske počinile nad muslimanima. Potpisana je zajednička deklaracija za mir. Početkom juna iste godine, vladika Lavrentije je izjavio da je ruski patrijarh preduhitrio papu, koji je nameravao da dođe u Sarajevo sa maslinovom grančicom. Naime, prilikom susreta verskih poglavara u Sarajevu, štampa je pisala da je za jesen iste godine bio planiran susret pape i vasiljenskog patrijarha u Sarajevu, koji je trebalo da bude iskorišćen za jačanje promocije ekumenske politike Vatikana i jačanje pozicija u Bosni.²

Mitropolit Jovan je izjavio 18. jula da SPC ne poziva papu u Beograd zbog držanja Vatikana u Drugom svetskom ratu, pa i ovom ratu na prostorima Jugoslavije. Od pape se očekivalo da pre nego što dođe u posetu Beogradu, zvanično osudi aktere genocida u Drugom svetskom ratu. Vladika Irinej Bulović, u to vreme portparol SPC-a, pominjao je u vezi sa papinom posetom opasnosti vezane za provokacije i atentat.³ Papa je krajem avgusta rekao da se nada da će biti prevladana devet vekova stara šizma između zapadne rimokatoličke i istočne pravoslavne hrišćanske crkve, dodajući da one „ne mogu da produže da budu podeljene”, a na dan svoje otkazane posete Sarajevu, papa je poslao „poljubac mira” srpskom patrijarhu i „duhovno zagrlio čitav srpski narod”. Na dan papinog odlaska iz Zagreba, 11. 9. 1994. u Asiziju su se sastali vladika Lavrentije i kardinal Edvard Kasizi, član vatikanske kurije nadležan za međuhrišćanski dijalog, i tom prilikom je nagovešteno da bi papa pristao da u hramu Sv. Save služi zajedničku liturgiju sa patrijarhom Pavlom.

1) *Pravoslavlje*, br. 672, 1. 5. 1993.

2) *Pravoslavlje*, br. 648, 651, 1994; *NIN*, 10. 6. 1994.

3) *Politika*, 19. 7, 7. 9. 1994; *Vreme*, br. 204, 19. 9. 1994.

Zaključak

Odnosi između SPC-a i KC-a bili su i pre sukoba na jugoslovenskom prostoru 90-ih godina opterećeni brojnim problemima: stav RKC-a prema stradanju srpskog naroda u NDH, pitanje jezika i pisma u Hrvatskoj, kosovski problem, odnos RKC-a prema Makedonskoj pravoslavnoj crkvi i dr. KC je zamerala SPC-u da je „svetosavlje kao imperijalistička ideologija SPC zamenilo Jevanđelje”. Poglavari dve crkve sreli su se u nekoliko navrata između 1991. i 1994. godine, ali ozbiljnih pomaka u odnosima nije bilo.¹ Propao je i pokušaj da dođe do posete pape Jovana Pavla Beogradu. Spor oko broja porušenih crkava, ćutanje KC-a o položaju SPC-a u Hrvatskoj, odnos prema iseljavanju Srba i njihovom stradanju u vreme ratnih operacija devedesetih godina, dodatno su doprineli udaljavanju od saradnje i dijaloga.

Život i/ili suživot dve crkve u zajedničkoj multikonfesionalnoj i multinacionalnoj jugoslovenskoj državi nije u potpunosti odgovarao ni jednoj ni drugoj. Njihov odnos prema državnoj zajednici ali i međusobni sukobi i nesporazumi uticali su ne samo na udaljavanje pripadnika dve konfesije, već i na udaljavanje pripadnika dve nacije. Dezintegracija jugoslovenskog prostora, nastajanje više malih država u kojima stanovništvo pripada većinskoj naciji i religiji po principu „svoj na svome,, porast religioznosti i promena stava prema veri i crkvi u novim sredinama, donošenje zakonskih rešenja u prilog crkava (finansiranje, povratak imovine, veronauka i sl.) uz opšte tokove u hrišćanstvu, verovatno će dugoročno imati pozitivne efekte na odnose dve crkve.

1) *Danas*, 11, 15, 17, 18. 3. 1999; *NIN*, 18. 3. 1999; *Vreme*, 20. 3. 1999.

Summary

Relations between the Serbian Orthodox Church and the Catholic Church in the Last Decades Preceding the Breakup of the Yugoslav State

Relations between the Serbian Orthodox Church and the Catholic Church were of great importance for Yugoslavia as a country in which ethnicity was equated with the religion and in which relations between two churches have decisively affected the relations between the two biggest nations. Churches are certainly not directly responsible for starting and waging wars, but impossibility of their mutual dialogue influenced the general climate in the country, raising the issue of their moral responsibility.

The creation of the Yugoslav state transferred both the Catholic and the Serbian Orthodox Church from the position in which they were privileged to a position of at least theoretically equal. The existing tensions in mutual relations, mistrust and rivalries increased from year to year, culminating on the eve of the Second World War and experiencing its bloody epilogue during this war.

Yugoslav communists believed that socialist society, based on federal principles, providing equal rights to all national and ethnic groups, would finally eradicate mistrust and hostilities. In addition, some of the postulates of state policy toward religion and religious communities were the postulates of a secular state. Atheism was the only possible „religion” which, unlike other religions, should not have disintegrating effect. However, this proved wrong due to a number of reasons. The entire period 1945–1970 could be divided into a period of pronounced repression of government agencies in relation to religious communities and their visible resistance until 1953–54 and the period of adjustment and search for a *modus vivendi*, from the mid-1950s to the mid-1960s.

Religious communities operated in specific isolation, recruitment of their representatives and clergy was controlled and restricted to lower social strata, but they represented a specific challenge for state policy and its bodies until the end. Awareness that religion cannot be eliminated by force and by administrative measures became apparent very soon, but despite the fact that religious communities were pushed to social margin, their elimination was much harder than it was thought. Certain liberalization of society in the second half of the 1960s revealed, to the surprise of state and party bodies, various manifestation forms of considerable presence of religious communities in society. State policy

was apparently successful only while control and repression mechanism operated. With the weakening of that action its success became uncertain.

In the first half of the 1960s, at the time of preparation and during the II Vatican Council and, concurrently, negotiations between Vatican and Yugoslavia over the establishment of diplomatic relations, certain short-lived convergence occurred between the Serbian Orthodox Church and the Catholic Church in Yugoslavia. At the same time, the balance in the modernization of the Yugoslav society was disturbed, provoking retraditionalization. The Yugoslav federation was swept with waves of nationalism in almost all republics and provinces. Toward the end of 1968 and beginning of 1969 non-church activity of religious communities intensified and encompassed a wide range of social issues and in many cases assumed political character (national relations, influence of reactionary emigration, child and youth rearing, use of public media, charitable activity, material-financial problems, etc.). Religious communities developed these activities very carefully, avoiding violation of legal regulations and open conflicts with social institutions. Stronger tendency to impose themselves as political representatives of the nation was noted among certain representatives of the Catholic Church and the Serbian Orthodox Church. Catholic Church press, in particular *Glas Koncila*, was particularly involved in promoting this thesis. The Patriarchate of the Serbian Orthodox Church, through *Pravoslavlje*, and Patriarch German in some of his speeches, attempted to impose the Serbian Orthodox Church as the only authentic guardian and protector of the Serbian nation, national values and tradition.

In the early 1970s conservative party cadres returned to the political scene, party discipline was reinforced and attempts were made to prevent the mounting importance of religion. However, the credibility of the traditional manner of solving existential problems was increasing. Religious affiliation was growing in importance both in terms of cultural and national characteristics of certain Yugoslav nations and in terms of homogenization and identification in relation to the others. However, the conditions in which religion was revitalized were favorable for nationalistic and every other misuse of the church. Relations between the Serbian Orthodox Church and the Catholic Church, although never good, started to rapidly deteriorate due to a number of reasons. First, in the mid-1980s representatives of the Serbian church spoke about Kosovo and Metohija as about a Serbian Jerusalem. In response to massive Albanian demonstrations in 1981, the Serbian Orthodox Church called for the defense of the nation's cradle. At the same time, the Croatian religious press, Radio Vatican and certain representatives of the Catholic Church expressed their support to the Albanian pursuit of autonomy in Kosovo. Secondly, Vatican provided support to the cause of the Macedonian Orthodox Church. The third reason referred to the campaign for beatification of Stepinac and to the polemic that followed over the number of ustashi victims in the Jasenovac concentration camp and suffering of Serbs in the Independent State of Croatia. The Catholic Church objected to the Serbian Orthodox Church that „*Svetosavlje* as imperialistic ideology of the Serbian Orthodox Church, replaced the Gospel”. There were disputes over the possibility of the Pope's visit to Yugoslavia.

With the outbreak of conflicts in the Yugoslav territory in the 1990s relations between the two churches came to the lowest point. The top representatives of the Serbian Orthodox Church and the Catholic Church met on several occasions between 1991 and 1994, but despite statements of good will, there was no actual progress in relations. A dispute over the number of demolished churches, silence of the Catholic Church over the position of the Serbian Orthodox Church in Croatia, position toward emigration of Serbs and

their suffering during war operations, have additionally contributed to alienation from cooperation and dialogue. It seems that life in a common country was suitable to neither church and that each of them intimately dreamed of a country in which they would raise from the position of at least theoretically equal to a privileged position, and that is what ultimately happened.

Др Вера ГУДАЦ ДОДИЋ
Институт за новију историју Србије

ЖЕНЕ У ДРЖАВНОЈ ВЛАСТИ У СРБИЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА

Увод

Распад Југославије је имао далекосежне последице на структуру друштва у Србији и динамику друштвених процеса. Једна од последица везана је за промену положаја и учешћа жене у државној власти и централним политичким институцијама у социјалистичкој Југославији и Србији.

Друштвени положај жене

Положај жене сведочи о самом друштву, одражава и одсликава домете његовог развика. У складу са тим, учешће жена у политичком животу земље један је од сегмената и показатеља не само еманципације жене него и еманципације целокупног друштва.

Друштвени положај жене у Србији¹ у послератном раздобљу није једноставно пратити и анализирати независно од положаја жене у Југославији, у којој су оне,

1) Историја жена је, условно говорећи, новија област историјске науке која и на овим просторима постаје све популарнија. О томе сведоче студије, углавном новијег датума, као што су монографија Неде Божиновић: *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, Београд 1996, и посебно, зборник радова: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, књ. 2, *Положај жене као мерило модернизације*, Београд, 1998. Бројнији су социолошки радови који на различите начине третирају положај жене у савременом друштву, те различите теме из области родних студија, а међу ауторима који се тиме баве свакако треба поменути Анђелку Милић, Марину Благојевић и др. Тренд изучавања женске историје акуелан је и у земљама у окружењу, и у онима које су сачињавале југословенску државу. Покренуто је низ истраживачких пројеката са овом тематиком, од којих су неки део ширих међународних пројеката. На светском нивоу женске студије, односно студије рода, у којима је женска историја, односно историја родних односа, један од њених аспеката, већ дуго чине засебне катедре при многим друштвеним факултетима и интегрисане су у универзитетску наставу. Такви трендови су и овде све присутнији. Једна од веома инспиративних књига из домена женске историје која се недавно појавила је дело Гизеле Бок, *Жена у историји Европе*, 2005.

без обзира на све разлике, живеле под заједничким политичким координатама и под окриљем исте идеологије и стратегије социјалистичке државе.

Слику друштвеног положаја жене у Србији обликовало је више чинилаца. Након доласка комуниста на власт на тај положај пресудно су утицали наслеђе патријархалног, доминантно аграрног српског друштва и традиционални морал, с једне, и другачије политичке прилике у којима је прокламована политика равноправности жене, с друге стране. Обесправљеност жена у сфери политике која се у Србији, поред осталог, манифестовала у томе што жене нису имале право гласа, формално је превазиђена изборним законом из 1945. године и Уставом ФНРЈ из 1946, који је женама гарантовао право гласа. Оно што је питање политичких права жена чинило специфичним јесте то да су жене још у току рата бирале и биле биране у „органа народне власти”. У великом броју учествовале су у изборима за Уставотворну скупштину, тако да је Устав само потврдио, односно подигао на ниво уставног начела права жена која су оне стекле и за која су се избориле још током рата, активним учествовањем у њему.¹

Пре него што прикажемо учешће жена у органима државне власти, те у основним структурама политичке моћи, указали бисмо на главне карактеристике положаја жене и помаке који су учињени у социјалистичкој држави. То се пре свега односи на промене у правном статусу жене. Првим послератним уставом и другим законима укинута су неједнакости и дискриминација жене које су постојале на нивоу законске регулативе, наглашене у домену правног положаја удате жене, те наследног права.²

Непосредно по завршетку Другог светског рата, жене у Србији заостајале су за мушкарцима како по нивоу писмености тако и по достигнутом степену образовања стеченог у школским образовним институцијама. Постојале су изражене разлике у нивоу писмености женског становништва у појединим деловима земље. У оквиру Србије, највиши проценат неписмених жена био је на Косову, потом у централној Србији, док је на подручју Војводине затечено стање писмености женског становништва било нешто повољније.

У првим послератним годинама организовани су бројни курсеви за описмењавање у које је масовно било укључено и неписмено женско становништво. У послератном раздобљу евидентно је осетно смањење броја и процента неписмених жена у укупној женској популацији старијој од 10 година (од 37,5% у 1948. до 11,1% у 1991).³ Учешће жена у укупном броју неписмених, међутим, није се смањивало, напротив оно се у релативним односима повећавало. Године 1991. од свих неписмених 80,4% биле су жене. Неписменост у Србији још увек није искорењена и поред несумњивог напретка који је остварен у другој половини двадесетог века. Највише неписмених је међу старијим женама.⁴

1) Устав из 1946. године децидирано је женама и мушкарцима давао једнака политичка права. Устав ФНРЈ 1946, *Службени лист*, 1. фебруар 1946.

2) Неједнакости су биле засноване на клаузулама Српског грађанског законика. О томе видети више у: Др Марија Драшкић, Др Олга Поповић-Обрадовић, „Правни положај жене према Српском грађанском законика (1844–1946)”, *Србија у модернизацијским процесима 19 и 20 века*, 2, Београд, 1998.

3) *Статистички годишњак Југославије 2000*, Савезни завод за статистику, Београд, 2000, стр. 62.

4) Почетком 21. века концентрација неписменог женског становништва у групи преко 65 година живота је још наглашенија. У структури неписменог женског становништва преовлађују најстарије жене, од свих неписмених жена више од две трећине биле су старије од 65 година. *Жене и мушкарци у Србији*, Републички завод за статистику Србије, United Nations Development Programme, Београд, 2005, стр. 37.

Школовање у основним школама у Србији законом је прописано за сву децу. Оно је било обавезно и у Краљевини Југославији, а школска обавеза у Србији формално је постојала и раније, крајем 19. века. Основним школовањем, међутим, нису била обухваћена сва деца. Девојчице, посебно оне које су живеле у сиромашним и планинским крајевима, често су остајале ван домаћаја школа. Образовни ниво женске деце стицао кроз државне школске институције у првим послератним годинама још увек је био веома скроман. Више од половине жена у Србији је било без школе или је имало само три разреда, а ретке су биле оне које су имале школску спрему вишу од четири разреда основне школе. Доследно спровођење закона о обавезном осмогодишњем школовању и релативно висок степен обухвата деце основним образовањем, јачање и ширење школске мреже, стални раст процента уписане женске деце у основне школе, који се изједначавао са процентом уписаних дечака, били су главна обележја развоја основног школовања у Србији.

У послератном раздобљу континуирано се повећавао и број ученица које су похађале средње школе. Број ученица у свим средњим школама имао је тенденцију већег раста него број ученика. Последњих деценија двадесетог века није било средњошколских институција у које се жене нису уписивале. Без обзира на ту чињеницу, оне су се усмеравале и концентрисале углавном на поједине образовне профиле. Поред гимназија, женска омладина је била усмерена на школе везане за услужну, здравствену, просветну и текстилну делатност, што је условило феминизацију појединих образовних профила.¹

У другој половини двадесетог века побољшана је образовна структура становништва, а напредак је забележен и у развоју институција вишег и високог образовања, посебно током седамдесетих година. Образовањем на највишим нивоима школовања обухваћене су и жене. Оне су чешће него раније стицале високо образовање и не само да су смањиле разлике које су у том погледу постојале између мушкараца и жена, већ су се по својој заступљености у високошколским институцијама изједначиле са њима. Последњих година двадесетог века нешто преко половине од укупног броја студената, али и оних који су завршавали студије биле су жене.² У релативним односима жене су најприсутније на педагошким и наставничким факултетима, фармацеутским, филозофским и филолошким, као и на дефектолошким факултетима. Образовна структура становништва, мада повољнија од предратне, још увек није задовољавајућа. Нешто више од половине становника има завршену само основну школу или није до краја завршило ни њу. Оно што овде наглашавамо јесте чињеница да је у другој половини двадесетог века смањена несразмера између образовног нивоа жена и мушкараца. Управо је школовање и образовање онај сегмент друштвеног живота у Србији у којем жене нису потиснуте у други план и у којем су, у односу на претходна времена, оне оствариле знатан напредак.

Деценије послератног развоја у социјалистичкој Југославији и Србији биле су обележене и порастом стопе радне активности жена. Процент учешћа жена у укупном броју запослених континуирано се повећавао. До средине осамдесетих година просечна стопа раста запослених жена на подручју Југославије, али и у оквирима Србије углавном је била виша од просечне стопе раста свих запослених.

1) Почетком 80-их година у Србији је у средње школе било уписано 57,5% од укупне женске омладине старости од 15 до 19 година. На подручју уже Србије и Војводине стопа обухвата износила је око 60%, а на Косову је била испод 50%. Анђелка Милић, *Жене, политика, породица*, Београд, 1994, стр. 44.

2) *Статистички годишњак Југославије 2000*, Београд, 2000, стр. 377.

Остварено право жене на рад је кључна категорија еманципације жена у социјалистичким земљама. У документацији женске организације, међутим, могу се пронаћи текстови који указују на раскорак између прокламоване политике једнакости полова у свим сферама живота, нормативних гаранција о равноправности жене и праксе која је понекад то онемогућавала.

Крајем осамдесетих година, услед друштвене, а пре свега економске и политичке кризе, опадао је број запослених лица. У последњој деценији двадесетог века удео жена у укупном броју запослених у Србији кретао се на нивоу од око 40%. Већина запослених жена је радила у привредним делатностима. Оне су, такође, имале висок удео међу свим запосленим лицима у ванпривредним делатностима. Најчешће су биле запослене у државном сектору. Јачање приватног сектора у последњој деценији двадесетог века довело је и до пораста броја жена које су се запошљавале у њему.

Није било области и професије у којима нису присутне жене, што је значајна разлика у односу на претходна времена. Упркос томе, ипак је опстајала феминизација појединих занимања и професија. Са високим процентом жене су заступљене у области здравства, угоститељства, културе и образовања, посебно на нижим нивоима школовања, у области комерцијалних услуга. Оне преовлађују и у појединим гранама индустрије, а типичан пример за то је текстилна индустрија.

Истраживања заснована на анализи односа просечних плата запослених жена и просечних личних доходака по гранама делатности, као и компарацији плата према образовном нивоу, показују да постоји разлика у висини зарада мушкараца и жена. По висини примања жене се у просеку крећу на нивоу од око 90% просечног личног дохотка, а у привредним делатностима и ниже.

Тежње ка све масовнијем запошљавању женског становништва пратило је и увећање броја жена које су желеле да се запосле а нису то могле. Удео жена међу лицима која су тражила запослење углавном је био око или изнад половине. Оне су чиниле већину незапослених.

У последњој деценији двадесетог века велики број запослених људи био је на тзв. „принудном одмору”, а међу њима је било пуно жена. У Србији и СР Југославији постојао је и илегалан рад, тзв. „рад на црно”, а према неким проценама трећину лица која раде на илегалном тржишту чине жене.

Процент жена које су на руководећим положајима у Југославији и Србији био је и остао веома скроман. Масовно запошљавање жена није било праћено адекватном партиципацијом жена на руководећим местима. Оне су много ређе него мушкарци биле на позицијама на којима се одлучује.

Закон забрањује полну дискриминацију у радном односу, али поједини индикатори указују на постојање њених мање или више видљивих облика у пракси.¹

Слабљење патријархалног модела и трансформација традиционалне породице на овом подручју била је условљена многим чиниоцима, али највише утицаја на њу у протеклим деценијама имале су форсирана индустријализација земље, деаграризација становништва, али и масовније образовање и запошљавање жена. Послератни период карактерисало је и интензивирање процеса нуклеаризације породице. У оквирима Србије евидентно је смањење броја чланова по једном домаћинству и

1) Видети: Вера Гудац Додић, „Запошљавање жена у Србији и Југославији у другој половини 20. века”, *Годишњак за друштвену историју*, 1–3/2003, Београд, 2004, стр. 87–107.

смањивање броја сродника који живе у оквиру једне породице. Подручје Косова је једино у којем је дошло до пораста величине просечног домаћинства, односно у којем је регистрован пораст броја чланова по једном домаћинству.¹

Опадање наталитета, смањивање броја деце по породици, смањивање природног прираштаја становништва, опште су тенденције које карактеришу централну Србију и Војводину. Последице околности да становништво у Србији стари су пораст броја старачких домаћинстава и пораст самачких домаћинстава у старијој популацији становништва, али и смањење броја закључених бракова.

Односи у браку и породици, као и односи родитеља и деце правно су регулисани Законом о браку и породичним односима. Супружници су равноправни и изједначени по својим правима и дужностима у браку, као и у вршењу родитељског права и испуњавању дужности према својој деци. Право на развод је либерализовано, а поступак за развод покреће се тужбом једног или оба брачна друга или предлогом за споразумни развод брака.

Неједнакости и разлике које се у оквирима породице успостављају између мушкарца и жене, односно које је даље опстају на нивоу учешћа у породичном раду, значајно утичу и обликују друштвени положај жене. Оне ограничавају и успоравају професионалну афирмацију жена и смањују могућности и интересовања за њихов политички ангажман и учешће у политичком животу. Једнакост и равноправност супружника пред законом није успела да у потпуности превазиђе устаљене системе вредности и начин размишљања о традиционалним улогама мушкарца и жене у породици. Упркос многим променама у изгледу и функционисању породице, свест о полним улогама у њеном оквиру била је најтврдокорнија и промене које су се на том нивоу одвијале нису биле довољне да остваре равноправност жене у основном сегменту друштва – породици. Економска и правна еманципација жене није довела до значајније промене традиционалне слике жене у домену породичних односа.

Настојања Комунистичке партије Југославије да пожељан модел, замишљену идеалну слику жене реализује у свакодневном животу и ублажи противуречности које је носила друштвена улога запослене жене-мајке, резултовала су повећањем друштвене бриге о деци, те оснивањем државних јаслица и обданишта. Услуге тих установа биле су по приступачним ценама, које су најчешће биле доступне свима. У послератном раздобљу број ових установа је био у порасту до средине осамдесетих година, када их је највише регистровано. До краја осамдесетих година, из године у годину растао је и број корисника. Све већа распрострањеност ових установа у протеклим деценијама ипак није увек била довољна, а постојећи капацитети понекада нису могли да задовоље потребе свих заинтересованих родитеља и њихове деце. Последица тога је често био велики број деце по једној групи. Крајем деведесетих година у јаслице и обданишта била је уписана око петина деце предшколског узраста. Мањак државних обданишта и јаслица испољава се и у чињеници да многи родитељи нису успели да упишу своју децу у њих. Последњих година услуге за чување и негу деце у државним јаслицама и вртићима све су скупље. Оне су и поред тога још увек најприступачнији вид помоћи запосленим мајкама. У Београду и Ср-

1) Број становника по једном домаћинству у Србији смањен је са 4,4 у 1948. години на 3,6 у 1991. Величина просечног домаћинства варира у различитим подручјима Србије. Почетком 90-их година број становника по једном домаћинству у централној Србији био је 3,4 (према 4,5 у 1948. години), Војводини 2,9 (према 3,6), а на Косову 6,8 (према 6,4). *Демографска статистика 1997*, Београд, 1999, стр. 27. *The World's Women 2000, Trends and Statistic*, United Nations, New York, стр. 50.

бији постоје и приватни вртићи, али је цена коју родитељи плаћају за смештај деце у њих знатно виша и недоступна просечној породици.¹

Очекивано трајање живота за жене у Југославији и Србији у послератном периоду имало је тежњу пораста. Деведесетих година очекивано трајање живота за жене бележи извесна колебања, стагнацију, а у појединим годинама и смањење.

У последњој деценији двадесетог века у Србији је дошло до погоршања здравственог стања жена. Вишегодишња економска криза у Србији, настављена у условима тзв. транзиције, манифестовала се, поред осталог, и у снижавању нивоа државне здравствене заштите и погоршању здравља становника. Издвајања за здравствену заштиту у Србији нису процентуално мала, али услед опадања друштвеног производа, по реалној вредности деведесетих година осетно су смањена, готово преполовљена. Овоме треба додати бројне стресне ситуације којима је било изложено становништво у Србији и Југославији, изражене несташице лекова карактеристичне за поједине периоде, драстично опадање животног стандарда, које се поред осталог одражавало и на квалитет исхране итд.

Учешће жена у институцијама државне власти

Степен друштвене афирмације жена, поред осталог, одређен је и њиховим учешћем у органима државне власти и ангажманом у политици. Један од основних показатеља партиципације жена у политичком животу земље јесте заступљеност тј. проценат жена у скупштинама. У раздобљу владавине Комунистичке партије у Југославији, у Савезној скупштини Југославије до краја осамдесетих година тај проценат је осцилирао у различитим етапама, али ни у једном периоду није превазишао ниво од 20%. Највиши проценат жена у Савезној скупштини забележен је 1963, када је износио 19,6%. До 1990. године проценат учешћа жена у Скупштини Србије такође је бележио осцилације у различитим годинама, а највиши је био 1982. Те године жене су у Скупштини Србије биле заступљене са 27,6%, а у Покрајинској скупштини Војводине са 29,8%.²

У социјалистичкој Југославији и Србији питање учешћа жена у највишем представничком телу државе често је било више резултат задовољавања одређених квота, а мање стварног присуства жена у политици. То је условило да неке жене обављају више функција и да се на појединим местима оне третирају као „представници пола”.³

У изборима за органе државне власти, крајем четрдесетих и почетком педесетих година и поред релативно високог одзива и учешћа жена на изборима, изабрано

1) Видети: Вера Гудац Додић, „Друштвена брига о деци у Србији,,, *Токови историје*, 3–4/2005, Београд, 2005, стр. 233–247.

2) До краја педесетих година учешће жена у Савезној скупштини Југославије није прелазило ниво од 7%. Године 1963. жене су биле заступљене са 19,6%, 1967. са 13,3%; 1969. са 8,1%; 1974. са 13,6%; 1978. са 17,2%; 1982. са 17,5%; 1986. са 16,2%. Процентуално учешће жена на нивоу Републичке скупштине Србије, крајем педесетих година, 1958. било је 9,7%; 1963. – 16,1%; 1967. – 11,4%; 1969. – 7,6%; 1974. – 19,1%; 1978. – 25,6%; 1982. – 27,6%; 1986. – 23,5%. *Жена у друштву и привреди Југославије, Статистички билтен 788*, Београд, 1973, стр. 62; *Жена у привреди и друштву СФР Југославије, основни показатељи*, Београд, 1975, стр. 4; Неда Божиновић, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, Београд, 1996, стр. 249.

3) Историјски архив Београда, Конференција за друштвену активност жена, 1962–66, к. 5, Избор жена у представничка тела, руководства Савеза комуниста и друштвено-политичких организација.

је мало жена. На изборима за среске, градске и месне народне одборе за 1949/50. годину проценат изабраних жена у Србији је био 7,37% (без МНО), а у Хрватској 8,53 %, Словенији 12,04 %, Македонији 5,75% (подаци се односе само на МНО) и Црној Гори 14,05 %. На подручју ФНРЈ тада је за представнике у среске, градске и месне народне одборе изабрано 9,19% жена.

Подаци за 1952. годину показују још неповољније стање. У Србији је за среске, градске и месне народне одборе изабрано 2,08% жена, у Словенији 4,53%, Босни и Херцеговини 1,36%, Македонији 2,6%, Црној Гори 3,76%, (без података за Хрватску), а проценат изабраних жена на нивоу државе је био 3,32%. Евидентно је било смањење изабраних жена-одборника. Више жена одборника је бирано у градским срединама, а мање у заосталим крајевима. Тако је нпр. у Београду, Сарајеву и Загребу у народне одборе изабрано око 11% жена, а у Љубљани 22,8%.¹

Југославија је у послератном раздобљу била партијска држава у којој су центри политичке моћи били у рукама Комунистичке партије. Преплитање партијског и државног апарата на свим нивоима, кадровска доминација комуниста на државним функцијама, као и утицај који су имали у свим сферама друштвеног и политичког живота, оформили су такво стање у коме су државни органи, односно, како су у прво време након ослобођења називани, органи „народне власти” били продужена рука Комунистичке партије. Укупну политику у земљи креирао је и формулисао партијски врх. У првим послератним годинама руководеће језгро Комунистичке партије, институционализовано у Политбироу ЦК КПЈ располагало је политичком моћи и неограниченом влашћу. Политика покренута на Политбироу спровођена је преко партијских и државних органа. У каснијим периодима развитка југословенске државе, у условима изградње и етаблирања система тзв. друштвеног самоуправљања, Савез комуниста Југославије² је своју улогу називао водећом, усмеравајућом, али у сваком случају, утицај комуниста је све време постојања социјалистичке Југославије био доминантан. Под таквим околностима, са становишта политичког ангажмана жена, од значаја је било њихово учешће у највишим телима КПЈ, односно СКЈ, пре свега у Централном комитету.

Учешће жена у врховним партијским телима у Југославији је било далеко испод партиципације мушкараца у њима. Ту тврдњу поткрепљују следећи примери. На Петом конгресу КПЈ у Централни комитет изабране су три жене, односно њихово процентуално учешће у врховном партијском телу било је само 4,74%, а на Седмом конгресу СКЈ у Централни комитет изабрано је 5,2% жена. Присуство жена у партијским телима и комитетима било је знатно испод процентуалног удела жена у чланству Савеза комуниста.³ Партијско руководство је било свесно те чињенице и макар на нивоу декларативног указивало на раскорак између све већег учешћа жена у привредним и ванпривредним делатностима и недовољног броја жена у самоуправним и представничким телима.⁴ Као узроци за недовољну друштвено-по-

1) А. Београда, Конференција за друштвену активност жена, 1953-60, к. 3, Извештај Извршног одбора Централног одбора АФЖ-а Југославије Четвртог конгресу, „О раду АФЖ-а од 3 до 4 конгреса”.

2) Комунистичка партија Југославије је на Шестом конгресу, одржаном 1952. године, променила име у Савез комуниста Југославије.

3) Мр Ђура Кнежевић, „Избор жена у свјетлу кадрове политике Савеза комуниста...”, у: *Жена*, часопис за знанствена, друштвена и културна питања о мјесту и улози жене и породице у друштву, Загреб, број 5, 1979, стр. 75.

4) Ј. Б. Тито је на Деветом конгресу СКЈ рекао: „Савез комуниста мораће будуће да посвети већу пажњу обезбеђивању стварне равноправности жена. Што се тиче општих начела – ту нема неспоразу-

литичку активност жена најчешће су навођени ниска квалификациона структура, те њихова „оптерећеност пословима у домаћинству и подизању деце”. Уочен је такође и значај друштвене оријентације жене обликоване још увек присутним традиционалним схватањима о месту и улози жене у друштву.

Учешће жена у Централном комитету СКЈ и републичким и покрајинским централним комитетима 1963. године, изражено у процентима, приказано је у наредној табели.¹

Табела 1

Процент жена у централним комитетима Савеза комуниста

ЦК СК Југославије	5,2%
ЦК СК Србије	10,1%
ЦК СК Босне и Херцеговине	9,6%
ЦК СК Црне Горе	7,4%
ЦК СК Хрватске	11,3%
ЦК СК Македоније	8%
ЦК СК Словеније	15,2%
ЦК СК Војводине	8,9%
ЦК СК Косова и Метохије	7,2%

У општинским комитетима Савеза комуниста тада је било 11% жена, а у средњим комитетима 14,5%.

Када се посматра највише партијско тело, стање је средином седамдесетих година било тек нешто повољније, мада је и тада заступљеност жена у њему била далеко испод процентуалног удела мушкараца. Године 1974. у Централном комитету Савеза комуниста Југославије је било 11% жена, а 1978. 11,5%.²

Илустративни су и подаци који се односе на средину седамдесетих година, а који су изнети на седници Савезне конференције ССРНЈ. Према њима је тада у Председништву СКЈ од 50 чланова била само једна жена, у Председништву Савезне конференције Социјалистичког савеза од 50 чланова две жене, у Председништву Већа Савеза синдиката Југославије од 144 члана тридесет три жене, у Председништву Савеза социјалистичке омладине од 39 чланова осам жена, у Председништву СУБНОР-а од 22 члана две жене, а међу 792 функционера у Федерацији, јуна 1975.

ма, али за садашњу друштвену праксу све више постаје карактеристична противурјечност између све већег учешћа жена у индустрији, пољопривреди, здравству, школству и другим дјелатностима и сталног опадања броја жена у самоуправним органима и представничким тијелима.” Наведено према: Мр Ђура Кнежевић, *н. д.*, стр. 75.

1) ИАБ, Конференција... , Информације о раду општинске конференције жена, 1965.

2) Мр Ђура Кнежевић, *н. д.*, стр. 76

године била је 41 жена, односно 5,2%.¹ Ови подаци показују слабу заступљеност жена и у највишим телима других друштвено-политичких организација.

Учешће жена у органима државне власти и друштвено-политичким организацијама у главном граду Југославије почетком 60-их година приказаћемо на примеру две београдске општине. Године 1961. на подручју општине Нови Београд у општинском већу је од 40 одборника било четири жене, а у 14 савета Народног одбора од 151 члана двадесет седам жена. У комисијама Народног одбора је од 33 члана било једанаест жена. Удео жена у руководствима друштвено-политичких организација на Новом Београду је био следећи: у општинском одбору Социјалистичког савеза и комисијама је од 120 чланова било седамнаест жена; у пет месних организација Социјалистичког савеза од 225 чланова четрдесет и једна жена, а у општинском комитету СК од 35 чланова седам жена. Истовремено укупан број чланова СКЈ на територији Новог Београда је био 3.278 од чега 809 жена, а међу 13.262 члана Социјалистичког савеза била је 6.361 жена.² Те године, у београдској општини Чукарица, у општинском већу од 60 одборника, било је шест жена, у Већу произвођача од 60 одборника, две жене, а у саветима народних одбора од 153 члана четрнаест жена. У комисијама Народног одбора није било жена.³

Процент изабраних жена варирао је по годинама и углавном зависио од агитације и политичке пропаганде која је претходила изборима. Уколико је у предизборној политичкој активности била наглашена кампања за веће укључивање и кандидовање жена у скупштине, утолико их је у скупштинама било више. Резултати и проценти изабраних жена били су различити у појединим подручјима у земљи. Појачана агитација у циљу већег избора жена у скупштине, сразмерно њиховом учешћу и ангажованости у друштвено-политичком животу, претходила је и изборима за 1963. годину, када је забележен највећи проценат жена у Савезној скупштини.

Висок одзив и масовно учешће жена на изборима потврђују подаци за град Београд, 1963. године. Процент жена које су тада изашле на изборе био је 92,1%. У општинске скупштине кандидована је укупно 571 жена, односно 19,7% од укупно кандидованих лица. Изабрано је 317 жена, односно 18,9% од укупно изабраних одборника у општинским скупштинама.

Структура изабраних одборница према годинама старости открива да је највише жена одборница у општинским скупштинама имало између тридесет и четрдесет година, 172. До тридесет година старости имало је 85 одборница, а преко четрдесет година, 60 жена. Међу одборницама највише је било просветних радница, 73, службеница 64, здравствене раднице, 33 и радница у производњи 30.⁴ Највише жена-одборница је имало средњу стручну спрему (123) и високу стручну спрему (110). Само једна жена није завршила основну школу, а ни прва четири разреда.⁵

1) Наведено према: Мр Ђура Кнежевић, *н. д.*, стр. 76.

2) ИАБ, Конференција..., к. 4, Стенографске белешке са оснивачке скупштине Општинске конференције за друштвену активност жена Новог Београда, одржане 6. 11. 1961. године, Извештај: „Положај и проблеми жена у нашој комуни”.

3) ИАБ, Конференција..., к. 4, Са оснивачке скупштине Општинске конференције за друштвену активност жена општине Чукарица, 1961.

4) Највише жена сврстано је у категорију остали, њих 81.

5) Остале жене-одборнице имале су вишу школску спрему – 30, основну школу – 26, четири разреда основне школе – 21, а под категоријом остали уписано је 6 жена. ИАБ, Конференција...к. 5, Учешће у изборима и избор жена у представничка тела 1963. године, Београд.

После конституисања општинских скупштина ниједна жена није била на функцији председника ни потпредседника општине. Две жене обављале су функције председника општинског већа, а њих петнаест су биле председници савета.

Процент заступљености жена у средним скупштинама тада је био 20%.

Табела 2

Жене у општинским скупштинама у Србији 1963.¹

СРЕЗ	Општинска већа		Већа рад. заједница		У одборима оба већа	
	број жена	%	број жена	%	број жена	%
Београд	159	18,95	157	18,74	316	18,9
Ваљево	31	4,35	90	12,89	121	18,1
Зајечар	81	16,36	87	18,39	168	17,3
Крагујевац	73	12,67	92	17,76	165	15,1
Краљево	55	7,33	91	13,11	146	10,1
Лесковац	61	9,31	107	17,86	168	13,02
Ниш	63	10,61	96	16,48	159	13,5
Смедерево	83	12,41	66	11,76	149	12,11
С. Митровица	57	15,32	60	18,46	117	16,7
Титово Ужице	25	6,28	57	14,32	82	10,1
Зрењанин	96	24,18	79	19,85	175	22,4
Панчево	64	12,13	64	19,87	128	20
Суботица	54	13,36	77	19,01	131	16,1
Нови Сад	65	13,52	76	14,84	141	14,3
Космет	126	11,23	158	14,03	284	13,6
Укупно	1.093	12,37	1.357	16,06	2.450	14,2

Процент изабраних жена у општинске скупштине те године, по републикама, приказан је у следећој табели.

Табела 3

Република	Процент жена у општинским већима	Процент жена у Већу рад. заједница	Укупно
Босна и Херцеговина	10,5%	25,7%	18,1%
Црна Гора	10,5%	18,4%	14,5%
Хрватска	13,8%	25,8%	19,8%
Македонија	9,2%	15,8%	12,5%
Словенија	14,2%	26,1%	20,1%
Србија	12,4%	16,1%	14,2%

У социјалистичкој Југославији жена је обављала кључну функцију у влади СФРЈ само у једном раздобљу, и то од 1982. до 1986. године. Председник Владе тада је била Милка Планинц.

1) ИАБ, Конференција..., к. 5, Без података из: Ваљева за једну, Краљева дванаест, Ниша пет, Сремске Митровице четири, Ужица седам, Панчева две, Суботице пет и Космета за три општине.

После првих вишепартијских избора који су у Србији организовани 1990. године, проценат заступљености жена у Скупштини Србије био је скандалозних 1,6%. Уколико тај проценат упоредимо са оним који су жене имале на последњим изборима у социјалистичкој Југославији, године 1986, када је њихова заступљеност у републичкој скупштини Србије била 23,5%, тада можемо говорити о наглашеној пасивизацији жена у домену њиховог учешћа и присуства у највишој републичкој институцији. Упадљиво смањење процента учешћа жена у републичкој скупштини није било карактеристично само за Србију већ и за друге југословенске републике. Те године проценат заступљености жена у републичкој скупштини Црне Горе био је 3,2%, док је 1986. године учешће жена у републичкој скупштини било 11,2%. Године 1990. у Скупштини Босне и Херцеговине жене су биле заступљене са 2,9% у односу на 24,1% у 1986. години, у Хрватској са 5,2% (према 15,8%), Македонији са 4,2% (према 17,2%) и Словенији са 11,2% (према 24%).¹

Убедљива доминација мушкараца није постојала само на нивоу републичких скупштина. По завршетку избора за Савезну скупштину СР Југославије, који су одржани крајем 1992. године, у Савезној скупштини од 178 посланика било је укупно пет жена или 2,8%. После избора за Скупштину Србије, децембра 1993. године, од 250 посланика, жена је било 16, односно 6,4%.²

Након избора 2000. године у Савезној скупштини СР Југославије било је 168 посланика-мушкараца и десет жена.³ Из наведених података произилази да је учешће жена у Савезној скупштини било 5,62%.⁴

После републичких избора одржаних у децембру 2000. године, почетком 2001. конституисана је Републичка скупштина, у којој је од укупно 250 посланика било 27 жена.⁵ Према тим подацима, проценат учешћа жена у републичкој скупштини је био нешто повољнији него у Савезној, јер је износио 10,8%.

Међу 27 жена посланика у српском парламенту, 24 жене су биле из коалиције странака ДОС, две из СРС-а (Српска радикална странка), а једна из СПС-а (Социјалистичка партија Србије).⁶ У Влади Србије тада је од 17 министара било две жене.⁷

Квантитативни показатељи који су у тексту презентовани указују на слабу заступљеност жена у основним структурама политичке моћи. Такво стање је било мање или више изражено у појединим периодима у Југославији, а драстичан пад учешћа жена у скупштинама регистрован је после првих вишестраначких избора. Управо

1) Неда Божиновић, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, табела 14, Учешће жена у Савезној, републичким и покрајинским скупштинама, стр. 249. Видети: Сања Ћопић, Бранкица Групковић, Гордана Лазић, Љиљана Добросављевић-Грујић, *Жене у Србији, Да ли смо дискриминисане?*, Београд, 2001, стр. 35.

2) Неда Божиновић, *н. д.*

3) Неда Ковачевић, „Води се мушка политика”, *Политика*, 4. април 2002.

4) Према др Слободанки Марков, наставља се „тренд екстремне дискриминације жена у обављању функција државне власти”. По партијској припадности жена-посланика у Савезној скупштини „приметно је да су СПС, ЈУЛ и СРС дале више мандата женама, него партије ДОС-а”. Сандра Димитријевић, „Главне у кући, а невидљиве на власти”, *Политика*, 21. март 2002.

5) Неда Ковачевић, *Политика*, *н. д.*

6) Г. Јочић, „Дуго путовање”, *Политика*, 27. 4. 2001. На изборима за републичку скупштину од укупног броја кандидованих лица, жене су чиниле 11,31%. На изборним листама највећи проценат жена имала је ССЈ (20,61%), затим ДОС (14%), ДСП (13,33%), СПО (12,8%), ЈУЛ (10,32%), ССДП (9,17%), СРС (8,8%) и СПС (5,2%). Сања Ћопић, *н. д.*, стр. 34–35.

7) У наредном периоду дошло је до делимичне реafirмације жена у политици, која се огледала и у чињеници да је за председника скупштине Републике Србије изабрана жена, као и да је повећан број жена министара у Влади Србије.

тада, под околностима одсуства интереса политичких странака за задовољавање макар пуке форме присуства жена у органима одлучивања, избила је свом силином патријархална свест, која је жену „вратила тамо где јој је место”, у породицу и кућу. Резултат је био више него очигледан: минорно присуство жена у органима управљања, односно смањена могућност партиципације жена у доношењу политичких одлука.

Пуно је разлога за слабо учешће жена у органима државне власти. Преоптерећеност жена и околност да многе од њих улажу огромну енергију да одговоре бројним захтевима и споје различите улоге које обављају, на послу, у кући, у нези и васпитавању деце, доводе нас до просте чињенице да оне често немају ни времена ни интереса за ангажман у политици. Максимална окренутост егзистенцији сопствене породице и често исцрпљујући ритам свакодневних обавеза условљавају трошења свих физичких и психичких ресурса и потенцијала жене, што понекад узрокује дистанцирање од било каквог политичког ангажмана. С друге стране, српско друштво није имуно на укореења, традиционална гледишта да „жене нису за политику”, размишљања по којима се оне не сналазе добро у њој, а уколико то чине да безусловно занемарују породицу и децу, што је у суштини само рационализација претходног става.

Закључак

Еманципација жене у социјалистичкој Југославији и Србији, наглашена у домену формално-правних односа међу половима, слабила је затечену подрећеност жене у многим областима друштвеног живота. То се пре свега односило на остварену економску самосталност жена и релативно високу стопу њихове радне активности, као и на област школовања и образовања. Загарантована права која су имале, уз систем социјалне заштите који је до почетка деведесетих година релативно успешно функционисао, ублажавала су неједнакости међу половима. Неједнакости су се одржавале првенствено у домену традиционалних улога у оквиру породице. У другим сегментима друштвеног живота, тамо где је било дискриминације жене, више се могло говорити о њеним прикривеним и мање видљивим облицима, а мање о тенденцији да се ограничи друштвена промоција жена. Деведесетих година у условима грађанског рата у Југославији, као и друштвене, економске и политичке кризе која је из темеља потресала Србију, у пракси је дошло до све доминантнијег присуства мушкараца у јавном и политичком животу, а жене су све више биле потиснуте у сферу приватног, у породицу и кућу. Криза која се испољавала у свим сферама друштвеног живота, доносила општи хаос и незнађе, коју је пратио сумрак готово свих вредности до тада прихваћеног моралног кодекса, довела је до погоршања положаја већине становника, али се посебно и свом силином рефлектовала на жене. Пад производње, пад запослености, армија људи на принудним одморима и истовремени процват „сиве економије”, сиромаштво, доведено до граница крајње беде, само су део слике економских и друштвених прилика у Србији у последњој деценији двадесетог века. Ту деценију карактерисало је и оживљавање патријархалне свести, што се упечатљиво манифестовало на примеру смањеног учешћа жена у доношењу

политичких одлука, услед њиховог минорног присуства у Скупштини Србије после првих вишепартијских избора. Жене су биле поново усмерене да свој живот и сопствену реализацију виде првенствено кроз породицу и децу и то на начин у којем преузимају на себе највећи део одговорности за њу. Помак који су жене учиниле у домену школовања и образовања и чињеница да су се по својој присутности у средњим, вишим и високообразовним институцијама изједначиле са мушкарцима, последњих година двадесетог века, условно говорећи, губио је на важности. У условима у којима се Србија налазила, диплома, па и она о завршеним факултетима, све је мање била гаранција материјалне сигурности, а још мање друштвене афирмације. Формална запосленост такође није уносила спокој, не само зато што су многи били на принудним одморима, већ и зато што плате у Србији често нису биле довољне ни за егзистенцијални минимум. Од 2000. године, у време транзиције тек делимично је дошло до реафирмације жена у сфери политике и културе, али то не значи да је општи положај жена побољшан, напротив, утолико пре што је транзиција донела повећану незапосленост. Уведена су нека нова права и облици заштите жене, као што је случај са увођењем посебног кривичног дела насиља у породици и др. Истовремено, последњих година систем државне социјалне заштите у Србији све је слабији, а социјална сигурност грађана све мања. Услуге установа за негу и чување деце запослених родитеља постају скупље, а школовање све мање бесплатно, посебно високо. У условима разорене економије, те слабљења свих оних олакшица које је држава у социјализму гарантовала, удате жене су све мање у ситуацији да се равноправно са мушкарцима суочавају са свим оним што транзиција носи. У осиромашеном српском друштву жене су све више принуђене да се врате својим традиционалним улогама, или да направе избор између професије и породице.

Summary

Women in Government in Serbia During the Second Half of 20. Century

Status of women represents society itself and illustrates limits of its development. According to that, participation of women in a country's political life represents one of the segments and indicators not only of the emancipation of women, but the emancipation of a society altogether. The work illustrates participation of women in State authorities and Central political institutions within both Socialistic Yugoslavia and Serbia, as well as after the breakdown of the country, and after the first multiparty elections. One of the basic indicators of participation of women in a country's political life is the presence, i.e. the percentage of women in Parliaments. During the period of Communist Party rule in Yugoslavia, in the State Parliament of Yugoslavia until the end of 80-ies, this percentage was swinging in various stages, but its level not even in one single period grew higher than 20%. The highest percentage of women in the State Parliament was noted in 1963, when it was 19.6%. Until 1990, the number of women participating in the State Parliament was also swinging in different years, but it hit the highest level in 1982. That was the year when women in the Republic Parliament of Serbia took 27.6%, and in the Provincial Parliament of Vojvodina even 29.8%. In the Socialistic Yugoslavia and Serbia the issue of women participating in the country's highest representative body was more often the result of satisfying certain amounts, and less of the real presence of women in politics. The percentage of chosen women varied in different years, and mostly depended on campaigning and political propaganda that preceded elections. During the pre-election activity, the more emphasized the campaign for stronger involvement and running of women in Parliaments was, the bigger grew their number in Parliaments. Quantitative indicators presented in the text point out the undersized presence of women in the basic structures of political power. Such a condition was more or less expressed in certain periods in Yugoslavia, and a severe drop in the number of women participants in Parliaments has been registered after the first multiparty elections. In Serbia, such elections were held in 1990, and the percentage of women participating in the Parliament of Serbia equaled the shocking 1.6%. If that result is compared with the one that women achieved at the last elections in Socialistic Yugoslavia in 1986, when their presence in the Republic Parliament of Serbia was 23.5%, we can discuss the phenomenon of women growing more and more inactive in the field of their participation and presence in the highest republic institutions. Percenta-

ge of women participants in the Republic Parliament growing remarkably lower was not distinctive only for Serbia, but for the other Yugoslav republics as well. The result was more than obvious: the minor presence of women in governing bodies, i.e. the lowered possibility of women participating in political decisions making.

Наташа МИЛИЋЕВИЋ
Институт за новију историју Србије

РЕТОРЗИЈА И РЕПРЕСИЈА 1944–1945. – СЛУЧАЈ СРБИЈЕ –

Увод

Међу узроцима који су довели до крвавог распада Југославије и ерупције насиља током деведесетих година 20. века истраживачи су најчешће посезали за оним лако уочљивим, поједностављеним или стереотипним који су видели Србе као реметилачки фактор. При том су се ослањали на изворе другог реда. Ретко су се тражили дубљи узроци који су захтевали боље познавање југословенске и српске историје, нарочито периода после Другог светског рата. У једном таквом сагледавању могло би се уочити да је политика силе у решавању унутрашњих питања после светског рата постала саставни део политичке културе и одиграла велики утицај на понашање главних фактора југословенске државе. У том склопу велики значај имала су питања реторзије и репресије у Србији 1944–1945. године као нека од најсложенијих и најзамагљенијих питања историје социјалистичке Југославије. Ради се о првом репресивном циклусу у коме се успостављала власт Комунистичке партије Југославије и у коме се она обрачунавала са идеолошким и политичким противником – грађанством. Одликовао се ванредном употребом силе, вансудских и судских стрељања, кршењем до рата остварених достигнућа у сфери грађанских и политичких права и сл. За разлику од реторзије и њених форми (лично дељење правде, линчовање, денунцијација, одстрањивање идеолошких и политичких противника, професионалне и друге конкуренције, инсистирање на брзом задовољењу правде и одбијање да се чека на организацију судова), репресија се појављивала као организован напор новог револуционарног поретка да у оквирима прописаних правних аката и институција власти (али и непрописаних и ванинституционалних оквира) одбрани постигнуте револуционарне промене. Ове појаве, међутим, нису карактеристичне само за она друштва која су прошла кроз грађански рат и окупацију и нарочито револуцију, као што је случај са српским (и југословенским) друштвом. Њих можемо наћи и када су у питању нека друга друштва, на пример француско дру-

штво после рата.¹ Међутим, подељено и оштро поларизовано српско друштво под окупацијом, у коме нису изостале ни тзв. ратне реторзије („лева скретања” или четнички злочини према присталицама или симпатизерима партизана...),² изазвало је снажне анимозитете, утицало на понашање партизанских ослободилаца, појачало тежњу ка освети и слично. Наравно, обе појаве оштрије су се исказивале у Србији будући да се десило да се поклопила револуционарна пресија са постокупацијском реторзијом. То представља отежавајућу околност за интерпретацију. Недоступност архивске грађе, нарочито директних органа принуде и судова, уз субјективност постојећих, додатно отежава истраживање ових питања. Ипак у последњих неколико година учињен је одређени напредак у проучавању. Појавило се више страних и домаћих истраживача који су овим питањима посветили значајну пажњу. Они су поредили наша и европска искуства, критички анализирали сећања, дневнике и литературу објављену у емиграцији, дефинисали поједине контроверзе, објављивали збирке докумената...³

Друштвени контекст реторзије и репресије

Репресија југословенских власти над српским грађанством, после ослобођења Србије и Београда у јесен 1944. године, вршена је у специфичној војно-политичкој и друштвеној ситуацији коју је одликовало неколико елемената: прво, Србија јесте била трајно ослобођена, али је ратно стање трајало још осам месеци и од Србије се очекивало да изнесе терет рата; друго, ослобођење је извео партизански покрет са комунистима, као покрет неграђанске оријентације, кога су грађанске снаге сматрале непријатељем Србије, српства, српског грађанства; треће, пораз покрета отпора грађанске оријентације са Д. Михаиловићем на челу, у Србији као свом упоришту, означио је и дефинитиван пораз старог центра власти српског грађанства, те према томе и концепције грађанско-монархистичког друштва; четврто, у рату је у форми народноослободилачке борбе спровођена социјална и национална револуција чији су носиоци комунисти; пето, апсолутна и искључива вера у нови, праведнији поредак уређења односа у друштву и држави је комунистима и победничком покрету одузимала толерантнији став према свим осталим снагама и појединцима који се нису слагали или је постојала сумња да се неће слагати и да ће се чак противити новом друштвеном и државном уређењу.

1) У Француској су чланови Поркета отпора предузимали одмазде у жељи да брзо дођу до правде. Незадовољство због спорости судова и пресуда се исказивало у нападима на затворе и осуђенике. Почетком 1945. године до таквих инцидената је дошло у Алеу, Ниму, Родезу. У граду Миду, партизанском упоришту, број стрељаних по кратком поступку је био велики. Према неким подацима број таквих стрељања после рата износио је 4.500. Шарл де Гол, *Ратни мемоари: Снас 1944–1946*, књ. III, Београд, 1961, стр. 448–449; Волтер Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд, 1999, стр. 52.

2) О томе више у: К. Николић, *Историја равногорског покрета 2*, Београд 1999, стр. 204–218.

3) Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Državna represija u Srbiji 1944–1952*, Beograd, 2006; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946: dokumenti*, (priredili dr Zdravko Dizdar, dr Vladimir Gajger, Milan Pojić, Mate Rupić), Slavonski Brod, 2005; M. Portmann, „Communist, retaliation and persecution on Yugoslav territory during and after WWII (1943–1950)”, *Tokovi istorije*, 1–2/2004, str. 44–75; Б. Димитријевић, *Грађански рат у миру*, Београд, 2003; Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985; Vladimir Žerjavić, *Gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1987; Marijan Kranjc, „Balkanski vojaški poligon: Varnostno-vojaški zapisi, *Borec*, str. 567–568–589, Ljubljana, 1998.

d) Politika sile / Policy of Power

Услед тога реторзија и репресија се морају посматрати у контексту рата и револуционарних појава које је он произвео. Посебан разлог таквог посматрања репресије произилази из специфичног вида под којим се она изводила: **борбе против сарадника окупатора**.¹ Једно накнадно признање таквог облика борбе против грађанства, додуше индиректно, изнео је Едвард Кардељ на Другом пленуму ЦК КПЈ 1948. године говорећи о политици према селу. Он је тада истакао да је основни економски циљ револуције у борби против буржоазије постигнут путем конфискације, али „не у фронталној борби за ликвидацију капиталистичких елемената у граду, *него у процесу борбе против издајника и квислинговаца*”² (курзив – Н. М.). Дакле, по ослобођењу изводила се „фронтална борба” пре свега против сарадника окупатора, односно народних непријатеља, и ратних злочинаца, док је „скривени циљ” била мера конфискације као казна економске и класне природе. Међутим, појам сарадње са окупатором, односно појам колаборације био је, иако санкционисан међународним актима још 1943. године, довољно еластичан да се под њега подведу и они стварни сарадници али и они који то нису а били су изразити противници комуниста.³ Услед тога, репресија је поред неопходне мере кажњавања ратних злочинаца и стварних сарадника окупатора имала и важан идеолошки и политички садржај, јер је у питању покрет који је на грађанство гледао као на главног класног противника коме је наметао поред старих и нови терет, терет колаборације и националне издаје. Иза тог терета налазило се схватање да је грађанство („буржоазија”) у циљу очувања сопствених класних позиција, односно из „социјалне себичности” сарађивало са окупатором и закорачило у издају.⁴ На пример, при установљењу једног од инструмената

1) О томе се размишљало још у току рату. Преко разних говора главних личности револуције били су означени „главни сарадници окупатора”. Већ су Фочански прописи из фебруара 1942. године установили како категорију „народних непријатеља” тако и начин кажњавања (конфискацију). Они су под „народним непријатељима” подразумевали, поред усташа и њихових помагача, све оне „који су служили окупатору у ма ком виду – као шпијуни, достављачи, курири, агитатори; сви они који су натеривали народ да окупаторима предаје оружје; сви који су издали народну борбу и били у дослуху са окупаторима; сви који се одметну од народне власти и раде против ње” итд. Исто тако тим прописима одвојена је била још једна категорија, категорија „заведених” (*AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenta 1941–1945*, (priredili V. Petranović, S. Nešović), Beograd, 1983, str. 177–178; Објашњења и упутства за рад народноослободилачких одбора у ослободеним крајевима, фебруар 1942, (У даљем тексту: *AVNOJ i revolucija...*)). У наставку рата уследила су нова акта по том питању, међу којима је најзначајнији онај о основању Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача на Другом заседању АВНОЈ-а. Њено оснивање се десило непосредно после одлуке Московске конференције октобра 1943. године о праву и обавези да се ратни злочинци казне. И у Декларацији Националног комитета ослобођења Југославије из децембра 1943. године, која је истакала основне политичке смернице и задатке владе, под тачком једанаест, била је наглашена потреба да, без обзира на даљи ток војних и политичких прилика, буду изведени пред суд и кажњени „поједини ратни злочинци”, како из редова окупаторске војске тако и они који су учествовали у „издајничким оружаним формацијама Недића, Павелића, Рупника и Драже Михаиловића, словеначке беле гарде, и т.д.” У наставку је истакнуто да „народи Југославије траже праведну казну за све злочинце, (...) који су пролили крв наших људи, жена и деце”, без обзира на њихов ранији или будући државни положај. (*Zapisnici NKOJ-a i privremene vlade DFJ 1943–1945* (приредили V. Petranović, Lj. Marković), Beograd, 1991, стр. 229–230; Декларација Националног Комитета Југославије од децембра 1943. године). Након ње осуђу је истакала и новообразована влада др Ивана Шубашића (*Zapisnici NKOJ-a i privremene vlade DFJ...*, стр. 383–384), Декларација владе др Ивана Шубашића од 8. августа 1944. године) и сл.

2) *Sednice centralnog komiteta 1948–1952*, (priredili Branko Petranovića, Ranko Končar, Radovan Radonjić) Beograd, 1985, стр. 25.

3) Схватање сарадње са окупатором је врло широко тумачено посебно почев од Уредбе о војним судовима из маја 1944. године, а онда и у осталим правним актима о којима ће бити речи.

4) О томе се на директан начин говорило и на заседању Велике антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије. Посебно је то изричито речено у објашњењу одлуке о образовању Суда за суђење злочина и престапа против српске националне части, који је био директно усмерен против српског грађанства. У објашњењу се поред осталог каже да се путем те мере осуђују у српском народу, они „ка-

репресије, тзв. суда националне части, Сретен Жујовић сматрао је, насупрот неким другим члановима Председништва АСНОС-а, да „баш сваки треба да схвати шта значи национална част. Свако који је ма какве везе имао са окупатором, подлеже под суд националне части.“¹ Становиште Сретена Жујовића било је и екстремно пошто је инсистирало да се санкционише свака врста везе са окупатором.

Не треба заборавити ни факторе психолошког карактера: трогодишње одсуство из Србије, уз схватање да се партизански покрет са комунистима борио, а његови борци гинули у борби са непријатељима, док су Срби из Србије живели под „мирном окупацијом“. С друге стране, последице ратних неприлика су огрубеле људске карактере и ослабиле осећај за вредност људског живота.

У каснијем периоду, пошто су изграђене основе новог законодавства, сарадња са окупатором је и даље потпадала под кривично гоњење због ретроактивности новог кривичног законодавства. Наравно, важну улогу имало је кршење закона нове државе који су били кривично кажњиви али су припадност грађанству и провера односа према народноослободилачком покрету биле чињенице које су се надовезивале на дела повреде закона и појачавале њихову кривицу. Међутим, наместо сарадника окупатора постаје све учесталији појам „народни непријатељи“ који је обухватио и појам сарадње са окупатором. Тако схваћена дела „колаборације“ и „издаје“ грађанских представника, заједно са ратним злочинима нису застаревала.²

Преко међународних аката, појава „чишћења“ од сарадника окупатора је имала и европску димензију, тако да и није била нека изванредна мера југословенских власти. И југословенска власт, је као и власти у остатку Европе, предузела исељавање Немца из земље,³ одржала велики број суђења на којима је казнила ратне злочинце и сараднике окупатора и сл. Тиме се она уклапала у општеевропске процесе. Међутим, југословенска власт је, као и у деловима Источне Европе у којима су комунисти били главна политичка и друштвена снага, у изградњи новог система друштвених односа користила ту меру и за обрачун са идеолошким и политичким противницима, и то после рата који је био антиокупаторски и грађански.

питуланци и изроди који су, било из личне или социјалне себичности, било из кукавичлука, на овај или онај начин сарађивали са окупатором, служили у његовом апарату или му чинили услуге разних облика. На тај начин они су издали свој народ и укаљали своје национално име и част.” *Велика антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (9–12. 11. 1944)*, Београд, 1945, стр. 185.

1) Расправа се водила приликом доношења Уредбе о суду националне части на седници 11. децембра 1944. године. Иначе, са С. Жујовићем се сложио С. Станковић, али је зато Ж. Ђермановић истицао да су одредбе преоштре и да, уколико се прихвати став С. Жујовића, „онда би требао цео народ да подлегне под осуду“. За ублажавање одредби била је и М. Митровић која је сматрала да је неопходно узети у обзир и ратне околности. АС, Президијум НРС, ф-1, бр. 4, Записник ванредне седнице председништва АСНОС-а, од 11. децембра 1944. године.

2) На пример Радован Зоговић је истицао да та дела не могу застарити и подвргао је критици све оне који су „почели да осећају потребу да се казне и пресуде некако смање, опросте, забашуре, забораве – било па прошло!“ Он је тај став образложио на примеру осуђених књижевника и научника (С. Јовановића, Косте Милутиновића и других) који су били поменути као писци који су писали о М. Горком. Радован Зоговић, „Може ли издаја да застари“, *Борба*, 23. октобра 1946, стр. 2.

3) О томе више у Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito. Disappearance of the ethnic-Germans from the Vojvodina*, Belgrade, 2002.

Институције репресије

У систему репресије који успостављен после ослобођења у јесен 1944. године постојала су и деловала, условно речено, три нивоа институција, односно инструмената, преко којих се она спроводила. Сва три нивоа су била међусобно испреплетана и повезана пошто је кроз сваки од њих деловала Комунистичка партија.

На првом нивоу, који је био свеприсутан, налазила се Партија и њене организације, попут Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ). Наиме, чланови Комунистичке партије налазили су се на свим главним државним функцијама и фактички спроводили одлуке које су доношене на састанцима ЦК односно Политбироа; чланови партије и СКОЈ-а су преко својих ћелија, које су постојале у свакој улици, установи, школи, помно пратили „непријатеље”, „реакцију”, откривали и изоловали је путем разних мера које су излазиле изван институционалног оквира. Примера ради, чланови СКОЈ-а су, према сведоцима, били ти који су разбили просторије опозиционог листа *Демократије*,¹ а често су пресретали и тукли младиће из грађанских слојева² или су организовали њихово избацивање из гимназија³ и били инструмент притиска на професоре у школама. Они су представљали, с једне стране, помоћ органима власти, али с друге, због персоналне и реалне уније партије и државе, усмеравали су рад државних установа и органа власти. Други ниво, како контроле тако и репресије налазио се у оквиру политичке основе власти, односно организације Народног фронта (НОФ-а) и осталих масовних организација, где је главну улогу имала такође КПЈ. Преко одбора НОФ-а чланови партије су пратили понашање оних који су у овој организацији регистровани све облике непријатељског, колебљивог или сарађивачког односа припадника грађанских слојева или у партијској терминологији „реакције”. На конференцијама Народног фронта, почев од уличних, преко градских, па надаље, они су „раскринкавали” непријатеље, „разобличавали” њихову активност уколико се она сукобљавала са прокламованим и сл.⁴ На трећем нивоу налазио се систем органа власти. За разлику од претходна два нивоа преко којих се одвијала посредна репресија и који су били „помоћни” инстру-

1) Разговор вођен са Душаном Томићем 19. маја 2002. године. Д. Томић је као четрнаестогодишњак коме је отац био убијен као „народни непријатељ”, да би се прехранио разносио *Демократију*. Када је дошао пред зграду у улици где се налазила редакција листа видео је деловање чланова СКОЈ-а који су демолирали просторије листа. Званична верзија била је да су радници ступили у штрајк и одбили да раде, јер је наводно „тај лист напао синдикате и увредио синдикате”. Ј. В. Тито, *Govori i članci*, Zagreb, 1959, str. 113; Конференција с представницима стране и домаће штампе 16. новембра 1945; *Борба* 17. новембар 1945, 1; *Политика*, 17. новембар 1945, стр. 1.

2) В. Пекић, *Godine koje su pojeli skakavci* II, Beograd, 1989, str. 64.

3) Историјски архив Београда (ИАБ), Градски комитет Савеза комуниста Србије (ГК СКС) Београда, ф-344, Записник са састанка пленума РК КПС V рејона од 8. фебруара 1946; *Исто*, ф-347, Записник са редовног састанка РК VII рејона од 7. фебруара 1946. Један од сведока „чишћења” школа и деловања СКОЈ-а био је и познати писац и млађи грађански припадник Б. Пекић, који је у време спровођења акције (фебруар 1946) био ученик Треће мушке гимназије. В. Пекић, *n. d.*, књ. I, 82, str. 326–333.

4) АС, ЦК СКС, Комисија за друштвене и масовне организације, 1947–1953, к-2/35, Преглед најважнијих задатака и акција Народног фронта Београда у времену између 1. и 2. конгреса Народног фронта Југославије од 7. марта 1947. И шеф Америчке војне мисије у Југославији, од почетка марта 1945. године, потпуковник Франк Линдзи је сматрао да је Народни фронт био организација која је требало да онемогући али и изолује политичку активност ван круга институција које је чврсто контролисала КПЈ. Ако представници грађанства нису учествовали у Народном фронту или некој од осталих масовних организација, то је значило да су непријатељски расположени према новој власти. Војислав Павловић, *Од монархије до републике. САД и Југославија (1941–1945)*, Београд, 1998, стр. 491–493.

менти власти, на трећем нивоу, државном, јасно се испољавала директна и легална и легитимна репресија. С друге стране, тај ниво је по својим одлукама имао извршну улогу. Тај последњи ниво је био не само најзначајнији него и најприметнији и преко њега је партија спроводила своју политичку линију. У суштини преко њега се испољавала и изводила кривично-правна репресија о којој ћемо нешто више овом приликом говорити. Њена важност је произилазила из потребе формалног правног покрића, тј. осуде за злочиначки и непријатељски рад, као и за предузимање чина развлашћивања припадника грађанских слојева (на пример конфискације, односно одузимања имовине).¹

У оквиру система власти у јесен 1944. године успостављени су основни механизми нове, револуционарне власти у одбрани тековина револуције остварених у рату. Главну улогу добиле су комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, органи правосуђа (систем судова – војни судови, судови части, редовни, народни судови, Врховни суд, и јавна тужилаштва – јавни и народни тужиоци), органи унутрашњих послова, Одељење за заштиту народа (ОЗН-а), односно касније Управа државне безбедности (УДБ-а), војска, али и Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ).

Међу њима, посебну улогу у репресији над српским грађанством су имале оне институције које су настале још у рату. Прва је Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача² чије је институционално изграђивање настављено и после ослобођења оснивањем земаљских комисија по федералним јединицама, а онда и комисија по окрузима и срезовима. У Србији је деловала Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача која је установљена одлуком Велике антифашистичке скупштине Србије 11. новембра 1944. године.³ Улога јој се састојала у истраживању, утврђивању и идентификовању ратних злочинаца и издајника, прикупљању доказа за њихово кажњавање, као и њихово привођење судовима. Државним и републичким комисијама и другим органима било је поднесено укупно 938.828 пријава. Комисије су донеле 116.239 одлука којима је проглашено и регистровано 66.420 ратних злочинаца и сарадника окупатора, од тога 49.245 је било „домаћих”. Међутим, сама Државна комисија је утврдила 8.700 домаћих ратних злочинаца, међу којима је било 2.466 Срба.⁴ Са утврђивањем и оглашавањем да је неко чинио злочин или помагао у његовом вршењу, односно сарађивао са окупатором и помагао га на било који начин када је реч о српским грађанским слојевима, комисија је подносила пријаву најпре војним судовима и Суду за суђење

1) У казнама војних а касније и редовних судова, те судова части увек је истицана мера конфискације.

2) Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача основана је 30. новембра 1943. године. Образована је при Председништву НКОЈ-а који је и именовао њене чланове (*Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (26 и 27 новембра 1942; 29 и 30 новембра 1943) по стенографским белешкама и другим изворима*, (приредио Слободан Нешовић), Београд 1953, стр. 241; *Службени лист ДФЈ*, Београд бр. 1 од 1. фебруар 1945, Одлука о образовању Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача). На седници НКОЈ-а од 6. маја 1944. године био је донесен и Правилник о раду Комисије (*Zapisi NKJ i privremen vlade...*, 14; Записник седнице Националног комитета Ослобођења Југославије од 13. маја). Најважније податке о деловању Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача пружа књига Миодрага Зечевића и Јована П. Поповића, *Документи из историје Југославије. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача из Другог светског рата*, Београд, 1996.

3) *Велика анифашистичка скупштина...*, стр. 245; Одлука о успостављању Земаљске комисије за испитивање злочина окупатора и њихових помагача.

4) Миодраг Зечевић и Јован П. Поповић, *Документи из историје Југославије. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача из Другог светског рата*, Београд, 1996, 38, стр. 44.

преступа против српске националне части директно, а онда, по њиховом организовању, и цивилним судовима и тужилаштву.¹ Након тога ове институције су могле да покрену кривични прогон.

Друга институција која је настала у рату био је Војни суд. Он је судио на основу Уредбе о војним судовима Врховног штаба Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије (НОВ и ПОЈ) из маја 1944. године која је врло широко одређивала дела која се имају сматрати за кривична дела ратног злочина, за кривична дела народних непријатеља, као и за кривична дела војних лица и ратних заробљеника. Чланови 13, 14 и 15 Уредбе били су у том смислу најзначајнији.² Војни суд је био, тада, и једини који је изрицао смртне пресуде извршиоцима ратних злочина и одређеним категоријама колаборациониста.³ Са тако широким компетенцијама војни судови су судили до септембра 1945. године, када је донет Закон о уређењу и надлежности војних судова у Југословенској армији. Њиме је знатно сужена делатност војних судова и судили су углавном за кривична дела које су починиле три категорије лица: војна лица, цивилна лица (уколико су дела била уперена против слабљења народне одбране и издавања државних тајни) и ратни заробљеници.⁴

Међутим, дела колаборације и ратног злочина за које су судили војни судови била су схваћена врло широко, па се дешавало да су тим појмовима била обухваћена и она лица која се по својим делима нису могла тако оквалификовати нити се њихова кривична и морална одговорност могла мерити са одговорношћу ратних злочинаца. Уз то и казне које су доносили војни судови су биле врло строге (посебно је често изрицана смртна казна). То је био један од разлога, бар са правне стране гледано, да се образују специјални судови чија је надлежност обухватила управо та лица. Ти специјални судови који су се створени у свим федералним јединицама били су тзв. судови части.

У Србији су судови части формирано најраније.⁵ Већ је 11. новембра 1944. године одлуком Велике антифашистичке народноослободилачке скупштине Србије

1) АС, МФ НРС, к- 714, Допис државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Председништву Владе Н. Р. Србије од 2. јануара 1947. године.

2) *AVNOJ i revolucija...*, стр. 544–548, Уредба Врховног Штаба НОВ и ПОЈ о Војним судовима, мај 1944. Чланом 14, којим су дефинисана лица која се имају сматрати „народним непријатељима”, означени су поред активних усташа, четника и припадници осталих оружаних формација, али и „сви они који су у служби непријатеља ма у ком виду – као шпијунци, достављачи, курири, агитатори и слично; који су натерали народ да окупаторима преда оружје; сви они који су издали народну борбу и били у дослуху са окупатором; сви они који се одметну од народне власти и раде против ње” (*Исто*, стр. 546). Занимљиво је да су на исти начин као и у Фочанским прописима дефинисала лица која су сматрана „народним непријатељима”, односно дословце је исти текст као и у прописима из фебруара 1942. године. (О томе и у: I. Janković, *Smrt u prisustvu vlasti: smrtina kazna u Jugoslaviji i svetu*, Beograd, 1985, str. 175; B. Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*, Beograd, 1964, str. 124).

3) *AVNOJ i revolucija...*, стр. 544–548, Уредба Врховног Штаба НОВ и ПОЈ о Војним судовима, мај 1944.

4) *Службени лист ДФЈ*, бр. 65 од 31. августа 1945.

5) Остали судови су почели да се образују пет месеци касније у односу на Србију. Заправо од марта до јула 1945. године створени су били у свим федералним републикама у складу са постепеним ослобођењем земље од окупатора. Суд за суђење злочина и преступа против националне части македонског народа, основан је у марту, а са радом је започео у априлу 1945. године. На територији Црне Горе деловао је од априла 1945. Суд за суђење преступа и злочина против црногорске националне части. Истог месеца су били основани и Суд за суђење злочина и преступа против народне части Срба, Муслимана и Хрвата федералне Босне и Херцеговине, као и посебан Суд националне части за Херцеговину. У Војводини је, такође, од априла 1945. године радио Суд националне части народа Војводине. У другој половини априла 1945. године основан је и Суд за заштиту националне части Хрвата и Срба у Хрватској а Суд за заштиту словеначке националне части нешто касније (I. Janković, *n. d.*, str. 177).

образован Суд за суђење злочина и престапа против српске националне части.¹ Том одлуком је одређен и начин рада суда, његова надлежност, облици кажњавања, као и састав суда.² Суд части није могао судити за колаборацију која је схваћена као ратни злочин односно за она дела која се могу „квалификовати као велеиздаја или као помагање окупатору у вршењу ратних злочина”. Та дела су и даље остала у компетенцији војних судова, као и смртна казна. Утврђени су и основни облици кажњавања које је суд изрицао: губитак националне части који укључује и губитак грађанске части, те лакши или тежи присилни рад и конфискација имовине.³ Потом је одлуком Председништва АСНОС-а од 11. децембра 1944. године проглашена за злочин или преступ против српске националне части свака политичка, пропагандна, културна, уметничка, привредна, правна, административна и друга сарадња са окупатором или домаћим издајницима. Наведено је било и око десетак случајева који су сматрани кажњивим облицима те сарадње.⁴ За главну или редовну казну проглашена је казна губитака националне части, која се састојала у „искључењу из јавног живота, лишавању права вршења јавних функција, губитку свих права и свих оних повластица које српски грађани уживају”. Она је могла бити доживотно или на извесно време. Казна лакшег или тежег присилног рада и казна конфискације имовине биле су изрицане као споредне казне.⁵ Суд је радио од 24. јануара 1945. године до 27. јуна 1945. године када је укинут, а сви предмети из његове надлежности су пренесени на окружне судове.⁶

По угледу на њега у читавој Србији је била створена врло разграната мрежа судова части који су заседали у окружним средиштима. Заправо, првобитно је требало

1) Одлука Велике антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије о оснивању Суда за суђење злочина и престапа против српске националне части од 11. новембра 1944. *Велика антифашистичка скупштина...*, стр. 185. Одлука је објављена у *Службеном гласнику НР Србије*, бр. 1 од 24. фебруара 1945. О деловању судовима части у Србији погледати и у: М. Митровић, *Изгубљене илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944–1952*, Београд, 1997, стр. 73–141.

2) Суд је чинило 27 чланова. У погледу социјалне структуре у суду се нашло 10 земљорадника, 3 радника, 2 без занимања, 2 учитеља, 1 пуковник, 1 студент, 3 су била из правничке професије (1 судија, 1 судски приправник, 1 адвокат), 1 професор, 2 чиновника (1 начелник управе монопола, 1 чиновник), 1 инжењер и 1 занатлија (столар). Дакле, чланови суда били су и представници разних грађанских слојева (наравно, комунистичке идеолошке оријентације) и неграђанске категорије са изузетком двојице чланова суда за које није познато занимање.

3) *Велика антифашистичка скупштина...*, стр. 185; *Службени гласник НРС*, бр. 1 од 24. фебруара 1945.

4) Као облици сарадње узимани су: учешће у издајничким, политичким и војним организацијама или помагање таквима; све радње којима се оправдавала окупација, односно осуђивала народноослободилачка борба; непосредна или посредна достава неког лица која је имала или могла имати за последицу опасност по лице које је пријављено; стављање предузећа у службу окупатора; важнији рад у предузећу које користи окупатор; заступање окупатора пред судовима; служење у полицијском или чиновничком апарату; „свако одржавање присних или пријатељских односа са припадницима окупаторске војске и власти”; кривица по положају одговорних лица из државне управе услед допуштања да дође до пораза и капитулације Југославије 1941. године. *Службени гласник НР Србије*, бр. 3 од 10. марта 1945.

5) *Службени гласник НР Србије*, бр. 3 од 10. марта 1945. Национална част се могла изгубити делимично или доживотно, док се казна присилног рада доносила само за период до 10 година.

6) О укидању судова части донета је прво одлука на седници Политбироа Централног комитета КПЈ од 26. јуна 1945. године и то на предлог Јосипа Броза Тита. Поред судова части у Србији тада је предложено и њихово укидање у Македонији, Црној Гори и Војводини. *Zapisi sa sednice Politbiroa Centralnog komiteta KPJ 11. jun 1945 – 7. jul 1948*, (priredio Branko Petranović), Beograd 1995, str. 69. (Даље: *Politbiro...*), Записник са сједнице Политбироа Централног комитета од 26. јуна 1945. године; *Службени гласник НР Србије*, бр. 18 од 27. јуна 1945; Закон о изменама и допунама одлуке о установи Суда за суђење злочина и престапа против српске националне части; *Службени гласник НР Србије*, бр. 19 од 7. јула 1945, Наредба о ликвидацији Суда за суђење злочина и престапа против српске националне части.

да судска већа, која су била покретна, суде у средиштима округа у унапред утврђеним данима, али је дошло до великог повећања броја окривљених па су била образована једном одлуком од 17. маја 1945. године и стална већа по окрузима.¹ Осим државних постојали су и судови части у оквиру појединих важнијих друштвених установа (Универзитета, позоришта, адвокатске коморе и сл.).² Први су били „централног карактера” и њихове одлуке су биле извршне и општеважеће на читавој територији, а други су били више „интерни судови части” и њихова одлука важила је за установу у којој су радили или чији су били чланови. Ови последњи су имали правилнике према којима су из своје најуже радне околине издвајали све оне за које су сматрали да су својим држањем под окупацијом „укаљали националну част”. После те и такве провере, они који су се нашли на листи огрешења о част народа и наводно осрамотили установу у којој су радили, били су удаљени или кажњени неким другим обликом казне, али тек пошто се са њиховом одлуком усагласила управна власт (одређена повереништва или министарства). Оно што је за њих занимљиво јесте да су свој рад започели и пре него је са радом почео да делује Специјални суд части основан као државни орган.

За разлику од поменутих институција које су имале чак и специјалну употребу у борби са грађанским слојевима, успостављање система редовних судова текло је споро. Иако су први били основани већ крајем 1944. и почетком 1945³ њихово образовање је започело тек доношењем првог Закона о уређењу судова из фебруара 1945. године.⁴ Потпуна организација судске власти завршена је доношењем Закона о уређењу народних судова од 28. августа 1945. након чега су судови започели и свој прави рад.⁵ У исто време стварано је и ново кривично законодавство чија је класна садржина јасно видљива. Прво је у априлу 1945. године био донесен Закон о сузбијању недопуштене шпекулације и привредне саботаже.⁶ У мају су донета два закона: Закон о забрани изазивања националне, расне и верске мржње и раздора⁷ и

1) *Службени гласник НР Србије*, бр. 14 од 2. јуна 1945. године, Одлука Народне скупштине Србије о образовању Већа Суда за суђење злочина и преступа против српске националне части од 17. маја 1945. године. Истом одлуком била су на подручју београдског округа предвиђена два већа Суда: за град Београд и једно веће у Смедереву са месном надлежношћу за срезове јасенички, великоорашки и подунавски, као и два већа Суда у чачанском округу: један са седиштем у Чачку и један са седиштем у Краљеву.

2) Примера ради, на Универзитету је био образован Суд части 5. децембра 1944. године. Он је деловао на свим факултетима преко својих одбора. (АС, Универзитет у Београду, Комисија за обнову Универзитета, ф-1, Извештај о раду Комисије за обнову Универзитета бр. 905 од 27. априла 1945. Извештај је објављен у *Zapisi izveštaji univerzitetskog komiteta KPS 1945–1948* (priredili M. Mitrović i Đorđe Stanković), Beograd, 1985, str. 20). Суд је радио на основу правилника којим су били одређени састав суда, циљ, средства и надлежност суда, затим дела и облици кажњавања, као и поступак. АС, Београдски универзитет, Комисија за обнову Универзитета, ф-1, Правилник о суду части Београдског универзитета). У Народном позоришту био је основан Суд части Народноослободилачког фронта, такође, у децембру 1944. године. (М. Митровић, *н. д.*, стр. 107).

3) Њихово стварање се заснивало на подлози једног предлога НКОЈ-а од 19. маја 1944, а у Србији на основу одлуке Главног штаба НОО од 6. августа 1944. године. Тако су били створени окружни, општински и срески народни судови, али без важније улоге у кривичним суђењима све до јесени 1945. године када су судови добили свој организациони лик.

4) *Службени лист ДФЈ*, бр. 4, од 13. фебруара 1945.

5) *Службени лист ДФЈ*, бр. 67 од 31. августа 1945; В. Petranović, *Pravne i političke prilike...*, str. 119–120.

6) *Službeni list DFJ*, бр. 26 од 25. априла 1945. После усаглашавања са Уставом он је 11. јула 1946, назван Закон о сузбијању недопуштене шпекулације и привредне саботаже; *Službeni list FNRJ*, бр. 56 од 12. јула 1946.

7) *Исто*, бр. 36 од 29. маја 1945. Под истим називом он је поново донет јула 1946. године; *Службени лист ФНРЈ*, бр. 56 од 12. јула 1946.

Закон о заштити народних добара и њиховом управљању.¹ У августу 1945. године је донесен и Закон о кривичним делима против народа и државе.² Они су представљали легална правна средства преко којих се спроводила кривично-правна репресија над грађанским представницима. Закон о кривичним делима против народа и државе био је најзначајнији међу њима.³ Као и сви остали закони и он је имао ретроактивно дејство и пружао је могућност да се оптужена лица кажњавају и за она дела која су починила пре ступања на снагу закона који их санкционише. Наравно, ту су били још неки закони који су пружали легалну форму обрачуна са српским грађанством, иако не кривичног карактера, попут Закона о одузимању ратне добити стечене за време непријатељске окупације из маја 1945,⁴ Закона о бирачким списковима од 10. августа 1945,⁵ те Закона о штампи од 24. августа 1945. године.⁶

Као директни инструменти репресије јављали су се органи државне принуде: Органи унутрашњих послова, а посебно Одељење за заштиту народа (ОЗН-а) и Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ). Органи унутрашњих послова функционисали су у оквиру народних одбора све до краја 1945. године када су били издвојени из њиховог састава. Тиме је издвојена и Милиција као њихова извршна служба.⁷ Одељење заштите народа имало је претечу у Комисији за борбу против пете колоне, која је била створена још у првој години рата на ослобођеној територији.⁸ Она је основана у мају 1944. године. Од тада па до краја 1946. године та служба деловала је у оквиру Повереништва, односно Министарства народне одбране, а потом је издвојена и преименована у Управу државне безбедности (УДБ-у).⁹ Заправо, већ после хапшења Д. Михаиловића, истакнуто је да је ОЗН-а извршила своју улогу због које је и основана, односно због борбе против шпијунаже и осталих облика деловања уперених против народноослободилачког покрета и након ослобођења, због борбе против отпора делова четничких (и усташких) снага, као и ради хапшења и испитивања политичких противника.¹⁰

Наспрам наведених институција које су добиле задужење да бране и одбране нови концепт уређења односа у друштву и држави, а чији су израз оне биле, налазило се српско грађанство, за кога више није било места у друштвеној и државној структури. Све институције су деловале у име народа, заштите његових интереса, а главни тумач тих интереса била је Комунистичка партија, односно Политбиро (ЦК),

1) *Исто*, бр. 36 од 29. маја 1945. После прилагођавања Уставу, октобра 1946. године донет је под нешто измењеним називом као Закон о заштити општенородне имовине и имовине под управом државе; *Службени лист ФНРЈ*, бр. 86 од 1946.

2) *Исто*, бр. 66 од 1. септембра 1945. Усаглашен са Уставом јула 1946. године; *Службени лист ФНРЈ*, бр. 59 од 23. јула 1946.

3) Крајем 1947. године био је донесен и Општи део Кривичног законика који је на снагу ступио у фебруару 1948.

4) *Службени лист ДФЈ*, бр. 36 од 29. маја 1945.

5) *Исто*, бр. 59 од 19. августа 1945.

6) *Исто*, бр. 65 од 31. август 1945.

7) *Politbиро...*, стр. 517. Оно што је занимљиво јесте да је постојао проблем код њеног кадровског попуњавања јер није уживала већу наклоност; разлози за то налазили су се како у њеном предратном злом гласу тако и у њеној слабој плаћености. Према једном податку, она је почетком 1948. године располагала са 11.141 милиционером. АС, ЦК СКС, II Конгрес, к-3, Материјали за конгресне извештаје без датума (вероватно из прве половине 1948. године).

8) Податке о активности поменуте комисије на територији Чачка доноси књига А. Хаџипоповић, Р. М. Маринковић, *У име слободе и правде*, Чачак, 1984, стр. 130–133.

9) Наведено према: *Politbиро...*, стр. 433.

10) АС, Президијум НРС, ф-1, бр. 37, Експозе Министра унутрашњих дела Слободана Пенезића-Крцуна уз буџет за 1946. годину на седници Президијума НРС од 11. априла 1946. године.

на челу са Ј. Б. Титом. Проблем је био што је појам народа био сужен и сведен на раднике, сељаци и „поштену интелигенцију”, односно на експлоатисане и сиромашне. То је значило да су из друштва били изопштени виши слојеви, сви они који су били схваћени као „експлоататори”. Самим тим они су изгубили и право на равноправност. Основни интереси народа били су схваћени као тековине народноослободилачке борбе (народна власт, федерација, република и сл.) и свако ко се огрешио о њих или се борио против њих или ко би то учинио у будућности, па чак и сматрао да су нека друга решења била боља налазио се на удару тих институција.

Кажњавање

Извори бележе да су припадници српског грађанства у првим данима ослобођења српских градова били помешаних осећања. Радост и олакшање које је сам крај рата и окупације доносио собом мешао се са новом стрепњом од ослободиоца о коме су мало знали или имали помућене представе пропагандом непријатеља. О „левим скретањима”¹ нису знали или су само могли да наслуте из разних вести које су се у току рата преносиле. Стрепња се убрзо претворила у прави страх јер је у првих неколико дана по ослобођењу „народна власт” предузела „бројна хапшења”.² Са бројем ухапшених биле су једино упознате власти, па су и бројеви који се наводе у доступним изворима углавном процене које су се кретале од неодређеног израза „неколико хапшења” за Прокупље, „великог броја” за Ниш и Лесковац,³ на „хиљаде хапшења” за Београд⁴ до сасвим одређених бројева, попут 1.000 ухапшених лица у Нишу,⁵ 5.000 или 3.000,⁶ односно 40.000 у Београду.⁷ Исто тако како је био неодређен број лишених слободе тако је и неодређен број („знаган број”) оних ухапшених који су у поменутих градовима пуштени на слободу уколико су успели да докажу да „нису материјално помагали непријатеља”.⁸ Џ. Мејџор (John Major) је приметио

1) „Лева скретања” (или „нововарошки класни радикализам”) испољила су се крајем 1941, почетком 1942. године као резултат погрешне процене ЦК КПЈ о прелазу на етапу класне борбе. В. Петрановић, *Srbija ...*, стр. 293–309.

2) Архив Војноисторијског института (АВИИ), Четничка архива, (ЧА), Делеше које су слали из Београда Врховној команди Коста Петровић и Момир Петровић после ослобођења од 15. децембра 1944. до 12. априла 1945. године (Даље: Делеше...), к-278, рег. број 20/1, Извештај бр. 1 од 15. децембра 1944; М. Павловић, „Србија на крају рата – Извештај мајора Дžона Хеникера о Србији у периоду април–новембар 1944”, *Istorija 20 veka*, бр 2, Београд, 1992, стр. 167, (Даље, М. Павловић, „Србија на крају рата–Извештај мајора Дžона Хеникера...”); М. Павловић, В. Трајковић, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944: студија и документи*, Лесковац, 1995, стр. 233; Đoko Tripković, „Извештај генерала Ф. Маклејна – Београд под партизанима”, *Istorija 20. veka*, бр. 1, Београд, 1987, стр. 191 (Даље: Đoko Tripković, „Извештај генерала Ф. Маклејна...”).

3) М. Павловић, „Србија на крају рата–Извештај мајора Дžона Хеникера...”, стр. 167; М. Павловић, В. Трајковић, *н. д.*, стр. 233; Извештај о Србији мајора Џон Хеникера Мејџора (Major John Henniker Major) у периоду април – новембар 1944.

4) Đoko Tripković, „Извештај генерала Ф. Маклејна...”, стр. 191.

5) М. Павловић, „Србија на крају рата–Извештај мајора Дžона Хеникера...”, стр. 167. Број од 1.000 ухапшених лица наводи се само за првих десет дана после ослобођења Ниша 14. октобра 1944. године.

6) Ф. Маклејн је број изнео као процену не рачунајући она лица која су задржана само неколико сати. (Đoko Tripković, „Извештај генерала Ф. Маклејна...”, стр. 191–192).

7) АИИ, ЧА, Делеше..., к- 278, рег. бр. 20/1, Извештај бр. 3 од 31. децембра 1944.

8) М. Павловић, „Србија на крају рата–Извештај мајора Дžона Хеникера...”, стр. 167; М. Павловић, В. Трајковић, *н. д.*, стр. 233; Извештај о Србији мајора Џон Хеникера Мејџора (Major John Henniker Major) у периоду април – новембар 1944; Đoko Tripković, „Извештај генерала Ф. Маклејна...”, стр. 191–192.

да су у Нишу и Лесковцу и страховања људи опала када су схватили да „партизани праве разлику између оних који су радили за непријатеља и оних који су из овог или оног разлога остали пасивни под његовом владавином, па су кажњавали само прве.”¹

Број ухапшених у Београду, као главном центру српског грађанства, и поред навођења конкретних цифара, такође је непоуздан. Одређене процене које постоје у два документа показују оштро разилажење. Према извештају од 31. децембра 1944. године, који су припадници покрета Драже Михаиловића слали Врховној команди, истиче се да „сами партизани кажу” да је било 40.000 ухапшених, али и то „да се сада још налази у затворима 25.000”.² Други извештај од 20. јануара 1945. године, једног странца, шефа британске мисије при партизанима Фицроја Маклејна (Fitzroy Maclean) показује да се, ако се изузму она лица која су била ухапшена на само неколико сати, процена кретала око 5.000, при чему се за 3.000 лица „тврди да су задржана у притвору”.³ Већ разлике у бројевима ухапшених лица сугеришу на опрезност, посебно ако се има у виду порекло извештаја.⁴ Већ и површна анализа само највећег поменутог броја ухапшених показује да је он био прилично велик чак и за веће градове него што је то Београд са својих 270.000 становника, колико је имао у јесен 1944. године.⁵ То би значило да се за два и по месеца његове слободе у затвору нашло скоро 15% становника или скоро сваки 7 становник града; а уколико се не рачунају најмлађи становници града чак и више. С друге стране, поставља се питање да ли је за тако кратко време ОЗН-а, у чијој су се надлежности налазила хапшења „сарадника окупатора”, могла да изведе тако бројна хапшења.⁶ Други ограничавајући фактор који изазива сумњу да је толики број био ухапшен јесте питање смештајних капацитета у затворима. У сваком случају, анализа само овог поменутог броја ухапшених, који је у доступним изворима међу највећима, показује да је неопходна крајња опрезност са бројевима, као и у њиховом тумачењу.

Према сазнањима Милана Грола, која су највероватније потицала из британских извора, било је ухапшено до 11. новембра 1944. године око 2.000 људи.⁷

1) М. Pavlović, „Srbija na kraju rata—Извештај мајора Džona Henikera...”, стр. 167; М. Павловић, В. Трајковић, *н. д.*, стр. 233–234; Извештај о Србији мајора Џон Хеникера Мејора (Major John Henniker Major) у периоду април – новембар 1944.

2) АИИ, ЧА, Депеше..., к- 278, рег. бр. 20/1; Извештај бр. 3 од 31. децембра 1944.

3) Ђоко Триковић, „Извештај генерала F. Maklejna...”, стр. 191–192.

4) И док је у првом случају реч о присталицама покрета Драже Михаиловића, што побуђује сумњу да може бити речи о претеривању, у другом случају писац извештаја је Британац, што подстиче на друга чију врсту размишљања: најпре, колико је као странац и представник Велике Британије био у прилици да сазна и да ли је могао у складу са својом улогом да дође до поузданијих информација.

5) Т. Богавац, *Становништво Београда 1918–1991*, Београд, 1991, стр. 74.

6) Један од можда могућих одговора налази се у сведочењу официра ОЗН-е, мајора Милана Трешњића, уколико се оно прихвати као тачно. Према његовим сазнањима стеченим у процесу хапшења у једном кварту (на пример дванаестом у ком је и сам био) ОЗН-а се састојала од три човека, што би значило да је она у Београду, бар у првим данима ослобођења, имала најмање око педесетак људи. Београд је тада био подељен на 16 квартова. У сваком од њих била је установљена ОЗН-а која је имала по три члана. Уколико се та чињеница доведе у везу са бројем ухапшених онда је ова установа у читавом Београду, за два и по месеца (или 73 дана) после ослобођења, дневно хапсила просечно 548 лица или нешто око 34 по сваком кварту ОЗН-е. У том случају наизглед нерално велики број ухапшених и не изгледа тако нералан и немогућ, посебно уколико се зна да се првобитно испитивање сводило на два-три питања: како се зовеш, шта си радио за време окупације и сл. (Већ за демократске промене, Стенограм сведочења мајора Милана Трешњића, 6).

7) М. Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Београд, 1990, стр. 657, Забелешка од 11. новембра 1944. године.

Размере спроведених хапшења и оптужења у 1944–45. години остају и даље непознаница, али су она била највероватније велика и већа него она из каснијег периода када је друштво у највећој мери било „прочишћено” од „непожељних елемената”, када се власт консолидовала и успоставиле одређене, какве такве, правне границе. Према неким подацима, који нису „сасвим сигурни” јер се евиденција водила на неколико места (Министарству унутрашњих послова, Министарство правосуђа и Тужилаштво), у 1946. години било је у Србији 71.298 оптужених или један оптужени на 91,7 становника, што је доста висок број.¹ Даље, констатовало се да су органи тужилаштва и унутрашњих послова у Србији „сувише лако покретали поступак истраге и вршили хапшења”, што је опет условило да на хиљаде лица буде ухапшено без ваљаног доказа или су извођени на суд без чврстих доказа. Тако је 1947. године, и поред смањена броја оптужених, обустављен кривични поступак по завршеној истрази према 23.571 лицу јер није постојало довољно доказа о постојању кривичног дела, или нешто мање од једне трећине од укупног броја оптужених, а између „8–10 хиљада лица, чија кривица на суду није доказана, а малтретирана су самим извођењем на суд”.² Насупрот њима, одмах иза ослобођења, са победом снага револуције, у време непостојања јасних правних граница, у једном свеопштем метежу, лако се хапсило и још лакше оптуживало па се мање-више скоро свако нашао у позицији да полаже рачун за своје раније понашање и ставове.

У почетку, без постојања редовних судова и закона, честа је била казна смрти. Она је имала два облика: један који се испољавао у вансудским стрељањима и други који се односио на стрељање након судске одлуке. Први облик је представљао у исто време и једну врсту социјално-политичке одмазде према класном противнику „буржују”, стварним сарадницима окупатора, али и свима онима који су под тај термин подведени. Ни један ни други облик није био само уништавање класног противника у социјалном смислу, тј. основних одлика које су чиниле његов класни положај, већ део физичког уништења.

Већ на седници Извршног одбора ЈНОФ-а од 4. априла 1945. године, проговорило се о вансудским стрељањима. Тада је Михаило Голубовић који је покренуо разговор признао да је „у почетку било чишћења извесних људи” и да је „негде власт поступила доста благо, а негде претерано строго”, али да „народ пита где су ти људи конспиративно ликвидирани”. Фактички М. Голубовић је и сам тражио одговор да на то питање јер, „ако су побијени, да се зна кад је то било и где.”³ И Петар Стамболић који се укључио у разговор такође потврђује да је „првих дана” извештан број људи био „стрељан у налету”.⁴ Један од главних учесника револуције М. Ђилас је у својим сећањима оставио забелешку да су пре уласка у Београд „утврђени критеријуми по којима је требало одмах – такорећи: на лицу места – поубијати припаднике недићевских и љотићевских формација”.⁵ А одмах иза тога Ђилас сведочи да је тако и урађено, али уз свест да је било „међу стрељанима и оних које би такве

1) АС, ЦК СКС, ф-1, Годишњи извештај КПС за 1947. годину, стр. 142.

2) АС, ЦК СКС, ф-1, Годишњи извештај ЦК КПС за 1947. годину, стр. 20.

3) АС, ССРНС (НОФ), ф-1, Записник са седнице Извршног одбора ЈНОФ-а Србије одржане на дан 4. априла 1945. године.

4) АС, ССРНС (НОФ), ф-1, Записник са седнице Извршног одбора ЈНОФ-а Србије одржане на дан 4. априла 1945. године. Том приликом П. Стамболић је навео и да „власти о сваком таквом лицу дају обавештења”. Међутим, демантовао га је сам М. Голубовић изјављујући да за 14 лица за која су убијена у његовом селу власт није дала никакво званично обавештење.

5) М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, Београд, 1990, стр. 407.

судбине поштедео и најгори, најнеправеднији суд”.¹ Дакле, за те две категорије није се ни постављало питање извођења на суд, изношења доказа или утврђивања истине о деловању у току рата. Сви они су унапред проглашени кривима и једина пресуда коју су могли добити била је, ако нису успели да побегну,² смрт односно стрељање. Уосталом, према М. Ђиласу, после тешког и крвавог рата, припадницима револуције су судски процеси „изгледали бесмислени, сем у спектакуларним случајевима, коловођама: не може суд изрицати стотине, хиљаде смртних пресуда”.³ Слично сведочење дао је и мајор Милан Трешњић који је био непосредни учесник у догађајима у Београду пред ослобођење и после њега. По њему, пар дана пре званичног ослобођења Београда, у град су били послани официри ОЗН-е са задатком да проналазе „све могуће сараднике окупатора, шпијуне, и све што је било противно народноослободилачком покрету и да то приводи тзв. лицу правде. То је био наш посао”.⁴ Није био мали број оних који су били потказани, односно пријављени да су били у служби окупатора, па их је ОЗН-а приводила. Ту је, поред осталог, важну улогу имао лични разлог, освета, ратно или чак предратно замерање и слично. Далеко је највећи број био према Милану Трешњићу, оних који су дошли сами да се пријаве новој, партизанској власти, уверени у своју невиност и мирне савести. То су „били људи у униформама, из Српске државне страже. То су били ордонанси, курири, полицајци, саобраћајци, паробродски, све могуће врсте. Али ми појма нисмо имали ни о чему. Нама је било довољно да се каже – тај је био у служби окупатора, а без обзира у каквој служби, а био је у служби окупатора. (...) Ја као официр ОЗН-е нисам разликовао обичног полицајца од специјалног полицајца. То ми нико никад није казао, нисам знао.” Након пропитивања и пописивања одлуком Штаба ОЗН-е изгледа да су неки били упућивани у логор на Бањици, други су одмах стрељани, а трећи су „добили прилику” да продуже живот одласком на Сремски фронт или се искупе.⁵ У сваком случају, према неким сведоцима, период вансудских егзекуција, односно тог „првог налета” трајао је два-три месеца по ослобођењу српских градова.⁶ У том периоду „првог налета” ударало се на све оне који су били оглашени и оптужени за колаборацију сваке врсте, али и на све оне на које се прстом указивало. Већ поменути наводи сведоче да је тешко проценити ко је био сарадник окупатора, ко идеолошки противник, а ко припадник грађанства који је због свог понашања био пре за моралну покуду него за најтежу казну.

Извори указују да је у тим првим недељама главни удар носилаца нове револуционарне власти пао на затечене представнике колаборационистичког апарата власти, а самим тим и на политички активно грађанство под окупацијом, као и на оне припаднике грађанских слојева који су се под окупацијом налазили на најистакнутијим

1) Исто.

2) В. Велмар-Јанковић, књижевник и помоћник министра просвете под окупацијом, био је у групи оних који су успешно побегли из земље.

3) Исто.

4) Веће за демократске промене, Стенограм сведочења Милана Трешњића, 5.

5) Исто, 6.

6) Истине ради, мајор ОЗН-е, М. Трешњић није сигуран колико је дуго трајао тај први удар или није желео да се о њему прецизније изјасни, па је када је у питању Београд, навео је једанпут „5, 10, 15 дана” а други пут „до средине децембра”. Веће за демократске промене, Стенограм сведочења Милана Трешњића, 6, 9. И према сећању Светлане Велмар-Јанковић изгледа да је време безвлашћа које је пратила екстремна примена насиља, уз незаконита саслушања, хапшења, трајало све до краја децембра 1944. године. (С. Велмар-Јанковић, *Прозраци*, Београд, 2004, стр. 206).

друштвеним положајима. Често се није ни постављало питање о њиховој кривици.¹ Највећи део њих је проглашен ратним злочинцима и народним издајницима према критеријумима Државне комисије за утврђивање ратних злочина и Земаљске комисије. Њихова процена била је од одлучујућег значаја и за то који ће суд бити надлежан за који случај па према томе и за тежину пресуде. Ради илустрације довољно је поменути пример крушевачког округа у ком је за злочинце и сараднике окупатора оглашено 104 лица од којих је 31 лице чинило највише представнике домаће управе: окружни начелници и њихови помоћници, срески начелници, и њихови заменици, шефови пропаганде у окружном начелству, специјални изасланици владе М. Неђића, предстојници и иследници полиције и полицијски агенти, агенти Гестапоа. Остали број се односио пре свега на припаднике Српске државне страже, обухватајући и лица са вишим и нижим звањем (на пример стражара).²

Према неким подацима из тог периода који су крајње оскудни, и не тако веродостојни, број оних који су убијени без суда може се тек наслутити. Тако се у једном извештају упућеном Врховној команди са краја јануара 1945. године помиње број од 160 убијених, углавном официра и утицајних људи у Београду који су стрељани на „нову годину нашу” и то „на истим местима где су и Немци стрељали раније”.³ На пример, у насељу Кошутњак у Београду било је стрељано 12 људи, и о њиховој смрти породице нису биле од ОЗН-е „правилно обавештене”.⁴ Према подацима које је имао М. Грол у Београду је било 2.000 стрељаних до 11. новембра 1944. године.⁵ Шеф америчке војне мисије у Београду Ф. Линдси, сећао се да су у Београду „ноћима слушали пуцње” и веровали да су испаливани против откривених четника, немачких сарадника, али и да су злочинци и вође колаборације „одмах стрељани”.⁶ Међутим, немогућност увида у архиву ОЗН-е или других органа ствара услове за манипулацију бројевима вансудских и судских стрељања 1944–1945. године. Очевици и непосредни учесници, попут мајора Трешњића, процењују да је само у Београду број страдалих износио десетак хиљада у току првих дана по његовом ослобођењу, док је у Србији тај број износио око 30.000.⁷ Неки други антикомунистички оријентисани истраживачи (не и историчари) сматрају да је број убијених у Србији судским и вансудским путем 1944–1945. године пет пута већи и да премашује 150.000 жртава.⁸ Такве процене, углавном настале на основу накнадних сазнања сведока,

1) Донекле потврду за то имамо и у примарним изворима. На предлог Ванредне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за логор на Бањици одлуком Државне комисије „оглашени су за ратне злочинце сви предстојници Градских полиција и поред осталих и сви комесари Комесарске управе”, при чему Ванредна комисије „није испитала рад појединих предстојника и комесара већ је исте огласила за злочинце *зато што су се под окупацијом налазили на положајима који су давали довољно сумње да су својим радом допринели извршењу злочина окупатора и њихових помагача у логору Бањица*” (курзив – Н. М.). АС, Г 25 Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача (Даље: Г25) ф-28, Пов. бр. 635/1945.

2) АС, Г25, ф-29, округ Крушевац, Списак сарадника непријатеља без броја и датума.

3) АВИИ, ЧА, Депенеш..., К-278, рег. бр. 20/1, Извештај бр. 513 од 28. јануара 1945.

4) ИАБ, ГК СКС Београд, периодични и месечни извештаји о раду партијске организације XIV рејона, к-317; Извештај за месец март 1945. године о стању партијске организације XIV рејона.

5) М. Grol, *n. d.*, str. 657; Забелешка од 11. новембра 1944. године.

6) Наведено према: В. Павловић, *н. д.*, str. 491.

7) Ковачевић Сонја, „Milan Trešnjić – Major OZNE i generalni konzul SFRJ u Štuttgartu. Oslobođenje Dedinja”, *Krug*, бр. 8, 1999, str. 62–66; Ана Оташевић, „Злочини комунизма 1944–1956. Судбина побеђених”, *НИН*, 25. октобар 2001, стр. 27.

8) Дакле, пошто до сада не постоје нека озбиљнија истраживања о броју стрељаних, и бројеви који се појављују су углавном резултат крајње слободних процена, насталих највише на темељу сведочења појединаца који су успели да преживе или њихових потомака. Према процени објављеној почетком деве-

не само да су преувеличане већ су лишене научне анализе. Њих је за сада немогуће проверити. Према процени М. Портмана у периоду 1943–1950. број страдалих од стране партизана у Југославији износио је око 180.000, од чега у Србији око 80.000 (од тога на фолксдојчере, Мађаре и Албанце отпада скоро 60.000).¹ Најозбиљнији покушај анализе овог проблема, додуше на локалном нивоу, учинио је историчар Г. Давидовић који је на основу архивских извора регистровао именом и презименом 592 жртве у чачанском округу после ослобођења Чачка. За већину не постоји занимање па је тешко утврдити колико је међу њима жртава из редова грађанства. Оно што је сигурно јесте да је проценат сељака велики (врло је вероватно да износи преко 95%). Тек за 21 пописано лице се може са сигурношћу рећи да је припадало грађанским слојевима.²

За разлику од вансудских стрељања, стрељања након судске одлуке знатно је лакше пратити. Одлуке комисија за утврђивање злочина су понекад допуњаване кратком забелешком да је нека одлука прослеђена Војном суду. С друге стране, знатан број одлука о смртној казни је био објављен у штампи, а преко других извора је могуће те новинске извештаје, иако не тако често, пратити и контролисати. Војни суд је непосредно по ослобођењу био једина судска инстанца која је била надлежна да суди и доноси смртне казне. Он је до оснивања Суда части тј. до 11. новембра 1944. године, када је овај основан, односно 24. јануара 1945. када је почео да ради, био једини који је могао да суди за дела ратног злочина и сарадњу са окупатором.

десетих година 20. века у крагујевачким новинама *Погледи* број убијених у Србији у периоду 1944–1945. године је износио око 150.000. Каже се да је број „услован и привремен” и да се односи само на онај „већи” део убијених у Србији. *Погледи*, специјално издање, бр. 2, јун 1991, 4. Њиме су обухваћени припадници свих друштвених група, углавном политичких неистомишљеника. Не желимо да разматрамо, по нашем мишљењу, претерано велики број од 150.000 жртава, наведених послератних „комунистичких чистки”, већ да укажемо на неозбиљност и једностраност таквих процена уло коришћење само исказа сведока или жртава. Биће довољно да подсетимо на један од радова који се бави демографским проблемима а који укључује и послератни период. Према Богољубу Кочовићу, укупан број стварних губитака на територији уже Србије у току Другог светског рата укључујући и послератне жртве „идеолошког грађанског рата” износио је 141.000. У оквиру тог броја, 114.000 се односило на Србе и Црногорце заједно. Остатак обухвата како југословенске народе тако и националне мањине. Међутим, укупан демографски губитак је био нешто већи (260.000, од чега 224.000 се односи на Србе и Црногорце) јер је обухватио број neroђених због рата, број исељених евентуално умањен бројем усељених и број мртвих, односно стварних губитака. Уколико се саберу демографски и стварни губици у федералној Србији (са Косовом и Метохијом и Војводином) они би изгледали овако: демографски губитак износио је 402.000, док се стварни губитак 227.000 жртава. У оба броја су укључене и послератне жртве. До тих бројева аутор је дошао коришћењем статистичких извора, рачунањем како стварно погинулих тако neroђених, усељених и сл. у периодима између пописа становништва, и процене колико би требало да Србија има становника 1948. године (а тада је већ прошао тај послератни талас „комунистичких злочина”) да није било рата у односу на предратно демографско стање и стварног губитака у односу на предратни период. Дакле, послератне жртве наведене у *Погледима* чиниле би скоро 68% укупних, стварних губитака Срба и Црногораца заједно и у рату и после њега! О томе више у: Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985. На сличан начин се демографским губицима бавио и В. Жерјавић (Vladimir Žerjavić, *Gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1987). И уколико се поменути број сравни са непотпуним бројем који је изнела Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача од 160.626 погинулих у рату произилази да је Србија замало изгубила више људи после рата него за четири године рата. (М. Митровић, *Друштвено-економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944–1952*, Београд, 1988, стр. 36).

1) М. Portmann, „Communist, retaliation and persecution on Yugoslav territory during and after WWII (1943–1950)”, *Tokovi istorije*, 1–2/2004, стр. 74.

2) У поменути списак имали смо увид љубазношћу колеге Г. Давидовића, а он је накнадно и објављен у новинама *Погледи*, специјално издање бр. 1, април–мај 2004, стр. 25–42; Преглед списка обухвата лица која су на разне начине страдала од органа „нове власти” (ОЗН-е (касније УДБ-е), КНОЈ-а, војске и сл.) у десетак година по ослобођењу. Свакако, тек мали број је од поменутог броја убијених после 1950.

Његово деловање било је израз премоћи војне над цивилном влашћу сагласно општој војно-политичкој ситуацији (привођење крају ратних операција, споро успостављање цивилних власти а онда и редовних судова). Он је отворио и једну врсту, да се слободније изразимо, „судског рата” против грађанских слојева. Тек са оснивањем редовних судова, окружних и Врховног суда, Војни суд је поделио одговорност у доношењу смртних казни, пошто суд части није могао да донесе такву врсту пресуде.¹ Тешко је направити и грубу процену процесуираних и осуђених лица, а посебно припадника грађанских слојева у том периоду широке делатности војног суда (до септембра 1945). Општу слику могу донекле да пруже објављене пресуде Војног суда у штампи, пре свега у београдском дневном листу *Политика* као листу са грађанском традицијом и са највећим бројем објављених пресуда. Оно што је занимљиво када је реч о увиду јавности у рад судова јесте да се они у прва два и по месеца ослобођења нису тако често оглашавали и да су смртне пресуде, уколико се изузме „случај 105 лица” осуђених у Београду, биле доста ретке и углавном су везане за пресуде у Војводини.² Остали део пресуда односи се на кривична дела плачке, уцењивања службеника народних одбора и припадника Народноослободилачке војске, који су по социјалној припадности били скоро искључиво радници.³ Тек се од јануара број пресуда на страницама *Политике* знатније повећао, да би од јула до септембра 1945. године опадао. Процеси пред Војним судом у Београду углавном су вођени без присуства јавности, али су зато у унутрашњости они били не само јавни већ су претварани у прави спектакл. Уз то, када се на њима изрицала смртна казна, она је најчешће била стрељање, док је вешање као други начин њеног извршења био редак, иако предвиђен Уредбом о војним судовима.⁴

У поменутом периоду је на 57 процеса пред војним судовима у Србији (са Војводином и ретким процесима са Косова и Метохије) било оптужено 184 лица.⁵ Осудом на смрт је било обухваћено око 116 лица или преко 63% свих оптужених лица, док је преостали број (осим два лица)⁶ осуђен на различите временске казне, углавном присилни рад и конфискацију имовине. Иако су процесуирана лица припадала различитим социјалним структурама, далеко највиши проценат (око 60%) је био из разних слојева грађанства, а сличан је и проценат (око 62%) оних којима су биле изречене смртне казне.⁷

1) Први окружни судови почели су рад у Београду у априлу 1945. године, док је Врховни суд отпочео са радом јуна 1945. Тек је Закон о уређењу народних судова из августа означио крај у организацији судова. То значи да су тек од јесени 1945. године и те друге две судске инстанце могле да доносе смртну казну.

2) На три процеса који су одржани на простору Војводине било је осуђено на смртну казну стрељањем 21 лице са преовлађућим бројем радника и земљорадника. *Политика*, 16. децембра 1944, стр. 3; *Исто*, 10. децембра 1944, стр. 4; *Исто*, 31. децембра 1944, стр. 6.

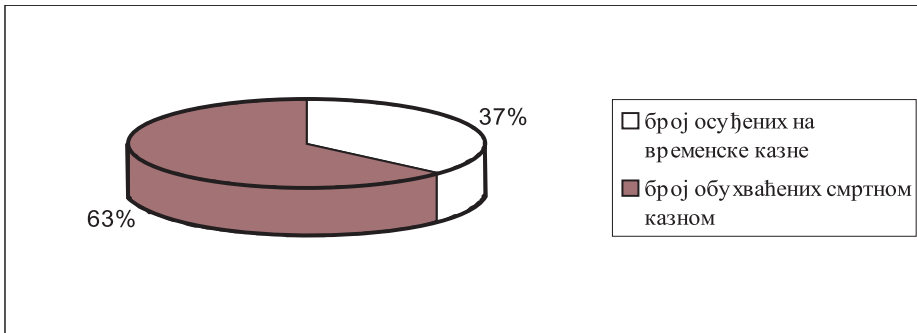
3) *Политика*, 25. новембар 1944, стр. 2; *Исто*, 1. децембра 1944, стр. 2; *Исто*, 17. децембар 1944, стр. 4.

4) У периоду од јануара до јула 1945. године нашли смо само једну смртну казну вешања. У питању је Коста Глигоријевић коме је судио 1. марта 1945. Војни суд у Зајечару за дела убиства више лица. *Политика*, 2. април 1945, стр. 2.

5) У тај број нису ушли они који су осуђени у тзв. случају 105 лица о којем ћемо касније посебно говорити а који је објављен у *Политици*, 27. новембра 1944. године, стр. 1–2.

6) У питању су један шофер и један професор који су ослобођени услед недостатка доказа. *Политика*, 17. јануар 1945, стр. 4; *Исто*, 19. маја 1945, стр. 4.

7) У неграђанском слојевима (75 лица) највећи део оптужених и осуђених порипадао је сељацима и радницима (45 лица или 60%).

Међу пословним грађанством, које је, како је то видела комунистичка теорија, било спремно да изда земљу ради очувања свог класног статуса, најзнатнију групу чинили су индустријалци и трговци.¹ Занимљив је пример индустријалаца браће Владе и Лазе Теокаровића који су одговарали пред Војним судом у Јагодини. Они су осуђени на смртну казну.² Међутим, изгледа да су договор са властима и рачуни у енглеској банци омогућили трампу за њихов живот и слободу, наравно после казне затвора.³ Влада Илић, бивши председник београдске општине и председник Индустијске коморе, власник једног од најјачих текстилних предузећа у земљи пре рата, члан бројних управних одбора, посланик, осуђен је на десет година робије и трајан губитак националне части, те конфискацију имовине.⁴ Иза њих је по бројности долазила група оних који су својим послом били везани за развој државе или административно грађанство, посебно официри и службеници.⁵ У односу на све њих, најмалобројнија је група интелектуалаца. Код ових последњих на временске казне била су осуђена и двојица позоришних редитеља: Јосип Колунџија⁶ и Рудолф Ертл.⁷ Један књижевник, Григорије Божовић, и професор Универзитета Милош Трифунац били су стрељани.⁸ Архитекта Александар Ђорђевић је осуђен на присилни

1) Од 110 припадника грађанских слојева 42 их је било из редова индустријалаца и трговаца. Од 28 индустријалаца њих 13 је било осуђено на смрт, од 14 трговаца њих шест осуђено је на казну стрљања.

2) Веће за демократске промене, Пресуда Војног суда Крагујевачке војне области. Већа јагодинског подручја Влади и Славку Теокаровићу, посл. Број суд. 321/45 од 30. априла 1945. године.

3) Најпре је смртна казна преиначена у доживотну робију, а онда у 20 година затвора. После 10 година одлежаних у Сремској Митровици били су пуштени. Goran Tarlać, „Uništavanje srpske građanske elite” 1, Nevena Teokarović, *Reporter* од 23. јула 2002, 29; Исповест Невене Теокаровић.

4) *Политика*, 13. априла 1945, стр. 6. Влада Илић је био оптужен за привредну сарадњу са Немцима.

5) Код чиновника и официра је пресуда на смрт стрељањем била висока (од 16 чиновника 11 је стигла осуда на смрт, а код официра је од њих 7 било осуђено на смрт њих 5).

6) *Политика*, 17. јануар 1945, стр. 4. Ј. Колунџија је рођен у Земуну 1899. године. Оптужен је да је радио под окупацијом у „Уметничком позоришту” које је започело свој рад на дан када је било извршено вешање на Теразијама. Оптужба га је теретила и за пропагандни и културни рад у корист Немаца.

7) *Политика*, 19. март 1945, стр. 5. Р. Ертл је био редитељ у Народном позоришту. Оптужба га је теретила за приступање организацији „Културбунда”, за рад у земунској Теле-радио станици за музичке програме, чиме је „служио немачкој и усташкој пропаганди на музичком пољу”. Он је тек после осуде Војног суда ослобођен од осуде Суда части Народног фронта Народног позоришта. АС, МП НРС, персонално одељење, 1945–1951, Суд части НОФ Управи Народног позоришта без броја од 3. јуна 1945. године.

8) *Политика*, 4. јануар 1945, стр. 4; АВИИ, ЧА, Депеше..., к-278, рег. бр. 20/1, Извештај бр. 4 од 4. јануара 1945; Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир Бенерала: изабрани ратни списи*, прва књига, (приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић), Београд, 1998, стр. 411, 415, Извештај бр. 2 од 8. јануара 1945, Извештај бр. 62 од 4. априла 1945.

рад у трајању од шест месеци.¹ Осуђени су били и новинари Мића Димитријевић² и Ратомир Ранђеловић.³ први на робију, а други на смртну казну. У Војводини је чак, од 116 анализираних пресуда, чак у 98,2% случајева донета смртна пресуда, што указује на њену изузетно високу примену.⁴ Наравно, број оптужених код Војног суда и кажњених мером стрељања је био сигурно много већи од поменутог броја који смо пронашли у *Политици*.

За унутрашњост Србије постоје прецизнији подаци али и извесно шаренило у зависности од краја. Пред војним судом у Шапцу је од ослобођења до септембра 1945. године одговарало 125 лица од којих је на најтежу казну било осуђено 43 или нешто преко једне трећине процесуираних,⁵ а у Чачку је према изворима власти у току 1945. године било осуђено на смрт 31 лице из чачанског округа.⁶ Према исказу сведока Миодрага Цојића, команданта места у Бољевцу, Војни суд је донео 44 смртне пресуде само у другој половини 1944. године, при чему „није било” осуђених на временске казне. То значи да су постојале само две могуће пресуде: смрт или ослобођење.⁷ Са гледишта наше теме морамо поменути следеће: у поменутим осудама Војног суда на локалном нивоу ретко се види друштвена припадност осуђених на стрељање, па се не могу доносити никакви одређенији закључци о могућем броју представника грађанства осуђених на смртну казну.⁸

1) *Политика*, 2. март 1945, стр. 4. А. Ђорђевића из Београда је оптужба теретила за преузимање места шефа државне управе рада, као и за одмагање народноослободилачке борбе за ослобођење Београда јер је, наводно, издао знатне количине платна, веша, и сл. жандармима, полицајцима Недићевог апарата.

2) *Политика*, 13. април 1945, стр. 6. М. Димитријевић из Београда је оптужен за пропагандну сарадњу у листу *Обнова* и кажњен на осам година робије, губитак часних права и конфискацију имовине.

3) *Политика*, 14. фебруар 1945, стр. 6; Р. Ранђеловић из Ниша је осуђен на смрт јер је јавно иступао у корист Немаца и учествовао у организацији К. Пећанца.

4) I. Јанковић, *н. д.*, стр. 175–176; Само у четири случаја је изречена казна лишавања слободе.

5) Наведено према: Цветана Срећковић, *Војни суд и суд части, веће у Шапцу 1944–1945. године*, (дипломски рад), Универзитет у Косовској Митровици, Косовска Митровица, 2002, стр. 28. Према тексту из *Политике* од 2. септембра 2003. износе се нешто другачији подаци по којима је у Шапцу на смрт од стране Војног суда било осуђено само 11 лица и извршено само шест пресуда. Аутор се позвао на истраживање Ђуре В. Родића који је, према том тексту, имао прилику да погледа војну судску архиву осамдесетих година 20. века. Јован Радовановић, „Фантомске цифре”, *Политика*, 2. септембар 2003, стр. Б6). Исти аутор је навео да је у Србији без покрајина пред Војним судом одговарало 17.628 лица у 1944, 1945. и 1946. години, да је ослобођајућа пресуда донета за 6.123 лица, док је на смрт осуђено 635 лица до краја 1945, а у 1947 још 17, док су временске казне досуђене у 10.871 случајева. Услед размимоилажења са другим подацима поменути подаци подлежу сумњи, што смо и доказали на примеру пресуда у Шапцу. Наводимо поменути цифре више због њихове укупности и оријентације за будућа истраживања.

6) Александар Хаџипоповић, Радован М. Маринковић, *н. д.*, стр. 136.

7) Десимир Миленовић, „Ко су стрељани на Змијанцу код Бољевца”, *Илустрована политика*, 27. мај 1995, стр. 24. М. Цојић је тврди да их је било управо 44 која су стрељана на основу осуде тог суда на Змијанцу, али и такође истакао: „И ја о томе поседујем документ. Имам све по имену и презимену.” Међутим, у разговору са аутором прилога Д. Миленовићем 7. октобра 2003. године сазнали смо да документ са именима није показан аутору, тако да треба и саму изјаву о постојању списка прихватити са резервом. Осим тога дела, остатак сведочења се може упоредити са другим изјавама сведока и највероватније се тако и десило.

8) Истраживање Цветане Срећковић показује да је, услед надлежности Војног суда у Шапцу на подрињском округу, више него осетно бројчано присуство сељаштва које се налазило у непријатељским редовима тј. у покрету Д. Михаиловића, или је на било који други начин сарађивало са окупатором или пак се истицало непријатељством према комунистима. Уз то један од закључака који се намеће из истраживања јесте да је у основи оптужбе неретко стајало „међусобна нетрпелјивост и обрачун” иако је званична оптужница процесуирана лица теретила за ратни злочин, што је повлачило и смртну казну. Ц. Срећковић, *н. д.*, стр. 21.

Међу најкарактеристичнијим случајевима стрељања након суђења био је „случај 105” лица, о коме је писала *Политика* 27. новембра 1944. године.¹ Ово не само да је први у низу сличних случајева већ је по броју осуђених лица један од егземпларних. Наиме, Војни суд Првог корпуса Народноослободилачке војске је на суђењима одржаним у неколико наврата крајем октобра и у току новембра месеца 1944. године, без присуства јавности осудио на казну смрти „105 лица”.² Према опису који је наведен, осуђена и стрељана лица су припадала различитим политичким, идеолошким и војним групацијама, разликовала су се по социјалном и друштвеном положају. Иако је оптужница иста за све, опис њихове појединачне инкриминисане делатности указује на неколико категорија лица.³

Категорије осуђених лица у „случају 105”

немачки агенти и доушници	18
припадници домаћих колаборационистичких политичких и војних формација	38
четници и њихови материјални помагачи	23(+1)
високи чиновници	13
пропагандисти немачке силе (новинари, предавачи, глумци)	12
укупно	104 (105)*

Извор: *Политика*, 27. новембра 1944, стр. 1–2

* Неопходно је поменути да у једном случају списак обухвата 105 а у другом 104 лица.

Дакле, на заједничком списку су се нашли, и тиме били изједначени, сви од полицијских агената, проказивача, денунцијатора, који су како се каже мучили и убијали људе (дакле, оних који се могу назвати ратним злочинцима), преко војника и официра у колаборацијским војним формацијама и у четничким одредима Д. Михаиловића до истакнутих личности, колаборационистичких министара, интелектуалаца, уметника и других личности из јавног живота. У исто време једни поред других нашли су се и они који су широј јавности непознати и они који су својим радом и деловањем задужили српско друштво. Тако су се поред непознатих или мање познатих Велимира Арсенијевића, Лазара Буњевића, Петра Зарића наша два професора Универзитета др Бранко Поповић и др Илија Пржић, књижевник др Светислав Стефановић, новинари Александар Бабић, Светолик Савић, Богдан Симић, Сима Францен, глумци Александар Цветковић и Лазар Јовановић. Очигледна је намера „нове власти” да покаже, бришући границу између њих, да нико неће бити

1) *Политика*, 27. новембар 1944, стр. 1–2.

2) Остала суђења одржана су 30. октобра, 2, 6, 10. и 18. новембра 1944. *Политика*, 27. новембар 1944, стр. 1. На последњем суђењу, од 18. новембра, била су осуђена њих шесторица: Јанковић Момчило, адвокат и комесар у влади М. Аћимовића, Ристо Јојић комесар у влади М. Аћимовића, професор Универзитета Бранко Поповић, новинар Велибор Јовановић, директор гимназије Коста Михаиловић и чиновник специјалне полиције Вегнер Јакша. Изузев последњег сви остали су наведени у списку од 105 лица. Архив Југославије (АСЦГ), 110 Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача (Даље: 110), ф. 828-876, Препис пресуде Војног ратног суда I пролетерског корпуса од 18. новембра 1944. године састављене 26. март 1945. године.

3) Подела коју смо навели је сасвим условна будући да се у опису кривице извесног броја њих истицало да су били у више различитих категорија (на пример, у исто време је једно лице било и агент Гестапоа и Специјалне полиције, али и члан четничке организације).

поштеђен у случају да буде проглашен за ратног злочинца. Ово је била и својеврсна опомена свима онима који су били забринути због свог понашања под окупацијом, али и онима који нису имали због чега да брину и чија је савест била чиста, пошто је осуда појединих лица била крајње проблематична. Поменимо личност др Петра Зеца, председника Црвеног крста, чија је осуда, како су то савременици забележили, шокирала грађанску јавност,¹ будући да природом ове хуманитарне установе а тиме и самог положаја председника установе није могао а да не сарађује са окупатором уколико је желео да помогне људима. Стога и само сврставање на било чију страну, помагање једнима или одмагање другима се косило и са природом посла којим се установа бавила. Стрелјање др Петра Зеца, предратног управника болнице у Госпићу и од 1933. године сенатора,² како се сећао мајор Трешњић, био је резултат „класне мржње” госпићких комуниста, адвоката Ђура Станковића и студента Срђана Грујића, који су се октобра 1944. године нашли у Београду, у тзв. Штабу ОЗН-е. Или ако цитирамо самог Трешњића, они су „вероватно наишли на најслаби залогај, да убију класног непријатеља...”³ Међу поменутима је сликар и професор Бранко Поповић као један од ретких који је из групе интелектуалаца бањичких логораша 1941. године⁴ доживео ново страдање већ првог дана по ослобођењу Београда.⁵ Осуда на смрт стрелјањем изведена је без ваљано спроведеног судског поступка у који би увид имале породица и јавност.⁶ Према пресуди Б. Поповић је био крив што је ушао у нови сенат Универзитета за време окупације, што је потписао антикомунистички апел, што је као декан Техничког факултета, наводно утицао на уклањање оних студената који се нису слагали са постојећим стањем.⁷

1) Д. Медаковић, *Ефемерис*, 2, Београд, 1993, стр. 282–283.

2) *Биографски лексикон. Народно представништво: Сенат, Народна Скупштина*, Београд, 1939, стр. 32.

3) Веће за демократске промене, Стенограм сведочења Милана Трешњића, 5. Поменуто сећање у вези Петром Зецом се, како изгледа, ослања и делом на каснија сазнања, па је вероватно резултат „накнадне памети”.

4) Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, knj. 1, Beograd, 1989, str. 158; Исто, knj. 2, str. 162. У новембру 1941. године Немци су ухапсили поред др Б. Поповића још 192 лица. Од професора Београдског универзитета тада су се на Бањици нашли и др Александар Белић, др Милан Влајинац, др Тихомир Ђорђевић, др Иван Ђаја, др Милош Ђурић, др Милоје Милојевић, др Виктор Новак итд.

5) Њега су нове власти одвеле из стана 20. октобра 1944. године, био је уверен да ће се убрзо вратити због чега је и одбио да понесе капут. Веће за демократске промене, Стенограм сведочења Пријезде Поповића, 4.

6) Иако породица Б. Поповића није добила никакву пресуду, она постоји како за њега тако и за још неколико лица са списка „105 лица”. Она је као и у осталим случајевима донета будући да је „нова власт” настојала да има формално-правно покриће за извршене казне, без обзира на облик казне. Међу бројним разлозима за то је, поред потребе да се обезбеди привид деловања правног система и легалног дељења правде, постојао и скривени циљ – конфискација. Сродницима се морао показати акт преко кога се изводило одузимање имовине. Бранку Поповићу је суђено и пресуђено 18. новембра 1944. године у групи са још пет лица од којих су њих четворица била на поменутом списку. Са њим осуђени су били и бивши комесар Ристо Јојић, адвокат и бивши комесар Момчило Јанковић, директор гимназије Коста Михаиловић и новинар листа *Обнове* Велибор Јовановић. АСЦГ, 110, ф-828-876, Д.Бр. 2251/45, Препис пресуде за Бранка Поповића и остале од 18. новембра 1944. године састављене 26. марта 1945. године. Истог датума била је донета и пресуда министру пољопривреде Радосаву Веселиновићу, министру финансија Душану Ђорђевићу, министру социјалне политике др Јовану Мијушковићу и помоћнику министра Веселиновића, Буди Цвијановићу. Изузев последњег, сва остала лица су се наша и на списку од „105 лица”. АСЦГ, 110, ф-828-879, Д.Бр. 2253/45, Препис пресуде за Радосаву Веселиновићу и осталима од 18. новембра 1944. године састављене 26. март 1945. године.

7) АСЦГ, 110, ф-828-876, Д. Бр. 2251/45, Препис пресуде за Бранка Поповића и остале од 18. новембра 1944. године састављене 26. марта 1945. године. То је временом условило да се око његове смрти исплету разне верзије. Према једној од њих он је био одведен у Совјетски Савез, што није била тако ретка прича којој су биле изложене бројне породице које су на такав начин изгубиле своје чланове. Она је била и својеврсна нада да су чланови породице можда ипак живи, мада није немогуће претпоставити

У односу на „случај 105” стрељаних у Београду који је допро до широке грађанске јавности путем штампе, знатно мање публицијетета добили су неки други слични догађаји масовног стрељања у градовима у унутрашњости Србије. Иако су ови други по броју стрељаних мањи, они су интригирали јавност пре свега градова у којима су се одиграли. У суштини реч је била о саопштењима војних ратних судова о извршеним стрељањима „издајника” и „ратних злочинаца”. Тако су, на пример, грађанство и уопште становништво Крушевца и Јагодине у току новембра 1944. године преко саопштења окачених на бандере сазнали да су неки од њихових познаника, сродника или пријатеља били стрељани.¹ У Крушевцу је према таквом саопштењу од 7. новембра 1944. године стајало да је Веће војног ратног суда осудило на смрт стрељањем 29 лица „због издајничке и противнародне делатности у служби окупатора и његових слугу”.² Војни ратни суд при Команди Поморавског војног подручја у Јагодини је издао слично саопштење 13. новембра 1944. године према којем је кажњено смртном казном стрељања 25 лица,³ а седам дана после њега још једно саопштење које се односило на 12 лица.⁴

Казна губитака права на српску националну част је издвајала све оне припаднике грађанства за које су грађанска и политичка права заједнице престала да важе због сарадње са окупатором. Окривљена лица изгубила су право на државну службу, право на државне принадлежности (плату и пензију), право на вршење било какве јавне функције, политичка права (активно и пасивно...). Иако тешка, она је била лакша него казна за дела ратног злочина. Анализа социјалне структуре осуђених од суда части показивала је да су углавном под његову осуду потпадала лица из грађанских слојева. Према пресудама објављеним у листу *Политика* од 24. јануара 1945. године, до краја јуна 1945. године губитком националне части кажњено је 106 лица. Уколико се изузму двојица радника, сва остала лица су припадала разним слојевима грађанства, од оних виших слојева до оних нижих; радило се пре свега о лицима која су својим радом задужила српску науку, културу, уметност, привреду, друштво. Били су осуђени професори Универзитета (3), један глумац, један песник, један редитељ, архитекте (2), новинари (3), трговци (9) индустријалци (34), чиновници (10), активни и резервни официри бивше југословенске војске који су „после повратка величали живот у немачким логорима” (9) итд. У зависности од професије и положаја који су заузимали зависио је облик сарадње (привредна, административна, културна...). Највише је било осуђених припадника пословног грађанства, посебно индустријалца и трговца. Они су чинили више од 40% свих кажњених.

и да је она подстицана од стране власти како се би се избегла објашњења. Друга верзија је говорила о његовом убиству у току суђења, док трећа говори о његовом стрељању на Бањици. Веће за демократске промене, Стенограм сведочења Пријезде Поповића, 4. И породица Д. Томића, чији је отац стрељан без оптужнице и без суђења у фебруару 1945. године била је под утиском таквих прича и информација (дезинформација) доста дуго. Та нада да је ипак жив трајала је и после бекства Д. Томића из земље педесетих година. Њих је оживео сусрет са неким људима у Бечу који су се вратили из Русије. Разговор вођен са Д. Томићем 19. маја 2002. године.

1) Лична архива Д. Томића, Саопштење Војног ратног суда при команди Поморавског војног подручја од 13. новембра 1944. године; Саопштење Већа војног ратног суда у Крушевцу од 7. новембра 1944. године.

2) Исто, Саопштење Већа војног ратног суда у Крушевцу од 7. новембра 1944. године.

3) Лична архива Д. Томића, Саопштење Војног ратног суда при команди Поморавског војног подручја од 13. новембра 1944. године.

4) Саопштење Војног ратног суда при Команди Поморавског војног подручја од 20. новембра 1944. године објављено у: *Историја југословенске адвокатуре* III, Београд, 2002, стр. 78.

Према месту становања највећи број њих је из Београда, али је у поменутом броју обухваћена и цела Србија.

Др Жарко Ступар, доцент на Универзитету, био је први коме је суђено пред судом части и први који је кажњен на осам година губитка националне части и на четири године тешког физичког рада.¹ То суђење је показало свима онима који су могли доћи под удар суда части како ће изгледати суђење али и могућа одбрана. Исти суд је осудио на казну губитка националне части глумицу Жанку Стокић и песника Симу Пандуровића не водећи рачуна о разлозима или невољама које су их натерале на рад под окупацијом. Жанка Стокић, предратна првакиња Народног позоришта и позната комичарка, како је истицала на суђењу морала је да ради јер јој је требао новац за лекове будући да је боловала од шећерне болести и камена у жучи. Она је била „оптужена да је своју уметничку популарност ставила у службу Немцима, који су хтели да морално разоружају и духовно поробе наш народ”. Осудом на осам година губитка српске националне части она је изгубила сва остала права (право учешћа у јавном животу, право на рад и пензију). Међутим, како је то признао и Окружни суда за град Београд разматрајући њену молбу за помиловање, њена осуда је имала карактер „строгости и егземпларности”. После осуде а без новца, стара и болесна, Жанка Стокић се издржавала „од туђе милостије”. И док се њена последња молба „шетала” између Окружног суда, јавног тужиоца и Президијума Народне скупштине, Жанка Стокић је умрла у јулу 1947. године у шездесетој години живота.² Песник Сима Пандуровић је осуђен на пет година губитка националне части јер је према оптужби своје „књижевне способности и песнички реноме” ставио у службу окупатора и са њим сарађивао на пропагандном и културном пољу.³ Он се бранио истичући да његова делатност нема политички него књижевни карактер, те да у оцени његовог рада за време окупације треба „поћи од критеријума – шта сам писао и радио а не када сам писао и радио”.⁴

Према једном непотпуном списку, у једном тренутку, пред судом части се водио поступак против 177 лица разних професија и различитог материјалног положаја.⁵ Осим пет лица (једног из Смедеревске Паланке и четири из Петровца на Млави), сви остали су имали пребивалиште у Београду. У поменутом броју окривљених приметно је да су чиновници и разне врсте предузетника (највише индустријалци и трговци) били ти који су у највећем броју погођени оптужбом да су својим понаша-

1) *Политика*, 25. јануар 1945, стр. 4.

2) М. Митровић, *Изгубљене илузије...*, стр. 113. Пошто је Жанка Стокић била разведена, без деце, а после осуде вероватно и без пријатеља, њена служавка Магда јој је остала верна и изразила јој је своју захвалност и љубав подизањем споменика на Топчидерском гробљу.

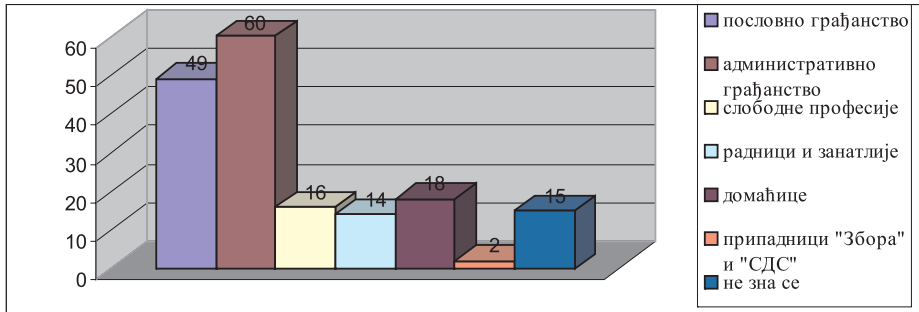
3) Оптужница га је теретила што је „јавно иступао на приредбама у Коларчевом универзитету у друштву са издајницима-љотићевцима Велибором Јонићем, Велмар Јанковићем и др., што је писао у ‘Новом времену’ и преводио са немачког неколико књига и позоришних комада, што је сарађивао са комесарском управом у Српској књижевној задрузи и штампао своје раније песме... (...) што је, за време окупације, у току 1944. године, написао Уводну реч за љотићевску збирку песама ‘Тврђава’ тзв. Зборник песника добровољаца, и у тој уводној речи хвалио песнике...” (Оптужница С. Пандуровића је објављена у: М. Митровић, *Изгубљене илузије...*, стр. 97–100).

4) То је прво рекао у саслушању а онда и на суђењу. Наведено према: М. Митровић, *Изгубљене илузије...*, стр. 93; *Политика*, 13. април 1945. године, стр. 4.

5) АС, Г25, ф-29, Списак лица противу којих се води поступак код суда за суђење злочина и преступа против српске националне части. Документ је без броја и датума, али се може датовати после суђења С. Пандуровићу, кога нема на списку као ни неких других за које смо утврдили датум осуде, тј. од друге половине априла па надаље.

њем укаљали националну част свога народа. Занимљиво је и да је скоро свака пета жена од поменутог броја одговарала за преступ против српске националне части.

Преглед лица против којих се водио поступак код суда за суђење злочина и преступа против српске националне части

Извор: АС, Земаљска комисија Србије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, ф-29.

У Војводини је, према истраживањима М. Митровића, за нешто више од три месеца Суд части донео 113 кривичних пресуда, а процена је да је 300 грађана одговарало пред њим. У Војводини му се улога састојала „да подједнако оптерети ‘част’ свих народа” у складу са националном измешаношћу.¹

Поред казне коју је изрицао републички (централни) суд националне части, казну су доносили и интерни судови по установама. Искључују се уметници из Удружења ликовних уметника Србије (Улуса), Народног позоришта, новинари из Удружења новинара Србије, адвокати из Адвокатске коморе, професори са Универзитета и сл. Требало је да се из радне средине издвоје појединци обележени јер су ту установу укаљали својим „национално недостојним” деловањем. Суд части Народног фронта Народног позоришта је децембра 1944. године преиспитао рад 11 лица, од којих су пред централним судом одговарали Жанка Стокић и Милан Стојановић, а остали су или отпуштени или препоручени за преузимање.² Исти суд је одузео четворици чланова опере право на бављење професијом од 20. октобра 1944. до 1. јуна 1945. године, и још четворици почев од 20. октобра 1944. године до 15. августа 1945. године са укором за поменуто држање.³

На пленарној седници одржаној 16. фебруара 1945. године, уз присуство хрватског вајара Аугустинчића, Улус је из својих редова, а одлуком његовог суда части, избацио девет уметника. За њих тројицу тражена је осуда за ратне злочине, за двојицу примерена казна била би „уклонити их из јавног живота и извести пред народни суд”. За Перишу Милића, сликара и вајара који је израдио медаљу за Љотићеве добровољце, на изложби излагао бисту Рихарда Вагнера сматрало се да је „недостојан уметничког позива”. Нешто мање казне, према мишљењу суда части, заслужили су сликари Драгослав Срејовић, Живорад Срејовић, Никола Бешевић,

1) М. Митровић, „Суд части у Војводини 1945. године”, *Токви историје*, бр. 1–2, Београд, 1996, стр. 105–116.

2) М. Митровић, *Изгубљене улузије...*, стр. 107–109.

3) *Исто*, стр. 105–107.

Драгутин Митриновић. И док су њих четворица искључени из редова Улуса, сликар Младен Јосић је добио „јавни укор преко штампе,“¹ Суд части на Универзитету је из своје средине удаљио 37 професора и асистената. Само је др Јосип Бален препоручен Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, што је носило могућност добијања оштре казне. Суду за суђење злочина и преступа против српске националне части из поменуте групе је препоручено пет професора (др Никола Поповић, др Хенрих Барић, др Михаило Градојевић, др Јустин Поповић, инж. Миодраг Тотих). Казну удаљења и отказа са Универзитета добило је и дванаест професора, што је потврдило Министарства просвете Србије. Међу њима су се налазили и редовни професори Филозофског факултета, др Веселин Чајкановић и Боривоје Д. Милојевић, те др инж. Павле Васић, ванредни професор Техничког факултета, др Радослав Грујић, редовни професор Богословског факултета, др Реља Поповић, редовни професор Правног факултета.² Постојао је и различит третман Министарства просвете према сваком из последње групе. Тако је др Веселин Чајкановић отпуштен без права на принадлежност³ и прецртан у групној одлуци којом су остали добили право на пензију.⁴ Он се убрзо разболео и умро, сломљен осудом својих колега.⁵ На „црној листи“ Суда части Удружења новинара Србије нашло се њих 80 или сваки трећи, у односу на предратни број.⁶

Сви они су, поред опште осуде колега били различито казнено третирани од стране саме установе, и сходно томе различито препоручивани за даље кажњавање. Без обзира на то о којој установи је реч, може се издвојити неколико категорија на тај начин кажњених лица: једни су препоручени Државној комисији за утврђивање злочина; другима је потврђена пресуда неког од судова, на пример Војног суда (Рудолф Ертл) или су препоручивани централном суду части, под који је потпала на пример глумица Жанка Стокић или песник Сима Пандуровић. Трећу категорију чинили су они који су после осуде интерног суда части отпуштени без права на принадлежност, као професор Веселин Чајкановић, или су са потврдом надлежног Министарства отпуштени са правом на пензију. А категорија која је можда у тим несрећним околностима имала среће представљала је ону која је добила само забрану бављења професијом на извесно време.

1) *Политика*, 17. фебруар 1945, стр. 4.

2) У тој групи налазили су се и др Реља Поповић, редовни професор Правног факултета, др Петар Ђорђевић, ванредни професор Богословског факултета, др Адам Лазаревић, ванредни професор Правног факултета, др Бранко Милетић, ванредни професор Филозофског факултета, др Бранислав Миловановић, ванредни професор Филозофског факултета, инж. Никола Обрадовић, ванредни професор Филозофског факултета, др Лаза Станојевић, ванредни професор Медицинског факултета. АС, Универзитет у Београду, Комисија за обнову универзитета 1290/45, ф-2.

3) АС, Министарство просвете (МП) НРС, персонално одељење, к-1, Одлука Министарства просвете о отпуштању др Веселина Чајкановића бр. 7656 од 26. јуна 1945. године.

4) АС, МП НРС, одељење за науку уметност и културу, IV-1982/45, к-156, Одлука Министарства просвете Србије о пензионисању др Радослава Грујића, др Боривоја Милојевића, др Реље Поповића, инж. Павла Васића бр. 6728 од 15. јуна 1945. године.

5) Д. Ђорђевић, *Ожљивици и опомене II*, Београд, 1995, стр. 11.

6) Миле Недељковић, „Ломови у српском новинарству“ (фелтон), *Глас*, 20. јул 2001, стр. 20.

Да ли су постојала двострука мерила?

Већ у то време употребе оштрих мера и казни настала је представа код појединих српских грађанских представника да се према Србима поступало знатно оштрије него на пример према хрватском грађанству. Тако је републиканац Јаша Продановић истицао да постоје двострука мерила за исту ствар, будући да „кад су у питању Срби, онда се губи глава и за сарадњу у часописима”, а када су Хрвати у питању онда је нешто другачије „па се и председник једног усташког преког суда осуђује на 10 година принудног рада”.¹ Иако не постоје целовита истраживања која би са обе стране омогућила поређења и пружила потврду за једну овакву изјаву, неколико примера показује да је одређена двострукост у критеријумима постојала. Но, чини се да је неопходно указати најпре на једну околност проистеклу из рата, а која је везана за питање колаборације. Колаборација се у Србији схватала ипак нешто друкчије него у Хрватској, где је постојала квислиншка држава и где се колаборација спроводила снагом државне власти, а то значи и свих њених сегмената. Уосталом, НДХ је створена уз сагласност и подршку Немачке. То би значило мање-више да је читав народ оглашен за кривца. А у Србији је опет победом партизана, на челу са комунистима читав равнгорски покрет, иако антифашистички, проглашен за колаборационистички. Чини се да већ у томе треба тражити стартну позицију за разматрање односа „нових власти” према грађанству ова два народа. С друге стране, неопходно је укључити у разматрање и схватање о српском грађанству као „великосрпском” и „хегемонистичком”. У исто време потребно је истаћи и да је, сходно националном кључу, у свакој републици деловала републичка ОЗН-а у хватању „непријатељских елемената”: у Србији ОЗН-а за Србију, а у Хрватској ОЗН-а за Хрватску.² То је значило да је обрачун и чишћење друштва требало да спроводи свака на свом етничком простору, чиме би се избегло, у складу са националном политиком било какво нарушавање политике „братства и јединства”. Свака од њих је преузимала одговорност на свом подручју те је и могућа оштрина, бар што се тиче српске стране, вероватно произилазила управо из става да српски комунисти треба да предњаче у тој борби као део, сада већ бивше, „владајуће” и „хегемонистичке” нације. У исто време примећујемо могући проблем при том поређењу, посебно за тај први период репресивних мера у периоду до 15. маја 1945. године када је Србија, за разлику од Хрватске, била ослобођена и први обрачун је био управо у њој тј. са српским грађанством. Отуда је вероватно обрачун био и знатно оштрији него у другим републикама. Незадовољство А. Ранковића чињеницом да је за десет дана у ослобођеном Загребу „ликвидирано” тек 200 људи упућује на размишљање, иако немамо податке, да је вероватно тај број у случају Београда знатно већи. Још је значајније да депеша А. Ранковића указује на то да је постојала намера да се у „чишћењу” ради „брзо и енергично и да се све сврши у првим данима”.³ На пример, приметно је из неколико

1) АС, ССРНС (НОФ), ф-1, Записник са седнице Извршног одбора ЈНОФ-а Србије од 23. марта 1945. године.

2) Marijan Kranjc, „Balkanski vojaški poligon: Varnostno-vojaški zapisi”, *Borec*, 567–568–589, Ljubljana, 1998, str. 74

3) *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj...*, str. 113; Депеша Врховног штаба ЈА/Александра Ранковића бр. 124 упућена ОЗН-и за Хрватску у којој се изражава незадовољство малим бројем ликвидираних у Загребу, као и о ухићењима ХСС-оваца од 15. свибња 1945.

случајева да су осуде на смртну казну или тешку робију у Хрватској обухватиле она лица која су се налазила на високим војним и политичким положајима у Независној Држави Хрватској.¹ Али у исто време изгледа да су, уколико нису били на највишим положајима, припадници дипломатског апарата избегли тешке осуде. Тако књижевник Енвер Чолаковић, сарадник бројних часописа (*Хрватски народ*, *Хрватско коло* и сл.) и од 1944. године аташе за културу при хрватском посланству у Мађарској, није осуђен иако је хапшен. Додуше није могао да објављује али је радио као коректор у Накладном заводу Хрватске (до 1946), а потом и као редактор у Лексикографском заводу.² Историчар и дипломата Нико Надалини Дубаковић који је радио као доконзул и конзул у Ријеци (1942–1944), а онда и дипломатски представник НДХ у Трсту, после осуде од 6 година робије, убрзо је на интервенцију пуштен.³

У Хрватској је, за разлику од Србије, суд части на републичком нивоу деловао тек од краја ратних операција (основан одлуком Председништва ЗАВНОХ-а 24. априла 1945)⁴ а исто је и са интерним судовима по установама. Потребно је нагласити да је сходно националној измешаности суд части у Хрватској судио како Хрватима тако и Србима. Међутим, далеко је већи проценат осуђених Хрвата (96%) док је проценат Срба (3,86%) незнатан. На глобалном нивоу, под удар суда части у Хрватској (бројеви су прецизнији)⁵ и Србији (према процени) дошао је скоро исти број људи (око хиљаду) и највећи проценат су чинили управо припадници грађанства (између 70 и 80%).

За разлику од Србије деловање суда части у Хрватској тј. одузимање националне части, посебно код интерних судова по установама, није спровођено тако строго. Неколико примера упућује на такав закључак. Насупрот Жанки Стокић поменимо хрватске глумице Божену Краљеву или Марију Црнобори. Тако је Б. Краљева, која је у међуратном периоду постигла значајан успех и учествовала у једном од првих хрватских филмова „Страст за пустоловином” из 1922. године, за време НДХ често наступала у драмама Хрватског круговала, после рата добила забрану појављивања у јавности од само три месеца.⁶ Чак је и у односу на сличне одлуке забране уметничког наступа у Србији, та казна била блага, пошто је она временски била, бар што се тиче нама познатих уметника, најмање шест месеци. Глумица Марија Црнобори чак није била на мети суда части, ако је судити по биографији, већ је наставила нормалан уметнички живот.⁷ И један други хрватски уметник је за своју окупацијску активност тек додирнут казном. Иво Мачек, композитор и нећак др Влатка Мачека, учествовао је на прослави поводом проглашења Незавине Државе Хрватске 1943. године и на пријему код немачког посланика Кашеа, па потом на концертима у Салцбургу и Грацу... Он је на суду части изјавио да осуђује своје јавно деловање под окупацијом, али да је сарађивао јер се „сматрао угроженим од усташке власти, те

1) *Тко је тко у НДХ. Хрватска 1941–1945*, Загреб, 1997.

2) *Исто*, стр. 79.

3) *Исто*, стр. 101–102.

4) *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj...*, стр. 94–97; Одлука Председништва ЗАВНОХ-а о заштити националне части Хрвата и Срба у Хрватској од 24. травња 1945.

5) Према извештају од 18. септембра 1945. године суд части је изрекао укупно 1.083 пресуде од којих је 926 било ослобађајућих. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj...*, стр. 250–264; Извешће Министарства правосуђа ФД Хрватске упућено Јавном тужитељу Хрватске о раду судова за заштиту националне части Хрвата и Срба од 18. рујна 1945.

6) *Тко је тко у НДХ. Хрватска 1941–1945*, Загреб, 1997, стр. 205.

7) *Исто*, стр. 74.

ради тога нисам имао одважности, да исту одбијем”. Због сарадње са окупатором на културном пољу осуђен је од Суда части Удружења музичких уметника на забрану јавног наступа у трајању од једног месеца.¹ С друге стране, према неким подацима, изванредан број њих, пре свега спортиста, због свог активног учешћа за репрезентацију НДХ током целог рата, није изгледа био уопште кажњен.² Немамо података како је изгледала српска страна „чишћења” у спорту и да ли постојала, али свакако би било занимљиво утврдити да ли се разликовала. Иако поменути примери сведоче да је постојала разлика у употреби репресивних мера у Србији и Хрватској, они су ипак малобројни да би се доносили неки конкретни закључци. На њих је скренута пажња пре свега као на могући путоказ за даља истраживања.

Закључак

У Србији је први период репресије трајао од ослобођења 1944. до јесени 1945. године. Био је обележен интензивним радом војних судова, специјалних судова националне части, почетима организовања редовног судског система и с друге стране „етосом одмазде”, позивима на освету, гоњењем ратних злочинаца и колаборациониста свих врста. Завршио се доношењем два законска акта. Првим, од 26. августа 1945. године,³ успостављена је коначна организација редовног судства а другим из септембра 1945. године сужена је надлежност војних судова.⁴ Међутим, на неки начин може се рећи да се оштра форма тог репресивног циклуса завршила и пре тог времена, или је бар најављена: најпре, нешто мање од месец дана после завршетка рата на простору Југославије, Јосип Броз Тито је говором од 17. јуна 1945. године на Првом конгресу АФЖ-а Југославије у Београду, истакао: „Не можемо дозволити да сад неко поставља питање освете за оно што је било 1941. године. *Осветили смо се ми, и то је довољно, а нико више нема права на то. Нећемо више међусобне покоље*”⁵ (курзив – Н. М.). Након тога донета је одлука којом су укинута били и Судови за суђење злочина и престапа против српске националне части, а онда и сужен делокруг рада Војног суда. Оно што је занимљиво јесте да је након доношења Закона о војним судовима, Драгић Јоксимовић поднео Председништву Привремене народне скупштине Предлог Закона о правима грађана код војних судова. Законом је тражено преиспитивање пресуда војних судова од 29. децембра 1942. године, право да осуђени разматра списе своје кривнице и да без обзира на казну има право на обнову

1) АСПГ, Комисија за културу и уметност ФНРЈ, 1-392; Карактеристика за Иву Мачека. Иво Мачек је после истицања казне наставио је ради као професор на Музичкој академији (до 1977). *Тко је тко и НДХ...*, стр. 247.

2) *Тко је тко и НДХ...*, стр. 51; На пример фудбалер Мирослав Брозовић је уз Е. Дубца једини играч који је одиграо све утакмице за репрезентацију НДХ. После рата наставио је да се бави спортом и од 1945. године је играо за фудбалски клуб „Партизан” у Београду, а од 1948. године за „Сарајево”. Е. Дубац је од 1946. године радио као тренер осигуровања „Пролетера”, а од 1953. за „Челик” из Зенице. *Тко је тко и НДХ...*, стр. 101.

3) Закон о уређењу народних судова, *Службени лист ДФЈ*, бр. 67, 4. септембар 1945.

4) Закон о уређењу и надлежности војних судова у Југословенској армији, *Службени лист*, бр. 65, 31. август 1945.

5) Јосип Броз Тито, *Говори и чланци 1941–1957*, књ. II, Загреб 1959, стр. 322.

суђења.¹ Тада је Д. Јоксимовић затражио да се пресуде војних судова преиспитају јер је „положај оптужених пред војним судовима би врло тежак: суђење је било тајно, оптужница је читана тек на претресу, приступ адвокатима био је забрањен, пресуде нису уручиване, право жалбе није постојало – једном речи, право одбране је било ограничено и сужено”. Дакле, уколико је због ратних услова постојала таква потреба са крајем рата, она није више била неопходна, јер пресуде, како је то истакао подносилац законског предлога, „не могу представљати тајну ни за кога, а најмање за непосредно заинтересоване странке и њихову родбину”.² Тај предлог је представљао на изванредан начин симболичан крај врло репресивног и ригорозног система који је југословенска власт спроводила према грађанству, а који је био оличен у прекомерној употреби институције Војног суда.

Наравно, у оквиру поменутог репресивног циклуса могу се издвојити и одређени, краћи временски кругови који су имали своја обележја. Тако прва два-три месеца после ослобођења по свему судећи изгледа да су обележена екстремним применом насиља, вансудским и судским стрељањима (војни судови) односно реторзијом и интензивном применом смртне казне и за лакша кривична дела. Следећи временски круг почео радом „судова части” чиме је донекле ублажена широка употреба смртне казне, али и подељена одговорност институција у кривичном кажњавању.

Са гледишта жртава у првом репресивном циклусу на удару су се нашли пре свега они представници грађанства који су означени најпре као ратни злочинци а онда и као сарадници окупатора, издајници народа: комесари и чланови колаборационистичких влада, високи и нижи чиновници, грађански припадници који су били на челу истакнутих институција и установа, али и они који су били мета освете појединаца.

У сваком случају установљеном политиком борбе против сарадника окупатора у редовима српског грађанства југословенска власт је постизала више циљева: кажњавала је стварне ратне злочинце којих је свакако било; ширењем појма сарадње и на оне који то нису уклањала могућу опозицију својој власти; спроводила уништавање класног противника тј. уништење грађанства као класе што је био програмски циљ револуције; легално и легитимно изводила широко економско и политичко развлашћивање грађанства, односно мерама конфискације имовине и мерама одузимања часних, политичких и грађанских права изопштавала их из јавног живота; и на тај начин је означавајући представнике српског грађанства за ратне злочинце и сараднике окупатора, постизала и циљ одузимања права грађанству да представља српски народ и српске интересе, што је опет улазило у контекст борбе против „великосрпске хегемоније”. Тај последњи циљ је, с друге стране, имао важност у националној политици комуниста.

1) Законодавни рад Председништва Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и Претседништва Привремене народне скупштине ДФЈ (19 новембра 1944 – 27 октобра 1945), по стенографским белешкама и другим изворима, (приредио Слободан Нешовић), Београд, 1951, стр. 942–944.

2) Исто, стр. 944–945.

Summary

Retorsion and Repression 1944–1945 – The Case of Serbia –

Research of retorsion and repression in Serbia 1944-1945 represents a complex issue caused both by non-availability of archive material (particularly of the agencies of direct oppression and courts) and subjectivity of the existing ones as well as by the fact that revolutionary pressure coincided with post-occupation retorsion. It was taking place in the conditions of unfinished war and under the influence of revolutionary occurrences produced by the fight against Serbian middle class as the main ideological and political opponent, and was carried out in a specific form of fight against war criminals and collaborators of occupiers, sufficiently flexible to accommodate both the actual collaborators as well as those who have not been collaborators of occupiers but were strong opponents of communists. In addition, Serbian middle class was regarded as „hegemonic” and „oppressive”, while accusations for treason and collaboration were added to this list during the war. The period was marked with intensive work of military courts, special courts of honor, beginning of organization of regular courts on the one hand and with „the ethos of reprisal”, invitations to revenge, persecution of war criminals and collaborationists of all kinds on the other. The data on the number of arrested, prosecuted and convicted or those who perished without a trial can hardly be assessed on the basis of available material. They require extreme cautiousness. Thus, for instance, the number of persons arrested by revolutionary authorities range from vague „several thousand” for Prokuplje, „large number” for Niš and Leskovac to quite precise such as 1,000 persons in Niš or as many as 40,000 in Belgrade (almost 15% of the population or nearly one in seven inhabitants of the city, which at least raises the question of the capacities for accommodation of such a large number of prisoners!) State and local (republic – note by N.M.) commissions received 938,828 reports; commissions made 116,239 decisions proclaiming and registering 66,420 war criminals and collaborators of occupiers, of whom 49,245 have been domestic. Until September 1945 they were tried by military courts and special courts of honor (January–June 1945) and then by regular courts. Military courts were the only ones until the establishment of regular courts which were authorized to pronounce death sentences. One analysis of sentences in the *Politika* daily (October 1944–September 1945) shows that 184 persons have been indicted in 57 trials before military courts in Serbia, of whom 63% have been sentenced to death; about 60% of the persons tried belonged to middle

class of whom 62% have been sentenced to death. That number is higher if „the case of 105” persons shot to death in Belgrade at secret trials at the end of October and beginning of November 1944 is included. That case is deliberately separated due to its exemplarity. Out of 116 analyzed sentences in Vojvodina, capital punishment was pronounced in 98%. In any case, hard-to-verify estimates of the number of person shot to death with or without a court trial range from some ten thousand for Belgrade to over one hundred thousand for the entire Serbia. Likewise, it is hard to estimate how many persons have been sentenced by the court of honor to loss of national honor (it implied loss of the right to employment in the public sector, salary and pension, civil and political rights...); the estimated number is about one thousand. The activity of the court of honor in Vojvodina was specific due to its ethnic variety and reflected in equal burden of all nations. In addition, internal courts of honor operated in certain institutions. Thus, for example, 37 professors have been removed from the University, 80 from the Association of Journalists of Serbia or every third in relation to the pre-war number. Regardless whether the persons were convicted before military courts or before special courts of honor, on the basis of a sample of published court awards one can establish that mainly representatives of the middle class have been put to trial, and predominantly the wealthier ones. This has changed the socio-economic structure of society since every conviction implied the confiscation of property as a punishment. Pre-war middle-class elite was suppressed and decimated in this period.

Due to lack of data, comparison of repressive policy toward the Serbian and Croatian middle-class population is limited, but renders possible to notice certain differences. A. Ranković’s discontent over the fact that only 200 persons have been „liquidated” for ten days in liberated Zagreb points to the fact that this number in the case of Belgrade might be higher, although we do not have relevant data. On the global level, the number of persons charged by the court of honor in Croatia (the numbers are more precise) and Serbia (estimate) is almost the same (about one thousand) and the greatest share refers to members of the middle class (between 70 and 80%). However, if one compares sentences in a number of individual examples, particularly those issued by internal courts of honor in institutions, one arrives at a conclusion that penal policy in Serbia was much stricter.

In any case, with the policy of fight against collaborators of occupiers in the ranks of the Serbian middle class, the revolutionary authorities accomplished a number of goals: punished actual war criminals who certainly existed; by expanding the notion of collaboration to those who were not, they eliminated possible opposition to their power; they also eliminated their class opponent – the middle class, which was the program goal of the revolution; they lawfully and legitimately, on a massive scale, deprived the middle class of economic and political power, and by measures of confiscation of property and deprivation of honor, political and civil rights excommunicated them from public life; in addition, by labeling members of the Serbian middle class as war criminals and collaborators of occupiers, it also accomplished the goal of depriving the middle class of the right to represent the Serbian people and Serbian interests, which was again within the context of fight against „greater Serbian hegemony”. The latter goal, in turn, was important in the national policy of communists.

Dr Momčilo MITROVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

ETNIČKO ČIŠĆENJE 1991–1995. PO ORALNOJ ISTORIJI

Strategiju država nastalih na prostoru bivše SFRJ, u ratu 1991–1995. godine, da etničkim čišćenjem stvore nacionalne zajednice moguće je objasniti i primerima oralne istorije,¹ koja je beležena u svim prostorima na koje su dolazile izbeglice. Svedočenja ovih nesrećenih ljudi beležile su razne institucije, pojedinci, mediji i drugi, tako da se ukrštanjem pojedinih podataka može doći do približne slike metoda i nastojanja partijskog i državnog rukovodstva pojedinih država ka isterivanju manjinskog stanovništva. Drugi pouzdan podatak, koji daje sem analize i nesumnjiv dokaz o etničkom čišćenju su statistički podaci iz popisa stanovnika koji su rađeni početkom novog veka, tačnije 2002. godine, u Hrvatskoj i Srbiji, a pre toga u ostalim republikama bivše SFRJ.

Popisi izbeglica koje su radile razne vladine i nevladine organizacije takođe daju mogućnosti stvaranja predstava o približnom broju iseljenih i prognanih ljudi. Oralna istorija, posebno ako je sistematski beležena, rađena na velikom uzorku, daje sliku čišćenja pojedinih gradova, sela i opština, iz Republike Hrvatske, bivše Republike Srpske Krajine, Republike Srpske, Bosansko-hrvatske federacije, područja pod upravom HVO, ali i iz Slovenije, Mekadonije i drugih prostora. Tipičani primeri za ovu tvrdnju mogu se ilustrovati svedočenjima izbeglica iz hrvatskih gradova. Pri tom, uočljiva je očigledna pojava da su hrvatski gradovi i sela čišćeni od Srba na celom prostoru nove države bez obzira na to da li su ratne operacije bile u neposrednoj blizini ili su bile udaljene kilometrima i desetinama kilometara.

Poslednji podaci koji su izneti u medijima govore da je iz Hrvatske proterano preko 405.000 Srba, od čega više od 160.000 iz mesta gde nisu registrovane ratne operacije.²

Grad Sisak spada u red gradova iz kojih je proterivanje srpskog stanovništva bilo sistematično i dugotrajno. Ono je vršeno pre, tokom i posle ratnih operacija i trajalo je i u vreme kad su se državne institucije posve formirale. U Srbiji trenutno živi 6.984 registrovane izbeglice iz Siska. Njihov broj (po godinama) dat je u narednoj tabeli.³

1) Više o oralnoj istoriji u radovima: M. Mitrović, „Muslimani izbeglice u Srbiji 1992–1994”, Prilog izučavanju oralne istorije, *Tokovi istorije*, 1–2/2003, str. 125–140. *Isti*, „Etničko čišćenje iz Zagreba 1992–1994”, *Tokovi istorije*, 3–4/2003, str. 89–97.

2) Ovaj podatak iznose udruženja izbeglica, na osnovu popisa stanovništva Republike Hrvatske 2002. godine.

3) *Izbeglički korpus u Srbiji*, Beograd, 2004, str. 13.

Tabela 1.

Godina	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.
Broj izbeglih	1.124	374	169	122	4.382	782

Brojkama treba dodati i sve one izbeglice koje su otišle u treće zemlje sveta, zatim neregistrovane izbeglice i one koje nisu obuhvaćene popisom u Srbiji 2002. godine. Mnogobrojni su bili razlozi zbog kojih su Srbi napustili grad Sisak u kojem su rođeni, školovali se, radili i stekli manju ili veću imovinu. Napuštali su ga zbog telefonskih pretnji, ograničavanja slobode kretanja, pretresanja stanova i maltretiranja, hapšenja i likvidacije, pljuvanja „na mene kad sam ih pozdravljala” itd. Strah je dostigao vrhunac kad je u stanu obešen jedan Srbin a neposredno potom ubijena starica. Za prvog je rečeno da se sam obesio „što dobro svi znamo da nije tačno”, a ni u jednom ni u drugom slučaju nije preduzimana nikakva istraga.¹

Jula meseca 1991. godine jedna od izbeglih je, vraćajući se sa posla, pred kućom našla „hrvatske bojovnike,, koji su je obavestili da su se uselili u kuću, „jer im je kuća potrebna za osmatranje od upada četnika”. Dozvolili su joj da uzme nešto od letnje garderobe i ostavi ključ. U to vreme već je više Srba bilo sakriveno u šumi iznad naselja. Većinu izbeglih su kraće ili duže vreme saslušavale policijske vlasti.²

Prilikom uspostavljanja tampon zone na Plitvičkim jezerima od strane JNA marta 1991. godine, pogunuo je oficir Srbin, rodom iz Siska. Za vreme njegove sahrane grupa Hrvata provocirala je izbeglicu na groblju rečima: „Da srpske svinje nemaju mjesta ni u hrvatskoj zemlji”. Revoltiran otac pokojnika vadi pištolj i samo ga prijatelji sprečavaju da ne nastane veće zlo. Izbeglicu ubacuju u kola i odvoze iz grada. Kasnije dobija Rešenje, da je izgubio sva građanska prava u Hrvatskoj, da mu se imovina konfiskuje i zabranjuje povratak. U trenutku kada samo zabeležili njegov iskaz nije se još uverio u priču da mu je porodična grobnica prekopavana, ali je video spisak na kome je proglašen za ratnog zločinca.³

Mnogi od proteranih Srba radili su u Željezari. Od firme su vremenom dobijali stanove, koje posle donošenja Zakona o državljanstvu oktobra 1991. nisu, kao strani državljani, mogli otkupiti. Bio je to slučaj i sa izbeglicom koja je boravila u stanu 27 godina, imala 30 godina radnog staža i 34 godine života u Hrvatskoj. Četiri puta do decembra 1992. išla je na saslušanje u policiju, gde su je savetovali da „kupi kartu u jednom pravcu” i da napusti teritoriju Republike Hrvatske.⁴

Slično je bilo i sa drugim izbeglicom kome je „jedan Hrvat rezervista, kome je jednom moja majka pomogla” savetovao da ode iz grada jer je na spisku za likvidaciju. Izbeglica je to doživeo kao želju rezerviste „da se oduži”. Cela porodica napustila je grad i kamionom juna meseca 1991. prešla na „četničku” teritoriju. Bilo je to u vreme kad su stradale porodice Radojčić, Nikolić, Berić...⁵ Drugi pak, takođe dobronameran Hrvat kamionom je izveo jednu porodicu govoreći stražarima da ih vodi u svoju vikendicu, a odveo ih je, zapravo, u Banja Luku.⁶

1) L. R., zabeleženo u Sremskoj Mitrovici (u daljem tekstu: S. M.) 24. 1. 1994.

2) K. D., Beograd, 1. 2. 1994.

3) D. S., Bor, 24. 11. 1992.

4) Lj. V., Beograd.

5) Đ. N., Beograd, 7. 10. 1993.

6) G. J., Beograd, 8. 10. 1993.

Rukovodilac jedne radne jedinice u Željezari je smenjen 15. maja 1990, da bi na njegovo mesto došao Hrvat. Usledili su telefonski pozivi sa pretnjama „Srbe na vrbe”, „Napuštajte Sisak” i slično. Kuća mu je bila obeležena sa tri paralelne crvene crte. Anonimna pisma bile su slične sadržine. Iz Siska je sa porodicom krenuo u Bosnu 17. juna 1990. godine, kada mu je na punktu Slavonki–Bosanski Brod oduzeto zlato i novac.¹

Većina Srba u Sisku svoje nedaće je vezivala za dolazak HDZ-a na vlast. Mnogi govore da je tad počela netrpeljivost između Srba i Hrvata. Na razne načine mlađi Srbi napuštali su grad ne želeći da se odazovu na mobilizacijske pozive. Više njih tvrdi da su ocene u školi i na fakultetima dobijane na osnovu nacionalne pripadnosti. Izbeglice svedoče i o napadu hrvatske vojske sastavljene od „probisvijeta i zločinaca” na sela: Kinjačka, Blinjski Kut, Blinska Greda, Trnjani, Mađovi, Brđani i druga, kada je ubijeno 15 civila i vojnika a više njih ranjeno. Tada je uništeno mnogo srpske imovine, automobila, kuća i slično.²

Iako su mnogi pošli u izbeglištvo sa celim porodicama, drugi su odlučili da jedan bračni drug sam ili sa delom porodice napusti grad, a drugi ostanu i pokuša da sačuva imovinu ili neki njen deo. Razdvojene porodice ostajale su tada bez kontakata, informacije su (po pravilu nesigurne) dobijali preko prijatelja ili rodbine. Kratki susreti u Srbiji, a najčešće u BiH ili Mađarskoj samo su produžavali agoniju proteranih, stvarali još veće dileme i neizvesnost. Ukupna situacija je pogoršana izolacijom Srbije i embargom uvela međunarodna zajednica. Ovako piše jedan od izbeglih: „Otac i ja smo napustili naš rodni grad Sisak. Ja zbog fakulteta, pošto sam odlučila da školovanje ne nastavim u Zagrebu, već u novoj sredini u Beogradu. Otac iz straha od mobilizacije u Hrvatskoj i rata. Majka i trogodišnji brat su ostali. Majka je ostala da sačuva svoju jedinu imovinu. Brat kao beba ostao je sa majkom. Od tada počinju crni trenutci naše familije...”³

Od 15. avgusta do 2. septembra 1993. godine, tvrdi jedan izbegli iz Siska, nestalo je 11 ljudi i u svom zapisu zaključuje da se može ispričati „samo mali dio onoga što se događa ljudima, od gubljenja imovine pa do glave”. Dok drugi izbeglica beleži kratku rečenicu: „Da nismo pobjegli bili bi zaklani ili odvedeni u logor”.⁴

Imovina je vrlo često bilo razlog proterivanja Srba iz Siska i okoline. Jedna od njih beleži da je iz Nemačke stigla u grad kad joj je javljeno da u njenu kuću žele da se usele hrvatske izbeglice iz Bosne. Kako ona to nije dozvoljavala došla je policija i odvela je u zatvor, gde je ležala tri dana. Nakon toga poslata je u Kerestinac, gde je mučena više od mesec dana. Zauzimanjem ljudi iz Gline je razmenjena, a zatim poslata na lečenje.⁵

Zabeleženo je svedočenje o položaju Srba koji su radili u SUP Sisak. Tamo već 1990. godine „počinje prećutno šikaniranje mene i ostalih radnika koji su bili po nacionalnosti Srbi”. Nisu im poveravani nikakvi poslovi. Sedeli su u kancelarijama „cele dane” potpuno besposleni. „Počela su grupisanja radnika Hrvata, koji su nas počeli izbegavati i privatno, iako smo do tada bili dobri kolege i prijatelji. U roku od nekoliko meseci broj radnika hrvatske nacionalnosti povećao se četiri puta. Muškarci i žene dobijali su uniforme, išli na gađanja, tu Srbi nisu imali pristup. Njih su premeštali s ‘posla’ na ‘posao’ ali su mogli zapaziti, da su se građani hrvatske nacionalnosti masovno naoružavali. Oružje su dobijali i oni koji ga do tada, po proverama, nisu mogli dobijati (‘otac ustaša’, ‘bio u

1) K. S., Beograd, 13. 10. 1993.

2) Štampana je brošura „Žrtve ustaškog zločina na području opštine Caprag-Graduša 22. 8. 1991”, M. M., Beograd, 7. 10. 1993.

3) S. D., Beograd, 17. 9. 1993.

4) M. Lj.

5) V. R., Beograd, 10. 11. 1993.

zatvoru i slično¹). Svuda su se kretali naoružani ljudi u crnim uniformama, svi su bili puni nacionalnog naboja i s puno mržnje prema Srbima.” Srbi su na kraju ostali bez rasporeda u službi, odnosno rešenja o radnom mestu. Dobijali su ili su sami davali otkaze. Na spratu zgrade, gde su mogli da ulaze „samo određeni i ovlašćeni radnici”, dovođeni su Srbi na ispitivanje. Tu su tučeni i maltretirani (novembra 1990. godine bio je tu i Arkan). Nekoliko bivših radnika je ubijeno i bačeno u Savu, koja ih je izbacila. Ljudi su noću gaženi automobilima, „ali nisu vođeni postupci za otkrivanje počinioca”. Radnici SUP-a srpske nacionalnosti bili su na spisku za likvidaciju a nakon bežanja iz grada svoja imena nalazili su na poternicama.¹

Osijek je grad u Hrvatskoj iz kojeg je posle Zagreba i Knina najviše proterano Srba. U Srbiji trenutno živi 11.721 Osiječanin koji je izbegao najviše 1991. godine, njih 3.693, zatim 1992 – 1.333, 1996 – 2.741 itd.²

Iako je to bio slučaj i u drugim mestima, grad je karakterističan po izbeglim porodicama mešovityh brakova i onima koji su se izjasnili kao Jugosloveni. U avgustu 1993. iz grada je morala da ode Hrvatica čiji je muž poticao iz mešovityh braka (otac Srbin, majka Hrvatica) i u čiju su kuću više puta upadali „zengovci”, vršili pretres, provocirali, maltretirali. Jednom prilikom „kad se suprug vraćao kući, zengovci su ga dočekali u dvorištu i tu ga pretukli”. Pretučenog su ga ostavili da leži bez ičije pomoći.³

U februaru 1994. godine iz Osijeka je put Srbije krenula Srpkinja da u Staroj Pazovi sahrani svekrvu, ali joj (i kćerki koja je bila s njom) nakon završenog posla nije dozvoljen povratak u Hrvatsku. Tako se obistinila pretpostavka, pošto su njenoj ćerki već pravljene problemi u školi („ćerka četnika”), „da nama kao takvima nema opstanka u Osijeku”.⁴

U martu 1994. iz Osijeka u kolektivni centar u Šapcu došli su žena i muž, legalnim putem. Pre toga suprugu je oduzeto oružje koje je legalno posedovao. U Osijeku je radio najteže fizičke poslove i kako su zapisali u izjavi: „Sve se to nije moglo podnijeti, sav taj strah za život i tih svakodnevnih vrijeđanja i maltretiranja samo zato što si Srbin”. Pomenute izbeglice imenovala su i trojicu od 10 ubijenih Srba u Čepinu, predgrađu Osijeka.⁵

Grad je napustila marta 1993. žena optužena da je „štitala i skrivala neke građane srpske nacionalnosti”. Vojna i civilna policija su joj upadale u stan, nazivale je kriminalcem, vršile česta ispitivanja. Nije imala drugog izbora već da napusti stan i svu imovinu.⁶

Kao i kod drugih mesta u Hrvatskoj, i u Osijeku talasi iseljavanja nisu jenjavali posle završetka ratnih operacija, odnosno nakon 1992. godine. Nesigurnost koju su Srbi osećali protezala se, kako primeri pokazuju, još dugo nakon „stabilizovanja” nove vlasti u Hrvatskoj.

Iz grada Zagreba do 2002. godine u Srbiji je još bilo 11.869 registrovanih izbeglica.⁷ Ovom broju potrebno je dodati izbeglice koje se nisu odazvale popisu u Srbiji, neregistrovane izbeglice i one koje su otišli u treće zemlje sveta.⁸

Prema popisu stanovništva u Srbiji, iz Rijeke je 1991–1996. izbeglo 3.920 Srba, koji su se trajno nastanili u Srbiji. Od izbeglih bilo je 2.035 muškaraca. Godine 1991. u Srbiji

1) D. D.

2) *Izbeglički korpus u Srbiji*, Beograd, 2004, str. 13.

3) J. J., Sremska Mitrovica, 9. mart 1994.

4) S. M., Sremska Mitrovica, 30. april 1994.

5) S. M. i M., Sremska Mitrovica, 9. mart 1993.

6) Š. M., Sremska Mitrovica, 6. april 1994.

7) *Izbeglički korpus ...*, str. 120. O metodu pritiska i načinima njihovog napuštanja grada videti članak *Tokovi istorije*, Beograd, 3–4/2003, str. 89–99.

8) O etničkom čišćenju Zagreba, videti napomenu br. 1.

je registrovano 714 Riječana, 1992 – 836, 1993 – 705, 1994 – 531, 1995 – 822, 1996. i kasnije – 289, dok je nepoznato 23.¹ Po godinama, od ukupnog broja izbeglih procenti su iznosili 1991 – 18,21%, 1992 – 21,33%, 1993 – 17,98%, 1994 – 13,55%, 1995 – 20,97%, 1996 – 7,37%.²

G. K. je ilegalno napustila Rijeku, plativši jednom kamiondžiji 300 DM da je preveze, jer joj vlasti nisu dale pasoš. Anketaru je ispričala, a ovaj zapisao, da su njoj i mužu gotovo svake noći preteli telefonom, govoreći im „da će nas odmah zaklati, što ne idemo, što čekamo”. Jedne noći gardisti su upali u kuću i pretukli supruga, koji je ostao nepomično ležeći u hodniku. Na žalbu organima vlasti, rečeno im je da moraju izaći iz kuće, jer je njihov sin već zauzeo kuću u Hrtkovcima (Srbija), što je bila neistina. Uobičajeni naziv za porodicu bio je „četnici”.

P. S. je ostao bez posla odmah po dolasku na vlast HDZ-a 1991. godine. Nije mogao da otkupi stan, pa je primoran da ga napusti. „Sve sam to podnosio dok nisam dobio ultimatum i rok ‘za iseljenje’”. Iz grada je izašao preko čoveka „koji iseljava Srbe, pribavlja im potrebnu dokumentaciju i prevozi stvari”. S. se smatrao „sretnikom” jer nije mobilisan i oteran u Bosnu i Liku na ratište.

M. je sa dvoje dece u Srbiju došla u januaru 1994. godine. Muž je ostao da pokuša prodati ili zameniti kuću. „Na odlazak sam se najviše odlučila zbog straha i jednostavno psihički nisam mogla podneti taj teror, koji oni vrše prema Srbima. To je smišljeno uništavanje”. Na ulici ih niko nije pozdravljao, često su ih pretresali, provocirajući. Deca su imala problema u školi. Sinu Slobodanu u lice su govori da ide u Beograd imenjaku, gde mu je mesto. Komšije su pratile svaki korak, kad bi odlazili od kuće.

D. rođenu 1928. godine, danonoćno su zvali telefonom, govoreći joj već pominjane poruke. Nazivali su je i „četničkom majkom”. Dvojica gardista, koji su je inače poznavali, savetovali su je da beži jer će biti zaklana. Pretnje su bile zbog njene unučadi i dece koja su bili na ratištu. Dokle je išla ostrašćenost pokazuje i slučaj njene komšinice koja je izbacila svog sina iz stana jer je imao Srpkinju za ženu. Staricu su maltretirali kad je rekla reč „hiljada”, pokazivali noževe s kojima su navodno klani Srbi itd. Da bi dobila potrebne papire za izlazak iz Rijeke, potpisala je lojalnost HDZ-u, krenula put Ljubljane pa odatle preko Mađarske u Beograd.

„Ja T. J. rođena 9. oktobra 1960. godine u Rijeci, hrvatska državljanka, bila sam prisiljena da dana 6. avgusta 1992. godine, napustim svoje rodno mesto i kuću te da utočišće tražim u Srbiji”, zapisala je izbeglica, majka dva sina, inače udata za Srbina.³ Decu su njihovi vršnjaci maltretirali u školi, nisu im davali domovnicu (izvod iz matične knjige rođenih), pa ih nije mogla upisati na dalje školovanje. Kad je otpuštena sa posla, dobila je objašnjenje da je višak radne snage. Posle su na njeno mesto primili drugu.

Rijeku je većina srpskog stanovništva smatrala logorom. Vojni obveznici srpske narodnosti nisu mogli napuštati grad. Gotovo svi anketirani potvrdili su prisilne mobilizacije Srba, odvođenje na prve borbene linije ili kopanje rovova, zaklona ili slično za hrvatsku vojsku.

Većina Srba napustila je policiju. Jedan od njih bio je N. B. rođen 1957. godine. On je odbio, kao i ostali Srbi, da na šapku stavi šahovnicu. Protiv njega je pokrenut disciplinski postupak. B. nije čekao njegove rezultate, već je sam dao otkaz, uz velike neprijatnosti

1) *Izbeglički korpus...*, str. 11 i 13.

2) *Isto*, str. 19

3) T. J., Beograd.

prilikom uzimanja radne knjižice. Mnogi policajci primani su iz redova robijaša i kriminalaca, kaže sagovornik, koje je on „lično isleđivao”. Stan su mu oduzeli pa je porodica morala u podstanare. Za njega je jedino rešenje bio odlazak u Italiju, što je opet bio razlog više za maltretiranje žene i sina, kojima je pripisivano da su porodica „četnika” čiji se otac bori na strani Srba. Uz izjavu B. je priložio i potvrdu da je objavljen u Rijeci i da mu je novo mesto prebivališta Novi Sad.¹

Pre polaska u izbeglištvo, po pravilu, Srbi su dobijali otkaze na poslu. Kod pojedinaца bez posebnih obrazloženja, priča i maltretiranja. Kod drugih uz velike probleme. Š. K. je bio čuvar u preduzeću „Sigurnost”. Već 1989. godine, kaže, izgubio je sve prijatelje i Hrvate i Srbe. „Hrvati su opijeni mržnjom okretali mi leđa”. Počeli su ga direktno vređati. Ostavljali su mu metak u cevi od pištolja, prilikom preuzimanja smene na radnom mestu, a pretpostavljenima govorili da on to čini, da im pretili i „izigrava velikog Srbina”. Bio je nekoliko puta fizički napadnut, redovno su ga kao i ostale Srbe nazivali „trofaznim” (krštenje sa tri prsta). Prilikom isplate ličnog dohotka, iako je garantovana tajnost, znalo se da Srbi primaju upola manju platu. Premeštanje sa jednog posla na drugi, uvek po pravilu neodgovarajući po stručnoj spremi, samo je jedan od primera neravnopravnog položaja Srba u odnosu na hrvatsko stanovništvo. U firmi „Rikard Benčić” u jednom danu svi su Srbi dobili otkaz uz obrazloženje „da za Srbe više nema mesta”.²

U takvim uslovima zapošljavanje Srba bilo je praktično onemogućeno. U. T. kaže, da joj je i posao i upis na fakultet uskraćen „samim tim što sam srpske nacionalnosti”.³

Izolacija na radnom mestu, bojkot kolega i lične uvrede, doživele su mnoge od izbeglica. K. B. je posebno smetala izolacija. „Nikad nisam mogla reći slobodno svoje mišljenje o nekim od aktuelnih događaja”, zapisala je u svojoj izjavi i dodala „isto tako se nisam izjašnjavala o svojoj nacionalnoj pripadnosti, jer su pretpostavljeni bili mišljenja da je došlo vrijeme da domaći ljudi dobiju bolja radna mjesta, pošto doskora nisu mogli od Srba”.

Dete joj je u školi bili u istoj situaciji, „možda još i goroj jer su djeca iskrena i direktna”. Njega su vređali, psovali i izolovali, govoreći mu da ide tamo „gdje mu je mjesto”. Stavljali mu razne poruke u džepove jakne. U dvorištu gde se igrao nije smeo reći svoje ime. Lagao je da se zove Dragan. Prema oceni B. ovo su „sitnice što su preživljavali drugi...”⁴

Telefonski pozivi i uznemiravanja najčešće su sredstvo pritisaka. Pojam „četnik” se upotrebljavao u negativnoj konotaciji sa porukom „odlazite”. „Ovde društvo za istrebljivanje četnika”, čuli su mnogi Riječani srpske nacionalnosti. „Šta čekate”, „ubićemo vas”, „selite se” itd., bile su nedvosmislene poruke srpskom stanovništvu.

Posebno je poglavlje u istorijatu ovih pritisaka isterivanje i osporavanje prava na stan. Tu je do punog izražaja došlo drastično zaoštavanje međuljudskih odnosa, od verbalnih izjašnjavanja, do upadanja u stanove, podmetanja eksplozivna ispred vrata, pucanja po privatnim kućama, bacanja petardi, miniranja objekata i dr.

Neosporna je činjenica da je do punog izražaja došla ideološka i propagandna priprema hrvatskog mnjenja (i naroda) da je potrebno etičko čišćenje Srba. Teoretski sklop te pripreme može se svesti na: „ne možemo zajedno”, „nema suživota”, „etniciteti su krivo

1) N. B., Sremska Mitrovica.

2) Š. K., Beograd.

3) U. T., Beograd.

4) K. B., Beograd.

raspoređeni”, „mi smo opljačkani”, „izrabljeni”, „napadnut je naš jezik”, „napadnuto je naše biće”, „naše svetinje”, „kultura”, „samobitnost”, „naše tlo i krv” i drugo.

Iz istorije se izvlače: „izvitoperene povjesti, mitovi naše svesti, izabranosti, uvišeno-sti, milenijske težnje, božjeg poslanja, vođa, vjere, nacije i sve druge pošasti za zovom: ubij, razori, proždери, zatri tragove...”¹

Uz više stotina logora i zatvora, koji su na ovaj ili onaj način bili registrovani, „privatni zatvori” su bili bez ikakve institucionalne kontrole ustrojstva i legiteteta. Obično su egzistirali kraće vreme, preživeli zatvorenici bi nakon torture puštani kući, nisu podizane optužnice i slično. Dvojica izbeglica iz Splita, nezavisno jedan od drugoga i ne u isto vreme, kao razlog napuštanja grada navode zatvor u podrumu privatne kuće gde je bilo zatočeno pedesetak Srba. Prvi je u ovom podrumu maltretiran, tučen i saslušan 10 a drugi 27 dana. Pre toga su im pretresali kuće, tražili odružje...²

Ne računajući druge krajeve sveta samo u Srbiji tokom 2002. godine živelo je 3.813 Srba izbeglih iz Splita.³

U Slavanskom Brodu je takođe postojao privatni zatvor. Grad je tokom 1992. i 1993. napustio najveći deo Srba. Preostali su živeli u izolaciji. Okrećući im leđa prijatelji Hrvati su im govorili da se „ne smiju s nama družiti”. U gradu su registrovani svi oblici pritiska na Srbe da se ise (eksploziv ispod kuće, na primer). Bilo ih je koji su čekali na legalni izlazak iz grada po godinu i po dana. Mnoge su izbeglice zapisale da ih je „strah za život naterao da napuste zavičaj”. Do 2002. u Srbiji se zadržalo 1.794 Srba iz opštine Slavonski Brod, što znači da ih je 1991–1995. izbeglo znatno više.⁴

Na popis stanovništva 2002. godine u Srbiji se javilo 75 izbeglica iz opštine Trogir, najviše ih je došlo 1995, njih 22.⁵

Beležeći jednu od sudbina, navodimo primer Srbina koji je nakon što mu je pretresana kuća (traženo oružje) krenuo u izbeglištvo u Austriju. Na putu kod Rijeke policija mu je oduzela auto, pa je putešestvije nastavio vozom. Pošto u Austriji nije imao uredne papire, proveo je 15 dana u zahtvoru, odakle je preko jugoslovenskog konzulata uspeo doći u Srbiju u izbeglištvo.⁶

Iz Trogira je jedan od izbeglica doneo i dokument (proglaš) koji su u Dalmaciji dobijali građani srpske nacionalnosti. Pisan je u Splitu 25. avgusta 1991. godine, a glasi:

1) S. Livada, *Etničko čišćenje, Zločin stoljeća*, Zagreb, 1997.

2) K. M. i L. I., Sremska Mitrovica, april 1994.

3) *Izbeglički korpus...*, str. 7.

4) *Isto*, str. 7.

5) *Isto*, str. 7 i 13.

6) P. G., Sremska Mitrovica, 26. avgust 1993.

TAJNA
OMLADINSKA ORGANIZACIJA
DALMACIJA
Svim građanima
srpske nacionalnosti
na području Dalmacije

ULTIMATUM

Po primitku ovog ultimatumu dajemo vam jedinu životnu šansu da u roku 48 sati spakujete stvari i sa svim članovima obitelji bez ikakvog odlaganja napustite područje Dalmacije.

Nakon isteka gore navedenog vremena naša organizacija izvršiti će detaljnu provjeru, to je, a tko nije poslušao i pridržao se ovog ultimatumu te će se pristupiti

IZVRŠENJU!

Svi oni građani srpske nacionalnosti koje ne budu se pridržali ove naše odredbe bit će bez ikakve daljnje opomene likvidirani zajedno sa svim članovima njihove obitelji.

Svi njihovi objekti posebnim razarajućim napravama biti će dignuti u zrak i spaljeni sa svom imovinom, bez obzira radi li se to o privatnim ili o društvenim objektima.

U trenutku izvršavanja naših navedenih radnji svi građani ostalih nacionalnosti koji budu pružili pomoć ili zaštitu srpskim licima ili njihovim članovima obitelji smatrati će se kao izdajnicima Hrvatskog naroda i Republike Hrvatske te će se prema njima i njihovim članovima porodice kao i prema njihovoj imovini poduzeti iste navedene radnje od strane naše organizacije bez ikakve milosti.

ŽIVJELA:

NEZAVISNA I SLOBODNA DRŽAVA HRVATSKA¹

Svoje razloge napuštanja Pule jedan izbeglica ovako karakteriše: „Zakon Republike Hrvatske nije bio protiv Srba da kao narod uživa sva prava, ali zakon nije regulisao ponašanje građana hrvatske nacionalnosti niti osuđivao napade na tzv. manjinski narod u Hrvatskoj.” Njegovoj porodici pretnje su bile svakodnevne: „kasno noću zvali su nas telefonom i govorili otprilike ovako: ‘Četnici što čekate, što ne idete! Doći ćemo po vas i pobiti vas ako ne odete’. U poštanskom sandučetu nalazili smo razne ceduljice na kojima je pisalo: ‘Četnici još niste otišli!’ I razne psovke ‘na račun srpske majke’”. Često noću zvonili su im na vrata. Jednom se na vratima našao papir na kome je pisalo: „Zabranjen ulaz psima i Srbima”. Srpsku decu su u školi vređali i profesori i učenici. Među hrvatskim stanovništvom bio je veliki broj ekstremista. Izbeglica je zapisao: „Svaka čast profesorima, koji su se bili ogradili od politike. Međutim, njihov ugled su okaljali profesori koji su jako propagirali svoju naciju i govorili svakorazne stvari na štetu Srba.” Govorili su deci „lažeš kao Srbin”²

O pritiscima u tvornici specijalnih cementa „Gulio Relevante” jedan Srbin je zapisao: „Na ulazu u tvornicu ZNG-e su pregledavali posebno Srbe, da ne nose oružje. To su isto činili pri izlasku iz tvornice. Naoružani su šetali u fabričkom krugu i prilikom susreta sa

1) Ultimatum je priložen uz izjavu V. I., koji je inače zamenio kuću s jednim Hrvatom iz Rume.

2) U. Z., Vilovo, 26. novembra 1992.

Srbima bi govorili: ‘Vidi četnika još su ovde’ ili ‘Volio bi se srpske krvi napiti’. Pritisak su vršili i dugogodišnji prijatelji, šefovi i sam direktor.’¹

Radnik obezbeđenja u jednoj firmi nije imao direktnih neprijatnosti na poslu, ali mu je šef savetovao: „da nemam šta da tražim ovdje i da najbolje tražim zaposlenje u drugoj odgovarajućoj državi”.²

Deo Srba uspeo je u Puli da proda određene nekretnine u pola cene i da deo porektnih stvari prenese u Srbiju.

Iz opštine Pula izbeglo je do 2002. najmanje 1.484 izgnanika, 1991 – 511, a 1995 – 225.³

Iz opštine Šibenik je u Srbiji 2002. godine popisano 3.280 izbeglica, od kojih je najviše došlo 1995. (njih 1.730), u vreme kad je u Hrvatskoj već tri godine vladao mir. Godine 1991. došlo ih je 636, naredne godine blizu 300, 1996 – 303.⁴ Odatle je stigla i interesantna Odluka građevinskog preduzeća „Izgradnja” o prestanku radnog odnosa jednom Srbinu, inače VKV armiraču. U obrazloženju Odluke kaže se da je 7. i 8. maja 1991. godine u celom preduzeću vršeno „izjašnjavanje o lojalnosti Republici Hrvatskoj,, putem potpisivanja izjave. Tri radnika nisu želela da potpišu pomenutu izjavu, pa je ocenjeno da „i radnici odbijanjem lojalnosti Republici Hrvatskoj ne priznaju njezin Ustav i zakone a time i akte preduzeća, pa stoga ne mogu biti u radnom odnosu s preduzećem”. U obrazloženju još piše „da nelojalni radnici imaju neke svoje posebne interese i ciljeve koji ne samo da su u protivnosti s interesima većine radnika, već da destabilizirajuće deluju na rad u preduzeću, nejamče sigurnost za druge radnike i tako izazivaju nezadovoljstvo lojalnih radnika”.⁵

Možda je o etničkom čišćenju jedna od najdrastičnijih ispovest M. S. koja se u Šibeniku udala 1985. godine. Udala se za vrednog i bogatog čoveka, koji je sav novac zaraden u Nemačkoj (20 godina) uložio u privatni biznis. Kao viđen i bogat, a na drugoj strani Srbin, među privima je došao pod udar hrvatskih ekstremista. Uvidevši da ga može snaći zla sudbina (proglašen ratim zločincem), s porodicom iz Šibenika beži u Sarajevo gde je M. S. rođena i gde ima kuću. Tu je M. S. uspeła da nađe posao i radila je dok u Sarajevu takođe nije buknuo rat. Tu cela porodica preživljava nemaštinu, pucnjavu, skloništa... „Jedno jutro su nam rekli da moramo za 10 minuta napustiti kuću. U koloni nas je bilo 1.100. Sledio je izgon iz grada.” M. S. tvrdi da su im sve to uradile komšije „sa kojima smo živjeli u dobrim međuljudskim odnosima”. Nekad šibenska porodica beži u Makedoniju, gde je M. S. imala udatu sestru i gde su boravili jedno vreme. „Sve dok jedno veče u goste nije došao brat od mog zeta. Tada su počeli da nas vrijeđaju, govoreći da smo ‘četnici’ i da mi nemamo šta tražiti ni u Makedoniji.” Nakon uvreda, fizički su napadnuti. Intervenisala je i policija i pošto se uverila da su Srbi, nije ih uzela u zaštitu, „niti da nam pruže bilo kakvu pomoć”. Nije im preostalo ništa drugo nego da beže u Srbiju...⁶

Iz gradskog autobusa u Šibeniku izvedena su četiri Srbina na policijsko saslušanje. Tu su ih optužili za saradnju sa četnicima. Jednog od njih, pretučenog i izmrcvarenog držali su na betonu u prostoriji gde nije mogao uzimati hranu i ono malo što mu je donošeno. Odatle je prebačen u Zagreb u zatvorsku bolnicu, odakle je nakon 21 dan pušten na

1) U. R., Vilovo, 28. novembar 1992.

2) G. N., Sremska Mitrovica, 15. februar 1994.

3) *Izbeglički korpus...*, str. 7, 13.

4) *Izbeglički korpus...*, str. 7, 13.

5) Odluka glasi na ime T. S.

6) M. S., zabeleženo u Vranjskoj banji.

slobodu. Vraća se u Šibenik, gde ga žena Hrvatica optužuje za sve što se njemu i porodici desilo. Rasplet izbeglica iskazuje rečima: „Pokupio sam dijete i jednostavno nestao”. Išao je pešice 75 km do sela gde mu žive roditelji. Lečio se u Kninu i odatle došao sa detetom u Srbiju.¹

Iz Splita je u Srbiji registrovano 3.813 izbeglica u popisu od 2002. Najviše iz je došlo prve godine rata, njih 1.743.²

Dolazak HDZ-a na vlast u Splitu je značila za mnoge Srbe prekretnicu u životu. Više njih u svojim zapisima i izjavama tvrde da su otada počeli pritisci na pojedince i njihove porodice. Otpuštanja sa posla, pretresi stanova, maltretiranja na ulici, informativni razgovori, zatvori, prebijanja, miniranja objekata i ubistva, doprinosili su svesti Srba o opštoj ugroženosti i želji za napuštanjem grada. Po pravilu, u prvom talasu izbeglice iz Splita u Srbiju su dolazile samo sa nužnom garderobom, ostavljajući u gradu nezaštićene stanove i druge nepokretnosti. U kasnijem periodu pokušaće da nešto od imovine unovče, zamene i slično.

Tokom 1992. godine Vojni sud u Splitu podizao je veći broj optužnica za krivična dela „počinjena u oružanim sukobima i ratu protiv Republike Hrvatske”. Iako su mnogi od tih procesa obustavljeni (po Zakonu po oprostima od krivičnih dela) sami procesi bili su jedan od generatora etničkog čišćenja.³

Svoj život u splitskoj opštini jedan mladi splitski izbeglica opisuje: „Ja i četiri godine mlađi brat D. živeli smo kao prinčevi iz bajke sve do osnivanja HDZ-a. Odjednom, onako preko noći najbolji prijatelji su mi počeli okretati leđa, komšije su sve manje i manje dolazili na uobičajenu jutarnju kafu, otac kao privatni prevoznik je imao sve manje i manje posla. Meni kao osamnaestogodišnjaku nije bilo jasno šta se dešava.” Aprila 1991. godine miniran im je kamion. Počeo je materijalni sunovrat porodice i izbegništvo mladića.⁴

S. M. izbelica iz Splita, jedan je od retkih koji je u izbegništvo doneo ceduljice i plakate koji su mu stavljeni u poštansko sanduče. Neke doslovno citiramo: „Došao red na tebe”, „Idi sad bez povratka,,, „Idi jer rekla si sve”, „Ja nisam rob tvoje ljubavi”, „Idi ne vraćaj se”.... „Puno pozdrava iz Knina, Dubrovnika. Eto došao red i na tebe. Zbogom i pozdrav”. Na hartiji veličine osrednjeg plakata piše: „Za građane, stanare, ulice D. Šimun 23, da u zgradi imamo ljude, koji bacaju na susjedne balkone koje-kakve provokativne predmet, na primer kutije šibica sa opušcima, papiriće. Njihova djeca zaviruju na tuđe balkone da bi bili sigurni kad provokativna djela mogu izvjesti. Kod njih se u zadnje vrijeme skupljaju nepoznate osobe koje se predstavljaju iz televizije Zagreb. To su ustvari KOS - Kontraobaveštajna služba za uhićenje građana (otimanje) u bilo koje doba dana. Jedna od tih obitelji je obitelj S. M. stan 25. Posvetite pažnju na tu obitelj, ali i naređujem da se ne provocira, jer će tumačiti da su ugroženi. Osobno smo bili prijatelji 16 godina, uvek sam tvrdio da je to dobra obitelj, ali sam se prevario.” Potpis, Rambo, rođen u okolici Nevesinja.⁵

1) V. R., Sremska Mitrovica, 19. 10. 1993.

2) *Izbeglički korpus...*, str. 7.

3) Rešenjem Vojnog suda od 7. oktobra 1992. proces je obustavljen protiv 29 Srba, među kojima su bili i 3 sveštenika.

4) B. N., rođen 1972. god., zabeleženo u Beogradu 1993.

5) S. M., Sremska Mitrovica, 5. oktobar 1993.

Jedan od izbeglica se na izbeglištvo odlučio nakon stalnog maltretiranja od sugrađana hrvatske nacionalnosati i nakon što su mu poznanika i prijatelja, koji je radio u Upravi prihoda, zatvorili u kućicu za pse i tamo tukli i ponižavali.¹

M. se odlučila za odlazak iz grada pošto joj je jedan od poznanika u samousluzi napao dete nožem, dok su ostali prisutni vikali: „Ubi četnika - Srbina”.²

U krugu pravoslavne crkve gde je stanovala jedna porodica dva puta je postavljan eksploziv (miniran je poslovni prostor), a u stan ove porodice upadali su gardisti insistirajući da se isele. Kad je sin dobio poziv za odlazak u hrvatsku vojsku porodica je odlučila „otići zauvek”.³

Zapaljeni automobil ispred kuće, podmetanje eksplozivnih naprava oko kuće (pucaanje stakla na prozorima i vratima) i neuspeli pokušaj traženja zaštite od vlasti bili su razlozi da jedna od izbeglih porodica napusti Split.⁴

Većina izbeglih iz Splita navodi kako su dugo čekali dokumenta (pasoš, lična karta), kako bi mogli izaći iz grada. Sve je pratio niz ispitivanja, provera, šikaniranja i ponižavanja. „Mi smo niža rasa”, zapisao je jedan od izbeglih, kome su na izlasku iz Hrvatske (na granici) oduzete sve vrednije stvari. Automobil kojim je odlazio i za koji kaže da je „krš” mu je ostavljen, nakon petosadnog pregledanja prtljaga. Scena bi, kaže izbeglica, da nije stvarna izgledala smešna.⁵

Doseljeni Hrvati sa krajiških teritorija (Vrdina kod Knina, na primer) posebno su se ponašali ekstremno prema splitskim Srbima. Kad su bili u prilici, nisu im prodavali ni hleb.⁶

Nakon što su muž i sin dobili otkaz, jedna porodica je iz Splita izašla 28. jula 1991. godine. Krijući se od poznanika i komšija, koji su im decu nazivali Ciganima, otišli su najpre prema Crnoj Gori, a zatim u Srbiju.⁷

Slično je uradila i druga porodica, pošto su im vlasti oduzele automobil, nepoznati počinitelji minirali kuću, a poslovni prostor izrešetali mecima. Jedno vreme pre odlaska živeli su kod „zeta Hrvata”.⁸

N. tvrdi, da su sve „neprijatnosti počele u predizbornoj kampanji 1990. godine”, a da je „kritično stanje” u međuljudskim odnosima otpočelo nakon povlačenja JNA iz Splita. Kamenovanje kuća, uzvici „četnici” bile su prve provokacije. On je u izbeglištvo došao preko Slovenije, Austrije i Nemačke. Zabeležio je kako su Srbi u Kaštel Lukšiću bili optuživani da su u kućama držali privatne radio-stanice.⁹

„Roditelji su mi iz mješovitog braka, ali jednakog mišljenja što se tiče vrednovanja ljudi”, zapisala je učenica srednje umetničke škole. O osećaju kad vam „netko sa oružjem pretura posetaljinu”, kad se okolina drugačije odnosi prema Srbima, deci iz mešovitih brakova i Jugoslovenima, kad u „spontanijama demonstracijama” maja 1991. godine gledaš davljenje vojnika pred kasarnom, kad preživljavaš sve nedaće izbeglice, može se pročitati u njenom zapisu, lirski nadahnutom. Tu još stoji i sledeća rečenica: „Na ulazu u Beograd, kod aerodroma, zaustavio nas je (pošto sam išla vojnim službenim kolima) vojnik. Tog

1) P. V., Sremska Mitrovica, 8. septembar 1993.

2) K. M., S. Mitrovica, 15. novembar 1993.

3) V. N. i S., S. Mitrovica, 3. novembar 1993.

4) Š. B., S. Mitrovica, 24. decembar 1993.

5) M. M., Beograd, 17. novembar 1993.

6) P. N., Beograd, 1. novembar 1993.

7) N. A., Beograd, 1. novembar 1993.

8) K. Đ., S. Mitrovica, 1. novembar 1993.

9) G. N., Beograd, 8. novembar 1993.

moment kad sam ugledala uniformu, meni su svi bili isti. Kad nam se približio ja sam se počela tresti i počele su da mi idu suze niz lice. Nisam mogla da shvatim da mi on neće ništa.”¹

Tragedija Srba u Mislović polju, ubijanje i paljenje meštana i uništeno selo, imalo je za posledicu bežanje određenog broja Srba iz Splita.²

Porodice vojnih lica doživljavale su posebne torture. Negativni naboj hrvatskih ekstremista poistovećivao je JNA sa tim porodicama, iskazujući bes prema deci, ženama, nekretninama.

U iskazima članova ovih porodica, sem navođenja razloga napuštanja Splita, nisu zaboravljena ni dobročinstva pojedinih komšija, prijatelja i drugih. Pomoć, na primer, pri „izvlačenju” dece iz grada, pri izbegavanju mobilizacije i drugo.³ Vojnom muzičaru život je spasio dugogodišnji prijatelj Hrvat koji ga je „izvukao” od HOS-ovaca kad je bio pod najžešćom torturom, ukrcavši ga u trajekt, „rekao mi je da zaboravim Split”.⁴

Učenica iz Splita je zapisala da je u školi „bilo grozno”. Počeli su, kaže „da nam nameću hrvatski jezik, da samo hrvatske riječi upotrebljavamo”. To je bilo teško, „jer cijeli život smo učili pravilno da govorimo”. Bila je odlična učenica, ali su joj ocene vremenom uskraćivane. Kao jedinu Srkinju u razredu ostali učenici su je maltretirali i tukli. Kući bi se iz škole vraćala plačući. Noću je cela porodica odlazila u sklonište na spavanje, koje je otac izgradio u blizini kuće. Bežali su od ZENG-i i Paraginih dobrovoljaca, koji su upadali u stanove, maltretirali i ponižavali ukućane. U jednoj pucnjavi ranjen joj je brat u vreme kad je gledao televizor.⁵

Za odlazak iz Splita jedan Srbin (živeo u mešovitom braku sa Hrvaticom) odlučio se posle razgovora sa komšijom koji mu je pored ostalog, rekao „da nije vas Srba u Hrvatskoj ne bi Hrvati išli po Evropi trbuhom za kruhom, nego bi ostali u svojoj zemlji”. Supruga i kćerka (udata za Hrvata) su ostale u Splitu. Supruga je odobravala politiku HDZ-a, dok je za ćerku čuo da je u HOS-u...⁶

Iz okoline Splita, jedan od izbeglica je takođe imao probleme karakteristične za neuspesne mešovite brakove. Odbačen od prijatelja, komšija i na kraju ženine rodbine, a na drugoj strani uvidevši kako prolaze drugi Srbi (maltretiranje, verbalne pretnje, podmetanje eksploziva pred srpske kuće i pod automobile), napustio je prebivalište tako što je platio jednom Muslimanu da ga odvede do Sarajeva. Anketarima je priložio kompletnu dokumentaciju o otpuštanju s posla i rešenje o razvodu braka.⁷

Ratno siroče iz Drugog svetskog rata, jedva čekajući da kaže „barem delimično osećanja od svega onog što sam doživeo”, pored ostalog je izjavio da je bio u mešovitom braku, venčao se u katoličkoj crkvi gde je krstio i jedno dete. Radio je kao muzičar i morao se predstavljati kao Hrvat da bi zaradio za život. Nakon prvog miniranja kuće 1991, odlazi u Nemačku, a kad je odatle najuren, beži u izbeglištvo u Vojvodinu. U opštinu Split ponovo se vraća 1992. i obnavlja kuću, koju mu opet nepoznati napadači miniraju. Pošto ga i fizički napadaju i nakon što je „stekao određeno nepoverenje u zakonitu ženu”, definitivno

1) G. B., Beograd, 26. novembar 1993.

2) T. B., Beograd, 12. oktobar 1993.

3) Đ. B., Beograd, 30. septembar 1993.

4) S. Ž., Bor, 24. novembar 1992.

5) O. Đ., Beograd, 19. novembar 1993.

6) M. S., Beograd, 16. decembar 1993.

7) P. V., Beograd, novembar 1991.

odlazi u Srbiju. Uz izjavu pokazao je i rešenje iz koga se vidi da se u istražnom sudu u Splitu vodi postupak protiv n. n. počinitelja za miniranje kuće.¹

Izbeglicu iz Splita nije mogao zaštititi ni suprug Hrvat, koji joj je nakon tragedije koja im je zadesila jednog od tri sina (ranjen na ulici a nakon toga preminuo u bolnici), savetovao je da ide u Srbiju. Poginulog sina su joj optuživali da je radio za Srbe tj. „četnike“, jer je jedan od braće već bio u Srbiji. Grad je napustila, pošto su joj policajci dva puta upadali u stan i pošto su joj rekli da nema veze što joj je muž Hrvat, „da je ne može zaštititi i da ja nemam mjesta u Splitu, te da mi se može desiti isto što i sinu“.²

U Vodicama su nakon dolaska HDZ-a na vlast, od Srba, posebno vlasnika ugostiteljskih objekata, traženi razni novčani doprinosi za plakate, oružje i sl. Preko *Slobodnog tjednika* proglašavani su „četnicima“ a njihovi lokali „četničkim jazbinama“. Policija, koja ih je često obilazila, bila je obučena u crne odore sa znakom ptice u obliku slova „U“. Njeni pripadnicu su se međusobno nazivali „Crnom legijom“. Kao i u Šibeniku, odnos vlasti prema srpskom stanovništvu bio je netolerantan. Kad bi se desilo da ekstremisti pretuku decu koja su u školu putovala autobusom, slučaj je proglašavan „dečijom šalom“, miniranim objektima nikad nisu pronađeni „počinitelji“, a bio je veći broj dobronamernih saveta srpskim građanima da privremeno napuste grad. Anonimni telefonski pozivi, izolacija suseda, pretresi stanova i kuća nisu se bitno razlikovali od drugih mesta u Hrvatskoj.³

Otpuštanja Srba sa posla često su opravdavana time da „nisu dostavili isprave kojima bi dokazali hrvatsko državljanstvo ili hrvatsku narodnost“. Firme su po tome zaključivale da ih isti ne poseduju, odnosno da imaju status stranca. O ovome je, kao i o vraćanju stana radnika brodogradilištu „Uljanik“ iz Pule, uredno izdata dokumentacija početkom oktobra 1992. godine, iako je radna dozvola za strance u Hrvatskoj trebalo da se obezbedi do 31. decembra 1992. (izjava N. M.).

Iz Opatije je registrovano 144 izbeglice, od kojih su u Srbiji najčešće dolazila deca i žene, dok su muškarci ostajali zbog čuvanja imovine. Neki su uspeli da nekretnine zamene za imovinu Hrvata iz Srbije, dok su drugima, kuće rušene, automobili spaljeni i slično.⁴

Starica iz sela Čista Mala o ponovljenoj sudbini sela iz Drugog svetskog rata u ratu 1991–1992. govori sa neskrivenom gorčinom. Nalazeći se na granici sukoba vojski, stanovnici su više puta napuštali mesto, ponovo se vraćali, ginuli od granatiranja i konačno odlazili u izbeglištvo, Hrvati prema Vodicama i Šibeniku, a Srbi u Krajinu, pa dalje za Srbiju.⁵

U maju 1991. godine većina stanovnika srpske nacionalnosti, sem nekoliko staraca iz sela Kosare, u opštini Sinj, napušta selo i odlazi za Knin i Beograd. Selo ubrzo napuštaju i Hrvati. Iz iste opštine iz sela Otišića, Srbi su izbegli nakon što je zaklana starica i pored nje pronađena poruka da su to napravile ustaše i da će svi Srbi tako proći ako „ne pobjegnū“.⁶

U Bigoradu je na ulici jedan Srbin dva puta pretučen, ostao je bez posla, deca su morala zbog maltretiranja napustiti školovanje. Nakon što su mu minirali kuću, nije imao mira ni u kući ženinih roditelja koji su bili Hrvati. I njih su maltretirali samo zato što pomažu

1) M. S., Temerin.

2) G. D., Sremska Mitrovica, 1. septembar 1993.

3) Više izjava slične sadržine zabeleženo je tokom 1993.

4) B. B., zabeleženo u Beogradu 22. 10. 1993.

5) L. S., rođena 1924. g, zabeleženo u Banji Koviljači 28. avgusta 1994.

6) Z. D. i S., Sremska Mitrovica, 23. 8. 1993.

Srbima. Grad je napustio pošto se uverio da Srbe ismejavaju i kad rade najteže poslove na ulicama.¹

Iz Biograda na Moru 1992. godine registrovano je 173 izbeglice, od kojih je najviše izbeglo 1995. godine, njih 81.²

Hrvatica rođena 1926. godine, ceo život provela je u Biogradu, jedno vreme bila je nakon penzionisanja smeštena u „nužni smeštaj“, a potom, pošto je konstatovala da je „ni sin neće“, morala je da ode. Došla je u Beograd i shvatila da je i ovde „niko neće“.³

„U Hrvatskoj je bolje biti pas nego Srbin“, zapisao je jedan Biograđanin čija je porodica morala da napusti grad.⁴

Iz Orebića je izbegao Srbin, jer mu se desilo „mnogo ružnih stvari koje ne želim uopšte da se sjećam“.⁵

Među 124 izbeglice koje su iz Crikvenice pobile u Srbiju i tu ostale do 2002. godine, izjavu je dala i jedna učenica. Beležila je u prisustvu oca. Govorila je o doživljajima u školi, gde je u odeljenju bila jedina Srпкиnja. Tu je na času geografije učiteljica govorila „kako Srbi hoće veću teritoriju“. Učenici su za vreme odmora pljuvali na kartu Srbije, udarali nogama i cepali Srпкиnji sveske i knjige, a „pernice bacali u đubre“. Prosipali su joj jogurt preko sendviča da bi ostala bez užine. Otac je uglavnom dolazio po nju posle škole, a kad njega nije bilo, izlazila je iz škole na sporedna vrata. Dečaci su je zaključavali u muški WC, plašila se da je ne bace u reku...⁶

U Srbiji je 2002. godini, popisan 881 Srbin koji je tokom rata izbegao iz Dubrovnika. Skoro polovina prispelih u Srbiju je došla 1991. godine. Sledeće godine došlo ih je 264, zatim, godinu dana kasnije 45 itd.⁷

Za vreme ratnih operacija oko Dubrovnika, deo Srba bio je pod „paskom“ Komesarijata UN za izbeglice čije je sedište bilo u hotelu „Argentina“. To im je omogućilo da legalno napuste grad preko Debelog Brijega ka Crnoj Gori. Drugi su se dovijali na razne načine da bi izbegli strepnju, omalovažavanje i šikaniranje. Otpuštanje sa posla čak i radnika gradske čistoće bila je učestala pojava. Srbi su osećali potpunu izlolaciju, manje ili veće nepravde (neisplaćivanje vernosti preduzeću od 10 godina itd.), ali i miniranje objekata, i već do sad više puta pomenute pritiske, kakvi su inače vršeni u gotovo svim mestima Hrvatske. „Pre rata nismo imali problema sa komšijama, niti smo imali zakonskih teškoća da ostvarimo sva prava kao i drugi građani različitih nacionalnosti“, piše jedan od bivših Dubrovčana. „Stari Dubrovčani“ nisu pokazivali netrpeljivost ni u ratu. Mladi pak, i posebno doseljenici bili su vrlo zli.⁸

Stožer civilne zaštite odobravao je Srbima izlazak iz grada brodom preko Cavtata. U „potvrđama za izlazak iz Dubrovnika“ beleženi su osnovni podaci o izbeglici i mesto u Srbiji u koje odlazi.⁹

Z. je pozvan u ZNG-e ali je umesto odlaska u jedinicu pobegao u izgnanstvo.¹⁰

1) M. R., Sremska Mitrovica, 30. 7. 1993.

2) *Izbeglički korpus...*, str. 7, 13.

3) A. K., Beograd, 28. 10. 1993.

4) Č. D., 6. 10. 1993.

5) C. R., 16. 9. 1993.

6) F. V., Beograd, 30. 6. 1993.

7) *Izbeglički korpus...*, str. 6.

8) G. P., Zabuče, 13. 7. 1993, i Vlastimir Maksimović, Zabuče, 2. 6. 1993.

9) B. S., Beograd, 16. 9. 1993.

10) M. Z., Beograd, 26. 10. 1993.

U gradu se ponavljala priča kod mešovitih brakova. Jedna Srпкиnja tvrdi da je njen suprug Hrvat imao većih problema od nje. Napustili su kompletno namešten stan, dva automobila, dva broda, 10 ribarskih mreža, tri brodska motora. Sve ovo nakon dobijanja otkaza u junu mesecu 1991. godine.

Predstavnici MUP-a i UNPROFOR-a, su izlazili na uviđaj nakon postavljanja eksplozivnih naprava u stanove i kuće Srba. Počiniocе, po pravilu, nisu nalazili, što je, kažu izbegli, ulivalo strah i nagon za bežanje. Ubistva pojedinih Srba (Branko Bukvić) u gradu stizala su do njihovih ušiju, što je samo pojačavalo nesigurnost. Mnogi od Srba, međutim, zapisali su u izjavama, u gradu nisu bili maltretirani ali su morali otići zbog nemogućnosti da rade određene poslove, privatni turizam npr. itd.¹

Vlasti u Dubrovniku bile su najvećim delom upoznate sa onim što se Srbima događa u gradu. Jedan milicioner srpske nacionalnosti žalio se svojim pretpostavljenim da mu se preti rečima: „Napićemo ti se srpske krvi na slamku”, „Zaklaćemo ti djecu”, „Za jednog ZNG-u streljaćemo 10 Srba” itd. Govorio im je da mu dete tuku deca u školi, da mu pred vrata stana bacaju dinamit i petarde, pokazivao im preteća pisma koja je dobijao a koja su bila potpisana slovom „U”. Na sve ovo odgovoreno mu je da mu se ne može ništa pomoći i da će kad-tad morati napustiti stan „i sve ostaviti našim ljudima”.²

Vlasnici restorana i kuća su obavestavali policiju da im noću dolaze „Paragini bojovnici” i govore kako su osuđeni na smrt, a da im je kuća treća na redu za miniranje. Policija je bila obavestena i o rafalima koji su pucani po srpskim kućama, razbijanju prozora, bušenju zidova itd.³

Nakon 22 godine života u Malom Lošinju koji je pre rata bio „divna sredina”, Srпкиnja, kuvarica po zanimanju, morala je da napusti mesto, pre svega zbog dece. Nisu smela da se izjašnjavaju kao Srbi, morali su ići na veronauku u „katoličkom smeru”. Sveštenik ih je tamo učio da su ustaše heroji, a četnici koljači. U decembru 1992. godine izbeglica je tražila sporazumni raskid radnog odnosa kako bi otišla u Švajcarsku na rad. Umesto Švajcarske došla je u Srbiju. Vojna lica srpske nacionalnosti iz Lošinja povukla su se prema Crnoj Gori.⁴

U kolektivnom centru u Srbiji kao izbeglica živi B. čije su celo selo „ustaše” popalile i uništile. Prilikom tog napada ubijen joj je brat a godinu dana kasnije i sin. Ostala je sam i nezbrinuta. Sina je sahraila u Vrhovinama i tu boravila oko dve godine. Kad je i tamo postalo nemoguće za život, došla je u Srbiju, „da tu pronađem neko utočište”.⁵

Sličnu sudbinu doživela je izbeglica iz Sjenca, takođe opština Otočac. Ona je oko godinu dana provela u logoru u Gospiću, sa dvoje dece, jedno od 17 meseci i drugo od 12 godina. Prošla je svu torturu, od koje izdvaja gledanje kako joj među 17 muškaraca vezanih za električni stub pale muža. Tada je pala u nesvest.⁶

Iz opštine Otočac u Srbiji je bilo 3.097 Srba, dok je iz Gospića registrovano 4.584 Srbina.⁷

Iz opštine Đakovo, tokom 2002. godine, iseljeno je 483 Srba, koji su morali napustiti mesto prebivališta zbog pretnji, otpuštanja s posla, izolacije itd.

1) M. Z., P. S. i drugi 18. 10. 1993.

2) K. Lj., Ruma, 2. 12. 1992.

3) B. M., Sremska Mitrovica, 4. 9. 1994.

4) P. M., 25. 10. 1993.

5) M. B., Sremska Mitrovica, 21. april 1994.

6) V.V., Sremska Mitrovica, 21. 4. 1994.

7) „Virovitica očima izbeglice”, (rukopis).

Najrasprostranjeniji metod u etničkom čišćenju krajeva u BiH i Republici Hrvatskoj bila su fizička zlostavljanja ljudi i žena. U svim medijima, štampanim i elektronskim moguće je pronaći desetine hiljada izjava, reportaža, sećanja i drugog gde su žrtve opisivale torturu i zlostavljanje koje je na njima izvršeno. U Srbiji su objavljeni tomovi knjiga, posebno o zločinima koje su Hrvati i Muslimani načinili u zatvorima i logorima.¹ Nedavno je emitovana emisija o logorima koji su u Vojvodini postojali za Hrvate iz baranjskog kraja (Stajičevo i još jedno mesto). Radi se o logorima koji su dugo bili prikrivani i koji su egzistirali za vreme vukovarskih operacija.

Listovi u Hrvatskoj su takođe beležili iskaze hrvatskih izbeglica.

Jedan od njih govori: „Vezali su nam ruke i onda nas odveli do sela Glavska. Tu su nas počeli tući nogama, pendrecima, kundacima. Vikali su da smo ustaše, da će nam vaditi oči, da će nas zaklati... Prvu noć su mene i R. neizmenice vodili u jednu malu prostoriju zvanu ‘električna stolica’. Tu su nas tukli čizmama, pendrecima i kundacima i ta je prostorija bila poprskana krvlju. Cijelo vreme dok smo bili u istražnom zatvoru u Bileću, bili smo vezani lancima i sva ta četiri dana su nas tukli...”

„Kad smo došli u logor Bileću prvo sam zajedno sa G. bio smešten u sobi broj 3 zvanoj ‘katakomba’. Vezali su nas lancima za krevet i u tu su sobu često dolazili četici i čuvari logora te nas tukli... Tu mi je razbijeno nekoliko rebara. Iz ‘katakombe’ sam prebačen u prostoriju zvanu ‘kavez’. Radilo se o prostoriji gde se zatvorenici pripremaju za ispitivanje. U toj prostoriji sam cijelo vreme bio vezan lancima... Kad bi neko od nas zarobljenika zatražio dopuštenje za WC, do zahoda smo morali doći puzeći i onda staviti glavu u čučavac nakon čega bi stražar koji bi nas pratio stavio svoju čizmu na našu glavu i onda pustio vodu. Svako jutro smo se morali krstiti sa tri prsta. Morali smo se krstiti pred svaki obrok i trebali izvikivati ‘Živjela Jugoslavija’. Kada bi stražari otkrili da netko od nas nije pušač, onda bi ga prisiljavali da odjednom puši 3 cigarete koje bi mu nasilno stavili u usta. U prostoriji gdje smo bili smješteni, pod je bio od parketa, pa smo taj parket u više navrata dnevno morali čistiti jezicima.”²

Udruga logoraša u Hrvatskoj raspolaže sa podatkom da je u srpskim logorima bilo 30.000 njenih članova.³

Za etničko čišćenje Hrvata Dejid Halbertstajn kaže: „U pogledu srpskih pokolja, Vukovar je bio mnogo gori slučaj od Dubrovnika, a kasnije je nazvan prvim primerom etničkog čišćenja.” Očito se ovde misli na čišćenje koje su vršili Srbi, iako se pre napada na Vukovar, septembra 1991. godine, hiljade izbeglica Srba iz ovog kraja već nalazilo u Srbiji.⁴ Tada se zbio i malo poznat slučaj u savremenoj istoriji da je u Bačkoj Palanci jedno vreme bilo više izbeglica od stanovnika ovog grada.

Savremeni hrvatski istoričari u najnovijim radovima beleže prognanike Hrvate iz mesta u Hrvatskoj koja su bila bliže ratnim operacijama. Početkom avgusta 1991, u opštini Slavonski Brod registrovano je 40 prognanika. U septembru iste godine je u Gundincima prvi put organizovano prihvatanje 600 prognanika iz Lipovca. Početkom oktobra od 2.310 prognanika bilo je 2.094 Hrvata, 86 Srba, 25 Roma, 20 Jugoslovena, 10 Mađara i

1) D. Bojić, *Stradanje Srba u Sarajevu*, Beograd, 1996. Obradjeni su logori u Tarčinu i u Konjicu. M. Mitrović, *Muslimanski logor Visoko, Dnevnik i kazivanja logoraša 1992/1993*, Beograd, 1995; Isti, *Sarajevska raskršća*, Beograd, 1996; Isti, *Logori i zatvori u Hrvatskoj i BiH*; Grupa autora, *Ratovi u Jugoslaviji 1991–1999*, Zbornik radova, Beograd, 2002.

2) *Slobodna Dalmacija*, 6, 7 i 8. april 1996.

3) *Dnevnik RTH*, 27. 3. 2004.

4) D. Halbertstajn, *Rat u vreme mira, Buš, Clinton i generali*, Beograd, 2003, str. 43.

75 ostalih. Krajem godine u ovoj opštini broj se popeo na 5.376 od čega je 92% bilo Hrvata. Najviše ih je bilo iz vinkovačke opštine 22%, vukovarske 7%, zatim iz osiječke itd.¹

Ukupno je tokom 1991. i 1992. godine iz sela Lovska kod Vukovara proterana 1.341 osoba. Selo je 1991. imalo 1.672 stanovnika, od čega 1.445 Hrvata i 52 Srba.²

Za Republiku Hrvatsku bilo je karakteristično i iseljavanje na osnovu zamene imovine. Po pravilu pre tog čina vršeni su pritisci na iseljavanje stanovništva. U drugoj polovini 1991. godine sa područja opštine Virovitica odvedena su „u nepoznatom pravcu” četiri Srbina koja su likvidirana. Srbi izbeglice to pripisuju „Stojanovim ljudima”, koji su bili „strah i trepet” za Srbe sa područja Grubišnog polja, Virovitice, Daruvara i Podravske Slatine. Likvidirani su:

- 1 Radlović Steva, rođen 1915. nosilac spomenice 1941, penzionisani major JNA,
2. Grubor Vlado, star oko 35 godina iz sela Majkovca, opština Virovitica,
3. Starović, ime nepoznato, star oko 30 godina, rođen u selu Okrugljači,
4. Lekar sa odeljenja ginekologije Medicinskog centra Virovitica.

Prvu trojicu iz kuće su odveli nepoznati, naoružani i maskirani ljudi, svakom od njih se gubi bilo kakav trag.³

Nakon egzodusa Srba iz opštine Virovitica tokom 1992. godine, vršena je zamena imovine sa Hrvatima iz Novog Slankamena, Hrtkovaca, Novih Karlovaca i drugih mesta u Sremu i Bačkoj. Na taj način tokom te godine iselilo se oko 170 porodica. Osećaj prevarenosti i jednih i drugih, kako su pokazali razgovori autora ovih redova sa izbeglicama, ostaće trajna posledica. Nisu retka ni naknadna razračunavanja, maltretiranja i fizički nasrtaji.⁴

Promena imena naseljima takođe je jedan od elemenata koji su doprineli etničkom čišćenju pojedinih krajeva. Kao primer, navodimo Odluku Izvršnog veća SO Virovitica iz kraja oktobra 1992. godine kojim se dva naselja Detkovac i Kraedordevo spajaju u jedno naselje pod imenom Detkovac, dok je Hadžićevo preimenovano u Lipovac, a Obilićevo u Zvonimirovo.⁵ U Srbiji je selo Hrtkovci preimenovano voljom pridošlih izbeglica u Srblavce. Sličnih primera ima i u Bosni i Hercegovini.

Nije nepoznato da su pojedini političari ili istaknuti javni radnici, kao npr. dr Rudolf Brijačak iz Virovitice javno sebi pripisivali zasluge za etničko čišćenje (ovaj čak i sa sarske govornice). Pri tome su navodili mnoge metode u stvaranju straha kao osnovnog pokretača izbeglištva. Opet se vraćamo na primer iz virovitičke opštine. Noću 12. na 13. novembar 1991. godine kidnapovano je iz svojih kuća više seljaka iz Suhopolja, Kapana i Pčelica (među njima je bila i jedna žena) koji su zatim razmenjeni za poginulog bojovnika u borbi Srba i ZENG-a. Miniranje kuća, poslovnog prostora i drugog bila je izuzetno rasprostranjena pojava u celoj Hrvatskoj na područjima gde su vođene borbe, ali i tamo gde ratnih operacija nije bilo. Čini se logičnim objašnjenje da su takvi postupci imali u osnovi etničko čišćenje. Martin Špegelj pominje cifru od 10.000 objekata koje su minira-

1) J. Miškulin, „Prilog proučavanju povjesti slavonskobrodskog područja u 1991. godini”, *Skrinija Slavonica*, svezak 4, (2004), str. 388. U opštini je 1991. godine živelo 114.249 stanovnika, od čega 97.379 Hrvata, 7.385 Srba i 3.037 Jugoslavena. U gradu Slavanskom Brodu od 55.683 stanovnika Hrvata je bilo 44.541 a Srba 4.685. *Isto*, str. 374.

2) Šimun Penava, „Stradanje hrvatskih civila u selu Lovac od postojbe jugoslovenske vojske i četnika 1991. godine”, *Skrinija Slavonica*, svezak 4 (2004), str. 391, 392.

3) „Virovitica očima izbeglice”, (rukopis).

4) *Isto*.

5) *Isto*.

le paravojne snage u Hrvatskoj. Istina, on ne kaže da je to činjeno Srbima, ali kaže da su to uradili branitelji u sastavu paravojskih snaga.¹

Razna udruženja, pojedinci i organizacije, u nedostatku preciznih podataka, koji sigurno postoje u institucijama Republike Hrvatske, uradili su spiskove miniranih kuća, pojedinih mesta, opština ili većih teritorijalnih jedinica. Samo u razdoblju od 15. decembra 1991. do 20. januara 1992. u opštini Virovitica minirano je preko 180 kuća: u Novoj Gradini 9, Suhopolju 12, Podravskom Sokolcu 5, Cabuni 9, Novoj Brezovici 21, Virovitici 7 itd. Po pravilu su objekti prvo pljačkani, odvožene su poljoprivredne mašine a imanje paljeno. Ironija je tim veća što su neki od zatočenih Srba morali potpisati dokument „da su sami zapalili svoju imovinu”.²

U „Dalmatinskoj kristalnoj noći” u Zadru, 2. maja 1991. godine, uništeno je 116 srpskih radnji i lokala.³

U Arhivu Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu uzimane su izjave-kazivanja mnogobrojnih stradalnika kojima se dokazuju ili potkrepljuju razni događaji vezani za rat u BiH i etničko čišćenje. Baš kao što je i to slučaj sa mnogobrojnim iskazima koji su u Srbiji zabeleženi od Srba izbeglica iz BiH.

Istraživanja saradnika ovog instituta u mnogome se zasnivaju na sličnoj ili istoj metodologiji oralne istorije kao što je to slučaj i u Srbiji. Uz napomenu da Institut raspolaže sa više operativne arhivske građe, jer je ova institucija od velikog značaja za politiku novoformirane bosansko-hercegovačke države.

O zločinu u Vrbanji jula 1993. godine, kada su Hrvati ubili 54 muslimana, a 45 zatvorili i zlostavljali, objavljeno je 30 kazivanja u kojima su zabeležena borbena delovanja hrvatske vojske po civilima, mnogi zločini nad komšijama, tuče, otimanja imovine, zlata, kao i kopanje rovova, grobnica i slično.

Mučenje uz „vrelí zid” sastojalo se od teranja muslimana da se naslone na zid kuće koja je pre toga gorela. Opekotine, padanja u nesvest, samo su neke od posledica. U podrumu gde je bilo mesta za pedesetak ljudi, smeštano je i po tri puta toliko i to od beba od 17 dana, pa do starih nepokretnih osoba. Izbijanje zuba, guranjem cevi od pištolja, udaranje gumenim palicama, puškama i drugim delovima naoružanja vršeno je neposredno pred dolazak UNPROFOR-a, kada je organizovana razmena zarobljenika. Mučenja su najviše vršili tzv. „Garavi”, pripadnici HVO, očito paravojsna formacija. Mnogi od preživelih muslimana bili su svedoci ubijanja, masakra, bacanja leševa u Vrbas. Prepoznavali su žrtve i počinitelje. „Ako smo odgovarali, udarali su nas zato što govorimo”, kazao je E. Č. iz Crnića, „ako smo šutjeli opet su nas udarali, ako smo rekli ‘hiljada’ umjesto ‘tisuća’ opet su nas udarali.”⁴ Nakon prebijanja terani su da ližu krv sa poda.

Hrana je bila vrlo oskudna, po 48 sati nije se jelo ni pilo. Nužda je vršena u prostorijama gde su muslimani zatvarani. R. D. iz Vrbanje čuo je razgovor pripadnika HVO pre napada na selo. Strategija je bila: „Prvo ćemo sve popaliti i porušiti, pa ćemo ih onda dokrajčiti.” U grobnicama gde su zakopavani ljudi nakon završetka „operacije”, nalaženi

1) Martin Špegelj, *Sjećanje vojnika*, Zagreb 2004.

2) „Virovitica očima izbeglice”, (rukopis).

3) K. Kepruner, *Putovanja u zemlju ratova*, Novi Sad, 2002.

4) *Zločin u Vrbanji jula 1993*, Sarajevo, 2001, str. 355. O zločinima nad muslimanskim stanovništvom videti: B. Macić, *Zločini protiv mira*, Sarajevo, 2001; R. Arnautović, *Djeca u vihoru rata*, Sarajevo, 2000; R. Cigor, *Genocid u Bosni „politika etničkog čišćenja”*, Sarajevo, 1998; Isti, *Uloga srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad Muslimanima Balkana*, Sarajevo, 2001; Grupa autora, *Genocid u BiH 1991–1995*, Zbornik radova, Sarajevo, 1997; S. Livada, *Etničko čišćenje – zločin stoljeća*, Zagreb, 1997, S. Čekić i dr., *Genocid u Srebrenici, sigurnoj zoni Ujedinjenih nacija jula 1995*, Sarajevo, 2000.

su muškarci, žene i deca, ali i životinje, psi, krave i drugo. U izjavama zlostavljanih muslimana identifikovani su izvršioци iz dotada najbližeg okruženja žrtava. Bile su to komšije, kolege sa kojima su radili do izbijanja rata. Po mnogim izjavama koje navodimo, metode zlostavljanja žrtava nisu se razlikovale od sličnih koje su doživljavane na drugim stranama. Jedna od njih je pevanje pesama, u ovom slučaju „ustaških“ a protiv armije BiH. U drugim slučajevima bile su to „četničke“, „muslimanske“, „jugoslovenske“, himna „Hej, Sloveni“ i slično. I kopanje rovova na prvim borbenim linijama, zaklona, grobnica, teški fizički poslovi, kod kojih je žrtva izložena opasnosti, takođe su opšta mesta etničkog čišćenja.

Kazivanje S. Č. iz Vrbanje karakteristično je za „razdvajanje naroda“ i pripremu krvoprolića. Pre mesec i nešto više, „primjetio sam da se sprema opasnost od strane HVO, obzirom da su se počeli ukopavati na vikendicama u Vrbnji, iznad samog punkta, a koje su inače držali. U par navrata otjerali su ljude TO, pocijepali u više navrata zastavu sa ljiljanima i počeli strahovite provokacije.“ Muslimani su na to krenuli sa bežanjem od svojih kuća. „Hrvati (komšije) počeli izbjegavati da se s nama pozdravljaju, noću održavali tajne sastanke“. U kafanama se pijančilo do kasno u noć, provociralo, pevane su nacionalističke pesme, počelo je sa pucnjavom, kao i sa prvim hapšenjima. „Ipak sve se to svodilo na to, da je naše miljšenje bilo da nas neće napadati“, kaže S. Č. nemaju razloga, komšijski su odnosi uvek bili u redu, jedni drugima smo dolazili i slično. Odvajanje je otpočelo pojavom nacionalnih stranaka i prvim višestranačkim izborima, zaključuje S. Č. On dalje opisuje kako su izgledali „bojovnici HVO“, sa crnim maskirnim uniformama i oznakama na rukavima „Crnički gromovi“ i „Garavi“. Na fotografijama objavljenim uz citiranu izjavu vide se pripadnici ovih formacija, sa ustaškim, nacističkim pozdravima, kukastim krstovima i drugim obeležjima nacizma u NDH-a tokom Drugog svetskog rata. Ova ikonografija, slično kao kod drugih paravojski (četnika, mudžahedina), doprinela je da su žrtve po pravilu za svoje protivnike upotrebljavale nazive „četnik“, „ustaša“, „balijs“, „Turčin“ i drugo. Za mnoge pripadnike ovih kaznenih jedinica upotrebljavani su razni nadimci: „Kokum“, „Čedo“, „Dizel“, „Medo“, „Đona“, „Tarzo“, „Šintar“, „Koča“, „Rambo“, „Geca“, „Rudi“, „Paja“, „Zoka“, „Tiki“, „Sironja“.¹

Oni koji su preživeli zločin u Vrbnji govore o planskom uništavanju kuća, opet jednoj opštoj pojavi etničkog čišćenja u ratu 1991–1995. Kažu kako su „ekstremisti HVO sva moguća sredstva koja su imali sručili na naše naselje“. Kazuju i o „živom štitu“, koji su činili kopajući rovove između boraca HVO i boraca BiH, gde je bilo ranjenih i poginulih. Oni otkrivaju da je u jedinicama HVO bilo i stranih državljana. Zapovednik I bojne HVO bio je Georg Jirgen Šmit - nemački državljanin.

Posebna tema kod većine davalaca izjava je pljačkanje imovine od strane jedinica HVO. Sva pokretna imovina je praktično opljačkana, svi automobili, traktori, priključne mašine, nameštaj, pokućstvo, stoka itd.

Sve teške trenutke opisala je i Š. S. koja je bila prinuđena da gleda zverstva počinjena na svojim zemljacima, a nju je silovalo pet maskiranih pripadnika HVO u kafani „Ritmo“.²

1) Opširnije u navedenim knjigama. Dokle se išlo sa nacističkim simbolima pokazuje i neretko njihovo urezivanje telo žrtava (slovo „U“ na primer).

2) Videti: *Zločin u Vrbnji 1993*, Sarajevo, 2001, Svjedočenja, str. 335–460.

Summary

Ethnic Cleansing according to Oral History

The paper presents methods and results of ethnic cleansing in certain cities of Croatia and towns in Bosnia and Herzegovina through individual examples. Examples illustrate all methods of pressure on the population to move out and leave their homeland. Statements of refugees in Serbia, as well as in Croatia, and Bosnia and Herzegovina show what pressure was exerted on them and their families to leave their apartments, houses, property and everything else. Some methods have been present in almost all cities and towns (phone calls, dismissal from job, harassment of families, pressure on children, threats of isolation, blowing up of property, prisons, prison camps, murders, etc.) and always ended up in one way: fleeing to refuge. Thus certain cities as well as villages and small towns changed their ethnic composition through ethnic cleansing and permanent migration of the population to Serbia and third countries.

In addition to the statements of victims the paper also provides statistical data on registered refugees in Serbia who became refugees between 1991 and 1996.

Before the outbreak of wars 1991–1995, Serbs accounted for 12% of the total population in Croatia. After the war, their share dropped to 4.52%. Ethnic cleansing obviously proved effective. According to the last census in cities mentioned in the paper, the population structure was the following:

Croatia	Croats	%	Serbs	%
Sisak	43,402	83.09	3,897	7.46
Zagreb	716,344	91.94	18,811	2.41
Karlovac	50,997	85.86	5,076	8.55
Varaždin	47,069	95.91	437	0.89
Rijeka	115,797	80.39	8,946	6.21
Zadar	67,457	92.77	2,382	3.28
Osijek	99,234	86.58	8,767	7.65
Šibenik	48,469	94.02	1,627	3.16
Split	179,546	95.15	3,047	1.61
Pula	41,984	71.65	3,425	5.83
Dubrovnik	38,690	88.39	1,426	3.26

III

NAUČNA PRODUKCIJA, IDEOLOGIJA I POLITIKA

Scholarly Production, Ideology and Politics

Dr Gordana KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

**KAKO JE FRANCUSKA VIDELA JUGOSLOVENSKU
KRALJEVINU 1918–1929, POSEBNO HRVATSKO PITANJE**
**(Povodom knjige Mira Kovača, *Francuska i
hrvatsko pitanje 1914–1929*, Dom i svijet, Zagreb, 2005)**

Koji je smisao, opšti ili poseban, bavljenja „hrvatskim pitanjem” danas? Odgovor na ovo pitanje je sigurno višeznačan. Za hrvatsku i srpsku širu javnost, i užu naučnu javnost, samo postavljanje ovog pitanja izvesno ima različit smisao i značenje. Prikriveno (ili još bolje kontrolisano) suprotstavljene javnosti i historiografije, i naučne i vanaučne, ne ostavljaju mnogo prostora domaćim istoričarima, na obe strane, za objektivno sagledavanje istorijskog i historiografskog sadržaja koji je u jugoslovenskom i evropskom kontekstu dobio ime „hrvatsko pitanje”. S druge strane, američke i evropske historiografije i javna mnjenja, kada su uopšte razmišljale (ili još uvek razmišljaju) o ovom pitanju, bile su uhvaćene u mrežu između zastrašujuće medijske jake koja se ostvarivala preko globalnih medijskih mreža i geostrateških i drugih velikih i malih interesa svojih vlada i država. One, bar do sada, nisu uspele da iznesu neko nezavisno naučno, publicističko i slično mišljenje koje bi se čulo, koje bi određenim posredovanjem dobilo širi značaj i smisao, koje bi bilo podloga za šire istorijsko objašnjenje onoga što je u prošlosti bilo i posebno onoga što danas predstavlja „hrvatsko pitanje” i njegovo razrešenje.

Za hrvatsku naučnu i širu javnost bavljenje „hrvatskim pitanjem”, u bližoj i daljoj istorijskoj perspektivi/prošlosti, ima za svoj najdublji smisao objašnjenje postignuća „nezavisne hrvatske države”, kroz tzv. „domovinski rat” 1991–1995. godine. Već sam naziv „domovinski rat” podrazumeva da se radilo o spoljnoj agresiji na, na izvestan način, nezavisnu hrvatsku državnu teritoriju.¹ S druge strane, i hrvatska naučna i šira javnost su sklone da središnja i suštinska događanja (ogroman deo) koja se podvode pod taj naziv naslove i kao „srpska pobuna u Hrvatskoj 1990–1995”.² Notorna je stvar, za nauku i javnost u Hrvatskoj (i u svetu), javna i tajna veza između „spoljašnjeg i unutrašnjeg

1) A. J. P. Taylor, *Haw Wars End*, London (Hamish Hamilton), 1985; Brian Orend, *Jus post Bellum*, *Journal of Social Philosophy* (JSPH), Vol. 31, No. 1, Spring 2000, p. 117–137; Rex Martin, „Just Wars and Humanitarian Interventions”, *JSPH*, Vol. 36, No. 4, Winter 2005, p. 439–456. U poslednjem tekstu se na str. 440 govori u određenom kontekstu o situacijama gde su obe zaraćene strane uvučene u rat u kome nema čistog agresora, a svakom slučaju nema spoljnog agresora. To su situacije unutrašnje pobune i građanskog rata.

2) To je naslov obimne i kontroverzne knjige Nikice Barića *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990–1995*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 1995, str. 614.

neprijatelja” Hrvata i Hrvatske u tom ratu, između Beograda i „krajiških Srba”. Ovo naglašavam samo zato što je to jedan od najrasprostranjenijih motiva čije se značenje (da li negativno?) iz savremenosti prenosi na prošlost i posebno zato što se tu vidi dubinska povezanost „hrvatskog pitanja” sa „srpskim pitanjem” i na užem hrvatskom prostoru i na celini jugoslovenskog prostora. Ako se događanja u Hrvatskoj od kraja 80-ih godina 20. stoleća pa nadalje mogu posmatrati kao odjek, kao posledica i širih evropskih događanja i užih unutarjugoslovenskih događanja, pitanje je za istoričare da li se i događanja koja stvaraju „Srbi u Hrvatskoj” mogu smestiti u iste posebne i opšte okvire.

Pošto je politički i vojno, društveno i kulturno postignuće nezavisne (hrvatske) nacionalne države postavljeno kao dostignuti ideal, to je nužno uticalo na izmenu opšteg pogleda na celinu vlastite istorije, na pojedine njene važne sadržaje, na „reviziju” svega što se u istorijskoj naraciji „ne uklapa u”, „ne slaže sa” novim stanjem stvari, pa i novim dnevnim događanjima. Zato su za hrvatsku naučnu i širu javnost neki važni fenomeni iz vlastite prošlosti nužno dobili crtu negativnog tumačenja, a neki pak pozitivnijeg ili sasvim pozitivnog. Mislimo pre svega na sve istorijske forme jugoslovenstva, na pravaštvo i ustaštvo u svim njihovim pojavnim oblicima. Oni su važni i kao idejno/ideološko i kao događajno izvoriste današnje hrvatske državnosti. Da li je možemo nazvati modernom i demokratskom je pitanje koje traži svoj odgovor. Istoriografski formulisano to znači da treba analizirati sa kojim društvenim, ekonomskim i drugim idejama (u kulturi pre svega) se ona – hrvatska državna ideja javljala, koje su opšte i posebne okolnosti u kojima se otvaralo „hrvatsko pitanje”, kakva su bila postignuća/rezultati i posledice njegovog otvaranja i borbe za njegovo ostvarenje. (Na sreću istorija postoji i van „istorijske naracije” i ima svoje utabane staze kojima se otkriva po arhivima i bibliotekama.)

Posebno su bile važne opšte okolnosti u kojima se formuliše pa posle otvara tzv. hrvatsko pitanje. Utvrđivanje opštih okolnosti podrazumeva odgovor na pitanje u kakvoj saglasnosti su bile „ideje vodilje” i celina pokreta za nezavisnošću hrvatskog naroda i tzv. hrvatskog prostora sa idejama koje je promovisala i promoviše Evropa i sa „stanjem stvari” u Evropi. Već jedan od prvih pokušaja da se to ispita, u knjizi Mira Kovača *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*. (izdao Dom i svijet, Zagreb, 2005) pokazuje koliko je to zaludan posao ukoliko se nema krtička pozicija i prema vlastitoj prošlosti, i sadašnjosti takođe, kao i prema prošlosti i sadašnjosti drugih, posebno onih iz neposrednog okruženja sa kojima se deli svakodnevnica, život i prošlost. Odveć mnogo prošlosti, a malo istorije.¹ Pitanje je da li je „konačno razrešenje” hrvatskog pitanja, sa tako fatalnim ishodom po život i dalju sudbinu Srba sa tih prostora, prilika da se o tome govori više kao o istoriji/istoriografiji nego kao o mučnoj još jednom preživljenoj prošlosti, ili sjajnom početku u novoj budućnosti. Ako je bilo smisljeno u prošlosti postavljati i otvarati hrvatsko pitanje, boriti se za njega, onda je smisljeno danas postaviti pitanje da li je ono i rešeno, i kakav je smisao tog rešenja. A pre svega kakva je još jedna poruka Evrope (i sveta) koja je ovoga puta podržala i založila se za razrešenje hrvatskog pitanja onako kako se odigralo tokom rata u Jugoslaviji 1991–1995. godine.

Hrvatsko pitanje je, do najnovijih prelomnih događanja kroz koja je dostignuta puna nacionalna i državna nezavisnost, opstojalo kroz gotovo celo 20. stoleće, i razrešavano u nekoliko bitno različitih evropskih situacija. Ono je postojalo i tokom 19. veka, tokom trajanja Habzburške monarhije, i javljalo se pod različitim imenima i u različitim formama.

1) M. Ekmečić, *Ogledi iz istorije*, drugo izdanje, Beograd, 2002; Isti, *Dijalog prošlosti i sadašnjosti*, zbornik radova, Beograd, 2002.

Međutim, i domaća i strana historiografija su bile daleko od toga da ga zasebno razmatraju, pogotovo kroz vojno-strateške planove evropskih i drugih velikih sila. A strateški planovi su uslovljavali način posmatranja celine prostora jugoistočne Evrope odnosno jugoslovenskog prostora u njemu posebno.¹

U jugoslovenskom kontekstu „hrvatsko pitanje” se javilo tokom stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije na osnovama srpsko-hrvatskog prožimanja i sučeljavanja dužeg trajanja u okviru Habzburške monarhije. Za razumevanje smisla i značaja hrvatskog pitanja u tom periodu osnovno je da se razume politički, ekonomski i kulturni položaj svih Južnih Slovena u Monarhiji, i opšta priroda vlasti, odnosno način na koji se prostorima koje oni naseljavaju vladalo. Hrvatsko pitanje onako, kako je otvoreno tokom 1918. godine, bilo je posledica rezultata rata koji su se u leto 1918. godine već nazirali, geostrateških interesa velikih sila, odsustva Rusije sa Balkana.² Otvaranje hrvatskog pitanja je uskoro postalo deo tzv. nacionalnog pitanja u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, kako su to formulisali jugoslovenski komunisti, ponudivši komunističku ideju i federativno državno uređenje kao rešenje, koje je posle postalo pobedničko.³ Oni nisu bili jedini koji su nudili federativno državno uređenje kao razrešenje tzv. nacionalnog pitanja u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Inspirisali su se rešenjima koja je od početka nudio federalistički blok (uglavnom hrvatske i slovenačke grupe i partije), a posle prihvatile i neke političke snage sa srpske strane.⁴ Uoči izbijanja Drugog svetskog rata razrešenje tzv. hrvatskog pitanja je dobilo svoju radikalnu varijantu stvaranjem Banovine Hrvatske, a izbijanjem Drugog svetskog rata ustaška varijanta rešenja hrvatskog pitanja je postala pobednička pod okriljem Sila osovine, pre svega Nemačke i Italije.⁵ U evropskom kontekstu, ovoga puta pod okriljem „ujedinjene Evrope” koja je prevazišla svoje nacionalizme izgradnjom koncepta Evropske unije, hrvatsko pitanje se, u punom značenju, javilo krajem 80-ih i početkom 90-ih godina 20. stoleća, uoči i tokom rušenja Berlinskog zida. Tada je otpočelo rastakanje komunističkih režima u istočnoj Evropi, njihovog vojnog i ekonomskog saveza, epoha tranzicije istočne i jugoistočne Evrope. Iz perspektive zapadne Evrope, podržavanje hrvatskog pokreta za nezavisnost je dobilo jasno antikomunističko obeležje. Oni su viđeni kao

1) Ezequiel Adamovsky, „Euro-Orientalism and the Making of the Concept of Eastern Europe in France”, 1810–1880, *The Journal of Modern History* 77, Septembar 2005, p. 591–628.

2) Jean-Baptiste Duroselle, *Clemandeau*, Fayard, Paris, 1988, 1989, 1998; Gordana Krivokapić, „Rusija u Pašićevom projektu spoljnopolitičke orijentacije nove jugoslovenske države u jesen 1918. godine”, *Tokovi* 1–2, Beograd, 1993, str. 5–11. Posle Februarske revolucije 1917. godine u Rusiji, neke značajne pravaške grupe u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, npr. ona u Gospiću, su se jako uzdale u pozitivan efekat koji na osnovni položaj Hrvatske može imati „demokratska Rusija”. Mijo Miškulin, istaknuti pripadnik gospićkih pravaša je govorio „da će demokratska Rusija biti Arhimedova poluga kojom ćemo izdvojivati nezavisnu državu Hrvatsku.” (Arhiv Jugoslavije – AJ, fond Ministarstva unutrašnjih poslova – MUP, sv. i doc. b. b., bez datuma takođe, u grupi dok. koji govore o antidržavnoj delatnosti).

3) A. J. P. Tejlor, *Habzburška Monarhija 1809–1918. Istorija Austrijske Carevine i Austro-Ugarske*, CLIO (Beograd) 2001, str. 286–296: Epilog. *Narodi bez dinastije*. Tu Tejlor, između ostalog, veli da bi sama nekontrolisana primena nacionalnog načela bila instrument nemačke hegemonije. „Slovačka i Hrvatska bi mogle da postanu ‘nezavisne države’ samo u sistemu koji bi kreirala Nemačka” (str. 294–295). Mirjana Stefanovski u svojoj knjizi *Ideja hrvatskog prava i stvaranju Jugoslavije*, (Agencija „Draganić”, Zemun, 1995), zaključuje, na osnovu obimne i ubedljive analize, da su državno pravni nazori hrvatskih političkih i intelektualnih grupa koje vode hrvatsku politiku u vreme konstituisanja jugoslovenske države, konfederalni. Radi se o prvcima Starčevićeve stranke prava, intelektualnom krugu oko lista *Obzor*; posle o grupaciji objedinjenoj u okviru Hrvatske zajednice.

4) Ljubo Boban, „Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941”, 1–2, *Iz povijesti hrvatskog pitanja*, Liber, Zagreb, 1974.

5) F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH 1941–1945*, Liber, Zagreb; Bogdan Krizman, *Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb, 1978; Ivo Golštajn, *Holokaust u Zagrebu*, Novi Liber, Zagreb, 2001.

manje komunisti ili antikomunisti, za razliku od Srba, što se može pratiti kroz upotrebu sintagmi „srbo-komunistička agresija”, ili „srbo-četnička agresija”, i u hrvatskoj i u evropskoj i svetskoj štampi, publicistici i medijima.

U vreme postojanja Jugoslavije (NRJ, SFRJ) historiografija je iz partijske (KPJ, SKJ) politike upila negativan stav prema prvoj Jugoslaviji tj. Kraljevini SHS/Jugoslaviji, iako je tzv. druga Jugoslavija bila pravno-politički naslednik prethodne države. Istoričar Jovan Marjanović je govorio da ne bi bilo „druge Jugoslavije” da nije bilo „prve”.¹ Ona je viđena kao „veštačka tvorevina”, tzv. versajska Jugoslavija, odnosno „tvorevina velikosrpskog hegemonizma”. Ovakvo viđenje Jugoslavije je u 20-im i 30-im godinama 20. veka iz nemačke desnice dospelo u nemačku levicu, odatle u Kominternu, a iz nje u Komunističku partiju Jugoslavije. Jugoslovenski komunisti su se ovakvim percepcijama i stavovima inspirisali i neposredno, u samoj Jugoslaviji, i posebno pod uticajem propagande Stjepana Radića i H(R)SS-a. A njegova viđenja i stavovi su često ličili ili bili isti sa onima nemačke revizionističke desnice, i uopšte pobedenih revizionističkih država u Evropi. Ni autor knjige *Francuska i hrvatsko pitanje...* nije mogao da pobegne od citiranja Radićevih govora i članaka ovakvog sadržaja.² I kod njega su ista izvorišta viđenja Kraljevine SHS/Jugoslavije kao „tvorevine velikosrpskog hegemonizma”. Iz ovoga je proizilazio pozitivan stav i Partije i historiografije o svim ličnostima i političkim partijama i društvenim i kulturnim pokretima koji su se borili za ovakve „revizionističke” ideje, odnosno za rešenje tzv. nacionalnog pitanja u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, zapravo hrvatskog pitanja. U ovakvim okolnostima, srpska i hrvatska historiografija su često izgledale kao da dobro lažu jedna drugu, toliko su često mislile/tumačile jednu istu stvar na isti ili sličan način. (Ili su pak ćutale na istraživački opsežna, posredna ili direktna, razmatranja hrvatskog pitanja).³ Do pred kraj Jugoslavije, malo je bilo disputa o sadržajima istorije, ili o historiografiji, koji su se odnosili na samo hrvatsko pitanje ili za njega usko vezana pitanja. Pokušaji njegovog konceptualizovanja su rdavo prolazili.⁴ S tačke gledišta potonjih događanja, ali i uopšte, najznačajniji je bio disput između Mirjane Gross i Milorada Ekmečića iz 1974, kada su pokrenuta sva važnija pitanja istorije srpsko-hrvatskih odnosa u epohi nacionalizama (19. i početak 20. veka). Poseban značaj su imala potpuno suprotna tumačenja najznačajnijih integrativnih fenomena na jugoslovenskom prostoru u 19. i 20. veku, velikosrpske ideje i pokreta, velikohrvatske ideje i pokreta, i jugoslovenstva.⁵

Knjiga autora Mira Kovača sledi neke pravce ovog disputa, uz još jedan inaugurisani knjigom *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, koju je na srpsko-hrvatskom jeziku 1988. godine objavio Globus/Zagreb. Bančeva naracija je, iako nastala izvan SFRJ i njene/njenih historiografija, još više nego SKJ i njegovim ideološkim stavovima inspirisana historiografija, pojačala opšti negativan stav prema Jugoslaviji stvorenoj u Versaju 1919/20. godinu. Na tako negativnom fonu pojačan je pozitivan smisao i značaj hrvatskog pitanja. Tom knjigom dominira, usuđujemo se reći, negativna slika gotovo svega što dolazi sa srpske strane, negativno je i viđenje i tumačenje, između kojih ima vrlo

1) K. Nikolić, *Prošlost bez istorije*, ISI, Beograd, 2003, str. 16–19, 27–8, 38, 213, 272, 327–8.

2) M. Kovač, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*, Dom i svijet, Zagreb, 2005, str. 163–257.

3) Đorđe Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, 1–2, BIGZ, 1985, str. 238+307; Isti, *Nikola Pašić i Hrvati (1918–1923)*, BIGZ, (Beograd), 1995, str. 502.

4) Božić, Ćirković, Ekmečić, Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1973, str. 201–335, (*Deo treći*, Borba za nacionalne države i moderno društvo).

5) Kosta Nikolić, *Prošlost bez istorije. Polemike u jugoslovenskoj historiografiji 1961–1991. Glavni tokovi*, ISI, Beograd, 2003, str. 46–67; *Časopis za suvremenu povijest*, II/1973; *Jugoslovenski istorijski časopis* (JIČ), br. 1–2/1974, 217–281; JIČ 3–4/1975; JIČ 1–2/1976; JIČ 1–2/1977.

malo razumevanja i objašnjenja. Svođenje jedne od centralnih ličnosti jugoslovenskog ujedinjenja, Nikole Pašića, na karikaturu, uz karikiranje i njegove ličnosti i politike, bez premca je u jugoslovenskim historiografijama. Miro Kovač je uspešno „upio” ovakvo viđenje, uslovno rečeno interpretaciju, Pašićeve ličnosti i politike. No kako se bavio „Francuskom i hrvatskim pitanjem”, nije mogao da „pobegne” od francuske građe i literature, kojom „dominira” Pašićeva politička figura u razdoblju kojim se bavio, jedno realistično viđenje njegove uloge u tim važnim događanjima, opšta diskretna naklonost, čak i kada se on stavlja u izričito kritički kontekst. Tako se Kovaču dogodilo da mu se omakne da kaže „veliki srpski političar”, ali nije pokazao sposobnost da „pređe Rubikon” i uđe u bitku za nešto što bi ličilo na objektivno istorijsko mišljenje i zaključivanje.¹

Kao i evropske diplomatije (vlade i generalštabovi, javnosti takođe) tako su i evropske historiografije, sa dosta nedorečenosti i kada im je pažnja bila usmerena na to, u određenim periodima i nezainteresovanosti, posmatrale i bavile se hrvatskim pitanjem (kao i „hrvatskim činiocem/faktorom”). Najčešće je to bilo u vezi sa nekim krupnijim problemom koji je pritiskao zapadnu Evropu, kao što je bilo pitanje preuređenja Habzburške monarhije koje se posle pretvorilo u pitanje njenog opstanka. Ili kao što je bilo za njega usko vezano ugarsko pitanje u Monarhiji, (oba posebno u epohi neuspelih liberalnih revolucija i tzv. liberalnih revolucija na parče između 1848. i 1914). Tako je bilo i u vezi sa jugoslovenskim i sa njim duboko povezanim istočnim pitanjem koje je uključivalo i srpsko pitanje. Jugoslovenske i evropske historiografije duguju sebi da počnu opsežno i ozbiljno da se bave hrvatskim pitanjem, posebno zato što je ono svojim neprekinutim tinjanjem, više puta u 20. veku, poslužilo za rušenje postojećeg „stanja stvari” na jugoslovenskom prostoru i u jugoslovenskoj državi, i šire. I to svaki put sa fatalnim posledicama po položaj i sudbinu srpske populacije na tim prostorima. Tu je i najvažniji smisao i značaj bavljenja tim pitanjem i za srpsku užu naučnu i širu javnost. Naravno u sklopu istraživanja uzroka neuspeha jugoslovenskog projekta, na kome su Srbi, ovako ili onako, ustrajali skoro dva veka.

Ako pokušamo da odgovorimo kada je otvoren srpsko-hrvatski sukob, rivalstvo i sukob dve državne i nacionalne ideje modernog sadržaja, na istorijskom prostoru tzv. Trojedne kraljevine, doći ćemo nužno do Revolucije 1848. godine i posledica koje je njen slom u Habzburškoj monarhiji imao na jugoslovenskom prostoru. Ovo je važno jer svako objašnjenje nastanka i otvaranja hrvatskog pitanja u širem jugoslovenskom kontekstu počinje tom pričom. Autor knjige *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*. Miro Kovač nije mogao da pobegne od toga, u maniru već spomenutih „revizionističkih” pogleda na vlastitu hrvatsku i srpsku istoriju.

Već u samom Predgovoru (M. Kovač, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*, str. 7–11), izlažući strukturu svoga rada, autor iznosi jednu konstataciju koja sama po sebi, i bez daljeg čitanja teksta, izaziva sumnju. On kaže kako u prvom delu svog rukopisa govori o položaju Hrvatske uoči Prvog svetskog rata, „a napose o nezaustavljivom jačanju jugoslavenstva, koje je uoči Sarajevskog atentata postalo dominantna ideologija u hrvatskoj političkoj eliti”. Taj zaključak, koji počiva na složenoj strukturi činjenica, nema ubedljivu argumentaciju, ni u izvorima ni u literaturi. Naprotiv, i izvori i literatura, i sam sadržaj Kovačeve knjige nam pokazuju da je hrvatska elita i individualno i grupno, kroz političke partije i druge organizacije i institucije, bila izrazito ideološki nekonzistentna (takva su bila i sva značajna idejno-politička opredeljenja), u svojim političkim oprede-

1) Miro Kovač, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*, Dom i svijet, Zagreb, 2005, str. 137.

ljenjima krajnje nestabilna, sklona naglim dramatičnim obrtima, nestrpljiva, u potrazi za brzim efektima svog političkog delovanja. To može da govori o dramatičnim okolnostima sveukupnog egzistiranja u Habzburškoj monarhiji u epohi velikih liberalnih nadanja i neuspaha od 1848. do 1914. godine ili o ekonomskoj bedi i duhovnoj uznemirenosti agrarnih zajednica (kako god da su se one osećale).¹

U istom delu Predgovora se takođe navode nove istorijske sintagme, dva suprotstavljena koncepta državnog i nacionalnog ujedinjenja, Trumbićev koncept ujedinjenja koji je doživeo poraz, a to je dovelo „do nastanka prikrivene Velike Srbije za koju se zauzimao Trumbićev politički protivnik, predsednik srbijanske vlade Nikola Pašić”.² Time se u datoj istorijskoj situaciji („istorijskim okolnostima”) tzv. hrvatski faktor izjednačava sa tzv. srpskim faktorom u ujedinjenju/stvaranju zajedničke jugoslovenske države. To je prosto neodrživo sa stanovišta osnovnih istorijskih činjenica kojima se opisuju tadašnje okolnosti (ali je razumljivo kao projektovanje savremenih okolnosti, i položaja Srba i Hrvata u njima, na prošlost).

Vojno i politički srpski faktor je imao status i tretman saveznika, koji nije bio posebno značajan ali ni beznačajan. Status i tretman hrvatskog faktora je bio potpuno različit. On je viđen i tretiran više kao neprijatelj nego bilo šta drugo. U poslednjim godinama rata, tokom 1917. i 1918. Hrvati su imali svoje predstavnike u inostranstvu, u Jugoslovenskom odboru. Ali oni nisu bili jedini Jugosloveni u njemu, pa nisu jedini odlučivali u političko-propagandnim pitanjima. Sile Antante, posle 1917. i Sjedinjene Američke Države, donekle su lutale u svojim opredeljenjima za i protiv rušenja Habzburške monarhije. Situacija na frontovima je sve diktirala. Bilo je i pokušaja separatnog mira sa Monarhijom. Kada su se i odlučile za njeno rušenje, njihovim rešenjima su dominirali vojno-strateški interesi, a ne ideje nacionalne ili socijalne pravde. Postojalo je izvesno razumevanje za hrvatski faktor, za hrvatsko pitanje, kako se počelo formulirati i otvarati u završnici rata.³ Rusija nije bila više u ratu, niti je bila faktor koji odlučuje.⁴ Sile Antante i SAD su pokazivale izvesno kolebanje oko konačne odluke za rušenje Monarhije. Jugoslovenski odbor je pokazivao težnju, prvo prikrivenu pa posle otvorenu, da postane legitimni predstavnik Jugoslovena Habzburške monarhije, kao i odbor koji je zastupao interese Čeha i Slovaka. To je značilo da ga saveznici priznaju kao takvog. Uz to je išlo priznanje vojnih formacija sastavljenih od jugoslovenskih dezertera iz austrougarske vojske za „savezničku vojsku”. U proleće i leto 1918. Jugoslovenski odbor je počeo da koordinira svoju aktivnost sa aktivnošću narodnih vijeća po jugoslovenskim pokrajinama. To je moglo da dovede do dvojstva, Jugoslovenski odbor i srpska vlada, u zastupanju jugoslovenskih interesa u završnici rata i na budućoj konferenciji mira je bila pripremana. Posledica toga je mogao da bude sukob oko teritorija, oko razgraničenja do određenja šta je čije, cenio je Pašić i srpska vlada, a i saveznici.⁵ Tu nije bilo mnogo dilema i oklevanja oko odluke da je Srbija

1) M. Kovač, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*, Dom i svijet, Zagreb, 2005, str. 35–52.

2) M. Kovač, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*, Dom i svijet, Zagreb, 2005, str. 7.

3) M. Kovač koristi građu koju smo i mi konsultovali radeći na ovoj temi. Ministère des Affaires Etrangères – Archives Diplomatiques (MAE-AD); Série Z – Europe 1918–1940, Sous-série Autricher Doss. No./Vol. 50, Question yugoslavie, (1er Juin – 25me Septebre 1918), doc. – iz juna, jula, avgusta i septembra 1918. godine na relaciji MAE – Paris, AF Rome, AF Londre, LS – Paris, LF – Fontenay.

4) Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Ministarstva unutrašnjih dela/poslova, sv. b. b., dok b. b. (Takođe bez datuma, u grupi dokumenata o antidržavnoj delatnosti). Taj dokument sadrži izjavu Mije Miškulina, poznatijeg pravaša iz Gospića, formulisanu između februara i oktobra 1917. godine o tome kako će „demokratska Rusija” biti „Arhimedova poluga” kojom će se izvojevato nezavisna hrvatska država. To su meseci između Februarske i Oktobarske revolucije 1917. godine u Rusiji.

5) AD MAE, Série Z – Europe 1918–1940, Sous-série Yougoslavie; vol. 50, (isto kao nap. 17).

predstavnik i zastupnik interesa svih Jugoslovena i da je njena vojska saveznička vojska koja je podnela značajne žrtve u borbi protiv zajedničkih neprijatelja.¹ Nije bilo govora o ravnopravnosti hrvatskog i srpskog faktora u toj istorijskoj situaciji. S francuske strane tu nije bilo ozbiljnih dilema, tek manjih oklevanja zbog italijanskih interesa, i pravo jednih se nije izjednačavalo sa pravom drugih. Tu se vidi kako su pozicije iz potonjih istorijskih situacija, posebno iz najnovije, prenete na opisanu istorijsku situaciju.

Posebno treba naglasiti da je pokušaj otvaranja hrvatskog pitanja u leto i jesen 1918. godine, ukoliko je i bilo nagoveštaja „razumevanja i dobre volje” na strani saveznika, a Kovač je u tom pitanju napravio najznačajniji istraživački prodor,² propao pred snagom i značajem vojno-strateških interesa saveznika, posebno Francuske i Italije. Nemoguće je drugačije objasniti situaciju koja je prethodila i dovela do „ženevskih razgovora i sporazuma” kada je Pašić jasno pokazao da razume zasebne interese Jugoslovena iz Monarhije, spremnost da se dogovori, odnosno šta je tu bilo srpsko a šta jugoslovensko, što je zaustavljeno rascepom u srpskom vrhu i prebacivanjem težišta ujedinjenja na dinastiju, vojsku i političke faktore u samoj zemlji.³ Tu je Pašić prvi put predložio „Jugoslovenima” da i Srbija, kao i oni, ima svoje zasebne, uže interese. To je onda, kao i danas, protumačeno kao njegovo odustajanje od jugoslovenskog projekta, kao zagovaranje „velokosrpskog projekta”. On je tada nagovestio i počeo precizno da formuliše kako on vidi način-formu jugoslovenskog ujedinjenja: uvećana Srbija sa delovima Južne Ugarske (Banat, Bačka i Baranja, tzv. „BBB” kako se to onda govorilo), sa Crnom Gorom i Bosnom i Hercegovinom ujedinila bi se sa „jugoslovenskim teritorijama” Habzburške Monarhije. Želeo je, kao strateški nepovoljan, da spreči upravo onakav tok ujedinjavanja kakav se odigrao, koji je podrazumevao indirektno priznanje države Srba, Hrvata i Slovenaca (država SHS) u onom opsegu u kom se ona proglasila u oktobru 1918. godine i u kom je htela da izađe i na međunarodnu scenu traženjem priznanja Jugoslovenskog odbora za njenog legitimnog predstavnika.⁴

Interes sila Antante je bio odlučujući, i kod Italijana pojačan ratnim iskustvom i široko rasprostranjenim stavom da se Hrvati primarno tretiraju kao neprijatelji. Osnovni vojno-strateški interes, koji je uslovio da nova država može biti uređena samo kao unitarna, bio je da se spreči „silazak germanstva na obale Jadranskog mora”. Još u Predgovoru (str. 7–8), kada opisuje sadržaj *Trećeg dijela* svoje knjige za koji veli da se „gotovo potpuno temelji na francuskoj arhivskoj građi”, Kovač kaže da je to razdoblje (1918–1929) obeleženo „hrvatskim buntom pod vođstvom Stjepana Radića, koji se ubrzo pretvorio u nacionalni pokret, srpskim (i francuskim) odbacivanjem federativnog državnog uređenja”. „Lajt-motiv” celine francuske građe za to razdoblje koja se odnosi na glavna pitanja stvaranja i organizovanja jugoslovenske države je upravo taj da ta država ne može biti federalna, jer kao takva ne može obavljati ulogu u sistemu „la ceinture slave” (slovenski pojas) oko Nemačke. Gledajući svu onu francusku građu Kovač nije mogao da to ne vi-

1) Kovač potpuno ignoriše vojni aspekt situacije koji je kao i u prethodnim godinama rata, tako i tokom 1918. godine odlučivao o svemu. Srpski vojni faktor za njega nema nikakav značaj osim kada mu se, bez dokaza, dodeljuje negativna uloga. Na stranama 132–136 pa do 139, gde se opisuje situacija oko proboja Solunskog fronta to se jasno vidi. Tu se govori o „pobjedi Srba nad Hrvatima”, „o podjeli plijena između Srba i Talijana”, o Americi koja „nije poslala trupe” da spase Hrvate od Srba i Talijana.

2) M. Kovač, *n. d.*, str. 86–162. (*Četvrto i Peto poglavlje*).

3) Kosta St. Pavlowitch, *The First World War and the Unification of Yugoslavia, Yugoslavia in the History of a Failed Idea 1918–1992*, (ed.) Dejan Djokić, Hurst&Company, London, 2003, p. 27–42.

4) MAE – AD: Série Guerre 1914–1918, doss. 159, 160, 161; MAE – AD : Série Z – Europe 1918–1929, Sous-série Yougoslavie, vol: 1–16, 17–30, 31–39, posebno vol. 40 , 41. i 42. koji se odnose na Hrvatsku.

di. Francusko je objašnjenje da bi te federalne jedinice mogle lako da postanu podložne nemačkom uticaju i omogućće njegovo spuštanje na obale Jadranskog mora. Nije li se iza toga krila težnja da se trajno zaštiti italijanski interes na istočnojadranskoj obali, da se spreči da je njeno nezadovoljstvo u budućnosti ne odvede na stranu revizionističkih sila, i da se kroz podršku „jačeg faktora” tj. mnogo veće i jače države i društva trajno zaštiti interes Francuske, koji se tu u potpunosti poklapao sa italijanskim interesom.¹

Ovakvi stavovi Francuske, o uređenju jugoslovenske države koja se stvarala, u krajnjoj liniji su bili rezultat rata, ali i ideja i planova o političkom preuređenju jugoistočne Evrope koji su datirali od 1906. godine. O tome govori i Miro Kovač u Drugom poglavlju *Prvog dijela* pod naslovom „Hrvatsko-srpska suradnja: put prema južnoslavenskom ujedinjenju (od početka XX Stoljeća do 1914.)”, (str. 35–55). Šarl Loazo, Stefan Pišon i Rober de Bili (Charles Loiseau, Stephane Pichon, Robert de Billy) su bili one publiciste i diplomate koje su promovisale te ideje. Italijanska ideja/plan o političkom preuređenju jugoistočne Evrope je bio „Velika Mađarska”, a francuski „Velika Jugoslavija”. Kada su Šarl Loazo i Žozef de Fontene (Joseph de Fontenay)² 1906. istakli kao „proklamovani cilj” antigermanski blok na jugoistoku Evrope, Miro Kovač zaključuje da je to bila radnja koja je prethodila stvaranju Jugoslavije. Pri tom na više mesta citira Loazoa „... da tamo postoji lepeza interesa koje treba uvezati, na pravom mjestu, na najboljem mjestu, govoreći zemljopisno i politički, protiv Nemačke i Austrije”. Dalje kaže: „Ne bismo li čak trebali nastojati da udružimo svoje interese s onima mađarskog i hrvatskog naroda, neposrednih susjeda balkanskih država, kako bismo pružili otpor njemačkoj politici, koja teži pristupu istočnom Sredozemlju na njihovu štetu, baš kao što na našu štetu teži pristupu zapadnom Sredozemlju.” Prateći ovu liniju francuskih interesa, ostaje nejasno zašto nije mogao da zaključi da ta novostvorena jugoslovenska država nije mogla biti do unitarna. Kovač je težište u projektovanju te države kao unitarne stavljao na srpsku stranu, kao izraz volje, interesa i težnji srpskih političkih krugova, donekle i vojnih, dok druge ne spominje. Poseban je naglasak u tom smislu na ličnosti Nikole Pašića, koji se opisuje kao političar i čovek nesposoban da vlada u drugačijem kontekstu od onog u predratnoj Srbiji.

Kovačev Predgovor je zanimljiv i zbog eksplicitnog iskaza o „našem shvaćanju uloge historiografije” (str. 8). Tu citira Ničeovu knjigu *Nesuvremena razmatranja...*, gde se kaže da je svakom narodu potrebno određeno poznavanje prošlosti, ali da je ono „uvijek poželjno samo u službi budućnosti i sadašnjosti, a ne zato da oslabi sadašnjost, ne zato da zatre vitalnost budućnosti”.³ Pošto je naglasio da je važno znati kako je stvorena Kraljevina SHS, Kovač je konstatovao da se „konstalacije mijenjanju i da svaka nosi nove izazove koji iziskuju nova rješenja”, pa to važi i za odnose između Hrvatske i Francuske. Poredi situaciju od pre 80 godina, kada je Pariz „podržavao” centralistički uređenu jugoslovensku državu pod vođstvom Beograda, zato što mu je na jugoistoku Evrope trebao oslonac protiv mogućeg oživljavanja germanskog ekspanzionizma (i što je zanimljivo ovu sintagmu stavlja pod navode), sa današnjom konstelacijom/okolnostima koje su drugačije. U njoj Nemačka i Francuska već decenijama neguju usku saradnju i sprovode politiku pomirenja

1) *Isto.*

2) Do 1906. g. je službovao u Beogradu, a od 1906. do 1914.. bio ataše u Budimpešti. Od 1917. do 1921. bio je ambasador Francuske pri srpskoj/jugoslovenskoj vladi. Robert de Billy je do jula 1917. godine bio otpravnik poslova francuske vlade pri srpskoj vladi. O De Fontenau videti članak Vojislava Pavlovića, „Une conception traditionaliste de la politique orientale de la France. Le vicomte Joseph de Fontenay, envoyé plénipotentiaire auprès du roi Pierre Ier Karageorgevitch (1917–1921)”, *Guerres mondiales et conflits contemporaines*, n° 193, 1999, p. 70–81.

3) Radi se o knjizi prevedenoj na srpski: Fridrih Niče, *O koristi i šteti istorije za život*, Grafos, Beograd, 1977.

i prevladavanja međusobnih antagonizama, usklađuju svoje spoljnopolitičke stavove, pa i one prema Hrvatskoj. Tako Francuska danas razvija prijateljske odnose prema Hrvatskoj. Zbog toga je, veli Kovač, važna misao o relativizovanju istorijskog nasleđa „da bi se pronašla rešenja za nove izazove”. Da je to bilo teško i za jednog Fransa Miterana vidi se iz beleške koju navodi Kovač o razgovoru koji je sa njim vodio Mišel Bernije, jedan od ministara spoljnih poslova Francuske iz poslednjih godina.¹ To je poznato i iz svedočenja Ibera Vedrina koje on iznosi u svojoj knjizi *Les mondes de François Mitterand*.² Kovač ne ide dalje u objašnjavanju razloga koji su opredelili Mitterana da se prikloni nemačkim rešenjima na jugoslovenskom prostoru i, još važnije od toga, ne vidi ono što je isto u različitim istorijskim situacijama/konstelacijama, onoj iz vremena Prvog i Drugog svetskog rata i između, i onoj iz poslednjeg građanskog rata u Jugoslaviji. Ono što je upadljivo isto u svim antijugoslovenskim rešenjima na zajedničkom prostoru, a to su rešenja u kojima užu nacionalno-državni interes nije usklađen sa širim jugoslovenskim interesom, bila je sudbina Srba na tzv. istorijskom prostoru Hrvatske tj. sudbina Srba iz Hrvatske. Sem toga, upadljivo je bila vidljiva činjenica da bez jugoslovenskog državnog okvira male jugoslovenske nacionalne države od političkog subjekta u širem kontekstu postaju objekat politike velikih sila.

U svom pokušaju redefinisanja/revizije sva tri integrativna fenomena na jugoslovenskom prostoru, Kovač tu prvenstveno misli na „hrvatstvo” i „jugoslovenstvo”, dok se srpska nacionalna i državna ideja u tekstu javlja kao mračna ideja i sila iz pozadine, bez osnovnih i ključnih činjenica, bez objašnjenja/interpretacije. Čak ni u sklopu jugoslovenske ideje i pokreta, njegov srpski deo gotovo da nema nikakvu ulogu, ako je suditi po Kovačevoj naraciji. On se gotovo isključivo bavi ideologijama u *Prvom dijelu* svog teksta koji inače nosi naziv „Položaj Hrvatske prije Prvog svjetskog rata”. Hrvatska se tu ukazuje kao dobra podloga za ideološke borbe koje cvetaju na beznačajnosti „hrvatskog faktora” u ekonomskom i političkom smislu. No Kovač nam o tome gotovo ništa ne govori, kao ni o recidivima izvesnog značaja hrvatskog faktora u vojnom smislu. (Postoji jasna i vidljiva tendencija u Kovačevom tekstu, koju je on preuzeo iz hrvatske istorijske naracije za period 1849–1918, da se krivica za hrvatske neuspehe pripisuje Srbima, upisuje u „srpski greh”). Da li se svesno zanemaruje onaj deo istorije koji bi nam omogućio da shvatimo zašto prostor Trojednice (Kraljevina Hrvatska i Slavonija) nije mogao da posluži za integraciju jugoslovenskog prostora ni na hrvatskim ni na jugoslovenskim pretpostavkama. Smisao ideja i planova za preuređenje evropskog jugoistoka nastalih u krugu francuskih publicista i diplomata 1906. leži u tome da se promeni to zaparloženo političko i sveukupno stanje. Loazo je u februaru 1906. govorio da „taj pokret” (misli na Riječku rezoluciju, zajedničku političku platformu Mađara i Hrvata kojoj su prišli i Srbi) nije toliko zanimljiv s francuskog stanovišta po promenama koje može uneti u unutrašnji poredak Austrougarske monarhije, koliko po svojoj prirodi protesta i oštre kritike slovenskog sveta protiv nemačke hegemonije u Habzburškom carstvu.³

U okvirima Habzburške monarhije hrvatski činilac, zapravo tzv. hrvatski prostor i ljudi na njemu posebno (ili kao deo jugoslovenskog prostora zapravo srpsko-hrvatsko-muslimanskog), bio je primer vojne, ekonomske i političke eksploatacije i manipulacije dugog trajanja, koja je strateški onemogućila da bilo „nacionalna Hrvatska” ili „istorijska

1) M. Kovač, *n. d.*, str. 9.

2) Hubert Védrine, *Les Mondes de François Mitterand*, Fayard, Paris, 1996.

3) AD – MAE, Série Papiers d’agents, Billy; sv. 65, pismo iz februara 1906, Loiseau – neidentifikovanom francuskom ministru, str. 10.

Trojedna Kraljevina” (Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija) u prvim povoljnijim istorijskim situacijama postane centar okupljanja Jugoslovena. Posebno je zanimljiva tvorevina bila Vojna granica – Krajina, gde su se srpska, hrvatska i jugoslovenska ideja i pokreti javili zasebno i u specifičnim formama.¹

Postignuća najuže saradnje srpsko-hrvatskog pokreta u Krajini i Trojedinici i srpskog u tzv. Južnoj Ugarskoj tokom Revolucije 1848–49. godine su bila poništena uzmicanjem Habzburške monarhije u Italiji (1858–59) i Nemačkoj (1866), i Beč se nagađao sa Budimpeštom na račun Južnih Slovena. Prvo je 1859. godine ukinuto Vojvodstvo Srpsko i Tamiški Banat, a onda je Austrougarskom nagodbom 1867. i Hrvatsko-ugarskom nagodbom 1868. godine Kraljevina Hrvatska i Slavonija svedena na vrlo skućenu autonomiju u okviru „Velike Ugarske”, što je bilo u potpunom neskladu sa njihovim ambicijama i željama. Tu je politički život, u uslovima opšte mađarizacije, uzeo paradoksalan pravac: na unutrašnjem planu Mađari su bili ultrakonzervativni, a prema Beču su stalno pojačavali svoj pritisak za nezavisnoću. Mađutim, dualni sistem je očuvan i u uslovima vojne okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine i posle njene aneksije 1908, gde se upravljalo zajednički, uz očuvanje begovskog sistema vlasti, a to je značilo očuvanje feudalnih odnosa.

Prostor Kraljevine Hrvatske i Slavonije je bio replika mađarskih ultrakonzervativnih režima kako su se smenjivali u Budimpešti. I tu je politički i uopšte društveni tok uzeo paradoksalni pravac. S jedne strane su ljubomorno čuvane *iura municipalia*, a s druge strane je postajala očevidna nemoć da se prostor elementarno sačuva od germanizacije i mađarizacije. U prelaznom periodu od habzburškog uzmicanja u Italiji 1859, čime je završena decenija Bahovog apsolutizma, nužnosti nagodbe sa Mađarima, ukidanja Vojvodstva Srpskog i Tamiškog Banata, pa do stvaranja nagodbi 1867. i 1868. godine, otvoren je svom snagom srpsko-hrvatski sukob i dobio je sve pojavne oblike koji će se replicirati tokom 19. i 20. i dočekati i 21. vek. Za obe historiografije je zato važnije nego ikada pre da objasne suštinu tog sukoba da bi razumele njegov fatalan ishod. Nema razumevanja savremenih događanja bez pomnog ispisivanja istorije tog sukoba i tumačenja njene suštine.

Sušтина srpsko-hrvatskog sukoba u Harzburškoj monarhiji u vreme dualnog sistema, kada je nešto manje ojačana državnost tzv. Trojedinice a ukinuta jedna državnost sa srpskim obeležjem, je sukob te dve ideje, jednakosti i ravnopravnosti. Ondašnja hrvatska vladajuća elita na čelu sa „narodnim banom” Ivanom Mažuranićem (1873–1880) je pokušala da postavi temelje modernog društva dajući mu čisto hrvatska nacionalna obeležja a koristeći kao opšti okvir ideju jednakosti. Autor Miro Kovač to zgodno formuliše kao „moderniziranje uprave i generaliziranje pučko školske nastave”.² Ta elita je tražila brzu „reinkorporaciju” Vojne Krajine i u bliskoj budućnosti priključenje Bosne i Hercegovine, koju je Monarhija upravo bila okupirala, pošto je ustanak u njoj bio skršen. (Francuski naučnik Ežen Pitar je smatrao da su harzburškom okupacijom Bosne i Hercegovine „katolički Hrvati” pridobijeni za Podunavsku monarhiju).³ Opšti okvir događanja (prelivanje srpskog ustaničkog pokreta 1875–1878. na prostor Krajine) i posebne težnje ove elite su učinili da njihove mere dobiju grube forme antisrpske politike kroatizacije, onih zajednica u njoj koje su se već osećale srpskim. Srpska politička elita, ali i srpske zajednice, su pružile otpor ovome boreći se preko ideje ravnopravnosti za očuvanje makar dela svoje

1) Drago Roksandić, „Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana”, *Vjesnik* – posebno izdanje, Zagreb, 1991.

2) M. Kovač, *n. d.*, str. 25–30.

3) M. Ekmečić, *Više od vojnih saveznika 1914 (Prilog o francuskom izučavanju etničke prirode Jugoslovena)*, u: *Ogledi iz istorije*, Beograd, 2002 (drugo izdanje), str. 191–221.

različitosti. Trebalo je da budu ravnopravna nacionalna imena i nazivi jednog te istog jezika kojim su govorili, religije, pravo na vlastite škole, pa je i pravo na neki oblik državnosti trebalo da bude isti. Odatle težnja srpske vladajuće elite u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u Kuenovoj epohi (1883–1903) da nekoj od županija, pre svega Sremskoj i Ličko-krbavskoj da srpsko obeležje.¹

Na prelomu iz 19. u 20. stoleće u politiku je ušla jedna nova generacija koja je revitalizovala jugoslovensku ideju, i kao nacionalnu i kao državnu, povezujući ideju jednakosti sa idejom ravnopravnosti. Njima je manje važno bilo da li će na jugoslovenskom prostoru biti organizovana jugoslovenska nacionalna država ili država građana jugoslovenskog prostora, od ideje da taj prostor i ljudi na njemu moraju da se organizuju i definišu prema spolja, prema „nejugoslovenskom okruženju” koje su videli kao izrazito neprijateljsko u nacionalističkoj atmosferi preloma 19. u 20. stoleće. Jugoslovenstvo kao određenje „prema spolja” je imalo apsolutni prioritet u poređenju sa mutnim osećanjima razumevanja i naklonosti jedne južnoslovenske zajednice prema onoj drugoj.

Jugoslovensko pitanje je, od kako se javilo u habzburškom i evropskom kontekstu, bilo kao Janus iz grčke mitologije, imalo je uvek dva lika, ali se zapravo radilo o jednom pitanju.

To pitanje se postavljalo iz habzburške perspektive kao pitanje pre svega državno-pravne reorganizacije prostora koji su u okvirima Monarhije naseljavali Južni Sloveni.² U ekonomskom, društvenom i kulturnom pogledu to su uvek bili najzabataljeniji krajevi Monarhije. Reorganizacija je, kao i u dubljoj prošlosti, i na početku 20. stoleća imala bližu ili dalju, ali uvek vojnu pozadinu i smisao. I na početku 20. stoleća prostor je trebalo da posluži za agresivne i osvajačke vojne planove.³

Iz evropske perspektive, pre svega francuske, opserviranje i percepcija jugoslovenskog prostora i ljudi na njemu je bila višestruko osmišljena. Francusku nauku je interesovalo jedno, a državu drugo. Često su se ova dva interesovanja, ili interesa, spajala ili uzajamno podsticala. Francuska nauka je davala šira, trajnija, značajnija objašnjenja u oblasti antropogeografije, etnologije, književnosti i jezika, istorije, društva i politike, dok je u posmatranju i tumačenju prostora diplomata i drugih koji su radili za državu dominirao gestrateški interes.⁴

Iznutra, „jugoslovensko pitanje” je imalo dublju podlogu u spoznajama, i subjektivnim i objektivnim, o jedinstvenom etničkom poreklu zajednica koje su naseljavale tzv. zapadni Balkan, (kako se to danas kaže a što je zamena za ono što se tokom 20. stoleća nazivalo jugoslovenskim prostorom). Ono je nastalo iz nemoći malih slovenskih zajednica-nacija na tom prostoru da samostalno razreše nepovoljne okolnosti, i spoljašnje i unutrašnje, svog postojanja. Da postanu od objekta subjekat evropske politike i da prema evropskim uzorima osmisle svoj nacionalni i kulturni identitet, kao i mogućnosti svoga razvoja.

1) Gordana Krivokapić-Jović, „Srbi u Hrvatskoj prema hrvatskoj državnoj ideji na prelomu 19. i 20. stoleća”, *Dijalog povjesničara/istoričara* 5 (Herceg Novi, 2–4. ožujka 2001), Zagreb, 2002, str. 173–191.

2) Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan i Srbija 1908–1918. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Nolit, Beograd, 1981.

3) Oscar Jaszi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1971.

4) M. Ekmečić, „Više od vojnih saveznika 1914 (Prilog o francuskom izučavanju etničke prirode Jugoslovena)”, u: *Ogledi iz istorije*, Beograd, 2002 (drugo izdanje), str. 191–221; E. Adamovsky, „Euro-Orientalism and the Making of the Concept of Eastern Europe in France, 1810–1880”, *The Journal of Modern History*, 77 (September 2005), str. 591–628.

Gotovo svi jugoslavenski nacionalno-politički pokreti su dočekali početak dvadesetog veka sa programima koji su počinjali sa poznatom sintagmom „sloboda spolja, sloboda iznutra”.¹ Povezivanje unutar jugoslovenskog prostora je naglašeno postalo životna i politička nužnost u okolnostima duboke evropske podeljenosti i suprotstavljenosti njenih velikih, ali i malih nacionalizama, koji su imali agresivnu i razornu snagu. Dakle, jugoslovenski prostor se preuređivao, pre svega vlastitim snagama (zato je to uređenje izgledalo tako traljavo), u uslovima duboko podeljene, međusobno suprotstavljene, unutar svojih granica agresivne Evrope, van njih odane imperijalnim osvajanjima. Glavna nemoć, u oba navedena pravca, koju su ispoljili uži jugoslovenski nacionalizmi, pre svega srpski i hrvatski, bila je to što nisu uspjeli u svom interesu i „na vreme” da razreše „ostatke istočnog pitanja”, odnosno pitanje Bosne i Hercegovine i Stare Srbije (Kosovski vilajet) i Makedonije. Rešenje pitanja Bosne i Hercegovine u korist Austrougarske monarhije, a pitanja Stare Srbije i Makedonije u korist Srbije, stvorilo je zapaljivu situaciju na Balkanu i u srednjoj Evropi, u kojoj se činilo da su obe strane nadomak cilja. To je trenutak kada je mala balkanska državica kao što je bila Srbija, toliko godina objekat arbitriranja velikih sila, postaje „jugoslovenski pijemont”.

Kovač nam celu ovu složenu vojno-stratešku i političko(-ekonomsku) situaciju prikazuje kroz ideološke sukobe malih hrvatskih i srpskih političkih partija, grupa i pojedinaca. Dosta govori o idejnim izvorima glavnih hrvatskih političkih snaga koje nepekidno traju od 60-ih godina 19. veka i dočekuju početak Prvog svetskog rata, uz pojavu nekih novih pokreta, katoličkih pre svega, koje on uopšte ne spominje. Iako bi tu mogao da nam ponudi odgovor na pitanje zašto Zagreb i Trojedinica nisu tada poslužili kao centar za okupljanje i integraciju jugoslovenskog prostora u Monarhiji. Kod njega nema evropske perspektive u osnovnom predstavljanju idejnih izvorišta ni pravaštva, ni jugoslovenstva, a kamo li političkih organizacija i pokreta kod Srba u Monarhiji i šire, za koje ne koristi ni najnoviju literaturu.² Poreklo, ideje i delovanje Ante Starčevića su tako predstavljeni da potpuno prikrivaju njegovu inspiraciju rasističkim teorijama Žozefa de Metra (1819, *Du Pape*) i Artura Gobinoa (1853, *Essai sur inégalité des races humaines*). Oni su stvorili teorije o Srbima kao pripadnicima inferiorne vizantijske civilizacije i niže rase, i kako ističe Ekmečić, to su bili jedini izvori iz kojih je ta teorija procvetala. On dalje kaže da je Gobino svojim objašnjenjem značenja „le mot Serb” bez sumnje inspirisao knjigu Ante Starčevića *Ime Serb* iz 1868. godine.³ Za istu knjižicu Kovač veli da je napisana 1852. godine i objavljena 1868! Starčević je u „imenu Serb” video koren latinskog izraza za robove, nasuprot Hrvatima kao nordijskoj rasi (bez naziva) koja je jedina na tom prostoru donela vladajuću klasu plemstva. Rasističkim teorijama je francuska antropologija na početku 20. veka suprotstavila nauku o rasama, čiji je glavni zaključak bio da ne postoje više i niže rase, inferiorne i superiorne. Sadašnji građanski rat u Jugoslaviji je oživeo rasističke teorije o rasnoj i civilizacijskoj inferiornosti Srba, koje su procvetale nakon početka rata 1914. godine.

1) V. Krestić i R. Ljušić, „Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine”, *Književne novine* Beograd, 1991.

2) G. Krivokapić-Jović, *Srpska narodna samostalna stranka 1903–1914*, SKD „Prosvjeta”, Zagreb, 2000; Ranka Gašić, „*Novi kurs*” *Srba u Hrvatskoj*, SKD „Prosvjeta”, Zagreb, 2001; Nives Rumenjak, *Srpski zastupnici u Banskjoj Hrvatskoj. Okvir za kolektivnu biografiju 1881–1892*, SKD „Prosvjeta”, Zagreb, 2003; Ivan Jurišić, Milan Matijević i Goran Nikić, *Srpske škole i istaknuti srpski učitelji u Hrvatskoj do 1941. godine*, SKD „Prosvjeta”, Zagreb, 2005.

3) M. Ekmečić, „Više od vojnih saveznika 1914 (Prilog o francuskom izučavanju etničke prirode Jugoslovena)”, *Ogledi iz istorije*, Beograd, 2002, str. 200–201.

Starčevićovo neprijateljstvo prema Srbima i nepriznavanje njihove istorijsko-političke individualnosti Kovač objašnjava kao reakciju, „u velikoj meri”, na velikosrpske osećaje Srba iz Južne Ugarske „utemeljene na početnim, pogrešnim shvaćanjima slavista Šafarika ‘da je ime *Srb* bilo staro zajedničko većeg dijela Slavena.’ Starčević je riječ ‘Slavoserb’, kojoj je Kollar bio dao pozitivan prizvuk, rabio za označavanje ‘ljudi niskih osjećaja u svim narodima’, a posebno svojih političkih neprijatelja. To što je Starčević uporno negirao povjesno-političku individualnost Srba bilo je razumljivo s obzirom na njegovu odlučnost da afirmira hrvatstvo...”¹ Ovde je krajnje umesno zapitati se, bar kada je Kovačeva interpretacija u pitanju, a i šire budući da se on poziva i citira M. Gross, W. D. Behschnitta, Ivu Pilara, nije li afirmacija hrvatstva ostvarivana kroz negiranje srpstva? Da li je srpsko pitanje za Hrvate pitanje identiteta?

I kada govori o jugoslovenstvu, Kovaču nekako izmiče evropska perspektiva u smatranju. Onoliko koliko mu je bilo potrebno da istakne istorijski značaj pravaštva, toliko mu je trebalo da umanjí istorijski značaj jugoslovenstva. Za pravaše kaže da su imali uspeha u širenju ideje „povijesne i nezavisne Hrvatske” u Hrvatskoj i Slavoniji, ali je pravaška ideologija bitno uticala i na artikulisanje „hrvatskog nacionalnog osjećaja” u Dalmaciji, Istri i Bosni. Za „jugoslovenstvo” kaže da je „ideološka konstrukcija” „kleričkog tandema” Josipa Jurja Štrosmajera i Franje Račkoga koji su kulturno, duhovno i politički delovali u pravcu jugoslovenskog/južnoslovenskog i političkog jedinstva. Dalje kaže da je „gledajući unatrag” koncept Franje Račkoga imao fundamentalan uticaj na razvoj hrvatske nacije i to „ne samo zato što je ideja nacionalnog i kulturnog srpsko-hrvatskog jedinstva prevladavala u razmišljanjima većine hrvatskih intelektualaca prije i za vrijeme Prvoga svjetskoga rata te dovela do stvaranja prve Jugoslavije, nego i zato što se plamen koji je zapalila u duhu zapadnih političara i intelektualaca do danas još nije potpuno ugasio”.² Nema nikakvog sadržaja, razmišljanja, interpretacije, zašto su zapadni intelektualci, političari, a mi bismo dodali i naučnici, videli taj prostor kao jedinstven i zašto su ljude na njemu videli i razumeli kao jedan narod. Nema nikakvog predočavanja minimalne istorije prisustva francuske diplomatije na Balkanu i u jugoslovenskim delovima Habzburške monarhije, nema pomena da ta diplomatija, uz brojno prisustvo francuskih naučnika, publicista, sistematski proučava taj prostor od Napoleonovih ratova, u domenu etnologije, antropologije, geografije, lingvistike, istorije književnosti i istorije; da se pomno prati šta se događa na njemu, posebno iz perspektive vojno-strateških interesa vezanih za politiku prema trima carstvima.

Kada razmišlja o političko-državnim rešenjima biskupa Štrosmajera ali i tzv. narodnog bana Ivana Mažuranića i drugih političara koji su važili za predstavnike liberalne ili liberalno-konzervativne misli i opredeljenja, Kovaču takođe nedostaje evropska perspektiva u njihovoj proceni. Izmiče mu koje su osnovne liberalne ideje (kao ravnopravnost) kada uopšte govori o stavu prema Srbima, kao što mu izmiče kakav su stav liberalni političari imali prema postojećim državnim tvorevinama. Zato krajnje neodređeno interpretira austro-jugoslavizam jednog Štrosmajera ili politiku kroatizacije narodnog bana Mažuranića. Reformom školstva koja je obuhvatila i srpsko-pravoslavne parohijske škole, oduzevši im ne samo „parohisko” nego i ono „srpsko” obeležje, Kovač smatra da je Mažuranić „generalizirao pučkoškolsku nastavu”, uz modernizaciju uprave.³

1) M. Kovač, *n. d.*, str. 18.

2) M. Kovač, *n. d.*, str. 22.

3) M. Kovač, *n. d.*, str. 25.

Značaj i smisao vojno-strateških interesa Italije nužno je morao biti razmatran u jednoj ovakvoj knjizi, zato što je, zajedno sa francuskim vojno-strateškim interesima, bio odlučujući za razrešenje „jugoslovenskog pitanja” i u okviru njega i „srpskog” i „hrvatskog pitanja”. Autor Miro Kovač nije mogao da pobegne od toga da celinu, u toj istorijskoj situaciji komplementarnih francusko-italijanskih (tzv. latinskih) interesa, ne posmatra kao „popuštanje” Francuske pred italijanskim zahtevima, a na štetu hrvatskih interesa. U toj istorijskoj situaciji hrvatski interesi su razumevani striktno u sklopu sa srpskim, odnosno činili su tzv. jugoslovenske interese i „jugoslovensko pitanje”. Francuska (da li zbog Italije i Srbije koje su joj bile više od vojnih saveznika?) nije dozvoljavala da se neki „hrvatski interesi” izdvoje iz jugoslovenskog kompleksa, čak ni da se centar jugoslovenskog okupljanja premesti u Zagreb, iako je na kraju ispalo da se jugoslovensko ujedinjenje obavilo iz dva centra. Miro Kovač u svojoj interpretaciji zaštite hrvatskih interesa od italijanskih aspiracija Francuskoj dodeljuje diskretno negativnu ulogu, a Srbiji otvoreno negativnu. Za Italiju zaključuje da je bila neki put diskretno a neki put otvoreno za izdvajanje srpskih interesa iz jugoslovenskih, što Miro Kovač tumači kao njeno zalaganje za „malu Veliku Srbiju”.¹

Tu nastaju najveće proizvoljnosti u njegovom tekstu, jer on ni na jednom mestu nema potvrdu iz izvorima za svoje pojedinačno i opšte zaključivanje o srpskoj ulozi u zaštiti jugoslovensko-hrvatskih interesa, zapravo teritorije, naspram italijanskih zahteva. Ponašljamo, on ni na jednom mestu nema potvrdu o nekakvim specijalnim vezama i odnosima Pašića i Srbije sa Soninom i Italijom po pitanju jugoslovensko-hrvatskih teritorija. Flagrantni primeri su na 105. i 111. strani teksta gde se prikazuje „političko, diplomatsko i vojno delovanje koje je dovelo do raspada Dvojne Monarhije i proglašenja Kraljevine SHS 1. prosinca 1918. godine”.² Autor tu navodi da se to višestruko delovanje posle Rimskog kongresa (8–16. aprila 1918) kretalo uglavnom oko tri pitanja: prvo, propagande na italijanskom frontu i u hrvatskim i slovenačkim zemljama Habzburške Monarhije, drugo, sudbine „južnoslavenskih” zatvorenika i njihovog raspoređivanja na Solunskom frontu i treće, Antantinog priznanja Jugoslovenskog odbora kao savezničke vlade.

Između ostalog i kao rezultat savezničke propagande u maju mesecu 1918. godine, nekih 20.000 jugoslovenskih zarobljenika se nalazilo u rukama Italijana, koji su sprečavali da se među vojnicima vrši slovenačko-hrvatsko-srpska propaganda, odnosno jugoslovenska. Nepopustljiv stav italijanske vlade osudila je i Srbija u demaršu francuskoj vladi, gledajući na to kao na potenciranje verskih razlika među Jugoslovenima i provociranje verskog pitanja. Miro Kovač stav i ponašanje Srbije tumači kao delovanje, koje je otvoreno ili prikriveno, ali uvek bilo protiv Hrvata i „hrvatskog interesa”. Uvek, pa i na ovom mestu im pripisuje „zadnje misli”, ali bez dokaza. Pošto nam daje objašnjenje zašto su tako postupali italijanski vladajući krugovi, on doslovce za „srpske vlasti” i Pašića kaže sledeće: „No ne treba se zavaravati o stavu srpskih vlasti prema tom pitanju: to nipošto nije značilo da su Pašić i njegovi sljedbenici odlučili odustati od prakse da sasijeku svaku inicijativu koja je imala za cilj jačanje položaja Trumbićeva odbora.”³ Tu nema ni govora o smislu i značaju Trumbićevih zahteva i celokupne političko-diplomatske aktivnosti za priznanje Jugoslovenskog odbora za legitimnog predstavnika Jugoslovena Austrougarske monarhije, o tome kakav je bio opšti smisao i mogući domašaji odvajanja jugoslovenskog

1) To se najbolje vidi na strani 105. Kovačevog teksta (M. Kovač, *n. d.*, str. 105), mada je razasuto po mnogim drugim delovima teksta.

2) M. Kovač, *n. d.*, str. 103.

3) M. Kovač, *n. d.*, str. 105–106.

pokreta u Monarhiji pod hrvatskim vođstvom od Srbije, šta je to značilo za Srbiju, i uopšte celinu jugoslovenskog pokreta.

U novom pasusu on nastavlja kako se srpsko neslaganje sa Rimom može uglavnom objasniti namerom Srbije da poveća delotvornost svoje vojske na Solunskom frontu gde se spremao proboj. Pozivajući se na tekst Petra Opačića „Srpska vojska na Solunskom frontu i stvaranje jugoslovenske države” (u: *Stvaranje jugoslovenske države 1918. Zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Iloku od 16. do 19. maja 1979*, Beograd, Narodna knjiga, 1979, str. 122, ur. Nikola B. Popović), koji citira tako nespretno da izaziva zabunu, on dalje kaže da je posledični smisao povećanja delotvornosti srpske vojske trebalo da bude ne samo oslobođenje Srbije (on to formuliše kao uspostavljanje srpske civilne uprave „u svim delovima predratne Srbije”, što jako podseća na sintagme iz najnovijeg građanskog rata u Jugoslaviji) nego i „posedanje teritorija Austro-Ugarske”. Sve to prema Petru Opačiću koji se tu pozivao na francusko-srpski dogovor iz 1916. godine. Krešendo u zaključivanju sadržan je u sledećoim rečenicama : „Ta odredba i obećanje ‘da će se pri rešavanju jugoslovenskog pitanja na kraju voditi računa o interesima Srbije’ svedoče prema Jasni Adler o tome da je Francuska jamčila ‘Srbiji pravo okupiranja Južnih Slavena Monarhije’, čime je blagoslovljena pašićevska vizija južnoslavenskog ujedinjenja prema kojoj bi Srbija kao osloboditeljica južnih Slavena sama odredila oblik i veličinu nove države, tj. obnovljene i proširene Srbije. To objašnjava zašto je postojala najmanje jedna dodirna točka između srpskih i talijanskih interesa: odlučnost da se što više smanji uloga Trumbićeva odbora te mu se oduzme svaki politički legitimitet.”¹

Na ovu proizvoljnu interpretaciju dobro osmišljenog i plasiranog demarša srpske vlade kod francuske vlade u gore opisanoj situaciji italijanske „nepopustljivosti”, nadovezuju se još veće proizvoljnosti kada se opisuje situacija koja je usledila. Od Rimskog kongresa u prvoj polovini aprila meseca pa do početka septembra 1918. godine situacija se pozitivno razrešavala za tzv. potlačene narode Monarhije. Na međusavezničkoj, francusko-engleskoj konferenciji krajem maja 1918. u Londonu definitivno se odustalo od mogućnosti separatnog mira sa Austro-Ugarskom, intenzivirana je propaganda među tim potlačenim narodima Monarhije u pravcu njihove masovne pobune, formiraju se njihove vojne jedinice u savezničkim zemljama i priznaju se nacionalni odbori u izbeglištvu za legitimne predstavnike tih naroda u inostranstvu. To je metoda koja je primenjena i u slučaju Poljaka i Čeho-Slovaka. Jugoslovenski odbor je i tu je došao u sukob sa srpskom vladom koja je imala iste aspiracije i na neki način se već smatrala predstavnikom Jugoslovena. Ona je bila i osnovala Jugoslovenski odbor i za duži period ga i izdržavala, da bi se on posle finansijski osamostalio uglavnom izdržavan od jugoslovenske dijaspore.²

Pašić je u leto i jesen 1918. godine (juli, avgust i septembar) shvatio da Jugoslovenski odbor ulazi u otvorenu borbu sa Srbijom oko vođstva jugoslovenskog pokreta i ujedinjenja, pošto je propao pokušaj da se jedan značajan broj članova odbora kooptira u srpsku vladu. To je bila ideja francuske vlade koju je Jugoslovenski odbor sabotirao. Kod Kovača o tome nema pomena. Zatim je Pašić pokušao da definiše, i u diplomatskim krugovima i u francuskoj javnosti, koja bi to bila pozicija Srbije u toj delikatnoj situaciji u kojoj je trebalo da odustane od svojih proklamovanih ratnih ciljeva, pre svega onog o oslobođenju i ujedinjenju svih Jugoslovena. Pošto su izjave, ponašanje i diplomatska ak-

1) M. Kovač, *n. d.*, str. 106.

2) Ivan Čizmić, *Jugoslavenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslavenske države 1918*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, 1974.

tivnost Jugoslovenskog odbora na čelu sa Trumbićem jasno pokazivali da žele Srbiju da ostave po strani, da im ona ne treba u postizanju onoga što su Čeho-Slovaci već dobili, Pašić je pokušao da definiše koji bi to onda bili novi ratni ciljevi Srbije, novi interesi koje bi ona kao saveznička država pokušala da zaštiti. Iz toga se izrodila ona njegova poznata formulacija da bi Srbija uvećana/ojačana za teritorije sa većinskim srpskim stanovništvom (navodio je Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Banat, Bačku i Baranju, potpuno svestan nemogućnosti da se povuku jasne granice razgraničenja između jugoslovenskih naroda) mogla, ukoliko bi se tako dogovorili, da stupi u neku vrstu državnog saveza sa ostalim Jugoslovenima i njihovim u državnom smislu konstituisanim teritorijama. Pašićeva aktivnost u ovom pravcu tokom septembra i oktobra meseca 1918. godine proglašena je na mnogim stranama kao velikosrpska propaganda, pa ni sam autor tu nije mogao da pobjegne čak ni od francuskih dokumenata.¹ Cela ta Pašićeva aktivnost se, prema Kovaču, događala u nekoj vrsti dosluha sa Soninom i Italijanima, sa kojima je Srbija delila iste interese komadanja jugoslovensko-hrvatskih teritorija.² Jedan od najčistijih primera takvih tvrdnji bez pozivanja na dokumente, makar oni svedočili o tome i posredno, jeste sledeći : „No kada je reč o Trumbiću i njegovim prijateljima kojima je jedina utjeha bilo to što je Pichon spomenuo ‘jugoslovensku državu’, činilo se da će njihova borba za južnoslavensko ujedinjenje biti mnogo teža. Oni su na Rimskom kongresu bili u jednakom položaju kao ostali drugorazredni narodi Austro-Ugarske, da bi na kraju ostali izolirani i izvrgnuti s jedne strane neprijateljstvu većine talijanskog *establishment*a, a s druge strane Pašićevim ‘pijemontskim’ ambicijama koje je Francuska bila voljna prihvatiti. K tome su južnoslavenski emigranti morali trpjeti posljedice povremenog dosluha između Pašića i Sonnina. Znatnija pomoć mogla je, znači, doći samo s neke druge strane, bilo od britanskog ili u prvom redu od američkog saveznika, bilo iz unutrašnjosti Monarhije u obliku masovnog ustanka stanovništva.”³

Kada govori o ulozi masona u stvaranju jugoslovenske države, uglavnom u kontekstu njihove nesklonosti da podrže „hrvatske zahteve”, autor Miro Kovač je mnogo manje sklon da sa time „špekuliše”, o čemu nas otvoreno na nekim stranicama obavještava.⁴ Ali on pomno identifikuje u svakoj prilici koji je od aktera u „jugoslovenskom pitanju” mason i vrlo često je to onaj podatak koji treba da nas navede da zaključujemo o značaju masonskih veza u stvaranju te države u „novoju Evropi”. Kao da je to bila ona nevidljiva mreža povezanosti i delovanja ljudi koja je bila važnija od vidljivih ideja, političkih pokreta, pokreta vojske, aktivnosti javne diplomatije.

Istoriografski sadržaj koji se krije pod naslovom *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929* još jednom pokazuje zašto se tako malo bavilo francuskom percepcijom jugoslovenskog prostora i ljudi na njemu, kao i francuskom ulogom u jugoslovenskom ujedinjenju. Novi model Jugoslavije koji je izgrađivan od 1945. godine naovamo temeljio se na državi koja je bila stvorena 1918–1921. godine, ali je bio suštinski različit od nje. Nisu samo ideologija i zvanične državne ideje i stavovi sprečavali jugoslovensku istoriografiju da se bavi „francuskim faktorom” jugoslovenskog ujedinjenja i francuskim viđenjem prostora.

1) MAE – AD, Série Z–Europe 1918–1940, Sous-série: Autriche, Doss: N° 51, doc. pod naslovom „Etat de la Question Yougo-Slave a la date du 31 Octobre 1918”. Bili smo u mogućnosti da imamo na uvid isti dokument.

2) Cela ta situacija je u Kovačevoj knjizi opisana na str. 111–126, posebno 115–126. Na str. 123 se govori o „prešutnom srpsko-talijansko-francuskom sporazumu”.

3) M. Kovač, *n. d.*, str. 111.

4) *Isto*, str. 103.

Ono što je Francuska (na početku 20. veka) percipirala kao zajedničke osnove za ujedinjenje, nova jugoslovenska država je počela diskretno pa posle sve vidljivije da prikriva u svim sferama društvenog života: geografska logika tla po kome su se Južni Sloveni rasprostrli, visok stepen izmešanosti stanovništva dotle da je nemoguće napraviti homogene entitete, isti zajednički jezik, pripadništvo istoj rasi, srodne kulture sa dinamičnom komunikacijom, neprekinuti niz etnički, folklorno, jezički sličnih ili istih zajednica, široko rasprostranjena otuđenost tih zajednica od urbanih centara koji su imali malo užeg narodno-nacionalnog ili šireg jugoslovenskog obeležja. Jednostavno rečeno francuska nauka, publicistika, putopisci, novinari, diplomatija, državnici su ljude na tom prostoru videli kao jedan narod. Jasno su videli kakvu opasnost predstavlja verska podeljenost stanovništva, a Ežen Pitar je na više mesta upozoravao da „ne treba potcenjivati političke osobine ovih religioznih nacija.”¹ Sintagmu „les nations religieuses” je široko upotrebljavala francuska diplomatija, koja joj je obavezno davala dodatak da je to proizvod života u Habzburškoj monarhiji.² Ozbiljnost, temeljnost, širina, dubina i ubedljivost francuskih naučnih i uopšte intelektualnih spoznaja je sigurno zabrinjavala sve kojima nije bila bliska i mila misao o jedinstvu i koji su jugoslovenski prostor videli kroz razlike i bili protiv preuređenja tog prostora na nacionalnim i demokratskim osnovama. Dublji smisao su francuskom vojno-strateškom opredeljenju za stvaranje Jugoslavije davala ona viđenja, tumačenja, stavovi i ubeđenja koja su dolazili iz naučnih i uopšte intelektualnih krugova. Ti krugovi su imali središnju ulogu između političko-vojno-diplomatskih krugova i šire javnosti čije su mišljenje u velikoj meri oblikovali.³

Ostavljanje po strani ovih važnih sadržaja istorije jugoslovenstva, važnog aspekta kako su ga drugi videli i razumevali i iz kojih razloga su pomagali da se ono ostvari, nastavlja se i sa knjigom Mira Kovača. Ne mogu se opšta obeležja epohe, ceo složeni spoj ideja i pokreta, vojno-političko-diplomatske aktivnosti Srbije i savezničkih zemalja, pre svega Francuske, svoditi na Pašičeve pijemontske ambicije, na zahteve „junačkog srpskog sveznika” otelovljenog u Pašiću, kojima je Francuska bila spremna da udovoljava. Ovakvo pojednostavljivanje stvari je posledično odvelo autora do jedne jako redukovane slike onih istorijskih ličnosti kojima je on, kao potpuno ravnopravnima u svim istorijskim situacijama koje su nastajale, suprotstavio Pašića. Pašićevom konceptu i aktivnosti je tokom ratnih godina suprotstavio Antu Trumbića i njegove ideje i aktivnost, a u vreme konstituisanja i organizovanja države SHS Stjepana Radića. I jedan i drugi su iz francuske perspektive viđeni kao ne baš privlačne političke figure. Neprijatan doživljaj koji je o Trumbiću stekao Klemanso Kovač je spustio u fusnotu koju vredi citirati jer upućuje na one sadržaje jedne istorijske situacije koje Kovač takođe „ostavlja po strani”: „Dobar primjer francuske privrženosti Srbiji daje Haumant, koji prenosi kako je Clemenceau prosvjedovao protiv Trumbićeva članka u listu *Echo de Paris* od 20. ožujka 1916., i to zato što je Makedoniju ‘prepustio’ Bugarskoj. ‘Ima previše finesa u toj dvoličnoj diplomaciji’, napisao je Clemenceau u svojem listu *Homme enchainé* od 24. ožujka 1916. ‘Htjelo bi se da mi Francuzi izdamo Srbe!’ Haumant to komentira ovim riječima: ‘Vrsta veze koju

1) M. Ekmečić, „Više od vojnih saveznika 1914. Prilog o francuskom izučavanju etničke prirode Jugoslovena”, *Ogledi iz istorije*, Beograd, 2002, str. 191–221. Eugène Pittard je bio među najznačajnijim antropogeografima posle Josepha Denikera koji su istraživali Balkansko poluostrvo.

2) MAE – AD, Série Z – Europe; Sous-série: Yougoslavie, Doss. N° 40–41.

3) M. Ekmečić, *n. d.* On tu analizira naučna i publicistička dela i aktivnost oko 30 francuskih naučnika i publicista o jugoslovenskom prostoru i ljudima na njemu. Neka među tim imenima su svetska kao npr. Ernest Denis koji je smatran najboljim stručnjakom za slovenska i posebno srpska pitanja.

Trumbić tako preko raskomadane Srbije uspostavlja između svojih prijatelja i neprijatelja objašnjava nepoverenje Clemenceaua i mnogih drugih.’ (Emile HAUMANT, *La formation de la Yougoslavie*, n. dj., str. 683–684).”

Bila je još jedna dramatična situacija, sa poslednje sednice Vrhovnog veća Mirovne konferencije kojoj je predsedavao Klemanso 20. januara 1920. godine, u kojoj je on hrvatsku tvrdoglavost/upornost video kao izraz njihove dvoličnosti. I ova situacija, ispričana u Kovačevoj nepotpunoj i neobjektivnoj verziji je primer kako se očevidna nemoć i beznačajnost „jugoslovenskog faktora” spram italijanske važnosti i interesa tumači kroz farsu međusobnih optužbi srpske i hrvatske strane o tome ko je koga izdao i ko je bio viši šoven. To je poznata situacija koja se tokom leta i jeseni 1919. plela oko Rijeke, kulminirala u januaru 1920. na Konferenciji mira, a razrešila Rapalskim ugovorom decembra 1920. godine.¹ Pašić je to tumačio tako što je rekao da je za Kraljevstvo SHS izgubljen Skadar koji je mogao biti dobijen, a takođe i Rijeka koja nikako nije mogla biti dobijena.

Trećim, završnim delom knjige (*Treći dio*, Odnos Francuske i Kraljevine SHS prema hrvatskom pitanju 1918.–1929), dominira Radićeva ličnost, ideje i politička aktivnost, koje u ovom periodu „utjelovljuju/otelotvoruju” hrvatske težnje, za koje Kovač ne sumnja da su išle u pravcu postizanja hrvatske nezavisnosti. Ali sumnja da je Radić iskreno podržavao ideju upotrebe sile (izazivanje građanskog rata, evropskog rata, revolucije), mada je u razgovoru sa dućevim poverenikom, novinarom Atiliom Tamarom izjavljivao „da želi učiniti sve da bi dokazao Italiji da ‘Hrvati uistinu žele revoluciju i nezavisnost, a ne autonomiju’.”² Radićeva aktivnost na propagiranju ideje prava hrvatskog naroda na samostalnost (u boljševičkoj varijanti pravo naroda na samoopredeljenje do otepljenja) dovela ga je u situaciju da na neki način „koketira” sa fašističkim i komunističkim idejama, pa i više od toga. Autor se u predstavljanju i tumačenju Radića dosta udaljio od francuskog viđenja i tumačenja njegove ličnosti i političke aktivnosti, gde je on viđen kao agitator i propagator revizionističkih, komunističkih i fašističkih ideja, koje su se Francuzima činile opasnijim od njegovih autonomističkih ili separatističkih težnji. Zašto – zato što je to podrazumevalo da taj prostor postane polje uticaja protivničkih ili konkurentskih sila Evrope (Nemačke pre svega, Italije, eventualno Rusije). Tu su svi vodeći srpski politički faktori stavljeni u neprijatnu ulogu čuvara državnog i nacionalnog jedinstva, pa je izgledalo da je Francuskoj više stalo do jugoslovenskog jedinstva od samih „Jugoslovena”. I u ovoj fazi trajanja „hrvatskog pitanja” „tajnom razumevanju i vezama” između Srbije i Italije se pridaje veliki značaj kao onima koji su javno i tajno radili protiv hrvatskih životnih interesa. Daje se zaključiti, prema Kovaču, da ni Srbi ni Italijani nisu želeli da podrže hrvatske težnje za nezavisnošću, realizaciju njihovog prava na samostalnu državu, ma kakvu da su oni želeli, i da su jedino želeli da obezbede za sebe one delove „hrvatskih teritorija” za koje su mislili da im pripadaju.

U utvrđivanju mnogih važnih činjenica, u mnogim važnim tumačenjima, pouzdanim opisima okolnosti, hrvatska historiografija je svakako u delikatnom položaju kada tvrdi da je istina mnogo od onoga što su prethodne generacije njenih istoričara tvrdile da su laži i konstrukcije u funkciji opravdanja „velikosrpskog hegemonizma”, najrabljenije i najnejasnije sintagme nekadašnje jugoslovenske historiografije. Svi nacionalni preporodi i ujedinjenja koji su se odigrali pred očima Srba i ostalih Jugoslovena, pre svega itali-

1) Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, 1968.

2) M. Kovač, *n. d.*, str. 235.

janski i nemački primer, imali su svoj „Pijemont“, svog hegemonu. Francuska je videla Srbiju kao onu društvenu, ekonomsku, političku snagu koja bi na prirodnim osnovama mogla da bude jugoslovenski „Pijemont“. Za srpsku historiografiju ostaje, da uz pomoć ovakvih historiografskih sadržaja, i dalje odgovara na pitanja da li je i kako to Srbija bila jugoslovenski „Pijemont“.

Résumé

Comment la France a vu le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes/Yougoslavie: la question croate

Etudier la „question croate” est d’une portée significative non seulement pour l’historiographie croate, mais aussi pour la serbe, et toutes les historiographies yougoslaves. Elle sert de base pour les explications: d’abord, des sources des idées et des événements qui ont conduit à l’Etat croate actuel; ensuite, du destin tragique des Serbes originaires des espaces, dits, historiques croates; plus loin, des changements de l’état des choses sur l’ensemble du territoire yougoslave au cours du XXème siècle. L’analyse des circonstances sous lesquelles s’ouvrait la „question croate”, et également les autres idées auxquelles est liée, dans les circonstances historiques données, l’idée de l’Etat croate (des idées conservatistes – du type austro-hongrois, communistes, de droite et fascistes), est d’une importance incomparable. Cela a conditionné le sort des dits Serbes de la Croatie et l’état des choses sur l’espace yougoslave.

L’objet de la présente analyse, à travers l’œuvre de Miro Kovac *La France et la question croate 1914 – 1929* (publiée à Zagreb en 2005; et aussi à travers les œuvres qui représentent le fondement scientifique et plus généralement, intellectuel de cette œuvre), sont les circonstances historiques plus étendues et la situation plus étroite de l’espace yougoslave qui ont impliqué la création et l’organisation de cet Etat pendant la période 1914 – 1929. La position des Etats européens à l’égard de l’espace yougoslave et de ses peuples représente un autre facteur important dans l’étude de la „question croate”, de la „question serbe ” en Croatie, ou, plus largement, de la „question yougoslave”. Pendant cette période, la France observait la „question croate” exclusivement comme faisant partie de la „question yougoslave” et de l’organisation de l’ensemble du territoire yougoslave sur les nouvelles bases. Son intérêt stratégique fut d’empêcher l’accès des Allemands à la côte adriatique et c’était la raison pour laquelle elle soutenait l’organisation unitaire de l’Etat yougoslave. Elle a compris que les mouvements yougoslave et serbe se recoupaient idéologiquement, territorialement, socialement et en événements et que cela pourrait provoquer des conflits. Elle exigeait une entente et un accord entre eux. Elle voyait Pasic, le gouvernement serbe, la Serbie et Belgrade comme les forces géopolitiques et l’espace géographique qui étaient censés porter l’unification yougoslave, ceux-ci s’être trouvés du côté de la partie gagnante dans la guerre n’étant pas sa seule raison.

La France a toujours, dans les moments décisifs, donné la préférence à l'intérêt italien sur yougoslave (et à ce titre, croate), car elle estimait que l'Italie, en tant qu'un grand Etat et peuple, pourrait mieux empêcher la sortie allemande aux côtes de la Mer adriatique, là où c'était le plus probable à se produire. La possibilité s'ouvrait pour elle, en satisfaisant les intérêts italiens avec l'accord de Londres de 1915, d'assurer une alliance durable avec l'Italie. Contrairement à la France, l'Italie montrait ouvertement l'inclination, surtout en automne 1918, avant et après la signature de l'armistice, de séparer la „question croate” de la „question serbe”, c'est-à-dire, du contexte yougoslave, de soutenir une Serbie élargie, de traiter les Croates et leur territoire en ennemi que les alliés devrait partager entre eux. La France ouvrait à limiter les aspirations italiennes, à amener l'obstination croate à raison (qu'elle voyait comme son hypocrisie) et, naturellement, à satisfaire les intérêts serbes. Ce n'était pas seulement parce que les Serbes étaient ses alliés dans la guerre, qui avaient subi d'immenses sacrifices dans la lutte contre l'Autriche-Hongrie, mais également à cause de sa propre compréhension de l'espace yougoslave et de ses peuples comme unique et unitaire. C'était le résultat de longues études de cet espace de la part des slavistes, anthropologues, diplomatie, hommes de politique français. Tout cela était imprégné des doutes quant à la question comment les Yougoslaves allaient surmonter leurs différences religieuses, mais aussi de l'espoir que le concept moderne de nation et de société à l'exemple européen rassemblerait les peuples yougoslaves. Il n'est pas possible de comprendre leur point de vue sur la „question croate” en dehors de leur compréhension de la nature ethnique des Yougoslaves.

Dr Mile BJELAJAC
Institut za noviju istoriju Srbije

KONTROVERZE O SAVREMENOJ ISTORIJI KOSOVA

Živo političko pitanje kakvo je u svetskim razmerama Kosovo, prati jedna neprekidna produkcija historiografskih i analitičkih tekstova i knjiga. Pišu ih naučnici, visoko obrazovani publicisti i novinari. Njima se pridružuju svojim političkim memoarima istaknuti akteri, političari posrednici, ambasadori, predsednici vlada, njihovi prvi savetnici, generali (UN, NATO itd.).¹ Tema „Kosovo” samo je jedan segment u praćenju i tumačenju razaranja Jugoslavije i njene istorije. Kosovo je jednako nezaobilazno kada se piše o Slobodanu Miloševiću, ali i o NATO-kampanji 1999. te posledicama koje traju do danas. Temom Kosova iz ugla bliže i dalje prošlosti bavili su se istoričari-eksperti Međunarodnog suda za zločine počinjene na prostoru bivše Jugoslavije (ICTY) u Hagu. Tamo je prikupljena i prvorazredna građa koja svedoči o pojedinim aspektima sukoba i rata 1998–1999.

Izdanja koja smo pratili, kao i kontroverze koje su nastajale kao odraz često nevesto prikrivenih političkih suprotstavljanja, pate od sličnih slabosti i predubeđenja. Za mnoge autore koji su se devedesetih poduhvatili pisanja o složenom problemu bila je nepoznata da su dugo trajale polemike i kontroverze unutar same jugoslovenske historiografije, pa i među samim etničkim Albancima. Nesvesno, preuzimali su argumente često jedne (albanske) strane. Neka od najkarakterističnijih mesta sporenja su etnički karakter stanovništva u srednjem veku, posledica ratova 1876–78, srpsko oslobađanje Kosova 1912, prve godine posle rata 1914–18, posebno 1920. i 1921. koje prate oružani sukobi, migracije i emigracije u toku čitavog perioda, kulturna i druga politika Jugoslavije prema etničkim Albancima, karakter autonomije koja se izgrađivala u SFRJ, pobune 1968. i 1981, pojava Slobodana Miloševića 1987. godine i pokušaj određenja te godine kao ishodišta raspada jugoslovenske države, karakter srpske uprave na Kosovu posle 1990. godine, karakter oružane akcije UČK 1998. i NATO napad 1999.

Srpska historiografija je odgovala u meri svojih moći da se njena reč plasira i uvažava u jednom vremenu u kome Kosovo nije bilo jedino pitanje koje je određivalo viđenje Srba sa strane, pa i njihovih naučnih rezultata. Njeni rezultati su ponekad dopirali do

1) Marti Ahtisari, *Misija u Beogradu*, Filip Višnjić, Beograd 2000; Bill Clinton, *My Life*, Hutchinson, London 2004; Albright Madeleine, *Madame Secretary*, New York 2003; Wesley K. Clark, *Waging Modern War: Bosnia, Kosovo and the Future of Combat*, Public Affairs 2001. Pomenimo da je Klark na stranicama memoara u kontradikciji sa svojim službenim izjavama i raportima pred najvišim predstavničkim telima svoje zemlje (videti: Lenard J. Cohen, *Serpent in the Bosom. The Rise and Fall of Slobodan Milošević*, Westview Press, Boulder 2000 (rev. 2002), s.273–275, 297).

pojedinaца ili značajnih instituta.¹ No, naš je utisak, potpuno nesrazmerno „dominantnoj struji”.²

Da li nauka prethodi politici ili politika određuje poželjne tokove u nauci?

Slažemo se sa profesorom Lenardom Koenom koji veoma argumentovano indikuje povezanost između istoriografskih (analitičkih) radova o jugoslovenskoj i balkanskoj krizi krajem 20. veka i protagonista politike u centrima moći, prvenstveno SAD.³

Bilo je i u ranijoj istoriji da se stručnim autoritetom (knjigama) želela osnažiti ili pridobiti politička podrška za neki projekat. Na britansku balkansku politiku između dva svetska rata ili tokom Drugog svetskog rata imali su uticaja Siton Votson (R. W. Seton-Watson), Arnold Tojnbi (Arnold J. Toynbee) i neki drugi kod kojih je presudan bio anti-sovjetizam i zalaganje za podunavsku (kon)federaciju.⁴ Takođe smo svedoci da su neke politički utemeljene knjige, gotovo pamfleti, pokazale trajnu otpornost i da kroz recepciju dugo traju i povremeno se nanovo instrumentalizuju.

Kada su se u svoje vreme pojavile takve knjige kao što su *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja* dr Rudolfa Bićanića (1938) sa predgovorom vođe Hrvatske seljačke stranke dr Vlatka Mačeka ili knjiga Rebeke Vest *Crno jagnje i sivi soko*⁵ verovatno niko nije pomišljao da će iste, bez obzira na svoju propagandnu utemeljenost, sloviti kao nezaobilazno štivo istoričarima i političarima koji se bave Balkanom već, evo, skoro šezdeset

1) Navedimo samo neke: Ruža Petrović, Marina Blagojević, *Seobe Srba i Crnogoraca sa Kosova i Metohije. Rezultati ankete sprovedene 1985–1986*, SANU, Beograd 1989; Dušan Bataković, *The Kosovo Chronicles*, Belgrade 1992; isti, *Kosovo la spirale de la haine*, Lausanne 1994; isti, *Kosovo i Metohija u srpsko-arbanaškim odnosima*, Beograd 2006; Đorđe Borozan, *Velika Albanija, porijeklo ideje, praksa*, Beograd 1995; Miloš Knežević, *Krstareća demokratija, Agresija NATO na Jugoslaviju 24. mart – 11. jun 1999*, Beograd 1999; Predrag Simić, *Put u Rambuje, kosovska kriza 1995–2000*, Beograd 2000; *Kosovo i Metohija u velikoalbanskim planovima 1878–2000*, Zbornik radova, ISI, Beograd 2001; *Odgovor na knjigu Noela Malkolma Kosovo – kratka istorija*, Istorijski institut SANU, Beograd 2000; *Response to Noel Malcolm's Book Kosovo. A Short History*, Institute of History of the Serbian Academy of Sciences and Art, vol. 18, Beograd 2000.

2) Sami smo se ogledali sa nekoliko analitičkih tekstova: „Pro et Contra: Some Western Echoes of Noel Malcolm's Book *Kosovo. A Short History*”, u: Slavenko Terzić (ed.) *Response to Noel Malcolm's Book Kosovo. A Short History*, Institute of History of the Serbian Academy of Sciences and Art, vol. 18, Beograd 2000; Za i protiv: neki odjeci na Zapadu povodom knjige Noela Malkolma: *Kosovo. Kratka istorija*, Istorijski institut SANU, Zbornik radova, knj.18. Beograd 2000; „Kosovo – proizvodnja mita o 1987. godini i taoci politički korektnog govora”, *NSPM* vol.XIII (2006), no. 1-4, s.235–262; prikaz: Tim Džuda, „SRBI. Istorija, mit i razaranje Jugoslavije”, Dan Graf, Beograd 2003, *Tokovi istorije* 1-2/2004, s.204–213; „Diplomate – akteri i analitičari kraja SFRJ. Poslednji raport Zimmermana iz Beograda maja 1992. godine”, *Tokovi istorije* 1-2/2004, s.157–174; Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*, Columbia University Press, New York 1998 (sa D. Alimpićem, *ALEKSANDRIA*, no.3, 6. jun 1998); Robert Elsie (ed) *Kosovo in the Heart of the Powder Keg*, East European Monographs, Boulder, New York, 1997; Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History*, New York University Press, 1998 („Propaganda zaogrnuti plaštom nauke”, *VOJSKA*, 16. 7. 1998, s.20-1); Sabrina Ramet, *Whose Democracy? Nationalism, Religion, the Doctrine of Collective Rights in Post-1989 Eastern Europe*, Boulder, New York, Oxford, 1997; M. Vickers, *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*, Columbia University Press, New York, 1998 („Na klizavom terenu propagande” *VOJSKA*, 23.7. 1998, s.20-1); Ljubodrag Dimić/Đorđe Borozan, „Jugoslovenska država i Albanci”, tom I, Beograd 1998, *Tokovi istorije* 1-4/1998; Noel Malcolm, „Kosovo, A Short History”, Macmillan, London, 1998, *Tokovi istorije* 1-4/1998.

3) Lenard J. Cohen, *Serpent in the Bosom. The Rise and Fall of Slobodan Milošević*, Westview Pres 2002, poglavlje: Unraveling the Balkan Conundrum: The History–Policy Nexus, s.451–480

4) Vidi predgovor Prof. Milana Ristovića u tekstu „Socijalna struktura Jugoslavije – jedna analiza britanskog *Foreign Office Research Department*–a s kraja 1944. godine”, u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1/1995, s.104–107.

5) *Black Lamb and Gray Falcon*, Macmillan, London, 1943

godina. Njihov uticaj na obe ove kategorije, ali i na mnoge novinare ili instant analitičare bio je sve samo ne beznačajan.

Danas su postali nezaobilazni neki drugi čija se imena pominju daleko češće među političarima i akademskim svetom sličnih političkih ubeđenja nego, na primer, neki istoričari od renomea. Među često navođenim stručnjacima za istoriju i političke prilike na Balkanu nalazi se ime profesora Sabine (Pedro) Ramet, autora desetine instant knjiga, velikog broja članaka, kritičkih osvrti na knjige o Jugoslaviji, Balkanu, Kosovu i tranziciji u Istočnoj Evropi.¹

U knjizi *Balkan Babel* (Balkanski Vavilon), u kojoj je analizirala faktore ekonomije, politike i kulture, došla je do „originalnog” zaključka da su razlike između nacionalnih kultura bivše Jugoslavije bile tako snažne da su onemogućile njihovu uzajamnost unutar jedne državne zajednice. Na delu je, po njoj, dominirao kulturno-civilizacijski sukob između evropskog Istoka i Zapada. Afirmativan pogovor ovoj knjizi napisao je profesor sa Jejl (Yale) univerziteta Ivo Banac, veoma prisutno ime u nauci i medijima poslednjih desetak godina.

U sledećoj svojoj knjizi,² isti autor u odeljku *Albanci sa Kosova* piše da je genocid je rutinska unutrašnja politika u Srbiji, a na Kosovu se *de facto* sprovodi „aparthejd”. Ova tvrdnja se argumentuje sledećim navodom: „Međunarodna zajednica ima dokumentaciju da srpske lokalne vlasti maltretiraju i kažnjavaju domaće ne-Srbe u takvoj meri da je nekih 69.000 muslimana izbeglo iz Sandžaka od 1991. do leta 1993, 60.000 etničkih Mađara i 40.000 Hrvata do proleća 1994. Nekih 300 do 400.000 Albanaca izbeglo je sa Kosova između 1990. i 1995; od toga 200.000 je zatražilo azil u Nemačkoj.” Srpske vlasti, kaže autor, ne pale kuće, nema masovnih grobnica i sličnog, pošto je društvo formalno u miru, ali čuvaju kuće za srpske izbeglice. To je, nastavlja autor, dokaz da režim provodi genocid. Izvori su mešovitog karaktera, podaci nevladinih organizacija (NGO), pisanje lokalnog albanskog lista *Rilindije*, izveštaji OEBS-a te druge štampe. Možda bi bilo nevažno razmišljati o metodologiji u kojoj, na gornjem primeru, nema komparativne analize sa brojem mladih Srba koji su napustili zemlju u istom periodu, nema razmišljanja koliko je mladih bežalo u strahu od mobilizacije ili koliko je mladića iz Sandžaka otišlo u vojne formacije SDA u Bosni ili da se ne zapazi trajna želja Albanaca da se dograđe zaposlenja na Zapadu po bilo koju cenu, jednako kao i njihovih etničkih srodnika iz same Albanije koji koriste svaku moguću priliku da zatraže „politički” azil. Šta reći o brojevima koji se navode? Ispada da izbeglice koje su pristigle u 19 država sveta, prema raportima UNHCR od jula 1992. do aprila 1994. potiču gotovo 100% samo iz Srbije.³ Pa gde su onda sa prostora zahvaćenih ratom, pitamo?

Opšte je mesto, kako kod Rametove, tako i u knjigama na koje ćemo se kasnije osvrnuti, površan ili tendenciozan odnos autora prema brojčanim podacima, nekad i preko svih granica očite zlonamernosti koja se tačnom slikom prošlosti gotovo da i nema dodirnih tačaka. Rametova u odeljku „Sejanje semena zla 1912–86”⁴ kaže da su vlasti (1918–41), provo-

1) S. Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962–1991*, 2. izd. 1992; *Balkan Babel: The Desintegration of Yugoslavia from Death of Tito to Ethnic War*, 2. izd. 1996; *Whose Democracy? Nationalism, Religion, and the Doctrine of Collective Rights in Post-1989 Eastern Europe*, R & L Pub, Inc, Lanham, Boulder, New York, London, 1997, odeljak: The Albanians of Kosovo, s. 141; *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge University Press, 2005.

2) *Whose Democracy? Nationalism, Religion, and the Doctrine of Collective Rights in Post-1989 Eastern Europe*, R & L Pub, Inc, Lanham, Boulder, New York, London, 1997, odeljak: The Albanians of Kosovo, s. 141

3) Videti: Susan Woodward, *Balkan Tragedy*, Washington, 1995, tabela sa podacima, s. 399.

4) Ramet, *The Albanians of Kosovo*, s. 144.

deći program kolonizacije, iselile gotovo pola miliona (sic!) Albanaca i na konfiskovanu (!) zemlju naselile doseljenike, uglavnom Srbe. Ovo nadilazi tvrdnje i najsmelijih albanskih propagandista, o popisima stanovništva da i ne govorimo.¹

Nasuprot mistifikacijama oko broja iseljenih (od 300–500.000) u periodu između dva svetska rata, Državna statistika Kraljevine Jugoslavije je objavila, ne navodeći nacionalnost, za sve godine od 1927. do 1939. (uključeno) broj lica iseljenih u Tursku (ukupno 19.279) i Albaniju (ukupno 4.322). Podaci kazuju da su tu lica iz Hrvatske, Bosne, Sandžaka, Kosova i Metohije, Makedonije.

Prema istraživanjima istoričara dr Zorana Janjetovića na državnim fondovima i fondovima iseljeničkog komesarijata iz Zagreba u Arhivu Jugoslavije, te na građi Arhiva oružanih snaga, posle Nemaca sa 16.178, Mađara sa 10.991, Rumuna 560, svi ostali ne-Sloveni od 1921. do 1926. predstavljaju zanemariv broj. U istom periodu iz zemlje se iselilo 47.187 Slovena. Kada su u pitanju odlasci na duži rok („neinstalirani”) ili sa namerom da se trajno ise u Albaniju, vojska je raspolagala podacima da je od 1924. do 1926. 849 lica prešlo u Albaniju, a od 1927. do 1934. 8.571 lice. U izvorima se ne pominje nacionalnost. U drugim izveštajima ili referatima pominje se da Albanci stalno praktikuju privremene migracije, ali se teško odlučuju na stalno iseljavanje. Policija beleži da Albanci iz Albanije ilegalno traže posao u Jugoslaviji i ostaju po isteku vize.²

Posle Drugog svetskog rata kao posledica minimalnih ratnih stradanja i povećanog useljavanja iz Albanije tokom okupacije (Velika Albanija), prvi preliminarni popis 1948. godine beleži broj od 750.000 etničkih Albanaca od toga 498.242 na Kosovu (Turaka npr. samo 1.315). Posle sukoba sa IB-om, Tito dozvoljava useljavanje u Jugoslaviju protivnika Envera Hodže. Istoričar dr Đorđe Borozan prema vlastitim istraživanjima došao je do broja od približno 75.000 useljenih. Mada se deo populacije ponovo osmelio da se iskaže kao „Turci” (na Kosovu 1953 – 34.583) porast broja Albanaca je 1953. evidentan (524.559). Prema narednom popisu iz 1961. bilo ih je 646.605 ili 67,07 posto stanovništva autonomne oblasti. Naredni popis, koji je u potpunosti vršila nekontrolisana albanska administracija iskazuje 1971. godine 916.168 etničkih Albanaca na Kosovu ili 73,66 posto od ukupnog broja stanovnika pokrajine. Povećanje populacije za gotovo 50 posto u roku od deset godina verovatno će jednog dana ući u svetske anale političkog marketinga kada se strasti smire. Ovaj popis je bio podloga za procene (aproksimacije) 1981, 1991, pa i danas jer popisi nisu bili obavljani zbog bojkota.

Kod Rametove, površnost se ogleda na mnogim drugim mestima, od netačnih tvrdnji povodom stvaranja Albanije 1912. (sic!), jednostranog pristupa problemima u vreme Kraljevine

1) Kada su velike sile stvorile državu Albaniju 1913. godine na tlu nekadašnja dva turska vilajeta, u tim granicama je bilo obuhvaćeno, pored ostalih nacionalnosti, više od dve trećine albanske populacije. Gotovo desetak godina kasnije (1921), trpeći gotovo zanemarive gubitke tokom svetskog rata, populacija etničkih Albanaca na celom prostoru jugoslovenske države brojala je 439.657 ili 3,67 posto od ukupnog broja stanovnika, a Turaka 150.322 ili 1,26 posto. U narednom popisu 1931. godine onih kojima je materaj jezik bio albanski popisano je 505.259. ili 3,62 posto od ukupnog broja, a Turaka 132.924 (0,96%). Važno je učiniti napomenu da je do Drugog svetskog rata popis manjina po materajem jeziku bio „STROGO POVERLJIV” i samo za internu upotrebu najviših državnih organa. U javnost, Državna statistika je izašla sa popisom stanovništva prema veroispovestima. Po ovim poverljivim podacima u Zetskoj banovini bilo je „arnautske manjine” 150.000 ili 16 posto, u Moravskoj banovini 48.300 ili 3,36 posto i u Vardarskoj banovini 302.901 ili 19, 24 posto i turske 124.599 ili 7,91 posto. Na teritoriju Kosovske i Vardarske divizijske oblasti bilo je januara 1939. godine u evidenciji 67.822 vojnih obveznika iz redova amautske i turske manjine, kao i drugih neslovenskih manjina (M. Bjelajac, „Dva videnja rješavanja pitanja nacionalnih manjina u Kraljevini Jugoslaviji uoči Drugog svjetskog rata”, *Tokovi*, 1/1989).

2) Videti šire: Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, INIS, Beograd 2005.

Jugoslavije (nigde se ne iznose uzroci problema), do nekritičnog odnosa prema izvorima ili proizvoljnost u interpretaciji.

Pitanje školstva za nacionalne manjine u Kraljevini često je opšte mesto u radovima o Kosovu. Ni Rametova ga ne zaobilazi, te notira: „Vlasti su već 1918. zatvorile sve škole na albanskom jeziku u nameri da ‘srbiziraju’ Albance. Kasnije, Albancima je čak bio sprečavan pristup u škole na srpskom jeziku, tako da su im za sve obrazovne potrebe ostale samo muslimanske medrese.”¹

Za čitaoce ove i sličnih knjiga ostaće nepoznata jedna druga stvarnost. Ako pratimo podatke profesora Ljubodraga Dimića,² saznajemo da je posle 1918. godine, na Kosovu i u Makedoniji otvoreno 11 stalnih i jedna privremena albanska-katolička škola, uz postojeće turske državne škole. Te škole su do 1915. imale mali broj učenika (npr. u četiri škole svega 230 učenika, naprema 2.245 dece u muslimanskim verskim školama). Tek posle 1908. otvaraju se arnautsko-muslimanske škole prvo na arapskom, a tek potom na latiničnom pismu. Prema istraživanju prosvetnih vlasti posle završetka operacija 1918. bilo je svega nekoliko takvih škola. To odudara od tvrdnje albanskih istoričara o 300 takvih škola. Katoličke i druge privatne škole postepeno su se gasile posle Zakona o školama od 1. septembra 1920. Škola u Prizrenu životarila je do 1924, a u Skoplju je delovala sve do 1929. Ukupno na teritorijama sa mešanim stanovništvom gde su bili i Albanci, otvoreno je 1.400 škola, podignuto 486 novih zgrada, 100 biblioteka i čitaonica, u školama je radilo 2.000 učitelja. U školskoj 1924/25. bilo je 246 odeljenja za muslimansku, tursku i albansku decu sa 14.415 učenika. Po podacima Ministarstva prosvete za školsku 1927/28. u osnovnim školama je bilo 7.423 učenika i 323 učenice albanske narodnosti. U školskoj 1929/30. na teritoriji Vardarske banovine (najveći deo današnjeg Kosova i cele Makedonije – prim. M. B.) u čisto albanskim odeljenjima bilo je 4.092 učenika i 148 učenica ili 7-8 procenata od ukupnog broja učenika (prema popisu iz 1931. u Vardarskoj banovini je bilo 19,24% Albanaca – prim. M. B.). Dodajmo na ovom mestu podatak iz državne statistike da je 1940. godine u osnovnim školama bilo 12.000 albanske dece.³

U svim državnim školama, piše Dimić, verska nastava se obavlja na *maternjem* (!) jeziku, roditelji nisu rado slali decu u škole, posebno žensku, pa je država morala da vrši pritisak.⁴ Sva muslimanska deca posle pete godine života pohađala su verske škole sibirjan-mektebe gde se predavalo na arapskom, a objašnjenja davana na maternjem jeziku. Zbog liberalnijeg odnosa vlasti njihov broj se povećao posle 1931. Pored ovoga postojale su i privatne srednje verske škole-medrese. Broj studenata albanske nacioalnosti bio je srazmeran broju stipendija koje su davale Vakufska direkcija u Skoplju od 30 do 100 (godine pred rat). Udruženje albanskih studenata u Beogradu brojalo je 70-80 članova, a za srednjoškolce je u Beogradu bio otvoren i arbanaški internat. Kraljevina je, prema istim

1) Ona ga preuzima iz knjige Ive Banca *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Cornell University Press 1984 (Hrvatski prevod: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijekolo, povijest, politika*, Zagreb 1988) a on od albanskog istoričara Muhameda Pirakua, „Kulturno-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji (1919–1941)”, *JIC* br.1-4/1978, s.357–358 (Ibid. 143–4).

2) *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, I–III, 1997.

3) Njega iznosi Kristina fon Kol, ali ga odmah nemišto upoređuje sa brojem od navodnih 700.000 albanske populacije („veoma mali broj na populaciju od...” videti: Christine von Kohl, *Kosovo. Gordischer Knoten des Balkan*, Vienna – Zurich, 1992, prema eng. prevodu: „The Gordian knot of the Balkans”, u R. Elsie (ed.) *Kosovo in the Hearth of the Powder Keg*, Boulder 1997, s.31).

4) U često citiranom predavanju dr Vase Čubrilovića u SKK 1937. godine, on sugeriše državi da više insistira na zakonskoj obavezi slanja dece u škole, posebno ženske, jer je to upravo ono što Albanci ne žele, i na taj način podstakne njihovo nezadovoljstvo, pa i moguće iseljavanje (videti: Robert Elsie (ed.), *Kosovo in the Hearth of the Powder Keg*, East European Monographs, Boulder 1997, s.410)

podacima, stipendirala dvadeset studenata iz Albanije, a deo studenata poslanstvo Kraljevine Albanije u Beogradu. Međutim na tri univerziteta u Jugoslaviji evidentirano je da su samo jedanaestorica diplomirala. Veliki broj Albanaca odlazio je na školovanje u matičnu državu (npr. 1937 – njih 1.000).¹

Posle prvih monografija Sabine Ramet, pojavile su se zapažene knjige supružnika Kristine fon Kol i Wolfganga Libala, dugogodišnjih dopisnika iz Jugoslavije za nemačke, austrijske i švajcarske medije.² Njihov sin Mihail, profesionalni diplomata, aktivno je delovao na ovom prostoru kao šef odseka za bivše jugoslovenske zemlje u nemačkom Ministarstvu spoljnih poslova (1992–1995) te sam bio autor politički motivisanih knjiga, o čemu ćemo više u drugom delu ovog priloga.³ Rad Fon Kolove o Kosovu objavio je u svom zborniku, takođe o Kosovu, Robert Elzi.⁴ Slediće potom u svim zapadnim medijima pronosirane knjige o Kosovu Noela Malkolma i Mirande Vickers, potom Tima Džude, ali i desetina drugih pisaca. Uz autorska izdanja Kosovu su posvećivani novi zbornici radova u izdanju pojedinih eminentnih instituta.

Pomenuti Robert Elzi, uz najpohvalnije kvalifikative, stavio je studiju Kristine fon Kol i Majkla Libala na sam početak zbornika. Mada je ovaj par bio „na licu mesta”, ipak je napravio jednodimenzionalnu priču, ostajući na tezi da ako Srbija, bez obzira na neke legalne forme za svoje prisustvo na Kosovu - kao država, bude insistirala na produžetku svoje okupacije (sic!)... jugoslovenska kriza će uzeti preteće razmere balkanske krize.⁵

Oduzelo bi previše prostora da se oko knjige Fon Kolove i Libala detaljno pozabavimo mnogim faktografskim netačnostima i neproverenim podacima, očitoo dobijenim samo sa jedne strane o pravnoj, socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti, nacionalnoj strukturi zaposlenih, karakteru školskih programa, otpuštanju sa posla, upotrebi dum-dum metaka (sic!) od strane policije, masovnom trovanju dece nervnim otrovima.⁶ Oni koriste nepouzdanu literaturu kao što je npr. knjiga dr Branka Horvata *Kosovsko pitanje* (Zagreb, 1988) na koju su date u svoje vreme vrlo egzaktno kritike.⁷ Ne čudi zato brzopleto preuzimanje podatka da je u Pokrajini prema popisu iz 1971. bilo 1.200.000 Albanaca (s. 48), dok ih je u stvari bilo 916.000, (prema 646.605 u 1961). Slično je sa procentima albanskog stanovništva u Makedoniji, npr. navodi se 30-35% (s. 61), potom nešto dalje 25-30% (s. 102). Ovaj rad ima i svojih boljih strana, otvara pitanja, daje npr. prostor izvorima srpske pravoslavne crkve o uništavanju imanja i nasilju koje podnosi sveštenstvo, monahinje i

1) Lj. Dimić, *n. d.*

2) Christine von Kohl, *Kosovo, Gordischer Knoten des Balkan*, Vienna und Zurich, 1992; Wolfgang Libal, *Das Ende Jugoslawiens, Selbstzerstörung, Krieg und Ohnmacht der Welt*, Vienna und Zurich 1993; W. Libal, *Mazedonien zwischen den Fronten, junger Staat mit alten Konflikten*, Vienna und Zurich 1993. Oni su napisali desetine članaka o Srbima, Albancima i balkanskim problemima.

3) Michael Libal, *Njemačka politika i jugoslovenska kriza 1991–1992*, Golden marketing Zagreb, 2004, (orig. *Limits of Persuasion. Germany and Yugoslav Crisis, 1991–1992*, Texas A&M University Press 1997). Libal je 1995-96. bio gost profesor na Harvardu, a potom ambasador OSCE u Gruziji.

4) Robert Elsie ed, *Kosovo in the Heart of the Powder Keg*, East European Monographs Boulder, Columbia University Press, New York, 1997. Njen rad je preveden pod naslovom *Kosovo the Gordian Knot of the Balkans* s. 3–104.

5) Sa tezom o „okupaciji”, „klasičnom kolonijalnom gaženju” i „agresiji”, ako zanemarimo albanske propagandiste, javljaju se i neki drugi, daleko poznatiji analitičari, npr. bivši profesor diplomatije na Columbia univerzitetu i bivši ambasador SAD u Beogradu Warren Zimmermann, videti: „The Demons of Kosovo”, *The National Interest*, summer 1998, s. 7–8; preneto i u listu *Naša Borba*, 29, 30, 31. jul, 1. avgust 1998).

6) Videti tačnije podatke u drugom delu ovog rada, uključujući rezultate istrage međunarodnih institucija koje su objavljene 1991. godine.

7) Branislav Gligorijević, Fatalna jednostranost (povodom knjige Branka Horvata „Kosovsko pitanje”), *Istorija 20. veka*, 1-2/1988, s.179–194.

građani. Originalna nemačka verzija knjige sadrži i esej Miroslava Perišića, ministra u Pantićevoj vladi, ali opšta je ocena da se radi o nepouzdanom štivu za tako osetljivu i veoma složenu materiju.

U zbornik o Kosovu, ponovimo, kod veoma prestižnog izdavača njegov priređivač Elzi, pored Fon Kolove i Libala, uključio je kao „eksperta” Ismaila Kadarea, albanskog književnika, sa novelom „Zaleđeni svatovi”, i političko-propagandnim tekstom „Kosovsko pitanje”, zatim Redžepa Čosju sa tekstovima „Pravo na samoopredeljenje” i „Albansko pitanje i njegovo rešenje”. Tu su se našli sabrani intervjui sa Bujarom Bukošijem, Ademom Demaćijem, Čosjom i Agimom Vincom.

Albansko viđenje problema Elzi podupire sa celim jednim poglavljem selektivnih izvora čiji su autori savremenici, putnici iz Engleske (1908), austrijski novinari svedoci (1913), emigranti koji apeluju na Ligu naroda (1930), predavanje V. Čubrilovića (1937) i jedan njegov (?) rad o manjinskom pitanju (1944), elaborat Ive Andrića o albanskom pitanju (1939).

Članci iz austrijske štampe 1913. i emigrantska propaganda 1930. su, kako Elzi ocenjuje, potvrda da se u teškom stanju ništa nije izmenilo,¹ dok su radovi akademika svedočenje o ideologiji etničkog čišćenja.²

U žalbi Kosovskog komiteta Ligi naroda iz 1930. koju objavljuje Elzi, sve vrvi od „tačnih” brojeva. Tako je u Tursku do 1930. godine proterano 140.000 Albanaca (!), a 800.000 do 1.000.000 naseljava kompaktno krajeve uz albansku granicu (s. 362).

„Argument” brojeva nije stran ni Redžepu Čosji. Na tradiciji mnogih memoranduma koje su njegovi prethodnici u saglasju sa Austro-Ugarskom, potom Italijom, slali međunarodnim organizacijama i konferencijama, on tvrdi da je granica iz 1913. ostavila 1.200.000 Albanaca van Albanije (s. 209), da je 1919–1940. iseljeno iz Jugoslavije u Tursku 300.000 Albanaca (!), da je 1946–1966. iseljeno daljih 400.000, takođe u Tursku, da je broj Albanaca u pokrajini Kosovo 1991. iznosio do 1.830.000 ili 90% stanovništva, a u Makedoniji do 900.000 ili 40% (s. 203-5). Popis pod međunarodnom kontrolom, bar za Makedoniju, demantuje Čosju za celih 18%. Još je veći apsurd tvrdnja o iseljavanju 400.000 Albanaca u periodu 1946–1966. Međutim sav taj trud oko brojeva nije „uzaludan”. Cilj je dokazati da je albanska nacija „nepravедно podeljena” 1913. i da su etnički Albanci bili apsolutna većina na teritorijama „Velike Albanije”. Da bi se opravdala teza, posegnulo se za fantastičnim brojevima „iseljenih”.

Pisac koji je preveden i promovisan u Beogradu, Ismail Kadare tvrdi, slično Čosji, da su Albanci na tom prostoru dvadeset vekova, a Srbi jedva dva (XIII i XIV vek), odnosno kao okupator ponovo posle 1912. godine.

Zbornik Roberta Elzija ima, na izvestan način, i dobrih strana. U prvom redu to je dokumentarna vrednost. Ako neko želi da iz prve ruke vidi platformu Redžepa Čosje ili Adema Demaćija i otkloni svaku nadu u njihovu političku kooperativnost za drugo rešenje osim Velike Albanije, naći će to na stranicama ove knjige.

Posle čitanja radova koje je autor odabrao kako bi pomoću njih „objasnio” današnje stanje na Kosovu i perspektive možemo konstatovati da bi najveći deo objavljenog upravo mogao dobiti kvalifikativ „propagande koja je, nažalost, položila intelektualne i duhovne temelje” za teško i neizvesno stanje kroz koje danas prolazimo.

1) Elsie, *n. d.* s. IV

2) Jedan pasus Andrićevog teksta zbog netačnosti prevoda gubi smisao (Elsie, *n. d.* 448), uporedi: *Ivo Andrić, Diplomatski spisi*, (priredio Miladin Milošević), Prosveta, Beograd 1992, s.216–226

Pisac medijski najprisutnije knjige o Kosovu¹ Noel Malkolm je publicista sa doktoratom iz istorije. Sedam godina je predavao na Kembridžu (Cambridge University), a u novije vreme, zalaganjem svojih prijatelja Roberta Evansa (R. Evans) i Ričarda Kremptona (R. Crampton) sa Oksforda, držao je kurs sa temom „Velika seoba 1690” u seminaru *Central and East European History* na Brasenose College-u, na način kako je to izloženo u osmom poglavlju njegove knjige.² Nekoliko njegovih prethodnih monografija nije plenilo nikakvu pažnju. Tek knjiga *Bosna: Kratka istorija*³ koja je nastala u jeku BiH krize, učinila je autora poznatim i stekla preporuku važnog diplomatskog priručnika i korisnog štiva za rad na univerzitetskim seminarima. Njen uticaj priznaje i političar Ričard Holbruk.⁴ To je knjiga u kojoj dominira prethodna teza – hiljadugodišnji entitet Bosne.

Projekat o Kosovu je realizovan, uključujući i pisanje, za nepune tri godine. Autor je, kako nas sam obavestava stupio u kontakte sa brojnim dobrim znalcima „svih izvora za albansku istoriju” među kojima su mnogi Albanci i Hrvati, ali nijedan Srbin. Tu su imena Kristine fon Kol (Christine von Kohl), Branke Magaš i drugih koji su pisali o Kosovu i jugoslovenskoj krizi poslednjih godina. Autor je sam obavestio javnost da su mu upravo albanski prijatelji dostavljali knjige srpskih pisaca i kopije njihovih članaka.

Etnogeneza albanske nacije, romantičarski mit o Kosovskoj bici 1389, srpska nacionalistička izmišljotina o tzv. *Velikoj seobi* sa prostora Kosova 1690. po kojoj se navodno ispraznio tadašnji prostor u koji počinju ulaziti Albanci, okupacija 1912, reokupacija 1918, teror ili kolonijalna uprava koja je *de facto* vladala za celog trajanja Jugoslavije, pa i danas nad etničkim Albancima, etničko čišćenje sve su to teze kojima je autor posvetio posebnu brigu. Usput, predstavljajući sebe kao „prvog” koji ruši te mitove, nastoji da potpuno obezvređi modernu srpsku historiografiju kao relevantnog naučnog sagovornika. Neprestano „drži lekcije”, a u suštini kuca na otvorena vrata koja je upravo ta historiografija otvorila, počevši u XIX veku od Ilariona Ruvarca, pa preko Stojana Novakovića do istoričara naših dana. Prema čitaocu potpuno nekorektno, prećutkuje polemike koje odavno postoje između srpske i albanske historiografije oko pojedinih pitanja, a potom svoja „istraživanja”, koja nisu ništa drugo do ponavljanje već viđenog, promovise u „nov doprinos”.

Po spoljašnjoj formi naučna, ova knjiga po načinu kako se autor „pionirski” udubljuje u kontroverzne istorijske teme ili arbitra između različitih izvora, mogla je lako da impresionira manje upućenog čitaoca. No, videli smo da su joj puno poverenje poklonili i neki od upućenijih istoričara istočnoevropske i srednjoevropske istorije (npr. I. Deak, R. Crampton). Međutim, knjiga je veoma brzo stekla i svoje kritičare, koji su ukazivali na njene bitne nedostatke, dvostruka merila, pa i sumnjivu naučnost. Malkolm se osetio pozvanim da oštro reaguje na kritike da je slab poznavalac građe srpskih arhiva i literature, da je više rušio srpske nego albanske mitove, da je pošao od pogrešne pretpostavke da Kosovo u istoriji postoji kao „entitet” i dr. Posebno mu je stalo da održi svoja navodna otkrića da nije bilo velikog iseljavanja srpskog stanovništva sa Kosova krajem 17. i sredinom 18. veka.⁵

Malkolm je ubeđen da je definitivno raskrinkao mit o Velikoj seobi Srba. Nasuprot „srpskim maksimalistima”, koji tvrde da se iselilo 500.000 ljudi sa Kosova pod Čarnojevićima,

1) *Kosovo A Short History*, Macmillan, London 1998.

2) Za pisanje knjige o Kosovu pomognut je stipendijom (St. Antony's College, Oxford 1995/1996).

3) *Bosnia: A Short History*.

4) R. Holbrooke, *To End the War*, Random House, 1998.

5) Videti šire u našem tekstu: Pro et Contra: Some Western Echoes of Noel Malcolm's Book *Kosovo. A Short History*, u: Slavenko Terzić (ed.) *Response to Noel Malcolm's Book Kosovo. A Short History*, Institute of History of the Serbian Academy of Sciences and Art, vol. 18, Beograd 2000.

reč je tek o nekih 30.000, uglavnom iz okoline Niša. Patrijarh je još ranije pobjegao u Beograd, pa nije ni mogao biti na čelu egzodusa sa Kosova. Sumnjive su tvrdnje, piše, da je patrijarh dočeka generala Pikolominija u Prizrenu. Nadalje, po autoru, srpska historiografija pogrešno interpretira „Invitatoriu” cara Leopolda od 6. aprila 1690. kao poziv da pređu u Austriju (str. 159 – sic!).

Kod srpskih autora nismo nigde našli broj od „500 hiljada” već daleko skrupuloznije analize koje se kreću do 60.000 ukupno. Upravo tu poslednju brojku navodi jedan sa-vremenik, ugarski primas, kardinal Kolonić (Leopold Graf Kollonitch) u pismu papi Klimentu XI, 1703. godine, citiramo: „kako radi na tome da pridobije srpskog partijarha da primi uniju zajedno sa više od šezdeset hiljada Srba koji su prešli u Ugarsku”.¹

Za razliku od Malkolma, mi smo mišljenja da se tačan broj nikad neće znati, kao ni broj onih koji su napustili Kosovo, zadržavajući se na južnim obalama Save i Dunava. Te potonje beleže rodoslovi (čuveni Bogićevići sa pl. Bogićevice doseljeni u Mačvu i dr.) i etnološka istraživanja. Deo izbeglih u planine se i vratio posle turske amnestije.

Kada su pomeranja stanovništva u pitanju, Malkolm prenebregava carsku invitatoriju iz 1689, kojom se za preseljenje i naseljavanje zapadne Slavonije i do tada opustošenih krajeva pozivaju Srbi uz svu garanciju verskih i drugih prava. Koliko ih je tada prešlo? Malkolmova tvrdnja o srpskoj interpretaciji Invitatorije iz 1690. je lažna. Neobaveštenost ili podmetanje?²

Mada se autor poziva na rad istoričara Nikole Samardžića o *Seobi*³ kao da je ubeđen da niko od čitalaca neće krenuti tragom naslova. Učini li neko suprotno, videće da nema osnova za Malkolmovu tvrdnju da je on „prvi” koji traga po fondovima bečkih, venecijanskih, francuskih i drugih arhiva. Da nije „prvi” koji se strastveno trudi da vidi ko je dočeka patrijarha u Prizrenu krajem 1689. sabirajući brojne dokaze *pro et contra* (usp. ispušta iz vida knjigu S. Bizozera, *La sacra lega contro la potence ottomana*, I. Milano, 1690). Videće, takode, da je odavno poznato odakle je patrijarh prešao Austriju 1690, i kada i kako je napustio Kosovo. Čitalac će, na kraju, shvatiti da raskrinkavanje „mita o Velikoj seobi 1690” koja ima „esencijalni značaj u nacionalnoj mitologiji” Srba (s. 140) ne pokreće prvi put Noel Malkolm već albanski istoričari, a na prvom mestu Skender Rizaj čije redove naširoko koristi.

Da bi sebe predstavio kao doslednog i objektivnog autora, packe je dobila i albanska historiografija koja je tvrdila da su svi ustanici 1689–1690. bili isključivo Albanci.

Malkolm uprkos izvorima turskim i austrougarskim, albansku većinu vidi već sredinom XIX veka. Prećutkuje etnički inženjering nad Srbima 1878–1912, te kvarenje harmoničnih odnosa dva naroda i početak loših vidi tek od 1912. godine. Da bi odbranio te teze od „srpskih nacionalističkih tvrdnji”, austrougarske popise Srba iz 1903. godine umanjije za 20 posto.⁴ Rezultate popisa srpskih kuća i stanovnika (1911) i procene Jovana Cvijića o 150.000 iseljenih u vremenu od 1878. do 1912. omalovažava kao nacionalistički trend.⁵ On taj broj „odoka” spušta na 60.000. To bi se moglo prihvatiti, piše.

Da bi se sagledala ova dosledno-nedosledna metodologija, navedimo primer kako Malkolm pobija podatke Državne statistike iz popisa 1921. godine (str. 268) da je onih kojima je albanski maternji jezik 439.657 u celoj Jugoslaviji, od kojih 288.900 na Kosovu. Ti brojevi,

1) Ovaj podatak ušao je u srpsku historiografiju preko dela St. Ivanija iz 1703 (De ortu et progressu et Diminutione Schismati graeci ritus Ecclesiae curu romana Ecclesiae tot votis exptata reunione - videti: *Istorija srpskog naroda*, knj. III-1. 1993. s. 536; knj. IV-1. 1986. s. 42).

2) (Uporediti: *Istorija srpskog naroda*, knj. III-1, s. 524, 529).

3) Suvremena strana štampa o velikoj seobi Srba 1690. godine, *IC*, XXXII, 1985.

4) Malcolm, s. 230; uporediti: D. Bataković, *The Kosovo Chronicles*, str. 136.

5) J. Cvijića prethodno hvali za kritiku M. Milojevića (n. d. 199).

piše Malkolm, smatraju se potcenjenim ne samo od albanskih predstavnika već i od stranih posmatrača: italijanski ekspert za Albaniju Antonio Baldači, npr. misli (sic!) da je bilo najmanje 700.000... a 1931. rumunski geograf Nikolae Popp zaokružuje broj na 800.000 dok jugoslovenski popis za 1931. beleži samo povećanje od 67.000. Dakle, država, državna politika, koja je posebno popis manjina iz 1931. čuvala kao „državnu tajnu” za internu upotrebu, sama je sebe, ako sledimo Malkolma, obmanjivala.¹

Malkolm dosledno izbegava smeštanje ovog međuetničkog verskog konflikta u širi kontekst u kome su svoju pogubnu ulogu na Balkanu imale velike sile (Austrougarska, Turska, Italija, Nemačka, Britanija, SSSR, pa i sama mala Albanija Envera Hodže, da ne pominjemo mešanje velikih sila u najnovijoj krizi). Tako u celom 13. poglavlju (1908–1918) nema ni reči o austrougarskoj propagandi i subverzivnom delovanju. Da je autor hteo, mogao je sa malo više inicijative pogledati u francuskom Diplomatskom arhivu volumene Italija i Albanija za period 1918 – 1924. Ili, fondove u Bečkim diplomatskim arhivima za 1913, 1914. ili 1915. Tragovi ovih fondova su tako brojni u mnogim stručnim radovima da je izlišno i pominjati ih.

Pomenuli smo, dakle, već jednu osobinu metoda ovog autora. U repertoar iskazane metodologije spada i namerno brkanje ili prečutkivanje hronologije događaja. Za nešto što je sledilo nekom vremenu on pravi inverziju i određuje to kao „uzrok” (str. 257, 272). Uz pomenuto ispuštanje uloge velikih sila, dobili smo njegovo mistifikovano viđenje albanske pobune ili upada 1913. godine, albanskih pobuna 1918. i 1920. godine.

Ono što su pojedini kritičari i političari u svetu prihvatili sa dobrodošlicom to je Malkolmovo dokazivanje da Kosovo nikada nije legalno ušlo u sastav Srbije (str. 264). Da bi ova konstrukcija bila „održiva”, prečutao je ili nije znao za proklamaciju regenta Aleksandra od 15. decembra 1914. godine i vladinu odluku o ukidanju uredbi sa privremenim važenjem u novim oblastima i proširenje Ustava, zakona i propisa koji su važili u ostalim oblastima. Nije takođe želeo da vidi ni lokalnu upravu koju su u velikom broju činili ugledni albanski prvaci.

Istoričar i publicista iz Londona Miranda Vickers (Vickers), devedesetih je bila veoma prisutna u javnosti sa četiri svoja rada koja prate Balkan.²

Kao i za prethodnu knjigu Noela Malkolma, možemo da navedemo da je njena poslednja knjiga *Istorija Kosova* u svoje vreme izazvala veliku pažnju, ali sa nešto manje negativnih kritika. Dok Tim Džuda (Tim Judah) smatra da je u istorijskom delu to bolja knjiga od Malkolmove, prestižni istoričar sa Kolumbija univerziteta Istvan Deak (Istvan Deak) daje prednost Malkolmu u odnosu na Vickersovu, koju na fin način diskvalifikuje ocenom da je „ponešto naklonjena Srbima”.³

Knjiga Vickersove predstavlja kombinaciju istorijskog pristupa i aktuelne političko-oške analize. Za razliku od Malkolma pored anglosaksonske i albanske literature podjednako se oslanja i na srpske pisce. Međutim, nedostaju neka, po našem sudu, nezaobilazna izdanja o srpsko-albanskim odnosima koja su morala da se konsultuju. Ponekad piše u polemičkom tonu (npr. kada se upoređuju tvrdnje albanske historiografije o sastavu sta-

1) Videti naš tekst: „Dva viđenja rješavanja pitanja nacionalnih manjina u Kraljevini Jugoslaviji uoči Drugog svjetskog rata”, *Tokovi*, 1/1989.

2) *The Status of Kosovo in Socialist Yugoslavia*, 1994; *The Albanians: Modern History*, 1995); sa Džejmsom Petiferom (James Pettifer), *Albania: From Anarchy to Balkan Identity*, 1997); *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*, Columbia University Press - Hurst & Com, New York, London 1998.

3) „Vickers, who is somewhat sympathetic to the Serbs” (I. D., Out of the Past, *The New Republic*, 8. jun 1998 osvrt na knjige Malkolma i Vickersove uz razmišljanja o današnjoj situaciji na Kosovu u obimu od gotovo 18 novinarskih kartica).

novništva i njima nasuprot objavljeni turski izvori o etničkom sastavu stanovništva na Kosovu sredinom XV veka - s. 18).

U knjizi je evidentan trud da se sagleda celovitost i što više uzročnih veza. Tako, za razliku od nekih drugih autora, s razlogom navodi pokazatelje o zaostajanju ekonomskog razvoja Kosova dovodeći to u vezu sa enormnim priraštajem albanske populacije (s. 182, 190-1, 197), uočava nesrazmer strukture učenika i studenata u hipertrofiranom školstvu i na Prištinskom univerzitetu (80% na humanističkim naukama, umetnosti, istoriji i sl.) sa realnim izgledom da ti mladi nikad ne dobiju posao (s. 199). Ocenjujući afirmativnim karakter prava koje je ova manjina koristila do 1981. koristi izjave prvaka albanske elite (s. 193), a povodom zahteva demonstranata za republiku Kosovo (1981) takođe koristi albanske političke lidere koji cene da taj zahtev znači rušenje integriteta Jugoslavije (s. 200).

Kada su statistike i brojevi u pitanju i Vikersovoj se može postaviti pitanje zašto sve muslimane iz državnog popisa 1931. (odnosi se na prostor „Kosovo“) određuje kao Albance (s. 116); ili, kada navodi deo Državne statistike o emigraciji 23.600 građana u Tursku i Ablaniju (1927–1939) proizvoljno ih utvrđuje kao Albance (s. 119). Naime, u korištenom jugoslovenskom izvoru se ne (!) navodi ni nacija ni maternji jezik iseljenih građana. Pre bi se, prateći popise, moglo tvrditi da su većina Turci.

Kada su iseljeni Albanci u pitanju autor, uz ogradu da je teško znati tačan broj dok se ne istraže turski i jugoslovenski administrativni izvori, navodi u osnovnom tekstu rad albanskog istoričara iz Tirane (1994) koji daje broj od 200-300.000, da bi tek potom nave-la jugoslovensku statistiku „koja umanjuje taj broj“ kao da se ta statistika u svoje vreme bavila „polemikom“ ili osporavanjima nekih „tvrdnji“ budućih istoričara.

Kod Vikersove, kao i kod drugih autora¹, opšte je mesto karakter sukoba države i pobunjenih Albanaca 1913, 1918–1921. i 1944–1945.²

Šta je po našem sudu često sporno, pa i kod Vikersove? Sporno je što se „najviše namere“ jedne države (Kraljevine SHS) njene vlade, Vrhovne komande, Ministarstva unutrašnjih dela rekonstruišu preko izvora sekundarnog značaja, činjenica iz političke propagande onog vremena ili literature koja pati od istih slabosti - nedostataka sistematizovanih izvora prvog reda.

Šta se desilo u novembru 1918? Nasuprot utisku i tvrdnjama autorke, nije postojala planirana osveta nad Albancima. Postojala je svest da je deo Albanaca protivan srpskoj državi još od 1912. godine, da je u čitavoj populaciji prisutna velika količina austrougarskog oružja, te da su srpske, crnogorske i jugoslovenske trupe koje su stigle u te krajeve oktobra 1918. slabe i bročano nedovoljne za slučaj bilo kakvih pobuna i nemira.

Razoružavanje prvi započinju Francuzi u zapadnoj Makedoniji zbog pobune Albanaca u dolini Debra (4. novembra). U tu akciju su uključili i trupe Esad Paše (albanske). Sve to u cilju obezbeđivanja komunikacija od Debra ka Skoplju. Istovremeno, pratimo da tek uspostavljene civilne vlasti na Kosovu traže pomoć vojske zbog „arnautskih napada“ (4.

1) I. Banac, S. Ramet, N. Malkolm, Francois Grumel Jacquignon „U leto, vojska SHS maršira na Skadar i Tiranu. Albanska vlada mobilise i zadobija pobedu 26. avgusta 1920, optužujući Jugoslovene da 'zele iskoreniti' albansku rasu“. (s.107)

Sve samo ne tačna slika događanja i srpskih namera. Prethodno, namernim ispuštanjem činjenice da je tadašnje demarkacione linije odredio Franše Depere (Franchet D' Esperey), kao glavnokomandujući, još 1918. godine, insistira na srpskoj „okupaciji“ i stalnim planovima da se Albanija podeli „na jednake delove“. Sve je aranžirano poznatim albanskim memorandumima međunarodnim forumima i velikim silama posebno, kao i uzvratnom onovremenom propagandom iz Italije i Britanije.

2) Vickers, *n. d.* 93-5, 143

novembar). Oružane pobune su izbile u Metohiji 6. novembra i vlasti vide jedini izlaz u hitnom razoružavanju Albanaca i po mogućstvu mirnim putem (7. novembar). U izveštajima se nabrajaju sela koja su po pozivu mirno predavala oružje, ali se ispred pojedinih nalazilo na oružani otpor (Gornja Jablanica, Radevo, Slavkovac kod Vučitna, npr.). Vlada i Ministar vojni bili su sledećeg mnjenja o poreklu pobuna: „Iz podataka dobijenih sa više strana nalazim da naši neprijatelji rade na tome da u Staroj Srbiji i Makedoniji izazovu pobune i meteže sada za vreme Konferencije mira, a u cilju podupiranja zahteva na ove krajeve”. Vlada će i tokom narednih akcija (1920, 1921) biti svesna okolnosti i tražiti od svojih organa poseban takt i ophođenje prilikom novih akcija razoružavanja radi obezbeđenja narušenog reda i mira: „Pri ovome mora se postupati s puno takta i obazrivosti jer bi nam protivni postupak mogao biti više od štete s obzirom na spoljnu situaciju i još nerešeno albansko pitanje” (februar 1920).¹

Faktor nereda predstavljale su i razbojničke bande (kačaci) koje su napadale i pljačkale stanovnike, putnike, pa i slabije vojne jedinice, ali i svoje sunarodnike etničke Albanaca. U sukobu sa njima formirani su tzv. leteći odredi, čete sastavljene od žandarmerije i vojske. Kako bi se u suženu sliku koju pisac nudi uklopili npr. podaci da su na čelu pojedinih takvih odreda stajali oficiri Albanci (npr. kapetan Ametović R. Sadrija) iz Gusinja koji je više od tri meseca komandovao takvim odredom (1921)? Ili, kako bi se uklopili podaci koje nam je pružio kolega Z. Janjetović iz fonda Ministarstva unutrašnjih dela Kraljevine Jugoslavije: „Pljačka i ubistva čine nemoguć život Srba u Tetovu (1. juli 1920); Srpske porodice počele bežati iz sreza Labskog jer vlasti ne mogu da iz zaštite od kačaka (18. juli 1920); Kod Arnauta u Metohijskom okrugu ima oko 2.000 pušaka koje su im izdala razna nadleštva i komande... Okružni načelnik u Peći izdaje Arnautima svakodnevno puške (11. april 1921); Šest kačaka opljačkalo petoricu Arnauta i pobešlo u Albaniju (27. maj 1921); Četiri naoružana Arnauta čobanina suprotstavilo se kačacima (2. avgust 1922); 28. jula 1921. Arnauti kačaci napali Tetovo i ubili šefa stanice i popa (8. avgust 1921); Pet arnautskih odmetnika pucalo na jednog Arnauta (10. avgust 1922); Kod Dulja Hana kačaci zarobili 6 Arnauta i 2 Srbina (29. avgust 1922); Četiri kačaka opljačkala 3 Arnauta kod Orahovca (27. septembar 1922).” Mogao bi se do u nedogled prepisivati delovodni protokol, ali gornji navodi su dovoljno ilustrativni.²

Najviše vojne vlasti su o kačacima imale sledeće ocene: „Što se tiče kačaka u Pečkoj okolini, za njih se slobodno može reći da nemaju nikakav politički cilj, jer je to elemenat koji je od uvek živeo od pljačke pa to i danas radi. Strani agitatori ih iskoršćavaju u cilju izazivanja nereda, kako na graničnom frontu, tako i na pojedinim mestima u unutrašnjosti naše zemlje (24. maj 1919).”³

Upadi većih formacija Albanaca iz Albanije 1919, 1920, i 1921, a zatim protivofanzive jugoslovenske vojske gde su na obe strane uzimale učešća organizovane ili plaćene snage lokalnog stanovništva i tokom kojih je stradalo najviše sela i poginulo najviše ljudi otvara pitanje da li je moguće tvrditi: ko i koliko? Autor u odgovoru stupa na klizavo tlo onovremenih propagandnih izvora (npr. memorandumi Hasan Beg Prištine i dr.).⁴

1) Videti šire u našoj: *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921*, Beograd 1988; zbornike građe sa predgovorima: Lj. Dimić, Đ. Borozan, *Jugoslovenska država i Albanci*, tom I-II, Beograd 1998 (1999).

2) Dimić, Borozan, *n. d.*, tom I.

3) *Isto*.

4) Ovo opšte mesto, uz upotrebu memoranduma, videli smo u zborniku Roberta Elzia i kod Malkolma. Pomenimo i jednog francuskog autora, Francois Grumel-Jacquignon, *La Yougoslavie dans la strategie francaise de l'entre-deux-guerres (1918–1935) Aux origines du myth serbe en France*, Peter Lang, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt/M, New York, Wien, 1999.

Teško je otići se trenutnoj asocijaciji kako će, po istom kriterijumu i metodologiji, u nekoj dogleđnoj budućnosti možda „čvrsti” izvori za istoriju Kosova 1998. biti navodi britanskog lista *Guardian*, prema anonimnim albanskim svedocima koji su izbegli, kako srpska policija kolje, žive spaljuje žene i decu, urezuje žrtvama krstove na čelo. Ili, navodi novinara Eriha Ratfeldera o masovnoj grobnici sa preko 500 ljudi, žena i dece u Orahovcu, ili mnogi navodi Kosovskog informativnog centra u Prištini sa hipertrofiranim brojevima. Možda će neko zdravo za gotovo uzeti tvrdnju Fehmija Aganija da on nije znao da postoji tzv. OVK („Neki kažu, ja ne znam”) ili Redžepa Čosje da je kidnapovanje civila Srba i Albanaca od strane OVK – srpska propaganda (Intervju *Glasi Amerike*). Kada ga je voditelj emisije upozorio da je izvor predstavnik međunarodne organizacije u Ženevi, on vešto odgovara da u takvim situacijama uvek ima onih koji podržavaju jednu ili drugu stranu.

Nasuprot sličnim onovremenim tvrdnjama, vodeći se izvorima prvog reda, moguće je preciznije pratiti delovanje državnih organa, odvojiti delovanje regularnih od neregularnih trupa, tačna imena mesta, karakter operacija i dr. Za ilustraciju, pukovnik Josifović izveštava svog generala kako su Topoljanci „čuveni razbojници... u ovoj akciji (odbrana 18. avgusta 1920) uzeli uz vojsku najaktivnije učešće. Ovo njihovo opredeljenje i stupanje u Krv Arnauta iz Ljume i Donjeg Debra neocenljivo je – koristiće za mir i sigurnost sreza Gorskog”, a general Smiljanić koji izveštava da su ovi albanski odredi jako narasli raspituje se kod Ministarstva „šta je oportunije sa političkog stanovišta – da li isticanje rada organizovanih Arnauta ili da ih ne spominje” (septembar 1920), a nešto ranije komanda iz Debra obaveštava da su otpočele borbe u celoj Albaniji između Esad pašinih i Akif pašinih jedinica (jun 1920).

Objavljeni izvori bi svakako pojačali i dali za pravo svedoku srpske strane (britanskom novinaru) koga je odabrala Miranda Vickers, o događajima 1919–1920, ali koga potom sama dezavuiše tvrdnjom da je to prilično slaba odbrana („in a rather feeble defence of the Serbs’ actions”). Vojni izvori o istoj stvari svedoče da je u napadu preko demarkacione linije ka Podgorici od strane plemena Hota i Gruda ubijeno 3, ranjeno 34 i zarobljeno 240 vojnika Zetske divizije (23–26. decembar 1919). Potom je tek usledio protivnapad jugoslovenskih trupa.¹

Vickersova se ogledala u pokušaju da razreši šta se to dešavalo u Rugovu, Plavu i Gusinju januara 1919.² Nažalost, u vreme koje ona pominje i pripisuje velike akcije jugoslovenskoj vojsci, u stvarnosti, slabe jugoslovenske snage jedva da imaju po 15 vojnika u svakom mestu. Istovremeno tada su vladali surovi zimski uslovi i ne vode se operacije. S druge strane, ono što upućuje na složenost mozaika, a izmiče Vickersovoj i pomenutim autorima, jesu najviše namere državnih organa. Vojne vlasti su se žalile da kod Peći, razbojništva koja izazivaju Crnogorci prelaze sve granice (22. februar 1919). Komadant Metohije, pukovnik Vojislav Katanić ponavlja u maju 1919. da Crnogorci koji čine žandarmeriju nisu pogodni za samostalan posao „jer će uvek uraditi po njihovoj volji i na grub način”. Kritikuje Crnogorce koji „Arnajte grozno mrze i gotovi su uvek da im se svete, čine pakosti i da ih ucenjuju. To je se najbolje dalo videti pri ugušivanju amautske pobune u srezu dreničkom i okolini Peći, gde su na ugušivanju pobune učestvovali i mnogi od Crnogoraca sa njihovim ženama i decom (...) odnoseći sve što im je do ruku došlo”. Sledi oduzimanje oružja kako od Srba tako i od Albanaca. Potom krajem 1920. Vlada

1) M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921*, s. 197–207, 226–232

2) M. Vickers, *n. d.*, s. 93–4.

deli srpskom stanovništvu oružje da se sami brane, ali reagujući na nesretna događanja morala je ponovo 1921. oduzimati oružje od Crnogoraca koji su se sami odali osvetama i pljački.¹

Nasuprot čvrstom stavu autora da je „srpsko vodstvo” (Serbian leadership) silom i represijom reagovalo na svako neslaganje sa centralnom vladom izgovarajući se da to „ruši novu državu”, stvarnost onog vremena je pre svedočanstvo da je nova država primenjivala onoliko sile koliko jedna pravna država mora u sučeljavanju sa ilegalnim posedovanjem velikih količina vojnog naoružanja, potrebom uspostavljanja opšte javne sigurnosti, bezbednosti i poštivanja zakona (koje su ugrožavale pobune, razbojnički napadi, međusobne osvete srpskog i albanskog stanovništva).

Politički prvaci Albanci i Turci, kada su se međunarodne okolnosti stabilizovale, učestvuju sa vladajućim strankama u donošenju novog Ustava (1921), participiraju u opštinskoj i sreskoj vlasti od tada pa do kraja Kraljevine Jugoslavije. Pored stranke Džemijet, albanski prvaci, uglavnom begovi dobijaju poslanička mesta na listama Radikalne stranke (npr. 8 Albanaca i Turaka 1925), a tridesetih godina postaju i senatori. Takođe skoro sve opštinske uprave gde su bili većinsko stanovništva drže tokom celog međuratnog perioda kao i pojedine srezove. Oko Đakovice, svi predsednici opština osim jednog su bili Albanci, u srezu Lab od 10 opština samo dve su držali Srbi, slično je bilo u srezu Podujevo ili srezu Podrimskom. U mnogim izveštajima koje su centralne vlasti primale ukazivalo se da su vlasti tolerantne prema Albancima, a netolerantne prema Srbima. U isto vreme Srbi činovnici u izvršnoj vlasti (npr. slučaj sudije Jakova Vuksanovića i njegove braće činovnika uprave u Đakovici) više su pazili na želje albanskih begova i narodnih poslanika da im se ne zamere (npr. žalba građana sreza đakovičkog predsedniku vlade Stojanoviću).²

Praviti pregled autorskih studija ili zbornika koji su poslednjih godina u svetu posvećeni Kosovu, te njihovog kritičkog pretresanja, moglo bi ići u nedogled. No pomenimo još jedan nemački zbornik (*Kosovski konflikt*) na koji skreće pažnju naš kolega Zoran Janjetović.³ U ovom delu svojim radovima su se predstavili mnogi poznati stručnjaci za istoriju regiona pa i neki eksperti ICTY. „Greška je autora”, ocenjuje naš kolega, „što nisu uzeli u obzir i izvore koji se ne poklapaju sa prikazima u zapadnim medijima, a priređivača što nisu na njih uticali u tom smislu. Postoje i drugi propusti urednika. Nije jasno zašto među svim zemljama čiji je stav (ili stavovi) prema kosovskom problemu u knjizi prikazan, nije i ona koje se sve to najviše tiče – Srbija. Stavovi pojedinih srpskih stranaka o Kosovu i njihova evolucija takođe nisu spomenuti. O Srbima se saznaje samo posredno, kad se govori o Albancima ili zainteresovanim silama. To knjizi daje notu nepotpunosti, pa i jednostranosti. Knjiga je opterećena nepotrebnim ponavljanjem opisa toka krize u više radova. Veliki je nedostatak što je kosovska kriza uglavnom istrgnuta iz svog jugoslovenskog i srpskog konteksta. Čitaocima nije objašnjen značaj kosovskog problema unutar SRJ, njegov uticaj na narastanje srpskog, a sa njim i drugih nacionalizama, već se sva krivica svaljuje na Srbe, ili čak samo na Slobodana Miloševića. Ovako gledanje predstavlja opasno pojednostavljivanje koje naravno vodi do pogrešnih zaključaka. Takođe nije objašnjen značaj kosovskog pitanja unutar SRJ: albansko neučestvovanje u legalnom

1) Videti šire navedene radove M. Bjelajac, Lj. Dimić, Đ. Borozan.

2) M. Bjelajac, „Djelatnost KPJ videna očima vojske Kraljevine Jugoslavije”, *Tokovi*, br.1/1990.

3) Zoran Janjetović, „Različiti pogledi na kosovski konflikt: Konrad Clewing, Jens Reuter (ur.), *Der Kosovo-Konflikt. Ursachen -Akteure - Verlauf*, München 2000”, *Istorija 20. veka*, s. 137 – 142. Zbornik je obimna zbirka 27 radova autora iz osam zemalja.

političkom životu Srbije i manipulacije srpskih i albanskih medija gotovo nisu spomenuti. Vrlo važno pitanje ljudskih prava je posmatrano van konteksta Srbije i Jugoslavije, iako je jasno da dok god su se ljudska prava kršila u Beogradu, bilo je iluzorno očekivati da će se ona poštovati na Kosovu. Većina onih koji su se bavili kosovskim pitanjem nije shvatala ovu vezu, tako da je batinjanje albanskih studenata koji su zahtevali secesiju uvek izazivalo mnogo veće zgražanje i osudu nego batinanje beogradskih studenata koji su zahtevali demokratiju. Preuzimanje tvrdnji zapadnih medija da je napad na Jugoslaviju bio samo u funkciji sprečavanja humanitarne katastrofe deluje naivno, pogotovo što se iz ponekih radova jasno vidi da iza toga stoje i druge stvari. Trenutna dostupnost izvora nam ne omogućava da o dešavanjima iza kulisa sada znamo nešto više, ali je neverovatno da skoro niko od autora ne gaji ni tračak sumnje u zvaničnu verziju NATO političara. Jednog dana, kada neke sada poverljive informacije dođu na svetlo dana knjiga će zbog toga izgubiti veliki deo svoje relevantnosti.”

U ovom obimnom i sadržajnom kritičkom pregledu pažnju pobuđuje osvrt na prilog poznatog istoričara Holma Sundhausena koji slovi kao jedan od najboljih poznavalaca. Janjetović piše da Sundhausen (*Kosovo – jedna istorija sukoba*) daje pregled sukobljavanja Srba i Albanaca oko Kosova, stavljajući akcenat na događaje od 1912. nadalje. „Pri tome zanemaruje dosta dugu tradiciju sukobljavanja i pre tog doba, koja je služila kao osnova za nastavak konflikta do današnjih dana, ali i primere saradnje kojih je ponekad bilo, kao i mešanja, povezivanja i kulturne razmene dva naroda. Zadržava se na postupanju srpske vojske sa Arbanasima 1912. ali ne navodi albanske zulume u poslednjoj četvrtini 19. veka i početkom dvadesetog. Dok opširno piše o planovima Vase Čubrilovića za izgon Šiptara, kad (vrlo kratko) govori o Drugom svetskom ratu, pominje samo to da su četnici pokušali da te planove ostvare, a ne spominje sudbinu kosovskih Srba u tom periodu. Položaj Albanaca posle Drugog svetskog rata autor takođe slika u mračnim bojama, sa izuzetkom perioda 1974 – 1989. Sa nevericom i umanjivanjem govori o žalbama kosovskih Srba ne pokušavajući da ispita istinitost njihovih navoda. Oštro kritikuje srpski nacionalizam, ’etnocentrizam’ (koji je podstaknut albanskim nasiljima). Srpskim intelektualcima prebacuje što nikad nisu kritički razmotrili službenu srpsku politiku prema Albancima od 1912, a ni sam ne pokazuje gotovo nimalo kritičnosti prema držanju (i tvrdnjama) Albanaca u istom razdoblju. Autor pominje ’latentni srpski rasizam prema Albancima’ samo zato što o srpskim predrasudama postoji iztraživanje, ali ne spominje albanski ’rasizam’ prema Srbima koji je celom svetu postao i suviše očigledan tek posle 10. juna 1999. Članak zato ostavlja utisak prilične jednostranosti, što se najbolje vidi na str. 69. gde autor napominje da međunarodno pravo, garantujući suverenitet država nad protiv svoje volje pripojenim stanovništvom, često sankcioniše nepravdu. Ovaj argument sam po sebi ima dosta istine, ali nije jasno zašto bi samo granice Srbije bile sporne: ne samo srpske, već skoro sve evropske granice su povučene krvlju. Zašto bi samo kosovski Albanci zbog loših istorijskih iskustava imali pravo na secesiju, a neki drugi narodi, sa često još bolnijim iskustvima (recimo Srbi u BiH) ne? Čudno je da autoru, inače odličnom poznavaoocu bivših jugoslovenskih prostora, ova paralela nije pala na pamet.”¹

Da li je najnovija kriza na Balkanu počela 1987? Da li je Kosovo njen početak? Da li je zaista 1989. ukinuta kosovskim Albancima autonomija? Da li se Srbima na Kosovu zaista pogoršao položaj posle proširenja autonomnih prava Albanaca 1974, a Srbima u Hrvatskoj kada su „izbačeni” iz Ustava 1990. godine?

1) *Ibid.*, s. 137–138.

Ova pitanja su nam se sama od sebe nametala čitajući ove redove, njihove prikaze i komentare istaknutih savremenika.

„1987” kao prauzrok tragedije Jugoslavije?

„Sve je počelo sa Kosovom i sve će završiti sa Kosovom” lajmotiv je Vikersove, a Voren Cimerman u svom oprostajnom telegramu State department-u 12. maja 1992. kaže: „Mada su koreni netrpeljivosti stari vekovima, **nacionalizam**, koji je ubio SFRJ započeo je 1987. godine kada je Milošević slušajući jedne duge noći o zlostavljanju Srba od strane Albanaca pokrenuo srpski nacionalizam, potom ukinuo autonomiju Kosovu i Vojvodini, očistio svu opoziciju u samoj Srbiji i konačno okrenuo svoju nacionalističku agresivnost protiv svojih suseda.” Isti je uveo u rečnik i pojam „kvisling” za etničke Albance lojalne svojoj državi, koji su neretko bili žive mete ekstremista.¹

Da li nije znao ili je hteo da prikrije jednu drugu godinu – 1981, kao i objašnjenje kako je jedna nacionalna manjina koja je živela bolje nego sunarodnici u samoj Albaniji, čije budžetske i društvene potrebe finansira Srbija i Jugoslavija sa dve trećine (plus krediti), krenula u rušilačku akciju što je zaista bio pravi detonator jugoslovenske krize. Da li zato i naknadno svodi pobunu na studentski protest na kome su oni tražili Kosovo republiku?² Ili je to već bilo 1968? Ili posle Brionskog plenuma 1966?³

Njegov kolega, diplomata, načelnik odeljenja za jugoistočnu Evropu u nemačkom Ministarstvu spoljnih poslova (1991– 1995) Majkl Libal, takođe promovise istu priču:

„Grubo govoreći, tri su se snage našle međusobno suprotstavljene. Prvi se i najranije na jugoslovenskoj sceni pojavio nacionalistički i socijalistički autoritaran režim u Srbiji pod vodstvom Slobodana Miloševića. Taj režim se protivio demokratskoj reformi jednostranačkog sustava i umjesto toga je za cilj postavio recentralizaciju države pod srpskim vodstvom. Pokaže li se to nemogućim, stvaranje velikosrpske države – koja

1) Warren Zimmermann, „The Demons of Kosovo”, *The National Interest*, Summer 1998. W. Z. piše: „Posle ukidanja autonomije maknuo je uglavnom albansko rukovodstvo i zamenio ga Srbima ili ‘poštenim’ (čitaj kvisling) Albancima.” (s. 6). Za žrtve KLA (UČK) piše da su to bili srpski policajci, viši funkcioneri i albanski kolaboracionisti (‘Albanian collaborators’) te da je Kosovo klasičan primer kolonijalne opresije (s. 7); Srbi su sada okupatori (s. 8); Širi osvrt na pisane poglede W. Zimmermana objavili smo u članku „Diplomate – akteri i analitičari kraja SFRJ”, *Tokovi istorije* 1-2/2004, s.157–173.

2) W. Zimmerman, *n. d.*, s. 4. ‘During riots in 1981 in capital Pristina, Albanian student demonstrators demanded republic status for Kosovo, a condition that would make it completely independent of Serbia and imply its right to secede from Yugoslavia’. Minimiziranje „1981” pratimo i danas. U članku Gebriel Pertosa povodom smrti Mahmuta Bakalija u londonskom listu *Independent* (18 April 2006) piše: „Bakali je mogao da tvrdi da je u veliko zaslužan za unapređenje statusa Kosova. Međutim, loš kvalitet hrane u univerzitetskoj kantini bio je podstrek za studentske demonstracije u martu 1981. Nasilna reakcija policijskih snaga – kojoj se suprotstavio Bakali – izazvala je nered. To je dovelo do radikalnijih zahteva, uključujući pozive da se Kosovu dodeli status republike. Srpski lideri su optužili Bakalija što nije predvideo proteste ‘ i što je stvorio uslove za nemire putem neprikladne investicione politike koja je rezultirala ogromnim brojem diplomaca bez izgleda na zaposlenje. U junu 1981. on je smenjen sa svih liderskih funkcija.” (prevod pod naslovom „Prvi svedok Bakali”, *Politika*, 21. april 2006)

3) 14. sednica CK SK Srbije 28. aprila 1968, B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam, ideje i stvarnost*, tom II, Beograd 1987, s. 554. Na ovoj sednici sa kritičkom analizom istupili D. Čosić i J. Marjanović i anticipirali ono što će u novembru desiti pred očima cele jugoslovenske javnosti. CK je osudio u prvi mah dvojicu članova, a P. Stambolić je u pauzi sugerisao Čosiću da se opravda da nije bio dovoljno informisan. Čosić je uzvratilo: „Kako nisam obavešten kad smo svi obavešteni i znamo o čemu je reč”. (K. Nikolić, „*Niko ne sme da vas bije*” *Slobodan Milošević u Kosovu Polju* 24–25. aprila 1987. *Istorija i mit*, ISI, Beograd 2006, s.18)

bi uključivala što više, odnosno koliko god to bude moguće djelova ostalih republika nastanjenih Srbima – postavljalo se kao alternativa”¹

Jedan američki stručnjak, posle intervencije 1999, pregnantno je sazeo svu tu retoriku označavajući je kao NATO mitologiju:

„NATO verzija stvarnosti ide nekako ovako: Kriza na Kosovu je jednostavno poslednja epizoda agresivnog puta ekstremnog srpskog nacionalizma, orkestriranog od jugoslovenskog predsednika Slobodana Miloševića, kako bi se stvorila etnički čista Velika Srbija. Agresija, prvo na Sloveniju, potom Hrvatsku, zatim Bosnu i konačno Kosovo, najviše zato što je Zapad, posebno NATO, odbio da se suprotstavi Miloševiću.

Pre 1989. godine, kaže NATO mitologija, na Kosovu je vladao mir u sistemu autonomije koja je omogućavala Albanskoj većini visok stepen samouprave. *Status quo* je poremećen kada su Srbi opozvali autonomiju i inicirali sistem aparthejda i etničke diskriminacije. Nakon decenije opresije od strane Srba, kosovski Albanci su bili naposljetku suočeni sa planiranim programom genocida, sličnog onom koji su Srbi počinili u Bosni. Uspon UČK bio je neizbežan odgovor na tu pretnju. SAD i međunarodna zajednica, iscrpevši sve mogućnosti za diplomatsko rešenje krize, nudeći u više navrata Srbima mogućnost da prihvate plan u Rambujeu, mirnu soluciju koja bi bila pravična za obe strane. I dok su etnički Albanci, uključujući i UČK, izabrali put pregovaranja i mira, Srbi su ga odbili. Sledstveno toj interpretaciji, NATO nije imao drugog izbora nego da pokrene vojnu operaciju, tačnije vazdušne udare, koji su u Bosni ranije primorale Srbe da sednu za pregovarački sto. Vazdušna kampanja koja je potom usledila bila je potom usmerena na Miloševića i njegov bezbednosni aparat, a ne protiv srpskog naroda. Nažalost, kako su Srbi krenuli sa svojim planiranim programom genocida, NATO vazdušna kampanja nije mogla sprečiti raseljavanje stotina hiljada Albanaca. Kako god, nije se smelo dozvoliti da NATO ne ostvari svoje ciljeve jer bi to ugrozilo međunarodnu stabilnost, američki i NATO kredibilitet bi bio razoren ako bi se dozvolio taj genocid u srcu Evrope na početku 21. stoleća. To je, u sažetom”, piše ovaj analitičar „bila forma kako je slučaj prezentovan od strane SAD i NATO zvaničnika. Problem je što je jedva nešto od toga istinito. (...)uglavnom iskrivljene ili preterane interpretacije činjenica ili netačne lažne tvrdnje.”²

Knjige i članci Cimermana, Libala, Olbrajtove ili generala Klarka, u svoje vreme kreatora i izvršilaca politike, pokušaj su da se akademski upakuje ta ista politika. Deo akademske zajednice to prihvata kao apsolutno korektno i daje svojim knjigama takvoj interpretaciji jugoslovenske krize, pa i poslednje na Kosovu, naučni, stručni legitimitet. Nama ostaje da pitamo i podsećamo.

Podsetimo, Marko Nikezić, tek postavljeni predsednik SKS, liberalni komunista, iznenađen brutalnošću albanskih nacionalista bio je prisiljen da na političkom aktivu

1) Michael Libal, *Njemačka politika i jugoslovenska kriza 1991–1992*, Golden marketing, Zagreb 2004, s. 13.

2) James George Jatras, „NATO’s Myths and Bogus Justifications for Intervention”, in: *NATO’s Empty Victory A Postmortem on the Balkan War* CATO Institute, Washington 2000, s. 21–29. Autor je politički analitičar Republikanskog političkog komiteta u Senatu. Pre toga bio je službenik State departmenta kao u Meksiku i u Odeljenju za Sovjetski Savez u samom State departmentu. U istom zborniku je navedeno da su zapadni novinari imali u Rambujeu informaciju od visokog američkog zvaničnika (off the record) da je u suštini cilj bombardovati Srbe i da je „letvica namerno tako visoko postavljena da Srbi ne mogu da je prihvate” (*Isto*, s. 24); Ovo je kasnije u punom svetlu izašlo na videlo tokom procesa srpskim rukovodiocima pred ICTY. Odluka o bombardovanju je doneta u decembru 1998, kongresmeni SAD su je saopštili Albancima, naoružava se i oprema OVK (videti intervju sa advokatom Tomom Filom, „Bombe za nezavisnost”, *Večernje novosti*, 11. april 2007, s.12).

Srbije 1. decembra 1968. poručiti da će zemlja biti branjena od svakog pokušaja razbijanja iznutra, dodajući da „ako neko bira oružje ne treba da sumnja u ishod sudara”.¹

Dodajmo, da je odmah posle tih nemira, Služba državne bezbednosti dostavila Saveznom sekretarijatu za unutrašnje poslove informaciju o organizovanom delovanju neprijateljskih elemenata albanske narodnosti:

„Smišljeno su raspirivali nezadovoljstvo, nacionalnu mržnju među nacionalnostima i narodnostima i širili iredentističku propagandu. Dosadašnji podaci ukazuju na postojanje šire ilegalne delatnosti iredentista na području Pokrajine koja predstavlja kontinuitet rada ranijih ilegalnih organizacija. Diskusije o ustavnim amandmanima iskoristili su neprijateljski elementi da na širem frontu ispolje svoje pretenzije, zaoštre međunacionalne odnose i time stvore pogodnu atmosferu za svoju aktivnost. Iredentistički elementi albanske narodnosti isticali su da se treba boriti za republiku i pravo na samoopredeljenje, jer će se samo na taj način uspeti da se Kosovo i deo Makedonije priključe Albaniji.”²

Za JNA je već ta 1968. godina predstavljala veliko iskustvo. Admiral Mamula sveđoči da je 1980. na Kosovo i Metohiju, koja je šezdesetih godina bila gotovo ispražnjena od vojske, ponovo počelo vraćanje garnizona i formiranje korpusa koji je nekad postojao. U pola posla oko ojačavanja jugoistočnog vojišta dogodila se *pobuna Albanaca 1981*. Da nije bilo blagovremene procene i angažovanja snaga JNA i da se čekalo na zakasnelu odluku Predsedništva SFRJ o njenom angažmanu, pobuna bi se razmahala kao i oružani sukobi jer su skladišta oružja teritorijalne odbrane (60-70.000 dugih cevi, pt oruđa, minobacači i dr.) i pojedina armijska ratna skladišta sačuvana u poslednji trenutak. Da nije pristiglo pojačanje, ona bi pala. Novo iskustvo diktiralo je svodenje formacije TO Kosova na praznu formu. Pokušaj rukovodstva JNA da u saradnji sa albanskim rukovodiocima popravlja situaciju nije dao rezultat. Naprotiv, oni su optuživali JNA.³ Na jednom zajedničkom sastanku u Prištini 1983. im je odgovoreno da je u JNA otkriveno 169 tajnih organizacija sa 1.097 pripadnika, ekstremnih u namerama i dobro organizovanih (trovanje vojnika, krađa oružja, atentati). Rukovodstvo izabrano posle 1981. sve je to odbijalo. Vrh armije je 1983. godine bio načisto s tim da se „nacionalistički pokreti iniciraju i vode iz same Partije, SKJ”. Bili su načisto da je bivše Bakalijevo rukovodstvo bilo povezano sa Albanijom i centrima u Evropi, a ono izabrano 1981. nije se trudilo da otkrije te veze državnim organima, čuvajući ih za sledeći udar. U Armiji su došli do zaključka da će u budućnosti slične probleme morati rešavati sami jer podršku kosovskog rukovodstva nisu dobili, „a jugoslovenski vrh nikada nije uspio naći zajednički pristup Kosovu i složiti se oko njega”.⁴

1) Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do Maspoka i Liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966–1972. godine*, Beograd 1989, s. 255–256.

2) Arhiv Jugoslavije, fond Savezno izvršno veće, 559-926; videti takode: P. Marković, „Služba državne bezbednosti i alabanske demonstracije na Kosovu 1968”, *Istorija 20. veka*, 1-2/1999; K. Nikolić, *n. d.* s. 19.

3) U junu 1987. komandant Prištinskog korpusa poslao je izveštaj pre sednice CKSKS: „Neprekidno širimo i produbljujemo suradnju s narodom Kosova radi doprinosa ukupnim naporima društva na stabilizaciji situacije u SAP Kosovo ... Imamo brojne poteškoće i otvorene probleme zbog nepostojanja želje za takvom suradnjom od strane društveno-političkih struktura, ipak cenimo da smo ostvarili početne rezultate ... Širi se sve više akcija posete vojnika i njihovih roditelja građanima albanske narodnosti za vreme polaganja svečane obaveze svake partije vojnika ... Ovak oblik druženja ljudi daje nepobitne rezultate u prevazilaženju nepoznavanja običaja, kulture i kvaliteta svake naše nacije i narodnosti ... Upisom zajma skoro svih naših starešina (98%) veoma je snažno izražena želja da pripadnici Armije neposredno pomognu zapošljavanju mladih ljudi na Kosovu ... Završeni kursevi albanskog jezika koje su posećivale sve starešine, građanska lica i deo članova porodica od posebnog su značaja, kako s političkog aspekta tako i onog praktičnog, a to je ostvarivanje lakše komunikacije između starešina i ljudi na Kosovu ...” (B. Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, CID, Podgorica 2000, s.94–95)

4) B. Mamula, *n. d.* s. 35–44. Admiral je tada bio šef Generalštaba i direktno rukovodio akcijom.

Rezimirajući, admiral Mamula je zabeležio da na zajedničkoj sednici predsedništva SFRJ i CK SKJ 1985, nije bilo, jednako kao ni kod rukovodstva Kosova i Srbije, hrabrosti da se prizna kako se u prethodne četiri godine nije uspeo na Kosovu, te da mere donešene u novembru 1981. nisu bile adekvatne. Kosovu su pretili novi sukobi. Srpski nacionalisti su se bolje organizovali i preduzimali aktivnosti koje su pokazivale nemoć najviših državnih organa da smire situaciju i garantuju ljudima miran život.¹

Ako se ostave po strani analize događaja na Kosovu iz 1968. ili 1981. godine, pa i ona Lazara Koliševskog na zajedničkoj sednici Predsedništva SFRJ i Saveznog saveta za zaštitu ustavnog poretka, 29. aprila 1981. godine ili veoma dokumentovane pritužbe Svetog sinoda Srpske pravoslavne crkve upućivane pokrajinskim, republičkim i saveznim organima tokom više decenija, dakle sve pre indikovane 1987. godine, valja svakako pomenuti peticiju 2.016 građana Kosova u oktobru 1985. godine upućenu svim najvišim organima države i partije onog vremena. Vlasti su je osudile kao neprijateljski akt i pubunu.²

Tada reaguje 209 uglednih ličnosti iz Beograda, akademika, profesora, pisaca, reditelja, glumaca, novinara i drugih. Upućuju 21. januara 1986. peticiju Skupštini SFRJ i Skupštini SR Srbije koja je imala veliki odjek u javnosti. Intelektualci su izrazili svoju solidarnost sa potpisnicima prethodne peticije i zahtev za pravdom i ravnopravnošću svih građana na Kosovu i Metohiji:

„Sve one koje potresa stradanje Srba i drugih nacionalnosti na Kosovu i Metohiji, sve one koje brine sudbina Srbije i Jugoslavije, svakog kome nisu zamrli savest i osećanje odgovornosti, zapanjila je i porazila reakcija vlasti na ovu Peticiju – preteći odgovor zvaničnika Kosova i stav najodgovornijih u Srbiji i Jugoslaviji... Zahtev za pravdom osuđuje se kao neprijateljski akt i kvalifikuje kao pobuna.”³

U peticiji intelektualaca se obrazlaže da je u „proteklih dvadeset godina sa Kosova i Metohije iseljeno 200.000 ljudi, više od 700 naselja etnički je ‘očišćeno’... Istrazi nisu izloženi samo ljudi, nego su ugroženi Srbija, Jugoslavija i mir na Balkanu. Ako bi se ostvarilo ‘etnički čisto Kosovo’, neminovne su nove nacionalne i državne konfrontacije, koje će balkanski prostor pretvoriti u potencijalno ratno žarište i ugroziti mir u Evropi... Prvi cilj je etnički čisto Kosovo, a zatim dalja osvajanja srbijanskih, makedonskih i crnogorskih teritorija. Nema nacionalne manjine u svetu koja ima veća ustavna prava, a njeni predvodnici i ideolozi uvode je u nacionalnu avanturu u kojoj sve može da izgubi...”⁴

Među potpisnicima je bio veliki broj onih koji su kasnije bili politički protivnici Slobodana Miloševića. Pomenimo samo neke: profesore Dragoljuba Mićunovića, Zagorku Golubović, Vladetu Jankovića, Andriju Gamsa, Ljubu Tadića, Leona Koena, Vojislava Koštunicu, generale, lekare i pisce Gojka Nikoliša i Pavla Jakšića, pisce i umetnike Vidu Ognjenović, Dušana Kovačevića, Ljubomira Simovića, Borislava Pekića, Borisava

1) Mamula, *n. d.* s. 90–91.

2) U proleće 1983. stvarilo se jezgro *Srpskog pokreta otpora* u Kosovu Polju i ono, po savete povremeno dolazili disidentima u Beograd, ali su već od rana obilazili i predstavnike države i crkve. Taj pokret je stajao kasnije iza mnogih peticija i akcija, pa i poziva Stamboliću i Miloševiću da dođu u Kosovo Polje. Tekst pomenute peticije su uz pomoć Čosića, Koste Bulatovića, jeromonaha Jeftića, sastavili beogradski novinari Danica i Rajko Đurđević. Tekst je pored svakodnevnih tegoba građana sadržavao pitanja pokrenuta u Političkoj platformi SKJ o Kosovu i tražio se saziv Skupštine koja bi raspravljala o 14 tačaka. Pitanja su se kretala od problema ustavnog funkcionisanja republike na celoj teritoriji do rekonstruisanja više hiljada „nestalih” sudskih predmeta, preispitanju sumnjive sudske odluke i radikalno promeni funkcionisanje sudstva (K. Nikolić, *n. d.* 55)

3) *Kosovo i Metohija u velikoalbanskim planovima 1878–2000*, ISI, Beograd, 2001, Prilog 5. s. 283–288 (prema: *NON*, list omladine Srbije, 16. mart 1986).

4) *Isto*.

Mihailovića Mihiza, Vuka Draškovića, Dušana Makavejeva, Miću Popovića, glumce Danila Batu Stojkovića, Nedu Arnerić, Ružicu Sokić, novinare i prevodioce Dragana Babića i Drinku Gojković.

Ova peticija bila je prisutna u javnosti skoro godinu dana pre radne verzije *Memoranduma SANU* kome mnogi pripisuju „zasluge za rušenje Jugoslavije”.¹

Posle novih incidenata na Kosovu, i svoje posete Pokrajini, Ivan Stambolić je na sednici Predsedništva CK SKJ 7. aprila 1986. istakao da je „situacija na Kosovu mnogo gora nego što mi ovde mislimo i znamo” jer kosovski Srbi više nemaju poverenja niti u pokrajinsko ni u federalno rukovodstvo. Isticao je da srpski pokret vodi opozicija u Beogradu, koja dobija šansu da postane „lider masa”. Stambolić je predlagao da se nastavi sa diferencijacijom srpskih kadrova u Pokrajini jer oni koju su tada bili na funkcijama izgubili su pravo da predstavljaju narod, da se priznaju pune kompetencije republike Srbije u Pokrajini, te da se koriste sva zakonska sredstva pa i policija da se spreči širenje uticaja srpskih nacionalista iz Beograda na kosovske Srbe. Istovremeno je odbacio optužbe da je pokret Srba sa Kosova nacionalistički.²

O terorističkim aktivnostima iredentista tokom sedamdesetih i osamdesetih u više navrata referisali su na plenumima, a mediji objavljivali, generali i admirali JNA.³

Posle navođenja ovih primera nameće se samo od sebe pitanje kako je svojevremeno ambasador SAD Voren Cimerman bio pripremljen za preuzimanje dužnosti u Beogradu, koliko je tačno znao kakvi su koreni krize sa kojom se suočio. Kako je došao do „1987” kao početka srpskog nacionalizma? Da li i Libal i drugi diplomati sličnog stava nisu do tada ništa od prethodnog znali?

Ustavne reforme i pojava Slobodana Miloševića

Pitanje revizije ustavno-pravnog položaja pokrajina pokrenuto je neposredno nakon rušilačkih i masovnih demonstracija na Kosovu 1981. Pratio ga je strah političkih krugova u Zagrebu, Ljubljani i Novom Sadu da bi takva rasprava otvorila ozbiljnu političku krizu. Imajući to u vidu partijski vrh Srbije je krajem decembra 1981. na 18. sednici CK SKS odlučio da ne traži promenu ustavne pozicije pokrajine i smisla postojeće autonomije ali da pri tom iznađe mogućnosti da republika ostvari unutrašnje jedinstvo na celoj teritoriji i bude, konačno, konstituisana kao državna i samoupravna zajednica. Petar Stambolić je tada upozorio da se „SR Srbiji osporavaju ona svojstva koja ona ima kao nacionalna država srpskog naroda i drugih naroda koji žive u njoj”. Uprkos svemu, sednica je završila zaključcima da se državne funkcije pokrajina (opštenarodna odbrana, državna bezbednost i spoljni poslovi) objedine na nivou republike. Ni kasnije inicijative Srbije za promenu ustava nisu nailazile na razumevanje ostalih. Rad Savezne komisije za politički sistem, osnovane na XII kongresu SKJ, smišljeno je obstruiran. Strah od dezintegracije i raspada države postajao je sve realniji. Na 18. sednici CK SKS u novembru 1984. na dnevnom redu su bila pitanja državnog uređenja i situacije na Kosvu potvrđena je činjenica da je široko rasprostranjena svest da preči dezintegracija Jugoslavije i Srbije.

1) *Isto*.

2) K. Nikolić, *n. d.* s. 62.

3) M. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo s multietničkom armijom 1918–1991*, Beograd 1999, s.107–108.

Partijski vrh nije bio zadovoljan postignutim u prethodne tri godine. Nezadovoljstvo se odnosilo kako na privrednu autarhiju (posebno nefunkcionalnost velikih sistema) tako i na slab efekat donesenih zakona o narodnoj odbrani, unutrašnjim poslovima i državljanstvu, kao i drugih 40 pravnih akata. Pregovori o reviziji Ustava koje su srpski rukovodioci vodili sa rukovodstvima drugih republika nisu dali rezultate. Ova nastojanja su i u Prištini i Novom Sadu doživljavana od tamošnjih rukovodstava kao „ugrožavanje autonomije i nametanje zakonodavne discipline etatističko-centralističkim metodom”. Predrasude o Srbiji kao hegemonu bile su probuđene samom činjenicom da inicijative dolaze iz Beograda. Zatvoreno za javnost, tokom 1985. i 1986. vodi se borba unutar srpskog rukovodstva da se ova pat pozicija prevlada. Tankom većinom u januaru 1986. Milošević postaje prvi čovek SKS.¹ Američki stručnjak za region Susan Woodward podseća da je na promociju Miloševića uticalo držanje zapadnih banaka i vlade SAD zbog toga što je viđen kao ekonomski liberal i politički konzervativac koji bi imao autoriteta da implementira reforme koje su oni zahtevali. Lempi i Olkok, kao i Džonstonova kasnije uočavaju ovaj važan segment. Olkok čak zaključuje da je jedino jedan autoritaran puč mogao instalirati neophodne ekonomske reforme.²

Da bi se razumele prethodne opaske, valja podsetiti da je Slobodan Milošević zaista u više navrata izlagao šta on podrazumeva pod neophodnim reformama. Suština njegovog gledišta podrazumevala je ocenu da je dogovorna ekonomija, uvođenje „nacionalnih ekonomija” (tačnije državnih privreda u granicama republika i pokrajina) i suverena prevlast birokratskog voluntarizma dovela do haosa i osiromašenja. Reforma je po njemu trebalo da raskine sa iluzijama da politički činoci društva mogu uspešno, metodima dogovorne ekonomije, da upravljaju privrednim procesima i odnosima, bilo da je reč o preduzećima, bankama, procesima i odnosima. Privreda mora da bude sposobna da se hvata u koštac sa konkurencijom, s rizikom, sa svim onim neizvesnim pojavama koje za sobom nose tržišno privređivanje u svetu koga je Jugoslavija deo. Da bi preduzeća ojačala, ne sme se tolerisati sistem u kome se prvo namiri država i sve ostale potrebe, a njima šta ostane. Milošević je poručivao da se „demokratsko društvo može graditi samo na osnovu robne proizvodnje i moderne tržišne privrede”. „Orjentacija ka tržištu i konkurenciji, a posebno orjentacija ka svetskom tržištu i svetskoj konkurenciji, predstavlja naj snažniji generator rasta efikasnosti privređivanja.” U reforme je trebalo ući što pre, u suprotnom društvo će sve više zaostajati. „Previše smo dugo bili zavedeni i zaneseni ideologijom pravljenja sopstvenog ekonomskog sveta, sa specifičnim zakonima vrednovanja.” Milošević je pisao i govorio protiv predrasuda o stranom kapitalu, ali je kao i kasnije Ante Marković isticao značaj potencijala kapitala stanovništva u dijaspori koje ga poseduje i sugerisao otvaranje mešovitih preduzeća. U okviru privredne reforme trebalo je promeniti potpuno stambenu politiku i time dati impuls građevinarstvu jer bi građani kupovali na tržištu uz dugoročne kredite. Preduslov je svladavanje inflacije, a posledica ukidanje ogromnog apa-

1) Ljubodrag Dimić, *Istorija srpske državnosti. Srbi u Jugoslaviji*, Novi Sad 2001, s.449–456.

2) Susan Woodward, *Balkan Tragedy, Chaos and Dissolution after Cold War*, Brookings Institution Washington 1995, s. 89, 106–107. Autor navodi da su slično postupili u slučaju Mađarske i 1988. gurali Karoly Grosza; Lampe, *n. d.* 345–357; Allcock, *n. d.* 428–431; Dajana Džonston skreće pažnju da je „dužnička klopka” i potonji zahtevi MMF koji su podrazumevali neophodne ustavne promene, posebno uskraćivanje prava veta koje je paralizovalo saveznu vladu, ali i Srbiju, kao preduslov privredne reforme izazvali reakcije lokalnih lidera. Kosovski lokalni lideri, predominantno Albanci odupirali su se svakoj vrsti reforme. „Prema tome, da li su toga bili svesni ili ne, zapadni bankari i diplomati, tražeći od Beograda da provede krupne liberalne reforme, samim tim su pozivali na ukidanje autonomije Kosova kako je bila definisana Ustavom iz 1974. godine, što je Zapad smesta osudio kao neprihvatljivu srpsku agresiju na ‘Kosovare’”. (D. Džonston, s. 33)

rata SIZ-ova u ovoj oblasti. Privreda mora imati sposobnost prilagođavanja, a ekonomska likvidacija preduzeća treba da postane normalna pojava. Trebalo je, po njemu, odbaciti stanovište da sve treba sačuvati pa ma koliko to koštalo zajednicu. Stimulisati profitabilne grane. Milošević se zalagao za napuštanje svega što reprodukuje opštinske, pokrajinske i republičke privrede, već treba osloboditi tržište rada, znanja i kapitala. Jugoslavija treba da se integriše putem proizvodnih, tehnoloških i razvojnih programa i aktivnosti „upravo kako to čini razvijeni svet”. „Delovanje objektivnih činilaca vrednovanja, preko robne proizvodnje i tržišta, sužavaće se i prostor za mnoga sumnjičenja da će jačanje ekonomskih funkcija federacije predstavljati restauraciju centralizma i unitarizma. Jedinstveno jugoslovensko tržište nije unitarizam, već uslov postojanja Jugoslavije. Bez njega, a s republičkim i pokrajinskim ekonomijama Jugoslavija postaje labava konfederacija... Ideje 'o nacionalnim ekonomijama' su malograđanski zahtev, u osnovi primitivan... nacionalistički, nazadan. ... Jugoslavija mora predstavljati jedinstveno privredno područje, na kome postoje istovetna systemska rešenja i slobodno kretanje proizvoda i usluga, novca i kapitala, ljudi i znanja.” Milošević je poručivao drugim jugoslovenskim sredinama da se „SKS zalaže za jačanje neophodnih jedinstvenih funkcija Federacije i u privrednom i u političkom smislu. Ali ne zato da bi se sadašnji pretežno republički etatizmi vratili na nivo federacije, već da bi se obezbedila jaka i efikasna delotvorna regulativa za onaj broj tačaka u društvenoj reprodukciji na kojima država mora efikasno i odlučno da deluje u tražišnim privredama.” Upoređivao je u tom smislu praksu federalnih država kakve su SAD ili SR Nemačka. Poštujući konsenzus kao veliku tekovinu u višenacionalnim društvima kada su u pitanju najbitniji interesi, upozoravao je da se u Jugoslaviji podmeće pod konsenzusom nešto sasvim drugo, npr. da se o svakoj ekonomskoj meri republike i pokrajine sitničavo opredeljuju i pogađaju. To dovodi do stanja opšte blokade. Na nivou Federacije je bilo ili premalo ili previše moći. Moć je postojala tamo gde i nije bila potrebna, a slaba u oblastima koje spadaju u nužnu, savremenu makroekonomsku politiku. „Federacija mora da uvede naša preduzeća u svetsku privredu pod istim uslovima, u kojima deluju njihovi mogući konkurenti. Zato smo protiv favorizovanja pojedinih grana što znači i favorizovanja i pojedinih područja zbog njihovog nejednakog rasporeda.”¹

Kada je već bio izvestan kraj zajedničke države zbog tvrdokornog stava bar dve republike da napuste zajednicu, Milošević u februaru 1991. godine poteže ponovo ekonomski argument:

„Dajte da budemo praktični, mi ne treba da propustimo da iskoristimo pozitivan element kritične mase tržišta od 24 miliona. I svako najavljuvanje različitih valuta i različitih carinskih sistema biće faktor zastajanja naših partnera spolja dok mi to ne raspletemo. Mislim da u opštem ekonomskom interesu svih delova Jugoslavije nije bilo takvo dekuražiranje naših potencijalnih partnera spolja iščekivanjem i najavama nove monete svake republike, novih carinskih propisa itd, već da, ako želimo jedinstveno tržište, moramo da imamo jedinstveno uređen privredni prostor. To znači da moramo imati jedinstven sistem ekonomskih odnosa sa inostranstvom, jednu centralnu banku, jednu monetu vezanu za evropske tokove... (partneri-M. B.) moraju biti načisto da li, kada ulaze u neki ekonomski saobraćaj sa nama, računaju na tržište od 24 miliona ili računaju na tržište od dva, deset ili četiri miliona. Jer to za njih nije irelevantna činjenica.”²

1) Izlaganje na Konferenciji SKS, Beograd, novembar 1988. u: *Godine raspleta*, Beograd 1989, s.278–303.

2) Stenografske beleške 96. proširene sednice Predsedništva SFRJ u proširenom sastavu 13. februara 1991. Proces S. Miloševiću pred ICTY, TABULATOR 2. Sednici su prisustvovali dr Borisav Jović, Stjepan

Trendovi dezintegracije Jugoslavije, kao i problem Kosova unutar same Srbije, pomerili su težište delovanja sa privredno finansijskih tema na političke i pitanja same državnosti u slučaju raspada zajedničke zemlje. Politička inercija je umesto borbe za reformu i jedinstveno tržište ishitrla prve ekonomske sankcije jednoj republici na dotadašnjem jugoslovenskom prostoru. Srpski premijer je u decembru 1989. nepun sat vremena posle ekspozea saveznog premijera Ante Markovića i otkrivanja plana reforme, izašao sa srpskim stavom da je to neprihvatljivo i protiv interesa Srbije, da bi u martu 1990. poručio javnosti da je savezni premijer u svojoj reformi prihvatio sve zahteve iz Srbije. Ti i slični potezi u kojima se mešala dnevna politika i „državničke vizije”, medijska posvađanost u koju se sve više uključuju arbitri iz sveta, učinili su da se polazne osnove zaborave ili zamagle.¹

Predsedništvo CK SKJ predložilo je republikama 21. januara 1987. oko 120 amandmana na Ustav iz 1974, kojima je trebalo delimično i zbog pritiska MMF-a, stvoriti funkcionalnu federaciju. Amandmani su bili kompromis između branilaca i reformatora Ustava, a odnosili su se pre svega na integraciju pravnog sistema, železnice i telekomunikacije. Takođe, predviđali su veću jurisdikciju Srbije u pokrajinama. Paralelno, u Sloveniji se dopunjavala platforma slovenačkog nacionalnog programa objavljena u *Novoj reviji* već u februaru iste godine.² Program će biti gotovo identičan onima iz 1967. i 1968. koje su tada objavili slovenački emigranti i intelektualna dijaspora.³ Ovde valja dodati i detalj, ocena u krilu JNA iz leta 1987. godine. „Okolo 20. avgusta general Kadivić mi je potanko referirao o raspravi u skupštinskoj komisiji za promjene Ustava. Predviđanja što će se dogoditi oko ustavnih promjena pokazala su se, na žalost, tačna. Kučan je u ime SR Slove-

Mesić, dr Janez Drnovšek, dr Vasil Tupurkovski, Nenad Bućin, Riza Sapundžiju (!), Bogić Bogičević, Slobodan Gligorićević, Ante Marković, dr Franjo Tuđman, Milan Kučan, Slobodan Milošević, Momir Bulatović, Kiro Gligorov, Alija Izetbegović, Hisen Kajdomčaj (!), Jugoslav Kostić. (videti: Momir Bulatović, *ICTY vs Slobodan Milošević, Neizgovorena odbrana*, Niš-Podgorica 2006, s. 60.) U svojoj diskusiji Milošević je ponovo podsetio da ni u diskusiji ni u ekspertskom materijalu nijedan od bitnih principa državne zajednice nije sporan i ugrožen, te da koncept nije unitaristički ako bi ukinuo ravnopravnost naroda i republika, ni centralistički jer se za nadležnost federacije predviđaju samo četiri oblasti, a nije ni etatistički, jer se uloga države u privredi i društvu svodi samo na ono što sve moderne države ili njihove uspešne privrede u svetu rade. Ali da koncept nije ni konfederalistički jer ne deli narode u nezavisne države, ne pregrađuje tržište i ne pretvara rad saveznih organa u konferenciju predstavnika nezavisnih država. (*Isto*, s. 48)

1) Dr Borisav Jović beleži da je on bio za Antin program jer je i u interesu Srbije da se obuzda inflacija, da je važniji program od ličnosti, ali da je Milošević bio protiv „zato što je na štetu Srbije, blokiranje cena infrastrukture uz ostale slobodne cene; ukidanje selektivnih kredita za poljoprivredu, sakaćenje izvoza na klirinško tržište, blokiranje plata na novembarskom nivou uz slobodne cene životnih namirnica, što je socijalno neizdrživo, isuviše restriktivna kreditna politika; otpuštanje 150.000 radnika. Smatra da su njegovi ciljevi neostvarljivi (rast cena da svede na 1% mesečno od sadašnjih 50%) ... Treba ga oboriti. Ako sada prođe ostaće još 4 godine, a mi u njega (Antu) nemamo poverenja.” Bilo je to noć uoči ekspozea premijera (B. Jović, *Poslednji dani SFRJ izvodi iz dnevnika*, Beograd 1995, pod 16. decembar 1989, s. 82)

2) *Hronologija istorije srpske državnosti 1804–2004*, Beograd 2005, s. 339; Srbija je podržala amandmane na Ustav SFRJ „bez obzira na njihovu ograničenost u domenu ovlašćenja Federacije u sferi ekonomske politike, jer smatra da oni šire prostor za savremene oblike privređivanja.” (*Godine raspleta*, s. 289)

3) Marjan Kranjc, „Balkanski vojaški poligon”, *Borec*, 567-568-569, 1998, s. 88–89. Autor donosi navode istupa i pisanja organizatora jedinstvene slovenačke emigracije dr Cirila Žebota, pisca knjige *Misli ob petdesetletnici prve slovenske vlade*, Washington 1968. Žebot je bio profesor iz predmeta Osnovni ekonomski sistemi na Georgetown University u Washingtonu. Pre afere Kavčić, Žebot je bio u poseti Sloveniji. Pomenuta knjiga je potom bila zabranjena u Sloveniji. Navedimo samo neke od tačaka: „Obnoviti dialog s slovenskim komunisti; podpreti slovenski separatizam in odcepitev od Jugoslavije;” (1967), odnosno „pospešiti razvoj k slovenskoj suverenosti in politični demokraciji; pripraviti, objaviti in politično uveljaviti izčrpen osnutek za dosledno prenovu Jugoslavije na osnovah konfederalne pogodbe in tako odpraviti ‘rojsno napako’ Jugoslavije.” (1968). Niko Kavčić u svojoj knjizi opisuje kako je Janez Janša odlazio u Goricu kod Vinka Levstika kako bi se bolje informisao o nekadašnjoj poseti Žebota Sloveniji. (*Pot v osamosvojitvev*, Ljubljana 1996, s. 290)

nije zvanično upozorio, da 'razbijanju SFRJ može voditi ne samo olabavljena federacija nego i pokušaj da se oduzmu prava republikama'. Nepotrebno je tumačiti, da se ovdje misli na izlazak SR Slovenije iz Jugoslavije, ukoliko se ustraje na konstituiranju funkcija savezne države. Razmišljanja o izlasku iz Jugoslavije trajala su dugo, još iz vremena partijskog i državnog rukovodstva stasalog poslije odlaska ratne generacije. Indoktrinacija je duboko prodrila u narod. Vidmarova poruka sa skupštine književnika Jugoslavije '84-te nije ostavljala nikakovu sumnju. Slovenskim idejama o daljem slabljenju Federacije, sve do njezinog cijepanja, moglo se stati na put u drugim djelovima Jugoslavije, ali u Sloveniji nije. Ako se načne zajednička država bilo u kojem dijelu, cijepanje je neizbježno. Moralo se dobro prosuditi što se sve može i treba učiniti da se zaustavi kurs Slovenije na 'razlaz'.¹

Milošević „teror” na Kosovu i Albanci

Dakle, tri meseca posle inicijative Predsedništva CK SKJ za usvajanje pomenutih amandmana, krajem aprila 1987. dolazi Kosovo Polje i promocija Slobodana Miloševića, a čitavih šest i po godina stvaralo se raspoloženje koje će naći izraza u paroli „Sloboda, sloboda”.

Brutalnost razračunavanja Miloševića sa dojučerašnjim prijateljima na 8. sednici CK SKS septembra 1987. u srpskom političkom miljeu proizvela je nove disidente, nove animozitete, nove „svedoke”. Obostrana ostrašćenost proizvodila je primeren politički govor koji se prepoznaje i danas. On je, nažalost, često i na uštrb prostih i proverljivih istorijskih činjenica. Pomenuta sednica izazvala je podozrenje i kod dela partijskog establišmenta u drugim republikama. Proradili su stari unutarjugoslovenski savezi, ako se prati retorika lokalnih glasila.

Valja pomenuti još jedno opšte mesto u političkom govoru, pa i radovima sa stručnim pretenzijama da je u proleće 1989. godine Milošević ukinuo autonomiju pokrajinama i time rasplamsao nasilje na Kosovu.² Pokrajine tada nisu ukinute kao ni novim Ustavom Srbije usvojenim krajem septembra 1990.³ Tačno je to da je 28. marta 1989. kada je usvojen 41 amandman na postojeći Ustav SR Srbije za problematiku bio od najvećeg značaja amandman XLVII, tč. 7, koji je glasio: „O promeni Ustava u Srbiji odlučuje Skupština SR Srbije”. Time je bila zamenjena ranija odredba (čl. 427) koja je predviđala da pokrajine Kosovo i Vojvodina imaju pravo veta na odluku Skupštine Srbije. Time je ova skupština povratila pravo da ona suvereno menja ustav, naravno uz učešće delegata iz pokrajina, ali bez njihovog prava da eventualno upotrebe pravo veta.⁴ Novi Ustav, proglašen 28. septembra 1990, već je bio donet u novim uslovima kada je dezintegracija

1) Mamula, *n. d.*, s. 99.

2) Zimmermann, *n. d.*, s. 6; Madeleine Albright, *Madam Secretary. A Memoir*, New York 2003, s.482–483; Audrey Helfant Budding, *Serb Intellectuals and the National Question 1960–1990*, PH.D. thesis, Harvard University 1998, s. 209.

3) Skupština Udruženja književnika Srbije, 15. juna 1990 prihvatila je tekst *Uspostavljanje države*, u kojem se Skupštini Srbije predlaže da „napusti ustavobranilački stav prema nametnutom Ustavu iz 1974. i da, bez okolišanja, bez javnih rasprava i saglasnosti, ne čekajući novi ustav, odmah ukine pokrajine.” (*Hronologija*, s. 411)

4) Kosta Čavoški, *Bading protiv Badingove, Dva lica istog pisca u slučaju Slobodana Miloševića*, Beograd 2006, s. 32.

zemlje već bila podmakla i kada Kosovo više nije bilo jedina tačka napetosti i sukoba na jugoslovenskom prostoru. Ustav je u odnosu na predhodni suzio mnoga od dotadašnjih prava pokrajina, a dao više ingerencija državi Srbiji. Ustav je legalizovao politički pluralizam.¹

Sa uvođenjem višepartijskog sistema 1990. situacija se usložnjava. Ali valja podsetiti, da etnički Albanci koji su ipak glasali svojevremeno za „nametnute” im amandmane i u republičkoj i u pokrajinskoj skupštini, a vanredna stanja im uvodila federalna država, odbijaju da učestvuju na političkoj sceni.² Ne stupaju u politički savez ni sa jednom opozicionom strankom u Srbiji, ne učestvuju, dosledno bojkotuju sve izbore, osim svojih „paralelnih” i po nekim njihovim pravilima. Manjina i dalje participira u institucijama, a većina izgrađuje od vlasti tolerisan paralelni sistem institucija i kumunalnih sistema. Na taj način godinama je funkcionisala, sve do 1998. godine jedna (dogovorena) interesna koegzistencija. Vladajuće srpske stranke su izborne okruge na jugu koristile kao neproverljiv rezervoar glasova.

Analitičar Dijana Džonston skreće pažnju da su Albanci sami stavili sebe u situaciju „samooparthejda” odbijajući da koriste prava i institucije. Uz pomoć bojkota prikazivali su sebe kao „žrtvu”. Paralelne institucije služile su da dramatišu ovo stanje. Mada bi pobedili na izborima to bi impliciralo priznanje da su oni građani Srbije. Tako je apstinencija Albanaca obezbedila stranci predsednika Miloševića 35 uticajnih mesta u Skupštini. Da su Albanci izašli na izbore izmenili bi izbornu većinu. Međutim, prema rečima Fehmija Aganija, koji je bio Rugovina siva eminencija, albanskim liderima je bio potreban „demonizovani” Milošević. Albanski lideri nisu hteli da odgovore ni na ponude Milana Panića na tajnom sastanku u Londonu 1992. kako bi se našao *modus vivendi*. Nisu odgovarali ni na ponude predsednika Dobrice Ćosića. Celokupna strategija albanske strane zasnivala se tokom devedesetih na traženju podrške Zapada, a ona im je i davana. Oslanjajući se na nju, jer se jedino tako to može razumeti, bojkotuju svaki razgovor. U mesecima koji su prethodili NATO napadu, Beograd je redovno slao delegacije na pregovore u Prištinu sa instrukcijama da pregovaraju o davanju široke samouprave Kosovu. „Iskreno? Da bi se to ustanovilo, trebalo je sedeti i pregovarati. Umesto da se ohrabre ovi naponi oko postizanja poravnjanja zapadni mediji i vlade su uporno ponavljale da ‘Milošević odbija da pregovara’.”³

1) Donet posle deklaracije o punoj suverenosti države Slovenije (2. jula 1990) i posle „Ustavne deklaracije” na isti dan – 2. jula – poslanika Albanaca koji su ispred zgrade pokrajinskog parlamenta, u kojoj se kaže da će Kosovo biti ravnopravna jedinica jugoslovenske federacije ili konfederacije. Petog jula Skupština Srbije raspušta pokrajinski parlament i vladu, a Albanci na ilegalnoj skupštini u Domu kulture u Kačaniku donose „Ustav” i proglašavaju nezavisnu „Republiku Kosovo”. Po dogovoru većina Albanaca napušta osetljive državne službe (Z. Mijatović, *Opelo za državnu tajnu. Svedočenje iz vrha Državne bezbednosti*, Beograd 2004, s. 108–109); Dakle novi Ustav Srbije, lišio je pokrajine prava donošenja ustava i zakona, ali su imale pravo donošenja odluka i opšte akte za pitanja u svojoj nadležnosti i od interesa za građane pokrajine. Najviši akt pokrajine bio je njen Statut pa je shodno tome ukinut ustavni sud, ranije uzročnik mnogih pravnih haosa. (Dragan Bogetić „Regulisanje ustavno pravnog statusa Kosova i Metohije u Socijalističkoj Jugoslaviji 1945–1990”, u: *Kosovo i Metohija u velikoalbanskim planovima 1878–2000*, ISI, Beograd 2001, s. 200–201

2) Na 11. kongresu SKS 15. decembra 1989 vladajuća partija je prvi put iznela stav da SK Srbije nema ni razloga ni želje da administrativno spreči stvaranje političkih partija (*Hronologija*, s. 408). U decembru je osnovana Liberalna stranka, u januaru Srpska narodna obnova, u februaru 1990. Demokratska stranka. Osnivačka skupština partije kosovskih Albanaca Demokratski savez Kosova, održana je 4. avgusta 1990. Za predsednika je izabran Ibrahim Rugova (*Hronologija*, s. 411), u julu je održana osnivačka skupština SPS i SDA. (*Isto*)

3) D. Džonston, *n. d.*, s. 277, 284, 285, 286.

Analitičar i novinar Tim Džuda zapazio je da su „mnogi Kosovari uspešno ubedili mnoge ljude na Zapadu da pitanje Kosova zaista spada u domen ljudskih prava. U stvari to nije slučaj. Reč je o suštinskoj borbi dva naroda za isto parče zemlje”.¹

Na nivou svakodnevnog života, da li je život građana pokrajine bio teži od onih u Srbiji? Ne prihvatajući minimum zajedničkih programa u školstvu, albanska alternativa je preferirala paralelni školski sistem u uslovima privatnih kuća. U uslovima inflacije to ih nije mnogo koštalo.

Slično je bilo u zdravstvu. Međutim građani su slobodno koristili zdravstvene institucije o trošku države. Mali albanski pacijenti čine u godinama „terora” gotovo trećinu pacijenata u tri glavna beogradska dečija klinička centra i specijalne ustanove. Uglavnom teži slučajevi, sa procentima izlečenja (ili umiranja) koji se ne razlikuje od onog kod druge dece. Republika Srbija formira 1990. timove lekara i smene da bi se omogućio rad klinikama i bolnicama na Kosovu i Metohiji koje su, sledejući nacionalnoj disciplini, napuštali masovno lokalni kadrovi. Sve je to plaćano iz republičkih fondova. Ne zaboravljamo i stranu pomoć.² Dijana Džonston navodi podatke da je albanski paralelni zdravstveni sistem u toku 1998. godine brojao 239 lekara opšte prakse i 140 specijalista, a da je u državni sistem upošljavao 2.000 lekara. Prema zvaničnim podacima 64 posto zdravstvenih radnika i 80 posto pacijenata u njemu činili su Albanci.³

Na polju zdravstva upamćen je i jedan veliki pokušaj manipulacije svetskim javnim mnjenjem u martu 1990. godine – namerno „trovanje” albanske dece. Sve počinje u Podujevu u osnovnoj školi, 14. marta gde je neko od Srba navodno upotrebio praškasti ili tečni otrov kako bi otrovao albanske decu. Pokretač priče i manipulator dece je bio lokalni učitelj. Od nekoliko slučajeva dece koja su imala simptome problema disanja slične gripi, a nekoliko navodno i kolabiralo, pokrenula se prava navala „pacijenata” sa svih strana u Prištinsku bolnicu. Došli su „zatrovani” čak iz Đakovice. Na kraju javilo se preko 3.000 „zatrovanih”. Televizija prenosi zabrinute izjave albanskih lekara, kolone koje dovoze „zatrovane”, pokrajinske rukovodioce, predsednika vlade (Albance) koji posećuju bolnicu. Savezna vlada šalje iz Beograda eksperte za trovanja. Albanci traže međunarodnu istragu. Federalni tim, posebno vojni stručnjaci utvrđuju da nema tragova trovanja. Isto će to potvrditi međunarodni timovi koji su se odazvali i koji su doneli uzorke na analizu u eminentne ustanove za toksikologiju Pariza, Londona i dr. Zaključak međunarodnog tima je bio da se iz pregleda i analize uzoraka nije moglo utvrditi da je bilo reči o trovanju te da rezultati sugerišu „masovnu histeriju, koja je bila uzrok epidemije”.⁴ Rezultati objavljeni u prestižnoj naučnoj publikaciji objavljeni su u novembru 1991. U Jugoslaviji je već besneo rat. Istina više nije bila važna.⁵

1) Tim Judah, *The Serbs*, Oxford University Press, 2000, s. 86. Pomenuta D. Džonston se pita kako Džuda ne postavlja pitanje kako i zbog čega su mnogi funkcioneri Zapada namerno dozvolili da budu ubedeni u nešto što svi informisani posmatrači znali da nije istina (s. 283).

2) Preliminarni rezultati istraživanja tima saradnika Instituta za noviju istoriju Srbije u okviru projekta 1627, provodeni tokom 2004. i 2005. godine.

3) D. Džonston, *n. d.* 281–282.

4) Alistar Hay, John Foran, „Yugoslavia: Poisoning or epidemic hysteria in Kosovo”, *The Lancet*, vol. 338, November 9, 1991. s. 1196. Međunarodni tim su organizovali The Society for Endangered Peoples (W. Germany), International Federation for Human Rights (Paris). U analizi uzoraka učestvovale su Laboratoire de Police Scientifique (Paris), Chemical Research Centre (Harrow), New Cross Poison Unit (London), St. James' University Hospital (Leeds). Konačni rezultati i zaključci bili su poslani Međunarodnoj federaciji za ljudska prava kako bi ih ona poslala na uvid albanskoj zajednici na Kosovu.

5) O režiranom trovanju videti iz ugla operativaca DB (Z. Mijatović, *n. d.*, s. 100–102)

U godinama „terora” sudovi su nezakonito otpuštenima vraćali prava i dosuđivali odštetu. Koliko je takvih bilo?

Kosovo – „kolonijalno pitanje”

Ono što svakom čitaocu pada u oči kada pročita izveštaj Cimermana iz 1992, njegove memoare, tekstove u prestižnim stručnim časopisima ili medijima, to je da on karikira položaj Srba na Kosovu, ne veruje im,¹ a spreman je Rugovu i dr. da proglasi demokratama, pravo na secesiju po svaku cenu – ljudskim pravom. Stranice koje je posvetio poseti američkih kongresmena Dola i Alfonsa D’Aamata Beogradu i Kosovu avgusta 1990. govore dovoljno same za sebe:

„Na aerodromu u Prištini dočekao nas je srpski gaulajter (sic!) Momčilo Trajković... Trajković je prosuo bujicu besmislica o veličanstvenosti srpske uprave i albanskim slobodama na Kosovu... U centru grada zatekli smo pustoš; na ulicam nije bilo nikoga osim policajaca pod punom opremom. Tog jutra je zaista bilo problema. Policija je rasterala mnoštvo Albanaca koji su se okupili da pozdrave Dola. (...)Rugova i lideri drugih albanskih partija dali su Dolu i njegovoj pratnji trezven i impresivan izveštaj o svojim nevoljama. Dol i saradnici su onda odvedeni u susednu zgradu, gde su im brižljivo odbačeni srpski ekstremisti održali kreštave govore. Ove balkanske harpije... zatim su prešli na poznati nedokumentovani katalog ubistava, silovanja, sknavljenja grobova i drugih monstroznih postupaka koji su pripisivani Albancima. Ako im je namera bila da pretvore Amerikance od neprijateljski nastrojenih protivnika u neumoljive neprijatelje, u tome su potpuno uspeali. Kad smo polazili, Dol mi je rekao da bi želeo da prošetia i sretne nekoliko običnih Albanaca. Rekao sam mu da to moram da vidim sa Rugovom. Na moje iznenađenje, Albanac se tome odlučno suprotstavio: ‘Srbi bi to mogli da iskoriste kao izgovor za još veće nasilje. Mislim da treba idete pravo na aerodrom’. Iako razočaran Dol je prihvatio njegov savet. Razmišljao sam o Rugovinom karakteru. Jedan žestok incident njemu bi sigurno bio od političke koristi, ali on je želeo da izbegne da ne bi bilo povređenih.”²

1) ‘Nationalists alleged further that Albanians were stripping Serbs of their rights, raping their women, and torturing their men (These ridiculous charges distort the facts, conceded to me by Kosovo Albanian leaders, that some Albanians did abuse their powers before 1989)’ videti: Zimmermann, n. č., s. 4

2) V. Zimerman, n. d., s. 84–85. Teško je poverovati u neveštost ambasadora da sačini izbalansiranu procenu, valjalo bi videti njegov izveštaj o samoj poseti za internu upotrebu. Međutim, pomenimo da srpskim tvrdnjama o stradanju ne želi da veruje ni jedan iskusan državnik kakav je Miteran. Ovog puta radilo se o saopštenjima lidera bosanskih Srba. Prema beleškama Kušnera koji ga je pratio u kratkoj poseti Sarajevu juna 1992, na komentar bivšeg dekana Medicinskog fakulteta u Sarajevu da se oni sažaljevaju nad smrću jednog muslimana, a ignorišu stotine mrtvih Srba, Miteran je navodno odgovorio „Vi se meni rugate i govorite mi gluposti. Vaša stvar je izgubljena, ništa vam ne verujem.” (Hubert Vadrine, *Le Mond du Francois Mitterrand ...Chapitre XVIII, La Tragedie de Yougoslavie* Paris, 1997, s. 641–643; Bernard Kouchner, *Ce que je crois*, Grasset, Paris 1995). Danas posle mnogo godina mnogi od tih navoda su potvrđeni, a razmeri stradanja postali transparentni. Do Haga i specijalnog tužioca stigla je delegacija Saveza logoraša u ime 55.000 bivših srpskih logoraša iz 536 logora na tlu Muslimansko-hrvatske federacije, od čega su samo u Sarajevu bila 124 logora, gradu gde je poginulo-ubijeno 8-10.000 Srba (*Politika*, 5. novembar 2003). Takođe, posle hapšenja Ramiza Delalića - Čele (avgust 2004) koji je još tačno pre dvanaest godina, na državnoj televiziji priznao svoje „herojstvo” - ubistvo Srbina Nikole Gardovića na Baščaršiji, umešanost muslimanskih kadrova zajedničke policije u akciju i njegovo prikrivanje, postaje jasniji istorijski kontekst proizvođenja rata. Danas, prema vestima iz Sarajeva, saznaje se ko je pucao na masu demonstranata u Sarajevu, nasuprot ranijim „dokazanim krivicama” i zbog čega se raspao multietnički MUP u Sarajevu aprila 1992. godine uprkos nastojanjima ministra Delimustafića (*Večernje novosti*,

O tome zbog čega su Dol i neke druge ličnosti postale promotori albanskog političkog podseća Dijana Džonston:

„Tokom osamdesetih, u vreme kada su Albanci faktički vladali na Kosovu, pojavio se u SAD jedan uticajan albanski lobi. I dok su najuticajniji američki listovi javljali da albanska većina zlostavlja Srbe sa namerom da uspostavi ‘etnički čistu albansku republiku’, albanski lobi u nastojao je da izvrne sliku i da Albance predstavi kao žrtve srpskih progona. Centralna ličnost lobija bio je kongresmen Njujorka Džozef Diogvardi, Italijan albanskog porekla. Kongresmen Diogvardi i senator Bob Dol podneli su 18. juna 1986. nacrt rezolucije 150 koja izražava ‘zabrinutost za uslove pod kojima žive Albanci u Jugoslaviji’. Rezolucija nije usvojena ali je Dola potvrdila kao perjanicu Albanaca. U maju 1987. Amerikanci albanskog porekla održali su osnivački skup za fond u korist. Sakupljeno je 1.700.000 dolara za kampanju Dola i Diogvardija. Poslednji nije uspeo na izborima ali je formirao Albansko-američku ligu za lobiranje. Uspostavljena je uska saradnja sa hrvatskim lobijem. U junu 1989. godine za sekretara Boba Dola došla je Mira Radijelović Berata, kćerka i unuka ustaških oficira, koja je učestvovala 1985. godine u kampanji protiv izručivanja Jugoslaviji ustaškog ministra unutrašnjih poslova i ratnog zločinca Andrije Artukovića. Gospođa Berata postaje ekspert Kongresa za Balkan. Najviši funkcioneri administracije potvrđuju da je ona posle Holbruka najvažnija u formiranju mišljenja o stvarima na Balkanu. Promovisali su je Pol Volfovic, Ričard Perl i Džin Kirkpatrik, naravno pored Dola.”¹

Ista autorka podseća da su kanalima Nacionalne zadužbine za demokratije, koju je osnovala Reganova administracija, plasirani neprovereni izveštaji o stanju na Kosovu koje je slao *Savet za odbranu ljudskih prava i sloboda*, osnovan 1989. od strane militantnih albanskih nacionalista na Kosovu. Savet je bio instrument propagande secesionista, cilj je bio da se situacija predstavi što težom. Prema samim izveštajima NED-a njegova donacija „omogućila je Savetu da zaposli direktora sa punim radnim vremenom i da se otvore terenske kancelarije sa faksom i kompjuterima, što je omogućilo promptno i sistematsko izveštavanje o prekršajima (1998)”. Savet je održavao mrežu od dvadeset i sedam pododborova, obuhvatajući oko 2.000 dobrovoljaca, prisutnih u gotovo svim gradovima Kosova. U izveštajima NED se kaže za Savet „da je najvažniji izvor informacija o ljudskim pravima na Kosovu. Široka lepeza međunarodnih organizacija i novinskih agencija koristi njegove informacije, uključujući i Međunarodnu federaciju za ljudska prava i Komisiju UN za ljudska prava, te agenciju *Associated Press*”.²

Cimerman možda nije prvi, a ni jedini začetnik teze da je kosovsko pitanje „kolonijalno pitanje”. On je to definisao na sledeći način: „Milošević je posle napada na prava Albanca 1989. imao na raspolaganju celu jednu deceniju da postigne modus vivendi sa Rugovom, čiji nenasilni pristup problemu nije predstavljao vojnu opasnost za Srbiju. Srpski diktator

2. septembar 2004, s. 8, više tekstova); H. Efenđić, *Ko je branio Bosnu?* Sarajevo 1998; Majkl Rouz, *Misija u Bosni*, Beograd 2001; Radovan Radinović, *Laži o sarajevskom ratištu*, Svet knjige, Beograd 2004 (knjiga je rađena na vojnim izvorima prvog reda, od kojih je jedan veći deo u posedu ICTY, kao i izveštaja veštaka za isti sud); Momčilo Mitrović, *Muslimanski logor Viškoko*, VINC, Beograd 1994; isti, *Sarajevska raskršća*, VINC, Beograd 1995; isti, *Zatvori i logori za Srbe u Hrvatskoj i BiH*, VINC, Beograd 1997 (sve tri knjige su zbornici svedočenja preživelih uključujući sačuvane dnevničke beleške).

1) Dajana Džonston, *Suludi krstaši. Jugoslavija, NATO i obmane Zapada*, Beograd 2005 (u orig. Diana Johnstone, *Fool's Crusade. Yugoslavia, NATO and Western Delusions*, Pluto Press, London 2002) s. 289–290; Na lobiranje ulogu Diogardija, Dola i Mire Baratta osvrće se i Danielle S. Sremac u „*War of Words*”, *Washington Tackles the Yugoslav Conflict*, Westport, Connecticut – London 1999, s. 7–8.

2) Dijana Džonston, s. 286–287, prema: *Democracy NED*, Summer 1998.

je prezirivo odbacijo tu mogućnost, više je voleo da Kosovo tretira kao koloniju. Pošto su nestale kočnice koje je nametao rat u Bosni, na Kosovu je, kao u kolonijama u ranijim periodima, nastao pokret nacionalnog oslobođenja posvećen isterivanju kolonijalne sile.”¹ Zbog toga će u svojim nastupima za civilne žrtve, lojalne državljane Albance, koje su ubili pripadnici terorističke OVK reći da su to „kvislinzi”.²

Delovanje ambasadora i njegovo viđenje zemlje domaćina samo je jedan od faktora koji utiče na formiranje politike jedne države, posebno velike sile. Iz istorije je poznato da simpatije za zemlju domaćina mogu poboljšati njen politički i ekonomski položaj, ali da je, bar kada je Jugoslavija u pitanju, njen položaj uvek više zavisio od geo-političkih momenata, starijih i viših interesa uprkos tipu sistema ili ideologije, uprkos simpatijama i prijateljskom ophođenju ambasadora ili, nasuprot, nizu neprijatnih činjenica po domaćina.

Pod pritiskom međunarodne zajednice, vlasti u Srbiji prave aranžmane. Tip jednostranog i često, čisto propagandnog izveštavanja dovodio je vlasti u Beogradu u nezavidnu situaciju, a ohrabrivao nepopustljivost razbijača. Veliki deo spoljnog sveta bio je ubeđen da kosovskim Albancima „nije (čak) dozvoljeno da se služe svojim jezikom”. To je u više navrata ponovila i sama Medlin Olbrajt. To nije bila istina, piše D. Džonston. „Nakon početnih teškoća zbog uskraćivanja državnih subvencija, novine na albanskom jeziku su slobodno cirkulisale, propagirajući ‘Veliku Albaniju’ uključujući delove Srbije, Makedonije i Crne Gore. Pravo Albanaca da se školuju na svom jeziku nikad nije dovođeno u pitanje. Sporno je bilo u početku politički osetljivo pitanje nastave istorije, geografije i albanske književnosti. Srpske vlasti su se protivile tome.”

Mit da je sve počelo 1987. godine i dalje je prisutan. Zbog toga će i dalje (ili do daljega) biti nevažno kako je albanska većina vladala na Kosovu i šta su joj bili ciljevi od 1967. godine do danas. Biće nevažno što je politička praksa postala starija i od onakvog Ustava (1974), a državni jezik i grbovi bili „proterani” iz mnogih službenih akata, dokumenata i diploma. Takođe, pasoš, državni dokument, za prvi jezik je imao albanski kao i u susednoj državi. Jezik „nacionalne manjine” (srpske) se udeno uz francuski. Biće nevažno što nijedan sud pre 1990. godine nije bio stariji i merodavan posla najviših pokrajinskih. Biće nevažno što su Srbija i Jugoslavija nemoćno gledale kako se jedna strana propaganda, iredentistička po karakteru, promovise slobodno na njenoj teritoriji, za njene pare, ali bez prava da interveniše i suspenduju jednostranu „kulturnu” saradnju dve zemlje. Biće nevažno što je samo političko propagandnim tvrdnjama moguće dijagnostikovati „nametnuti aparthejd” albanskoj manjini. Biće nevažno što je oružana pobuna dovela do novog i ubrzanog iseljavanja nealbanskog stanovništva i što je po podacima OSCE-a od oktobra 1998. do februara 1999. još 90 seoskih sredina postalo etnički čisto. Nevažno je i što se etničko čišćenje nastavilo posle juna 1999. godine. Biće nevažno što postoje dve

1) V. Zimmerman, *n. d.*, s. 157.

2) U toku 1998. godine OVK je izvršila 755 napada i provokacija prema građanima. Ubijena su 173 građanina, od toga 46 Srba i Crnogoraca, 77 Albanaca, tri Roma, dva Muslimana i 42 neidentifikovana. (*Politika*, 7. septembar 2004, s. 2). Kad je savezni i republički MUP slao ispomoć u Pokrajinu 1989. i 1990. godine, Albanci su i dalje bili na svojim mestima u javnoj i državnoj bezbednosti, često na dve stolice kako su primećivali njihove kolege. U Uroševcu načelnik je bio Ljuz Gaši, za koga su savezni operativci Albanci znali da radi i za iredentu, i za alternativu. Posle Ustavne deklaracije pokrajinske Skupštine i njenog raspuštanja 5. jula od strane Skupštine Srbije, Albanci 17. septembra kolektivno napuštaju Službu bezbednosti. Organizator napuštanja u Uroševcu bio je Fadil Hiseni načelnik trećeg odeljenja (unutrašnji neprijatelj). Kasnije će imati istaknutu ulogu u stvaranju paralelne albanske mreže. Ljuz Gaši odlazi u Zagreb i zapošljava se u hrvatskom MUP-u (Zoran Mijatović, *Opelo za državnu tajnu*, Beograd 2004, s. 98–110).

kategorije ratnih zločina i zločinaca. Biće nevažno što se i danas optužuje samo jedna strana za nekooperativnost, a druga maksimalno toleriše. Biće nevažno sve ono što protivreči pragmatičnoj politici jednog trenutka grupe zemalja koje mogu snagom sile da arbitriraju u regionima kakav je Balkan posle sloma Jugoslavije.

Zaključak

U ovom prilogu pošli smo od otvorenih problema u javnosti oko razumevanja i rešavanja konačnog statusa pokrajine Kosovo. Konstatovali smo da i u ovako odlučnim trenucima u javnom govoru postoje veoma tvrde konstatacije o korenima kosovske krize krajem 20. veka. Taj iskaz je veoma prisutan svih poslednjih godina u delu međunarodne zajednice koji podržava ultimativan i čvrst albanski stav da je jedino rešenje za mir i region i njih same – nezavisnost i to na svim teritorijama koje su nekada administrativno bile deo pokrajine Kosovo i Metohija. U funkciji kooperativnosti, ali i kao posledica unutrašnjih sukoba u Srbiji posle 1987. godine, takođe se sa ne manje žestine koriste stare kvalifikacije dok su borbe sa Miloševićem trajale. Zamenom prave slike stvarnosti političkim svedočenjem (politički govor nekog vremena) jasna slika se muti, a mi ostajemo na trajnim političkim podelama. Politički govor i njegove „analize” u dobroj meri su se preselili u akademsku literaturu. U delu naučne zajednice proizvedena je „intelektualna ortodoksija”, kao posledica dominantne politike dela svetske zajednice koja podržava ili zloupotrebljava albansku stvar. Dakle, u nauci su se već iskristalizirale mnoge kontroverze oko raspada Jugoslavije i razvoja situacije na Kosovu. Na drugoj strani, postoji ne manji broj poznatih, skrupuloznih i obaveštenih akademskih delatnika koji postavljaju pitanja i iznose niz danas već dostupnih činjenica koje su u oštroj suprotnosti sa uspostavljenim klišeom da je sve počelo „1987” godine, da je Srbija htela da u Jugoslaviji uspostavi velikosrpsku hegemoniju, da je njeno nekadašnje rukovodstvo bilo protiv privredne reforme i reforme sistema, da je albanskoj zajednici oduzeto svako pravo pa i osnovna ljudska te da se pripremao plan za njihovo masovno etničko čišćenje.

Summary

Controversies on Kosovo Modern History

The author of this paper maintains that public speech is full of rigid one-dimensional opinions about the origins of the Kosovo crisis towards the end of the 20th century. Such opinions have recently been firmly adhered to by part of the international community which supports Albanian ultimatum according to which only solution likely to bring peace to the region is an independent Kosovo and Metohia. As the consequences of internal political strife in Serbia, while still fighting Milosevic's regime, controversial qualifications were being used with same intensity and equal amount of bias.

Such political speech has entered academic literature to a large extent. Part of scientific community has produced an 'intellectual orthodoxy' which, deliberately or non-deliberately, supports or abuses the 'Albanian issue'. Further more, such accounts exercised considerable influence on political decision makers, notably on president Clinton or Holbrook. In this paper the author reviewed dozen of the books written in the West that had purpose to explain deep roots of present crisis.

Even in the most recent accounts, very profound in its particular field of interest, one can read standard cliché that 'Slobodan Milosevic came to power in Yugoslavia in 1987, and at the same time the call for Serbian nationalism was renewed. The consequence was escalation of the Albanian/Serbian conflict. With the new Yugoslavian constitution of 1989, the Albanians lost nearly everything they had gained during Tito's regime. The autonomy of the province was annulled'. On the other hand, some open mind analysts or scholars lay out multiply examples of inconsistency in 'the new orthodoxy'. In order to label this tendency, some introduced term 'NATO mythology'. They noted that NATO's version of reality went something like this: 'The crisis in Kosovo is simply the latest episode in the aggressive drive by extreme Serbian nationalism, orchestrated by Yugoslav president Slobodan Milosevic, to create an ethnically pure Greater Serbian state. That aggression – first in Slovenia, then in Croatia, and then in Bosnia – finally came to Kosovo, largely because the West – notably NATO – refused to stand up Milosevic. Prior to 1989, mythology goes, Kosovo was at peace under system of autonomy that allowed the ethnic Albanian majority a large degree of self-rule. That status quo was disturbed when the

Serbs revoked Kosovo's autonomy and initiated an apartheid system of ethnic discrimination. After a decade of oppression by the Serbs, the ethnic Albanians of Kosovo ultimately faced with preplanned program of genocide, similar to that undertaken by Serbs in Bosnia.' That carefully designed cliché, as the author demonstrates in the paper could not stand challenge of the facts and simple chronology. It is too obvious that even diplomats involved in the crisis, carefully avoided even to mention what had started, at least in the spring of 1981. It was not welcome to even mention a pressure coming from MMF, World Bank and from the part of U.S. administration on Yugoslavia to change Constitution as a precondition for liberal economic reforms. They saw Milosevic suitable for the task and backed him (similar to his counterpart in Hungary – Karoly Grosz in 1988). In this paper the author layout chronology and the facts on Kosovo crisis since 1968 and Milosevic's views of the new Constitution, and economic reforms. Some records used for the analyze are now in possession of ICTY (Hague).

Prof. dr Đorđe STANKOVIĆ
Filozofski fakultet, Beograd

RAZGRADNJA JUGOSLAVIJE I MEDIJSKA MANIPULACIJA (Naučni esej)

U ovom vremenu civilizacijskog haosa i ogromnog monističkog pritiska na svest pojedinca, naučniku kritičke istorijske nauke gotovo je nemoguće da se upušta u stručnu analizu protekle dve decenije. To je razlog što ovaj naš predlog zovemo „naučni esej”, jer se on zasniva na jednoj literarnoj podlozi a govori jezikom i činjenicama koje su proverljive, iznosi analizu pojava i tendencija koje su rezultat budućih naučnih provera. Pisac ovih redova je savremenik zbivanja, ima svoj ugao gledanja, prepliću se lične i naučne traume, nedoumice i nemogućnost da dohvati „krticu istorije koja je izbila tako eruptivno na kraju XX veka”. Trudićemo se da budemo toliko razumni da ne bi smo bili suviše iskorišćeni. Trudićemo se da ovo bude u skladu, bar u naznakama, onoga što je pre koju godinu izrekla Mirjana Gros – „povratak profesionalnoj istorijskoj nauci i njenom znanju”.

Tema nam je gotovo nametnuta kroz analizu srpske medijske kulture sećanja, praćene kao „pres kliping srpske pameti” poslednjih 18 godina. Tu smo, uglavnom, očitavali onaj mrziteljski uragan domaće gluposti – od negiranja zajedničkog jezika, do negiranja „svake Jugoslavije”. U tome se išlo tako daleko da je jedan istaknuti akademik javno pozivao na rat sa Hrvatima kao spas srpstva! Jedinствен primer u svetu – poslušan je i dobili smo krajnji rezultat geografski prostor „beogradskog pašaluka” sa ograničenim suverenitetom, okupiranim srpskim teritorijama, srpskom dijasporom koja je brojnija nego Srbi, kako to naši studenti nazivaju, u „Solaniji”, a u novije vreme „Poltov ranč”. I ono što nas svakodnevno čudi jeste nastojanje da se Srbi do te mere pacifikuju i iskoristi trenutno klonuće do kolektivnog zaborava i stvaranja pojedinačnih klonova.

Kako ubediti ostrašćene „humanitarce” i „mirotvorce” da u svim narodima u njihovoj društvenoj svesti postoje naslage mitologije kao deo kolektivnog identiteta? Kako ubediti one koji po svaku cenu, pa čak i čeličnom metlom, hoće da nas preobrazu u tolerantne klonove? Kako objasniti da su zavere postojale, sila i interes bili pokretači zla a često i lična osveta bezobzirno tražila žrtveno jagnje? Kako objasniti, čak i učenim ljudima, da su ljudi skloni promeni mišljenja i činjenica često i iz vrlo bizarnih motiva? Pa još je Petronije Arbiter stalno ponavljao, živeći u Neronovo (ali i Senekino) vreme: „Tako mi Proteja i njegove morske pučine uvek ću menjati mišljenje kad vidim da je to razložno, ugodno i donosi korist!” Kako objasniti i medijskim moderatorima i učenim ljudima da

su u stvarnom ljudskom životu postojale situacije gde je prestajao svaki obzir, poštovanje zakona, vlasti, moralnih načela, rastakale se porodične veze, gde se nije nimalo gledalo na društveni status ili pripadnost određenom staležu?

Ali naši mediji i učeni ljudi trebalo bi da se privikavaju na šok-terapiju koja će sve brže da sledi iz znanja istorijske nauke. Upitaćemo samo zašto se ne prevode memoari Kurta Valdhajma *Odgovori* a već su skoro jednu deceniju dostupni javnosti? Da li zbog toga što on potanko opisuje svoje ugodne šetnje sa ocem ponovo ujedinjene Nemačke Helmutom Kolom, prilikom kojih su na obalama jezera Ater kraj Salcburga razrađivali efikasniji način razgradnje Jugoslavije, uz svesrdnu pomoć domaće gluposti. I to od 1986. godine, po svedočenju novinara Božidara Dikića, sa vrlo preciznim podelama uloga – od uloge Vatikana, do Gintera Genšera i BND-a u Pulahu kraj Minhena. Usvojena je „genijalna formula” Poljaka Zbignjeva Bžežinskog, overena od svetskih moćnika godinu dana ranije – nacionalni osećaj daleko je jači od komunističkog internacionalizma, verski fanatizam jači od komunističkog ateizma, neugasle želje za nacionalnim državama, pogotovo kod političke, intelektualne i naučne elite jače su od nosilaca jugoslovenstva. Zahuktala mašina zla i krvi „balkanskih čobana” sa rušenjem Berlinskog zida i tajnim dogovorima Džordža Buša Starijeg i Mihaila Gorbačova decembra 1989. godine na Malti, mogla je da se pokrene.

Na delu je bila medijska manipulacija nacionalnim emocijama, starim omrazama, večitom parolom o ekonomskom i političkom izrabljivanju i pljački, „Jugoslaviji kao tamnici naroda”, „veštačkoj tvorevini” itd. Ali, to nije neko novo izmišljeno medijsko buđenje mrziteljstva i antijugoslovenstva. Nove parole iz Nedićeve kvislinške baštine su samo da je „Jugoslavija bila srpska greška” i da treba stvarati „Novu Srbiju”. Iz komunističkog fonda tu je samo dodano tumačenje Edvarda Kardelja da je „Jugoslavija za njene razvijene narode samo tranzitna zemlja”. Sve ove domaće gluposti povremeno su se ukrštale sa „kontinuitetom interesa vladajućih političkih elita velikih sila”. Napravimo istorijsku retrospekciju!

Oto fon Bizmark, otac nemačke nacije i države, opirao se dugo na Berlinskom kongresu 1878. godine, uz svesrdnu podršku Dule Andrašija, da se Srbiji da međunarodno priznanje i nezavisnost. Dizraeli ga je ubeđivao da je Srbija mala zemlja i da to ne može da škodi interesima velikih sila. Bizmark bi osorno odgovorio: „Jeste, Srbija je mala država kao mali jež čije su bodlje istureni bajoneti!” A onda je izdejstvovao nezavisnost posebno za Srbiju i posebno za Crnu Goru – između njih turski sandžački klin i da se Austro-Ugarskoj da pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu – da bi je civilizovala! Uz to je išao njegov i Andrašijev „duetski slogan” – na jugoistoku Evrope ne sme se dozvoliti stvaranje jedne jake južnoslovenske države ni po koju cenu – da bi je potisnuo na tom pravcu imperijalističkog osvajanja ruski uticaj.

Sa narastanjem jugoslovenskog pokreta početkom XX veka jača i osvajačka politika Beča – uz aneksiju Bosne i Hercegovinu idu gromoglasna medijska zastrašivanja slovenskih naroda u monarhiji da Beograd ima samo jedan cilj – stvaranje „Velike Srbije”, da je to „zavereničko leglo kraljoubica” i glavni remetilački činilac rušenja principa legitimiteta u Evropi. Balkanskim ratovima i tokom Prvog svetskog rata stvoren je temelj za stvaranje Jugoslavije 1918. godine. Spoljni pritisci su ponovo jaki i bezobzirni – opet su u igri glavni predstavnici starih političkih elita! Kontinuitet politike tih elita se ne rastače, ali Jugoslavija u nemogućnosti da se stabilizuje, drastično puca po svojim perifernim krajevima, što je izazvano nesposobnošću centra. Pridodaje se tu i Kominternu, nova ideološka

sila. Oni koji su znali šta je država i imali odlučujuću moć, biološki ili nasilno su nestajali: vojvoda Živojin Mišić 1921, Nikola Pašić 1926. i kralj Aleksandar 1934. godine. I ponovo na scenu stupaju Nemačka i Vatikan. I ponovo počinje bespoštedni rat „balkanskih čobana” – čim neki nemački car ili vođa krene da osvaja svet! Između dva svetska rata glavni neprijatelj bilo je jugoslovenstvo i tu strani interes i moć nalaze svoje glavne domaće predstavnike. I vojska takođe – ona se u propagandi i dalje naziva srpskom. I vlada – ona se i dalje naziva beogradskom, pa opet 1941. godine zavereničkom. Nakon bespoštednog međusobnog uništavanja, „balkanski čobani” samo privremeno 1945. godine odlažu „kame”. Što pod prisilom, što pod nadnacionalnom politikom pomirenja KPJ, odnosno SKJ. Jaka vojska i pozicija su represivni garant te politike uz autoritet svetski afirmisanog vođe koji sve više prisvaja za sebe prerogative državne moći. Vojske i partije takođe. Ali njegova politika i autoritarnost garantuju mir na neuralgičnoj tački sveta – Balkanu, dok su velike sile okupirane drugim „svetskim žarištima,,: antikolonijalni ratovi, Korejski rat, Vjetnamski rat, Afganistanski rat, Bliski istok.

I kroz „hladni rat” osnovni cilj je uništenje SSSR-a i Varšavskog pakta, pod liberalnim kišobranom, treba slomiti, posle fašizma, i drugog nosioca totalitarne vlasti. Utakmica u naoružanju, osvajanju kosmosa i stvaranje potrošačkog društva kao prva etapa. Drugu je razradio već pomenuti Zbignjev Bžežinski. I opet je antijugoslovenstvo bila osnova politike velikih sila. Kada operacija „libanizacije Jugoslavije” posle Titove smrti nije uspela, otpočela je druga operacija, mnogo drastičnija, od strane gospodara sveta pod nazivom „Sekira”. Ona je uspela, uz veliku pomoć domaće gluposti, Jugoslavija je „rasečena” na komade, uz obilno prolivanje krvi „balkanskih čobana”. I tako je Berlinski kongres iz 1878. godine realizovan crnogorskim referendumom 2006. godine.

Ovakav naš stav nije „silovanje istorije” i nije plod nekog izmišljenog „plana zavera” – to što smo napisali proizlazi iz znanja istorijske nauke. A da je to tako upustićemo se u analizu savremenog „medijskog sećanja” kao dela stvaranja nove antijugoslovenske svesti.

Strani i naši obožavaoci tranzicije i globalizma, pogotovo ako je njihovo ubeđenje potkrepljeno sa dve krajnosti – ličnim fanatizmom i profitabilnošću – posebno su plodotvorni na planu uspostavljanja tolerancije, delimičnog istorijskog zaborava i kompromisa. A revizionistički istoričari podržavaju ih na planu nacionalnog (ne jugoslovenstva) pomirenja svake vrste, pa, ako treba, i zakonima. To što su mediji u tom smeru agresivniji, nudeći nove obrasce ponašanja i pamćenja 20. veka, to je njihova promocija poželjnija kao novi obrazac „civilizovanosti”. Bez pominjanja „generatora sukoba”, „isključivosti” i posebno „mitomanske nacionalne tradicije”, „ratne prošlosti” (zbog toga ukinuše Vojno istorijski institut i ostaviše Srbe bez vlastitog proučavanja ratnih iskustva koji su deo identiteta, hteli mi to ili ne, svakog naroda) „isticanja socijalnih napetosti”, „revolucije kao oblika nasilja”, „patrijarhalnog primitivizma” itd. Liči na klonovski štit!

Brzo su zaboravili revizionistički istoričari, medijski moderatori i publicisti osnovnu lekciju istorijske nauke – da se istorijski proces i pojedinačni činioци ispoljavaju u stvarnosti sa nejednakim učinkom i da se nijedan istorijski konflikt ne može rešiti u savremenosti normativnim aktima, političkim konsenzusom. Lešek Kolakovski u tom 20. veku tvrdio je, posle svetskih ratnih katastrofa, da se između laži i istine, između nepravde i pravde, između neznanja i znanja, između neslobode i slobode ne mogu praviti kompromisi. To su etički principi koje ljudska baština odavno ugrađuje u svoj civilizacijski kodeks. Taj kodeks posebno je odbojan kod elektronskih medija – često govore lepi i umišljeni u

svom hirovitom mišljenju da sve znaju i mogu, da im je prostirka istorije od sto ili dvesta godina pod nogama.

Sa Kolakovskim se slaže i Emil Sioran, tvrdeći da će u suprotnom nastati društvo jedinaca bez vlastitog ubeđenja i karaktera, društvo „apologetske i idealne prosečnosti”. To bi bila „isprazna nit civilizacije bez civilizovanosti”, brzo bismo gubili identitet i zaboravljali ono što se ne može zaboraviti – „ustvari ne sme ni po koju cenu” – samo to danas mora biti postulat i za stvaralačku medijsku kulturu sećanja. Kako pomiriti prosečnost sa naučnim autoritetima koji snagom svoje vizije i stvaralaštva, istorijske erudicije i stručne obrazovanosti krče puteve modernizacije i progressa civilizacije?

Samoizolacija „selektiranih predstavnika elita”, po Alenu Menku, izaziva skepsu jer „stvaraju inženjersku budućnost”. To se kod nas uveliko dešava i uzima savremene oblike medijske manipulacije. Revizionistički istoričar i političar na istom skupu biće ravnomerno prikazani, pripadnik kritičke istorijske nauke neće biti ni spomenut ali će se više dati prostora političaru, bez obzira na to o kakvom se znanju radi. Kao da se iznova obnavlja „istoriografija pod nadzorom,!”

Ako je to bio, pa se opet u svom još opskurnijem obliku ponavlja – ideološka ili politička matrica je uvek promotivnija za javnost od naučnog znanja – moramo se zapitati da li taj diktat postoji kao „interes u nauci,? Tu ne mislimo na one „primenljive” nauke koje su već odavno srasle sa politikom ili vojno-industrijskim kompleksom, već upravo na humanističke nauke među kojima je i istorijska nauka. I kakve su posledice na savremenu istorijsku kulturu sećanja. Ovo pitanje u ovako ogoljenoj formi postavljamo s obzirom na mogućnost odgovora koji proizilazi iz naslova i vrlo vidljivog i uticajnog učešća naučne elite iz kruga istoričara koji sve više osvajaju prostor modeliranja naše istorijske, pa i celokupne društvene svesti.

Pitanjem koje smo postavili posebno se bavio Vilijam Njutn-Smit u svojoj filozofskoj raspravi *Uloga interesa u nauci*, objavljenoj još 1985. godine. Još tada je Smit isticao da „bez interesa za predviđanje i kontrolu ustanova, moderne nauke ne bi ni postojale”, a unutar nauke „taj interes dotiče tip teorija koje se nude”. Naučnici nisu „bestelesni kartazijanski subjekti motivisani jedino interesom za sleđenjem istine radi nje same”. Sa Smitom su se složili i drugi teoretičari u krugu humanističkih nauka – Berard Barns i posebno Peter K. Fejerabent. S druge strane, Stiven Ljuks je tvrdio da „nijedna teorija ne može polagati pravo na superiornost na osnovu nekih nadmoćnih predikativnih i manipulativnih uspeha”. Smit zaključuje da je to zato što „prirodno stanje delimično određuje zbiljski sadržaj tih nauka”. Ali, za humanističke nauke, Smit vidi samo jednu zajedničku nit, a to je njihova „kritička sposobnost”. Pretpostavka za to je da kritički postupak i sloboda egzistiraju u društvu i prostoru duha u kojem i same nauke deluju slobodno.

Isti autori ne pominju savremenu stvarnost koja se ogleda u činjenici da ne postoji potpuna sloboda naučne misli, gde i sama nauka ima poseban interes da svoj kritički potencijal ne iskazuje u celini. Savremeni teoretičari smatraju da čak i kritička istorijska nauka, na primer, podleže epohalnoj ideji vremena i u svom krajnjem rezultatu uveliko modelira nekadašnju stvarnost prema njoj ili prema upotrebnoj vrednosti činilaca društvene moći. Tu se malo pitaju kritička nauka i interes pojedinca. Uz to na scenu stupaju novi subjekti istorije – neformalne grupe (lobiji) velike društvene moći, mediji i makretinško određivanje sadržaja svakodnevnog življenja. Teško možemo da osporavamo nekome naučnu slobodu izražavanja, pogotovo ako se koristi svedočanstvima prošlog života, ali možemo da osporavamo njegovo nerazumevanje vremena i istorijskih fenomena sličnog karaktera

koji se obnavljaju sa drugačijim idejama i činiocima. Ograničenost naučnog znanja i njena relativnost u posebnom društvenom kontekstu iskazuju se samo kroz slobodnu kritičku misao, a interes u nauci postaje i sama relativnost za buduće revizije. Kako se iz ovog teorijskog i praktičnog iskustva možemo postaviti u odnosu na jedan novi subjekt istorije – medije – i to konkretno na medijsku kulturu sećanja?

Za iznenadno iznikle i nove „predstavnik medijske kulture sećanja” odmah možemo da kažemo da su i bez kulture i bez razumevanja kulture sećanja na 20. vek. Njima nije dovoljno da se samo verbalno oglašavaju. Nije im dovoljno ni da ih stalno „čitamo” u novinama. Neizmerna je njihova težnja da se oni i vide i da budu po svaku cenu „originalni” i „novi” u odnosu na prethodne generacije. U istoriji promocije prošlosti putem medija to su nove dimenzije. Agresivnost se podrazumeva. Kao i profitabilnost. Otuda njihovi mnogobrojni nastupi na najmoćnijem i najuticajnijem mediju – televiziji – bez kritičnosti i poštovanja struke. Nama je žao što moramo da kažemo koliko je samo providne kontradiktornosti, na primer, u seriji „Tito – crveno i crno”. Za one koji su pitani putem novinarske ankete, a među njima ima i akademika, serija je odlična, objektivna, nepristrasna! Naravno da je druge sredine ne razumeju. Ako je tako, odakle onda tvrdnja da je ono crveno u stvari crno, a ono crno još crnje! Tri emisije o periodu do 1952. godine, razdoblje revolucionarne represije. Tačno! Faktografija tačna. Pod represijom je bilo, uspeli smo da saberemo seljake, IB-ovce, klasne neprijatelje, ostatke četništva itd. Ukupno oko 180.000 ljudi. Mnogo! Jeste mnogo. A gde je uporedna analiza broja stanovnika koji su podržavali takav režim *slobodnom voljom*. U Srbiji ih je bilo bar deset puta više! A šta je sa onih drugih milion i po što su došli u urbanu sredinu, prvi put dobili mogućnost da osete blagodeti nove civilizacije – odeća, obuća, metalna kašika, gvozdeni šporet, radio, bioskop, sigurna zarada i besplatno školovanje i zdravstvena nega... I „revolucija je surova stvar” ponavljano gebelsovski pet puta na kraju emisije. Tvrdimo da tu nije u pitanju Tito nego savremena medijska poruka novim generacijama. Tito, socijalizam, Jugoslavija – nikad više! A što ti objektivni istoričari („kvisko istoričari” sa svojom „šatl diplomatijom”) ne kažu da je tako bilo od engleske revolucije i Olivera Kromvela pa nadalje. To je kada se ne razumeju epohe niti se želi da se razume epoha! Naš je stav da ista ekipa istera do kraja – biće to sjajan izvor za vreme u kojem je pravljen! Uopšte ne sporimo da je svaki rat, revolucija i nasilni prevrat – surova stvar!

Ta ista grupa, ili grupe revizionista postale su jedini medijski eksperti – samo oni presuđuju na promocijama, na javnim tribinama, naučnim skupovima, televizijskim debatama. Prateći ih tako godinama, javnost postaje sve više radoznala i prijemčiva za njihove senzacionalne tvrdnje, „skidanje tabua, zabrana”. Upija to kao jedinu istinu, sakrivajući se često svojom neukošću za autoritet naučnog zvanja i ponekad znanja. Tehnologija medijske promocije i jeste, kako kaže jedan naš poznati sociolog kulture, „da bi već i sama pojava njihove ličnosti, njihov izgled, učestalost viđenja, uticali na sasvim slučajnog prolaznika i skrenuli na sebe pažnju”. Ono što već sledeći put kažu biće „uverljivije”!

Današnji čitaoci, kao i uostalom medijski moderatori, retko se ističu temeljnošću svog znanja, pa čak i opšte obaveštenosti. Niko neće, ako za to nema jake razloge, da opterećuje svoj um sitnicama, nekakvom hronologijom u zaključivanju. Kako to lepo objašnjava jedan naš književni kritičar u vrhu profitabilne piramide srpskog elitog društva kritičara - urednika, promovisući u medijima jednu čisto kompilatorsku knjigu „srpskog velikana” – kaže: „nama treba lepo ispričana i zanimljiva priča”. Drugu dvojicu uzdiže u nebo, mada se za njima vuku kvislinši i nacistički repovi! Uostalom ništa novo – da bi

savremeni tranzicijski režim mogao kako-tako da funkcioniše poželjno je zaboravljanje „služenja tadašnjim gospodarima sveta” – ko zna što nas još čeka! Zato je nužno ići novim putevima sadržaja podjednako odmerenim za fašističke i komunističke autoritarne režime usvojene od neke „nove Evrope” čija je prestonica Vašington! I ambasada u Berlinu je podjednako delotvorna kao i konzulat u Vatikanu. Oni nam organizuju „naučne simpozijume” jugoslovenskog pomirenja! I kakav je učinak posle 10 godina? Nikakav! Samo potvrda da „balkanski čobani” ne mogu nikako jedni s drugima – potvrda politike kontinuiteta njihovih političkih elita. Ekonomski interes je drugo!

Danas naučne časopise čitaju samo naučnici, politička elita su medijski konzumenti a prosečnom čitaocu dovoljan je samo i naslov – eventualno sportska strana. Izuzev ako je nešto iz istorije „senzacionalno”, „provokativno” i „ekskluzivno”. Ne tražimo mi čitalačku armiju genija – da bi se to postiglo potrebno je da se čitalac potruđi usavršavajući svoje sposobnosti. Ostali smo zatečeni kada smo jednom visokom zvaničniku objašnjavali značaj naučnog znanja, a on nam je odgovorio: „Kakva mi je vajda od sposobnosti nauke, doktore, ako nema oblasti na koju bih mogao da ih *primenim*? Danas, osećanja vrednosti su u suprotnosti sa trezevenim razmišljanjem o *praktičnom*.” Upitali smo ga da li to znači da treba da se pomirimo po receptu Getea: „Navikli smo na to da se ljudi podsmevaju onome što ne razumeju” – dobili smo odgovor da je to Gete rekao pre trista godina! Sve nam se čini da se „blago iz Agre” isprečilo među nama i stvorilo nepremostivi jaz!

Čitalac ne bi trebalo da shvati ove naše male intimacije kao žalopojke „seoske narikače”. Mi samo želimo da ilustrujemo pojave, neke čudne i maglovite prostore u kojima se rađa nešto što ovaj narod gura u provaliju bez dna. Evo još jednog primera za koji smo sigurni da ni najpuceniji nisu znali. Mediji su objavili da se naša delegacija nije pojavila na memorijalnoj proslavi iskrcavanja u Normandiji, gde je bio čak i nemački kanancelar Gerhard Šreder i predsednik Hrvatske Stjepan Mesić, zbog nekih „kvarova na avionima” i nekih „kašnjenja”. Zbrka je uvek najbolji izgovor. Takođe nas nije bilo ni na centralnoj proslavi Dana pobeđe nad fašizmom u Moskvi 9. maja 2005. godine, čije jednosatno trajanje na TV su gledaoci tražili da se ponovi četiri puta! A zašto? Resorni ministar bi trebalo da objavi dokumenta, pogotovo ako nije ovako kako smo mi obavesteni – saveznici iz Drugog svetskog rata, posebno na insistiranje Rusije, nisu hteli ni da čuju jer savremena Srbija nije još ni verbalno raščistila sa svojim kvislinzima, sa prikrivenom i otvorenom kolaboracijom sa nacistima i posebno zbog proglašenja četnika za antifašističke borce! A Stjepan Mesić se uporno ograđuje od ustaškog režima bar verbalno – ali nedvosmisleno i pred Evropom i pred domaćom javnošću. I u Moskvi je dobio orden za svog strica! Njegova medijska kultura sećanja ima uspeha! Tu je potpuno nebitno što se ustaški pokret ne može izjednačiti sa ravnogorskim, ali može sa kvislinškom vlašću generala Milana Nedića i njegove Srpske državne straže i posebno sa nacistom Dimitrijem Ljotićem i njegovim Srpskim dobrovoljačkim korpusom. A u Sabornoj crkvi od 1997. godine, uz prisustvo najviših crkvenih velikodostojnika, daje se svake godine parastos upravo Milanu Nediću i Dimitriju Ljotiću, kao i poginulim pripadnicima njihovih vojnih formacija! Da li je to novoproglašeni sveti Nikolaj Zlatousti, lični prijatelj i idejni vođa Dimitrija Ljotića, odredio crkvi i Srbima program nad njegovim grobom: „Plaćite Srbi, plaćite dobrovoljci, plaćite četnici. Dimitrije je kapija naše otadžbine, Ljotić je kapija naše slobode!” I ukinuše 9. maj – Dan pobeđe nad fašizmom!

Već sada pripadnik kritičke istorijske nauke može da se zapita zašto su Hrvati dobili ubedljivo medijski rat u svom „domovinskom ratu” na liniji razgraničenja sa „četnicima”.

I bosanski muslimani takođe! A Srbi nesložni, kao i uvek, junačili su se vrlo primitivno, izazvani tom providnom medijskom zamkom, upravo veličajući svoj četnički pokret i stvarajući svoje paravojne formacije i delomično legitimnu vojsku na ideologiji četništva. Partizani i komunisti kao da nisu ni postojali! I koliko je slika na naslovnoj strani *Tajmsa* sa srpskim četnikom zaraslim u bradu i kamom u zubima, očiju ubilačkog pogleda, imala uticaja na svetsko, a posebno američko javno mnjenje? Za poslednjih 15 godina srpske crkve rušene su i u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu. I to u znatnom broju! I medijski dobro pokriveno. Ali, pita se istoričar iste ove škole, otkuda crkvi toliko novca da do sada izgradi tri puta više *novih crkava* i to u vremenu kada je srpstvo bilo na rubu gole egzistencije, a i sada na rubu potpunog siromaštva, otimačine i gladi? I jasno, postaviće pitanje o njenoj političkoj moći, o vraćanju crkvene imovine a da se ne postavlja pitanje kako je stečena. To će je učiniti još moćnijom i ne iznenađuju nas trezvene analize domaćih i stranih eksperata koji govore o tome kako Srbija ubrzano „klizi u iranizaciju”, sa domaćim folklorom „zborā”.

Nismo mi protivnici obnove „starih srpskih svetinja” kao kulturne baštine, nismo protivnici ni obnove onoga što je u poslednjih pola veka porušeno i nismo protivnici izgradnje novih „hramova”. Dovodimo u pitanje, bez osude, *vreme i meru*. Ostalo će da kaže buduća istorijska nauka. Nikada u svojoj drugoj istoriji Srpska pravoslavna crkva, međutim, nije izgradila toliko novih verskih objekata nego u poslednjih petnaest godina. Nikada nije utrošeno toliko privatnog i nacionalnog bogatstva srpskog naroda nego u navedenom razdoblju. Da li će Sinod ovome narodu da ispostvi račun? Vraćena je SPC-u celokupna imovina a da niko nije postavio pitanje kako je stečena. Na izgradnju novih „hramova” potrošena su *dva bruto nacionalna dohotka Srbije!* I to u vreme kada su se vodili krvavi građanski i verski ratovi na jugoslovenskom prostoru, kada je zemlju opustošio bombardovanjem bahati silnik, svetski gospodar, a na Kosovu fanatični mrzitelj. Narod je bio pred potpunim biološkim uništenjem, a i sada je, a SPC je mirno gradila crkve i sticala nova bogatstva kako bi iz te nove ekonomske i „duhovne obnove” stekla ono što danas ima – „čvrsti savez trona i oltara”. Da li je treba podsetiti da je većina sveštenika napustila „ugrožena područja” gde su živeli Srbi u Hrvatskoj i delomično u Bosni i Hercegovini, brinući se, pre svega, da se spasu crkvene dragocenosti, a i poneka knjiga „starostavna”. Retki su se lično žrtvovali! I za to je kriva „komunistička partija Jugoslavije” i Josip Broz Tito – tako pišu i verski i laički listovi, časopisi i knjige!

Nismo rekli ništa što javnosti nije poznato. Sve što smo rekli mediji su revnosno pratili i ostavili svedočanstvo za budućnost. Da li je patrijarh Pavle, rođen na pedesetak kilometara od mesta gde smo mi rođeni, (kao i članovi sinoda) stvarno mislio da „rečju božjom o miru među ljudima” može da spase goloruki sprski narod Slavonije? A kada smo intenzivno deceniju pre ovih ratova počeli da istražujemo istoriju Srba u Slavoniji nisu nam ni tada niti kasnije dali da zavirimo u spašenu arhivu Pakračke eparhije. Ono što smo objavili saznavali smo iz hrvatskih izvora od katoličkih istoričara i nekog pravoslavnog!

To za nas nije nikakvo čudo, s obzirom na to šta smo sve čuli na predavanjima pravoslavnih „velikodostojnika” u Klubu studenata tehnike, u ličnim razgovorima sa neodlučnim i ostrašćenim sveštenicima i igumanima, u pretnjama studenata „justinovaca” na matičnom fakultetu, provokacijama ljotićevaca na časovima, „vrbovanja” u kabinetu da im se pridružimo. Šta je Sinod preduzeo kada jedan petrovaradinski župnik u svojoj knjizi ima zapaženo poglavlje: „Hitler i Pavelić bolji slankamenskim Srbima nego Milošević

Hrvatima”. Knjiga objavljena 1996. godine. Mediji za to ni ne znaju! Da li javnost zna da je već odobrena izgradnja katoličke crkve na Novom Beogradu (Blok 45) „Sveti Ivan Kapistran” i u dogledno vreme „na istoj lokaciji katedralna crkva,!, Iste će biti pod direktnom jurisdikcijom Vatikana, a formalno nove „sremske nadbiskupije”. „Ko to tamo čuti” – pita Radovan III!

Međutim, naša namera je da na jednom konkretnom primeru, koji se u jednom drastičnom pojavnom obliku ispoljio i urezao u svest ovog naroda, ispitamo srpsku medijsku kulturu sećanja. Ono što su tada prezentirale novine, radio, plakati i bilo je dostupno najširem krugu ljudi. U poslednjih pola veka ono što je bilo saopšteno na radiju, u novinama i posebno na televiziji dobilo je gotovo totalne dimenzije „informativne pokrivenosti”. Informacija je danas jedna od najznačajnijih pokretačkih snaga istorije, oblikovanja ili preoblikovanja istorijske svesti. Da ne govorimo o njenoj funkciji u tehnologiji vladanja! I tu postoje izražene krajnosti kao genetska osobina ovog naroda. Oseća se sigurnije u mitološkoj prošlosti i osudi onih koji ga bude iz dremeža „nekakvim naučnim znanjem”. Kome to još treba? Narodu treba „lepo ispričana priča” a to znači da se nalazi u fazi odojčeta pred spavanje. Zašto ga razbuđivati! Treba mu tiho pevati novu himnu „Bože pravde”.

I sami medijski moderatori, publicisti pa i oni koji se bave istoriografijom zbudjeni su pred naletom krajnosti. Drugi su krajnosti prisvojili kao svoje interno tržište gde je mera profitabilnost. Treći, kao posleratni skojevci, čvrsto se drže ideološke matrice onih stranaka koje im više ponude. Pisana reč danas je skupa i među intelektualnom i naučnom elitom ima onih koji vrlo dobro skupljaju „blago iz Agre”.

Istoričari Jugoslavije su od samog početka pa do danas bili potpuno izolovani u traganju za novim konceptom njene budućnosti, kao i proveravanjem znanja o prošlosti, lutanje po krivudavim kaldrumama koje grade drugi, nekad trasiraju i dalje oni koji su konsultovani (tajni sastanci kod Slobodana Miloševića) a to su eksperti od Nemanjića do Karađorđevića, od svetog Save do Nikolaja Zlatoustog. Mi želimo moderan, ali autentično naš autoput, koji bi gradili svi dobronamerni ljudi sa jugoistoka Evrope, ravnopravno oni iz Male Krsne i Vašingtona, iz Lajkovca i Berlina, iz Beograda i Pariza – dobrovoljno! I da damo podsticaj razvijanju onoga što je za nas uvek bilo neraskidivo povezano. Navešćemo samo naslov kritičkog prikaza istorijskog stvaralaštva Erika Hobsbauma, jednog od najpoznatijih svetskih savremenih istoričara i poluvekovnog člana Komunističke partije Velike Britanije, iz pera našeg vrsnog učitelja na planu teorijsko-metodoloških inovacija i istorije historiografije, hrvatske naučnica dr Mirjane Gros – *Povjesničar i komunista u opasnom XX stoljeću*. I na kraju da napomenemo da svi one koje smo pomenuli kao medijske moderatore i kreatore „medijskog antijugoslovenstva” nemaju nikakvo uporište u naučnom znanju o istoriji Jugoslavije.

SADRŽAJ

Predgovor.....	5
I METODOLOŠKI PRISTUP IZUČAVANJU ISTORIJE JUGOSLAVIJE I NJENOG RASPADA	
Methodological Approaches to the Research of the History of Yugoslavia and Its Break-Up.....	9
Dr Marija OBRADOVIĆ	
RASPAD JUGOSLAVIJE I STRUKTURALNA DRUŠTVENA DEZINTEGRACIJA ISTOČNE EVROPE U PROCESU TRANZICIJE NAKON 1989. GODINE	
Dissolution of Yugoslavia and the Disintegration of Society in the Post–1989 Eastern Europe.....	11
Dr Mile BJELAJAC	
ISKUŠENJA ISTORIOGRAFIJE O JUGOSLAVIJI – IZMEĐU STARE I NOVE ORTODOKSIJE	
Challenges and Obstacles in Writing History of Yugoslavia – Between Old and New Orthodoxy.....	47
II PISATI O PROTIVUREČNOSTIMA ISTORIJSKOG RAZVOJA JUGOSLOVENSKE DRŽAVE	
Writing on Controversies of the Historical Development of the Yugoslav State.....	61
a) Nacionalni konflikti / Ethnic Conflicts.....	63
Mr Sofija BOŽIĆ	
SRBI U HRVATSKOJ, HEGEMONISTI ILI POTLAČENI? SLUČAJ OSIJEČKIH SRBA (1918–1924)	

Serbs in Croatia: Hegemonists or the Oppressed? The Case of Serbs in Osijek (1918–1924)..... 65

Mr Vladan JOVANOVIĆ

ISELJAVANJE MUSLIMANA IZ VARDARSKE BANOVINE

– IZMEĐU STIHIJE I DRŽAVNE AKCIJE –

Emigration of Muslims from the Vardar Banovina – Between the Erratic and State-Sponsored Action –..... 71

Dr Zoran JANJETOVIĆ

**UTICAJ SRPSKOG FAKTORA NA POLOŽAJ NACIONALNIH MANJINA
U JUGOSLAVIJI U RAZDOBLJU IZMEĐU DVA SVETSKA RATA**

The Influence of the Serbian Factor on the Situation of National Minorities in Yugoslavia between the Two World Wars..... 101

Mr Petar DRAGIŠIĆ

JUGOSLAVIJA, BUGARSKA I STATUS VARDARSKE MAKEDONIJE 1944/45.

Yugoslavia, Bulgaria and the Status of Vardar Macedonia 1944/45..... 111

Mr Mladenka IVANKOVIĆ

JEVREJI U JUGOSLAVIJI 1918-1952

Jews in Yugoslavia 1918-1952..... 119

b) Ekonomski problemi / Economic problems..... 139

Dr Momčilo ISIĆ

**EKONOMSKI POLOŽAJ SELJAŠTVA U SRBIJI ZA VREME KRALJEVINE
JUGOSLAVIJE**

Economic Position of Peasantry in Serbia in the Kingdom of Yugoslavia..... 141

Mr Vladimir Lj. CVETKOVIĆ

KRALJEVINA SHS I RATNI DUG SRBIJE PREMA FRANCUSKOJ

The Kingdom of SHS and Serbia's War Debt to France..... 159

Mr Slobodan SELINIĆ

ROBA IZ HRVATSKE I SLOVENIJE NA TRŽIŠTU BEOGRADA (1945–1949)

Goods from Croatia and Slovenia on the Belgrade Market (1945–1949)..... 177

c) Društveno-političke kontroverze / Social-Political Controversies..... 195

Dušan BAJAGIĆ

**SVETOZAR PRIBIĆEVIĆ, VELJA VUKIĆEVIĆ I STJEPAN RADIĆ
KAO MINISTRI PROSVETE KRALJEVINE SHS 1924–1926.**

Impact of the activities of the Ministers of Education Svetozar Pribićević, Velja Vukićević and Stjepan Radić (1924–1926)..... 197

Dr Miroslav PERIŠIĆ VELIKI ZAKRET 1950: JUGOSLAVIJA U TRAGANJU ZA VLASTITIM PUTEM KULTURA – OSLOMAC, PRETHODNICA I SASTAVNI DEO POLITIKE A Big Shift in 1950: Yugoslavia in Search of Its Own Way Culture – Support, Forerunner and Integral Part of Foreign Policy.....	237
Dr Radmila RADIĆ ODNOSI IZMEĐU SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE I KATOLIČKE CRKVE U POSLEDNJIM DECENIJAMA PRED RASPAD JUGOSLOVENSKE DRŽAVE Relations between the Serbian Orthodox Church and the Catholic Church in the Last Decades Preceding the Breakup of the Yugoslav State.....	283
Dr Vera GUDAC DODIĆ ŽENE U DRŽAVNOJ VLASTI U SRBIJI U DRUGOJ POLOVINI 20. VEKA Women in Government in Serbia During the Second Half of 20. Century.....	303
Nataša MILIĆEVIĆ RETORZIJA I REPRESIJA 1944–1945 SLUČAJ SRBIJE – Retorsion and Repression 1944–1945 The Case of Serbia –.....	319
d) Politika sile / Policy of Power.....	321
Dr Momčilo MITROVIĆ ETNIČKO ČIŠĆENJE 1991–1995. PO ORALNOJ ISTORIJI Ethnic Cleansing according to Oral History.....	353
III NAUČNA PRODUKCIJA, IDEOLOGIJA I POLITIKA Scholarly Production, Ideology and Politics.....	373
Dr Gordana KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ KAKO JE FRANCUSKA VIDELA JUGOSLOVENSKU KRALJEVINU 1918– 1929, POSEBNO HRVATSKO PITANJE Comment la France a vu le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes/Yougoslavie: la question croate.....	375
Dr Mile BJELAJAC KONTROVEZRE O SAVREMENOJ ISTORIJI KOSOVA Controversies on Kosovo Modern History.....	397
Prof. dr Đorđe STANKOVIĆ RAZGRADNJA JUGOSLAVIJE I MEDIJSKA MANIPULACIJA.....	429

